[illegible]ор Живков

МЕМОАРИ

ТОДОР ЖИВКОВ

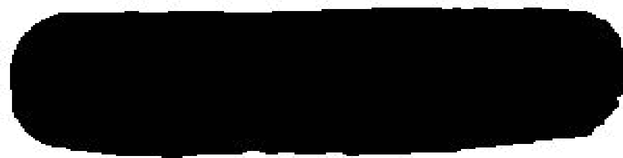
МЕМОАРИ

т 2

ИК „Труд и право"

София • 2006

Второ допълнено издание

ISBN-10: 954-608-133-7
ISBN-13: 978-954-608-133-9

СЪДЪРЖАНИЕ

Част втора

ПОД ЗНАКА НА ИДЕАЛА. РАДОСТИ И ОГРАНИЧЕНИЯ, ИЛЮЗИИ И СЪЗИДАНИЕ – КЪМ ПРЕОБРАЗЕНА БЪЛГАРИЯ

Част трета

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Част четвърта
БЪЛГАРИЯ И СВЕТЪТ

Част пета
ЗАЩО НЯКОИ СЕ СТРАХУВАТ ДА СЕ ПОГЛАДНЕМ...

Приложение
ТОДОР ЖИВКОВ СЛЕД НАПИСВАНЕТО НА МЕМОАРИТЕ

НЯКОЛКО ДУМИ В НАЧАЛОТО

През дългите месеци и години след 10 ноември 1989 г. към мен се отправяха безброй въпроси от близки и приятели, от познати и неизвестни. Сред тях бяха и внушения, чиито смисъл бе – не изпитвам ли необходимост, не се ли чувствам задължен да разкажа за себе си, за сложния и труден път, извървян от народа в изграждането на нова България. Отначало мълчах, не бързах да взема отношение. Истината е, че до тази преломна дата не ме бяха занимавали планове и намерения да пиша мемоари. Нещо повече, често пъти са ме възмущавали публикуваните спомени на някои известни хора за събития, в които съм участвал и аз. Защото обикновено авторите им слагаха в центъра себе си и „началниците" за момента, без да се свенят да говорят и чисти измислици.

Но стана така, че трябваше, както се казва, да взема перото. Направих това не защото патриаршеската възраст е златното време за мемоарно творчество. Не за да утвърждавам или оспорвам думите на бивши колеги, чиито мемоари вече видяха бял свят. Обяснението за моето решение е съвсем просто. Имаше истина във внушенията, които ми се правеха: да разкажа това, което съм запомнил и смятам за важно не само от своя живот, но и от новата история на България.

Историята се прави от хората. И всеки човек – от царя до пъдаря – има свое място в нейния необратим ход, носи и своята отговорност. Историята е безпощадна съдница. В нея нищо не може да бъде скрито, нищо не може да бъде забравено.

Длъжен бях да се съобразя с всичко това. За добро или не, моето име на политически и държавен деец е свързано с новата българска история. Участник и свидетел бях на драматични процеси, както и на два повратни момента – 9 септември 1944 г. и 10 ноември 1989 г. Много години ръководих управляващата партия и българската държава. До болка познати са ми основни факти, събития и явления, които формираха архитектурата на историческото ни битие по време на социалистическото съ-

зидание. Съзидание, в което имаше и успехи, и неуспехи. Време, за което нося отговорност пред моя народ, пред моята страна. Да се осветли честно истината за това време, е мой дълг. Иска ми се да уверя читателя, че за мен мемоарите не са суетно занимание, а отговор на обективна обществена потребност.

Докато пишех спомените си, пред мен стоеше и друг въпрос. В подобна ситуация, известно е, са възможни различни подходи. Възможно е да не успея да се отскубна от примката на моето „Аз", на личностните си пристрастия, оценки и виждания. Лесно бих могъл да се плъзна по хлъзгавото нанадолнище на самовъзхвалата. Би се получило пикантно, но кухо и фалшиво писание. Избрах друг подход. Да разкажа за себе си, за своята дейност и роля като ръководен деец, пречупвайки всичко през съдбата и приноса на народа като творец на историята, през призмата на обществено-историческите процеси.

Нямах намерение да внушавам, че съм играл изключителна роля, че ходът на много събития е бил определян от моето лично „присъствие". Винаги съм си давал сметка, че ролята ми би се свела до нула, ако не се опирах на творческото дело на милионите хора. Ако не се съобразявах с обективните възможности на новото общество и с глобалните тенденции в развитието на съвременната цивилизация.

Затова народът присъства като главен герой в моите мемоари. За него преди всичко разказвам. На някого може да се стори, че това не е „пикантна" материя. Какво да се прави?! Това е смисълът и съдържанието на моя живот. Ще се чувствам удовлетворен, ако съм успял да разкрия творческата мощ на народа, който коренно преобрази материалния и духовния живот на страната ни. Който постигна онова, което до днес продължава да подхранва носталгичните чуства на българина. Който сътвори богатствата, които в наши дни се разпродават на безценица на чужди и „свои". Никой няма право да зачертава сътвореното от него в годините, когато с огромни усилия и вдъхновение реализирахме социалистическия идеал и вярвахме, че щурмуваме небесата.

Разказвайки за себе си, аз се стремях да се слея с проблемите на народа, с неговите радости и болки, с неговата вяра в по-доброто бъдеще. Бих искал това да се възприеме като една от съществените страни, определящи облика на моите записки. Наред с другото, опитах се да разкрия дълбокия преобразователен процес, чрез който осъществявахме нашия идеал. Страната ни вървеше по път, по който имаше и успехи, и падения, но той ни извеждаше нагоре. Водеше ни към по-заможен, по-демократичен и по-справедлив живот, към осезаема хуманна реалност.

Дали тази реалност съм очертал по убедителен начин – това ще прецени читателят. А пътят към нея наистина не бе гладък. В мемоарите не премълчавам фактите, свързани с несполуките и разочарованията, произтичащи от порочната неосталинистка система, която бе установена и у нас. Но тя не успя да накърни принципите на моя, на нашия идеал. Не случайно в спомените се спирам подробно на преустройствения процес, на трудностите, които срещахме и аз, и моите съратници. Разказвам за сблъсъците ми с Михаил Горбачов и останалите перестройчици – чужди и наши, чиито принос в разгрома на социализма историята не ще остави без справедлива присъда.

Сигурен съм, читателят ще се отнесе с внимание и разбиране към казаното в книгата за разрухата, стоварила се върху страната и народа ни след 10 ноември. Разруха, обхванала и парализирала цялото ни общество. Не можех да подмина драматичната криза, невижданата агония, в която се оказа България. Всеки от нас се сблъсква ежедневно с нейните прояви, с човешкото страдание и унижение. Би било отвратително престъпление, ако си затваряме очите пред нея.

Така изглеждаха нещата до края на 1994 г, когато се проведоха парламентарни избори и на власт дойде Демократичната левица, чието главно ядро е Българската социалистическа партия. Ще направя уговорката, че анализът на процесите в развитието на България, изложен в мемоарите, обхваща главно периода до тези избори.

Оттогава минаха повече от две години и аз очаквах с надежда промени. Вярно е, налице бяха някои скромни положителни резултати. Вярно е също, че поради допуснати грешки в оценка на обстановката и премълчаване на истината за причините на хаоса, който наследиха социалистите, много въпроси останаха да висят. В резултат на това в някои сфери следствията бяха тушираны, ала причините продължаваха да съществуват. Наложените по недемократичен път предсрочни парламентарни избори през април 1997 г. доведоха на власт други политически сили. В историята на страната ни започна нов етап, изпълнен с опасности за държавата и тежки изпитания за българите.

Не скривам, тревожа се за състоянието на Българската социалистическа партия. Не е тайна, че нейното единство е изправено пред много въпросителни. Иска ми се да вярвам, че тя ще намери сили, за да поправи огромните политически грешки, които допусна. Че няма да се превърне в злокачествен придатък на буржоазията. Аз вярвам, че тези от социалистите, които се борят за благото на народа, ще намерят начин да овладеят положението.

Аз съм на пределна възраст, здравето ми не е добро. Не мога да играя активна роля във формирането на политиката на партията и страната, нито да коригирам някои грешки. Мога само да споделя мнението си. Такъв е животът, досадно кратък. Но аз си оставам с надеждата, че работоспособните хора, които бяха изхвърлени от БСП и управлението във всички сектори на живота, няма да забравят, че делото им не е завършено. Независимо от предателството, което ни сполетя... Надявам се в следващото издание на моите мемоари да анализирам и тези проблеми.

Веднъж захванал се със спомени, не можех да не отделя подобаващо място на външната политика на България, на срещите и разговорите ми с видни държавници от чужбина. Читателят ще разбере моя замисъл да озаглавя съответната част от записките си „България и светът". Защото и тук проблемите не бяха нито малко, нито прости.

Разказвам за мои посещения в много държави, които изучавах и опознавах с желание да укрепя приятелството им с България. Винаги съм страдал от жестокостите и несправедливостите, които историческата съдба е отреждала за моето отечество. Затова работих всеотдайно за неговото извисяване, за защита на интересите му, за укрепване на авторитета му зад граница. Да се осигури достойно място на България в света и на света в България – това беше не само замисъл, не само програмна постановка, но и реален практически курс, с чиито резултати ние, а и мнозинството от народа с право се гордеехме.

Не мога да не призная с ръка на сърцето, че съдбата бе благосклонна към мен. Тя ме срещна с безброй хора и повечето от тях бяха интересни, талантливи и благородни. Чувствах за свой дълг, макар и бегло, да спомена за незаменимия принос на десетките хиляди ръководители от всякакъв ранг в различните сектори на обществения ни живот. На онези кадри, чиято съдба и дело бяха апостолски. Непоносима е болката ми, като си помисля за голямото старание на нечистоплътни люде да очернят тяхното име и сътвореното от тях.

В спомените си се спирам само на някои от хората, с които ме свърза последният етап на моята работа. За повечето от кадрите в „центъра" и по „места", с които съм бил по-близък, не съм писал нищо. Това не е случайно. Нямам вест за тях. Не зная на кой „фронт" са сега и на кого „служат". Останаха ли верни на нашия завет. А с много прекрасни хора съм работил. Ако е живот и здраве, в бъдещи издания ще се опитам поне да очертая в общи линии съвместния ни трудов делник, който протичаше под знака на нашите убеждения и мечти.

В спомените си не разглеждам проблемите на международното работническо движение. Не се спирам на моите срещи и разговори с видни дейци на комунистически, социалистически и други леви партии. Иска ми се да вярвам, че ще имам възможност в бъдеще да запълня и тази празнота.

Разгръщайки мемоарите, читателят ще се срещне и с проблеми, които досега не съм (или почти не съм) споделял. Някои от тях може би ще прозвучат като сензация. Аз, разбира се, не съм си поставял за цел да възбуждам интереса към моите записки с „хитроумни" похвати. Това, че сега разказвам и за порано замълчавани случаи, е обяснимо. В общия контекст на моето изложение те имат своето естествено място.

В мемоарите има размисли за бюрократизацията на системата, за което по-рано, по време на преустройството, споменавах само под сурдинка. Обяснимо е защо. Да се клеймят по такъв начин недостатъците на системата в онези години, бе равнозначно едва ли не на предателство. Въпросът опираше и до това, че в социалистическите страни се беше оформил цял бюрократичен слой. Трябваше да се разиграват всякакви „етюди", че да мога да не кривя душата си, запазвайки същевременно „добрия тон".

Да вземем въпроса за партията. С какви ли не символи си служех – „етаж във властта", „ешалон в управлението" и още, и още. И за всичко – отново под сурдинка. Горбачов, разбира се, не беше глупак, поне в дребното. Това доусложняваше „играта". Мемоарите са освободени в значителна степен от тази деликатност и тактичност. В тях с достатъчна пълнота разказвам за много от това, за което дълги години рискувах и воювах. В бъдещите издания може би ще обогатя написаното за тези любопитни и показателни аспекти на моята политическа дейност, особено ако получа достъп до съответните наши и руски архиви, съдържащи мои материали.

Има още неща, които ми се струват много съществени. Сега за пръв път подробно изнасям истината за това, кой всъщност в първите години на преустройството държеше „ключа" във взаимоотношенията между Изтока и Запада. Уверен съм, много от читателите ще бъдат изненадани от казаното, нищейки разговорите ми с изтъкнати политици от световен ранг. Истината е, че ако Горбачов не бе извършил предателство, ние, страните от социалистическата общност, щяхме не само да спасим социализма, но и да го реформираме всестранно, а от това би спечелил целият свят, дори Съединените щати. Може днес наистина да звучи сензационно, но, убеден съм, щяхме да успеем.

Позволил съм си, без да нарушавам мярата, да разкажа и за други подобни случаи.

В спомените, чието първо издание е пред вас, се опитах да споделя по-важното от моя живот. И обективни, и субективни причини направиха изповедта ми такава, каквато ще я прочете сега любезният читател. Не е тайна за никого, че през последните години аз бях обект на жесток и безсъвестен тормоз, на преследване, клевети и инсинуации. Липсваха ми в същото време документи, включително и по-рано написани от мен материали. Липсваха ми помощници. Липсваше ми творческа обстановка. Да не отваряме дума за настроение. Липсваха ми много неща. Когато ги имам, ако е рекъл Господ, ще се опитам да запълня „белите полета", да поправя неволно допуснатите неточности.

Що се отнася до срамната съдебна разправа, режисирана срещу мен от вътрешни и външни „доброжелатели", нека читателят знае истината. Не искам да бъда като милионите невинни жертви на сталинизма, които след десетилетия затвори и лагери получиха от съдилищата на Хрушчов „бележка", че осъждането им било погрешно. И че са невинни. „Извинителна бележка" за цял разбит и опозорен живот! Не, благодаря!

Тази тема също присъства в моите спомени. Не зная кога и как, но сигурно ще поискам да я продължа.

Понякога, особено откакто заседнах над тези записки, ме вълнува и въпросът, доколко моите сънародници ме познават. Звучи невероятно, защото десетилетия съм бил начело на държавата. Но имам основания да си поставям такъв въпрос. С удивление се зачитах през последните 7–8 години в различните съчинителства и измишльотини по мой адрес. Съпоставях ги с възхвалите (често пъти на същите хора), с които ме засипваха в продължение на много години. Четях и недоумявах. Недоумявам и днес. Колко къса се оказа човешката памет! Колко малко – разстоянието между героизацията и... фалшификацията.

Опитал съм се да дам отговор и на тези мои вълнения. Надявам се, че спомените ми ще помогнат на читателя да разбере нещо повече за човека, имал смелостта и „дързостта" да стои начело на нашата България повече от три десетилетия.

Лабиринтът на живота изправяше пред мен и сложни ситуации, и трудни перипетии. Никога не съм унивал, не съм губил вяра, защото пред себе си виждах не дълъг живот, а дълг към своето отечество, който ми предстоеше да изпълня!

Да мога да гледам хората в очите! Това никога не съм забравял. Ще го помня до сетния си ден. И ще съизмервам стъпките си с него – до последната...

ЧАСТ ПЪРВА

ДЕТСТВО, ЮНОШЕСТВО, ГОДИНИ НА МЛАДОСТТА

ОБИКНОВЕНО СЕЛСКО МОМЧЕ ПРАВЧАНЧЕ

Вълнувам се, започвайки най-дългата изповед през целия си живот. Мисля си дали ще намеря верните думи за всичко, питам се ще успея ли да я завърша, но събирам кураж и започвам.

Роден съм на 7 септември 1911 г. в село Правец, тогавашна Орханийска околия. Сякаш за да постави далечно начало на днешното яростно оспорване на моята личност, дълги години бе оспорвана и датата на моето раждане. И то не от някой друг, а от собствената ми майка. Нашият спор с нея така и не приключи. Наложих се аз, но тя докрай остана на своето. Какъв е случаят? Майка ми твърдеше, че съм роден наврьх Симеон, по стар стил. Но свещеникът, който ме кръщавал, известният поп Велчо, бил порядъчно пийнал, та сварил да запише само деня на кръщавката, а пропуснал датата на раждането ми. Познавах добре традицията по нашите места и знаех, че обикновено детето минава през светия купел месец след раждането. Пресметнах и определих датата – 7 септември. Майка ми остана непреклонна: „Не, никакъв 7-и, роден си наврьх Симеон, на 20-и!" Всеки път завършвах препирнята ни с думите: „Иди се обяснявай с попа, мамо, мен ме остави."

Ако бях я послушал, сега щях да съм по-млад с цели тринадесет дни! Само че кой ти е мислил някога, че и дните имат значение, стане ли дума за младостта. В детството припираме да пораснем, в младостта вярваме, че сме вечни, а после... После с тъга разбираме, че няма връщане назад. Освен в спомените...

Та този спомен ме отвежда днес първом в семейството ми. Той ме разчувства и натъжава едновременно. Така е навярно с всеки, който е имал добри и будни, но много бедни родители. А бедността не е порок, но е тежка тегоба за всеки, когото нагази. Милиони българи я бяха изпитали някога, после повярваха, че са я загърбили завинаги, за да дойде днешното време, когато немотията потропа отново на много врати. Както потропа впро-

чем и нейната страшна посестрима туберкулозата, но за това по-сетне...

Коренът на моето семейство е от Живковата фамилия. Подобна фамилия няма другаде в бившето Орхание и в днешно Ботевградско. И в Правец е само нашата. Баща ми Христо води началото си от нея. Майка ми – Маруца, е от дунавския град Сомовит и принадлежи към рода на Герговците. Техният род напуска по някое време Дунавската равнина и се заселва в махала Дръвница, която отстои на 5 километра от Правец.

Хубаво, сгодно, стратегическо място си избират практичните герговци. Край шосето от София за Варна. На долния кат на къщата имали кръчма и хан, а на горния обитавало семейството. Състояло се от бащата – дядо Герго, майката – баба Цветана, и четирите им деца – Петко, Иван, Ангелина и най-малката Маруца, моята майка.

Когато стопанинът дядо Герго умира, семейството се преселва в Орхание и получава фамилното име Дръвнишки, на махалата, от която са дошли. Герговци стават Дръвнишки.

Майка ми се омъжва за Христо Тодоров Живков още докато живеели в Дръвнишката махала. По различни пътища поемат братята и сестра ѝ. И различни са съдбите им.

Най-големият – Петко Дръвнишки, завършва гимназия, получава висше образование и става чиновник. Един от активистите на БЗНС е в Орхание. Около 9 юни 1923 г. участва в събитията на Арабаконак и след поражението дълго се укрива. Една седмица престоя у нас, бяхме го скрили в една стаичка и само нощем излизаше да вдъхне глътка въздух и да се пораздвижи. Майка ми и баща ми ходеха на работа, та аз се грижех за него, носех му храна, вода, разменяхме по някоя и друга дума. От останалите деца криехме, страхувахме се да не се изпуснат, без да искат. Защото ставаше дума за живота на вуйчо ми, когото обичах. От нас той се премести в друго село и вече не си спомням заловиха ли го, или сам се предаде, когато попремина бурята. Беше изял доста бой, та заболя от туберкулоза. Тя го мъчи до последния му час. След 9 септември 1944 г. стана член на Българската комунистическа партия и скоро след това почина. Жълтата гостенка на малцина по онова време прощаваше. Пипне ли те, отърване няма. Възторженият юноша от софийския пролетарски Ючбунар, чудесният български поет Христо Смирненски, ѝ „посвети" незабравими строфи и сам погина от нея...

Иван, другият брат на майка ми, беше обущар и работеше ту сам, ту с някой друг в обущарничката си в Орхание. Пенсионира се, заобиколен от чужди обувки, които цял живот беше

поправял. Умря кротко, както бе поминувал, в старчески дом сред другари по съдба.

Сестрата на майка ми – Ангелина, бе омъжена в Орхание. Неотдавна се срещнах с нейн внук, който дойде да ме посети на „Секвоя“. Не го познавах преди, за пръв път се видяхме.

Май че най-големият чешит, или както се изразяват модерно сега – най-колоритната фигура в семейството ми, бе моят дядо. За обща гордост беше се издигнал до най-високия връх в държавната администрация в Правец – служеше като селски пъдар. И носеше службата си достойно, с всичките ѝ атрибути и салтанати – пушка без контакт, която трябваше да вдъхва респект, голяма сабя, за изваждането на която беше нужна силата на двама мъже поне, но важното бе салтанатът... Бе шегаджия, притежаваше неизтощимо чувство за хумор. С това бе известен главно сред съселяните си в Правец. С това го споменават и досега. Българинът, както се знае, помни дълго. Ще вметна в скоби, че някои вчерашни и днешни политици или забравят, или подценяват тази негова способност, но всичко с времето си...

За разлика от баба ми Вуна – набожница, дядо Тодор рядко ходеше на църква. Май само по големи празници, и то не всякога. Но беше суеверен. Вярваше в поличби и всякакви лоши знаци. И не само вярваше, но се и побойваше от тях, нищо че носеше службата си храбър и въоръжен, както се казва, до зъби.

Веднъж, спомням си, тръгнахме да орем. Ранна сутрин, слънцето не изгряло още, спи ми се, та две не виждам, но водя отпред добитъка. И не щеш ли, от долния край на махалата, където живеехме, се показа куцата съседка Александрица. Върви срещу нас и заваля. Зърна я дядо ми, разпсува се под мустак, че и по-високо, и вика: „Обръщай назад!“ „Как бе, дядо, нали сме тръгнали да орем?“ „Никакво оране!“ – крясва и пак попържа. Решил бе, че няма да ни върви, щом насреща ни първа е излязла саката жена.

Отидохме да орем на другия ден, свършихме работа, връщаме се в добро настроение. Баба ми забелязва, че сме весели и пита: „Я кажи, Тодоре, дядо ти разказва ли ти мръснишки работи?“ „Не, бабо, отвръщам ѝ, само хубави приказки ми разказва.“ „А-ха, хубави, знам си го аз него!“ И още по-люто подхваща: „Да не си посмял да пълниш главата на детето с мръснишки приказки! Хич да не си посмял!“ Вика баба ми, аз се мъча да го защитя, а той си мълчи. Струва ми се дори, че се подсмива. Истината е, че дядо Тодор си имаше репертоар за деца и за възрастни. Знаеше какво е добро за едно 8–9 годишно

дете и какво не. Знаеше сигурно и че съм още малък за кърска работа, но такова беше времето. Бедняк ли си, челядта ти от неврълстна се труди. Ратаите са за богатите. Дано тази несправедлива обществена подредба не се върне пак по земите ни...

Дядо ми беше кьос и това бе повод за много закачки по негов адрес. Ако въпросите бяха без лоша умисъл, той обясняваше кротко, че когато работил в Цариград, паднал от строително скеле във варницата и варта оцавила мустаците и брадата му. Но беше чувствителен и усетеше ли, че някой иска да го подиграе, отвръщаше с такава солена приказка за своите липсващи мустаци и за майката на шегаджията, че оня бързо се отказваше от по-нататъшен словесен двубой. Не се излизаше лесно на глава с дядо Тодор, това го знаеха всички.

Имаше си и чудатости дядо ми, на чието име съм кръстен. Разсърдеше ли се за нещо, без всякакви обяснения напускаше къщата и се пренасяше в сламеника. Оставаше там няколко дена и пак без обяснения се връщаше. Домашните му бяха свикнали.

Неговият син, баща ми Христо, беше сговорен човек, работлив и честен. Имаше първоначално образование и добър занаят. Беше учил кожухарство в Орхание и тъй като не можеше да практикува сам, ходеше на работа в Габрово. Потегляше за този своеобразен гурбет през есента и оставаше там до късна пролет. Задържеше ли се повечко у дома, от там започваха да пристигат писмо след писмо и да го викат. Види се, ценели са майсторлъка му, защото му обещаваха, като се върне, да повишат веднага заплатата му.

Спомням си живо дните на заминаването му. След събирането на оскъдния багаж майка ми се разплакваше. Ние, децата, се суетяхме около тях и също се разревавахме. Тези сълзи навярно са горчали на баща ми през всичките дни, прекарани в чуждия град. И са му напомняли, че там някъде го мислят и го очакват с обич.

По-късно баща ми откри кожухарница в Правец, но тя не просъществува дълго. След това, ще не ще, смени занаята и се зае с арабаджийство. По онова време правчани караха в Северна България дървен матриал, подници за печене и други подобни майстории.

В паметта ми се е запазил яркият спомен за едно такова пътуване. Не зная защо баща ми беше взел и мен, но аз бях щастлив да бъда сред мъжете и да се чувствам голям и силен като тях. Кое момче не се стреми към това?

... Връщахме се у дома. Спряхме да нощуваме на открито.

Запалихме огньове, пекохме нещо, което миришеше вкусно, ядохме, стояхме до късно. Мене ме настаниха в каруцата, постлаха ми, завиха ме с черги, които тежаха и топлеха. Бях единственото дете, та са ми се полагали, види се, такива грижи. Мъжете спяха, налягали около огъня, уморени от пътя. Макар че баща ми беше затворен и мълчалив човек, не се делеше от тях...

Днешните деца се качват на влакове, коли и самолети на възраст, от която няма да имат и бегъл спомен. През първата четвърт на нашия век пътуването със селска каруца на дълъг път бе истинско романтично приключение. Впрочем то би било и сега, стига някой да се наеме да го осъществи... Динамично е нашето време, динамично и нетърпеливо. Все бързаме за някъде, все припираме и изпускаме толкова красиви и интересни неща...

В различно време, на различна възраст, по различни причини доста неща съм пропуснал и аз. Главно в чисто личен план. Ощетил съм в нещо и юношата, и младия мъж, и зрелия, както се ощетяваха всички, посветили се на нещо несравнимо по-голямо и важно от личното. Днес си мисля, че ако мога да започна отначало, пак бих повторил същия път, пак бих поставил над всичко идеала си, но дали бих загърбил, питам се, малките лудости на младостта, вълнението на първите срещи, вътрешната свобода да се откажеш от обществен ангажимент, за да прекараш няколко тихи, само твои си часове. Сам или с някой, който ти е скъп...

Отклоних се със закъснели прозрения, а разказвах за баща си. Храбър българин беше той, храбър и препатил. Сражавал се бе и в Балканската война, и в Междусъюзническата, и в Световната. Бе стигнал до чин старши подофицер. Награден бе с орден за храброст и се гордееше много с това високо отличие. Членуваше в местното подофицерско дружество.

Смел и решителен беше баща ми и във всекидневния ни живот. Спомням си епизод от едно коледуване. Бяхме се събрали няколко момчета от махалата и точно в полунощ, когато се обявява рождението на Христа, нарамихме торбичките и кривачите и тръгнахме да коледуваме. Тропаме по вратите, редим благословиите за здраве и берекет, хората ни посрещат с радост и ни даряват с орехи, ошаф, краваи, сланина... Даваха ни и по някой и друг лев, та понапълнихме джобовете.

Тъкмо бяхме привършили с коледуването, натежали от дарове, когато ни връхлетяха по-големи момчета от така нареченото дружество „Дембел“. Вилнуваше в селото ни такава пакостлива групичка. Пресрещнаха ни трима юнаци от нея и ни обраха набързо и краваите, и парите. Отидохме при баща ми,

оплакахме му се. Той се ядоса, грабна от дръвника бая яч цепеница и каза: „Водете ме сега при тях!“

Поведохме го, настигнахме ги, той най-спокойно ги запит защо са ни задигнали това, което сме изколедували. Единия от тях му се изрепчи нещо и баща ми развъртя цепеницата, ч като ги подбра, страшна работа беше...

На другия ден цялото село научи за инцидента и „дембели те“ не се показваха повече от месец пред хората. Така цепени цата на бай Христо, моя баща, не само наказа насилниците ни но и ликвидира дружество „Дембел“. Интересно е, че шефът на прословутия клуб „Дембел“ – Христо, по-късно стана поп.

Ето че иде ред да разкажа и за майка си. Търся в паметта си най-ранния спомен за нея, гледам хубавицата от сватбената снимка с баща ми – той източен, строг, висок, тя яснолика, с миловидни, но и волеви черти. Виждам я как се променя през годините, но в нещо съществено си остава една и съща... И си казвам: имах волева, умна, природно интелигентна, сърцата майка. Не беше стъпвала в класна стая, а говореше добре български и румънски език. Сама се научи да пише и чете. Изчиташе „Работническо дело“ от първата до последната страница, интересуваше се от всичко, реагираше на всяка несправедливост, застъпваше се за съвсем непознати хора, когато се обръщаха за помощ към нея. И беше пословично честна. Веднъж в по-късните години ѝ казах: „Виж, мамо, могат да дойдат да ме арестуват. Аз ще се измъкна от задната врата, а ти ще им кажеш, че не съм идвал, не си ме виждала, не знаеш къде съм“... Майка ми като се завайка, като закърши ръце: „Ама защо така правиш, защо ме караш да лъжа, не знаеш ли, че не мога“. Как да ѝ обясня, че тази „лъжа“ може би щеше да спаси сина ѝ...

Майка ми играеше решаваща роля в семейството ни. У нея имаше вродена способност да се съпротивлява на изостаналостта и консерватизма, да въстава срещу всеки тормоз. С баба ми Вуна се разбираха, но с дядо ми се скарваха сегиз-тогиз и тогава тя напускаше дома ни и отиваше в Ботевград при братята и сестра си. Преживявахме тежко тези по-кратки или по-дълги раздели. После баща ми се вдигаше, отиваше при родителите ѝ, оставаше там ден-два, кандардисваше я и накрая си я връщаше у дома за радост на всички. Помня ги тези нейни завръщания, както помня заминаванията на баща ми ...

Казват, че синовете са привързани по особен начин към майките си. Привързан бях и аз и я ценях за качествата, които притежаваше. През пролетта на 1995 г. една писателка ми довери, че преди двадесет години на среща на столичните жени в кино „Македония“ виден поет наредил майка ми до баба Тонка

и баба Парашкева. И я нарекъл патетично „великата баба Маруца". Останах поразен, че дори със скромната ми майка някои хора са си правили лична политика, смятайки, че ме ласкаят.

И си мисля сега, навярно не един и два са били случаите, в които добрите думи, казани за мен или семейството ми, дори когато са били искрени, са имали обратен ефект.

Интересен човек беше баба ми Вуна. Малко неща си спомням днес за родословното ѝ дърво, но съм слушал да ми разказва, че имала близки във Влашко (Румъния). Тя беше помирителят в семейството. Възникнеше ли някакво недоразумение, правеше-струваше, все гледаше да го заглади. Не всякога ѝ се удаваше поради твърдостта на майка ми, но се стараеше.

Баба ми беше много набожна. Всяка неделя ме водеше на черква, още от малък съм присъствал на всички църковни служби и ритуали в Правец. Заболявах ли обаче, тя не ме водеше при попа, а биехме път няколко километра до манастира „Свети Тодор", за да ми чете калугерът за здраве. Когато оздравявах, баба ми вярваше, че молитвите са ми помогнали.

От нея съм слушал много разкази за Руско-турската война. Когато руските отреди наближили Правец, а той е важен пътен възел в началото на Балкана, много млади хора от селото, в това число и дядо ми, преминали през позициите на турската армия и се притекли на помощ на руските освободители. А баба ми заедно с жените от селото подбрали децата в гората, крили ги няколко дена и ги хранели с каквото си носили, в т.ч. и с варената свинска глава, която баба ми предвидливо била взела.

Запомнил съм и една страшна история. Излезли в мразовито зимно утро от къщата и се втрещили: под стряхата стоял измръзнал, вледенен руски войник. Дошъл бил, види се, през нощта, не поискал да разбуди стопаните и да се приюти на топло и... замръзнал. Руски войник, изминал хиляди километри, за да се притече на помощ на своя славянски брат. Оцелял в жестоки сражения и мислейки не за себе си, а за другите, замръзнал пред вратата, зад която биха го посрещнали като скъп гост... Дълго след паметните събития в селото се разказвало за какви ли не случаи, за боевете на Арабаконак, за геройства и подвизи...

Впрочем няма кътче в България, което да не е съхранило спомени за войната, донесла освобождението ни от турско иго – тежко иго, а не „присъствие"... И за онези, които проляха кръвта си за свободата ни. Макар напоследък да се нароиха и неблагодарни българи. Но туй е отделна тема. Темата за благодарността и неблагодарността като белег за нравственост – на отделната личност, на обществото...

А връщането към корените неизменно води мисълта към

онази къща, където си се родил и отраснал, от която си излязъл, за да откриеш света. Може да е бедна тази твоя най-първа къща, може да е богатска, все едно за теб тя е цяла вселена, изпълнена с образи, цветове, звуци и аромати. Сладките цветове, звуци и аромати на детството.

Моята родна къща беше бедна. Впрочем такива бяха повечето къщи в Правец, пък и не само в него... Бе на два ката – първият етаж, ако може така да се каже, а по-точно приземието, бе съградено от камъни, а нагоре плет, замазан с кал. Долният етаж бе разделен на две. По-голямата част служеше за обор на едрия добитък, а по-малката – за мазе, където съхранявахме и зимнината си, и всякакви други запаси. На горния етаж беше спалнята – неголямо помещение с част, леко повдигната от пода – а подът замазан с кал. На едната страна лягахме да спим тясно долепени един до друг и в строго определен ред: баща ми, майка ми, до нея най-малкото дете, аз бях най-открая. На отсрещната страна лягаха баба ми и дядо ми. А тези все още млади хора са имали потребност да останат поне за малко сами, да разменят помежду си думи, да се обичат...

Доста по-късно, след смъртта на баба и дядо, в спалнята ни се появи и креват, но това малко промени нещата. В другото помещение беше кухнята ни с огнището, над което висеше осажден котел, закачен на тежка верига. Тук бе и подницата, в която печахме хляб, а от време на време дори вити баници, и връшникът беше тук. Хубави часове сме прекарвали край огнището: цепениците пращят, топло е, мирише на сухи дърва... А и посветло ставаше вкъщи, когато грееше огънят. Защото електричество нямаше, светехме си със свещи и газена лампа. До одаята с огнището имаше staичка, където майка ми тъчеше на стана. Имаше едно малко закрито балконче, на което складирахме зърното, и едно открито. Ето това бе обстановката, в която живееше семейството ни. Ще повторя, че такъв бе битът на повечето сиромашки фамилии. А в Правец, в другите села, в цяла България те бяха преобладаващо мнозинство.

Имахме и плевня (сламеник), където държахме сеното, зимната прехрана на добитъка ни. Тоалетни, санитарни възли, бани и пр. не сме и сънували. Нужникът навън, по-далечко от къщата, за да не мирише. И не дотам дълбок – напълни ли се, изгребваме старателно и изкарваме за наторяване. А отправим ли се към него, пред къщи ни чакат две-три тояжки, да се пазим от кучета, от петли, които те нападат, и от кокошки, мотаещи се около краката ти. Де що има живинка те следва по петите, гладна е, иска да ѝ дадеш нещо.

Канализация, водопровод – такива неща нямаше. Всяко се-

мейство само решаваше проблемите си. Оправяше се кой както може. И както му позволява халът, т.е. парите. А те, както се знае, бяха кът.

Всеки дом, още повече селският, има своите особени миризми. В моя дом се смесваха острият мирис на дядовия тютюн, „уханията", които долитаха от добитъка в съседство с нас, и миризмата на влага от дрехите ни, които вечер поставяхме до огнището да се сушат. Не ще да е била твърде приятна тази натрапчива смесица, но бяхме свикнали, та не ни правеше впечатление. Пък и майка ми беше уредна домакиня, стараеше се да е чисто и прибрано у дома, а ние, децата, да сме що-годе спретнати.

Каква беше храната ни? Навярно типичната за всяко българско семейство. Фасул, картофи, зеленчуци... Най-често царевичен хляб, по-рядко баница. Цяла година гоим прасе, за да го заколим по празниците и се облажим с прясно свинско. После осоляваxме пържолите и ги подреждахме в каче. От сланината правехме пръжки, а от маста и дреболиите – едно ядене, наречено прокръкло, което е характерно за нашия край.

От Орхание дойде „модата" на козунаците. Радостно оживление настъпваше сред нас, децата, когато баба ми засучеше ръкави и казваше: „Хайде сега да си направим козиняците." Така и не се научи докрай да казва правилно името им. А ние ги чакахме тези редки гости, „козиняците". Защото бяха нещо ново за нас, нещо безкрайно съблазнително.

И ако козунаците и баниците на майка ми са най-вкусният спомен от детството, то най-стряскащият е споменът за първата ми голяма беля.

...Бях някъде 7–8-годишен ученик в първо отделение и пасях свине в мерата на фамилията Дръвнишки. В нейния имот имаше и няколко декара наша бахча. Сам се оправях със свинете, сам си приготвях храна, махалата беше на километър далече. Носех си от дома кукурузник, нашите само по празник месеха друг хляб, събирах плодове, варях разни чорби и поминувах как да е.

Веднъж, както си свиркам и карам свинете, гледам пред мен змия. Подгоних я, тя се мушна в един шубрак, взех тояга и започнах да удрям. Удрях, удрях – не излиза. Сякаш потъна в земята. Без да му мисля много, подпалих храста. Беше лято без дъждове, всичко беше изсъхнало, само чакаше да му драснеш клечката. Пламна всичко край мен, уплаших се, втурнах се да гася. Дотичах до казана за ракия, загребах вода от кацата, лиснах. Нищо. Тогава загубих ума и дума и хукнах по прекия път към село. Пожарът минал през нашата бахча, после и през бах-

чата на леля Ан...
ката на шосето го загасили.

Е, не ми се размина току-така. Имаше и общински комисии, и разправии, преди нещата да се уредят по роднински, но това не можеше да се сравни с преживения ужас и страх.

По-тежки последици имаше за мен един бой между първолаци от две махали – ние от Елаша и връстници от горната част на селото. Бихме се, блъскахме се, докато счупих таблата, на която се учех да пиша. Явих се в клас без нея. Учителката ни Анастасия, всички ѝ викаха Наца, не иска да ѝ се мяркам без табла. Родителите ми пък не искат да ми купят нова. „Ще пишеш на табаци – казват ми, – дядо ти ще ги взема от общината.“ Нали беше чиновник там, сиреч пъдар! Класната ги предупреждава, че обучението не може да протича нормално без табла. Нашите държат на своето: и табаците вършат същата работа. И в резултат – останах да повтарям в първо отделение. За назидание и на мене, и на родителите ми. И на това ако му се вика добро начало!

После ми купиха все пак необходимото учебно помагало. Но нали заради него останах повтаряч...

Искам да си представя как съм изглеждал в онези далечни години. Слабичък, чернокос, доста пъргав. Облечен в селски потури от шаяк, с ризка от домашно платно, тъкано от майка ми, с цървулки от щавена свинска кожа, с навуща бозав цвят. И всичко – домашно производство – от цървулите до ръчно плетените пуловери. Измайсторено от баба ми, баща ми, майка ми с много обич. Грубичко, но здраво. Както повечето деца на село, от ранна пролет до късна есен и аз ходех бос, да пазя цървулите.

Понякога са ме питали, имайки предвид по-сетнешния ми път през годините, носил ли съм от малък маршалски жезъл в раницата си, тоест бил ли съм напорист, властен, амбициозен. Не се колебая да отговоря. Не съм носил жезъл, не съм бил амбициозен, не съм се откроявал на фона на другите бедни деца от родното ми село. Работехме на кръра заедно с родителите си, пасяхме добитъка и често възпроизвеждахме това, което учехме в училище. Играехме на война между българи и турци, мечтаехме да извършим подвизи. Имахме любими герои, на които да приличаме. Нищо не ме отличаваше от връстниците ми, нищо не ме правеше по-различен. Обикновено селско момче, правчанче.

ВРЕМЕТО НА МОЕТО ДЕТСТВО

Това сиромашко правчанче се бе появило на бял свят в тежко време. Година след като съм се родил, избухнала Балканската война, последвали Междусъюзническата и Първата световна. Обичах да се шегувам, че раждането ми е предизвикало не какво да е, а три жестоки войни. Шегата си е шега, но всеки знае как се гледат, как растат военновременните деца...

Военните и следвоенните теготи се струпаха върху моето семейство, върху жителите на родното ми село, върху цяла България. Имаше, разбира се, и хора, които печелеха от създадената ситуация, но ние, пък и огромното мнозинство българи не бяхме от тях.

Моите родители, както 80 на сто от жителите на Правец, бяха бедни. Селото ни е полупланинско и обработваемата земя нито е много, нито е особено плодородна. Камениста, неравна и засушлива – тя не бе в състояние да изхрани близо трихилядното население. Освен това семейството ми не можеше да разчита само на своята земя, на своите селскостопански сечива, на собствения си добитък. Това би го обрекло на глад и мизерия. Затова, както и повечето от правчаните, работехме на изполица. Позабравено понятие, дано не се върне отново, но кой знае...

Близо пет десетилетия младите българи срещаха думата „чорбаджия“ на страниците на учебниците, в художествената, в мемоарната литература. Или я чуваха в разказите на баби и дядовци, на стари родители. Аз бях разбрал от дете, че има бедни хора и хора богати. И не от читанките познавах думата „чорбаджия“. Цялото ми семейство работеше изполица на богаташи, главно на Стефан Иванов, който беше от нашата махала. За него казваха, че и когато умре, ръцете му ще останат да стърчат над пръстта, за да продължи да граби хората. Наричаха го и изедник, и кожодер, и грабител... Думата „експлоататор“ не бе в обръщение сред тогавашните селяни. Та ние работехме земята на нашенския чорбаджия, а в края на годината си разделяхме реколтата на две. Искаме не искаме, нямахме друг изход. Немотията здраво ни беше стиснала за гърлото.

А синът на същия този Стефан Иванов завърши медицина. По време на престоя ми в ареста, след 1989 г., дойде да ме посети. По-късно се видяхме и в Правец...

Знае се каква е ролята на производителните сили за развитието на едно общество. Известно е също, че те, както и производствените отношения го характеризират най-пълно и най-добре. Затова не мога да не спомена какви бяха в моето детство и юношество основните ни оръдия на труда. Изтръпвам, като чуя

или прочета някъде, че те пак се появяват тук и там, на мястото на модерната обработка. И се питам: има ли по-тежка участ за хората, които ще разчитат отново на тях, и по-осъдителна присъда за онези, които ще допуснат връщането им...

Ще ги спомена, пък нека читателят сам отсъди напред ли вървим, или сме поели с бързи крачки назад. Ралото, косата, мотиката, лопатата, сърпът, паламарката, грапата... С тези открълешни сечива са потегляли моите съселяни към чуждите ниви и с най-честия си спътник – магарето. И са работили от мръкнало до мръкнало. Едва са дочаквали пролетта, за да се хванат за зелено: коприва, лапад, киселец от полето.

Изполицата също не спасяваше положението, та се прибягваше до вземането на лихва. И в Правец започна да се развива лихварството. Жестоко лихварство, тъй като лихвите бяха много високи. А не изплатиш ли навреме, не чакай пощада. Лихварят ще дойде в дома ти заедно с гавазите си и ще вземе всичко, което му попадне пред очите – свинята, кравата, вола... Няма на кого да се оплачеш и няма кой да те чуе...

По-късно в Правец се формира постепенно и търговско съсловие. Търгуваше се главно със свине, които се продаваха в различни райони на страната. Правешките търговци си имаха своя организация, чиито основен стълб бе Калфов, виден тогавашен царедворец и политик, който по време на Втората световна война стана председател на Народното събрание. Той ги спасяваше, когато се набъркваха в нечисти сделки, в спекула и гешефти, той ги закриляше.

Беднякът нямаше закрила отникъде. Спомням си, родителите ми взеха под лихва малко пари и купиха овце. Започнаха да правят от млякото им сирене. Веднъж натоварихме на каруцата с баща ми няколко каци и отидохме в село Врачеш, на два километра от Орхание. Обикаляхме от къща на къща цял ден, а успяхме да продадем само няколко килограма. Върнахме се безславно със сиренето си. Впрочем, не беше по-различно положението със селскостопанската продукция на страната ни. Държави като Австро-Унгария, например, бяха завладели вече пазарите и българските стоки трудно си пробиваха път. Консумираха се главно у нас.

Припомням си неуспешния ни бизнес с домашно сирене, тежкия ни аргатлък на чужда земя, а в паметта ми изплуват празничните мигове в Правец, свързани с появата на първата вършачка. Казвам „празнични", защото за нас, децата, те бяха точно такива. Доста преди нея в селото ни дойде първият плуг. Що приказки се изприказваха сред възрастните – как оре, кол-

ко дълбоко обръща земята, колко е здрав. Цяло село се извървя да го гледа...

Вършачката пък бе истинска сензация. Разпери един ден снага на края на селото и ни омая. Не помня вече колко дни я обикаляхме като омагьосани, но зная, че появата ѝ бе истинско събитие за нас. Тя зае мястото на игрите, дори ги измести за известно време.

Градските деца сигурно помнят срещата си с първия автомобил, посещението на прожекция в кварталното кино, любопитната играчка, зърната на витрината... Въображението на селянчето е завладяно най-често от някаква невиждана дотогава новост, свързана с труда на родителите му, а и на неговия собствен, обещаваща да го облекчи и направи по-спорен.

Не допускам да сме мечтали тогава такова чудо невиждано като вършачката да кацне по-близо до нас, но му се радвахме и отдалече... Така, както се е радвало навярно бедното градско дете на лъскавия велосипед, на който се вози богатското синче. Не смеещо да помисли дори, че някога ще го яхне и то... Как да не си спомни човек „Братчетата на Гаврош“ на Христо Смирненски. А по селата Гаврошовците бяха още повече.

ОБРЕЧЕНИ НА НЕВОЛЯ

В спомените от детството ми трайно са се настанили и тъжни картини на болести, скърби и смърт. Тях нищо не успя да заличи през годините, а уж детското съзнание запечатвало главно шареното, радостното, съответстващото на възрастта. Наричат детската възраст безгрижна, но моята, а и на повечето ми съселянчета не беше безгрижна, уви!

По нашите краища винаги са върлували епидемии. През 1894 г. пламнали епидемии от скарлатина, дифтерит и вариола. След 4–5 години нашироко се разпространила болестта пелагра, която местните хора наличали „офик“. Околийският лекар д-р Величко Георгиев установил, че причината за опасното заболяване е царевичният хляб, а той бил основната храна на 4/5 от жителите от Орханийско. Най-често хлябът се месел от развален кукуруз, който нанасял сериозни поражения върху човешкия организъм.

В края на 1900-та година отново избухнала епидемия от скарлатина. През Балканската война – холера. В Орхание били сформирани 16-и и 38-и пехотни полкове, сред които имало много болни от страшната болест. Отпускари масово пренесли за-

разата в града и съседните села. Само в Орхание починали повече от 60 души.

През 1914 г. в Правец пак започнала да взема жертви скарлатината, а в края на 1918 г. цялата околия пламнала от грип, наричан по онова време „испанската болест“. От нея починали повече от 800 души, предимно деца. Грипът е съпроводен с усложнения и сега, когато съществуват антибиотици с най-широк спектър на действие, но някога ...

Не помня колко годишен съм бил, но в паметта ми се е врязало нещо, което не мога да забравя и досега. Наоколо се чуваха плачове и пред нас спря каруца, в която натовариха неподвижните телца на пет дечица от нашата махала Елаша и от Хановете, после ги подкараха бавно към гробищата. Между тях беше и моята сестричка Пенка...

Бяхме трима на родителите си – аз, брат ми Георги и Пенка. Пенка напускаше завинаги къщата ни и я отвеждаха на селското гробище. Нямаше да видим как потъва в земята, защото ни оставиха у дома, но потресението ни не беше детско. Покъсно чуех ли думата холера, пред очите ми изникваше сестра ми и трополящата каруца, която я отнемаше от нас. Не сме разбирали навярно, че е завинаги, но плачехме горчиво.

Страшен бич за населението от нашия край беше и туберкулозата. Непростимо е, че тази социална болест, победена през изтеклите десетилетия, днес отново надига глава, отново взема жертви. И обществото сякаш спокойно приема това. Както приема впрочем и доста подобни неща... Само че спокойно ли?

А туберкулозата е една от злините, които са се разпространявали с особена сила по време и след края на Първата световна война. Наред със системното недохранване на населението дошла пряката зараза, която носели завърналите се от фронта болни войници. Физически изтощени, паднали духом, в напреднала фаза на болестта, те измирали по домовете си, заразявайки своите близки. В селища като Орхание, Осиковица, Скравена и други доста къщи били буквално опразнени, защото туберкулозата покосила обитателите им, всичките до един...

Затруднена по това време била и диагностиката, да не говорим за ранната. Нямало рентгенови апарати, първите се появили в болницата едва през 1929 г., доставени от лекарите Тодоров и Вълков, но колко болни можели да минат през тях...

Страшната болест шествала по нашите краища години наред. Само незначителна част от болните се лекували в околийската болница или били изпращани в санаториума за гръдноболни в Искрец. Средствата, отделяни от държавата, били оскъдни, та се разчитало и на помощта на дружествата за борба с

туберкулозата в Ботевград (Орхание получи новото си име през 1934 г.), Етрополе, Осиковица... Такова дружество имало и в моето родно село.

Когато започнах да осъзнавам света около мен, и аз се докоснах до туберкулозата. Само в нашата махала и в съседната ни – Хановете, имаше десетина случая на тежко болни. А това са махали с по 10–12 къщи. Можете да си представите колко са били в цялото ни село.

Малко знаехме тогава за болестта, но бяха ни казали възрастните, че е много прилепчива. Знаехме още, че охтичавите кашлят лошо и храчат кръв, че болните ни връстници пожълтяват и се стопяват като свещи, докато един ден, забиеше ли черковното клепало, разбирахме, че си е отишъл още един правчанин... От туберкулоза умираха главно младите. Деца на селската беднота, те нито се хранеха както следва, нито съблюдаваха някакви хигиенни правила. Не знаеха, че в белите им дробове се е настанил бацилът на Кох, че скоро той ще предизвика увеличени жлези, после ще настъпи онова коварно размекване на тъканта, наречено инфилтрат, което ще отвори място на кавернитe...

Споменах вече, че немотията по онова време прогонвала съселяните ми от родните им места. В търсене на препитание те се заселвали в различни райони на страната. В Русе например имало цяла колония от правчани. Но най-тежки последствия имал гурбетът за земляците ми, които постъпвали на работа в мините с днешно име: „Бориева“, Маджарово, Марбас-Димитровград, „Петровица“, „Ватия“. По приблизителни данни през 40-те и началото на 50-те години в мините са работили около 2 000 души от цялата днешна Правешка община. Само във „Ватия“ са копали руда 30–40 правчани. Получавали щогоде прилично, та имало какво да изпратят на близките си на село, но работели в тежки условия. Макар че определението „тежки“ е твърде слабо за случая. Особено вредно за здравето било така нареченото „сухо биене“. Пистолетите, с които работели, разпръсквали милиони частици кварцов прах, които постепенно, но трайно увреждали дробовете. Оттук водела началото си коварната миньорска болест – силикозата. Към опасния прах, който по-късно бил до голяма степен ограничен посредством въвеждането на мокрото биене, следва да се добавят и силните въздушни течения, течащата вода, постоянната влага... И непълноценната храна, разбира се.

Много млади работници носели вече у себе си туберкулозата и отивайки в мините, „прибавяли“ към нея и другата, не по-малко страшна болест – силикозата. Най-често тази разновидност на „миньорската болест“ – силико-туберкулозата, от-

насяла в гроба онези, които имали нещастието да заболеят от нея. Хората така я и смятаха – неизлечима.

В Правец от нея починаха по времето, за което имам спомен, над 100 души, предимно хора в цветуща възраст – тридесет, четиридесет, четиридесет и пет годишни мъже, глави на семейства, изхранващи понякога многобройна челяд. И от нашата махала погинаха неколцина.

Когато в началото на 60-те години станах реален ръководител на партията и държавата (харесва ли се или не се харесва днес, така бе тогава), една от първите ни грижи в здравеопазването бе да осигурим по-добри условия за живот и работа на миньорите, да ги предпазим максимално от професионалните заболявания. Постигнатото в тази област съвсем не бе малко...

А детските ми спомени носят отпечатъка и на Първата световна война. Не са дотам ясни тези останали в мен възпоменания, бил съм съвсем невръстен още, но помня, че всички очакваха вести от фронта, че селото живееше в непрекъсната тревога и напрежение. Какво съобщение ще се получи утре? И за кого? Чие семейство ще бъде почернено, чия майка, съпруга, сестра ще забради черна кърпа? Навярно всеки се е молил: „Боже, дано не ни засегне...“

Съобщенията бяха предимно лоши. В пестеливи редове се назоваваха имената на убити, тежко ранени, безследно изчезнали, осакатени наши съселяни. Тъжните вести се разнасяха бързо. Всичко, засягащо семейство от дадена махала, мигом излизаше от нея и обикаляше селото. По време на война няма чужда скръб. Плачовете и нарежданията в чуждия двор утре могат да се прехвърлят в твоя...

Но най-тежко беше, разбира се, на засегнатите. В нашата махала се получиха известия за четирима убити. И четиримата бяха глави на семейства. Жените им дълго не свалиха черните забрадки, не се омъжиха повторно. Така си и останаха до края на живота – войнишките вдовици. После в селото ни се завърнаха от фронта и ранените. Бяха около двайсетина души. Осакатени завинаги, те трудно се приспособяваха към привичния труд и това още повече усложняваше и вгорчаваше живота на семействата им. Ако убитите в боя са скъпите жертви на всяка война и имената им се изписват с благодарност върху паметниците, военноинвалидите са нейните пожизнени заточеници. Жестоко е, когато живите разсеяно отминават страданията им ...

Бедността, последиците от войните, обезверяването и отчаянието на преобладаващата част от населението пораждаха и активизираха една опасна болест на времето, за което говоря –

алкохолизма. Мъдър човек бе отбелязал някога, че пиянството е състояние на духа, а не на апетита.

Алкохолизмът плътно съпътствал войните, а през тридесетте години взел в нашия край застрашителни размери. По данни на статистиката през 1932 г. в околията имало 129 кръчми, т.е. падало се по една пивница на 335 жители. Необходимо било да се даде отпор на тази реална заплаха за здравето, а и за самия живот на нашенци. И с тази задача се заели въздържателните дружества за възрастни в Етрополе и Правец, както и двете ученически дружества в Ботевград и Етрополе.

Кажи-речи и аз започнах обществените си изяви като активист на въздържателното движение, но за това по-късно...

Спомням си, че в неголямото ни село работеха с пълен капацитет не една-две, а цели 16 кръчми. От онези неуглeдните – опушените и задимените, всякога претъпкани селски кръчмета. Вътре люти от дима на цигари серт и ехти от гласове на подпийнали мъже. Всеки е влизал поне веднъж в подобна пивница (по-късно ги кръстиха с купешкото „хоремаг"). Влизал съм и аз, макар че не пия, а през живота си не съм изпушил нито една цигара.

В правешките шестнайсет кръчми имаше и случайно попаднали клиенти, и постоянно присъствие. То комай бе определящото, защото в селото ни се подвизаваха стотина известни пияници. Те имаха кръчмата за свой дом и замръкваха и осъмваха над чашката. Едни предпочитаха виното, други – ракията, някое и друго шише лимонада с топче на гърлото, и толкоз. Разните ми там скъпи коняци, уиски и прочие вносни питиета нито се знаеха, нито се търсеха. Тогава всички почитаха нашенското.

Спомням си, за нас, децата, „изявите" на местните пияници бе истинско театро. Наблюдавахме поведението им и се забавлявахме. Причаквахме ги вечер, като се връщаха от долната махала и от Хановете, и дълго ги гледахме как се прибират, клатушкайки се, не улучвайки правата линия, залитайки. Вървят по единично и хем си приличат по нещо характерно за всички пияници, хем всеки се изявява по своему. Един ще пее някаква провлачена песен с цяло гърло, друг ще ругае и псува на поразия, а трети горчиво и безпричинно ще плаче... Някои пък редуваха: започват с песен, после тя се проточва и накъсва, докато премине в сълзлива жалба.

Сега си мисля, че всички тези селски мъже са били по своему дълбоко нещастни и са искали да удавят мъката си в алкохола. Но в онова време ние просто ги наблюдавахме с неизтощимото за детската възраст любопитство и ту се плашехме от тях, ту им се смеехме...

Имаше ли някаква здравна просвета по онова време? Имаше ли медицинска помощ за населението? Споменах вече за въздържателните дружества. Що се отнася до медицинското обслужване, имахме си един знаменит фелдшер, както се казва – и за хоп, и за гроб. Говореше се, че бил някога фелдшер във войската и се бил научил да лекува всичко с йод. Холера, скарлатина, туберкулоза – нищо не му се опираше. Дай му йод, памучен тампон и за друго не питай. Считай, че ти е оказана квалифицирана медицинска помощ.

А сестрата на баща ми – леля Пена, беше универсален лечител на хора и животни. Имаше нещо феноменално в тази неука селска жена, нещо, както се казва, от Бога дадено. Нямаше новородено дете, непоето от вещите ѝ ръце, както нямаше и добиче, неакуширано от нея. Бабувала бе на бременни булки и на стелни крави. С това бе прочута в Правец и за това бе търсена и ценена. Баба Пена, както я наричаха всички, успешно изпълняваше ролята на асистент на фелдшера, а често и на „главен лекар".

Баба Пена си умря бедна, независимо че цял живот беше работила неуморно. За бабуването си получаваше чашка ракия, а ако наскоро бяха заколили прасето – и пържола. Рядко получаваше по някое левче.

ПРАЗНИЦИ И ОБИЧАИ В МОЯ КРАЙ

Както става навсякъде по света, хората в моето село се раждаха, живееха и консумираха дребните си радости независимо от войните, болестите и житейските потресения. Такава е логиката на живота и на нея се подчиняват всички. След смъртта на сестричката ми Пенка и угнетяващия спомен за каруцата, която я отнасяше от нас, майка ми стана отново трудна и в къщата ни се появи ново момиченце, нова сестричка – Цветана. Животът продължаваше. Хората надмогваха неволята и се веселяха, влюбваха се, вдигаха сватби, раждаха и грижовно отглеждаха децата си. И очакваха своите дни на забрава, своите празници...

Както навсякъде в страната, и Правец имаше своя ежегоден очакван празник, своя традиционен събор. Той ставаше навръх Тодоровден и бе истинско събитие за мало и голямо. На него се стичаха роднини и познати от цяла България. Пристигаха кой с каквото свари, настаняваха се при своите близки и оставаха понякога с дни. Когато пристигаха нашите познати и

сродници, малката ни къща отесняваше още повече. Възрастните се разместваха как да е в одаята спалня, а ние, децата, се набутвахме в малката стаичка, която тутакси се изпълваше с глъчка и смехове. В дните на събора всички се веселят, а трапезата е по-пълна от друг път, макар че Правешкият събор се падаше на Велики пости, та нито се пиеше, нито се ядеше блажно. Правеха се прочутите правчански пълнени чушки със сух боб, а царевичникът отстъпваше място на пшеничения хляб, макар че и той беше бая черничък. Замирисваха вкусно тутманици и баници...

Всеки човек обича празниците, но май най-много ги обича беднякът, защото тогава отпуска малко душата си. Не ги обичат само самотните хора, защото в такива дни още по-силно чувстват самотата си. В моето семейство не познаваха това чувство. И празниците, и делниците ни бяха наситени със задължения и многолюдно човешко присъствие.

В Ботевградския край съществуваха интересни фолклорни традиции. Повечето от тях – свързани с източноправославната църква, с религията изобщо. Макар че имаше запазени и някои езически култове. Запомнил съм обичаите около Велики Заговезни. На този ден момичета и момчета, мъже и жени обличаха най-хубавото, което имаха, и се възкачваха на някой баир, на дървения поскърцващ чардак или на балкончето на къщата си и високо започваха да изливат чувствата си. Викаха така, че да ги чуе не само обектът на въжделенията им, но по възможност и цялото село. Така увлечението им получаваше публичност, ставаща достояние, кажи-речи, на всички. Споделената обич ставаше по-сладка, а несподелената се понасяше по-леко...

Не бяха редки случаите, когато лиричните излияния завършваха недотам благополучно. Защото обичаят предвиждаше церемонията да приключи със своеобразна пукотевица. Предварително приготвените „муниции", наричани от нас дървеняци, се запалваха и започваше стрелба. При нея се случваше някой да пострада, но какво ли не прави човек, когато го е споходила тази сладка болка – любовта...

Аз също платих дан на първите си любовни трепети. Харесал си бях едно момиче – най-хубавото, най-умното и отзивчиво в цялото село. На мен поне така ми се струваше. Когато в клас някой ученик или ученичка се затрудняваше в нещо, учителят повикваше Рада Цолова (така се казваше моята изгора) и тя веднага се притичваше на помощ. Имаше лъчезарно лице и лъскави, акуратно сплетени плитки...

Та на едни Велики Заговезни и аз реших да споделя сполетялото ме първо чувство с цялото село. Тогава бях вече ученик

в Ботевград, а тя си беше останала в Правец. Излязох аз на балкончето със здравеца и викнах, колкото ми глас държи: „Наял съм се, напил съм се-е-е, както на всеки Велики Заговезни-и-и! И потеглих нагоре, където живее моята скъпа възлюбена. И се възкачих нагоре-е-е, в усоето за дърва. Там ме срещна Рада Цолова, па ме погледна, па ми се моли-примоли: Байчо ле, байчо Севдане, препали ме, байчо, за Тодор Живков!“ Приключвам зачервен и пресипнал от викане, а дървеняците – пум-пум!, тържествено обявяват края на изповедта. Прибирам се доволен, че съкровената ми сърдечна тайна е престанала да бъде само моя, станала е най-сетне известна на всички.

Добре, ама обектът на моите сърдечни трепети си пострада. Баща ѝ, научил за изпълненията ми, взел, че я набил. И категорично ѝ забранил да се среща с мен. Най-лошото, което можеше да ми се случи...

Бяхме още съвсем млади, току-що навлезли в юношеските си години. Харесвахме се, имахме желание да се виждаме, да си говорим за най-различни неща. Най-голямата близост, която си бяхме разрешавали, бе да хванем ръцете си. Докосването пораждаше трепет, но не бе свързано с грешни помисли. Бяхме простосърдечни, много чисти. Дълго се питах защо баща ѝ бе постъпил така, защо я бе набил, защо ѝ бе забранил да се виждаме. След година-две, когато поотраснах, разбрах, че причините са били в различното ни социално положение. Фамилията на моята първа възлюбена бе една от богаташките в селото ни, баща ѝ беше кмет, а моето семейство бе бедно и скромно.

Днес се омаловажава, замъглява или направо отрича всичко, свързано с класовото деление на обществото. Обявява се едва ли не за „комунистическа измишльотина“. Но в годините преди 1944 г. по класов признак се решаваха много въпроси. Той се намесваше и в такава суверенна област като сърдечните отношения между хората. Включително и във взаимоотношенията между влюбените. Бедняк ли си, търси си изгора от твоята черга, богатските щерки не са за теб. По тази причина и аз се разминах с първата си любов...

Разказвайки за народния обичай, свързан с Велики Заговезни, си спомних, че веднъж гостувахме с известен музиковед в Правец. Той твърдеше, че селото ни и Ботевградският край са се славили някога с оригинален песенен фолклор, че сме имали специфично наши си мелодични и много съдържателни народни песни. Запазили ли са се досега? Трудно ми е да отговоря категорично, макар че художествената самодейност през изтеклите десетилетия направи доста за съхраняването и популяризирането на богатите ни песенни традиции. Казвам го и се сещам за вели-

колепните постижения на ансамбъла на Филип Кутев, на ансамбъл „Пирин“ и на толкова други, които прославиха родината ни навред по света. Сещам се и за тъжните им митарства през последните години и ми е мъчно. Народната песен за българина е като хляба...

УЧЕНИЧЕСКИ ГОДИНИ

Спомените за детството и юношеството ми са тясно обвързани и с правешкото училище „Васил Левски“. То е създадено още по време на турското робство. Отначало е било килийно, подобно на другите училища в страната ни, и е представлявало истинско родолюбиво огнище за малките българчета, разпръскващо просвета в мрака на робството. По-късно, вече след Освобождението, то става по-голямо и оказва силно въздействие върху деца и възрастни.

Спомням си, че когато бях вече начело на държавата ни, чествахме 150-годишнината от основаването му. Слово произнесох и аз, текстът му е запазен, струва ми се, в правешките архиви. Хубаво тържество беше, главното в него бе съдържателната част, а не шумотевицата. И настойчивото напомняне на потомците, че книжовността в Отечеството ни има дълбоки, много дълбоки корени. Тя заедно с Църквата е запазила българщината през годините на турското иго.

Подобни напомняния са много потребни и днес, известно е по какви причини...

Разказах вече за патилата ми в първо отделение, за счупената ми ученическа табла, главната виновница да остана повтаряч, с други думи, за обидно слабия старт в школския маратон. Но още на следващата година нещата коренно се промениха. С новата табла и с миналогодишните домашно тъкани дрешки, с навущата и цървулките Маруциният Тодор, сиреч аз, скоро стана един от успяващите и прилежни ученици в училището. Не помня да съм имал проблеми нито с успеха, нито с дисциплината. Отличен (6) и примерно поведение, така бе отбелязвано в свидетелствата ми.

Тук ще вметна и един интересен детайл. През детските години и през част от юношеството ми в селото съществуваше нещо като матриархат. Макар да се намираха в най-тежко положение по отношение на заетостта си в кърската работа и у дома, да търпяха унижения и дискриминация от всякакво естество, жените даваха не мъжовото, а своето име на децата си.

Ако по онова време някой попиташе например за Тодор Христов или Тодор Живков, отговорът най-вероятно би бил повдигане на вежди и рамене. Но кажеха ли Тодор Маруцин, нямаше нужда от допълнителни въпроси. „А, Маруциния ли, търсете го в Елаша, там е къщата им.“ И това се отнасяше за всички. Майчиното име носеха Ивановци и Мариновци, Ради и Цветани... Своебразен матриархат, изчерпващ се само с даване на името на отрочето от мъжки или от женски род. На фона на незавидната женска участ това бе награда за майките на моите земляци, в по-голямата си част бедни, отрудени и измъчени жени.

От ученическите години човек си спомня много и различни неща. Класната стая с портретите на възрожденците по стените; изподраскания чин, изтърпял автографите на десетки ученици преди теб и увенчан със собствените ти драскулки; извикването ти пред черната дъска и първото усещане, че си забравил урока; лицето на момичето, което ти е харесвало; тичането по коридорите и лудата игра на двора през голямото междучасие...

С времето нещо избледнява, преплитат се образи и случки, позабравят се имена. Но един спомен остава непокътнат за цял живот. Споменът за учител или учителка, с които те свързва нещо чисто, дълбоко и силно, което времето не успява да изличи.

Открай време учителите в нашето Отечество са били не просто педагози, преподаватели по един или друг предмет, класни наставници, настойници... Те са били нещо несравнимо повече от специалисти в дадена област, защото са носили в себе си възрожденски дух, следвали са повелята на Паисий, били са народни будители. И поколения българи тачат своите учители, споменават ги с добра дума през целия си живот, имат ги за пример. И ги уважават като апостоли на знанието и съвестта.

Забележима е ролята, която играеха учителите и в родното ми село. Не една и две са били фамилиите, учителствали при нас, но аз познавах най-добре семейството на моята първа класна наставница – Анастасия Карагъозова, наричана от всички Наца. Бяха дошли, струва ми се, от Копривщица, град хубав, щедро надарен от природата и историята, по своему неповторим. А те се заселиха в нашето бедно село, призовани от дълга си на педагози, вкорениха се, останаха в него до пенсионирането си. И не просто останаха – те се сляха със селото, с грижите, с проблемите, с надеждите на местните хора. Бяха основни учители и изучиха няколко поколения правчанчета. Учеха и възпитаваха не само децата, но по свой си начин въздействаха и на родите-

лите им. Приобщаваха ги към навици и културни придобивки, непознати доскоро за тях. По природа селянинът е недоверчив, а и не всякога посреща с доверие новото. И правчанинът не прави изключение, разбира се. Но повярва ли някога, убеди ли се в правотата му, е готов да го следва. Така болшинството от съселяните ми последваха и най-добрите учители, и носителите на прогресивните идеи на времето...

В Правец учителското семейство Карагьозови роди, отгледа и възпита трите си деца, даде им висше образование, направи ги хора. Както впрочем бе направило хора много от безбройните си възпитаници.

По някое време назначиха при нас учител, който не беше кротък и благ с нас като класната Наца, а започна да ни побийва. Закъснееш ли за час, заприказваш ли се със съседчето по чин по време на урок, сбъркаш ли нещо, пръчката влизаше в действие. През ръцете, по гърба, че и по остриганата момчешка глава... Ще те перне с пръчката показалец, ще повтори и хич окото му няма да мигне. И ето, забравил съм вече името му, а пръчката помня. Заболявало ме е, види се, обидно ми е било, бунтувал съм се вътрешно срещу насилието и всичко се е запечатало в паметта ми.

Когато взех свидетелството за завършено четвърто отделение, в Правец бе открита и прогимназия. Аз и моите съученици първи постъпихме в нея и бяхме първия випуск, който я завърши. Спомням си, занятията се водеха в хубавата къща на нашия съселянин Васил Атанасов. Беше на два ката, долният етаж бе приспособен за учебна стая на първи прогимназиален клас. Имахме един учител по всички предмети, той бе и класният наставник, и директорът. Най-силно впечатление ми правеха часовете, а те бяха всеки божи ден, в които той ни четеше страници от книгата на Васил Друмев „Нещастна фамилия". Слушахме със зяпнали уста, вълнувахме се и искахме часовете да нямат край. След четенето правехме разбор, преразказвахме, обрисувахме основните герои, мъчехме се да направим оценка... После идваше редът на нова книга, която той със същото увлечение ни четеше, а ние с не по-малко увлечение слушахме. Останалите предмети вървяха някак между другото. Идваха да ни преподават и учители от долните класове.

Като си помисля сега кои са били най-интересните ми предмети, си казвам – разказвателните. Смятането, аритметиката нито обичах, нито усвоявах лесно.

МЪКАТА ДА ОСТАВИШ УЧИЛИЩЕТО

Завърших прогимназиално образование и получих свидетелството си на специално тържество. На него присъстваха, пременени като нас, и родителите ни. Майка ми също дойде и това ме вълнуваше силно. Тя беше тази, която най-много държеше да изучи децата си. Тя най-много се радваше, когато науките ни вървяха. И най-силно преживя оставането ми за втора година в първо отделение, навярно защото чувстваше и вина – нали не бяха ми купили прословутата табла...

Но радостта ми от успешното завършване на учебната година бе кратка. Още на другия ден след тържеството баща ми повика мен и майка ми, помълча малко, погледа ме, поокашля се и рече: „Виж какво, синко, болен съм, всеки момент може да си отида от този свят, та ми се иска и ти да поемеш грижата за семейството. Най-голям си, научен си на труд, на теб се полага да се нагърбиш с издръжката на фамилията. Това е!" Майка ми мълчи, не продумвам и аз, пък и какво имаше да се говори. Ясно беше едно – край на учението. Самата мисъл ми причиняваше болка, но не идеше да противореча на баща си, още повече, когато ставаше дума за болестта му и за прехраната на най-близките ми хора.

Скоро стана ясно, че родителите ми предварително бяха решили накъде да ме насочат.

Казвам го и си мисля, че хиляди деца на бедни родители са изпитвали болката от скъсването с школските делници и празници. Уж не всичко ти е било приятно в училището, уж повече те е привличала играта и са те мамили летните пасбища с добитъка, но разбереш ли, че всичко е било до тук – няма да влезеш повече в класната стая, няма да те привика повече учебният звънец – и нещо в теб се прекършва, нещо си отива завинаги... Който го е преживял, знае, че никак, никак не е било леко. Тежко го преживях и аз.

Та договорили се бяха родителите ми с един комшия да отидем двамата със сина му Павел в село Горни Богров и да постъпим в циглярната фабрика на работа. Надявахме се да ни вземат въпреки малолетството ни.

Така започна моят подранил гурбет. Най-големият син тръгваше по стъпките на баща си...

... Една ранна утрин бащата на Павел, един едър и як балканджия, нарами багажа ни, заведе ни в Орхание. Качи ни на рейса, който държеше курс Орхание – София и обратно, като се уговори с шофьора да ни свали в Горни Богров. Не помня как-

во сме си говорили по време на пътуването, но бяхме смутени, очакваше ни неизвестността, пък и раздялата с дома ...

Слязохме на централното шосе за София, нарамихме багажа си, който съдържаше най-необходимото, и то в минимални количества, и направо в циглarницата. Прие ха ни без особени уговорки, а бяхме едва 14–15-годишни... Детският труд уж беше забранен, фактическото положение обаче беше друго. Децата масово участваха в най-различни производства заедно с възрастните, а получаваха за труда си мизерни надници.

Попаднахме с приятеля ми в разнородна компания – възрастни селяни, мъже в силата си, юноши, че и направо деца.

Работата не бе особено сложна, но уморителна. Поставиха ни на участъка, където керемидите се вземат от елеватора и се отнасят на ринговете, за да се пекат. Елеваторът изкарваше циглите от долния етаж, където ги правеха, и те идваха при нас вече оформени. Ние грабвахме по две цигли и тичахме с тях до ринговете и пещта, където щяха да се изпекат и да добият онзи вид, който си представя всеки, стане ли дума за цигли. И това непрекъснато сноване от елеватора до ринговете бе направо убийствено.

Бяха изчислили, че по време на тази еднообразна, повтаряща се процедура се изминават около седемдесет километра на ден. Спомням си, още на втория, на третия ден започнаха да ни се подуват краката, да се образуват рани по тях. Всичко ни болеше – крака, кръст, рамене, ръце... Сутрин се събуждахме схванати и премазани от умора. А трябваше да започнем всичко отначало.

Строг и суров бе и редът в циглarницата, която представляваше акционерно дружество, работещо с чужди капитали. Неин управител бе бай Лазо, който на вид бе истинско конте, с колосана яка и ръкавели, с неизменна папийонка на шията. Бе невероятен чистофайник и за отиванията му до тоалетната се разправяха такива куриозни истории, че работниците се превиваха от смях. Пак те бяха съчинили за него присмехулна песничка, която не без удоволствие пеехме всички. В простичките ѝ думи имаше и обикновена закачка, и хаплива ирония, и подигравка...

Образът на издокарания управител се разминаваше с атмосферата, която бе създал в циглarницата. Там и по най-дребен повод играеше камшикът на надзирателя. Закъснееш ли с подаването, или този, който е след теб, те настъпва по краката, или надзирателят те подсеща с камшика. И най-малкото невнимание се заплащаше с болка, която раждаше обида и озлобление.

Павел постоя седмица-две, не издържа и напусна. Отиде да опита късмета си в София. Аз останах. Баща ми чакаше от мен отмяна, не можех да го разочаровам...

С всеки изминат ден, вместо да привикна, всичко ми се виждаше все по-лошо и по-непоносимо. Работата – тежка, храната – слаба и без вкус. Случвало се бе по цяла седмица да ни готвят едно и също. Втръснала ни се беше например блудкавата манджа от тиквички, с която ни гощаваха и на обяд, и на вечеря, до пълно втръсване. Тиквички, тиквички... години след това не можех и да помисля за тях. Месото бе рядък гост в паниците ни, та си ходехме все недохранени.

Не по-добро бе и положението със спалното помещение. То не само бе мръсно и занемарено, но и бе гъсто населено с всевъзможни животинки. Бълхите и въшките бяха дребните ни, но кръвожадни съжители. Не всякога обаче ги удостоявахме с необходимото внимание. Прибирахме се вечер капнали от умора, мушкахме се под чергите и заспивахме. А въшките, дървениците и бълхите нощем не спят. И ние се дръгнехме с ожесточение в просъница, а сутрин се будехме неотпочинали и изпохапани...

Сутрин надзирателите ни вдигаха с викове и каиш. И ни ободряваха също с каиш – за по-сигурно.

Някъде към края на втория месец изпъшках, прежалих и работата, и себе си, и се проявих като поет бунтар. Написах на една табела с едри букви: „Робска квартира тук се намира!“ Написах и я закачих в помещението, където спяхме. Хич не беше трудно да се установи авторството ми. Набиха ме! Уволниха ме! Напъдиха ме, без да ми заплатят за последния месец. На кого можех да се оплача? На оня с ръкавелите и папийонката? Събрах багажа си със страх да не отнеса със себе си някоя гадинка и... потеглих за дома.

Родителите ми ме разбраха. Не ме упрекнаха, не ми се скараха. Чувстваха, че не съм се уплашил от труда – познавах селската непосилна работа, опитал бях сега и участта на наемния работник. Щом не съм издържал, значи е било наистина непоносимо. Оставаше единствената алтернатива – да продължа да уча. Трябва ли да казвам колко щастлив ме направи решението на родителите ми и каква болка и угризение изпитах, че са принудени да продадат едното ни добиче, за да съберат необходимата такса за постъпване в гимназията.

Волът, който продадохме, бе млад, як, впрегатен. Знае се леко ли е на селянина да се лиши от такъв помощник. Майка ми и баща ми се решиха, защото това бе цената на моето образование. А те го искаха не по-малко от мен...

Дойна крава замени продаденото животно. Имахме и една ялова – това бе работният ни добитък, друг нямахме. Тъй че жертвата, която пренесоха родителите ми, никак не беше малка.

Спомням си добре и как се разделихме с живия залог за моето по-нататъшно образование.

Всеки петък в Орхание ставаше голям пазар. На един от най-оживените участъци бе царството на търговците на добитък, така наречените джамбази. Тук се правеха всевъзможни сделки, наддаваше се, водеха се пазарлъци... Тук стопани се разделяха често пъти с конче, крава или теле, които бяха за тях не просто селскостопански животни, а част от бита, от семейството им. Понякога хора и животни живееха почти редом, разделени от една стена само, и то не тухлена, а изградена от плет и кал... Години по-късно бяха построени модерни животновъдни комплекси с просторни и добре уредени краварници, свинарници... които не толкоз отдавна пък бяха разграбени и разпилени, но това е друга тема. Сега разказвам за онзи хубав и тъжен ден, в който поведохме заедно с майка ми „жертвеното" добиче към пазара, продадохме го набързо, сякаш се чувствахме гузни, получихме парите, платихме таксата. Сега вече пътят към гимназията бе открит. И той не беше особено лек за мен, защото недоимъкът щеше да ме следва неизменно, но беше отворен и това бе главното...

Питам се днес, когато част от образованието е вече скъпо платено, за разлика от безплатното през изтеклите четири десетилетия, няма ли безпаричието на родителите да препречи пътя на много млади българи към науката. И какви ще са последиците за културата, за страната ни въобще. Питам се и се боя от отговора...

ОРХАНИЕ. ОТНОВО УЧЕНИК

... И така, завърших прогимназиалното си образование в Правец през учебната 1925–1926 година. Сумата, необходима за такса, бе набавена, учението ми трябваше да продължи в орханийската смесена гимназия. Това бе най-приемливото, а то ще рече най-достъпното учебно заведение за децата от нашия край, които нямаха щастието да принадлежат на заможни семейства. А те бяха, както споменах вече, преобладаващото мнозинство.

Орхание – градецът, в който попаднах – наброяваше по онова време около 4 000 жители. Навярно в сравнение с днешния Ботевград е изглеждал съвсем малък и скромен. Но аз идвах от

село и той ми се струваше премного хубав с централната си чаршия и часовниковата кула, с правите улици, твърде различни от правешките сокаци, които не можеха да се отърват от прахоляка лете и от калищака есен и зиме... Хората, които срещах по тези чисти, прави улици, също не приличаха на съселяните ми. Тук през деня се виждаха наперени гимназисти и офицери в лъскави униформи, чиновници, облечени в хубави градски дрехи, занаятчии, търговци, работници... Вечер градският елит извеждаше госпожите си на разходка по главната улица. Любопитно ни беше да ги гледаме отстрани... Привличаха ме книжарниците с препълнените си щандове, неудържимо ме мамеше градското кино. Дори да нямаш пари да влезнеш в салона му, ще поспреш пред поредната реклама, ще позяпаш и... считай, че си се докоснал до един примамлив, непознат свят.

Орхание всяваше у всички нас, селските деца, респект и с историята си. Знаехме, че Апостолът на свободата Васил Левски бе основал тук през 1871 г. местен революционен комитет. Споменаваха се и имена на тукашни хора, взели участие в него. И се споменаваха с гордост.

Помнеше се и фактът, че през 1894 г. в Орхание се изгражда първата марксистка организация в Софийски окръг. Така нареченото Работническо дружество „Васил Левски". Показателно е, че в самото му наименование се осъществява своеобразна историческа приемственост, свързват се две поколения български революционери. Орхание е центърът, който организира и ръководи революционните борби в околията.

Те се активизират особено през 1923-та. През юни същата година тук се сформират бойни групи, които потеглят към столицата, за да смъкнат с общи усилия от власт деветоюнските превратаджии. Изработва се план за отпор на фашистката диктатура в околията през септември, пристига обаче контрапаролата от София и въстанието така и не избухва.

Но като че ли най-тежка година за нашия край е 1925. Фашистките управници, озверели след народното надигане, избиват политическите си противници. Те съвсем не се смущават от факта, че в голямата си част тези „противници" представляват цветът на тогавашната прогресивна общественост. А може би те не знаят милост тъкмо поради тази причина...

В околията, главно в самия Ботевград, са избити зверски около 40 души комунисти и земеделци единнофронтовци. По фашистки цинична е разправата с 24-мата заловени и отведени в орханийските казарми. Те били заровени в едно от казармените помещения в предварително изкопана яма, която начаса била зазидана.

Непосредствено след заличаването на следите, както и години след това, върху костите на жертвите градските „първенци“ устройват шумни пиршества. В същото това помещение, върху същата земя...

Само една година след тези събития, разтърсили моя край (а знае се какво става по това време в цяла България), аз дойдох в Орхание. Трябва ли да казвам, че в съзнанието на хората, в разговорите им, в самия въздух присъстваше ужасът от преживяното. Кървавата бразда бе издълбана. И като че ли всеки бе избрал мястото и позицията си въпреки уплахата и страха, завладели равнодушния провинциален еснаф.

В града дойдох заедно с немотията си. Тя не искаше, а и не можеше да ме изостави и когато станах „гражданин“ и гимназист.

Училището ни носеше името на Стамен Панчев. Боя се, че малцина от младото поколение знаят повече неща за този талантлив поет и родолюбец. Ще ви кажат може би само, че е загинал млад и ще ви цитират редове от най-известното му стихотворение „Сине мой ...“ А той е име, което заслужава да се помни. Роден е в Орхание, завършва педагогическо училище, следва педагогика в София, после учителства в Троян, една година е учител в родния си град, две години е директор на гимназията, която по-сетне ще нарекат на негово име...

Загива от раните си през Балканската война, далеч от родината, в село Ялос, край Мраморно море, на тридесет и четири годишна възраст. Едва след смъртта му написаните от него стихотворения – 37 на брой, са събрани от Н.Ракитин и Д.Василев и са издадени под заглавие „С перо и меч“.

Творбата, която му донася известност и пророческа дълговечност, е стихотворението „Сине мой...“, вълнуваща изповед за саможертва в името на Отечеството. Като у всички големи поети на България, и при Стамен Панчев поезията се слива с живота: „Аз отивам, за да се не върна, дълг отечествен зове ме в бой...“ При него няма пролука между думите и делата.

На своя роден край поетът посвети и остави в ръкопис етнографския очерк „Град Орхание“.

Спомням си портрета му на училищната стена: съсредоточено лице с високо чело, силен поглед под гъсти вежди, мустаци, волева уста. Имаше нещо много общо с облика на нашите възрожденци, всъщност не носеше ли и той техния родолюбив дух.

Спомних си за патрона на нашето училище, припомням си и гладните години, прекарани в него. Ходехме заедно със съучениците ми от Правец всяка седмица на село. Сбираме дре-

хите си, приготвени за пране, и още в петък напускаме града. Събота и неделя родителите ни гощаваха, както можеха, а рано в понеделник нарамвахме цедилниците, побрали храната ни за през седмицата, и поемахме по обратния път. Пешком.

Какво, ще попитате, тежеше в грубите торби на повечето от нас и забавяше крачките ни? „Суха храна" – така, както си я представят новите поколения? Нищо подобно. Два-три кукурузника, за да стигнат за цялата седмица, бучка сирене, парче сланина и толкоз. Даваха ни и по някой и друг лев, колкото да платим за бозата, с която подслаждахме залците си.

Кукурузникът, който по други краища наричат просеник (във Врачанско например), доста често плесенясваше. Аз обаче продължавах да си го ям най-спокойно, без да усещам никакви странични явления. Ял съм го и съм поглъщал не друго, а пеницилин домашно производство. Дали пък поради това в онези гладни години не се разболях нито веднъж. Шегувам се сега, но спомням си, плесенясалият кукурузник не беше особено вкусен – и понамирисва, и малко лепне, и нагарча в устата, но ...

Пшеничен хляб у дома се месеше и печеше само на „добри дни", сиреч на Коледа, на Великден, в дните на събора, както и на някои семейни празници. Житото беше кът, а и другите необходими добавки, затова и с баници се гощавахме рядко. Но с кукурузника и качамака нямахме проблем.

Чудно нещо са човешките вкусове – някога тези сиромашки „деликатеси" ни бяха втръснали, та закопнявахме за градски симид, а минат години и си спомняш тъкмо за тях. И един наложен със сирене и пръжки топъл качамак съвсем не ти се струва сиромашка гощавка.

Омиляват с времето и първите ученически квартири. Нищо, че са били тесни, нехигиенични, студени през зимните месеци поради липса на гориво за неизменното кюмбе в ъгъла. Но истината бе, че и аз, и повечето мои съученици живеехме в мизерни квартири, често не си дояждахме и вечно ходехме полугладни. Една хубава стая с пружинен креват, дюшек и всичко останало струваше скъпо. Не беше по джоба на родителите ни. Както не бяха по джоба ни нито милинките, нито гозбите в градските гостилници. Достатъчна ни бе бозата. Към нея бях особено пристрастен, за нея най-вече ми беше мъчно, когато отредените ми левчета свършваха.

ПЪРВИ СТЪПКИ ПО ПЪТЯ, ПО КОЙТО ЩЯХ ДА ВЪРВЯ ЦЯЛ ЖИВОТ

Иначе в училищната обстановка се ориентирах бързо. Прогресивно настроените ученици, предимно бедни момчета и момичета, се бяха организирали в гимназиалното въздържателно дружество. То не се преследваше открито от властите и работеше напълно легално. Но се оглавяваше от гимназисти, които бяха ръководители на марксически кръжоци и идваха в дружеството с поръчение.

Не беше без значение, че това бяха едни от най-силните ученици в гимназията, които имаха авторитет и влияние сред останалите. Спомням си имената на Георги Близнашки и Стамо Керезов, на Петър Гайдарски и Цветан Петков...

Веднага се записах във въздържателното дружество и работата в него ми допадна. Слушах с интерес разискванията, мислено вземах участие в споровете, докато един ден сам се включих в тях и не без изненада открих, че имам дар слово. Откриха го и другите.

Ясно си спомням историята с един мой реферат. Заглавието му бе: „Алкохолизмът – социално зло“. Изкушен от идеите на марксизма, аз така написах реферата си, че в него се изобличаваха главно недъзите на капиталистическия строй. Още докато го четях, някои от присъстващите на сбирката скаути започнаха да подвикват: „У-у-у! Това са комунистически речи!“ И отново: „У-у-у!“ Тропат с крака „юнаците“, размахват юмруци, сипят обиди...

Нашите момчета наскачаха, скочиха и другите, и словесната схватка бързо прерасна в ръкопашна. Включих се и аз, естествено. Да стоя встрани не беше в характера ми. Но когато боят се разгорещи, до мен се доближи съученичката ми Марийка Гаврилова и ме издърпа навън...

Тук му е мястото, струва ми се, да вметна, че това момиче ми харесваше, бях дори малко влюбен в нея. Пък и тя като че ли не бе безразлична към мене, но нещата свършваха до тук. Както свършваха много от младежките ми увлечения...

Марийка Гаврилова беше етрополка и произхождаше от комунистическо семейство. Умна, начетена и красива, тя се открояваше от другите.

Та измъкна ме тя от боя и ме отведе в квартирата си. Бе предвидила, че случката ще се разчуе и аз без много церемонии ще бъда изключен от гимназията. Седнахме двамата и основно преработихме доклада. Не оставихме нито един „опасен“ пасаж.

Сега си казвам: ето, седят един до друг двама млади, кои се харесват. В главите им се мяркат мисли и не дотам свързан с реферата, толкова им е хубаво заедно, а бързат да се разд лят... Идеализмът им не предвижда други отношения. Нещо по вече – не ги позволява...

Както и трябваше да се предполага, прислужникът още н другия ден ме причака в квартирата ми, каза, че за втори пъ ме търси и ми съобщи, че директорът ме вика. „Ти знаеш за що!" – рече ми. Знаех, разбира се. И отидох при него.

Директорът на гимназията носеше фамилното име Поп иванов. На всяка втора дума променяше интонацията си и каз ваше: „Моля, моля, моля!" Тези паразитни думички така се нат рапваха в разговорите с него, че изкушаваха шегаджиите да му ги лепнат като прякор. Но беше образован човек и много до бър фолклорист. Изследванията му върху фолклора в наши край представляват сериозен труд и са плод на дългогодишни проучвания.

„Къде беше, от сутринта те диря? – посреща ме още от вратата той. – А вчера къде беше? И вчера изпращах да те търсят."

„Вчера, казвам, изнасях реферат за алкохолизма. Още докато четях, се вдигна такъв шум, че прекъснах и напуснах събранието. После отидох да се поразходя по „Герена". Това е."

Спокоен съм, говоря бавно и ясно. Той ме слуша, гледа ме в очите и задава втория си въпрос: „А къде е рефератът, за който ми разправяш? Моля, моля..."

„В квартирата – отвръщам, – къде другаде..."

„Веднага го донеси!" И отново пословичното: „Моля, моля..."

Донасям го начаса и тържествено му го връчвам. Това, разбира се, е новият вариант на реферата ми. Онзи, който направихме с Мичето Гаврилова, „изчиствайки" от текста всички „опасни" места, натъртвайки само на социалните злини, които води след себе си алкохолизмът.

Прочел го внимателно нашият директор, не намерил в него нищо нередно, ядосал се, че са го подвели, и ми каза покъсно: „Не разбирам какво искат тия? На какво прилича това? Да се намират на приказки само. Моля, моля... Та аз се подписвам под този реферат! Под всичко се подписвам."

Успяхме да успокоим директора Попиванов благодарение на предвидливостта на съученичката ми и бързата ни реакция. Но полицията, която също била уведомена за инцидента, не съумяхме да заблудим. И тя ме взе на мушката си...

По това време се пристрастих силно към четенето. Случвало се е по цели нощи да прекарвам с книга, която ми е харесвала. С еднакво увлечение четях художествена литература и марксически книги и брошури, които идваха по различни пътища при нас. Забраненото изостряше интереса ни и ни привличаше неотразимо. Поглъщахме и това, което не разбирахме докрай...

Бях се включил в марксически кръжок, политиката беше влязла в кръвта ми и макар че членуването в кръжок все още не означаваше участие в комсомолската организация, аз се чувствах приобщен към идеята за справедливост и социално равенство. Тази ми „приобщеност" не ме напусна през целия ми живот. И когато ми е било непоносимо трудно, и когато са ме измъчвали съмнения, и когато са ме предавали свои... Сега вече мога да кажа: това, последното, е най-тежко.

В кръжока си разменяхме книги. Насочвахме се взаимно каква литература да четем и къде да я търсим. Обсъждахме обстановката в гимназията и в града.

Трагичните събития бяха отминали, но бяха оставили незаличими дири. Навсякъде вилнееше терор. Околийският управител Стефан Иванов бе наречен от местните хора Караджи Осман, защото се говореше, че нямал милост в разправата си със задържаните – унижавал човешкото им достойнство, измъчвал ги, убивал. И никой не му търсел отговорност за нищо.

Страховете в града се засилваха и от разказите на очевидци и лично пострадали. Спомням си, когато бях на квартира при хазяйката леля Ангелина, нейната свекърва баба Дина ми разказваше: „Ти не знаеш, моето момче, имал си късмет, че не си видял, но край нас минаваха черни камионетки. Натъпкани бяха с хора. Младо, старо – всичко наред!" И винаги снишаваше глас, почти прошепваше: „Откарваха ги в казармата пребити. И там ги довършваха"...

Само че въпреки открития терор, въпреки ширещите се страхове в гимназията ни имаше някакво движение, нещо се вършеше... И през трите години, докато учех там, в училището ни се мяркаха различни хора. Събираха се учители, идваха и двама адвокати. Между моите другари се говореше, че това са комунисти, които работят за възстановяването на разгромената по време на събитията партийна организация.

През тези години доста от нас прописаха поезия. Виждахме какво става наоколо, вълнувахме се, четяхме предимно революционни поети и изпитвахме желание да изразим в стихове своите чувства и настроения. Неумели опити бяха това, но писането изразяваше потребност на духа ни и ние му се отдавахме с увлечение.

И аз съчиних доста стихотворения. Някои от тях помня и досега, но не върви да ги споделям с читателя. Младежките увлечения минават и отминават. Усмихваш се снизходително, когато се връщаш към тях, но ти е и мило, и тъжно, че това време не може да се върне.

Истински обичах Ботев и Смирненски. Когато ми попадна стихосбирката „Да бъде ден!“, седнах и я преписах цялата. Просто така – да си я имам при мен. Научих наизуст стихотворенията, всичките до едно. По-късно излезе „Зимни вечери“. И от тях запомних почти всичко...

Някой ще каже: имал силна памет – научил ги. Не е работата само в паметта. Аз имах непреодолима нужда да чета тези стихове, да си ги повтарям наум, да ги рецитирам. Тази потребност, тази жажда да се докосвам до прекрасното бяха определящи. Не силната ми памет. Но аз, разбира се, съм благодарен на природата за нея...

И понеже се настроих на лирична вълна, иска ми се да кажа няколко думи и за Мария Гаврилова. Момичето, с което се харесвахме, но никога не успяхме да си го споделим...

Тя успешно завършила гимназия и постъпила в Университета. Следвала българска филология, ако не се лъжа. После заболяла от ставна туберкулоза и прекарала няколко години на легло. Надигнала се по време на съпротивата, сякаш за да даде своята дан в общото дело. И да загине за идеите си...

Била организаторка и ятачка в Етрополе, активно работела за бригада „Чавдар“. Обидно ми е, че толкова пъти по онова време съм прекосявал този край, а не съм знаел нищо за нея... Арестували я заедно с един учител и още неколцина и ги убили на Арабаконак. Там ги и заровили...

Все по линия на активната работа в легалните организации, която се провеждаше целенасочено от партията и комсомола по онова време, аз и още двама души бяхме насочени към протестантската църква. Трябваше да станем „свои хора“ сред богомолците, да се приспособим към техния свят, да приемем порядките им. Аз бях отговорникът на нашата малка група.

Започнахме редовно да посещаваме богослуженията. За посигурно наех квартира у една от запалените протестантки в града. Фамилното ѝ име бе Пациркова. Постепенно се адаптирахме към обстановката. Хората видяха, че сме добри момчета и може би смятаха, че споделяме религиозните им убеждения.

Протестантската църква съществено се различава от нашата. В нея се изнасят сказки на най-различни теми, водят се спорове по граждански проблеми, поставят се спектакли. Тя беше

място както за религиозни ритуали, така и за светски прояви. Обявеше ли се темата на някоя интересна беседа, църквата бързо започваше да се пълни. Не само с вярващи, разбира се...

И постепенно тази света обител на протестантите се превърна в клуб, в действащ, реален клуб не само на гимназистите, но и на прогресивните граждани на Орхание. Няма да е пресилено, ако кажа: в наш клуб. В рефератите се прокарваха прогресивни идеи, застъпваха се наши постановки. Църквата на моменти ставаше средище на единомишленици.

Нито събиранията ни, нито моето участие в тях можеха да останат незабелязани. Полицията ме държеше под око още от историята с реферата пред въздържателното дружество. И една вечер някъде след десет и половина дойдоха да ме арестуват. С хазяйката ми Пациркова бяхме в отлични отношения, но не предполагах, че мога да получа от нея такава защита.

Изправи се тази смирена жена на вратата и се запъна: „Нямате никакво право да го арестувате през нощта! Има закони в тази държава, длъжни сте да ги спазвате!"

Полицаите я убеждават нещо, напират. А тя държи на своето – никакъв арест, само през моя труп! И те си тръгнаха без мен...

Мисля, че не само Пациркова, но и другите хора от този кръг се привързаха към мен и ме обикнаха. Пасторът неведнъж ми е казвал: „Издействал съм ти една стипендия. Искаш ли да учиш за пастор?"

Към други „науки" се бях устремил аз, друго ме влечеше, но приемах поканата като израз на доверие и сърдечност.

Веднъж споделих с хазяйката, че се налага да скрия някъде на сигурно място един материал. Тя само кимна с глава и ми помогна да го заровя в градината ѝ.

На сутринта ме арестуваха. Вдигнали се тогава протестантите направо при околийския началник – всички в моя защита. Той ги убеждава, че не съм никакъв протестант, че съм комунист и водя комунистическа пропаганда. Пасторът се старае да го разубеди, изтъквайки добродетелите ми. Другите го поддържат. И защитниците ми надделяха. Освободиха ме, но аз вече бях наясно, че завършването на гимназията за мен ставаше проблематично. Още повече че нямах никакво намерение да се откажа от поетия курс. Желанието за противодействие на неправдите ставаше у мен все по-силно, завладяваше цялото ми същество.

През пролетта на 1928 г. бях един от активните участници в ученическата стачка в Орхание. Гимназията ни не бе изживя-

вала подобно събитие преди това. На фона на политическата обстановка в града и в страната протестната акция бе недвусмислено предупреждение към властващите, че терорът може да доведе до неочаквани за тях резултати. Па макар и по повод, който пряко не беше свързан с политиката.

А поводът бе решението на учителския съвет да изключи един от изявените ученици от горните класове. Той бе участник в ученическите кръжоци, работеше и във въздържателното дружество, подобно на другите младежи с леви убеждения. Влязъл бе в остри пререкания с учителя по гимнастика Сучков, дори беше се сбил с него.

Сучков беше руснак белогвардеец и водеше скаутската организация в гимназията. Не съм се интересувал специално какъв е бил точно характерът и ролята на скаутските организации в другите страни, но онази, която познавах, бе определено с реакционна насоченост. В нея членуваха младежи, с които нямахме общ език. Различни бяха както социалното ни положение, така и убежденията ни.

Стачката се ръководеше от ученици от VII и VIII клас (XI и XII клас по сегашному). Някои от тях са били навярно членове на комсомола, но за това не се говореше открито по онова време. Познавахме ги главно като ученици с висок успех и активисти във въздържателното дружество и марксическите кръжоци. Спомням си един от тях, просто защото се открояваше сред всички. Казваше се Стефан Грозданов и за него се разказваха невероятни истории. Съучениците му твърдяха, че в час по математика поправял учителя си, толкова добре владеел материала. Ние, по-малките, чувахме за това и се изпълвахме с респект към знанията и куража му.

За съжаление несъмненият му талант не се реализира. Стефан отиде в София, стана чиновник, потъна в семейни и служебни си задължения и не разви дарованието си.

Споменах вече, че бях активен участник в стачката, но не бях сред ръководителите ѝ. Бях в стачния комитет и отговарях за двете паралелки на пети клас. А организацията трябва да е била наистина добра, щом на протест се надигна почти цялата гимназия.

Спомням си колко развълнувани бяхме всички, колко сплотени, колко силни се чувствахме, когато усещахме подкрепата на съученици и граждани. Стачката продължи не ден и два, а цяла седмица. Приличахме на разбунен кошер. Имахме две основни изисквания: да бъде върнат изключеният ученик и да се премести учителят по гимнастика.

Показателно бе, че ни подкрепи и обществеността в Орхание. Помня, че проведохме голям митинг на двора на гимназията. И че на него присъстваха не само ученици, но и десетки граждани, дошли да се солидаризират с исканията ни.

Но стачката ни раздвижи не само онези, които ни симпатизираха. Започнаха да идват парламентьори от града, представители на различни партии. Убеждаваха ни, уговаряха ни да прекратим протеста и да се върнем в класните стаи. Намекваха за нежелани последствия, „тревожеха" се, че и София е научила за непокорството ни ...

Не отстъпихме. И считахме, че сме постигнали победа, макар че стачката завърши с компромис. Изключеният ученик Янко Марков бе възстановен, но и Сучков остана да води занятията по гимнастика в гимназията. Как се разви по-нататъшната съдба на този учител, не зная, но изключеният и възстановен Янко Марков по-късно стана член на Постоянното присъствие на БЗНС, беше дълго време министър на земеделието и горите...

Логична, макар и крайно печална за нас – активистите на марксическите кръжоци, на въздържателното дружество, на стачката – беше последвалата развръзка. Едни бяха след време изключени, други бяха принудени сами да напуснат.

Съдбата на последните споделих и аз.

Годината беше 1929. Поех към София – към нови неизвестности и изпитания на издръжливостта и характера...

СОФИЙСКАТА ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА

... София ме посрещна с това, с което ме изпрати моят роден край – несигурност и угнетяващо безпаричие. Години наред те щяха да бъдат мои постоянни и неотлъчни спътници. Щях да привикна, да се закаля, макар че по-лесно се свиква с доброто, отколкото с лошото. Недоимъкът непрекъснато гнети, всеки ден напомня за себе си. Но и мобилизира, активизира волята да устоиш, да се пребориш, да постигнеш замислената цел, да победиш.

Повече от всичко исках да уча. В мислите си вече се виждах ученик. А нямах нито пари за издръжка, нито квартира, нито пък ми беше ясно къде и какво да уча... Смела, безразсъдна, прекрасна възраст е младостта! Хукваш осемнадесетгоди-

шен към столичния град, а в торбата ти, както се казва, само идеали и мечти. И огромно желание да ги постигнеш...

Не помня вече кой ме посъветва да кандидатствам за Графическото училище към Държавната печатница в София. Не помня конкретния човек, но съм му благодарен за идеята. Защото Графическото училище ми даде много и в някаква степен определи бъдещия ми път през годините.

Преди да разкажа за дните и патилата ми в училището, искам да се спра на обстановката по онова време. За добро или за зло, страната ни навлизаше в нов етап на развитие. 1929 година бе ознаменувана с невиждана до тогава световна икономическа криза. Тя започна в Съединените щати, но бързо обхвана целия свят. Кризата се стовари, както можеше да се очаква, и върху нашата бедна страна. И резултатите не закъсняха: изостриха се още повече противоречията между богатите слоеве и трудовия народ, засили се стачното движение. Първи бяха работниците, след тях се надигаха и безработните. Най-силни и организирани бяха протестите в столицата, където работническият отряд бе най-многоброен. През 1931 г. падна от власт сговористкото правителство.

За съжаление тези сравнително благоприятни условия за активизиране на народното недоволство не можаха да се използват в пълна степен заради неправилната тактика на тогавашното партийно ръководство, което провеждаше погрешен левосектантски курс.

Иска ми се да разкажа нещо за самата Държавна печатница, щедрата покровителка на Графическото училище. Защото изучилите се в него бяха не само нейни кадри, но и нейни възпитаници, нейни синове. И си останаха такива през целия живот – верни на уроците по трудолюбие, борбеност и работническа солидарност.

Дългата и славна история на Държавната печатница тръгва от пролетта на 1880 г., когато на власт идва либералното правителство на Драган Цанков. Двама души в това правителство – председателят на Министерския съвет Драган Цанков и министърът на финансите Петко Каравелов – имат най-голяма заслуга за създаването на печатницата. На 31 май същата година Второто обикновено народно събрание гласува определения кредит за закупуването ѝ, а пет години по-късно във в. „Български глас“ могат да се прочетат следните редове: „Народното събрание реши да се употребят 50 хиляди франка за отварянето на една правителствена печатница в София... В ръцете на един честен и родолюбив директор една правителствена печатница освен дето ще освободи властта от произвола на някои

нахални бързопотисници, но ще помогне още и за развитието на българската книжнина. Колко букварчета и читанки биха могли да се продават по 20 пари или по грош едното и да станат достъпни и за най-сиромашкото дете, ако да можеше съчинителят да ги напечата на някое място, дето дерат по-малко и дето условията са по-човечески!"...

Първата сграда на новосъздадената печатница е бившата Биюк джамия в София. Първият ѝ организатор и директор е Георги Яковлев Кирков. А първите машини и букви са закупени във Виена. Официалното ѝ откриване става на 25 януари 1881 г. с водосвет и в присъствието на българския княз Александър. Малко по-късно, след дълга и крайно ожесточена вестникарска престрелка между Кирков и в. „Български глас" за официален управител на Държавна печатница е назначен Спас Тумпаров, а Кирков става старши инспектор към Министерството на финансите.

Както всяко ново начинание, появата на Държавната печатница слага началото на дългогодишни пререкания, свади и борби на различни нива, но не му е мястото да се спирам на тях в мемоарните си бележки. Пък и още в началото възприех принципа да разказвам най-вече за това, което съм видял и преживял. И в което имам по-голямо или по-малко лично участие. Други мемоаристи използват различни подходи. Въпрос на преценка.

Събитие в историята на Държавната печатница е сдобиването ѝ с нова, съвременна сграда, което става със съдействието на тогавашния министър на народното просвещение Константин Иречек. Събитие с несъмнено влияние върху по-сетнешната история на профсъюзното движение у нас е зародилото се в нея организирано работническо сдружение, наречено „Българско типографско дружество".

Много неща, станали през първото десетилетие на свободната българска държава, са свързани с Държавната печатница и с нейния работнически колектив. Не бих могъл да ги назова всичките, за това съществуват специални изследвания, но искам да спомена, че от нея потеглят първите пионери на социалистическите идеи у нас; в нея се раждат първата работническа организация и първият работнически вестник; от нея начеват първите международни работнически контакти; празнуването на Първи май... И нещо, което впечатлява с човечност и благородство: през 1901 г. в печатницата се организира първият юбилей на работник – чества се букволеярят от чешки произход В.Новак, посветил половин столетие на печатарската професия.

И най-сетне, Държавната печатница в известен смисъл дава на България и на света Георги Димитров. От нея излизат пламенни антифашисти, много от които загиват в многобройните битки за социална справедливост. От Държавната печатница поемат своя път изтъкнати стопански ръководители, видни държавници, строители на трудова България... Трябва ли да казвам, че и аз съм честит, че младостта ми е тясно свързана с нея, че се чувствам неин син. И неин длъжник!

Ние бяхме двадесет и трима младежи и девойки, които кандидатствахме за седмия випуск в Графическото училище при Държавната печатница. Така и влязохме в летописа ѝ: „Графиците от седми випуск". Явихме се на приемен изпит по рисуване и психотехнически сръчности и всички го издържахме. Беше месец септември на кризисната 1929 година. Предстояха ни трудни дни.

С първото „препятствие" – изпита, се справих лесно. Прескочих го и се записах редовен ученик. Огледах се наоколо – все млади хора от моята черга, предимно деца на бедни родители. Личеше си по всичко: по облеклото, по оскъдните средства, с които разполагаха, по поведението си на малко стеснителни, но прями и волеви младежи. Някои бяха изключени от различни училища поради левите им убеждения, някои бяха изгонени по други причини, изобщо „компанията" бе доста пъстра. Преобладаваха обаче прогресивните момчета и аз лесно свикнах с новата среда. Със столичния град, със съучениците си графици, а и с работниците в печатницата. Наистина по природа съм общителен и контактен, но всичко тук бе ново за мен.

Училището си имаше директор и учителски съвет, но насоките на работата даваше директорът на печатницата. По онова време тя се ръководеше от един известен професионалист в областта на полиграфията, носещ историческото име Александър Македонски. Спомням си, че тогава си задавах въпроса как ли се чувства човек, увенчан по волята на случайността с такова легендарно име. По-късно срещах хора с какви ли не имена. Имаше имена – двойници на митични герои и на древни философи, на именити пълководци и на видни революционери. Но всеки човек влага в името си своята същност, прави го част от личността си, та елементът „повторяемост" има значение само за околните.

Личността на директора на печатницата Александър Македонски бе интересна, откъдето и да я погледнеш. И биографията му, и изявената индивидуалност привличаха вниманието и се запомняха. А спомените от младостта остават за цял живот!

Нашият Македонски бе завършил в Германия и бе един от първите полиграфисти в страната с висше образование. Имаше изключително висока професионална подготовка и твърд характер. Никой не смееше да му се меси при решаването на различните проблеми: професионални и административни. Трябва да кажа, че и аз спечелих от тази му самостоятелност при вземането на една или друга позиция.

Във връзка с моята непозволена дейност от Дирекция на полицията бе дошло нареждане да бъда изключен незабавно от училището. Но Македонски не се подчини на чуждото внушение, не се уплаши и не изпълни указанието. За мой късмет той и тук показа своя характер, самостоятелността си. Далеч съм от мисълта, че е подценявал моите убеждения и е оневинявал дейността ми. Още повече че имаше славата на „царедворец“. Просто не е искал да бъде командван от никого.

Притежаваше навика да обикаля цеховете на печатницата. Ще огледа работните места, ще пипне тук-там, ще размени кратка приказка като истински стопанин с работниците. Веднъж дойде в нашия букволеярен цех. Видях, че се задава откъм вратата, но аз си седях до масата и работех върху някакав детайл. Изведнъж тръгна към мен, приближи се, хвана ме здраво за раменете и доближи гърба ми до облегалката на стола. „Изправи си стойката – каза ми, – придобиеш ли навика да работиш ниско приведен, ще повредиш гръбнака си, ще се изгърбиш.“ И още веднъж ми показа каква трябва да бъде стойката ми по време на работа.

Перспективата да се увенчая с гърбица не бе от най-приятните, та навеждах ли се над буквите, все си спомнях думите на директора и поизправях рамене. Беше ми дал нагледен урок и аз го запомних.

В Графическото училище имаше строго установен ред – половин ден учехме, половин – работехме. Първата година учебните часове бяха повече, после постепенно се увеличаваха практическите занятия. Накратко казано, усвоявахме „занаята“. Изработеното ни се заплащаше. Само че възнаграждението бе минимално и не стигаше за издръжката ни. Колкото и скромно да я карахме, колкото и да се свивахме, изкараното в печатницата бързо свършваше и се задаваше гладът...

БОРБА ЗА ПАРЧЕТО ХЛЯБ

На осемнадесет години трудно се издържа на глад. Трябваше да му търся колая. За прекъсване и дума не можеше да

става. Нищо не можеше да разколебае решението ми да уча. И най-малко безпаричието.

Потърсих изход на един строеж. Опитах си късмета като строителен работник. Физически се справях, работата ми спореше, но не можех да я съчетавам успешно с учението, налагаше се да губя часове. Заплашваше ме провал, та се наложи да напусна. Кратка беше кариерата ми на строител. Има-няма десетина дни.

Потърсих друга работа, ориентирах се към сервитьорството. Мнозина ученици и студенти по онова време се препитаваха в този „бизнес". Хляб и топла чорба, а при повече шанс някой лев отгоре – какво може да иска повече закъсалият... Намерих свободно място във вегетарианската гостилничка на бай Марко. Намираше се на бул. „Дондуков" близо до печатницата. Бай Марко беше известна личност – и работата му работа, и приказката му – приказка, и приятелите – приятели. Прие ме добре, бързо оцени сръчността и честността ми. Тези две качества са необходими за тази професия, както и за много други.

Отивах в гостилничката по обяд, веднага след учебните часове. Приемах съответния вид и веднага се залавях за работа. Имах определени маси за сервиране. И определена клиентела. Днес ръцете ми не са дотам сигурни и вече потреперват, но тогава бяха силни и чевръсти. Аз бях пъргав и приветлив с всеки, затова постоянните ми клиенти търпеливо ме изчакваха, ако закъснеех. Не искаха друг да ги обслужва. Приятна ми беше тяхната вярност и аз се стараех още повече...

Така с малки прекъсвания съм работил в новия „занаят" и в първи курс, и във втори, и в трети. Това през седмицата, а в неделни дни често отивах в един ресторант по поречието на река Искър. За да успея да подредя и приготвя всичко, преди да пристигне влакът с пътниците туристи, аз трябваше да бъда в ресторанта един час по-рано. После сновях между масите от сутрин до късна вечер, не успявах да взема увеселителния влак и затова пеша, премалял от умора, се връщах в София някъде към 1 часа през нощта. На сутринта ме чакаше класната стая.

Гостилници ли бяха, кръчми ли, първо в една, после се местех в друга. Някъде само се хранех безплатно, другаде ми даваха и малко пари, някакси я карах. Най-жив е споменът ми от бай Марковата гостилничка с вегетарианските беднички гозби и постоянните ми клиенти, които не признаваха друг сервитьор. Това бе признание за моя труд и човешка привързаност, които стопляха сърцето ми.

Но други неща в моята втора „професия" ме смущаваха. Нещо повече, обиждаха ме и ме караха да роптая вътре в себе

си. Редовните келнери или „старите пушки“, както се изразяват в казармата, обичаха да покрадват. Ще вземат нещичко от тезгяха, ще отнемат от порцията на клиента, ще го ударят в сметката. Унизително ми беше да наблюдавам всичко това, имах чувството, че част от стореното полепва и върху мен, че ставам неволен съучастник в нещо неприлично и непорядъчно.

И аз имах своите прегрешения. В гостилницата идваха мои другари без работа, без лев препитание. Влизат, оглеждат се, търсят с очи благосклонен поглед, па току приседнат край „моите“ маси, почувствали по някакъв начин, че искам да им помогна. И аз какво? Да отнема от порциите на своите клиенти – за нищо на света! Да изпъдя, без да съм нахранил приятели, които гладуват – също. И аз започнах да вземам по някоя друга чиния от тезгяха и да им я поднасям. Доволен ги поглеждах с едно око как сърбат от паницата с леща или загребват от постната мусака и забравях за грешната си постъпка.

Дойдеха ли един-двама, успявах без труд да ги нагостя безплатно, но когато изгладнелите бяха повече, направо се провалях. Навярно объркаността ми е личала, пък и безпаричните са се въртяли безпомощно натам-насам, та бай Марко често ми подвикваше: „Ей, внимавай, отваряй си очите на четири!“ Но той никога не се усъмни, че мога да открадна нещо. Имаше набито око за тези работи. Пък и клиентите, които търсеха само мен, бяха доказателство за почтеността ми. Когато работният ден свършваше, в умореното ми от суетнята съзнание се блъскаха две неща: гузната съвест за онези една-две порции, които съм задигнал от тезгяха на бай Марко, и топлото чувство, че съм нахранил двама другари. И май бях повече доволен, отколкото засрамен.

Овладял до съвършенство „занаята“, благодарение на който можех да уча, по-късно аз отново станах келнер по неволя в частния ресторант към самата Държавна печатница. В работата вече нищо не ми се опираше, но и тук поех „шефството“ върху гладните ми приятели. Можеше да помисли човек, че не чорбите, а аз ги привличах като магнит, където и да отидех. И отново, по волята на милостивото ми сърце, ръцете понесоха чиниите с безплатните манджи към масите, край които бяха приседнали моите познати, главно първокурсници. Това, както и следваше да се очаква, не мина току-тъй. Сегиз-тогиз се оказвах в „дефицит“. Но го приемаха като нещо нормално. И първия ми сайбия – бай Марко, и следващите кротко ме предупреждаваха да си отварям очите. Само че аз ги отварях за неволята на безпаричните и гладните... Това ми остана за цял живот. И сега най-силно ме мъчи мисълта за бедните и гладни хора, които стават все повече в уж демократичната България...

Както си му е редът, навярно някои от клиентите са се опитвали да ме излъжат при плащането на сметката. Особено когато работех в заведението край Искъра. Дотам пътувах, както споменах, с най-ранния влак. За да го хвана, трябваше да ставам по тъмно. Навярно съм изглеждал недоспал и разсеян, особено в началото, затова някои се опитваха да хитруват. Но не успяваха да ме излъжат.

... Когато близо шест десетилетия след събитията, за които става дума, в Прокуратурата ми казваха с видимо учудване, че имам феноменална памет, аз си мислех с горчивина: „Не, нямам феноменална памет, просто не могат да ме изхитрят. И на млади години не можеха...“

Читателят ще запита защо разказвам за работата си като келнер, която бе незначителен епизод в моя дълъг живот. Не бих се спирал на това, ако уморителното тичане около масите с пълни ръце и изтръпнали крака не беше начин за препитание на десетки младежи по онова време. Предимно измежду средата на младата българска интелигенция – ученици, студенти, бедни поети, художници, музиканти... Пътят им към науката, към изкуството, към света на идеите минаваше през гостилнички и кръчми, където често са обслужвали подпийнали компании. На мен лично преживяното през този период донесе и жизнен опит, и поуки. Затова нямам основание нито да се срамувам от него, нито да го загърбвам пренебрежително. Изживях пълноценно всичко, което ми поднесе разноликата и превратна съдба. И го изживях честно. Пък и хората, с които съм се срещал, никога не съм делял на „учени“ и „прости“. От всеки има какво да научиш. И на всеки има какво да дадеш от себе си, стига да си готов за това. И да цениш и обичаш народа си – и учения, и „простичкия“.

През последните години се нароиха нещастни люде, които не се свенят да изричат хулни думи срещу българския народ. Срещу целия – генерално, срещу отделни прослойки, възрастови групи, отделни личности... Изписваха ги по вестници и списания, декламираха ги по радио и телевизия, крещяха ги в Народното събрание... Народът, наречен през същите тези години с безличната чужда дума „електорат“, мълчи и не обръща особено внимание на приказките им. После идват избори и той също така мълчаливо и спокойно им отговаря. С вота си! И с мнението си за тези отцеругатели.

ПЪРВИ ОТГОВОРНОСТИ

Внимателният читател е забелязал навярно, че когато разказвах за Правец и за първите си бунтарски изяви в Орханийската гимназия, никога не си приписвах някакво водещо положение. В Графическото училище нещата се промениха. Стана така, че твърде често аз свирех „първа цигулка“, сиреч бях пръв и в лансирането на много от инициативите, и в тяхното организиране, и в изпълнението им. Тук за пръв път се изявиха някои от моите „водачески“ способности, които бяха забелязани от съучениците ми, от учителите, от работниците в печатницата и – за съжаление – от полицията. Често пъти по-късно съм споделял, че избягвам да чета писаното за мен, но са ми попадали спомени и изказвания на колеги от онова време, където се сочи ръководното ми участие в много прояви. И това също ми дава кураж да разкажа за „лидерството“ си в многобройните инициативи на комсомола и на партията.

Бях дошъл в Графическото училище със закалката, получена в Орханийската гимназия. И разбира се, с неукротен, още по-укрепнал дух. В първите месеци след постъпването ми бях приет в комсомола. Това криеше реални рискове, но съзнанието за евентуалните последици не можеше да се сравни с радостта да изповядваш и да се бориш за идеала си. Мисля си, че тези, които не са изпитали тези пориви на младостта, са ощетени от съдбата...

Съпротивата ми срещу ретроградното, срещу враждебното на моята идея започваше още от класната стая. И аз, и моите другари често влизахме в спор с учителите, но сякаш найактивният бях аз. Просто не се стърпявах да изразя несъгласието си с едно или друго невярно съждение и да заявя без колебание собствената си позиция. Особено съм запомнил споровете си с учителя ни по гражданско учение, г-н Мишев, които най-често прерастваха в истински дискусии.

Той бе умен човек и бързо се ориентира какви са убежденията ми, затова всеки път разширяваше територията на конкретния спор и започваше да оборва идеята. „Тодор е жертва на определена идеология – казваше той, – оттук произтичат защитаваните от него позиции. А те са погрешни, напълно погрешни...“ Аз тутакси се заемах да го оспорвам пункт по пункт. Но това неминуемо щеше да свърши зле за мен, та постепенно поукротих своето „дисидентство“. Не исках да ме изхвърлят от училището, мечтаех не само да уча, но и да завърша успешно специалното си образование, а после да продължа в университета...

Въпреки че беше убеден противник на идеите ми и страс-

тен опонент, моят учител не помисли да ме предаде. Той не съобщи за „противодържавните" ми възгледи нито на директора, нито където и да е другаде. Сигурно вярваше, че с идеите могат да се борят само други идеи. Бе яростен противник на политическите ми убеждения, но не поиска те да станат причина за отстраняването ми от училището. А бе достатъчен само един „сигнал". Все едно как ще го наречем: „споделяне" с някой друг или просто „донос"...

С моя учител г-н Мишев се срещнахме съвсем случайно след 9 септември 1944 г. Народът бурно изживяваше радостта от победата, а аз бях частица от нея. Бившият ми учител изглеждаше остарял, почти грохнал, но влезе в предишния си полемичен тон, не искаше да се покаже победен. „Не се радвай толкова, Живков – каза ми. – Помниш ли когато царят почина? Тогава народът плачеше, нали? А сега..." И не довърши.

Този път не започнах спор с него. Попитах го само не е ли променил позициите си. Толкова вода бе изтекла от онова време... Не, не беше ги променил, останал си беше същият. Искрено му предложих да ми се обади, ако има нужда от нещо. Разделихме се, както ми се стори, с уважение един към друг и повече не се видяхме...

Както щях да разбера по-сетне (а и да го изпитам сам), комсомолците, ремсистите и комунистите в Държавната печатница на часа поемаха „шефство" върху новопостъпилите, напипваха настроението им, долавяха ориентацията им и усетеха ли благоприятна почва, не закъсняваха да ги приобщят към идеала и борбата си. Това бе и партийна заръка, и съкровена потребност на духа им, търсещ реализация в света на идеите. Така още от прага на училището и аз бях впрегнат в общото дело.

Спомням си как Лазар Тошев от с. Новачене започна да ми предава тайно „Работнически вестник" със задачата да прочета най-важното от него на доверени другари, а после да му съобщя и имената им, за да бъдат включени в „кръга" на единомишлениците. Изпълнявах поръчението старателно и с радостно вълнение, че съм привлечен в благородно „тайно дело". Навярно тази работа е била и задължителна проверка, през която минават бъдещите „посветени", та не след дълго, както вече казах, станах член на Българския комунистически младежки съюз, а скоро и секретар на комсомолската организация.

Няма да бъде преувеличено, ако кажа, че комсомолската ни организация по това време даде своя посилен принос и за успеха в парламентарните избори през юни 1931 г. Във формирания по заръка на партията комсомолски изборен комитет бяхме включени аз и още двама другари. С много тичане и най

вече с постоянство успяхме да издействаме съдебни решения за гласуване на над 200 ученика. Паралелно с това участвахме и в предизборната агитация. Разнасяхме позиви и агитационни материали. По стените писахме лозунги. Върхът на дързостта ни бе едро изписаният лозунг точно срещу сградата на моторизираната полиция. Естествено, че бяхме горди с „геройството" си!

Млада, хвърковата работническа класа! И досега изпитвам радостен подем, като си спомня за нея...

По това време директор на печатницата бе все още Македонски. А след падането на правителството на Ляпчев Народният блок постави на мястото му национал-либерала Петър Карапетров, който бе и собственик на известното издателство „Древна България". Той на бърза ръка лиши повечето от учениците от полагащата им се заплата и това предизвика истинска буря от протести. Бе сформиран стачен комитет, който реши да свика общо събрание за обсъждане на по-нататъшните действия. Борисовата градина бе мястото на сбирката ни. Бях вече третокурсник и задачата ми бе да осигуря масовото участие на учениците в акцията и да ги убедя да участват в предстоящата стачка. Готовността за действие бе всеобща, ако не се броят неколцината „инакомислещи", които съобщиха на директора за готвения протест. И посочиха сборния ни пункт. Издайници всякога се намират...

Последва обичайното в подобни случаи: полицията ни обгради със здрав кордон и стресната от числеността ни, се нахвърли върху нас с бичове... Откараха ни в печатницата, разпитваха ни, заплашваха ни с изключване (нещо, от което всички се страхувахме), но накрая директорът отстъпи: учениците отново получиха мизерните си заплати. Бяхме спечелили битката.

Ремсовата ни организация в онези дни наброяваше шестдесетина души – борбени, смели, готови да се включат във всяка инициатива. Изписвахме по стените лозунги, като най-често използвахме като оръдие за писане червения сапун; разпръсквахме нощем по дворове и улици позиви... Наша запазена територия бяха кварталите около Докторската градина и артилерийските казарми, Подуяне, Хаджи Димитър, Редута...

Сега може да прозвучи странно, но тогава оценяваха дейността ни във висшите органи не по друго, а по броя на акциите из столичните улици, от лозунгите по стените, по издигнатите червени знамена и разпръснатите позиви... Бе времето на левосектантския курс в партията ни. Този курс непрекъснато ни държеше в напрежение. Непрекъснато искаха, подканяха, настояваха да вършим нещо. Нещо по възможност по-дръзко, предизвикателно и голямо, макар че нямаше обективни условия за това.

1932 година бе в много отношения паметна за мен. Тогава завърших средното Графическо училище. Тогава бях приет в Българската комунистическа партия. Припомням си напрежението около подготовката за предстоящата матура. Очакваха ни изпити по стилознание, по специалните предмети – наборна техника, печатна техника, практика. Преди да стигнем до матурата, преминахме през сгъстените часове на преговорите. По всички предмети! Особено съм запомнил часовете ни по литература при учителката Татарова и едно разпалено обсъждане на Яворовото творчество. Яворов бе между любимите ми поети и аз остро се обявих срещу тезата на един от съучениците ми за двата периода в развитието му. И срещу твърдението, че през втория период поетът правил крачка назад и изневерявал на себе си. Учителката подкрепи разсъжденията ми, дори ме похвали пред всички. А ето че аз и до днес съм запомнил тази похвала...

Помня и абитуриентската си вечер, която всякога се превръща в абитуриентска нощ. И нашата не правеше изключение от другите. Дочакали сред скромно веселие утрото на 3 юни, ние вкупом се отправихме към Борисовата градина. Там направихме традиционната за завършващите разходка и се фотографирахме пред паметника на Ботев. За увековечаване на тържествения миг!

Взирам се сега в запазената снимка, отпечатана в юбилейно издание на печатницата, безпогрешно разпознавам съучениците си. Чудя се само защо ги няма момичетата сред нас, нима не са ни харесвали – толкова хубави и представителни изглеждахме всички! Кой с пардесю, кой по костюм, модерни бомбета, ученически фуражки... Аз гологлав, с бухнал перчем, с неизменния си „тоалет" – тъмно, поотесняло сакенце и светъл панталон, бяла риза, ракопчана на шията, без вратовръзка... Види се не съм се стягал специално за тържеството, защото и на предишни снимки съм все така пременен. И то е обяснимо. За да се облечеш специално за единствената вечер в живота си, трябват средства. Аз ги нямах. Но това не е потискало особено настроението и самочувствието ми, ако се съди по същата тази снимка... Сериозни и тържествени сме всички, само двама от седемнадесетте се усмихват. Шега ли е, от тази именно утрин навлизахме истински в живота и професията. И навлизахме с толкова планове и надежди...

Около половината от нас постъпихме на работа по специалността си в печатницата. Аз станах букволеяр. През лятото на същата година, както вече споменах, бях приет за член на партията с „Кофарджиевия набор", обявен в памет на убития секретар на ЦК на БКП /т.с./ Никола Кофарджиев. Скоро след

това ме избраха за партиен секретар и за член на Втори районен комитет на БКП в София, където ми бе възложено да завеждам агитацията и пропагандата и да отговарям за партийната работа в две фабрики – текстилната „Глория“ и дърводелската „Тонет“.

По това време (1933 г.) организирахме в Държавната печатница честване на Първи май. Изявих се и като организатор, и като оратор. Говорих за икономическата криза, мачкаща пета година подред страната ни и най-вече работниците. За политиката на правителството, чужда на народните интереси. Призовах за борба...

Единадесет дни по-късно на улицата бе прострелян секретарят на ЦК на Работническата партия Петко Напетов. Още един жесток акт на терор против деец на партията. Вестта за покушението бързо се разнесе и работниците къде стихийно, къде организирано се вдигнаха на протест. Научихме, че Напетов е откаран в Александровската болница и потеглихме натам. Полицията ни нападна, ние издигнахме трибуни, влязохме в стълкновение с... голи ръце. Аз предвождах (полагаше се на един млад секретар) групата на комсомолците и комунистите на Държавната печатница. И като че ли нашият брой бе най-внушителен сред протестиращите.

В паметта ми е останало и съвещанието, което проведох през един топъл летен ден в Борисовата градина. На него разисквахме въпросите за работата с новопостъпилите, за идейната и политическата подготовка на комунистите, за нейните форми...

Самият аз постъпих през 1933 г. в семинара за подготовка на ръководни кадри на софийската партийна организация, сформиран от Окръжния комитет. Програмата за обучение бе съставена от Марин Гешков и Борис Милев и бе разчетена за 2 – 3 месеца. Трябва да призная, че вложих в това „мероприятие“ много желание и амбиция и се учех с прилежанието на отличник в горните класове... В доста необичайна за днешните представи, дори бих казал в романтична обстановка бе проведена, спомням си, заключителната ни сбирка. На една поляна в Лозенската планина, където в ранна утрин, след като бяхме пренощували там, разисквахме по цялата изучавана проблематика.

В ЗАЩИТА НА ГЕОРГИ ДИМИТРОВ

Между многото акции, в които участвах (а някои и ръководех) в онези дни, една от най-внушителните бе тази в защита

на Георги Димитров. Окръжният комитет ме бе натоварил да оглавя оперативното бюро за организиране на всевъзможни протестни акции за разобличаване на фашистките подпалвачи на Райхстага и освобождаване на Георги Димитров и двамата му другари: Благой Попов и Васил Танев.

... Беше 3 октомври 1933 година. Общият комитет за защита на Торглер – Димитров, в който участваха видни интелектуалци, бе насрочил публично протестно събрание за 10 часа в театър „Ренесанс". На него бяха поканени да говорят майките на Димитров и Танев, видният адвокат-комунист Анто Бояджиев, писателят Тодор Генов и представител на Работническата партия. Полицията обаче забрани събирането. Но поканата бе привлякла много хора, които се струпаха на ъгъла на улица „Клементина" и „Лавеле". Всичко наоколо бе почерняло от народ. Обстановката трябваше да се използва. Тогава, без да бъда подканян от някого, аз вдигнах импровизирана трибуна, събралите се с възгласи и ръкопляскания подкрепиха думите ми.

Полицията и тук демонстрира неизменната си бойна готовност. Броени минути успяваха да говорят ораторите, после пристигаше полицията и схватките започваха. Така стана и този път. Не успях да произнеса цялата си реч. В онези дни малцина завършваха думите си. Прекъсваше ги палката или куршумът... Върху нас се нахвърли конна и пеша полиция, проехтяха изстрели, една девойка бе ранена. Още по пътя към полицията арестуваните били малтретирани, а в участъка побоищата станали още по-жестоки.

А какво стана с мен? Като оратор, макар и „неофициален", не ме очакваше нищо добро. Но спасението дойде в лицето на млада жена. В настъпилата суматоха тя се приближи към мен, каза тихо партийното ми име, а високо изрече: „Хайде да се поразходим!" Държеше се като влюбена жена или като талантлива артистка. Мисля, че и аз влязох успешно в ролята, приятно ми беше и това долепено до мен доверчиво, топло рамо. Жената наведе глава, засмя се. Аз също отвърнах нещо, усмихнах се, но си останах нащрек. Чудех се коя ли е тя, откъде знае партийното ми име, не съм ли попаднал в предварително подготвен капан. Хората, които са работили в онова бурно и опасно време, знаят колко предпазливи трябваше да бъдем, колко внимателно претегляхме всяка дума и действие. И това не бе само естественият страх за живота, а стремеж да противостоиш, да се запазиш за делото...

Минахме две-три пресечки и когато стигнахме безопасно разстояние от полицията, моята „влюбена" спътница пусна ръката ми, усмихна ми се естествено и мило каза: „Не се безпо-

кой, аз съм другарка. Измъкнах те, за да не те арестуват, това е всичко...“ И това наистина бе всичко. Стиснахме си ръцете и се разделихме. Всеки пое по своята неравна пътека. Законите на конспирацията не ми разрешаваха да проявя какъвто и да е интерес към нея. Не я попитах дори как се казва. Не я срещнах повече и тя завинаги си остана за мен непознатата, която ме спаси от ареста.

Някъде към края на 1933 г. бях уволнен от печатницата. Причината за това бе повече от ясна, а конкретният повод бяха усилията ми да защитя правото на работниците да организират стол на кооперативни начала. Както се казва, искаш ли да отстраниш някого, повод ще се намери.

Ще вметна между другото, че това бе първото от многото уволнения, които съм преживял. Предстоеше ми и пренеприятна (ако това е точната дума) поредица от сблъсъци с полицията. Но преди да разкажа за тях, искам да спомена с добра дума хората извън професионалната ми среда, сред които живеехме. С които деляхме покрив и хляб, с които се разбирахме и обичахме и с които, то се знае, си влияехме взаимно.

В КВАРТАЛ „РЕДУТА“. НАШЕТО СЛАВНО „КЪКРИНСКО ХАНЧЕ“

Още с пристигането ми в столичния град, когато се изправих пред неизвестни перспективи, познати момчета от моя край гостоприемно ме поканиха да се заселя в квартирата им, която се намираше в квартал „Редута“.

Спомням си един забавен епизод от квартируването ми там. Хазяйка ни бе жена над петдесетте, която живееше сама със сина си. Ние със съквартиранта ми наемахме малка стаичка в дома им. Когато веднъж полицаи нахлуха при нас със заповед за обиск, първото нещо, което се наби в очите им, бе портретът на Александър Цанков, закачен в центъра на стената. Загледаха го до немай къде учудени – нали бяха тръгнали да обискират „комунистическо гнездо“. „Що сте окачили този портрет тук бе?“ - питат и ни гледат в упор. – „Ами симпатизираме му – отговаряме, – макар че иначе сме безпартийни. Да не би да е забранено?“ Правихме се на наивни, но успяхме да ги заблудим. Изнизаха се без последствие за „безпартийните симпатизанти“ на професора.

Истината, разбира се, беше друга. Съквартирантът ми, момче буйно и с чувство за хумор, бе окачил омразния образ, за да

му тръсва сутрин и вечер по една солена благословия и да го заплюва. Това беше неговата сутрешна гимнастика...

Тогава не знаехме, че години по-късно изобретателните японци ще правят специални гумени фигури на неприятни личности, върху които по-нервозните и обидени хора да изливат гнева си, както намерят за добре. Важната цел е да разредят нервното напрежение и да поемат глътка спокойствие. В нашия случай патентът си беше на моя съквартирант Нецо.

По времето, когато бях секретар на партийната организация в Държавната печатница, ме поканиха да участвам в събрание на една от партийните организации в „Редута". Очакваше се да дойде ръководен деец и да изнесе информация за положението в страната. Приех поканата с радост, всички бяхме жадни да чуем нещо ново, да получим повече сведения за истинското положение на нещата. Що се отнася до мен лично, гладът ми за информация бе ненаситен. Интересувах се от всичко. Другарите са се учудвали от моята осведоменост. Така ми и казваха: „Абе, Тодоре, откъде знаеш всичко това? От какви източници черпиш?" Източници много! Стига да можеш да ги откриваш и да ги използваш на място.

Та появих се аз на това събрание, а полицията за мой късмет взе, че блокира квартала. Оказа се, че била предварително информирана за събитието. В тази партийна организация, както и във всички останали, се водеха списъци за състава на организацията, за платения членски внос и прочее. Това бе легалната Работническа партия, но вижда се колко полицията я е третирала като легална. Аз, както вече казах, членувах и в Работническата партия, и в нелегалната Комунистическа партия, но в печатницата, затова името ми не фигурираше в заловените списъци. Възползвах се от този факт и съвсем кротко започнах да обяснявам, че съвсем случайно съм попаднал на това събрание, че не разбирам за какво говорят. Изкарах се едва ли не недоразвит... Може и да не са ми хванали вяра докрай, но се отнесоха вежливо към мен. И те си имаха тактика. Накрая един от следователите ме извика и попита: „Я кажи сега, младежо, биха ли те при разпита? Само ще отговряш честно, нали?" „Ами, съвсем не са ме обиждали, няма такова нещо." „Ето, виждаш ли, ние тук не бием. А за нас се разказват какви ли не ужасии. Ще излезеш сега и ще разказваш на всички – в полицията не бият. Разбра ли?"

Кимнах с глава в знак на съгласие. Извадих късмет, че още не подозираха колко отдавна съм разбрал всичко за полицията. И то не само от разказите на другарите... Пуснаха ни, разчитайки на агитацията в полза на... полицията.

Във връзка с разрастването на дейността ни възникна остра необходимост от създаване на нелегална партийна печатница, която да задоволява нуждите от агитационни материали в столичната организация. Неколцина другари се наехме с „обзавеждането“ ѝ. Започнахме да изнасяме от Държавната печатница, където работехме, букви, линийки, няколко компаса и други необходими материали, без които една печатница от онова време не би могла да работи. Изнасяхме ги при пълна секретност. И така не веднъж-дваж, а дни наред.

Уж всичко вървеше гладко и ние се радвахме на „придобивките“ си, когато една ранна утрин в квартирата ни нахлуха полицаи. Разбишкаха всичко и откриха приготвените за предаване букви, шпалти, валяк... Бях още сънен, но спокойно започнах да обяснявам, че материалите не са крадени, че... Не си направиха труда да ме изслушат, а направо ме подкараха към пети полицейски участък заедно със заловените „трофеи“.

В държавната печатница по това време петнайсетина души членуваха в нелегалната комунистическа партия, обявена извън закона. В Работническата партия бяха няколко пъти повече. Тя беше легална, разбира се, само на думи.

Оказа се, че предишния ден полицията арестувала един от нашите, жестоко го била, той не издържал на заплахите и побоя и ни издал. Заварих почти всичките в участъка, включително и този, който ни беше предал. Успях да се доближа до него и да му кажа, че единственото спасение сега е да се стегне, да мобилизира силите си, които са му останали, и да започне да отрича всичко, изтръгнато от него през нощта. Той се разплака. „Страшно ме биха, не устисках...“ „Разбрах, но сега отричай, отричай всичко“ – настоявах аз и той така и стори.

Мен ме разпитваха дълго и подробно. Защо съм задигнал материалите, защо съм ги донесъл вкъщи, какво възнамерявам да правя с тях? Въпросите целяха да ме объркат, но аз упорито повтарях едно и също: не съм ги откраднал, взел съм ги, за да се упражнявам вкъщи, и щом усвоя техниката, ще ги върна в печатницата. „Та това са най-елементарни материали за обучение! – убеждавах ги. – Какво мога да направя с тях, освен да се упражнявам?“ Останалите задържани поддържаха същата версия. И не след дълго ни освободиха. Но не ми се размина без нищо – уволниха ме от печатницата.

По-късно намерих подслон в дома на бай Манол на улица „Петрохан“ в квартал Подуяне, който много скоро стана за мен нещо повече от място за преспиване. Някои остроумно го наричаха „Орханийски колхоз“, но ние по-често му казвахме „Кък-

ринското ханче". От него идваше особена домашна топлина и уют, които толкова ни липсваха в големия чужд град.

Сега си мисля, че в това далечно време „Къкринското ханче" бе за мен и другарите ми своеобразна школа за обществени прояви и конспиративна дейност, за закаляване и саможертва. То бе и ежедневна трибуна за разпространяване на идеите ни, за привличане на симпатизанти, за разнообразни мобилизиращи действия.

„Къкринското ханче" беше доста любопитна гледка за страничния наблюдател: самата къща, в която живееше със семейството си добродушният и трудолюбив бай Манол Панчев, страстен поклонник на Александър Стамболийски; пръснатите около нея паянтови постройки, обитавани от безпарични ученици, чиновници и студенти; оборът, сеновалът и позанемарената градина с няколко кошера без пчели. В една от тези странични постройки бе нашият дом, нашият ад и рай за години наред.

Аз бях най-младият обитател на „Къкринското ханче" и се чувствах добре сред съселяните си Марин Райчинов, Банзаров и Груев, сред земляците Димитър Пауновски, Никола Янчев, Васил Василев, Иван Василев... Възможно е да пропускам имена и подробности, толкова вода изтече от онова време. Но помня главното: превърнали бяхме нашата сиромашка стряха в действащ кръжок, в постоянен семинар за подготовка на революционни кадри. И този „семинар" нито за миг не прекъсваше работата си.

... Прибира се например някой и започва да разказва: къде бил, какво научил, какво прочел. Често информацията се засичаше от много страни и ние получавахме интересни и полезни сведения. Но всеки имаше „тясна" специализация. Аз например докладвах най-често за външнополитическата проблематика, Димитър Пауновски задълбаваше марксистката мисъл и т.н., и т.н.

В „Къкринското ханче" често се приютяваха нелегални дейци на партията и комсомола. Знаеха, че тук са на сигурно място. Всички „къкринци" бяха членове на легалната Работническа партия, само аз членувах освен в нея и в нелегалната комунистическа партия. Главната ми работа беше именно в нея. Но при нас идваха различни хора, някои от тях бяха неориентирани политически – тях също се опитвахме да приобщим към идеите си. Основното ни оръжие бе истината за живота и протичащите процеси в обществото, в страната и в света. Но имахме право и да послъгваме понякога. В интерес на делото! Еди-къде си наши спечелили избори, другаде избухнала революция – все окуражаващи „новини". Регламентът ни обаче бе железен –

можехме да измисляме, тоест да даваме простор на фантазията си, само по десет минути. Нито минута повече! Иначе можехме да се увлечем и кой знае какво да наприказваме...

Имахме и друг неписан, но непоклатим закон: никой нямаше право да се интересува за непознатите, които идваха при нас – кой къде работи, какви задачи изпълнява. Това бе закон на конспиративната дейност. В него се крие обяснението защо понякога съдбата ни срещаше с изключителни хора, а ние се разделяхме, без да знаем нищо един за друг, непознати...

Редом с нашата къкринска дружина живееха моят съселянин Стоян Чорбанов и жена му. Като снабдявах с агитационни материали на партията другарите си, давах по нещо и на него. По едно време обаче доловихме промяна в държанието му. Усъмнихме се, но нямахме доказателства. Данните за измяна или откровено предателство не се предлагат, както се знае, на тепсия. Понякога те не излизат наяве с години, понякога си остават тайна завинаги. Историята на всички революционни движения е изпълнена с подобни случаи...

Не знаех още, че бай Стоян и жена му са се поставили в услуга на полицията, но за всеки случай престанах да му давам нелегални материали. Споменах, уж между другото, че човекът, който ме снабдяваше с тях, е изчезнал. Баламосах го нещо, дори му препоръчах сам да потърси канал за получаването им. И удвоих вниманието си. Тайно предавах материалите, тайно ги четяха. Чорбанов трябваше да се убеди, че потокът им е секнал. И да престане да ни следи.

Една сутрин обаче дойдоха няколко души от полицията и ни арестуваха. Разбрах, че са предварително информирани, а главният им обект съм аз. При обиска намериха позив на Работническата партия, скрит зад огледалото. Никола Груевски го бе мушнал там, смятайки, че мястото е сигурно. А полицаите най-напред потърсиха в това място. Знаеха ли предварително, нюхът им ли го показа, но се ориентираха безпогрешно. Успях да помоля Никола Янчев-Даскала, който бе редактор в партийния вестнк „Ехо“, да каже, че това не е позив, предназначен за разпространяване, а обикновен редакционен материал. Той убеди полицаите и „изобличителната улика“ отпадна.

Задържаха ни и след като обяснили на Гешев ситуацията, той наредил да бъде извършен нов обиск. Този път обърнали всичко наопаки – отворили празните кошери на бай Манол, разровили плевника, навсякъде търсили, но не намерили нищо. А нелегални материали, разбира се, имаше. Само че след като се усъмних в Стоян Чорбанов, започнах да ги заравям в най-далечната, задната част на плевника. За да се стигне до тях, тряб-

ваше да се прерови целият фураж. Освободиха ни поради липса на уличаващи факти.

Във втори районен комитет на партията, където бях секретар, влизаше и Софийският университет „Климент Охридски". Веднъж при мен дойде секртарят на университетския партиен комитет и ми съобщи, че са разкрили провокатор. Увери ме, че разполагали с двадесет доказателства за това, и започна да изрежда. Попитах за името му. „Стоян Чорбанов от Правец" - каза, без да подозира, че аз съм от същото село и че отдавна съм се усъмнил в него.

По онова време имахме цяла стратегия за изобличаване и обезвреждане на провокаторите. Казах му незабавно да изпишат името му на всички възможни обществени места – по коридори, в зали, в тоалетни, с кратък и категоричен текст: „Стоян Чорбанов е предател!" А после да предприемат мерки за неговото изолиране, като продължават да тръбят по всички посоки за предателството му. Не трябваше да остане сред нас човек неосведомен, в противен случай го грозеше опасност. Пък и не единствено него...

ЗА ПРОВОКАТОРИТЕ. ПЪРВАТА МИ СРЕЩА С ГЕШЕВ

През годините, за които разказвам, имах редкия „шанс" да пресека пътя си не с един и двама, а с четирима опитни провокатори. Впоследствие трима от тях бяха разкрити. Тъмното дело на четвъртия остана тайна, която времето безвъзвратно затрупа. А той остана безименен...

Не е приятно да си спомня човек за провокатори и предатели, още по-малко приятно е да се пише за тях. С техните имена са свързани крупни провали, неописуеми страдания на стотици хора, трагична гибел на наши другари...

Първият предател бе Васил Ташков, печатарски работник, с когото се познавахме. Той вземаше дейно участие в общата работа, дори бе включен в делегация за конгрес на Коминтерна. А това бе свидетелство за голямо доверие. Така и не разбрахме кога и как е завербуван. Може и да греша, но мисля, че той лично не е донасял в полицията за мен, не ме е предавал. Той обичаше да си попийва ракийка и приказката в такива случаи му се услаждаше. Впрочем доста работници в бранша си посръбваха, защото се смяташе, че скоросмъртницата е проти-

воотрова срещу оловните изпарения. Аз обаче не лизвах, останах си заклет въздържател.

За втория – Стоян Чорбанов – вече разказах.

Третият, по-скоро третата, не бе завербувана измежду работниците, а бе специално внедрена от полицията, за да всява подозрения, да разлага, да предава... И тя го правеше талантливо. Не случайно бе получила задължаващото прозвище „Мата Хари". Истинската ѝ фамилия беше Табакова. На външност бе симпатична, привличаше с естествена хубост, която отличаваше нашите пролетарски момичета.

Бях вече член на областния комитет на партията, отговарях за организационната работа, завеждах и печатарската техника. Секретар бе Райко Дамянов. А Мата Хари вече се бе насочила към мен... Използвала бе майсторски подход, при това определено „женски". Пуснала бе мълвата и се бе постарала тя да стигне до ушите ми, че студентката, която работеше на циклостила, проявявала подозрителен интерес към мен, искала да се срещнем... Чух от едно, от второ място, притесних се и веднага споделих опасенията си с Райко Дамянов. Направихме бърза проверка и подозренията ни също така бързо отпаднаха: родителите на момичето се оказаха хора, верни на нашата кауза, а самото то бе с безупречна репутация. Спомням си, че дори се почувствах поласкан: може би наистина съм се харесал на девойчето, нали и двамата бяхме млади, пълни с енергия, с пориви, с надежди.

Уви, хубавата студентка от циклостила не ме е харесвала. Интригата бе заплетена от Мата Хари, а инспирирана от Дирекция на полицията. Целта е била в случай на провал уликата да бъде насочена не към нея, а към момичето. Хубава работа за полицията свърши прословутата Табакова. Тя допринесе за разгрома на централната печатарска техника, на техниката към ЦК на партията, чак дотам се беше добрала с хитрост и цинизъм.

Юруков ръководеше техниката на ЦК на партията, Нецо Гарвански бе негов помощник, третият човек бе тя. По време на акцията тя умишлено закъснява, за да може полицията ловко да организира засадата на моста. Там пада убит Юруков, заловени са Гарвански и още един другар. В дъното, както казах, бе Мата Хари. Тя дълго и добре беше вършила своята черна работа. А беше блага, кротка на вид жена. Колко измамна може да бъде външната обвивка на човека! В тази тъжна истина съм се убеждавал много пъти през живота си. Но винаги съм съзирал у човека първо доброто, вярвал съм на хората. И не съжалявам за това...

Споменах вече, че в Областния комитет на партията отго-

варях за печатните материали, където се работеше на циклостил. Срещал съм се с агент-провокаторката, разговаряли сме. Тя знаеше и квартирата ми в Редута, откъдето ме арестуваха. Информирана е била очевидно и за доста неща за дейността ми, за които е осведомявала и полицията.

По-късно съм си мислил, че Табакова е била една от причините да не възбудят процес срещу мен. Бояли са се, че по този начин ще я разконспирират. А са искали на всяка цена да я запазят.

Вниманието на полицията бе изцяло насочено към Областния комитет на партията и към неговото ръководство. Участвах последователно в няколко негови състава. Работих с Райко Дамянов, с Иван Димитров от Русе (а преди него с Баковски, когото бандитски разстреляха на улицата), с други другари. Всички бяха умни, корави, енергични. Работих убеден в комунистическия идеал, с пълно отдаване на силите.

Бе време на левосектантския курс и наред с разумните инициативи имаше и доста прибързани, насилени, безсмислени акции. Две от най-крайните бяха преграждането на пътя и спирането на околовръстния влак и влизането във фабрика „България“, най-голямото текстилно предприятие в страната. Участвах активно в подготовката на първата акция, а на втората бях организатор и взех лично участие в провеждането ѝ – от първия момент до последния. Спомням си как влязохме с оръжие във фабриката, как набързо обезоръжихме и отстранихме охраната, а после вдигнахме трибуна, на която произнесохме мобилизиращи слова. После мирно и организирано се оттеглихме. Акция театрална, типична за времето, което преживявахме.

„Противодържавният“ ми актив се бе понатрупал и известността ми бе станала опасна, та се наложи да мина в нелегалност. По това време използвах нелегалната квартира на „Редута“. Минавах една сутрин по улица „Черковна“ и както си вървях най-спокойно, върху мен се нахвърли непознат мъж. В ръката му имаше пистолет. Не загубих самообладание, успях да му го отнема и се сборичкахме. Около нас се натрупаха 4–5 души. Но те не бяха, за съжаление, обикновени зяпачи, а цивилни полицаи. Бях попаднал на засада, устроена специално за мен.

Отведоха ме в пети полицейски участък. Беше сутринта. Дежурният вдигна тревога, започна да протестира защо толкова рано ме водели. Цивилните полицаи набързо ме обявиха за криминален престъпник, за опасен крадец и започнаха да го убеждават, че трябва да изчакат кола, за да ме откарат в Дирекцията. Докато дежурният и съпровождащите ме се обясняваха, аз успях да скъсам листа с дневния ред на заседанието на

Областния комитет на партията, който носех у себе си, но не можах да го набутам в печката. Накъсаният лист остана в ръката ми. Парченцата се посипаха по пода...

След броени мигове ме откараха в Дирекцията на полицията. Първата ми среща бе със самия Гешев. Той веднага изстреля думите: „Къде се криеш? Търсим те из цяла София. Хайде, кажи сега, защо се укриваш така старателно?"

Имах предварително съчинена легенда и започнах да обяснявам, колкото се може по-изчерпателно и спокойно. Аз говорех, той ме гледаше и мълчеше. Не помня колко продължи това, но по едно време той ме прекъсна с нов въпрос. Отговорих в същия дух и със същия тон на оскърбена невинност. Тогава Гешев загуби търпение, вбеси се и нареди: „Качете го горе. Наслушах се на приказките му. Нощно време ще се разправяме с него, нощно..." В гласа му звучеше недвусмислена заплаха. Нямах никакво съмнение, че тя ще бъде изпълнена най-добросъвестно от неговите биячи...

Изведоха ме и ме затвориха в килия. Оттам на три пъти ме сваляха в залата за инквизиции и ме измъчваха, докато не губех съзнание. По ирония на съдбата това ставаше в зала „Христо Ботев" на бившия партиен дом, превърнат в Дирекция на полицията – едно от най-зловещите места в столицата. Другари, които не бяха преминавали през нейната преизподня, споделяха, че само при споменаването на думата „Дирекция на полицията" мравки полазвали по гърба им. Аз минах през нея и знаех, че в страхотиите, които се разказваха, нямаше нищо преувеличено...

Когато ме въведоха в мрачната килия, заварих там русокос млад мъж, пребит, премазан до такава степен, че от устата му бликаше кръв. Гледката бе ужасяваща, на мен ми се стори, че и моята уста се пълни с кръв. Не след дълго това усещане щеше да стане реалност... Кой беше този русокос младеж и каква бе по-сетнешната му съдба, така и не разбрах. Но и до днес помня разбитото му, окървавено лице като символ на страшната къща в центъра на София.

Три пъти ме сваляха в мазето. Дали и моето лице не е ужасило някой, вкаран в килията ми след побоя? Не можех да се видя, само по болката разбирах на какъв хал съм и как са се старали биячите. Докато не губех съзнание.

Когато ме поведоха за трети път, съпровождащият ме прошепна: „Издържиш ли и този път, считай се спасен!" Какъв беше този човек, не разбрах. Но му повярвах и надеждата удвои силите ми... След Девети септември проявих любопитство и видях в протоколите на полицията, че са решили да ме задържат още десет дни, навярно за да позараснат раните...

Тези десет дни бяха „пълноценно“ използвани от моите мъчители. Още с влизането ми в Дирекцията ми надянаха белезници и не ги смъкнаха от ръцете ми до последния ден. Всеки ден ме оставяха по два часа в стаята на дежурните, които непрекъснато се сменяха – отиваха си едни, идваха други. Всички трябваше да ме огледат добре и да ме запомнят. Такова е било указанието на Гешев. Не бе предвидено само едно – че и аз щях да ги опозная и да ги запомня. А това бе от полза за делото и за мен.

В мое присъствие Гешев ги предупреди да не водят никакви разговори с мен. Забраната се отнасяше, естествено, и за мене. Но колкото строга и категорична да бе забраната, тя не се спазваше. Доста от тях ме заговаряха за едно или друго и аз отвръщах по „съответния“ начин...

Спомням си, че един прояви специален интерес към печатницата „Стайков“, в която работех, преди да премина в нелегалност. Особено се интересуваше от дъщерята на Стайков, непрекъснато подпитваше за нея. Предположих, че се познават, а може би имат и някакви отношения помежду си.

Между другото, Стайков бе вече покойник. Печатницата носеше неговото име, но се ръководеше от директор. Само от време на време се вестяваше съпругата на Стайков. Но понеже агентът настойчиво разпитваше за фабрикантската щерка, аз дадох свобода на фантазията си... Разказах му, че веднъж съм я зърнал, когато обикаляла с майка си печатницата, че била хубава и мълчалива, говорела само майката. Обиколили печатницата, дошли и в нашия цех. Аз съм бил увлечен в работата си, но съм я погледнал – наистина била симпатично момиче.

Слушаше ме с интерес а аз с още по-голямо увлечение го баламосвах. Макар че не бях виждал никога нито фабрикантката, нито дъщеря ѝ. И нямах представа хубава ли е или грозна.

Няма да си кривя душата – любопитно ми беше в стаята на тези „тайни“ агенти. Във всякакви среди се бях движил, но подобно чудо не бях виждал. Караха се, псуваха се до девета рода, хвърляха зарове, сечаха карти и през цялото време се наричаха с най-мръсни думи. Махленските лумпени държаха по-благопристоен език. Тези бяха направо деградирали типове. Гледах ги, слушах ги, а понякога преставах да им обръщам внимание, мислех си за своите работи.

Един ден ненадейно съобщиха, че ще дойде министърът на вътрешните работи. Настана суматоха, всичко бе вдигнато на крак в очакване на високия гост. Отговорникът на дежурните агенти най-строго ме предупреди, че при влизането на министъра трябва да стана и да стоя мирно. Кимнах, че съм наясно как се постъпва в подобни случаи. Когато „гостът“ вле-

зе в стаята, запречи с тялото си вратата и тя остана отворена. Скрит зад нея, аз преспокойно си седях. Рапортуваха му, попита ги надве-натри как вървят работите. На излизане обаче ме видя и не се сдържа: „Кой е този идиот тук? Какво се е разположил така!“

Уж министър на вътрешните работи, а не можа да се помири с факта, че един арестант с белезници на ръце не му е станал на крака... Навярно имаше значение и това, че „произшествието“ бе станало в политическия отдел на полицията, а провинилият се бе политически противник на властта.

После агентите се надпреварваха да ми четат морал, а и направо да ме ругаят. Може ли интелигентен човек така да постъпи, да се изложи по този начин и пр., и пр. Но важното в случая бе, че бях злепоставил в известен смисъл тях. И те не можеха да ми го простят...

Времето беше есенно. Облечен бях в костюма, с който ме арестуваха. Той – омачкан, аз – пребит. Седях на стола с белезници на ръце, вместо да скоча и да замръзна във войнишка стойка. Как са си го представяли?!

На влизане ми прибраха всичко, което би ми влязло в работа в случай, че реша да сложа край на мъките си: колан, връзки за обувки... И ми надянаха белезниците. Бях в самостоятелна килия.

По-късно доведоха и две момчета, 18–19-годишни австрийчета. Откраднали някаква кола и ги арестували. Неизвестно защо ги бяха поставили в килия за политически „престъпници“. Винаги имах едно на ум и бях много внимателен. Но те се държаха добре с мен – естествено и дружелюбно. Учил бях немски език три години в Графическото училище, можех да водя елементарен разговор, та бързо установихме контакт. И в известен смисъл се сприятелихме.

Белезниците ме измъчваха най-много нощем. Тежат, убиват, сковават ръцете, не дават да се заспи. А в затвора сънят е единственото „лично“ време, отнемат ли и него, свършен си.

Австрийчетата ме съжалиха и се заеха да ми помогнат. Започнаха да човъркат оттук-оттам белезниците, да се съветват помежду си. Боях се да не ги затегнат още повече или да направят нещо, което да покаже на полицаите, че някой е бърникал по тях. Но в жилите на момчетата явно течеше „техническа“ кръв, пък нали бяха и професионалисти по колите – правиха-струваха и освободиха дясната ми ръка, лявата си остана впримчена в студения метал. Почуствах голямо облекчение, раздвижих китката си, разтърках изтръпналите пръсти, благодарих им...

Те повтаряха същата процедура няколко дни наред, разбира се – след вечерната проверка. И аз вече можех да спя сравнително спокойно. Но една нощ неочаквано застудя и аз се надигнах още сънен да затворя прозореца. За беда полицаят надникнал по същото време през шпионката и разбрал каква е работата. Той моментално нахлу в килията с викове и псувни. „Защо си свалил белезниците?" – кресна той. Аз мигам, внезапно разсънен, проумял какво е станало. „А, не съм ги свалял, не съм... Навярно сами са се отворили! И аз не разбирам...." „Разбираш, разбираш, веднага кажи кой ти свали белезниците, че знаеш какво те очаква..." Е, не се съмнявах какво ме очаква, изпитал го бях вече, но упорствах на своето: „Нямам представа как е станало, никаква представа нямам..."

„Произшествието" разтревожи целия политически отдел, беше нещо като „ЧП", друг път подобно нещо не беше се случвало. Шега ли е да се свалят от арестант белезници! И то тихомълком, без никой да разбере.

Извикаха група експерти, те умуваха два-три дни и установиха, че австрийчетата са свършили работата. Веднага ги махнаха от общата ни килия, но аз продължавах да твърдя, че те не са се занимавали с моите белезници и нямат никаква вина. Но мен ме подбраха и за друго: защо съм скрил, че зная немски език, откъде го зная, защо го зная и прочее.

Така беше в полицията някога: бият те, разпитват те, пак те бият и толкова бързо сменят „темите", по които те „препитват", че като нищо можеш да се объркаш... Само че аз не се обърках...

Много години след тези събития при едно посещение в Австрия по времето на Бруно Крайски аз му разказах далечната история с австрийските младежи, с които се бях сприятелил в някогашната Дирекция на полицията. И го попитах не бихме ли могли да ги открием. Той веднага се отзова на молбата ми и нареди проверка. Но се оказа, че в полицейските досиета у тях не се съхранявали имената на хора, извършили едно-единствено провинение. Само повторено и потретено нарушение ги фиксирало в списъците на нарушителите. Зарадвах се, че провинението на моите „познати" е било изолиран случай за тях. И се натъжих, че не успяхме да се срещнем отново. Приятна би била една подобна среща и за двете страни...

А в Дирекцията имах и други интересни срещи. Веднъж докараха в килията ми един македонстващ от крилото на Протогеров. Беше едър, малко тромав и силно изнервен. Обзела го беше такава нервна възбуда, че не можеше да разговаря. Направих няколко опита да го предразположа, но не се получи ни-

що. Мълчеше и се тресеше от вътрешно напрежение. След няколко дни го изведоха и изпратиха някъде в провинцията.

Един ден пък, като ме разкарваха по етажите на път към помещението на агентите, гледам по стълбището... жени. Начервосани, издокарани, ловят окото от пръв поглед, но веднага усещаш и нещо нередно. Бузите начервени повече от нормалното, дрехите ярки и впити в тялото, деколтетата много изрязани... Минах край тях, те ме оглеждат, подсмиват се. Някои изцъкаха, не схванах какво ги учуди толкова – вида ми или белезниците. После разбрах, че упражнявали най-древната професия и че полицаите често ги канели на „гости".

В Дирекцията на два пъти ми правиха очна ставка. Веднъж с Езекиев, бащата на бившата телевизионна звезда Димитър Езекиев, с когото работехме заедно в Областния комитет. Той бе задържан за акцията за спирането на работническия влак, а аз – за нахлуването във фабрика „България".

Не ни питаха обаче нито дума за двете акции. Те знаели всичко! Задаваха ни само въпроси от кога се познаваме и кога и къде сме се срещали. Отговорът, който неизменно получаваха, бе: „Не се познаваме!" И нито дума повече.

Втората очна ставка бе с другар от Областния комитет на РМС. Той не бе издържал и бе казал доста неща за мен и за работата, която вършех. Заявих, че не го познавам. Нещо повече: че за пръв път го виждам и онова, което им е наговорил, са пълни измишльотини. Името на този човек и до днес не съм казал никому. Няма да го спомена и в тези редове. Защото зная, че престоят в лапите на мъчителите бе тежко изпитание, което не бе по силите на всеки...

Доведоха за очна ставка с мен и трима работници от текстилната фабрика. Още с влизането си те изрекоха без колебание: „А, не, не е той, не е!", въпреки че бяха ги инструктирали предварително какво да говорят. Въпреки, че ме познаваха. Просто бе заработил верният усет, работническата почтеност и солидарност. Много пъти щях да се срещам с тези чудесни качества и да се гордея с другарите си. Порядъчни, устойчиви, твърди българи, те правеха чест на класата, която ги бе откърмила. И на България...

Когато изтекоха десетте дни, през които следваше да придобия що-годе човешки вид, отново ме повикаха на разпит. „Ще те пуснем веднага – казват – само ако си признаеш, че членуваш в Комунистическата партия. Само едно „да" и си свободен".

Взех подадения ми лист и написах: „Не членувам в никаква партия!" Бяха изчерпали всички средства за „въздействие". Не бях им оставил никаква надежда. Пуснаха ме!

Интересно е, че всичко около престоя ми в Дирекцията на полицията е описано в педантично водените полицейски архиви. От облеклото до поведението ми. Не е отбелязано само едно – как са ме инквизирали...

ОБЯВИХ СЕ ПРОТИВ ЛЕВОСЕКТАНТСКИЯ КУРС. И БЯХ НАКАЗАН

... Много страници са изписани вече за левосектантския курс на нашата партия. Като че ли не остана място за нови преоценки и неизяснени подробности. Писал съм и аз за него преди повече от две десетилетия, когато и спомените ми са били по-пресни, и не съм бил в сегашната изолация. (Споменах вече, че в принудителния си „затвор" съм лишен от всякаква документация, от най-елементарна помощна литература, както и от възможностите да направя необходимите ми справки.) Просто да е жива паметта, както се казва в подобни случаи! Но така или иначе, ще добавя и аз своето свидетелско „показание" за този сложен период в историята на партията и на страната ни.

През 1923 г. след септемврийския „подем и погром" – по думите на една от най-свидните му жертви, дойде времето на „безследно изчезналите". Народът ни осиротя. Цяла плеяда най-достойни синове на националната ни литература и култура бяха унищожени чрез кърваво насилие. Да си припомним само имената на прекрасните български поети Гео Милев, Христо Ясенов, Сергей Румянцев...

Но и в годините на най-жесток терор партията на българските комунисти продължаваше да бъде влиятелна обществена сила. Тя въпреки всичко действаше, доказваше, че съществува и работи за хората.

За съжаление след Втория пленум на Централния комитет на партията, състоял се през 1929 г., ръководството бе „окупирано" от левосектантите. Това имаше свое обяснение. В редица отношения партията бе, образно казано, обезглавена. Много от ръководните ѝ кадри бяха унищожени, стотици бяха пръснати из затворите, мнозина бяха принудени да емигрират. Така в ръководството ѝ попаднаха хора, които не си даваха достатъчно сметка за реалното положение в страната, за истинското съотношение на класовите сили. Те приемаха желаното за възможно. Копираха стратегията и тактиката на партии, действащи в съвсем различни условия. Бяха пуснати в обръщение гръмки

революционни фрази, които звучаха кухо, в пълен дисонанс с конкретната обстановка (тежка икономическа криза, бедствено положение на трудещите се, безогледен терор). Издигаха се нереалистични лозунги от рода на: „Всеобщо, открито и повсеместно настъпление", „Завладяване на улицата" и пр. Очевидно е, до какъв тежък сблъсък можеха да доведат партийните повици за завладяване на властта. При пълната невъзможност това да бъде сторено и при готовността на партийните кадри да се борят докрай, това водеше до смърт...

Но погрешният левосектантски курс имаше и друга негативна последица. Откъсването на партията от широките народни маси, заменянето на конкретната, ежедневна работа за подобряване на положението им с поредица от „революционни" действия, които оставаха без масова подкрепа. Отдалечавайки се на непозволено разстояние от своя надежден „тил", партийният „авангард" всъщност пилееше революционна енергия на вятъра, обезкръвяваше своята партия и загърбваше в голяма степен истинските тежнения на собствения си „електорат". И никак не бе случайно, че когато организирахме акция заради самата акция, аудиторията ни бе рехава. Но напипвахме ли проблеми, жизненоважни за работничеството, заставахме ли в негова защита, инициативите ни неизменно получаваха активна поддръжка. Само по себе си това бе красноречив нагледен урок, но не всички бяха узрели за него...

Левосектантското ръководство на партията считаше, че в страната е създадена необходимата революционна ситуация, че мнозинството от народа подкрепя нейната кауза, а това ще рече, че може да предприеме революционни действия за завземане на властта. Спомням си, че май през 1933 г. във в. „Работническо дело" бе поместена статия, в която ни повече, ни по-малко се заявяваше, че капиталистическият звяр е окончателно повален и всички жертви в битката за доубиването му са оправдани. Това бе авантюристична, напълно погрешна оценка, водеща до действия със страшни последици. Поредицата от акции, които провеждахме, също целяха това възмечтано, но неосъществимо на този етап „неотложно завземане на властта".

За мой късмет (казано на шега, разбира се) аз като член на Софийския областен комитет на партията водех оперативното бюро за ръководство на демонстрациите в столицата. Вече разказах за някои от тях, но ми се иска да спомена за още две-три подобни инициативи.

В съзнанието ми е запечатана точната дата – втори август, „Ден против войната". Времето бе напрегнато, августовски горещини, отпускарски сезон, но ние бяхме на „бойния си пост" и

провеждахме антивоенни акции. Бяхме десетина души, събрани заедно преди началото на акцията. Арестуваха ни, преди да сварим да издигнем трибуна и да огласим своите лозунги против войната. Набързо ни подкараха в строй към десети участък в кордон от униформени полицаи. Реших да се измъкна на всяка цена, озърнах се и хукнах с всички сили. Те мигом зарязаха другите и се втурнаха след мен. Гонят ме и стрелят, аз по всички правила тичам зиг-заг. Нямаше да ме стигнат навярно, но срещу ми изникна друг полицай, който ме хвана. Закараха ме в участъка, а там имаше около триста души в предварителния арест. Започнаха да ни налагат, а навън вече се появи издигната трибуна в наша защита. В двора на самия участък. С нас беше и Енчо Стайков, той бе толкова висок и едър, че един полицай се бе качил на стол, за да го бие по-сгодно. При други обстоятелства гледката би предизвикала смях, но в нашето положение...

Озверелите полицаи три пъти ни прекараха през направен от тях „тунел", удряха ни кой където свари и ни караха да скандираме „да живее негово величество цар Борис III". Кой викал, кой не викал, не се разбра, но всички изядохме боя...

И още веднъж, спомням си, ме „прибраха", преди да сме успели да вдигнем трибуна. Бяхме заедно с другарка, която познавах от съвместни акции, но не знаех името ѝ. Закараха ни в участъка. Аз се развиках: „Защо ни арестувате? Тръгнали сме на кино, ще изпуснем прожекцията, докато ни мотаете тука. Какво е станало? С кого ни бъркате? Ама че работа!" Викам аз, не се шегувам, момичето и то се обажда нещо, сакън закъсняваме за киното.

Хванаха се на измислиците ни, пуснаха ни. Другарката, която беше с мен, по-късно стана партизанка и се удави при преминаване на една река. Нещо ѝ призляло, загубила съзнание...

Акции, улични трибуни, сблъсъци – това бе за нас почти ежедневие. Но активността ни се изчерпваше с това. Самоотвержеността на комунистите възпламеняваше и повдигаше духа, но масите нямаха готовност да ни последват. Затова ние използвахме и други форми на работа.

Организирах например екскурзия на работници до местността „Краварника" на Витоша. Това не беше развлекателен пикник с трапези и игри по моравата, а политическа инициатива, на която откликнаха болшинството от работниците. Те знаеха, че там ще се обсъждат въпроси, които пряко ги засягат. И аз наистина говорих как международната и вътрешната обстановка пряко влияе върху битието им, какво е реалното положение в Държавната печатница и пр., и пр.

Усилено работехме и по масовото пласиране на марките за Международната помощна организация (МОПР). Редовно давах марки на печатаря Цаньо Пешев, на телефониста Йордан Йорданов, на десетки други. Интересен бе случаят с бай Борис, един от най-възрастните печатари. Обяснявам му аз какъв е случаят, за какво ще бъде използвана помощта и т.н. Той веднага се съгласи, но излезе и с предложение: „Ето – казва, – на това място ще ми слагаш марките. Аз ще ги вземам и ще ти оставям парите. Съгласен ли си?“ Съгласих се, разбира се, определихме си скришно място. И той започна редовно да си купува марки на МОПР, без да се налага да взема и да дава нещо на ръка... Дали възрастният работник проявяваше най-обикновена предпазливост, или спазваше правилата на конспирацията, все едно. Важното беше, че работата върви. И така беше винаги, когато бяхме плътно до работниците, когато ги убеждавахме в необходимостта от едно или друго начинание, а не ги призовавахме към предварително обречени „революционни“ акции...

Веднъж ни извикаха на заседание на Областния комитет на партията. Дневният ред бил изключително важен, щял да дойде човек „отгоре“. И наистина дойде. Не много висок, но снажен и добре сложен млад мъж с красиво лице и приятен начин на общуване. Не го бях виждал преди, не го познавах и по име. Казваше се Андрей Георгиев и беше по-голям брат на писателя Веселин Андреев. Той беше, както разбрах впоследствие, един от ръководните фактори в партията, с богата революционна биография и високо място в партийната „йерархия“.

Говори интелигентно и умно, но и той разви тезата, че в страната ни има революционна ситуация, че сме завладели болшинството от трудещите се и сега пред нас стои непосредствената задача да завземем властта. Иначе казано, обоснова още веднъж основните положения на левосектантския курс. Спомням си, каза още, че главният ни враг е Българският земеделски съюз, а това вече беше груба политическа грешка.

И опасността дойде не оттам, откъдето я очакваха някои. Извършен бе превратът на 9 юни 1934 г. Веднага бяха премахнати и без това мизерните буржоазно-демократични свободи. Забранени бяха и професионалните съюзи, и политическите партии. Всичките до една! На бърза ръка започна организирането на едно особено ново формирование, наречено „Обществена обнова“.

На 20 януари следващата година Обновата насрочи публично събрание в кино-театър „Роял“ (сегашния Театър на армията), където директорът на Обновата щеше да произнесе слово на тема „Работничеството и новата държава“. Деветнадесе-

томайци придаваха голямо значение на това събрание и бяха се разпоредили то да бъде предавано по радиото. Всъщност неговата цел бе съвсем прозрачна: да постави началото на формиране на зависими и послушни казионни профсъюзи. На правителствени по същество организации, нямащи нищо общо с истинските интереси на работничеството.

Централният комитет на партията взе решение да „превземе“ събранието, да елиминира предварително подготвения оратор и възползвайки се от обстоятелството, че речта ще се предава по радиото, да отправи чрез свой представител призив към българския народ.

Това бе задача с много неизвестни. С решаването ѝ бях натоварен аз. С какво следваше да се започне? Преди всичко с намирането на подходящ оратор. Връзките ми бяха твърде широки, та можеше да се предположи, че задачата няма да ме затрудни особено. Но не се оказа така. Първият поканен, изпитан партиен деец, направо ме отряза: „Аз в такава авантюра не участвам!“ Моето становище бе близко до неговото, но партийната дисциплина налагаше указанието да бъде изпълнено. Обърнах се към втори другар със същата молба. И той отказва. Щафетата поех аз и въпреки дълбоките си смущения в целесъобразността на начинанието, потеглих заедно с другарите, определени да участват в акцията, към „Роял“.

Само че и полицията не бе стояла със скръстени ръце. Предупредена предварително за намеренията ни, тя буквално бе блокирала сградата, запълнила бе със свои хора залата, завардила бе входовете. Цивилни полицаи проверяваха и обискираха всеки, който им се струваше подозрителен. В ръцете им попадат и редови участници в акцията, и членове на оперативното бюро. Опитах се да се промъкна през полицейския кордон, впрегнах в действие и лактите си, но не успях. Обсадата бе непробиваема. Започнах да търся другарката, която бе определена за връзка с ЦК, но можех ли да я открия в блъсканицата и суетнята наоколо. Исках да информирам ръководството за обстановката, да се посъветвам как да постъпим. Не можах да сторя нито едното, нито другото. Оставаше ми да се „посъветвам“ със себе си. Така и направих.

Здравият разум ми подсказа единственото правилно решение. Поех отговорността и отмених нареждането за превземане на „събранието“. Поставям го в кавички, защото то съвсем не бе масова сбирка на работници, а най-обикновено полицейско сборище. При това добре въоръжено и надеждно инструктирано да не жали „материала“. А то ще рече палките и куршумите...

Нямах моралното право да излагам на риск другарите си

Отмених решението за щурма на сградата и превземането ѝ, но прецених, че ако разпусна просто така хората, това ще се отрази зле върху настроението им, ще ги огорчи. И приех един трети, „мой“ си вариант. Поведох множеството и вместо „щурм“ направихме внушителна демострация и издигнахме трибуна пред сградата на застрахователното дружество „Балкан“, близо до двореца. По този начин не се накърни революционният дух на работниците, не бе нанесен удар върху самочувствието им, а и никой не пострада...

Освен мен, разбира се. За неизпълнение на поставената задача аз бях изваден от състава на Областния комитет на партията...

Предварително се бях опитал да защитя позициите си, изтъквайки погрешността на подобни акции, пък и на предприетия курс въобще. Правех го деликатно, може би не съвсем решително, но с дълбоко вътрешно убеждение. Не бях разбран обаче. Оцениха разсъжденията ми като погрешни. Чуха се дори гласове, че съм се уплашил...

На самото заседание на Областния комитет решението на ЦК на партията бе прочетено и прието без обсъждане. Знаех, че някои от членовете му не осъждаха „постъпката“ ми, нещо повече, намираха я за правилна, но... Спомням си, излязох от това толкова тежко за мен заседание заедно с предания партиен деец Атанас Дамянов от с.Дълбоки, когото топло наричах „Вуйчо“. Той бе един от най-чистите и благородни хора, които съм срещал през живота си. Като излязохме на улицата, той ме хвана за ръка и изрече твърдо и убедено: „Правилно си постъпил, Манчо (това бе едно от нелегалните ми имена). Това беше левосектантска акция.“

Попитах го с доста горчивина в гласа: „Добре бе, Вуйчо, тогава защо не го каза на заседанието? Защо мълча?“ „Вуйчото“ въздъхна: „Ех, Манчо, младо момче си ти... Ръководството на партията е овладяно от левосектантите и ако кажа какво мисля, ще ме унищожат. А аз трябва да замина за Москва, трябва да разкажа на Георги Димитров какво става тук...“

В този кратък разговор научих, че левосектантското ръководство се е обявило против Димитров, че „Вуйчото“ бил кандардисван да напише брошура против „тесняците“ и че той самият се готви за път... И наистина не след дълго щях да науча, че по решение на партията той с още шестима се отправят с моторна лодка за Съветския съюз. Когато хитлеристка Германия нападна Съветския съюз, Атанас Дамянов, кръстен от мен „Вуйчо“, се върна у нас като командир на четвъртата група „парашутисти“ и загива на 7 октомври 1941 г. край село Жребче-

во, Новозагорско... Тогава той бе едва четирийсет и две годишен...

Имах и една друга задочна „среща“ с моя „Вуйчо“. Някъде през петдесетте години съпругата на съветския посланик у нас Приходов ми разказа с нескрито възхищение за българския политемигрант (след Септемврийското въстание) Атанас Дамянов, металик-шлосер, с когото работела в един завод през 20-те години. Добрият, отзивчивият, честният човек бе оставил следа в паметта на много хора...

Като си мисля сега за този отдавна „изяснен“ и оценен от историците период в историята на партията ни, се сещам и за една своя оценка, дадена преди повече от две десетилетия. И макар да изпитвам неудобство от самоцитирането, ще си позволя да я повторя, защото и сега бих изрекъл или написал същото. Със същата убеденост и емоционално отношение.

Историкът, изследователят вижда събитието от дистанция, „оглежда“ го от всички страни, анализира и обобщава. Перото на мемоариста може и да сбърка понякога (така го е видял и преживял, така го описва). Но то отразява погледа на очевидец и участник в събитието, затова също е „документ“ на времето. И на историята... Та ето как съм характеризирал аз онова време преди четвърт век, през далечната вече 1972 година:

„Понякога спомените за ония дни предизвикват у нас, техните съвременници и участници в борбата, снизходителна усмивка. Но аз държа да подчертая, че място за високомерна ирония в оценката на тогавашната наша борба няма и не може да има, защото – при всички слабости, грешки на ръководството, нереални оценки, нанесени вреди – това е героично време. Огромното мнозинство от левите сектанти бяха честни, верни и предани борци на партията. Тяхната трагедия беше, че почти всичките принадлежаха към младото партийно поколение, нямаха теоретична подготовка. Те подценяваха демократическите задачи и издигаха крайните лозунги на БКП в едно време, когато липсваха всякакви условия за осъществяването им. Това намаляваше престижа и ролята на партията, спираше нейния растеж, изолираше я от трудовите маси, а практиката да се издигат трибуни на улиците поставяше под удар актива на партията. Но човек не може да не се преклони пред героизма на комунистите от оня период: с открити гърди те заставаха срещу полицията и често обагряха с кръвта си паважа по улиците и площадите. И който иска правилно да съди за онова героично време, той непременно трябва да се съобразява и с тогавашната присъда на трудовия български народ. Имам предвид парламентарните избори през 1931 го-

дина и изборите за градски и общински съветници през 1932 година. Въпреки терора и фалшификациите, въпреки левосектантския курс, Работническата партия се наложи като първостепенна сила в страната, а в София спечели общинските избори, като получи два пъти повече гласове от управляващата партия на така наречения Народен блок.“

„Наистина България не случайно е родина на трезвия организатор Васил Левски, но и на гениалния поет и революционер Христо Ботев, който тръгна да мре, когато пожарът на въстанието беше потушен, но огънят на революцията не биваше да угасва в душата на народа. Тази трудова България оцени по достойнство и себеотрицанието, и саможертвата на комунистите от левосектантския период.“

Времето коригира, изменя или направо зачерква с перото на повечето познания или просто на конюнктурата не една и две политически оценки на факти, събития, личности. Май че в това отношение най-безпардонни и чевръсти се оказаха нашите родни новопокръстени „демократи“...

Ние също оценяваме от дистанцията на времето ред неща, а оценките ни са по-нюансирани, по-пълни и обективни. Но аз и днес споделям тази си констатация за онзи период. И отново мога да се подпиша под нея.

ПАРТИЙНАТА ПОЛИТИКА НА НОВИ РЕЛСИ

Левосектантският курс трябваше да си отиде. Важна роля за неговото бързо преодоляване изигра Седмият конгрес на Коминтерна (Москва, 25.VII – 20.VIII.1935 г.) Той начерта нова линия в стратегията и тактиката на международното работническо движение. Комунистическите партии бяха ориентирани към създаването на единни фронтове – на работническата класа, и на антифашистки фронтове – за работа с всички демократични и антифашистки сили.

В прочутия доклад на Георги Димитров, озаглавен „Настъплението на фашизма и задачите на Комунистическия интернационал в борбата за единството на работническата класа против фашизма“, бяха немногословно и ясно очертани ролята и непосредствените задачи на единния пролетарски фронт и народния антифашистки фронт.

Онова, с което аз и моите другари се бяхме сблъскали в

пряката си революционна практика, което у мнозина бе узряло като категорична оценка и присъда за досегашния курс, бе потвърдено. И аз се радвах, че моята лична оценка за лявото сектантство (а също и действията ми) съвпадат с констатациите в доклада, че то „пречи преди всичко на нашата борба за осъществяване на единния фронт – сектантството, доволно от своята доктринерска ограниченост, доволно от своите опростени методи на решаване на най-сложните въпроси на работническото движение, въз основа на шаблонни схеми, е сектантство, което претендира за всезнание и което счита за излишно да се учи от масите, от уроците на работническото движение".

Наистина ние бяхме започнали съпротивата си срещу догмите на сектантството доста по-рано. Тя се засили особено много след преврата на Деветнайсетомайци, но самото сектантство бе ликвидирано едва след споменатия конгрес на Коминтерна. И, разбира се, след Шестия пленум на Централния комитет на нашата партия, състоял се през февруари 1936 г. Подлагайки на анализ икономическата и политическата обстановка в страната, пленумът определи главните задачи на партията. В изготвената програма за единния фронт бяха включени ред общодемократични моменти, около които съвсем естествено можеха да се обединят прогресивно настроените и антифашистки сили в България.

Винаги съм смятал, че за комуниста няма по-важна и по-благородна задача от непосредствената му, ежедневна, целенасочена работа с хората. От проникването му сред всички среди, сред всички слоеве на народа. Затова посрещнах с радост и вътрешно удовлетворение основната теза на Шестия пленум за засилена работа с масите. Отзвукът не закъсня, сигурно защото най-трезвите и прозорливите измежду нас отдавна бяха очаквали този прелом. Навсякъде в страната дейността на партийните органи тръгна по нови релси. Новият курс се обсъждаше по партийни организации, конкретизираше се на районни конференции. И което е по-важно, незабавно започна да се прилага в нашата пряка работа.

ВОЙНИШКИ НЕВОЛИ

Споменах вече, че по природа съм общителен, не случайно съм се чувствал най-добре на партийна работа. Администрацията, кроткото чиновничество никога не са ме привличали. С указанието за широко привличане на трудещите се за действие

на общ фронт идваше, така да се каже, „моето“ време. Но изпълнението на един друг дълг ми даде за известно време „отсрочка“ – бях призван да отбия военната си служба. Само че като си помисля – „отсрочка“ ли беше това?! И в новите условия животът ми протече кажи-речи в старото русло. Не лудории си спомням днес от казармата, не номера и скрити младежки разпивки. Бунтарският ми дух и тук не се усмири. Не ми повлияха нито остриганата глава, нито казарменият строг режим и ред.

В казармата влезнах през есента на 1936 г. Късметът ми най-неочаквано се показа – призоваха ме не къде да е, а в Школата за запасни офицери. Там постъпваха, казано на шега, „първите“ наборници. Пък и самата школа се намираше не в някой затънтен край, а в София, на мястото на днешния Дворец на културата. Там останах, за съжаление, само десетина дни. Полицейското ми досие плътно вървеше след мен и определяше битието ми, в това число и войнишкото... Но преди да пристигне съответната депеша от Дирекцията на полицията, нареждаща отстраняването ми от „престижното“ военно заведение, аз успях да се срещна с войнишкия бит – остригване, баня, обличане с грубовати униформи, които не всякога бяха по мярка, но заедно с лъснатите глави „нула номер“ уеднаквяваха новопостъпилите бойци. Успях да се запозная и с един от колоритните фелдфебели, които поеха грижата за нас. Казваше се Вуто Вутев и бе родом от Калугерово или от Своге – и двете в нашата Правешка община. С други думи, „селски“, тоест земляк. А в казармата земляците, както се знае, цена нямат.

Строи ни набързо Вуто Вутев и започна добре отработената си процедура: „Как се казваш? Откъде си? Какво образование имаш?“ И така нататък – питаше всеки един. Ние стегнато отговаряхме. Различни имена и фамилии, различни родни места, но освен младостта ни имаше и друго нещо общо между нас. Всички се оказахме повече или по-малко образовани люде. Сред нас имаше висшисти и полувисшисти. Най-ниският ценз бе средното образование, завършено при това. То затова ни бяха взели и в школата, в нея не се допускаха наборници с по-ниска подготовка. Средно специално, средно търговско, лекар, инженер, чиновник... Всеки си казва какъв е, що е, „отчита“ се пред Вуто Вутев. Той слушаше, слушаше, пък не се сдържа накрая: „Бре, мамка му стара, събрали сте се все учени глави! Даже със средно търговско образование. Не може човек да ви напсува, както се следва!“ И след това ни напсува, разбира се. Не му попречи респекта към нашата подготовка.

Каква бе ориентацията на нашия фелдфебел в образователната система, можеше да се съди по честите му подмята-

ния: „Брей, да му се не види, насъбрали сте се все учени! Даже със средно търговско!“ За него това бе върхната точка, до която можеше да стигне човек, устремил се към науката. В устата му „средно търговско“ звучеше направо недостижимо, изговаряше се със смесица от учудване и гордост, ясно и натъртено. В неговата система на ценности висшистите заемаха второ място. „Средно търговско!“ – как звучи само.

Но Вуто Вутев си имаше и своя желязна логика, своя непоклатима фелдфебелска философия. Тя гласеше така: „Можете да сте всякакви, дори със „средно търговско“, това важи за цивилния ви живот. Тук сте войници и нищо повече! Точка по въпроса!“ По този начин се решаваше безболезнено и проблемът с псуването: остригана ли е, и най-учената глава не е защитена от гнева на „началството“.

Когато ме освобождаваха от школата по указание свише, той по землячески ме изпроводи до самата входна врата и с истинска загриженост ми каза: „Тодоре, Тодоре, в голямо заблуждение си изпаднал, голяма грешка си направил. Може твоята партия и да е хубаво нещо, но за нас ли е, питам те? Ние с тебе сме бедни хора, за какво ни е да се мешаме в партии? И на тебе, кажи, защо ти е? Захванал си се с нея и какво те чака сега? Да копаеш и да буташ колички някъде по чукарите. Това ти е ползата – нищо повече!“

Изслушах го, стиснахме си ръцете, всеки убеден в своята правота, и се разделихме по живо, по здраво...

Години по-късно ми разказаха, че нашият фелдфебел бил освободен след 1944 г. от армията. Срещнал веднъж бивш „свой“ войник, който по негово време бил учител, и го попитал, естествено, какво работи сега (Вуте обичаше питането). Онзи му отвърнал: „Ами доцент съм.“ „Майка му стара – искрено му посъчувствало разжалваното „началство“, – много загазихме след този Девети!“ И отминал натъжен...

Но в едно нещо Вуто Вутев позна: чакаха ме яко копане и колички с чакъл. Взеха ме трудовак – запазена „привилегия“ за политически „неблагонадеждните“ младежи. Средното ми образование, толкова високо ценено от фелдфебел Вутев, тук не вършеше работа.

Пратиха ме на строежа на пътя край село Стъргел. Намираше се в подножието на Стара планина, точно при отклонението към Етрополе. Отново надянах войнишките дрехи, този път летни – избелели и оръфани, и грабнах кирката.

Не щеш ли, в поделението се получи призовка за мен – викаха ме за свидетел по някакво дребно дело, вече не си спомням какво. Дадоха ми три дни отпуск. Отидох, явих се на дело-

го, но не побързах да се върна. Забавих се не три, а цели шест дни, и се занимавах не с ергенски лудории, а с недовършени партийни работи. Така се бях сраснал с тях, че всичко, което не беше свързано с тази дейност, ми се струваше незначително, незаслужаващо да му посветя времето си... Но в края на шестия ден се сепнах все пак, купих специално цигари на фелдфебела, страстен пушач, и се явих в поделението ни лук ял, ни лук мирисал. Отидох при него, връчих му най-тържествено „подаръка", дори запалихме по една. Отбелязвам го специално, защото аз въобще не пуша. В случая „жертвата", както се казва, бе оправдана...

Той дръпна два-три пъти, поогледа ме, преценявайки що за човек съм, и доверително ме предупреди: „Трябва да предприема нещо, нали разбираш? Но това, което ще говоря тази вечер за теб след проверката, е ей така – за помаците и за циганите. За тях ще го кажа, не за теб, слушай внимателно"...

Дочакахме как да е вечерта, а след проверката той зави фланговете и изтежко започна: „Вижте сега, редник Живков бе пуснат в отпуск като свидетел по дело за три дни. А той закъсня. Това се наказва строго, бих казал дори престрого! И знаете ли какво го очаква сега? Съд! А какво е съд, знаете ли? Седят пред вас трима души – председател и двама членове. Председателят е с брада, другите двама – голобради. И още един без брада – встрани. Той е прокурорът. Ще се изправи той и ще каже: „Господа съдии, какво ще загуби България от това, че ще се хвърлят по-малко някакви си там 30-40 лопати пръст или чакъл. А на Тодор ще му става добре, добре, така добре ще му става..." Но аз ще го прекъсна: „Не, господа съдии, не е само това. Представете си, че в същото време бяха пуснати хиляди редници и като него биха си позволили да закъснеят три дни. Ами ако точно в този момент врагът беше нахлул в наша територия? Кой щеше да пази майка България? На кого щяхме да оставим страната си? Кой щеше да я защитава?"

Говори фелдфебелът, спира се, оглежда зяпналите го циганчета и окуражен от вниманието им, продължава: „Живков ще започне да се поти, да се чувства все по-зле и по-зле, ще го осъдят, ще иде в затвора... И тогава ще го хване офтиката (така го казваше), или както ѝ викаха там – туберкулоза ли, що ли, и ще го съсипе..."

И други страхотии чуха тази вечер момчетата, много още говори „началникът", много неща повтори и потрети, докато най-сетне изстреля: „Свободни сте!" Събралите се на плаца дружно откликнаха: „Слушам, гусин фелдфебел!" и с явно облекчение се разотидоха...

Както ми беше обещал, поучителното му слово не беше предназначено за мен, провинението ми остана ненаказано. Но аз не си взех урок. Възмутен бях от изключително лошата храна, която ни държеше в постоянен глад. Да не говорим, че и най-непретенциозните я подбутваха в канчетата си с отвращение. Аз организирах стачка в поделението, при това стачка масова. Ще кажа веднага, че едно е да готвиш стачни действия в училище или в работнически колектив и съвсем друго – сред разнородната маса на трудоваците.

Млади хора без всякакъв опит в подобни начинания, други страхливи, откъдето и да погледнеш, все нещо не достига, все нещо пречи. Първи ми се опряха циганчетата. Гледат ме ококорени и хем разбират, че при тази тежка работа и храната, дето я дават, са си живи умрели, хем се плашат. „Виж, бащице – казват ми, – ще вдигнем буната, ще лиснем чорбата и с лъжиците ще тропаме колкото можем, но на бой не издържаме. Хванат ли ни, започнат ли да ни налагат. Край! Издаваме те."

Така и стана. Вдигнахме стачката, до един изляхме чорбата помия, после хванаха двама-трима, удариха им по един шамар и те, както ми бяха обещали, ме издадоха. Един вид „мъжки момчета". Удържаха на думата си.

По онова време трудоваците служеха по няколко месеца в продължение на две години. Първата година аз бях в Етрополския балкан, втората ме пратиха в Родопите, отново в поделение на трудови войски, което строеше планински път. Командирът му се казваше Калоянов. Но от паметта ми се е изтрило – майор ли беше или подполковник. В началото се проявих добре, откроих се на общия фон, както се казва, издигнаха ме. Станах десетник и понеже в поделението нямаше офицери, временно бях поставен за взводен командир, докато пристигне съответният офицер. Организирах взвода, позатегнах дисциплината, но порядките ни потискаха. Не бяха устроени нито работата ни, нито бита ни. Трепеш се цял ден с камъняка, а нито храната ти – храна, нито почивката – почивка. Калоянов бе върл националист. Дай му само речи да държи, лозунги да вдига. „За мен – казваше ни – е важно как работите сега, но много по-важно е да защитаваме България!" Врагът, защитата, Отечеството, дългът и т.н., и т.н. – до пълно затъпяване...

И така всеки ден. Уж го интересува България, а че и ние сме нейни синове не ще и да мисли. Решихме да се вдигнем на протест, да организираме седяща стачка. Отказахме да работим, хвърлихме инструментите, насядахме на голата земя, готови да защитаваме интересите си. Целия взвод! Аз командвам. Изведнъж се задава Калоянов, ядосан, държи в ръката си

ирка. Силен мъж беше, започнем ли да се бием, помислих си, работата ще стане дебела. Ще го претрепем, а после?! Реших да оиграя на най-чувствителната му струна – национализма. Издекламирах един от любимите му лозунги, изпънах се и заявих, е ще командвам по всички правила на службата за Отечеството. Така и направих: „Взвод, стани! Строй се!“ и пр. После се изправих пред него и рапортувах. Той поздрави, както се полага, и инцидентът приключи. Но приключи и моето десетничество. Аз се провиних, пристигнаха офицери и...

С една дума „разжалваха ме“. С това и завърших службата си – с най-безславно разжалване. Както можете да се досетите, не съм възстановен на войнския си пост и досега... Ще каже някой: брей, много „разжалвания“, много нещо през живота на един човек! И ще бъде абсолютно прав, разбира се... След едни съм се „привдигал“ бързо, след други... Впрочем животът ще покаже, преди да е теглил последната си черта.

Както е известно, трудови войски бяха създадени след Първата световна война по идея на Стамболийски, за да се заобиколят решенията на Ньойския мирен договор, който налагаше строги ограничения за българската армия. Така хем се даваше елементарна военна подготовка на младежите, хем се работеше за благото на страната. Особено развитие тези войски получиха по време на „тоталитаризма“, когато с тяхна помощ се построиха много от големите обекти в България. И до ден днешен тези войски вършат успешно важната си работа.

А аз, като отслужих къде мирно, къде не дотам, се върнах на работа в Държавната печатница. Течеше 1937 година. Тъкмо в разгара на осъществяването на новия курс на партията.

В УСЛОВИЯТА НА НОВИЯ КУРС

Новият курс повлия върху много съдби, в това число и върху моята. Наскоро след постъпването ми в печатницата бях избран за секретар на партийната ѝ организация. За втори път оглавявах този чудесен колектив.

Спомням си, веднъж при мен дойде секретарката на Окръжния комитет на РМС. Поразговорихме се, обсъдихме някои въпроси на младежката организация и тя най-ненадейно за мен ме попита бих ли се съгласил да стана секретар на районен комитет на РМС. Казах ѝ, че съм член на комунистическата партия, бил съм на ръководна длъжност, но са ме снели по еди-каква си причина, та, струва ми се, следва да съгласува въпроса

с по-висша инстанция. След известно време тя пак ме навести и каза: „Няма възражения!“ И аз станах секретар на Подуянския районен комитет на Работническия младежки съюз.

Десетилетия по-късно мнозина се обиждаха, когато ги преместват от една обществена работа на друга. Някои преглъщаха обидата в себе си, други открито роптаеха, сърдеха се с години, търсеха „виновници“ за сполетялата ги „беда“... През времето, за което говоря, нямаше определени мандати и никой не оставаше на поста си 3–4 години. Това се налагаше, впрочем, и от законите на конспирацията. Днес си секретар на един район, утре на съвсем друг. Аз лично по „ротационния“ принцип секретарствах кажи-речи във всички столични райони. И навсякъде работих успешно с другарите си. И навсякъде се чувствах „свой“.

Районният комитет на РМС, който оглавих, повлиян от новата обстановка в партията и от новия дух, насочи главните усилия на ремсистите към проникването в масовите младежки организации и към съвместна работа с младите хора, членуващи в тях. Всеки божи ден се раждаха интересни идеи, предлагаха се инициативи, които се подемаха както от ремсисти и земсисти, така и от младежи без определена политическа ориентация. И „подмладен“ на новия пост, аз станах, смея да мисля, добър младежки ръководител.

Работата ни вървеше добре, превърнахме неусетно в център на дейността си Подуянското читалище „Възраждане“. В него всеки ден кипеше такова оживление, че можеше да се помисли, че пет-шест щатни служители движат работата. Такива, разбира се, нямаше. Комунистите, ремсистите, земеделците, които членуваха в него, бяха главният, постоянно действащ мотор на всички инициативи. Разбира се, един от тях бях и аз. Подобна дейност се вършеше и в други читалища в т.нар. Втори подуенски район.

Мъчно ми е, като си помисля за бедственото състояние на читалищата днес, за неизползваните възможности, за подценената им роля в обществото. Защото истинските възможности на едно културно средище, имащо зад себе си такива богати традиции, е трудно да бъдат надценени.

Стана така, че работейки с младежите в читалище „Възраждане“ като секретар на РМС, аз се изявих и като читалищен деец. За изявите ми като такъв – по различно време и на различни места – ще стане дума и по-нататък в записките ми. Но как да не спомена тук събитието, което се превърна в едно от най-силните ми преживявания през 1995 година! Участието ми в тържественото честване на 100-годишнината на правешкото читалище „Заря“. След петгодишно „заточение“ пропъту-

вах с разтуптяно от вълнение сърце километрите до родния Правец и бях посрещнат не като читалищен деец (като такъв бях поканен), а като обичан държавен глава. Това не е моя оценка, разбира се, така писаха вестниците. И досега ме стопля радостта от срещите и мисълта, че хората са ме запомнили с добро. Без да имам какъвто и да е „пагон“, без предварително изготвен сценарий, без поръчения и указания, бях обкръжен с много обич и неподправена сърдечност.

Но да се върна към започнатия разказ.

Някъде към края на 1937 г. на заседание на районния комитет на РМС аз направих преглед на извършеното, наблегнах на непосредствените резултати от новия курс на партията и съобщих, че по решение на висшестоящите органи и поради преминаване на друга работа съм освободен от поста секретар на РМС.

В паметта ми е останала и такава подробност: на едно от градските съвещания на младежката организация се срещнахме с Иван Димитров от Русе, с когото бяхме работили заедно и се познавахме отлично. Стори ми се, че се изненада, като ме видя там, и ме попита: „Какво правиш тук, Тодоре?“ Отговорих му, че съм секретар на Подуянския районен комитет на РМС.

Не след дълго партийното ръководство оцени като погрешно изваждането ми от състава на Областния комитет през 1935 г. и ми възложи да оглавя Трети районен комитет на партията в известния работнически квартал „Коньовица“, който освен с бедността си се славеше и със своята революционност.

Като разказвам за сърцатото си участие в работата на младите, може да се помисли, че съм загърбил едва ли не партийното си секретарство в Държавната печатница. Но в онова време рядко някой от нас, комунистическите функционери, е действал само на един фронт. Бяхме навсякъде, където имаше нужда от нас. И навсякъде поставената задача беше „първа“, независимо от това коя бе поред...

Всъщност и като партиен секретар аз имах за главна цел овладяването на масовите организации. Плътното проникване на комунистите, а това означава и на идеите им, в тях. Както казах вече, тази дейност ми беше особено по сърце и аз се впуснах в нея с цялата си енергия. За да стане ясно накъде бяха насочени на първо време конкретните ни усилия, ще спомена нещо от „кухнята“ на печатницата.

По някаква управленска недомислица, от 1935 г. тя премина към Министерството на финансите. И като пряк резултат от това последва, както обикновено става, и друго недомислие: печатарските работници бяха зачислени, представете си, към категорията... „чиновници“. Както се казва: нерде Шан, нерде Баг-

дад. Откъснати от естествената им среда, работниците започнаха да протестират. Те бяха наясно, че това е хитър ход на властниците, чийто последици много скоро ще се стоварят върху печатарите.

Спомням си, че на едно организирано от нас събрание се обявих, привеждайки доста аргументи, за присъединяването на печатарите към Независимите работнически профсъюзи, които действаха полулегално, или към секцията на печатарските работници „Арда-6“. Идеята ми бе подкрепена от всички присъстващи. Предстоеше ни да направим следващата крачка. И ние не закъсняхме да я направим. Подготвихме специална среща, на която говориха представители на печатарската секция „Арда-6“, на нашата печатница и един другар от средните техници-графици. Силно и убедително бе изказването на Йордан Милев – известния синдикален деец, който работи на този фронт години наред, доживя до дълбока старост и бе обграден с внимание и почит от държавата и обществеността. На същата среща бе избрано и общо ръководство, нали действахме за единен фронт на трудещите се!

Усилията ни доведоха до включването на графиците от Държавната печатница в Съюза на българските техници. Тъкмо в него се срещнах, запознах се и бих казал, че се сприятелих с поета Никола Вапцаров. Но за него ще разкажа в друга книга, която искам да посветя на удивителните личности, с които имах щастието да пресека своя път, да работя рамо до рамо с тях и да вникна повече или по-малко в неповторимия им свят... Дано паметта ми не пропусне нещо важно, дано не ме подведат годините, а и натрупаните думи и мълчания. Толкова ми се иска разказът за тези хора – живите и мъртвите – да бъде чистосърдечен и правдив!

ПАРТИЗАНСКИТЕ ГОДИНИ – КАКТО ГИ ЗАПОМНИХ

Още тук искам да подчертая нещо, на което придавам изключително значение и без което моят разказ би бил непълен. А може би и неточен. Аз не пиша мемоари за бойния път на „Чавдар“. Има много написано досега. Спирам се по-обстойно само на три възлови, особено важни моменти, с които съм лично свързан и по повод на които влязох в противоречие с възприетия тогава курс на партийното ръководство.

Честите позовавания на писаното от историци, както и пос-

ояннните надничания в чужди мемоари не ме привличат. Затова не преразказвам неща, отдавна описани повече или по-малко точно от други автори. Не влизам и в диалог с тях, да потвърждавам или оспорвам техните свидетелства. Това ни най-малко не влиза в моите намерения. Желанието ми е, ще подчертая още веднъж, да се спра само на някои важни според мен моменти, с които съм тясно свързан и които са ме поставяли в ролята на опонент на възприетия курс. Друг е въпросът, че разказът по тези въпроси неминуемо изисква, макар и частично, да се докосвам и до вече описани от други автори случки и събития.

Започнах да се занимавам с партизанското движение, когато станах секретар на Областния комитет на партията в София. Отговарях за извънградските райони, които включваха бившите Софийска, Ботевградска, Пирдопска, Ихтиманска, Самоковска, Кюстендилска и Брезнишка околии.

Като се има предвид мястото и ролята на целия този регион в страната, става ясно колко тежка и отговорна бе възложената ми задача. Аз си давах добра сметка за всичко това. Давах си сметка обаче и за доверието, което ми бе оказано. Това доверие на моите другари е било винаги решаващ фактор за мобилизиране на силите ми в името на светлото дело, на което бях обрекъл живота си.

Преди да разкажа за въпросите, които в случая ме вълнуват, ще се спра накратко на работата ми в София като секретар на Трети партиен район, в който влизаха кварталите Коньовица, Ючбунар и Модерно предградие. Изпълнявах тези задължения от есента на 1941 г. до 1943 г.

Спомням си, че когато поех ръководството на района, обстановката там не бе никак добра. А събитията се развиваха главоломно и изискваха точна реакция, без да се допуска нито изоставане, нито избързване. Особено важно бе да се положат грижи за затягане на партийните редове.

Резултатите от предприетите мерки бяха добри. По мое мнение даже много добри. И по линия на вътрешнопартийния живот, и по линия на работата с трудовите хора и безпартийните, и по линия на масово-политическата дейност. Имахме успехи и в установяването на единодействие с организации от други партии и движения.

Що се отнася до общото положение в страната, то бе изключително тежко за партията и другите прогресивни сили. Фашистката власт задвижи всички известни и изпробвани дотогава средства за терор – като се започне от концлагерите, премине се през затворите и се достигне до смъртните присъди. Бяха

разгромени много организации. Хиляди антифашисти бяха жестоко репресирани. Разстреляни бяха видни дейци. Бяхме чели и слушали за масов терор в други страни. Познавахме го и от нашата история. Но това, което тогава се разиграваше пред очите на целия народ, бе потресаващо. И то ще остане такова за бъдещите поколения.

В такава обстановка трябваше да работя и аз. При това в леговището на фашисткия звяр, в София. Нужна беше огромна концентрация и мобилизация на силите. И, разбира се, решимост, воля и преданост към идеала. Тогава бях уверен, че ги притежавам, просто вярвах в себе си. Нямах намерение да отстъпвам от моите идейни, политически и жизнени позиции.

По времето, за което разказвам, по българската нелегална радиостанция „Христо Ботев", работеща от съветска територия, бе прочетена вече Програмата на Отечествения фронт (17 юни 1942 г.), поставяща пред всички нас неотложната задача за изграждане на Отечествен фронт. Спирам се на този епизод, защото той беше един от решаващите моменти във величавата антифашистка съпротива. Събитие, което и днес не се оспорва от почти никой историк. То наистина бе с творчески замисъл в дейността на антифашистките сили. Спирам се още и поради това, че то зае особено място в ръководения от мен районен комитет, а следователно и в моята непосредствена работа.

И наистина. Когато Георги Димитров издигна лозунга за изграждането на широк Отечествен фронт, ние, дейците в района, почувствахме, че става дума за нещо качествено ново. За нещо, което изискваше да изоставим много от дотогавашните традиционни форми на работа и да навлезем широко сред трудовите хора, както и да взаимодействаме активно с други партии и движения, някои от които също участваха в създаването на коалицията. Във връзка с това по наша инициатива започнаха да се формират районни комитети на Отечествения фронт. По-късно, както е известно, пак по наша инициатива бе изграден и Областен комитет.

Не мога да пропусна факта, че тогава се почувства осезаемо необходимостта от издаването на специален вестник на районния комитет на Отечествения фронт. Въпросът бе решен успешно. На 31 декември 1942 г. се появи първият брой на вестник „Отечествен фронт". Не крия, всички – и аз, и моите другари – се радвахме като деца. Аз имах и по-особени причини да бъда удовлетворен, защото бях автор на уводните статии в първите два броя. И в тях останах верен на моето верую, както и на общонародната повеля – всеки български патриот да се призове на борба за спасяването на България; всички честни и ис-

тински българи и българки да кажат своето решително „не" на влизането на страната във войната.

Не мога да пропусна и друг съществен момент в работата ми като секретар на Трети район, който и до ден днешен ме изпълва с дълбоко удовлетворение – прякото ръководство на кампанията в защита на българските евреи.

През последните години монархистващите, пък и не само те, отдават главната заслуга за спасяването на нашите сънародници евреи на цар Борис III. И го свързват с мнимите му човещина и благородство. Истината е друга. Не Кобургът, а българският народ спаси еврейските си братя от концентрационните лагери, от изтезанията и физическото им унищожаване.

„Фактологията" на тази драма е отдавна известна: по силата на една скрита от народа спогодба между Третия райх и Царство България 20 хиляди евреи от страната ни е трябвало да бъдат изпратени на „гилотината". Междувременно повече от 11 хиляди евреи от Беломорието и Вардарска Македония са били вече отправени към лагерите на смъртта. Тогавашното българско правителство формира Комисарство по еврейските въпроси, което взема решение за депортирането на евреите от София.

На реверите на хиляди наши съотечественици изгря за зло, а не за добро жълтата звезда на Давид. Монархът бе утвърдил и благословил плана за изселването им като първа крачка към тяхното изпращане за унищожаване в Полша. Такава е истината за неговата „царска" милост.

По решение на по-висшите партийни органи аз трябваше да възглавя протестните акции в нашия район. Постигнахме главното. Въпреки намеренията и решенията на хитлерофашистите и българското правителство, народът ни под ръководството на комунистическата партия не позволи подобна разправа със своите съграждани от еврейски произход. Той се вдигна в тяхна защита.

Отпечатахме позиви и листовки, протести и изложения. Десетки делегации обсадиха Народното събрание и Министерския съвет, за да изразят протеста си против правителственото решение. Организирахме митинги и събрания, издигахме гневни трибуни в защита на съотечествениците си евреи. Видни интелектуалци (например писателят Елин Пелин, който беше близък до двореца) също издигнаха гласа си за спасяване на българското еврейство. Връх на различните форми на борба за защита на евреите стана бурната антифашистка демонстрация в столицата, проведена на 24 май, в която взеха масово участие софийските евреи и други граждани. Предвождаше я столичният равин.

За мен беше голяма чест, че ЦК на партията ми възложи организацията и ръководството на тази демонстрация. Така че мога лично да свидетелствам за интернационалните чуства на нашия народ, за неговия хуманизъм и благородство. Затова по-късно аз можех да напиша: „Наистина, мнозина български евреи загинаха през тези страшни години. Но нито един не загина само поради това, че беше евреин."

Най-масова бе акцията между 17 и 24 май в нашия Трети район. Районът на градската беднотия, районът, в който живееха и най-много евреи. Тук не съществуваха никакви етнически предразсъдъци, защото хальт на българите не се различаваше от този на евреи, арменци, цигани... И затова разбирателството помежду им се базираше върху общите им трудови интереси, а не върху етническата или религиозната им принадлежност.

Аз отдавна вече бях нелегален и не трябваше да се появявам на открито. След като започнаха арестите, се укрих в наша нелегална квартира в еврейския квартал. Това бе тактическа грешка от моя страна. Просто не би следвало да оставам в този район. Последиците не закъсняха: къщата бе блокирана и аз бях принуден да скоча от прозореца на първия етаж. В противен случай рискувах не само своя живот, но и живота на приютилото ме българско семейство. А това не можех да допусна при никакви условия.

Акцията уплаши управляващите не на шега. И те не посмяха да изпратят български евреи в очакващите ги лагери на смъртта в Полша. Задоволиха се само с изселването на групи от тях в провинцията. Макар несправедлив и позорен, този акт не заплашваше живота на съгражданите ни. Що се отнася до имотите и имуществото им, струва си да се позамислят днес ревностните защитници на реституцията. Дали пък някои от връщаните жилищни сгради, складове, магазини и прочее не са принадлежали другиму, а не на дедите и бащите на днешните претенденти...

Разказах за епизод, който според мен ще остане завинаги в нашата история като една бръчка в антифашистката борба в България. Борба, наситена с горещ патриотизъм, със солидарност с други народи, с дълбоко хуманни изяви. Такива моменти не могат да се забравят и в личностен план. Навярно и поколенията ще четат за тях с интерес, а дано и с благодарност...

Важно, извънредно важно и незабравимо място в антифашистката борба на българския народ заема партизанското движение. То бе естествен резултат от дълбоките процеси, разгръщащи се в обществено-политическия живот на страната, продукт и важна движеща пружина на борбите на антифашистките

сили. Не е нужно да се спирам специално на неговата органическа връзка с победите на съветския народ във Великата отечествена война. Забележителен е фактът, че след всяка крупна победа на Източния фронт партизанското движение се активизираше и разрастваше, за да се превърне в мощна сила, която, макар да отстъпваше по въоръжение на редовната армия, нанасяше тежки удари.

Искам отново да подчертая – не пиша мемоари за партизанското движение, включително за партизанското формирование, носещо името „Чавдар". Ще започна с подема и разрастването на партизанското движение от началото на 1943 г.

Изграден бе Главен щаб на Народоосвободителната въстаническа армия (така наречената НОВА). Тъй като не съм участвал в създаването на този щаб, не ми беше известно какви са били съображенията, за да се раздели страната на 12 въстанически оперативни зони.

Аз бях избран за член на щаба на Първа въстаническа оперативна зона с център София. От своя страна зоната имаше четири района, всеки от които бе със свой партизански отряд. Аз бях пълномощник на Областния комитет в отряда „Чавдар".

Моят път, така да се каже, се успоредява с трънливия боен път на „Чавдар" от първия ден на неговото създаване (2 юни 1942 г.) до онзи незабравим миг на 9 септември 1944 г., запечатан на известната снимка, където поздравявам партизаните от Втора бригада „Чавдар", наречена още Четвърта Софийска. И от нея ни гледат чисти, удивително млади лица. Всяко едно от тези момичета и момчета се е срещало неведнъж и дваж със смъртта и не е трепнало, не се е огънало, за да изпита страх от онова, което е могло да се случи.

Като пълномощник на Областния комитет се сблъсках с ред проблеми, свързани с развитието и борбите на „Чавдар". В съзнанието ми са запечатани три особено значими момента, за които вече споменах. И за които тук бих искал да разкажа не хронологично и в детайли, а от гледна точка на моето участие и позиции.

Първият момент се отнася до участието ми в преодоляването на възникнали още в началния период от съществуването на отряда „Чавдар" трудности, в определянето на насоките на формирането, развитието и борбите му.

А началото наистина бе трудно. Спомням си, че през есента на 1943 г. младият партизанин, ремсовият деец Велко Халачев, без да съгласува с ръководството, дойде в Областния комитет да изкаже безпокойството си и да бие тревога, че отрядът не предприемал никакви инициативи, че чисто и просто

бездействал. Тази информация от първа ръка и от доверен човек не можеше да не ни разтревожи. И ние взехме решение незабавно да заминат за отряда двама души: аз, като пълномощник на Областния комитет на партията, и Здравко Георгиев (Калоян), като началник на щаба на зоната.

Срещата (или конференцията, както някои я наричат) продължи два дни (10 и 11 октомври 1943 г). Проведе се край романтичния извор на рекичка с доста прозаично име Напрڅка, под връх Мургаш. Направи се подробно обсъждане на възникналите проблеми и състоянието на отряда. Дадох възможност на всички, които желаеха, да се изкажат.

Като изслушах внимателно бойците и усетих настроението им и болката от бездействието на отряда, изказах се и аз. Опитах се да анализирам обстановката и да разкрия причините за незадоволителното състояние на отряда. В основата на моята оценка бе изнесеното още в информацията на Халачев, че в отряда е наложена тактика на ослушване и изчакване. Давайки си сметка за огромните трудности, с които се сблъскват нашите бойни другари от отряда, аз се стремях да бъда внимателен. Същевременно не можех да не засегна главното, което ни безпокоеше – бойците бездействаха, а щабът развиваше „теория“, че отрядът сега трябвало да се съхрани. Когато се разкриели благоприятни условия, можело да се премине към активни бойни действия. Ясно е, подчертах аз, че грижата за хората не трябва да се подценява. Но възприетата линия на изчакване е пагубна, защото ще доведе до постепенно отслабване, до атрофия на отряда.

В същия дух говори и Здравко Георгиев. Между нас нямаше различия в постановката на главния, определящия проблем, а именно – че е нужен партизански отряд, който да е в състояние да нанася мощни удари по врага.

Имахме пълномощия на място да решим какво да се прави по-нататък, за да се укрепи отрядът във всяко отношение. И особено да се повиши неговата боеспособност. Във връзка с това на срещата утвърдихме ново ръководство. Командир на отряда стана Добри Джуров. Сменихме и партийното ръководство. В отряда се създадоха партиен и ремсов комитет, които не отменяха действащите районни комитети на партията по места. Като отчитахме трудната мисия, която трябваше да изпълняват партизаните, членове на тези комитети, единодушно приехме да ги наричаме апостоли. Мисля, че е излишно да подчертавам дълбокия смисъл на тази свята дума.

Изобщо извършиха се сериозни реформи, които трябваше да доведат до подобряване дейността на отряда. Това пролича и от изказванията, които бяха направени.

След всичко това се завърнах в София.

Моята оценка, а и оценката на Калоян беше, че проведената среща изигра положителна роля и даде силен тласък за активизиране на действията на отряда. Последваха редица акции, които имаха несъмнен политически ефект. И измежду тях битката с полицията на чета „Бачо Киро". Острият сблъсък завърши с победа на партизаните. Но не по-малко отчетливо си припомням и загубите, които понесоха партизаните и техните ятаци. Врагът беше жесток и безмилостен. Седемнадесет ятаци на отряда бяха разстреляни. Други петнадесет помагачи от района на Байлово бяха убити. Трима партизани паднаха в сражение край село Видраре. Загинаха командирът, заместник-командирът и комисарят на чета „Филип Тотю".

Отрядът оцеля и бойците не загубиха духа си. През следващите месеци бяха проведени нови смели акции – в нощта на 7 срещу 8 март бе овладяно село Кремиковци, а след това, мисля че беше на 24 март, бе завзет самият град Копривщица. Нещо съвсем неочаквано за управниците.

Партизаните ставаха реален фактор. Колкото и да се стремят да отрекат това някои днешни витии на „демокрацията". Беше ми и срамно, и болно да слушам и гледам как на 9 септември 1994 г. някои не твърде успели театрали, подсилващи недостигащата им популярност с блудкава площадна клоунада, се мъчеха да покажат дейността на партизаните като низ от покушения върху... мандри. Опитвах се и аз да си представя как тези позакъснели трубадури на „нежната революция" газят с последни сили дълбоките преспи край „Свещи Пласт", как гладуват със седмици, но после побеждават.

Опитвах се да ги видя млади, чисти и безкористни, посветили живота си на един идеал, и не можех. Просто онова време на героизъм не бе тяхно. Както не е истински тяхно и днешното време.

Периодът, за който разказвам, заема особено място в историята на партизанското движение. И изобщо на антифашистката съпротива. Отново ще посоча значението на крупните победи на съветската армия, които активизираха антифашистките прояви.

У нас от началото на 1944 г. се очерта нов етап и в масовизирането на партизанското движение. В партизанските чети и отряди прииждаха все нови и нови участници. Успешно се изпълняваха решенията на Централния комитет на партията от януари 1944 г. за всенародна мобилизация за смъкването на германофилското правителство и победата на Отечествения фронт. Бих искал да подчертая, че и аз отдавах необходимото значе-

ние на масовизацията и я възприемах като целесъобразна за тогавашния исторически момент. Положих немалко усилия за нейната навременна реализация. Ще маркирам само факта, че с мое участие бяха организирани и проведени две конференции на отряда „Чавдар".

Изобщо, като се започне от първата среща, за която вече разказах, аз живеех с мисли, с тревоги и, разбира се, с радости за чавдарци. И макар да не участвах в посочените по-горе акции на „Чавдар", аз си оставах техния пълномощник в Областния комитет на партията.

И ето вторият възлов момент в моята дейност, за който искам да разкажа. Кое беше главното? В резултат на извършената работа назряваха условията, а и възможностите вече позволяваха, особено след извършената масовизация, да се премине към нов етап – прерастване на отряд „Чавдар" в партизанска бригада.

Това бе извършено в местността Жерково на 25 април 1944 г. Съзнавам, че попрекалихме преди години с определенията „историческо", „забележително", „знаменателно" и т.н. Какво ли не обявявахме за „супер" – дати, събития, конференции, пленуми, че и някои отделни доклади и речи. Мои – преимуществено. Някои се престараваха, други (сред които и аз) често не обръщаха достатъчно внимание на престараването, в резултат на което се получаваше обезценяване на самите определения.

В конкретния случай не се колебая да кажа, че сътвореното в местността Жерково бе дело знаменателно. В слово пред събралите се партизани аз обявих решението на Първа въстаническа оперативна зона за прерастване на отряд „Чавдар" в партизанска бригада. Важен е и самият факт на нейното създаване, и това, че тя бе първата партизанска бригада в системата на народоосвободителните въстанически войски в България. Затова тази дата и това събитие ще останат в летописа както на „Чавдар", така и на цялото ни партизанско движение.

Събитията протекоха горе-долу така: подир обяд проведох заседание с щаба на отряда, на което говорих. После се избра ръководство на новосформираната бригада. Добри Джуров стана командир, Димитър Кирков – помощник-командир, Стамо Керезов – комисар. Непосредствено след заседанието на щаба свикахме общо събрание на партизаните.

Не мога да се въздържа и да не припомня картината през онзи априлски ден, която продължава да е жива пред очите ми. Говорех с пълното съзнание, че трябва да кажа цялата истина за положението, в което се намира страната. За трудното, което ни предстои, и за хубавото, което непременно ще дойде.

Колко пролети са изтекли от тази среща, но аз, младият тогава войник на партията, настроен така възторжено, както и партизаните, които ме слушаха, не съм забравил този миг. Доста неща са избледнели от спомените ми за онова време, доста дати и имена са изпаднали от паметта ми, ала очите на другарите си запомних завинаги.

След мен командирът на новата партизанска единица Добри Джуров разясни структурата на бригадата, състояща се от батальони и чети, и разпредели партизаните по батальони.

До късна вечер продължи работата ни по структурното изграждане на бригадата: разделянето по чети, групирането около командирите, разпределянето на задачите. Утрото на 26 април ни завари готови за действие. Още вечерта на същия ден партизаните от Първи и Трети батальон завзеха село Негушево и гара Саранци. От оръжейния склад в Саранци те успяват да вземат толкова необходимите пушки, пистолети и патрони. Главното бе, разбира се, идейно-политическият ефект.

По това време мощното разрастване и развитие на партизанското движение и по-конкретно на новата партизанска формация в лицето на бригадата „Чавдар“ поставяха важни проблеми във връзка с тактиката на партизанската борба и структурното усъвършенстване на бойните единици. Появиха се и различия в разбиранията по тези проблеми.

Различия имаше например между мен и началник-щаба на зоната Здравко Георгиев. Той смяташе, че определяща трябва да бъде линията на създаване на крупни партизански единици, които да могат не само да водят мащабни сражения, но и да завземат цели участъци, създавайки свободни територии. С това аз не се съгласих. Отнасяше се за решение на Централния комитет или Политбюро, не си спомням точно, да се завземат територии. Това означаваше да се премине към нов етап в развитието на партизанското движение – овладяване на територии и създаване на свободни зони. Това решение ми беше предадено. Аз се възпротивих. Доколкото зная, още един или двама от страната също са изразили друго мнение. Във всеки случай аз бях категорично против...

И това бе заедно със случилото се по-сетне на връх Мургаш третият възлов момент, за който искам да разкажа по-подробно.

За какво конкретно се касае? Насрочихме си среща с Цола Драгойчева в село Кубратово. Датата не си спомням точно, но беше късно през нощта. Тя се укриваше в едно семейство. В присъствието на съпровождащия ме партизанин от бригада „Чавдар“ аз деликатно, но достатъчно категорично ѝ казах, че

курсът за завземане на територии не е съобразен с конкретните условия и ще доведе неминуемо до разгром на партизанското движение. „Такъв курс аз не мога да проведа“ – казах ѝ недвусмислено, а тя ме заплаши с партиен трибунал.

Заявих ѝ, че обстановката ми е много добре позната. След блокадата на селата жандармерията ще пристъпи към блокиране на махалите, на кошарите... Ще се окажем блокирани отвсякъде. Затова правилната тактика е спешно да се прегрупираме и да се измъкваме от обкръжението. Авантюристично бе при подобна ситуация да се мисли за завземане на територии.

Цола Драгойчева ме слушаше внимателно, впила в мен острия си сиво-син поглед, но не се съгласи с доводите ми и отново заплаши. Казах ѝ, че работа на партийното ръководство е да прецени позициите и поведението ми. И толкоз. Така се разделихме.

Когато на хижа „Владко“ поставих въпроса за решението, за което бях уведомен от Цола Драгойчева, както и за моето възражение, в продължение на няколко дни обсъждахме двете тези. Калоян защити решението. Аз развих своята идея: да не се преминава към завземане на територии, защото това ще е гибелно за антифашистката борба. Колко души успях да убедя, трудно ми е да кажа. Трудно ми е да кажа и колко време спорихме. Но загубихме много време. Вместо да се преустроим бързо съобразно това, което се готвеше срещу нас, ние спорехме: ще завземаме ли територии или не. Отидохме на компромисен вариант, тъй като Калоян беше дошъл от Главния щаб с указанията, които той изложи, и настояваше да се реши така въпроса. Надделя неговото становище. Направихме компромис.

Съгласих се да създадем нов батальон, като намалихме състава на другите два. Нарекохме го Теренски, тъй като остана да действа на терена на нашата бригада. Взехме решение Първи и Втори батальон, които не надвишаваха 300 души, да потеглят към Средна гора и Родопите. За да се набавят необходимите продукти, още същата вечер на 2 май те се отправиха към Елешнишкия манастир.

Командир им беше Добри Джуров, а комисар – Стамо Керезов. Със Стамо се познавахме още от гимназията в Ботевград. Като се разделяхме, го извиках настрана и го предупредих: „Слушай, Стамо, трябва да внимавате. Още при първата среща с армейски части ли, с жандармерия ли, ако не сте постоянно нащрек, ще пострадате жестоко. Ако не ви пръснат още на първата среща, на втората, на третата ще ви пометат. Вземете мерки, пазете бойците.“

Случи се най-лошото. По пътя към манастира партизани-

те се натъкват на армейски части. Трябва да се каже, че Джуров се е ориентирал правилно и е дал заповед за изтегляне, оставяйки една ариергардна част, която да прикрива изтеглянето. Няколко души паднали убити, а Добри Джуров бил ранен. Разгромили ги. Бойците се разпръснали на групи и загубили връзката помежду си. След това трябвало отново да се събират.

Аз останах с Теренския отряд, сиреч в обкръжението. Считах това за единствено правилния избор за себе си, въпреки че от гледна точка на личната ми безопасност тук рисковете бяха най-големи. Но сигурността на собствената ми персона малко ме занимаваше. Оставането ми даваше възможност да помогна за събирането на разпръснатите групи и да съдействам за изтеглянето им. Имаше и друг не по-малко сериозен мотив. Трябваше да създадем впечатление у преследвачите ни, че не сме се изтеглили, че сме останали там – обкръжени и изолирани от другари, бази и помагачи. Пък и не прилягаше на пълномощника на Областния комитет да бяга.

Така че бяхме в изключително трудно положение. Какво да се прави? Може би трябваше да отида веднага в София, за да обсъдим какво да се прави. Не. Прецених, че това е рискован вариант. И се нагърбих, без да имам специално пълномощие за това, с работата по оцеляването на бригадата. Още повече че бригадата по същество беше останала без ръководство.

Започнах с онова, което ми се струваше най-неотложно. Написах писмо (по същество кратка, но ясна инструкция) до партизаните, членовете на партийните ръководства в бригадата и до апостолите. То достигна до всички редови бойци и до всички командири.

Уведомих другарите, че врагът е хвърлил огромни сили за разгрома на „Чавдар" и първата му задача е да ни откъсне от продоволствените бази. Че е блокирал военно и полицейски всички подбалкански селища и следващия пояс полски селища. Настойчиво призовах всички и всеки да застанат на своя пост.

Издигнатият от мен лозунг бе: „Никакво колебание! Никакво стряскане пред трудностите!"

После следваха конкретни указания. Според мен, а и събитията потвърдиха това, от особено значение бе възприемането на нова тактика, чиято сърцевина беше батальоните да се разделят на чети и да минат в движение, да бъдат не по-малко от 30 бойци и не повече от 50. Разпръснатите два батальона бързо да се трансформират в чети, а Теренският батальон да остане като връзка между батальоните и четите.

По-нататък следваше указанието: тъй като бригадният командир е ранен и вероятно няма да може да продължи да из-

пълнява функциите си, когато се установи връзка със заместник-командира (Педро – Димитър Кирков), същият да поеме заедно с политкомисаря ръководството на бригадата. Категорично посочих: „Нямам никаква възможност сега да се видя с другаря Калоян. Щом се установи контакт с него, да му се предаде писмото и в никакъв случай да не се провежда друг курс, докато не се видим и разберем.“

В заключение напомнях: „В практическата работа ще се ръководите от директивата „ДЕД“ (има се предвид директивата на Георги Димитров от 28 март 1944 г.), която ви изпращам. Последната трябва внимателно да се разучи от партийните и военните ръководства.“

Като препрочитам днес кратките указания в това отколешно писмо, си казвам, че то открито опонира на разпореждането на Щаба на Първа въстаническа оперативна зона и на Главния щаб на НОВА. И опонира категорично! Защото те настояваха за формирането на крупни партизански единици и за завземането на територии. А аз внасях промени в самата структура на бригадата и променях бойната ѝ тактика. Не мога да твърдя, че това не ме безпокоеше. Аз продължих да търся връзка с Окръжния комитет на партията. И да я търся упорито и настойчиво! Дисциплината си е дисциплина и въпреки твърдото убеждение в правотата си, аз считах, че следва да съгласувам своите действия.

А положението в района на блокадата продължаваше да бъде невероятно тежко. Съществуваше реален риск за живота на бойците.

Счетох, че следва да бъда там, където се лутаха без компас и посока разпилените групи на нашите два батальона. Трябваше да ги открием по планинските пътеки, да ги съберем и да ги превърнем отново в боеспособни партизански единици. Ето затова останах на най-тежкото място, а не за да демонстрирам презрение към опасностите. Веднага разпоредих да се поставят постове по партизанските пътеки, за да открием разпръснатите си другари. Начинанието ни успя и в края на май събрахме на връх Драгуната тридесетина души.

Струва си да разкажа и за онова, което аз и моите другари преживяхме и препатихме в обкръжението. За лош късмет през май в планината падна дълбок сняг. Ако останехме на завет в хижа „Владко“, провалът ни бе неизбежен. А и дирите ни по натрупания девствен сняг щяха да ни издадат. Трябваше да се действа в няколко посоки. И да не се губи време. Всяко закъснение би се оказало фатално.

Трудно е да си представи човек днес каква мощна органи-

зирана сила настъпваше срещу нас. Хилядна добре въоръжена, обучена и финансово мотивирана армия (за една партизанска глава фашисткото правителство даваше 50 хиляди лева) се бе устремила към нас от няколко направления. Акцията бе замислена от печално известния генерал Кочо Стоянов. Човек, неотличаващ се с особен интелект, но свиреп и невероятно жесток. Само произнасянето на името му (подобно на името на Гешев) всяваше смут у антифашистите навсякъде из страната.

Но планът за настъплението срещу нас не беше изготвен от него. Той бе, както научихме по-късно, дело на началник-щаба на армията. Един наистина умен и способен военачалник, който бе съставил перфектен план за унищожението на бригадата ни. Мислил съм си, че след победата на 9 септември този човек не биваше да бъде ликвидиран. Имаше големи познания и можеше да бъде използван. Този път за благородни дела.

А планът наистина бе добър (не за нас, естествено). Детайлно бе обмислен. Бяха тръгнали в няколко вериги срещу нас в района на Стара планина, обхващащ Софийска, Ботевградска и Пирдопска околия. Тук планината се пресича от много пътища, някои от тях магистрални, та никак не беше трудно да се завардят и блокират. От тях потеглиха лъчовете на армията и жандармерията и се движеха организирано по точно определен график. Блокираха първия пояс, после втория... И ни доближаваха все повече и повече. Погледнато отстрани, сякаш нямахме шанс за избавление...

Как се спасихме ние, останалите в обкръжението? Ако бяхме тръгнали по снега, щяха да ни заловят и избият. Пътеките бяха завардени, пък и оставените следи върху гладкия сняг щяха да ни превърнат в лесна плячка. Решихме да се изтеглим по реката, която се виеше под Мургаш. Обяснихме на всички, че това е единственият спасителен път – по коритото на реката и нито крачка встрани – нито вляво, нито вдясно. Така и сторихме. Вървейки по реката, успяхме, без да ни усетят, да излезем в гърба на жандармерията и да се измъкнем от първия, най-плътния и масиран кордон. Само че аз не можах да продължа да се движа с батальона, имах други задачи, които трябваше да изпълня. И то без каквото и да е отлагане. Те бяха свързани с обикалянето на явките по цялата мрежа на нелегалната организация.

Другарите продължиха по определения маршрут, а аз заедно с двама партизани поехме по своята си пътека. „Компанията" ни беше добре комплектувана: учителят бай Драган, който бе от този край и отлично познаваше както местността, така и необходимите ни бази, явки и пр., младото войниче Сандо, избягало от казармата, което определихме за своя охрана, ма-

кар че и тримата бяхме въоръжени. И самият аз. Бай Драган гонеше петдесетте, аз бях на тридесет и три, а Сандо я имаше, я нямаше двайсет...

Наложи се шест-седем дни да бродим из балкана, без да сложим в устата си троха хляб. Изгорени кошари, прекъснати връзки с ятаци – отникъде нищо! И започнахме да залъгваме глада си с млада шума, с тук-таме поникнала зелена тревица. Но какво залъгване е това, празните ни стомаси не ни даваха покой...

Бях чувал, че най-издръжливи на глад са възрастните хора. Наложи се сами да се убедим в правотата на това твърдение. Най-издръжлив измежду нас се оказа бай Драган, след него се наредих аз, пръв капна най-младият – Сандо. Когато след няколко дни успяхме да се сдобием с една питка и малко сирене, не си ги поделихме по братски, а ги разчупихме на две равни половини. Едната дадохме на Сандо, а другата си разделихме ние с бай Драган. Момчето пред очите ни губеше сили.

Една нощ, а ние се придвижвахме по понятни причини само нощем, попаднахме в опасна ситуация. Изневиделица се натъкнахме на идещи срещу нас въоръжени хора. Непрогледен мрак, с пръст да ти бръкнат в окото, няма да видиш нападателя. Не знаем кой е срещу ни – полиция, армия или наши... Нито можем да различим в тъмницата, нито имаме някаква парола за откриване на своите. Спуснахме се малко по-надолу и се затулихме зад някаква скала. Решихме да не предприемаме никакви действия, преди да разберем с кого сме се срещнали – с враг или със свой. Никаква стрелба, казахме си и специално предупредихме за това Сандо. Млад и неопитен, той можеше да избърза и да ни постави в тежко положение. Както и стана. Докато го усетим и спрем, той насочи пушката към неизвестната цел и започна да стреля. Отвърнаха ни мигом и престрелката пламна.

И досега се чудя как не се изпобихме, преди да успеем да разберем, че сме се натъкнали на наш, партизански батальон. Някой се провикна от отсрещната страна: *„Янко бе, ти ли си?"* Аз начаса отвърнах и след минути вече седяхме заедно, радвахме се, че никой не е пострадал от пукотевицата, и обсъждахме положението. Бързо се договорихме за каквото трябва и ние тримата продължихме пътя си. Той трябваше да ни отведе в дома на яташко семейство. Аз не бях ходил дотогава у тях, но бай Драган добре ги познаваше и им вярваше.

Пак бе нощ, но някъде в мрака пред нас мъждукаше светлинка. Ние не знаехме какво е положението там. Аз предложих един от нас да се обади на стопаните, като предварително се

договорихме, ако се натъкнем на засада, кой в каква посока да бяга. Най-разумното бе аз да доближа до къщата и да установя контакт, а бай Драган, като по-възрастен, да заеме по-изгодна позиция за бягство. Бяхме само трима, та за евентуално сражение не можеше и дума да става. Специално предупредихме припрения си млад другар да сдържа порива си, за да не се повтори случаят със злополучната стрелба в планината.

Доближих се предпазливо до къщата и тихичко похлопах. Минута мълчание, после дочух стъпки, вратата се открехна и на прага се очерта силуетът на жена. Слабата светлина струеше зад гърба ѝ, та не успях да разгледам добре лицето ѝ, но личеше си, че е силно смутена. Нощно време бе, не бе ме виждала никога, имаше защо да се притеснява. Започнах да обяснявам кого търся, почувствах се неловко, че я изплаших, и започнах да я успокоявам. Тя продължаваше да ме гледа, запречила вратата с тялото си, когато отвътре попитаха: *„Янко, ти ли си?"* Разпознали бяха гласа ми, а и знаеха кой може да броди в потайна доба из този район. Извиках другарите си, влязохме, разприказвахме се. Заварихме вътре и командира на Теренския батальон, но колкото и да ни зарадва срещата, с тревога установихме, че нямаме почти никаква информация за обстановката в района и в страната.

Като анализирах създалата се сложна ситуация, аз написах писмо до всички наши апостоли, до партийните и ремсови ръководства на бригадата, както и до нелегалните организации в района на чавдарци. В писмото настойчиво призовавах към настъпателни действия на широк фронт.

Но нека дам думата на писмото. То е достатъчно красноречиво само по себе си, пък и представлява автентичен документ на времето, за което разказвам:

„Драги другари,

Поради голямата офанзива (блокада), която неприятелят предприе срещу партизаните в нашия район, и поради някои провали, които станаха, се откъснахме от ръководството. Въпреки усилията ни досега не можахме да се свържем. Така че този път няма да мога да ви дам информация и материали по организационен път. Правим усилия да се сдобием с радиоапарат. Предполагам, че в скоро време ще имаме такъв. В такъв случай редовно ще ви изпращам информация по международното и вътрешното положение.

От двата попаднали ми вестника „Зора" от 17 май и „Утро" от 30 май тази година се вижда, че се намираме пред голе-

ми събития. Тези фашистки парцали открито пишат за втори фронт като за нещо близко. Също по техни признания Червената армия е стигнала в южния сектор делтата на река Дунав, а в средния сектор е пред Унгарската низина. В настоящия момент Червената армия прегрупира силите си за продължаване на мощната и победоносна офанзива. Нашата страна остава като островче, навсякъде заобиколена от военния пожар. Разложението и паниката сред управляващата фашистка клика се задълбочават до крайност и прерастват в министерска криза. Голяма и непосредствена опасност грози страната от цанковистки преврат и немска окупация. По всичко личи, че постепенната мобилизация е вече привършена. Главните сили на нашата армия са мобилизирани и по непотвърдени сведения се концентрират към турската граница, из Югославия и вероятно в Добруджа.“

На основата на този анализ и на известната директива „ДЕД“, която бе вече станала достояние на партизаните, аз обръщах особено внимание на задачите: да се мобилизират всички сили на партията, Отечествения фронт и всички антигермански групи и елементи в армията и народа, за да се предотврати непосредствената угроза за страната; да се укрепи и активизира партийната организация, по-специално с оглед в къс срок да се раздвижат силите на Отечествения фронт и армията; да се активизира дейността на партийните групи, на всеки партиен член; да се засили максимално саботажът в предприятията, работещи за немците, и съпротивата на селяните при изземването на селскостопанските продукти; да се разгърне в самата армия активна кампания против немската агентура, за съхранение на нейната независимост, за заемането на стратегическите бази в страната (намиращи се в ръцете на немците), за недопущане изпращането на армия зад пределите на България в интерес на Германия и за решителни действия против всякакъв опит за окупация на България от немците и за тяхното изгонване от страната; работата по спечелването на армията следва да се започне още със самата мобилизация, като се пречи на последната с всички възможни средства.“

Писмото завършваше така:

„Смърт на фашизма!

Янко“

„Янко“ бе моето партизанско име, драги читателю. С него влязох в отряда „Чавдар“, с него изминах целия му мъчен и славен път, с него и досега се обръщат към мен някои от старите ми бойни другари...

И така в края на май и началото на юни 1944 г. се очерта нова ситуация. Ситуация на съществени промени в положението и бъдещето на бригадата „Чавдар“.

Мисля, че подобен извод има всички основания. Съществуването на бригадата бе поставено на невиждано изпитание. Срещу партизаните се бяха насочили огромни сили. В същото време погрешната тактика, на която бригадата плати тежък данък за известен период, си каза думата. Трябваше да се разплащаме със скъпи жертви.

Така че отнася се за един върхов, за един повратен епизод. Дотогавашното ми участие в съпротивителната борба ме беше научило на много нови неща, с някои от които се сблъсках за пръв път. Но съдбовният момент, изживян от Чавдарци, бе, така да се каже, епизод, засягащ не просто тактиката, но и стратегията на партизанското движение. Уроците и поуките щяха да бъдат анализирани по-късно. Но още тогава ние бяхме свидетели на плодовете на новата тактика, която се проведе с колективни усилия. Тактика, която спаси бригадата, а заедно с това – нейните бойци, нейните ятаци и помагачи.

Конкретните резултати бяха налице. В началото на юни се очерта прелом – бригадата не само бе запазена, значителна част от разпръснатите партизани се събраха (на тази основа бе създаден нов батальон с командир Стоимен Костов – Ленко), съществуващите бойни единици се готвеха за нови акции.

По този повод проведохме съвещание с участието на Димитър Кирков, Борис Тошков, Стоимен Костов, Трифон Балкански, Тоне Переновски, Христо Русков, Иван Хариев, Илия Манов и моя милост, което очерта конкретните задачи.

А батальонът, командван от Стоимен Костов, в който бях и аз, незабавно се включи в действие – главно с политически цели. Влязохме организирано в село Бакьово и свободно разговаряхме със селяните на площада. Това повдигна и техния, и нашия дух.

По мое поръчение Христо Русков възстанови връзката с Областния комитет. Установихме връзка и с щаба на Първа зона. Изпратих писмо, с което уведомявахме щаба за състоянието на бригадата. В него изказвах съжаление, че следвам възприетата от мен линия „през главата на Централния щаб“, и не скривах, че Здравко Георгиев е настоявал „до последния момент за създаването на крупни военни единици (армия)...“

По това време из района се шириха слухове, че бригадата ни е разпръсната и едва ли не унищожена. Информирах щаба, че това не отговаря на истината. Писах: „Вярно е, че ни удариха отчасти, но в никакъв случай ударът не е смъртоносен. Ние сме

в процес на обединение и прегрупиране. Инициативата постепенно преминава в наши ръце." Информирах също, че съм поел командването на бригадата, докато се свържем с Централния щаб. Инициативата наистина преминаваше в наши ръце. По-нататъшните събития потвърдиха правотата на думите ми.

Имахме информация, че човек от Главното командване на партизанското движение се движи към Пловдив. Тръгнахме към „Свещи Пласт", на път за Червенобрежкия отряд, за да се свържем с него. Попътно решихме да проведем още една акция сред населението. Избрахме това да стане в Негушево. Както и очаквахме, нямаше никаква съпротива. Беше свикан голям митинг. Събраха се негушевци и софиянци, потърсили тук убежище от бомбардировките. Радостта бе всеобща. Имаше речи, имаше прегръдки, имаше ръкостискания. Ние бяхме доволни, че хората ни вярват и ни приемат открито. Мнозина гостоприемно отвориха домовете си. Аз бях поканен от попа на селото.

Акцията в Негушево беше своеобразна „проверка" на състоянието и на партизанските сили, и на населението. Та нали току-що всички ние бяхме преминали през горнилото на едно страшно изпитание. Затова гостоприемството на хората не просто ни трогна. То ни даде нови сили, за да продължим борбата.

Изобщо ние се чувствахме добре. Но предателство осуети нашата акция... Бяхме нападнати и принудени да се изтеглим. Аз попаднах в група, в която бяха Стоимен Костов (Ленко) и Иван Хариев (Доктора).

И ето ни пред нови изпитания не по-малко тежки и съдбовни. Но преди да разкажа за нашите премеждия, ще спомена мимоходом, с неотминала горчивина за участта, сполетяла някои от другарите. Оказа се, че в престрелката Димитър Кирков (Педро) е бил тежко ранен и групата, която се откъсна заедно с него, е била принудена да остане в същия район, в горичката на Негушево.

И тогава, и много пъти след това отново и отново се връщах към този трагичен случай, размишлявах как може такъв изпитан боец, какъвто беше Педро, да изпадне в подобна ситуация. Винаги съм допускал, че се касае за някаква нелепа случайност. Анализът, който направихме впоследствие, ни доведе до извода, че това е било грешка. И то грешка с оглед на найелементарната логика. Та нали жандармите щяха да започнат претърсването точно от този район. А партизаните нито можели да вземат със себе си ранения си командир, нито да го оставят сам. Така още на другия ден те биват открити и принудени да влязат в бой. Силите били неравни и жандармеристите успели да разпръснат и без това неголямата група партизани. За да

не затрудни изтеглянето на другарите си, а и за да не попадне в ръцете на палачите, заместник-командирът на бригада „Чавдар“ Димитър Кирков сам слага край на живота си.

Страшен е краят и на Хермине Разградев, хубавото арменско момиче, което бе обезсмъртено в поезията ни с партизанското име Сашка. Тя се откъсва от групата си, скита се без посоки дни наред и когато накрая влиза в планинска кошара, за да поиска къшче хляб, бива предадена от овчаря и заловена жива... Останалото е известно: мъчения, изкопаване на собствения гроб с изранени ръце и разстрел. Изтезавана и разстреляна бе и бременната партизанка от село Бакьово Петрунка Коцева. И всичко това във времето, за което някои твърдят, че не е имало убити без съд и присъда.

Хич не бе лек и пътят на нашата група през тези дни. Бях получил информация, че член на върховното партизанско командване е тръгнал през Средна Стара планина на юг към Пловдив. Не се бях отказал от намерението си да установя връзка с него. Тези непрекъснато търсени, тези установявани за кратко и отново губещи се връзки, които толкова ни бяха нужни! И на които толкова много държах...

Задачата ни бе да пресечем Орханийското шосе и да поемем по посока на „Свещи Пласт“. Но преди това трябваше да пробием затягащия ни жандармерийски обръч. Като по чудо успяхме да се измъкнем, без да дадем жертви. Впрочем „чудото“ бе леката картечница, която носеше със себе си партизанинът Първан. Той се бе присъединил към нас от разбития батальон „Христо Ботев“. Та тази картечница именно ни помогна да пробием блокадата. После свърнахме към Етрополе, преодоляхме стръмнините и стигнахме до „Свещи Пласт“. Ще спомена, между другото, че оттук извира река Малък Искър. Тук някъде се срещнахме с командира на Червенобрежкия отряд – Нецо Гарвански, един неустрашим, як и колоритен българин. Той се яви на срещата ни по възможно най-необикновения начин – водейки едно биче. Разказа ни, че са имали тежко сражение с жандармерията, че са дали жертви... От него научихме и това, че през района не е минавал представител на щаба и е излишно да го търсим повече. Така приключихме с тази мисия...

Трябваше да се връщаме. Изпратихме Нецо Гарвански, който пое обратния път без бичето, разбира се. Остави ни го като безценен подарък. През същия ден, беше неделя, спомням си, срещнахме в планината доста селяни. Бяха дошли да дадат сол на добитъка си, или както е прието да се казва – да го кърмят. Местността се наричаше „Солищата“. А добитък наоколо колкото щеш – крави, бичета, овце... В този ден бе и едно от пос-

ледните въздушни нападения над София. Гледахме как към столицата ни се отправят в бавен, зловещ марш тежките англо-американски въздушни крепости, за да изсипят върху нея смъртоносния си товар...

Гледката ли ни увлече, докосването до мирния труд на стопаните, дошли да нагледат добитъка си, ли ни поразмекна, не знам, но вместо да се изтеглим от опасния район, ние навлязохме по-навътре в гората. Заромоли дъждец, решихме да пренощуваме тук. Колко му трябва на изпотрепания от път и премеждия човек да се отпусне и заспи. Не винаги, но случвало се е тежкият сън да надвие и глада. Ей така, събаря те върху земята и те потапя в неведомите си селения.

На сутринта няколко души се бяха надигнали рано, заклали и оправили бяха бичето на Нецо, напалили огън... Като че ли най-сетне ни се усмихваше по-добра и най-вече по-вкусна перспектива. Но... не би! Дотича разтревожен поставеният на пост и задъхано обяви: обкръжени сме! Още неизрекъл докрай лошата вест и планината екна от безредна стрелба. Ленко (командирът Стоимен Костов) бе човек изключително смел, но за миг се поколеба какво решение да вземе. Тогава се намесих аз: „Слушай, Ленко, налага се да оставим всичко. Грабваме оръжието и надолу, и надясно! Вляво са поляните, свърнем ли натам, ще ни избият. Открито е като на длан."

Ленко незабавно пое командването и тръгнахме, но обръчът около нас се стесняваше. Налагаше се да влезем в сражение, да дадем отпор, иначе бяхме загубени. „Ти поеми левия фланг – казах му, – аз ще поема десния!" Така и направихме. Само че Ленко успя да пробие обсадата и да се измъкне с няколко партизани още, а аз не успях. В обкръжението попаднахме петима: Вине от Световрачене, Цветан Миланов Пешов от Локорско, който ми бе предаден за охрана, студентката Калина Иванова Вескова (Катя), Иван Хариев (Доктора) и аз.

Когато се спускахме по нанадолнището, видях, че както тичаше, Катя полетя напред и падна. Помислих си, че се е спънала в нещо, че ей сега ще се надигне и ще ни настигне. А тя била убита... Беше ведро, жизнено и храбро момиче! Една от многото неустрашими български партизанки. После убиха Цветан, младежа, който не се отделяше от мен...

Видях до себе си само Вине. Казах му: „В безизходно положение сме! Прецениш ли, че можеш да се измъкнеш, действай! Няма нужда да се съобразяваш с мен!"

По някое време виждам Вине се оттегля, а пред мен като от земята изникна едрата фигура на жандармерист. Нямаше изгледи да се спася, понечих да се самоубия, по пак по някакво

чудо всякога изправният ми пистолет засече. Имал съм, види се, още дни пред себе си. Тогава се наведох, грабнах карабината на Цветан и стрелях. Жандармеристът се олюля и отстъпи назад. Така и не разбрах убил ли съм го, или само съм го ранил. Точно тогава замлъкна и картечницата, навярно са сменяли пълнителя. Аз се възползвах от това и се измъкнах по посока на Вине. Излязох на открито и го видях жив и здрав да се усмихва насреща ми. До него бе и Иван Хариев, който бе получил бъбречна криза... Насочихме се на запад към Драгуната.

А какво е станало с командира на батальона ни – Ленко (Стоимен Костов)? С двама-трима души той се измъкнал от обкръжението. Мисълта за разгрома на неговото партизанско съединение и за гибелта на другарите му го изважда от равновесие. Не е знаел, че не всички са избити, че на противника е бил даден отпор. Психически разстроен и напълно изтощен физически, той броди из враждебната, както му се струва, планина. Един ден, вървейки по каменисто дере, връзката на шмайзера му се скъсва или се закачва на някакъв клон, автоматът пада върху камък, възпроизвежда изстрели и куршумите го пронизват. Струва ми се, че и до днес го виждам пред очите си такъв, какъвто бе в онези далечни години. Не успял да остарее като нас, останалите живи...

В началото на месец юни, като се придвижвахме покрай Елешнишката река към района на Мургаш, срещнахме Стоимен Грозданов и неговата чета. Те се връщаха от село Кална с изпълнена мисия. Носеха три леки картечници, десетина автомата, полуавтоматична пушка, пет-шест отбранителни гранати и толкоз! Твърде малко количество, съизмерено с реалните нужди на бригадата, но за нас то бе истинско съкровище.

И в този момент избавилият се от явна гибел „редови боец" Янко отново влезе в отредената му роля на пълномощник на Областния комитет на партията в бригада „Чавдар". Именно като такъв аз изказах благодарност на партизаните от четата на Грозданов за отлично свършената работа. И без усилие намерих за тази благодарност най-топлите думи.

Само след ден се свързахме с още една група партизани от разпръсналите се бойци след третомайското сражение. И решихме да сформираме сборен партизански батальон. Веднага започнах да подготвям съвещание, на което следваше да вземем конкретни решения за по-нататъшната реорганизация на бригадата и изграждането на новата ѝ структура. Но на това съвещание, което бе проведено на 22 юли 1944 г. под връх Мургаш, аз „присъствах" само със заложените от мен идеи. По същото време бях повикан в Областния комитет на партията в София.

Потеглихме за столицата заедно с Христо Русков. Снабдени бяхме с открити листове от Министерство на отбраната и фалшиви лични карти. Моята бе на името на Иван Димитров Томов и върху нея единствено снимката беше моя. Лицето, което трябваше да представям, бе родено на 14.VIII.1912 г. и срещу графата „занятие“ бе отбелязано – чиновник. Костюмът, с който бях заменил голфа и партизанската си винтяжка, също не беше мой. Той бе принадлежал на разстреляния от фашистите брат на нашия верен ятак от Кубратово Раде Марков. Този костюм ме очакваше в онова удивително партизанско скривалище всеки път, когато слизах в София и нямаше как да се появя там с шумкарските си одежди...

В София пристигнахме благополучно, но доста време преди часа, определен за срещата. А мястото бе дворът на църквата „Петър и Павел“, намираща се в тогавашния краен квартал Булина ливада. Отправяйки се натам, решихме да се отбием в крайпътна невзрачна кръчмичка. Една изстудена лимонада щеше да ни освежи и да ни приобщи към комфорта на цивилния живот. Но не стана така, както я мислехме. Не бяхме наченали още сиромашкото си питие, когато на вратата неочаквано се изпречи познато лице. Нямах никакво съмнение, че мъжът беше добре известен ми агент от Дирекция на полицията. Нямаше съмнение, че и той ме позна. Не съм човек на бързите, необмислени решения, но случаят бе екстрен. Не можех да допусна провал минути преди толкова важната за мен среща, затова реагирах мигновено. Извадих тежкия си, безпогрешен „Щаер“ и демонстративно го тропнах на масата. Не свалях поглед от мургавия посетител. Дори не повярвах на очите си, когато той се обърна и набързо офейка. Психологическата атака бе успяла.

На уговорената среща пристигнахме след минута. Притулени зад олтара на черквата ни очакваха вече секретарят на Областния комитет Георги Чанков и секретарят на РМС Добри Алексиев. Прегърнахме се, мъжки се разцелувахме. Толкова време не бяхме се виждали, много неща имахме да си кажем. Те очакваха от мен подробна информация за състоянието и действията на бригадата. А аз – одобрение или укор за провежданата от мен линия. Така или иначе, повече от три месеца ни деляха от последната ни среща. Много изпитания бяха минали през главите ни, много неща бяха се променили...

От черквата отидохме направо на заседание на Областния комитет. Там, както му е редът, описах, без да премълчавам, каквото и да било истинското състояние на бригадата. В онези страшни, но доблестни времена нямахме обичая да икономисваме истината. Това явление се появи и разпространи значително по-късно. И ни донесе немалко беди...

Другарите внимателно изслушаха информацията. И единодушно одобриха възприетия от мен курс. Той съвпадаше впрочем и с указанията на Задграничното бюро на партията в Москва.

На самото заседание бе прочетено писмо от Централния комитет на нашата партия, в което ме поздравяваха за вярната ориентация в обстановката, за единствено правилната линия, която съм провеждал, и за последвалите от нея действия. Писмото, спомням си, беше още „топло", написано бе на ръка.

След съвещанието поехме обратния път. Той отново минаваше през Кубратово, през най-сигурната ни партизанска „квартира" – скривалището в дома на ятаците Раде и Ленче Кирови, хора смели, доблестни и безгранично предани!

Само че аз не можах да остана дълго при другарите си чавдарци. Областният комитет бе преценил, че в тези решителни за нашата борба дни аз ще бъда необходим в София. Затова през месеците юли и август бях принуден често да снова между бригадата и столичния град. „Маршрутът" никак не беше безпроблемен. Опасността ни дебнеше на всеки ъгъл. Тя можеше да приеме образа на полицейска засада, на военен патрул, на „бдителен" таен агент... И срещу всичко това аз разполагах само с две оръжия: самообладание и споменатия вече открит лист. Колкото и невероятно да звучи, тези „оръжия" ми помагаха при не една рискова ситуация. Трудно е да се каже кое натежаваше повече...

В началото на август отново се наложи да сляза в София. Порядъчно уморен от постоянните планински преходи, аз предложих на Христо Русков да се качим този път на влака. Не мога да кажа, че идеята ми бе посрещната с овации от спътника ми, който се тревожеше главно за моята безопасност, но така или иначе тя бе възприета. Не е излишно да спомена, че бяхме слезли направо от нашия лагер в Жерковското дере под Мургаш и не бяхме се разделили с партизанските си дрехи. Това допълнително увеличаваше риска да привлечем върху себе си любопитни, недоброжелателни погледи, макар че и други пътници бяха облечени спортно. Евакуираните софиянци, да кажем...

В предишните страници споменах за случая, когато в критичен момент понечих да се самоубия. С това не исках да се хваля: „Ето, виждате ли какъв герой съм?" Нещата са значително по-прости. Залавянето в онези години, било като нелегален, било като партизанин, означаваше поредица от унизителни гаври, нечовешки мъчения и неизбежна смърт. Можеш да не отрониш нито дума, можеш да лъжеш и увърташ, можеш да

си признаеш всичко, че и да наклепаш другарите си (като край на проява на подлост и падение), все едно, очаква те смърт. Затова другарите, дори когато бяха напълно убедени в психическата и физическата си издръжливост, предпочитаха сами да приемат куршума или отровата (най-често предвидливо зашита в ревера на дрехата), вместо да попадат живи в ръцете на палачите. Когато знаеш, че не те очаква пощада, струва ли си да преминеш през цялата тази преизподня? Отговорът естествено е „Не!“

Откритият лист, издаден от Министерството на войната, за който споменах, ми помагаше до известна степен и в София. Макар че рискът си оставаше, той ми даваше по-голяма свобода при придвижването ми из различните столични райони. А аз бях в постоянно движение.

В тези дни събитията се развиваха със стремителна бързина. За тях и за новите задачи, задължения и отговорности ще стане дума в следващата глава.

МОЯТА СЪПРУГА Д-Р МАРА МАЛЕЕВА

Мемоарните записки обикновено следват хронологичния ход на преживените събития. По-честите или по-редки връщания назад или неочакваните забягвания напред във времето са само опит на освободената мисъл да припомни нещо, да съпостави, да открои и събитието, и поуката от него...

И така, вървейки със забавена крачка през годините, аз стигам до времето, когато срещнах своя другар в живота. Веднага искам да кажа: другар обичан и уважаван. Истински. Тя вървя заедно с мен десетилетия наред и бе известна не като д-р Мара Живкова, а като д-р Мара Малеева. Но преди да разкажа, макар и накратко, за бащиното ѝ семейство, за живота ѝ до нашето запознанство, искам да спомена първото пресичане на пътищата ни.

Бушуваше Испанската гражданска война. Към Централния комитет на партията бе създадена комисия за прехвърляне на български доброволци в Испания по специален нелегален канал. Студентката по медицина Мара Малеева, както разбрах по-късно, е била член на тази комисия. А аз по това време бях секретар на Втори районен комитет на партията. Уредена ни бе среща, за да съдействаме за прехвърлянето „по канала“ на двама другари от провинцията. Тогава се видяхме за пръв път. Тя беше скромно, нежно и симпатично момиче. Веднага се на-

биваше на очи нейният подкупващ и сърдечен начин на общуване, както и подчертаната ѝ интелигентност.

Доста време след първата ни среща не се видяхме. Но на един студентски празник следващата година секретарят на вузовския партиен комитет в Софийския университет ми предложи да ме заведе на празненство в една студентска квартира. И тогава, както и по-късно, след масовите инициативи, посветени на Осми декември, студенти-единомишленици се събираха по квартири и оставаха до късно през нощта сред шум и младежко веселие. Та в стаята, в която ме заведоха, беше и тя. Представиха ме като студент в Свободния университет, никой не знаеше, че съм секретар на районен комитет. Наблюдавах я и отново ми направиха впечатление сърдечността, такта и начетеността ѝ. Не след дълго пак се оказахме в една компания. И така ден след ден познанството ни премина в сърдечна дружба и чиста любов, разцъфтяла на основата на общите ни идеи и разбирания и естествено на взаимните ни симпатии.

Като изключим общността на нашия идеал, произходът ни и пътят ни до първата среща бяха твърде различни. Впечатляващата начетеност и култура, с която ме порази симпатичната студентка по медицина, бе свързана със семейната обстановка в родния ѝ дом.

Мара Малеева е родена в семейството на Христо Найденов Малеев и Неделя Алтънкова-Малеева, и двамата учители в началния курс във втория по големина град в България – Пловдив. Семейният им живот датира от началото на века, сключват брак помежду си през есента на 1903 година. На следващата година Христо Малаеев продължава следването си в Софийския университет по специалността българска филология. Младата му съпруга учителства и така осигурява издръжката на семейството си. Идейната ориентация на Христо е вече оформена. Той активно участва във всички прояви на прогресивното студентство, в това число и в акцията по освиркването на Фердинанд при откриването на Народния театър, поради което е изключен от университета. Разбира се, не му и минава през ум да прекъсне образованието си. Сдобива се с билет, взема влака и потегля за Сърбия. Там се записва във Филологическия факултет на Белградския университет, но не остава в него задълго.

Няколко месеца по-късно изключените студенти, „обидили" Кобурга с поведението си, са възстановени в университета и Христо Малеев се завръща в София.

След завършване на университета младият филолог е назначен за преподавател по български език и литература в Плов-

дивската мъжка гимназия. Съвременниците му го помнят като отзивчив човек, прекрасен педагог и редовен участник в живота на пловдивската партийна организация. А близките му – като добър съпруг и грижовен баща.

Христо Малеев взема участие в Транспортната стачка през 1918 г., заради което е уволнен, а после възстановен на предишното му място. Като библиотекар в партийния клуб „Народен дом“ върши по същество партийна работа, затова името му е трайно вписано в списъка на „неблагонадеждните“. След кървавото потушаване на Септемврийското въстание през 1923 г. се получава нареждане да бъде арестуван. За късмет офицерът, който следва да изпълни заповедта, се оказва негов бивш ученик. Това го спасява от готвената му кървава разправа. Запомнилият го с добро някогашен негов възпитаник се ограничава само с обиск в дома на Христо Малеев.

И атентатът в църквата „Света Неделя“ в София резонира върху съдбата на учителя комунист. По член 70 от Закона за защита на държавата той е уволнен от правителството на Александър Цанков. Отнето му е правото да преподава в държавни училища. А съпругата му по настойчивата „покана“ на училищния инспектор е принудена да се пенсионира предсрочно, за да не бъде и тя уволнена.

След три години правата на Христо Малеев да учителства са възстановени и той заминава за град Неврокоп (днешния Гоце Делчев), където постъпва като преподавател в средното педагогическо училище.

Освен политическите „земетръси“, едно природно разместване на земните пластовете определя по-нататъшния път на семейството на бъдещата ми съпруга. След Чирпанското земетресение през пролетта на 1928 г. семейство Малееви се преместват в столичния град.

Подобно на моето сиромашко правешко семейство, и фамилията на Неделя и Христо Малееви е многолюдна. И, което е особено важно – дружна! Те имат пет деца – двама сина и три дъщери. Средствата, с които разполага семейството, са оскъдни. Две скромни учителски възнаграждения... Това налага по някое време деветгодишната Мара да напусне училище (а тя е отличничка), за да гледа тригодишното си братче Атанас. Подготвена от майка си, в края на учебната година тя се явява като частна ученичка и завършва успешно трето и четвърто отделение.

Съпругата ми е разказвала на мен и децата ни за трудния им живот в столицата. Парите вечно не стигали. За да издържат двама студенти и трима ученици, пенсионираните вече учители били принудени да припечелват нещо допълнително.

Майката заедно с дъщерите шиели наушници за войската, а през летните ваканции Мара и Вера бродирали от сутрин до вечер покривки и кърпи, като получавали срещу това мизерни левчета. Атанас пък пътувал до Сухиндол и предавал частни уроци на сина на един богаташ. „Чак когато Найден, Дора и аз завършихме университета и започнахме работа – разказваше ми Мара, – можехме да живеем що-годе сносно. А дотогава...“

От родителите си д-р Мара Малеева (нека я нарека и аз така, както я наричаха всички) усвоява трудолюбието, идеите им и страстния им стремеж към повече и най-различни знания. Шега ли е да дадеш и на петте си деца висше образование (един юрист, две учителки и двама лекари), разчитайки само на учителски заплати. И да възпиташ и петимата в нравствените добродетели на един благороден идеал...

Мара завършва с пълно отличие гимназия и получава правото да запише каквато специалност иска. Влече я лекарската професия и тя постъпва в Медицинския факултет на Софийския университет. Там проявява такива качества, че когато от Дирекцията на полицията нареждат на декана на факултета проф. Чилов да я изключи, той не се подчинява на указанието. Студентката се учи отлично и е всестранно образована и възпитана. Професионалистът ли, гражданинът ли заговарят в него, но той не изгонва способната медичка.

А професорът е бил убеден антикомунист. След 1944 г. той публикува статия, в която „научно“ доказваше, че социалистическият строй бил сам по себе си едва ли не нездравословен, че водел до изнервяне на хората, че при него имало най-много психически заболявания и пр., и пр.

Но както и следва да се очаква, Мара Малеева не е без „провинения“ пред официалната власт. Още с постъпването си в университета тя става член на РМС и участва в основаването на БОНСС. През целия курс на следване участва в ремсови и бонсови събрания, в протестни акции (например срещу Цанков) и в защитни митинги (като този за Георги Димитров). Тя е сред делегатите на Третия конгрес на БОНСС и става член на Централното му настоятелство...

Тя върши работата си безшумно, но добре. И проявява качества на агитатор и организатор. Не след дълго партията я включва в техническия апарат на Централния комитет. Известно е с какви сложни и опасни задачи бяха натоварени дейците от този апарат. И е показателно, че голяма част в него бяха представителки на нежния пол. Все хубави, всеотдайни, храбри българки! Познавам не една и две от тях, но се боя да спомена тук имената им. Ами ако пропусна някоя? Несправедливо ще е към живите и към мъртвите...

Мара Малеева е споделяла с мен с какво нетърпение е очаквала да завърши и да започне лекарската си практика. Тя обичаше хората с особена покоряваща топлота, страстно обичаше и професията си, и това щастливо съчетание направи от нея истински народен лекар. При това удостоен с почетното звание не от държавната администрация, а от самите селяни, сред които се трудеше. И които отвръщаха на обичта ѝ с уважение и обич...

Тя работи като участъков лекар в селата Дъскот – Великотърновско, Лесичево – Пазарджишко, Оризово, Говедарци, Костинброд. Излишен е въпросът защо се е местила толкова често. То е пряка последица и от нейната дейност, и от моята.

Преди да станем съпрузи пред закона, дружахме, обичахме се и живяхме заедно повече от година. Спомням си с благодарност за онези първи дни, както и за всички последващи, изживени заедно с Мара Малеева. Спомням си ги с най-малките подробности, от които е съставена сложната мозайка на живота ни. Защото след като тя си отиде от него, нищо вече не беше същото. Мъчително се откърти темелният камък, който в голяма степен поддържаше реда, строгите принципи, хармонията в семейството ни...

... Първото назначение на младата лекарка бе в село Дъскот. Не бяхме още женени, но и аз потеглих с нея. От този момент започна истинската ми „совалка" от София до мястото, където работи съпругата ми и обратно.

Бяхме решили, както се казваше тогава, да се венчаем там. За беда се разболях доста сериозно от жълтеница. Болестта беше съпроводена с изключително тежко стомашно-чревно разстройство. Започнаха да ме лекуват специалисти от Кооперативната болница, като ме посещаваха редовно у дома. Но дните минаваха, аз се обезводнявах и слабеех, а от провежданото лечение нямаше резултат. И тогава с мен се зае моята жена, довчерашната студентка по медицина. Глад и рициново масло, рициново масло и глад (сега го наричат „лечебен"), и като по чудо се приповдигнах и оздравях.

Отидохме в Павликени да узаконим брака си. Допуснахме обаче не една, а цели три грешки. Първо се явихме в църквата не в сватбени одеяния, а с обикновените си делнични дрехи. Това възмути още в началото свещеника. После не „случихме" с кума и кумата. Попът не ни познаваше, не знаеше какви сме, що сме. Но лекарят от Кооперативната болница – Ангел Симеонов, когото бяхме поканили да ни кумува, бе комунист. Пък попът – реакционер. Заяде се с жена му, бременна била, не можела да участва в подобна церемония. Тръгнахме да търсим кума. Срещнахме случайно четиринадесетгодишната ученичка

Бонка, дъщеря на неговия приятел Ганчо Ботев, известен партиен деец в града, и набързо я произведохме в „кума".

Третото „провинение" си беше чисто мое. Поотекчил се бях, та без да му мисля много, изрекох: „Отче, карай по късата процедура, че много бързаме..." Тази забележка, види се, го ядоса и вместо да съкрати церемонията, ни накара да целуваме всички икони наред. После получихме венчалното си свидетелство, поканихме неколцина приятели и отидохме да се почерпим в една кръчма.

Тук в Дъскот реших да се подготвя и да се явя като частен ученик, за да получа диплома за завършено средно образование в редовна гимназия. Както писах вече, имах завършено средно графическо училище и осми (по сегашному дванайсти) клас в Трета мъжка гимназия, но в последната не бях се дипломирал. Планирах да се явя на зрелостния изпит в Павликени по простата причина, че бе по-близо от София. Бях се подготвил по всички предмети, затрудняваше ме само френският език, тъй като в Графическото училище бях учил немски. Но и с езика се справих как да е. Най-добре се бях представил на писмения изпит по литература. На учителите им направило впечатление как съм развил зададената тема и се поинтересували кой е ученикът.

Само че директорът на гимназията в Павликени бе известен ренегат от нашия край, който е познавал житието-битието ми. И решил да осуети моето дипломиране. Под несъстоятелния предлог, че не съм представил документ за завършена прогимназия (?!), той ме лиши от правото да се явя на останалите изпити и да получа зрелостно свидетелство. А той разполагаше с дипломата ми от графическото училище и с отпускно за завършен осми гимназиален клас. Можех ли да имам тези два документа, ако не бях завършил... прогимназия?

Така или иначе, наложи се да замина за София и да се дипломирам в Трета мъжка гимназия.

Този същият директор от Павликени след Девети септември стана член на партията. Научих, че след моята злополучна одисея в поверената му гимназия е написал в училищните дневници, че не съм бил представил необходимия документ. И толкоз! Преглътнах само и не казах никому за това.

Не зная дали е известен фактът, че Дъскот е едно от първите селища в страната, където през 1896 г. се създава социалистическа ядка. По времето, в което ние бяхме там, партийната организация наброяваше петнайсетина души. По понятни причини аз не се свързах организационно с комунистите и ремсистите, но се отдадох с цялата си енергия на читалищна дейност. Спомням си многобройните разговори, които съм водил с буд-

ните младежи от селото, изявите ми като рецитатор на стиховете на Ботев, Яворов и Смирненски... И като актьор, представете си! Понякога се питам ей така, на шега, какво ли би излязло от мен, ако се бях посветил на това поприще със същата страст и всеотдайност, с която се бях отдал на революцията. Впрочем – закъснял въпрос, подобно на много други, които понякога си задавам...

А в Дъскот учредихме самодейна трупа, с която представихме популярните по онова време пиеси „Хан Татар" и „Три синджира роби". Те пожънаха успех и в съседните села, не само в местния читалищен салон. Че наистина съм работил добре като читалищен деец, говори, струва ми се, и фактът, че през 1939 г. бях избран за делегат на Деветнайсетия конгрес на Върховния читалищен съюз.

Не помня вече конкретния повод, а може и въобще да е нямало такъв, но местните управници не спяха сън блажен и ни принудиха да се разделим със селото, с пациентите на д-р Мара Малеева и с моите „колеги" от артистичния бранш. Това стана през късната есен на 1939 г., когато събрахме оскъдната си покъщнина и напуснахме Дъскот. Беше ни за първи път, но „примерът" се оказа заразителен.

Назначиха съпругата ми в село Лесичево, Пазарджишко. Сякаш го бяха подбрали специално за нас. Бе истинска комунистическа крепост в района. От него по-късно излезе в балкана цял партизански отряд. А колко много и колко сигурни бяха ятаците, яташките къщи и явки! Навярно местните хора бяха подочули какви сме, та ни посрещнаха с доверие. Мара бързо спечели симпатиите на здрави и болни, а аз отново се потопих в „театралния свят", който бе за мен и желано поле за действие, и своеобразно прикритие. Този път бях издигнат в по-висок ранг. Избраха ме за ръководител на театралната трупа. И за режисьор! И пак на „театралния афиш" се появи „Хан Татар". Новото в постановката бе, че бях засилил доста социалния и патриотичния момент, та пиесата звучеше направо революционно. Цели митинги ставаха по време и след представленията. До такава степен се сгорещяваше кръвта на млади и стари. И се изостряше бдителността на полицията...

По време на репетициите по-запалените младежи започваха да размахват и щракат с пищови. Не бутафорни, разбира се! „Слушайте, момчета – казвах им. – Я оставете тези пищови, ще си навлечете някоя беля! Пък и още не им е дошло времето. Сега имаме друга задача..." „Ама нали ще се бием с турците" – отвръщаха ми, но бях сигурен, че имаха на ум други, предстоящи битки. И не се разделяха с оръжието си.

В читалището на Лесичево, подобно на това в Дъскот, съдействах и за организирането на литературни вечери, на които се рецитираха предимно бунтовни стихове от любимите на младежта поети, четяха се откъси от книги на българските класици. Аз неизменно изпълнявах ролята на режисьор. Запазил съм някъде между бумагите си факсимиле от статия във в. „Подем", в която се казват похвални думи за „младия и енергичен режисьор господин Живков".

Само че и в Лесичево не се задържахме дълго. Властите и тук не ни гледаха с добро око, а по време на парламентарните избори без всякакъв повод нахлуха в жилището ни и го обискираха. Нямаше как, трябваше да напусна, за да избегна ареста. Не след дълго ме последва и съпругата ми.

Следващата ни „спирка" бе в с. Говедарци. Село с такава великолепна природа, с такива тучни планински ливади, покрити с цветя, че да не се умориш да бродиш из тях и да се наслаждаваш на красотата. Но тази радваща окото природна хубост не можеше да скрие потискащата бедност на края. Поради липсата на йод и оскъдната и еднообразна храна (картофи, картофи и отново картофи, без плодове и зеленчуци, без млечни продукти и месо) населението масово страдаше от гуша. Вървиш по улицата, насреща ти младо момиче, жена в разцвета си, а на шията ѝ грозно се издува и тъмнее провесена надолу гуша... Много работа имаше там д-р Мара Малеева. С тази и още куп други болести блъскаше главата си от сутрин до вечер...

А и самата тя се нуждаеше от помощ, от добра храна и повече почивка. Беше в последния месец на първата бременност, но както винаги малко обръщаше внимание на себе си.

В Говедарци се роди дъщеря ни Людмила. Крехкото, тъмнооко momиченце, което по-късно ми донесе много радости и бащинска гордост, но и най-страшната мъка, която един родител може да изпита... Когато се появила на бял свят, аз бях вече в нелегалност. Майка ми Маруца бе дошла от Правец да помага на родилката. Мара дала на първородната ни дъщеря името на прославената тогава украинска снайперистка – Людмила Павличенко.

През май 1944 г. в селото се разчуло, че аз съм бил излязъл партизанин. Тогава майка ми се върна в Правец, а д-р Мара Малеева се премести в Костинброд. Големият брат на жена ми, който адвокатстваше в София, си намери работа в Смолян, където замина заедно със семейството си. Те взеха и малката Людмила, и тя прекара четири месеца като „сестричка" на двамата си братовчеди в забутания родопски град. Прибра се при нас вече след победата на 9 септември. По-късно тя се шегуваше:

„Що ли не подам документи да ме признаят за активен борец?" Нали и тя беше минала в „нелегалност" заедно с баща си...

А сега малко повече за живота и дейността ни в Говедарци. Дължа го и като отговор на спекулациите, които се появиха след Десети ноември. Макар че ако реша да отговарям на всичко, няма да ми стигне още един живот. Много измислици и съзнателни лъжи стовариха върху гърба ми и „свои", и „чужди". И го правеха със същото упоение, с което ме бяха хвалили цели десетилетия. Не беше чак толкова отдавна, за да се забрави...

Съпругата ми д-р Мара Малеева работеше като участъков лекар в Говедарци от август 1940 до пролетта на 1944 г. Излишно е да описвам с какво се характеризираше този период от най-новата ни история. И как я караха комунистите, ангажирани с пряка партийна работа.

По онова време аз непрекъснато сновях от Говедарци до София. И все по-рядко се задържах при съпругата си. В Говедарци се беше евакуирал Генералният щаб на армията. Настанил се бе в почивната станция на Държавната печатница, изградена някога с оскъдните пари на работниците. Борис III минаваше един път месечно през Говедарци. Крепост бе това, охранявана и наблюдавана крепост на властта.

В тази именно „крепост" аз периодично влизах и излизах. И не за да се сгуша на топло до младата си жена, а за да върша привичната си партийна работа. Бързо се „внедрих" в местното читалище, използвайки целия си организационен опит.

Подготвихме и представихме пред пълен салон и при голям успех пиесите „Вражалец", „Иванко", „Хан Татар", „Три синджира роби", „Тъмни зори"... Който е живял по онова време на село или в малък български градец, не може да не си спомни с каква радост населението сядаше в затъмнената заличка на читалището, за да потъне в един друг свят – и близък, и далечен...

Съпругата ми вече се бе свързала с прогресивните хора в селото. От тях знаехме, че комунистите се познават помежду си, обсъждат едно-друго, но нямат никакъв организационен живот. Партийната им организация престанала да съществува още през 1934 г.

Добре си спомням, че през късното лято на 1941 г. Кирил Драмалиев и аз подехме почина за възстановяване на партийната организация. В края на август в местността „Мокрите ливади" проведохме тайна сбирка, на която обосновахме острата необходимост от „възкресяването" на организацията на говедарските комунисти. На сбирката говорихме аз и д-р Кирил Дра-

малиев. Аз – по организационните въпроси, той – за положението вътре и вън от страната.

На мястото, където партийната организация в Говедарци се роди за нов живот, по-късно бе поставена паметна плоча. Съмнявам се обаче, че след разрушителната вихрушка, разразила се у нас през последните години, тя още е там. Пометени бяха толкова паметници, та една плоча ли...

Доста усилия положих и за организирането на младежка организация – РМС. Самият аз бях изненадан, когато в нея се записаха петдесетина души от цялата община.

В младежката ремсова организация стана провал. Ограничен бе, наистина, но имаше арестувани, трима-четирима бяха осъдени. По-късно научих, че нито един от тях не дал показания срещу мен, запазили ме бяха. Но провалът ме принуди да напусна селото и да мина в нелегалност.

По-късно и Мара Малеева се раздели с приятелите и с пациентите си в Говедарци и постъпи на работа в Костинброд. Сигурно си е мислила тогава ще спрат ли най-сетне скитанията ѝ от село в село, от праг на праг. Ще се сдобие ли някога с истински дом, в който раздялата със съпруга ѝ няма да е толкова честа гостенка...

Може и да си го е мислила, но никога не се е оплаквала. От нищо и пред никого! Твърд човек беше моята другарка, твърд и изключително принципен. Тези качества бяха съчетани с отзивчивост и готовност да услужи на всеки, който би поискал помощта ѝ. Затова се радваше на обичта на много хора. Спомням си, че и посреднощ да я повикваха при болен, тя скачаше и спала-недоспала хукваше към селската къща, където я очакваха. От бедните никога не взимаше пари. Когато ѝ носеха нещо в натура – отказваше. А живееше скромно, още повече че издържаше и мен...

Чул бях, че в селата, където е работила, хората направили кътове за нея. Не вярвам някой да мисли, че е имало интифа „отгоре" за това. А в Говедарци е имало и експозиция за престоя и работата ѝ там. След 10 ноември „демократите" хвърлили око и на нея, но селяните, които помнели участъковата си лекарка, не разрешили да я разпилеят. Не зная как е сега...

През тревожната пролет на 1944 г. съпругата ми получила неточна информация за сражение, за това, че нямало вест за мене и че вероятно съм бил убит. Цели четири месеца тя е живяла със съсипващата мисъл, че съм загинал. За състоянието ѝ по онова страшно време свидетелства нейната колежка и приятелка д-р Сибила Радева, съпруга на обаятелния революци-

онер Емил Шекерджийски. Ще цитирам само кратък пасаж от спомените ѝ за моята другарка:

„Мара влезе в амбулаторията и за миг остана мълчалива, сякаш се мъчеше да задави скрита болка.

– Оплетох на Тодор дебели вълнени чорапи! – и тя бавно ги извади от чантата. – Но, изглежда, няма да ги обуе. Научих, че е убит... Водили са тежко сражение...

Тя стоеше пред мене с голямата си човешка мъка, но силна и твърда. Само очите ѝ я издаваха.

– Имаш ли вест от Емил?

Мара знеше, че другарят ми е в партизанския отряд.

– Нямам.

– Не се тревожи, той ще се обади!

Мара Малеева ми постави поредните задачи и си тръгна. Но този път не се усмихна на сбогуване.“

След Девети септември д-р Мара Малеева имаше всички основания да се залови с научна работа. Имаше както специални интереси към определен клон от медицината, така и достатъчно практически опит като лекар. Но след като станах секретар на Централния комитет на партията, тя доброволно се отказа от кариерата на научен работник, изцяло се посвети на моята работа и стана един от най-близките ми сътрудници. Без да се намесва по какъвто и да е начин в партийната работа или в задълженията ми на държавник, Мара Малеева винаги и всичко знаеше до най-малките подробности. Заедно с нея обмисляхме, заедно прецизирахме тезисите за Априлския пленум, а моята секретарка и помощничка Ангелина Горинова ги преписваше бавно, но усърдно на машинка. Тезисите залегнаха като основа на доклада пред пленума.

Така беше и по време на революционната ни младост. Споделяхме, обсъждахме проблемите заедно, съветвахме се... Благодарен съм ѝ за това, защото с трезвостта и тънкия си усет ми е помагала в не една и две заплетени ситуации. Пък и хубаво е да имаш до себе си предан и умен другар – ще те подкрепи или ... отрезви, когато трябва. Нужно ли е да казвам колко ми липсваше всичко това, когато без време я загубих...

Когато пиша тези редове, си спомням и за д-р Малеева майката. Тя бе доста строга, крайна понякога във възпитанието на децата ни. Людмила не ни е създавала проблеми, но Владимир растеше буен и неорганизиран. Не случайно още като дете го изпратихме в Суворовско училище, за да се научи на войнишки ред и дисциплина.

Веднъж, след смъртта на майка му, той дойде при мен да

ми поиска пари. Попитах го: „А майка ти колко пари ти даваше?“ Отговорът му ме изненада: „Ами по тридесет лева месечно. По лев на ден. И искаше отчет за какво съм ги изхарчил.“ Позамислих се и му казах: „Добре, аз ще увелича сумата, ще ти давам по петдесет лева всеки месец.“ Той се зарадва, засмя се, но веднага запита: „А кога ще ти се отчитам?“ Беше запомнил урока на майка си, бе приел за съвсем естествено да се отчита за похарчените пари.

Мисля си днес, че ако майка му не бе си отишла от нас толкова рано, Владимир щеше да израсне в по-естествена и благоприятна за него обстановка. Аз отделях малко време за него, той беше оставен сам на себе си. Но се радвам, че в жестоките години след моето освобождаване от партийни и държавни постове провокациите и тормозът срещу семейството ми не успяха да го сломят, нито пък да го озлобят. Владимир устоя. В днешното тежко време на морална и друга деградация той се запази като честен и чист човек.

Понякога в много близка среда са ми подхвърляли, че няма на света семейство, в което и двамата да обичат еднакво, че винаги любовта на единия е доминираща. Така индиректно са ми задавали въпроса за нас двамата. Истината за моето семейство е, че в трудните времена, в които живеехме, мъчно бе да се отсъди кой кого е обичал повече. Но през всичките ни съвместни години моята съпруга е правила повече жертви за мене.

Да започнем поред. Медичката, завършила с отлична диплома, свърза живота си с един печатарски работник, с един най-обикновен активист на партията (когато се запознахме, тя не знаеше, че съм секретар на районен комитет). Дълги години ме издържаше със скромното си лекарско възнаграждение (започнах да получавам редовна заплата две години след 9 септември). Отказа се от всякакви постове, отказа се най-сетне и от научната си кариера, за която сигурно бе мечтала в годините си на участъков лекар... И заживя напрегнат, но изключително скромен живот, какъвто малко хора биха могли да си представят, изхождайки от общественото положение на съпруга ѝ...

Болестта ѝ се стовари като жесток и неочакван удар върху всички нас. Знаехме страшната диагноза, но все не вярвахме в нейната неотменимост, все се надявахме на чудо. Искахме да се заблуждаваме и се заблуждавахме. Но трезвият човек, опитната лекарка не можеше да бъде лъгана и заблуждавана. Тя пое дълбоко в себе си страданието и мисълта за близкия край, не им позволи да витаят сред нас. Слабееше и отпадаше, но намираше сили да се усмихва и да разговаря с нас за обикновени неща, далечни от болестта ѝ.

Сторихме всичко възможно, за да я спасим. Извикахме един

от най-големите онколози от Франция. Той я оперира въпреки категоричното ѝ несъгласие. После получих писмо от него, в което жестоката истина бе изречена без заобикалки. Ракът бил в напреднала фаза, метастазите били обхванали целия организъм, нищо повече не можело да се направи.

А „обречената" продължаваше да се държи. Живееше последните дни на своя живот, без да дотежава никому.

Обаждаха се близки и познати, искаха да дойдат да я видят. Тя внимателно, но твърдо отказваше: „Благодаря ви – казваше, – но не е необходимо. Аз си отивам... Още веднъж ви благодаря!" Така и не прие никого, само най-близките ѝ бяхме около нея.

В съзнанието ми се е вдълбал един епизод, който ме беше разтърсил дълбоко. Влезнах в стаята ѝ, тя лежеше в бялото си легло, отпуснала глава върху възглавницата, и слушаше записа на последната ми реч. Слушаше гласа ми, а очите ѝ вече се взираха в отвъдното...

Мисля си, че такава раздяла с любимия човек не може да бъде измислена, тя се ражда от самия живот.

ДЪЩЕРЯ МИ ЛЮДМИЛА

Мястото ѝ в моите мемоарни записки би следвало да бъде в раздела, посветен на културата. Защото там преди всичко трябва да търсим идеите ѝ и високите реализации на нейното творческо дело. Но аз съм баща и Людмила бе една от големите ми надежди. Затова ще разкажа за нея тук, където в спомените си се завръщам към най-близките ми хора. Бащата винаги си остава баща и никак не се притеснява, ако детето му го надрасне в едно или друго. Дори напротив – радва се, щастлив е, че заложеното от него е доразвито, че дава щедри плодове...

Людмила надрасна мнозина измежду нас, хората в тогавашното управление на държавата и партията. Това се виждаше и признаваше от вътрешно освободените, широко скроените люде. По-праволинейните, традиционно мислещите – смущаваше. Грях ли е да призная, че и аз, нейният баща, не всякога осъзнавах източниците и глъбината на идеите ѝ.

И сега не мога да кажа с достатъчна убеденост какво доминираше в нейната работа – класово-партийните или общочовешките принципи. Макар че съм повече склонен към второто... Иначе как ще си обясним, че Людмила бе приемана със сърдечност

разбиране в развитите страни на Запада, а пък с определени резерви – от някои среди в бившия СССР, главно сред идеолозите. И така от първия ден на дейността ѝ до последния...

Отдалечени от „нейното“ време и от нейното наистина мащабно културно дело, някои биха могли да си помислят, че определящото в нейната житейска и творческа съдба е бил постът на баща ѝ. Навярно е имало и такива моменти, но главното, доминиращото е била нейната собствена личност. Оставям настрана това, което бе наследила от дедите си, от майка си д-р Мара Малеева и от мен. И си припомням развитието ѝ през годините.

Споменът ми за нея започва с това, че когато на 26 юли 1942 г. изскочих задъхан от родилния дом и хукнах с поднос пълен с пасти да се похваля с новината и да почерпя роднините, изведнъж се оказа, че бях забравил да попитам със син ли ме е дарила съдбата или с дъщеря. Подобна ситуация звучи неправдоподобно, но малко ли неща, за които си припомняме след години, ни изглеждат неправдоподобни?

Споменах вече, че след раждането на Людмила майка ми дойде за известно време в Говедарци, за да помага в гледането ѝ. Споменах и това, че в селото бе станал провал и се наложи да го напусна и да премина в нелегалност. Не след дълго и д-р Мара Малеева бе принудена да потърси ново работно място. И да даде детето ни в семейството на брат си, който специално се премести в Смолян, за да осигури безопасността му.

Така малкото ни момиченце прекара няколко месеца в една от романтичните и горди български планини – Родопа. Дали затова, питам се, Людмила не започна да изследва с такова увлечение тракийските корени на народностното ни начало и на българската цивилизация. Още повече че по нейно дълбоко убеждение човешката личност се формира още в първите ѝ дни и месеци, дори преди самото ѝ появяване на бял свят. Ако се отнесем с доверие към това, стават ясни и обясними много неща в характера, в замислите и в делата на дъщеря ми. Знае се в каква обстановка е заченала, родена и израснала в началните години на живота си. Подемът на новото в историята на хилядолетната ни държава и невероятните усилия за утвърждаването му сякаш определиха завинаги състоянието на духа и целенасочеността на действията ѝ.

През ранната есен на 1949 г. дъщеря ми тръгна на училище. Няма да твърдя, че съм имал възможност да следя отблизо как е вървяло учението ѝ, но зная, че не ни е създавала проблеми нито с поведението, нито с успеха си. Нещо повече, беше неизменно отличничка и никога не се изкуши да наруши и с най-дребната проява училищната (строга тогава) дисциплина.

Не съм го забелязвал, но съучениците ѝ по-късно си спомняха, че Мила (така я наричаха най-близките ѝ) и в прогимназиалния курс, и в гимназията не се е разделяла с униформата си. На пръв поглед звучи парадоксално: един „неуниформен" човек, една абсолютно нестандартна личност предпочита ученическата си униформа пред съблазнителните одеяния на пробуждащата се женственост. Но обяснението не е сложно – тя просто не е искала да се откроява с нищо външно от другите. Достатъчно ѝ бе, че притежава устойчив характер и очертана индивидуалност, която не можеше да бъде потулена под скромната синя престилка, украсена с неизменната Милина белоснежна якичка...

Има и друга, дребна наглед подробност, която дава ключ към по-сетнешните инициативи на Людмила, свързани с децата на България и на света. Колкото и зает да съм бил, каквито и проблеми да са ангажирали времето и вниманието ми, на Нова година вкъщи всякога сме имали елха. И украсяваше тази семейна елха не друг, а дъщеря ми. За братчето, за Жени, за Тошко... Искаше да внесе празничност в дома ни, да изненада децата, да ги зарадва... И да обогати сърцата им с усещането за красота и единение на семейството.

Людмила се занимаваше задълбочено и получаваше отлични оценки. Привичният ѝ свят бе светът на книгите. Но изпитваше радост и от физическия труд. Онзи труд, с който я срещаха романтичните дни на ученическите бригади. Людмила редовно участваше в тях заедно със съучениците си от Руската гимназия, а после с увлечение разказваше за преживяното.

В село Брестница, където беше на бригада през 1959 г., в свободните часове яздели по околните ливади конете на стопанството. Тя била най-запалената ездачка. Така я видяхме, когато един ден отидохме да я посетим с майка ѝ – яхнала кон, зачервена, с развени коси...

... След време отидохме с Димитър Ганев да ловим риба по този край. Не съм особено запален по риболова, та разхождайки се сам край реката, срещнах местен човек и се разговорих с него. „Много приличаш на Тодор Живков – каза ми, – но така сам, без охрана..." „Не, не съм Живков – усмихнах се, – обикновена прилика." Но намирайки се на тази вълна, човекът сподели: „Абе хората още помнят як дъщеря му препускала с кон по ливадите. Не можели да я догонят, като момче яздела..."

През 1960 г. Людмила се яви на приемните изпити в Софийския университет, издържа ги и стана студентка по история. Разказвала ни е, че когато влязла да се запише в канцеларията на Факултета и казала името си, чиновничката изразила недоумение, че дъщерята на Тодор Живков влиза в универси-

тета без привилегии и идва, представете си, да се запише сама. Дребен епизод, но дъщеря ми го преживя тежко. Беше много емоционална и се бе почувствала неловко сред младежите, които чакали с нея на опашката...

Людмила четеше много и с увлечение. Четеше легнала на дивана или направо на пода, просната върху килима, забила нос в книгата, чужда на всичко наоколо... Ориентира се към новосъздадената специалност Балканистика и занимавайки се със застъпените дисциплини, непрекъснато разширяваше обсега на научните си интереси. Когато получаваше отлични оценки, тя често си задаваше въпроса, а не ѝ ли ги пишат просто така, само защото е... Живкова. Затова случвало се е да моли екзаменаторите да я оставят да доразвие изтегления въпрос, да не избързват с поставянето на бележката. Ние, родителите ѝ, я познавахме добре и знаехме, че това не е израз на някаква амбиция да покаже колко е чела по предмета, а желание да докаже, че високата оценка е заслужена, а не подарена.

Не беше проява на незадоволена амбиция и искреното ѝ огорчение, че не я включват в работата на Комсомола, а обикновена потребност на нейната енергична, действена натура. Веднъж, спомням си, я запитах включва ли се в различните начинания в университета, активна ли е в Комсомола. Отговорът ѝ ме изненада и озадачи. „Не, татко – каза ми, – те са ме чисто и просто изолирали." Същото е било по-късно и в Института по балканистика при БАН, където постъпи като научен сътрудник. Имало е навярно причини за това. И тя, и аз сме имали своите обяснения. Имам ги за себе си и сега, още повече че историята се повтори и с дъщеря ѝ Жени, но не виждам смисъл да ги разчепквам с късна дата...

В Института влезе в началото на 1966 г. Беше успяла вече да се омъжи и да стане майка. А ние със съпругата ми – съответно дядо и баба. Всеки знае каква голяма радост е това!

Родителят, колкото и улисан да е в работата, изживява нелеко семейните несполуки на децата си. Имаше ги и нашата дъщеря. През 1968 г. тя се омъжи повторно за младия тогава журналист Иван Славков.

Тя бе навлязла вече в онзи период от живота си, който се характеризираше с търсене на нови идеи в безкрайния свят на културата. И Людмила ги търсеше и откриваше не само в книгите и срещите си с престижните чужди образци. Тя организира в дома си редовни петъчни сбирки, на които канеше творци на изкуството и културата от различни генерации. Понякога е споделяла с майка си и с мен с какво нетърпение очаква всеки път тези петъци и колко много ѝ дава общуването с интересните гости и събеседници.

Трудно ми е да си припомня днес кои точно са участвали в този кръг, към който дъщеря ми се отнасяше с такава топлота и доверие. Пък и едва ли някога съм знаел целия му „състав". Людмила бе рядко самостоятелна и макар да уважаваше чуждите мнения и да се съобразяваше с тях, повечето от действията ѝ бяха плод на добре обмислено лично решение. Тя сама бе избрала гостите си и, както чувах по-сетне, бе успяла да превърне тези домашни петъци (на чай и кафе с мляко) в действаща творческа лаборатория. Помня, споменаваха се имената на Дечко Узунов и Александър Фол, на Николай Гяуров и Светлин Русев, на Вера Ганчева и Любомир Левчев, на Иван Дренников... Имаше и имена на доста млади хора, които не познавах достатъчно добре, но дъщеря ми очевидно ги е знаела и ценила.

Все по това време Людмила предприе смела и доста рискована стъпка. Поработила в един от колежите на Оксфордския университет по интересуваща я тема от историята, тя се реши да изнесе няколко лекции пред взискателната чуждестранна аудитория. Чела е на английски, който език владееше свободно, и е лансирала интересни теми. Приятно ми бе да науча, че се е представила добре.

Зная, че бе заседнала със свойствената ѝ упоритост върху дисертацията си и през 1971 г., ако не се лъжа, я защити и стана кандидат на историческите науки. Темата помня точно: „Англо-турските отношения 1933 – 1939 г.". По-късно бе избрана за старши научен сътрудник в Института по балканистика.

Като познавах широките интереси на дъщеря си и стремежа ѝ да навлиза в различни области на културата, никак не се изненадах, когато тя се увлече и по изобразителното изкуство. Замина за съветската столица и специализира изкуствознание в Московския университет „Ломоносов". По-сетне познанията ѝ, придобити посредством книгите и благоговейното запознаване с богатствата на най-големите световни галерии и музеи, насочиха мисълта и енергията ѝ към създаването на българска галерия на световното изкуство. Убеден съм, че тя щеше да осъществи докрай и този си замисъл, колкото и амбициозен, толкова и благороден, ако не бе ѝ попречила смъртта... Людмила не оставяше никоя работа по средата, захванеше ли се с нещо, довършваше го, каквито и усилия да ѝ струваше.

Баща съм и не мога да бъда безпристрастен, но бих искал да отбележа и приноса ѝ за утвърждаването на обществено-държавното начало в духовното строителство. Когато Людмила бе назначена през 1971 г. за първи заместник-председател на Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина, тя веднага се зае с въвеждането на новаторския по същество обществе-

но-държавен принцип в управлението на духовната сфера. А това не бе възможно без прилагането на един комплексен подход, сиреч без изграждането на цялостен, национален комплекс за култура. И тя се зае с тази сложна задача.

Ще уточня, че идеята за обществено-държавното начало бе моя, аз я лансирах за пръв път, но развитието ѝ, разгръщането ѝ, реализирането ѝ беше нейно.

През първия месец на следващата 1972 г. Людмила стана първи заместник-председател на Комитета за изкуство и култура, оглавяван тогава от чудесния български поет Павел Матев. Скоро стана и председател на Съвета на председателите на творческите съюзи и в това си качество допринесе не малко за преодоляване на бюрократичните методи и администрирането в управлението на творческия процес.

Като мисля сега за нея, си давам сметка, че през целия си живот тя вечно бързаше – да научи повече, да види и изживее повече, да направи повече... Сякаш нещо ѝ е подсказвало, че ѝ предстои много и нелека работа, а отпуснатият ѝ срок е кратък... Сякаш ѝ се е искало да пламти и изгори като огъня, който бе приела като символ.

Навярно също е бързала, навярно е подканвала шофьора да увеличава скоростта, когато в късната есен на 1973 г. дъщеря ми за първи път се срещна със смъртта. Мара Малеева ни беше напуснала вече и Людмила ме изпращаше винаги, когато заминавах на официално или приятелско посещение в чужбина. И този път се бе отправила към летището, но не пристигна. Колата, с която пътувала, претърпяла катастрофа. В мига на сблъсъка тя четяла, отпусната на седалката, и това направило удара още по-страшен...

Помня моето пътуване за Полша, помня болезнено и дните, в които дъщеря ми храбро се бори с тежката травма. Разчиташе главно на силата на духа си, подчиняваше физиката си на всепоглъщащия стремеж да се върне в живота, да довърши започнатото. Изтръпнах, когато научих, че е отказала да взима предписваните ѝ лекарства, че дори ги е изхвърлила. Разтревожени бяха и лекарите. Но в крайна сметка Людмила победи и още по-фанатично се зае с работата си. Продължи да следи пристрастно световните маршрути и бляскавото представяне на изложбата „Тракийското изкуство и култура по българските земи", която по същество бе нейно дело. Завърши и издаде изследователския си труд „Казанлъшката гробница". И все повече и повече се потапяше в теорията и в привидно най-дребните подробности от практиката на духовното строителство.

През 1975 г. тя бе избрана за Председател на комитета за

култура. Това увеличаваше още повече отговорностите и натоварването ѝ, но стимулираше енергията и търсещата ѝ мисъл. Лансираните и реализираните от Людмила инициативи – крупни и запомнящи се – се редуват една след друга: приетата програма за всенародно естетическо възпитание, внушителната изложба „1000 години българска икона IX – XIX век", идеята за цялостно представяне на ярки световни фигури, олицетворяващи представата ни за всестранно и хармонично развита личност (началото бе поставено с Николай Рьорих), движението „Знаме на мира" и Международната детска асамблея, откриването на монумента „Знаме на мира", програмата „Леонардо да Винчи"... И в личен план: излизането на новото ѝ изследване „Четвероевангелието на цар Иван Александър", за написването на което тя бе посветила много от нощите си...

Длъжен съм като баща да спомена поне няколко думи за голямата мечта на Людмила, наречена „Знаме на мира". Тя изкристализира най-пълно след успеха на програмата Рьорих, за да погълне изцяло мислите на дъщеря ми. „Кой друг, ако не децата – казваше често Людмила – ще реализират един ден програмата за всенародно естетическо възпитание." Децата на България и на света!

И 1979-а стана година на Международната детска асамблея и на движението „Знаме на мира".

Мисля, че Асамблеята, която премина под сътворения от нейната създателка девиз: „Единство, творчество, красота", изкова свой специфичен език. И това бе благородният език на мира, красотата и изкуството. И с тази си инициатива Людмила ратуваше за свят без граници, без предразсъдъци и догми. Тя бе искрено убедена, че децата ще положат здравите основи на едно световно братство от творчески, хармонично развити, щастливи личности.

Сега си мисля, че тя бе изпреварила времето си с десетилетия, а може би и с повече...

Както се вижда, разказвам за това богатство от идеи, дръзновение, труд, полети на духа и похабени нерви, съвсем схематично и сухо. Как ли би погледнала взискателната ми дъщеря, ако можеше да прочете тези редове? Но аз не искам да преувеличавам способността си да прониквам навсякъде и да надценявам възможностите на моя разказ. Пък и вярвам, че един ден, когато мътната вода на отрицанието оттече, непредубедените специалисти в областта на културното строителство ще изследват и оценят обективно стореното от Людмила и ще ѝ отредят мястото, което е заслужила с делото си.

Един ден... А сега, когато изграденият по нейна идея и нас-

тояване Народен дворец на културата се превърна в естествен център на международни, политически и културни прояви, малцина си спомят с какво недоверие и скептицизъм беше съпроводено в началото това начинание. И колко приказки се изприказваха за гигантоманията, за средствата, които ще отидат едва ли не на вятъра и пр., и пр.

Не съзирам никакво желание и у онези, на които Людмила бе оказвала всяческо съдействие, да проявяват интерес (а защо не и грижа?) за сина ѝ, който по недоказано обвинение лежа година затворен в предварителния арест. Някога тя ми беше казала: „Стане ли нещо с мен, татко, Иван ще бъде унищожен...“ Не я попитах тогава какво е имала предвид, пък и не приех думите ѝ сериозно. След осемдесет и девета година не само Иван Славков, но и цялото ни семейство во главе с мен бяхме подложени на изпитания, които само силните духом могат да издържат. Да се надяваме, че сме такива.

Людмила обичаше да пътува, жаждата за движение и нови впечатления бе част от нейната същност. Но пътуването бе за нея не развлечение и своеобразен отдих, а целенасочена, напрегната, изтощителна работа. Преди да потегли за далечна или близка страна, тя се затрупваше с литература и старателно проучваше всичко, свързано с историята и културата ѝ. После внимателно подготвяше словата, които трябваше да произнесе. Не обичаше и не приемаше да чете чужди, предварително подготвени и формални текстове. Веднъж, спомням си, Петър Младенов като министър на външните работи настоя Людмила да замине на сесия на ООН в състава на българската делегация. Щяха да се разглеждат проблемите на децата по света. Когато се завърна, я попитах: „Защо прочете словото, което ти дадоха, а не това, написано от теб?“ „Задължиха ме – отговори ми тя – и не ми дадоха нищо да поправя.“.Подготвеното ѝ слово бе сухо и протоколно, нямаше нищо общо с нейния стил. Някои го намираха за сложен и многопланов, може и така да е било. Но той бе израз на нейното мислене, на нейния неспокоен и търсещ дух...

По време на посещенията си в чужбина – разказвали са ми, пътували с нея, тя също не си е позволявала нито миг покой. През деня е провеждала официални, делови и просто приятелски срещи, посещавала е галерии, музеи и библиотеки, подбирала е книги... А нощем ги е чела, готвейки се за следващия ден. „Ние капвахме – споделяли са политици, художници, поети, – а тя не преставаше да слуша събеседниците си, да пита за всичко, което я интересуваше (а я интересуваха много и различни неща) и да посещава обектите, които предварително си бе набелязала.“

Интересни, засищащи я с впечатления и нови идеи, но крайно изтощителни са били, както се разбра по-сетне, последните й пътувания.

Тя прелетя над Хималаите, за което винаги говореше със затаен дъх. Отиде на официално посещение в Индия – страната, от чиято история, култура и религия се интересуваше живо. Срещна се с Индира Ганди, която високо ценеше, и с много от видните личности на държавата. И всичко това – за броени десет дни. После се върна в България, проведе работно съвещание на самото летище, отби се у дома, за да види децата си, и веднага потегли за Мексико. Визитата не можеше да бъде отложена. Людмила трябваше да вземе участие в тържествата, организирани в чест на 1300-годишнината на българската държава и да се срещне с мексиканския президент Хосе Лопес Портильо. Програмата й бе напрегната, тя бе почувствала вече признаците на изтощението, но нямаше никакво намерение да я съкращава или изменя. Щаденето на собствените сили не влизаше в сметките й...

Мисля, че в далечно Мексико дъщеря ми бе почувствала първата тревожна тръпка на задаващата се беда, но просто не бе й обърнала внимание. Понякога се укорявам, че ние, близките й, които виждахме, че тя не само гори, но и изгаря в работата си, че поетият товар е често пъти непосилен за крехката й физика, не се намесихме по-решително. Макар че всеки, който познава характера и самостоятелността на Людмила, би се усъмнил, че намесата ни би променила нещо. И все пак...

Дъщеря ми никога не се оплакваше, че дните й са непомерно натоварени, че посреща нощите капнала от умора, а и за тях е предвидила нещо да прочете, да обмисли, да напише. Но в края на юни, след една среща с ръководителите на националните комисии за работата с децата, състояла се в резиденция „Бояна", тя се обърнала към сътрудниците си с думите, че май са се преуморили всичките. Те били изненадани от това признание. Никога преди тя не показвала пред тях умората си. Никога не чували оплакване.

А това е бил последният месец от нейния живот... След смъртта й, и особено през последните години, се разпространяваха какви ли не версии за кончината й. Коя от коя по-сензационни и по-произволно съчинени. Възможно е и аз да не зная всичко докрай, но ще разкажа онова, което съм преживял и запомнил.

През последните месеци от живота й тя бе изразходвала вече сетните си сили. Виждах това, пък и лекарите не криеха от мен истината за състоянието й. Тогава взех отпуск и прекарах-

ме трийсетина дни заедно на Боровец. С нас имаше и лекар, който я наблюдаваше и провеждаше необходимото лечение. Но пред очите ми тя губеше сили с всеки изминат ден, отпадаше физически все повече и повече...

Макар че бях в отпуск, често провеждах срещи с членове на ръководството по спешни проблеми. Зает бях и в деня, в който се случи непоправимото.

Намирах се на заседание, на което се обсъждаха някои проблеми на селското стопанство. Тя се възползвала от отсъствието ми и заминала за София. Знаейки за състоянието ѝ, незабавно потеглих и аз. Как съм стигнал до дома, аз си знам. Качих се в стаята си, седнах на един стол и зачаках... Настъпи някаква суетня, но аз не можех да помръдна от стола. После при мен влязоха трима лекари. Помълчаха за миг и ми казаха, че дъщеря ми е мъртва...

Трудно ми е да го изрека, но не мога да кажа дали кончината ѝ е била естествен резултат от изчерпване на жизнените ѝ сили, или е имало и някакво външно „вмешателство". След смъртта ѝ прегледаха и провериха всички лекарства, които по лекарско предписание Людмила бе приемала. Липсваха само две хапчета. Жената, която е била във вилата в Бояна, твърдеше, че дъщеря ми не е починала в банята. Друго не знам... Затова приемам заключението на медицинската комисия, подписано от авторитетни лекари. То гласи:

„В последно време в резултат на голямо пренапрежение здравословното състояние на др. Людмила Живкова бе влошено. Предприетите мерки за възстановяване на здравето ѝ доведоха до бързо подобряване. На 20 юли 1981 г. обаче състоянието ѝ рязко се влоши в резултат на внезапно настъпил мозъчен кръвоизлив и последвали тежки, необратими разстройства на дишането и кръвообращението. Смъртта настъпи в 2 часа на 21 юли 1981 г."

Моето заключение е по кратко: Людмила горя и изгоря в работата си. Всичко друго е само следствие...

През последните години много се говори за влизането ни в Европа. И това е поредната „храна" за лековерни. Сякаш не сме били винаги на този континент, сякаш за пръв път очите ни се отварят за Европа, а нейните очи – за нас. Като оставим настрана тази безспорна нелепица, ще кажа, че стореното от Людмила за по-близкото ни приобщаване към културата на Европа и света трудно може да бъде надценено. Както впрочем и онова, което тя направи за запознаването на света с културните ценности на България. За много от чуждестранните ни приятели самата тя бе станала своеобразно олицетворение на древна-

та и бързо развиваща се съвременна българска култура. Личности със световна известност са споделяли респекта и удовлетворението, който са изпитвали при досега си с интелигентната и всестранно образована „млада госпожа Живкова".

Спомням си един интересен епизод. Людмила бе на посещение в арабската държава Оман. Държавният глава не намерил време да я приеме, но след нейното отпътуване интелектуалците в страната го обсипали с упреци: как така не е поканил при себе си една от най-културните жени в света? Смутен от реакцията им, той ми изпрати писмо, в което се извиняваше, че не е приел високата гостенка, и обясняваше, че неотменими държавни дела му попречили да се срещне с нея. Това писмо сигурно е запазено някъде в архивите...

Мисля си обаче, че чуждестранните и именити „партньори" са били покорени и спечелени не само от нейната образованост, а и от оригиналните мисли и идеи, които е споделяла в разговорите си с тях. Те не са могли да не усетят, че „госпожа Живкова" е чужда на каквито и да е идеологически, класови и прочее предразсъдъци. Че не си служи с идеологеми и поставя в центъра на вниманието си общочовешките ценности и общочовешката култура. Това е коригирало и разширявало представите на Запада за социалистическия човек, изпълвало го е с повече доверие към него.

Като печален парадокс изглежда фактът, че Людмила не е била приемана по същия начин от ръководните културтрегери в най-близката ни тогава страна. По време на визитата ѝ в Съветския съюз през 1981 г. тя на два пъти е била критикувана в Централния комитет на КПСС за провежданата от нея културна политика. Навярно са я намирали за прозападна, а тя беше просто много разкрепостена и много българска...

Важно е, нещо повече – задължително е тук да се отбележи, че Людмила не беше сама в усилията си за преминаването ни към една културна политика без идеологически предразсъдъци. Тя срещаше не само моето разбиране, но и неизменната ми подкрепа. По това време аз вече решително коригирах постулатите на предишната, обща за целия социалистически лагер външна политика. Усещах ограничеността ѝ както в чисто теоретичните постановки, така и в преките ѝ практически последици. За да стигна не след дълго до дълбоката убеденост, че съвременната ни външна политика следва да се изгражда не въз основа на класовите принципи и идеологическите предубеждения, а върху баланса на интересите на държавите. В противен случай ние сами създавахме предпоставки за формирането на ответна политика на западните държави, основана на принципите на антикомунизма. Впрочем за всичко това ще раз-

кажа обстойно по-нататък в своите спомени, посветени на България и света. Сега го споменавам, за да подчертая, че дъщеря ми не е действала в някакво затворено, изолирано, враждебно пространство. Че усилията ѝ за отварянето ни към света са били възможни и поощрявани и от мен, и от все по-разкрепостяващата се външна политика на държавата ни.

Знаех за популярността на Людмила в много страни на света, разказвали са ми как са я посрещали и изпращали навсякъде. Но и аз бях удивен от отклика на вестта за кончината ѝ. Започнаха да пристигат телеграми от различни кътчета на земята, в тях се изказваха не само съболезнования, но се даваше оценка на личността и делото на дъщеря ми. И това се правеше не протоколно, а с подкупващо искрен тон.

Запомнил съм имената на държавниците, откликнали на трагичтата загуба: Индира Ганди и Константин Караманлис, Дом Минтоф и Рудолф Кирхшлегер, Фидел Кастро и Франсоа Митеран, Хелмут Шмидт и Хосе Лопес Портильо и още много други. На обществениците Курт Валдхайм и Джеймс П. Грант, Амаду Мохтар М'Боу и Ромеш Чандра... На писателите Ервин Фишер и Рафаел Алберти, Каталина и Искандер Туриаре...

Четох по-късно и прозорливи проникновения в съкровения свят на Людмила от български творци като Богомил Райнов, Александър Райчев, Любомир Левчев, Вера Ганчева... И към мъката на баща, загубил детето си, се прибавяше утехата, че Людмила бе раздала на хората всичко, което имаше. Запазвайки за себе си един-единствен подарък – да я помнят с добро и за добро...

Идва ми наум мисълта: „Отдалечи се, за да те видят!" И ми се иска да вярвам, че отдалечавайки се във времето от нея, ние ще я виждаме все по-често и по-ясно. С направеното от нея, с идеите и добродетелите ѝ, а защо не – и със слабостите ѝ на земен, нежен и лесно раним човек...

ГОДИНИ, ГОДИНИ...

Работейки над моите мемоари, които за себе си наричам с по-непретенциозната дума „записки", се връщам отново и отново към безвъзвратно отминалите години. Никога не съм бил жаден за богатство, за почести или слава. Приемал съм съдбата, каквато е – с доброто и с лошото, с радостите и с мъките. Не съм бил доволен само от едно – че човешкият живот е обидно кратък.

Не крия, че ми е приятно да преживявам отново, този път в спомените си, моето детство и младост. Те не бяха леки. Паднаха се на трудни години, изпълнени с борба, с риск, с възторга на победите, но и със скръбта по загиналите другари. И все пак годините на младостта съм запомнил като най-щастливите в своя живот. Предполагам, че така е с повечето хора.

На 9 септември посрещнах победата на моите идеи на Христова възраст – тогава бях точно на 33 години. Зад гърба ми бяха останали моето отрудено и бедно детство, любимото ми училище, работата в Държавната печатница, дейността ми в Комсомола и Партията, нелегалната борба, партизанските пътеки, суровите срещи очи срещу очи с опасностите и дори със смъртта. През всички тези години бях щастлив, че живея пълноценен живот, че имам истински и верни приятели, че с мене е любимото ми семейство, че правя нещичко за другите хора. За да стане и техният живот по-добър, по-справедлив, по-щастлив.

Обичта ми към хората се преплиташе винаги с обичта ми към Отечеството. Исках в България да няма бедни хора, исках моята родна страна да стане силна, богата и независима сред останалите държави. Вярвах, че и аз ще успея да направя нещо за тази цел. Винаги, дори и в най-трудните моменти, не губех вяра и оптимизъм.

И така, завършвайки страниците за моите детски и младежки години, искам да се обърна към днешните български момчета и момичета. Вашият живот е съвсем различен. България сега е съвсем друга държава въпреки проблемите, въпреки трудностите, въпреки глупостите. Не забравяйте, че младежите са призвани да вървят напред, да чупят рутината и традициите, да виждат по-далече от възрастните. Младежите трябва да си поставят благородни цели и да не отстъпват от тях.

Аз вярвам в българските млади хора. Не се съмнявам, че те ще изградят по-богата, по-справедлива и по-демократична България от нашата. Зная, че техният живот ще е по-различен от нашите млади години. Бих дал всичко, за да бъде той по-добър и по-лесен. Но лесни пътища няма. Силните, волевите, смелите личности израстват в трудностите.

Не се бойте от трудностите. Не се примирявайте с несправедливостите. Не забравяйте, че във всички епохи и във всички страни младите хора са носили в душите си огъня на свободата, равенството и братството. Егоизмът и хитруването идват след това. Иска ми се да вярвам, че днешните млади българи и българки ще бъдат по-добри във всяко отношение от нас – не каквито сме сега, а каквито бяхме в нашите отминали, в нашите незабравими младежки години.

ЧАСТ ВТОРА

ПОД ЗНАКА НА ИДЕАЛА. РАДОСТИ И ОГОРЧЕНИЯ, ИЛЮЗИИ И СЪЗИДАНИЕ – КЪМ ПРЕОБРАЗЯВАНЕ НА БЪЛГАРИЯ

Случи се така, че останах един от малцината живи ръководни дейци, които бяха непосредствени свидетели и участници в коренния преврат, започнал на 9 септември 1944 година. Изпълнен с чист идеализъм и вяра в справедливостта на нашето дело, заедно с моите другари по възгледи и по борба влагах всичко от себе си в градежа на новото общество. С тях се учех и израствах, успявах и грешах. И добивах онзи безценен опит, който не ми достигаше в началото...

Историята се разпореди не така, както мечтаехме, както си представяхме през първите години на ентусиазъм. Много неща бяха изживяни, изстрадани, премислени и преоценени, когато през 1956 г. застанах начело на Българската комунистическа партия. Много огорчения бяхме оставили зад гърба си, много поуки бяхме извлекли и сторихме всичко, за да се разграничим от извращенията, да потърсим по-верен път за осъществяването на нашия идеал.

Повече от три десетилетия посветих на това дело. И през тях, макар и на друга основа и в други мащаби, имаше приливи и отливи, имаше трудности, но и радости от постигнатото. Животът ни поднасяше своите мъчни уроци. Усвоявахме ги кога добре, кога не дотам успешно и... набирахме опит и мъдрост. Реалностите се променяха бързо, а с тях се променяхме и ние.

На определен етап трябваше отново да преоценим изминатия път. И да се отречем от ред неща, които за повечето съмишленици бяха до този момент светая светих. Да се отречем – и то радикално, без уговорки – в името на същия този идеал, но отърсен от вредните наноси, които не бяха никак малко.

През цялото това и главоболно, и хубаво време нито за миг не ме напусна вярата, че ще изведем страната ни на верния път към стабилен прогрес и всеобщото добруване. Историята ни е свидетел, че тази вяра не бе химера на един идеалист-романтик, а неоспорима реалност. За по-малко от половин век всички ние променихме облика на България.

Пак историята отсъди осъществяването на идеала да бъде придружено от чужди на неговата природа действия, от несполуки и разочарования. Обяснението на миналото ще бъде правдиво само ако се отчита цялата противоречивост на протеклия

исторически процес. Защото и направеното, и ненаправеното са обективен факт, който не може да бъде отречен. Още помалко – с примитивни идеологически клишета. Факт немаловажен, невторостепенен, непроизводен. А значим, свързан с трагичния поврат в развитието на бившите европейски социалистически страни.

ТРИ ОБЕКТИВНИ ДАДЕНОСТИ В ДЕЙСТВИЕ

Конкретно-историческият процес по време на радикалната деветосептемврийска промяна протичаше в изключително сложна международна и вътрешна обстановка. Сред обуславящите го фактори решаващо значение имаха, според мен, три обективни дадености. Разбира се, от гледна точка на световните процеси наличието им в нашето развитие бе историческа случайност. Такава случайност те бяха и в другите социалистически страни. Така или иначе, те съществуваха и се превърнаха във фактор, който предопредели за дълго време хода на нашето обществено-историческо развитие.

Първата даденост бе, че промяната в името на социализма у нас се извърши в условията на крайна изостаналост. Не бива да загърбваме този факт, не бива да го омаловажаваме, ако искаме да обясним правдиво и убедително за всички причините за ред абсурди, които съпътстваха, а в някои случаи съставляваха и същността на социалистическия преобразователен процес. Струва си да си припомним тезата на основоположниците на марксизма, че социалистическата революция може да победи само едновременно в най-развитите в материално и духовно отношение страни. Но факт е, че революцията победи за пръв път в една неразвита страна. Впрочем, както и повечето посетнешни революции. В това число и нашата...

Нещата се стекоха така, че, от една страна, марксистката теория не чертаеше ясни координати какво следва да се прави в подобни ситуации, а, от друга – историята продължаваше да ни поднася щедри изненади, като самопровъзгласените „социалистически" режими в Азия, Африка и Латинска Америка например. Както и да оценяваме от днешна гледна точка тези събития, те безусловно влияеха на международния климат, объркваха картите на голямата игра. Провъзгласяваха се високи принципи и идеали. Отправяха се реални предизвикателства към съществуващия световен ред. В същото време социализмът се

развиваше върху неадекватна на неговите благородни амбиции материално-техническа база. Не без основание обявен от нас за най-прогресивния обществен строй, той постоянно раждаше свои антиподи и антитези. В тази обстановка намериха почва илюзии от догматичен характер, а като добавим и грешките от субективен характер (и то не една или две!), се стигна за жалост до груби извращения и дори престъпления. При това все уж в името на доброто.

Бяхме участници и свидетели на драстични социално-исторически колизии, които ежедневно ни сблъскваха с трудности и непредвидени усложнения. Сега си мисля, че подобно развитие може би не е било фатално неизбежно, но, така или иначе, то протече пред очите ни във всички страни от социалистическата общност и доведе в крайна сметка до по-сетнешните събития, чиято задълбочена оценка все още предстои.

Такава е едната даденост, в условията на която България трябваше да изгражда социалистическото общество. И в нея е един от корените на абсурда: един сам по себе си прогресивен строй да започне постепенно да се самодеформира.

Това мое виждане се оформи що-годе цялостно след 1985 г. Но много години преди това у мен постепенно зрееше тревожната мисъл, че съм свидетел и активен участник в някакво гигантско и нелепо представление. Споменах вече, че през определен период социалистическите „вълни" заляха огромни пространства от света. Заговори се, напълно сериозно при това, за социализъм в Ангола, Мозамбик, Етиопия... Бях посетил вече редица от тези екзотично красиви, но трагично изостанали страни и се питах: щом ние, европейските държави, изживяваме такива непреодолими понякога трудности, как ли стоят нещата при тях. И може ли да става дума за социализъм, па макар и в някаква начална фаза. Не се ли нанасяше по този начин удар и върху идеала, и върху самата представа за социалистическото общество. Всичко това ме тревожеше, но беше реалност и аз я приемах въпреки съмненията и терзанията си. Пък и имах ли друг изход? В социалистическата общност съществуваше желязна йерархия, а маршалските пагони бяха на място, доста отдалечено от София.

Съществуваше и една друга, втора даденост, която не може да бъде пренебрегвана. През последните десетилетия планетата все повече се превръщаше в едно взаимно свързано цяло. В огромна пъстра мозайка от сложни лабиринти и противоречия, оцветена от разнообразни нюанси. Съществуваха и си съперничеха различни обществени системи.

Никоя социалистическа страна не решаваше собствените

си проблеми във вакуум. В една или друга степен тя трябваше да се съобразява с обстановката в останалия свят.

Като казвам тези неща, имам предвид и факта, че доста време след 9 септември 1944 г. това изискване за нас, българските комунисти, бе своеобразен водораздел между „правилната" и „погрешната" линия в политиката. Същото бе положението и в други страни от световната социалистическа система.

Разбира се, далеч съм от мисълта да отричам наличието на общи закономерности в страни, принадлежащи към една и съща обществена система. Щом съществуваха такива системи, в тях неизбежно взаимодействаха общото и единичното. Това бе един от ориентирите при изработването на съответен политически курс. Проблемът беше какво съдържание ще се влага в т.нар. „общо". Нещата се усложняваха и поради това, че историята беше оставила вече следи по пътя, някакъв специфичен опит. Реален бе рискът да се попадне в клопката на този опит и по този начин да се подценят или елиминират национално обагрените особености, или пък да се допусне отклонение от „проверения" път, който се представяше за единствено верен. В онези условия това бе равно на ерес. А еретиците, както е известно, обикновено завършват на кладата. Ясно е за какво става дума, нали?

След 9 септември 1944 г. ние поехме по вече трасиран път. Прилагахме съветския опит. Главното в него бе: експроприация на експроприаторите, ръководна роля на партията, индустриализация, колективизация... Една изпитана рецепта, директно предложена на българските комунисти. Кой можеше да я наруши? Някой храбрец с късна дата? Появиха се и такива, но за тях – на друго място.

По-късно постановката за общото бе дешифрирана и тя придоби по-разчупен словесен израз. Заговори се за общи закономерности на строителството и развитието на социализма. Политици изграждаха съответната политика, учени изписваха тонове хартия, за да обосноват теоретично тези закономерности. Така постепенно мисълта за общите закономерности бе превърната в аксиома. От подобна позиция се доказваше и несъстоятелността на ревизионизма и догматизма. Това бе една от „заслугите" на Хрушчов. По негово време, а и доста след това идеологическият фронт през година-две сменяше паролата за „главната опасност". Тя бе ту ревизионизъм, ту догматизъм. Става дума за Съветския съюз, но в известна степен подобно бе положението и у нас. Заради подценяване или „забравяне" на тази аксиома пострадаха незаслужено и някои български интелектуалци. Трудно е да се търси днес оправдание за това. А е и късно...

По-сетне тази мода като че ли попремина. В началото на 80-те години някои членове на Политбюро направиха опит да докажат, че у нас съществували два фронта – догматичен и ревизионистичен. Получих лично много писма с тревожни въпроси и остри протести срещу подобни опити. Не изпитах никакви колебания. Бях решил да им се противопоставя на всяка цена. И го направих в речта си пред един от конгресите на Комсомола. Ясно заявих, че у нас не съществува нито догматичен, нито ревизионистичен фронт.

Но това са събития от по-близката история. Искам да продължа започнатия разказ за началните етапи на нашето социалистическо развитие. Спирам се на тях, защото след 9 септември ние трябваше да изграждаме политика, да внасяме едни или други промени в нея, да изменяме дори стратегията, за да бъдем в съответствие с общите закономерности. Сега, когато размишлявам за станалото, стигам, макар и болезнено, до извода за погрешността на тази постановка. Бих могъл да използвам и по-тежки думи, но не в думите е същността...

Преди всичко „общата рецепта“ бе рефлексия на един специфичен опит – съветския. Извращенията, допуснати в практическото прилагане на този опит, бяха само едната страна на медала. Другата бе, че той отразяваше съвсем конкретна реалност – съветската и следователно не би трябвало да се обявява за общовалидна рецепта. Не би трябвало, но... За колко неща можем да кажем същото днес?

По-късно, когато се заговори за общи закономерности, никой не успя да даде научно обоснован отговор кои са точно тези закономерности и какво общо имат те с основните социалистически принципи, формулирани от Маркс и Енгелс. Какви ли не варианти се лансираха. В почти всеки по-значим документ на Комунистическата партия на Съветския съюз (КПСС) се предлагаше поредното „творческо“ разработване и доразвиване на проблема в зависимост от интересите в момента.

В комунистическото и работническото движение един от основните критерии за правилността на „линията“ бе безусловното приемане на тезата за общите закономерности. Във връзка с това си спомням някои от моите срещи с Брежнев в Крим по време на летните отпуски. На тях почти винаги присъстваше Константин Черненко, станал по-късно генерален секретар на Централния комитет (ЦК) на КПСС. Когато си позволявах да се интересувам за мнението на съветското ръководство по някои актуални проблеми, обикновено се намесваше и Черненко. Смисълът на неговите реплики бе като правило един и същ: придържането към общите защономерности – това бил въпро-

сът над въпросите, критерият за правилността на политическия ни курс. Кратко и ясно! Без никакви уговорки, без пространство за тълкуване или отстъпление...

Няма да бъде справедливо обаче, ако не отбележа, че тогава се говореше и за творчески подход към общите закономерности. А това означаваше да се търси специфичната им проява в една или друга страна. Но това създаваше само видимост за научност и реализъм, защото за закономерности се обявяваха преди всичко някои от процесите, протичали или протичащи в СССР. По тази причина политиката, която изработвахме и провеждахме, не излизаше извън техните рамки. А те бяха така формулирани, че изискваха утвърждаване на тогавашната система с всичките ѝ атрибути. Такава бе основната нишка, която пронизваше партийните решения, докладите пред партийните конгреси, речите и изказванията на Георги Димитров и Вълко Червенков. Тогава и аз споделях това виждане. Разбира се, моята дума по онова време нямаше значение. „Пагонът" ми бе достатъчно нисък, за да имам реално влияние върху провежданата политика. „Големите хора" у нас бяха най-вече дейците, завърнали се от емиграция в Съветския съюз. С всички многобройни и не винаги положителни последствия.

По-късно Хрушчов се опита да внесе известно „разведряване". Заговори се за „топене на ледовете". Н.С.Хрушчов издигна идеята за т.нар. общонародна държава, която заменя диктатурата на пролетариата. Това бе крачка напред. Ставаше дума не просто за специфична форма на проява на общите закономерности, а за нещо принципно ново, за определено новаторска стратегическа постановка. От тази промяна не последваха, уви, сериозни политически и практически действия. Съществуваха и още по-остри проблеми, които не получиха отговор. Ако Хрушчов не беше свален с „дворцов преврат" през есента на 1965 г., той може би щеше да отиде по-нататък и от смяната на формите да премине към смяна на съдържанието на политиката. Макар че Хрушчов-реформаторът бе неотделим от Хрушчов-сталиниста. Впрочем едно напълно обяснимо противоречие. Да си припомним обстановката, времето, в което Хрушчов се появи.

Подчертавам: нашето развитие след 9 септември 1944 г. бе органично свързано със споменатите обективни дадености. Сега си давам сметка, че всяка от тях създаваше условия за извращения, за формиране на антиподи на социализма. Положението се усложняваше и от факта, че те взаимно се допълваха и с това подсилваха отрицателното си въздействие.

Съществуваше и трета даденост. За пролетарските рево-

юции от XIX век Маркс казва, че те „... непрекъснато критикуват сами себе си, постоянно се прекъсват в своя собствен ход, връщат се към привидно извършеното, за да го започнат пак отново, с жестока основателност осмиват половинчатостите, слабостите и негодността на своите първи опити, повалят своя противник сякаш само за да почерпи той нови сили от земята и пак да се възправи срещу тях още по-могъщ, постоянно отстъпват пред неопределената огромност на своите собствени цели, докато не се създаде такова положение, което прави невъзможно всяко отстъпление...“

Когато се прочетат тези думи, първата реакция на някои може да бъде: ето, видите ли, още Маркс е прозрял сложността и противоречивостта на пътя на социалистическата революция. Нещо повече, смятал е, че това е обективно неизбежен процес, поради което не следва да се стига до крайности, когато се критикуват извращенията на социалистическата революция в XX век.

Да, Маркс гениално е прозрял, че ще съществуват трудности, че в движението напред непременно ще има и приливи, и отливи. Но дали това са същите перипетии, през които преминаха нашите революции? Маркс предвиждаше, че социалистическата революция ще победи най-напред в най-развитите страни, и то едновременно в повечето от тях. Той, естествено, не е имал предвид перипетиите, обусловени от първите две дадености (които той не си е представял и не е могъл да си представи!), а простия, но определящ в случая факт, че проправяйки съвършено нови пътища, революциите неизбежно ще изминат път, белязан с много опити и неминуеми грешки. Маркс, според мен, не включва тук в явен вид и ролята на субективния фактор, а той при анализа на нашите революции не може да бъде елиминиран. Нито пък подценен.

В крайна сметка, за да се направи обективна характеристика на случилото се в социалистическата общност, е необходимо да се изтъкне факта, че в нашите страни се заплетоха в здрав възел трите споменати дадености. В това лично аз виждам голямата трагедия на революционния процес през XX век.

Излишно е да се доказва, че в подобна обстановка ролята на ръководния политически елит и особено на лидерите на партията и държавата бе от изключителна важност. Би било твърде наивно обаче да се смята, че те са били в състояние да елиминират изцяло отрицателните следствия от посочените обективни дадености. Но историческият опит показа, че тяхната роля при определени обстоятелства е решаваща. Не определяща, а решаваща. От умението правилно да се анализират и оценяват възникващите проблеми, тенденции и перспективи, да се отчи-

тат приоритетите, да се противодейства срещу грешките и деформациите и т.н. зависи до каква степен заложените отрицателни възможности ще се реализират и кои от тях могат да бъдат омекотени или избегнати. Никой лидер не е чудотворец. Чудотворци не бяхме и ние, когато през 1956 г. подехме делото за обновяването на социализма у нас.

Колкото и да ни се иска обратното, длъжни сме да признаем честно: на Априлския пленум и след него ние не сътворихме чудо. Но и не бяхме безстрастни и безучастни наблюдатели на процеси и събития, а се постарахме почтено и сърцато да насочим развитието на страната по път, максимално ограничаващ и дори елиминиращ в рамките на възможното някои от отрицателните страни на нашето развитие.

Сега, от позициите на днешния ден, са възможни не една и две крайни оценки на Априлския пленум през 1956 г. В ред направления той наистина не излезе извън орбитата на неосталинизма. За това и аз поемам определена вина. Вина нося и че не се противопоставих категорично на канонизирането на т.нар. априлска линия, а тя се превъзнасяше неудържимо с всички възможни средства десетилетия наред. Това в една или друга степен спъваше търсенето на нови пътища, подходи и решения.

Независимо от всичко обаче, честните хора, извършили промяна на Априлския пленум, помнят идеализма и чистите пориви, с които проведохме партийния форум. Каквото и да се говори сега, той дойде не в резултат на лични боричкания и амбиции, а с желание да се отхвърлят извращенията, допуснати в предходния период. И днес убедено твърдя, че с решенията на този и превъзнасян, и подценяван пленум ние внесохме съществени корекции и по този начин създадохме възможност за по-бързо развитие на цялото общество.

Разбира се, и след пленума не успяхме да се отскубнем от „общата рецепта“. Но с извършените реформи внесохме определени корективи в провеждания политически курс. Те бяха насочени към по-пълно използване предимствата на социализма в съответствие с националните и историческите особености на нашето минало и настояще. В онези години това съвсем не беше малко. Още повече че то беше постигнато в условията на остра конфронтация между двете обществени системи. Фактът си остава факт: след Априлския пленум България бе преобразена и в икономическо, и в социално, и в духовно отношение.

Априлският пленум бе голямо изпитние за умението и далновидността на партията да концентрира вниманието си върху възловите проблеми и по този начин да осигурява движение напред по цялата верига на нашия обществен живот. Упрекват

ни например, че пленумът не приел цялостна програма. Това си позволяват да твърдят хора, които участваха в работата на пленума. Истина е, още тогава отчитахме немаловажното обстоятелство, че по време на самия пленум нямаше възможност да се пишат програми. Просто нямаше време за това. Както и нищо не налагаше да се връщаме към минали събития, по-конкретно към сектантския период. Това бе многократно разглеждан и в основни линии изяснен епизод. Вместо да губим време и да хабим сили за обсъждане на подобни неща, ние взехме главните, решаващите въпроси в развитието на страната.

А те наистина бяха много. Стояха нерешени въпроси във връзка със селското стопанство, с безработицата, с прекомерната централизация, с ограничените функции на обществените организации, с аномалиите в ръководната роля на партията. Така че на пленума не можеше да се решат всички въпроси. Не разполагахме и с автентични материали. Нямахме финансова база и организационна готовност. Още повече че и в ЦК, и в Министерския съвет, и в редица други възлови органи работеха хора, свързани с отречения култ към личността и присъщия му порочен стил.

В такава обстановка трябваше да се удържи положението, а не да се открива фронт срещу всички и всичко... Когато обстановката бе изменена, се подеха острите въпроси и те бяха решени. Бяха обновени ЦК, Министерският съвет, Народното събрание, обществените организации и т.н. В самата партия бяха извършени сериозни промени по линия на разгръщането на вътрешно-партийната демокрация, макар че не се отиде докрай в премахването на условията за формиране на явления, наподобяващи вече осъдения култ към личността. Така или иначе, обновителният процес се разгръщаше и вървеше напред. Бяха създадени условия за подем на селото, за премахване на безработицата, за преодоляване на извращенията в политическата система. И този процес бе възприет от цялата партия.

Струва ми се, че казаното е достатъчно, за да се разбере същността на подхода, който тогава се приложи при обновяването на кадровия състав и на ръководните дейци в партийните, държавните и обществените органи. И в тази област не се отиде към кавалерийски щурм. Разглежданият процес не можеше да не бъде постепенен. Но той беше неизбежен.

Дълбоко грешат онези, които се стремят да внушат тезата, че Априлският пленум бил разчистил лични сметки, че извършената от него работа се ограничила с персонални промени. Пленумът постави началото на дълбок обновителен процес във всички сфери. Дори когато не се излизаше от рамките на

тогавашната система, това бе действително обновителен процес. Кадровите промени в него не бяха нито преднамерени, нито водещи. Но, както вече изтъкнах, те бяха неизбежни.

Знае се например, че по време на пленума и особено в следващите няколко години от ЦК, Политбюро, Министерския съвет и други органи и институции бяха изведени някои известни дейци. На първо място това се отнася до Вълко Червенков, Антон Югов, Георги Чанков, Георги Цанков, Райко Дамянов и други. Въпреки компромисите, които се направиха, редица от тях не можаха да скъсат с предишните си порочни разбирания и методи. Навярно някои съзнателно продължаваха да отстояват такива разбирания и методи. Обяснимо е защо. Нали Вълко Червенков, Антон Югов, Георги Чанков, Георги Цанков и други бяха активни участници в репресиите след 9 септември, в създаването на лагерите, включително и на лагери след Априлския пленум. Те бяха участници и в грубите извращения по време на колективизацията.

За всичко това те носеха съответна отговорност. Чудно ли е тогава защо известната реч на Вълко Червенков против култа на личността не убеди никого, че авторът ѝ е искрен. Чудно ли е също, че непосредствено след пленума трябваше да се занимаваме с груби прояви на Георги Чанков. По-нататък ще разкажа за случаи, свързани с Антон Югов. Така че въпросът опираше не до стремеж да се уреждат лични сметки. Обективният ход просто влезе в противоречие с определени личности.

Но нека споменем, макар че това е добре известно, че след снемането на посочените дейци, а и не само на тях, нито един не бе репресиран. Обратно. Бяха им осигурени всички условия за спокоен живот. И на тях, и на семействата им. Много от тях достигнаха до завидни старини. Изобщо постъпи се хуманно и цивилизовано.

Нека ми бъде простена човешката суета да заявя, че въпреки грешките, въпреки всички реални и мними недостатъци аз се гордея с Априлския пленум. Известно е, че в историята висока ценност имат не само събитията, осъществили оптимума. Априлският пленум придвижи напред нашето общество. Неговият принос в сферата на социалното творчество е несъмнен. И това, вярвам, се признава и от отрицателите му... А оптимума нека оставим за бъдещето.

Неправомерно и неморално е да се уеднаквява времето до и след Априлския пленум. И е погрешно както от политическа, така и от чисто практическа гледна точка. Казвайки това, далеч съм от мисълта, че между 9 септември и Априлския пленум има някаква непроходима граница, която ги разделя и про-

тивопоставя. Това са просто две радикални събития, две взаимно свързани звена, два повратни момента в един продължителен исторически процес, чиято крайна цел бе осъществяването на социалистическия идеал.

Спирам се на тези въпроси, защото развитието на страната ни се характеризираше и с ред съществени особености. Те не могат да бъдат подведени под формулата за специфичните форми на проявление на общите закономерности, превърнала се от прекомерна употреба във вестникарско клише. На определен етап от нашето развитие започнаха промени, засягащи форма и съдържание, тактика и стратегия, оперативни мерки и политика. За жалост и тези промени не успяха да доведат до преодоляване на неосталинизма в тогавашната система. Очерта се зримо обаче етапът от 9 септември 1944 г. до Априлския пленум през 1956 г., както и етапът след Априлския пленум. На този факт бих искал да наблегна особено.

В ДНИТЕ НА ЩУРМА

Напоследък наред с всевъзможните „спонтанни" подмятания и хули срещу мен се появиха и спекулации около събитията на 8 срещу 9 септември 1944 г. и личното ми участие в тях. Лаком залък се оказа това за мнозина. Лапнаха го, без да правят сметка, че трудно ще го преглътнат. Просто някои видяха шанс да се удари още веднъж Живков, „виновникът за всички беди". Комай единственият...

Може би бих отминал и нечистоплътните подмятания, и произволните, безотговорни писания (малко ли неща съм принуден да оставям без внимание?), ако в общия хор не бяха се включили и авторитетни люде. Отдавам участието им в дирижираната лъжа не толкова на преднамереност или на особености в характера, колкото на недостатъчно познаване на фактите от онова сложно време.

Аз ги познавам обаче и нямам никакво намерение с днешна дата да ги коригирам в една или друга посока. Ще кажа просто истината и вярвам, че доста почтени хора ще я потвърдят. Все пак живите помнят...

За самия 9 септември, денят на смъкването на фашистката власт у нас, е писано толкова много и така подробно от мемоаристи и историци, че не виждам необходимост както да рисувам панорамна картина на протеклите събития, така и да навлизам в детайлите. Ще маркирам само личните си вълнения и

прякото си участие в дните на щурма с пълното съзнание за фактологичната обеденост на разказа. Впрочем това е същият подход, който използувах, говорейки за партизанското движение. Не за всичко, не въобще, а само за главното. И за онова, в което съм участвал лично и съм изявил и позициите си, и волята си да ги отстоявам докрай...

И така. Ходът на събитията в самото начало на септември 1944 г. неумолимо ни приближаваше към победния ден. На северната ни граница бяха вече частите на Съветската армия. Революционната криза достигна своя предел. В София започнаха масови акции на народа. Спомням си живо митингите пред Съдебната палата, пред Майчин дом, на площад „Света Неделя“, стачката на трамвайните работници и служители, демонстрациите пред Съветската легация и пред Германското посолство, пред „Славянска беседа“...

Всички тези акции имаха голямо политическо значение. Те бяха организирани от Градския комитет на партията. Аз не съм участвувал в тяхното ръководство. Моята задача беше друга, а именно – да осъществявам непосредственото ръководство на подготовката, координацията и действията на бойните сили в София и околностите, както и при нанасянето на главния удар. За целта беше създадено Оперативно бюро, известно още и като Оперативен щаб. То бе ръководено от мене. В него бяха и д-р Владимир Бонев, Иван Бонев (Витан), Станко Тодоров. Впоследствие неговият състав беше разширен.

В съответствие със задачата за удара в София Оперативното бюро трябваше преди всичко да осигури необходимата готовност на бойните сили. Задача отговорна и съвсем нелека, като се има предвид, че управниците не бяха сложили оръжие и разполагаха с немалко възможности.

С какво разполагахме ние? И какви сили следваше да приведем в бойна готовност? Това бяха:

Шопският партизански отряд от бригада „Чавдар“ с командир Иван Бонев (Витан), настанен тайно в София седмица преди удара; танковото съединение в Негован; Погребите; прожекторната рота на Редута; учебната рота при Военното училище; пионерно-щурмовата дружина. И, разбира се, членовете на софийските бойни групи, ръководени от д-р Владимир Бонев (Доктора)...

Възможно е и да пропускам още някакъв важен „резерв“ (лишен от каквато и да е документация, днес разчитам главно на паметта си!), но не мога да пропусна главната, ударната ни сила – партийните и ремсовите организации в столичния град. Работили активно и самоотвержено в годините на нелегалната

орба, те бяха вътрешно мобилизирани, готови за открити революционни действия. Въоръжихме ги и с тях завзехме складовете с оръжие в района на Погребите.

Въоръжихме повече от три хиляди комунисти, ремсисти, отечественофронтовци, безпартийни. Поставихме им конкретни задачи, организирахме взаимодействието им с разнородните бойни единици. Искам да отбележа специално, че това бе солидна революционна армия – ентусиазирана, сплотена, жертвоготовна. И навсякъде се вписваше със собствения си почерк на самоотвержена и безкористна сила.

Разполагахме и с широка мрежа от сътрудници от средите на комунисти, ремсисти, отечественофронтовци. Те изпълняваха функциите на охрана и свръзка, размножаваха документи, позиви и листовки, разнасяха съобщения... Всичките заслужават почит и думи на благодарност. За денонощните усилия, за безкористната им служба на общото дело. Такива думи следва да бъдат отнесени и към цяла трудова София, която с масовите си акции улесни успеха на главния щурм...

Обстановката изискваше максимално напрежение и съобразителност. Така например Погребите бяха за нас един голям проблем. Затова една от първите ми задачи бе да „хванем" изкъсо, както се казва, нещата там. Отидох. Явката ми беше дадена от щаба. Сега не си спомням името на човека, с който трябваше да се срещна. Беше адвокат, комунист. Тогава в моите очи изглеждаше възрастен човек. Как ли бих го „претеглил" сега от върха на моите 85 години, не зная. Но беше стабилен и уравновесен. Казах му направо, че трябва да ми се предадат връзките за Погребите. Той се развълнува, стана и започна припряно да се разхожда. Разбирах го. Сложни бяха времената... Накрая се съгласи. Предаде ми всичко по надлежния ред: с явките, с паролите. С други думи, „ключът" на Погребите беше вече в мои ръце...

Или да вземем танковото съединение. Там аз отидох с мотоциклета, с който ме „въоръжиха" другарите. Командващ на съединението беше мой земляк, правчанин. Стари познати бяхме, но макар че говорехме на „различни" езици, в младежките си години се засичахме на разни вечеринки. Та спомням си на едно такова веселие след представлението започнаха танци. Ние, дето бяхме от другата страна на „барикадата", се обявихме против всякакви там танци-манци. Сборичкахме се с този мой земляк, а той тогава беше протупей-юнкер. Със сабя беше. Взехме му я, един вид обезоръжихме го. После разбрах, че си имал доста ядове в поделението по този повод... Турих му пепел на случая и се появих при него. След доста настойчиви уговорки той

склони, ще ни съдейства. Но въпреки даденото съгласие, у мен си стоеше съмнението да не би в последния момент нещо да се случи, да ни измени. Затова си послужихме с прийом, който ни даде възможност да проследим всичко. За негова чест той удържа на думата си...

Изключително много залагахме и на Шопския отряд. Послужихме си с хитрост, разбира се. Партизаните влязоха в столицата като съвсем обикновени, мирни и тихи шопи, тръгнали с каруците си на пазар в големия град. Приложихме и други маскиращи средства... Така в самия „център" на борбата вкарахме партизани, комунисти и ремсисти. Имаше земеделци, както и много безпартийни.

А Съветската армия вече бе дошла в България. Навсякъде посрещана не с куршуми, а с цветя в знак на обич и признателност... Това предопределяше изхода от десетилетната борба на нашата партия за по-добър живот на трудовите хора!

На 7 септември доведох до знанието на Оперативното бюро решението на Централния комитет на партията и на Главния щаб на Народоосвободителната въстаническа армия (НОВА). То бе кратко и категорично: В два часа след полунощ на 8 срещу 9 следва да бъде нанесен решителният удар срещу отчаяно скърцащата, но все още читава държавна машина.

В ред отношения тактиката бе изградена върху момента на изненадата. Управляващите трябваше да посрещнат удара там, където най-малко го очакваха. Срещу предвиждането им, че бурята ще започне и ще се разрази най-силно в крайните, работническите квартали, решението фиксираше центъра на столицата с основни обекти – Министерството на войната и Министерството на вътрешните работи, Дирекцията на полицията, радиото и Централната поща.

Вторият сюрприз, който следваше да смути и обърка властниците, бе свързан с обекта на главния удар. Не друго, а тъкмо Министерството на отбраната трябваше да бъде атакувано най-първо. Знаеше се, че там се намираха най-яростните царедворци, правителството, най-преданите привърженици на властта с нейната профашистка и прогерманска ориентация. Пък и това бе най-силно охраняваната крепост на държавното ръководство.

Неочаквана изненада бе и участието на войскови поделения, преминали на страната на въстаналия народ, и опазеният в тайна план на действие. По-сетне научихме, че правителството е разполагало с информация за готвените събития, но не е знаело датата и часа на въстанието.

Това, що се отнася до тактиката на изненадата, далновидно изготвена и стриктно и талантливо проведена от всички нас. Но има и един обективен фактор, който трудно може да бъде надценен. Решението на правителството на Съветския съюз да обяви война на България внесе смут сред управляващите, а паниката, както се знае, е лош съветник. Но то въодушеви трудовите хора, разколеба част от офицерите и спомогна за по-нататъшното революционизиране на армията.

Към полунощ на 8 септември София бе изолирана. Всички изходни пунктове бяха завардени. Група под ръководството на тогавашния комисар на Шопския партизански отряд – Давид Елазар, прекъсна телефонните и телеграфните връзки на София.

Аз ръководех сборна група партизани от Шопския отряд и членове на бойните групи в столицата. Въоръжени бяхме добре. Е, не може да се каже „до зъби", но разполагахме с автомати, бомби, пистолети... И с енергия и кураж – почти в излишък!

Предадох паролата на хората си, събрали се около мен в Градската градина, както се казва, под самия нос на Министерството, главен прицел на вниманието ни през тази нощ.

Оперативният план предвиждаше то да бъде превзето отвътре (за блестящо проведената операция е писано много, та не виждам необходимост и аз да добавям своите свидетелства). В случай на непредвидени обстоятелства или, недай си Боже, на неуспех, нашата група трябваше да го щурмува със сила и да го завземе. Не си въобразявахме, че ще бъде лесно...

Няма да описвам напрежението, което владееше всички ни. Бойците стискаха оръжието си, взираха се в мрака пред себе си и чакаха моя сигнал. Но от масивната сграда, която белееше в тъмнината, не долиташе никакъв звук. После един по един започнаха да светват прозорците, през ярко осветените стъкла се мяркаха за миг човешки фигури и бързо изчезваха.

Новината разреди напрежението и ни даде нови сили. Военното министерство бе превзето отвътре от войскови поделения, водени от спечелени за каузата офицери. И в тази първа отвоювана „територия" веднага се настани Щабът на НОВА.

Ръководената от мен ударна група тутакси бе насочена към другите важни обекти – министерства, радиото, пощата, полицейските участъци...

Щабът, който ръководех аз и който съвсем резонно бе наречен „оперативен", се настани в хотел „Славянска беседа". За дълго време това място се превърна за нас в денонощна работна площадка, в единствена квартира за мнозина... Какво ли не се говори днес за онази, някогашната „Славянска беседа", как-

во ли не се принажда, изопачава, измисля. А аз си я спомням като шумно, трескаво и чисто средище, в което изгаряха в работата си хора с чисти помисли и чисти дела...

...Спомням си, че през последните две денонощия, на 7 и 8 септември, не бях подвивал крак, не бях се докосвал до легло, не бях мигвал. Напрежението, поетата отговорност, прекомерната възбуда ме поддържаха ведър и дееспособен. Но когато в ранната сутрин на Девети главната операция приключи, аз изведнъж се почувствах изчерпан физически, прибрах се със сетни сили, легнах и потънах в непробуден сън. Сега си мисля, че не само физическата умора ме бе повалила, емоционалното претоварване също е казало думата си.

Събудиха ме някъде към 11 часа преди обяд с вестта, че е образувано отечественофронтовско правителство начело с Кимон Георгиев, че вече е прочетена програмата му, че трудова София ликува. Облякох се светкавично и буквално хукнах навън. Боже, с какво тържествуване ме посрещнаха улиците! Не бях си го представял и в най-смелите си съници. Вървях и си казвах: „Ето го опиянението от победата, ето я радостта на победилия народ!"

Навсякъде имаше огромни групи от хора, гърмяха гласовете на ораторите и ечаха лозунгите на спонтанни и на организирани митинги – в центъра, в отделни райони на София, в казармите... И всички в подкрепа на правителството на Отечествения фронт, на новата революционна власт. Реакцията не успя (или не посмя) да събере нито един контрамитинг.

За преоблдаващата част от народа ни се затваряше една страница, изпълнена с несигурност в утрешния ден, страхове и унизителен недоимък. „Хлопваше" се и страницата на наложения ни от управниците съюз с хитлеристка Германия. А съзнанието, че малка България тръгваше с огромната страна на братята руси, носеше толкова надежда... Говоря за повечето от хората, естествено. Защото имаше и колебаещи се между надеждата и неверието, имаше уплашени и направо паникьосани, очакващи възмездие. Бях сред победителите и мога да свидетелствам за това.

На два от митингите в центъра на София ораторствах и аз – на площад „Света Неделя" и пред двореца. Речите ми бяха импровизирани, горещи и приповдигнати, както общото настроение наоколо. Една от тях произнесох от балкона на двореца. Тя е запазена и от нея може да се съди за атмосферата, завладяла всички ни. Скъпи ни са тези далечни вече свидетелства на нашето минало. Премного пламенни и дори наивни от днешна

ледна точка, те са автентичен документ за времето и за нас самите. За нашата младост и за нашата вяра, че идваме в името на нещо по-добро...

ЗА И ОКОЛО „СЛАВЯНСКА БЕСЕДА"

Ако човек не е бил пряк участник в събитията през онези дни, може и да помисли, че поне в началото победителите са си дали минутка отдих, отпуснали са се като на празник. (А какъв по-голям празник от една победа, извоювана с такава висока цена!) Успокоили са се, потънали са в опиянението на младата свобода. Нищо такова. Още в утрото на Девети върху нас се стовари отговорността да затвърдим победата и да поставим държавността върху нови принципи. Веднага след образуването на правителството на Отечествения фронт се пристъпи към създаване на съответния управленчески апарат в държавните структури, в командването на армията, в Министерството на вътршните работи, навсякъде...

Първата задача на ръководения от мен Оперативен щаб бе да обезвреди онези, които със зъби и нокти биха бранили своето владичество и които биха се противопоставили със сила на начинанията на новата власт. Това бяха министри, регенти, бивши депутати и висши държавни чиновници, военни и полицаи, престарали се в изпълнение на „службата", хитлерови агенти, видни царедворци... Едните заварихме в домовете им (с лукса си те бяха втрещили нашите момчета!), други предвидливо се бяха изнесли в Чамкория. Излишно е да казвам, че открихме и арестувахме и едните, и другите. Доведени на „Славянска беседа", някои бяха освобождавани, а други предавани на новосформираното Министерство на вътрешните работи или на новото армейско ръководство.

Уместно е да се повтори, струва ми се, че в толкова обсъжданата „Славянска беседа", където аз наистина замръквах и осъмвах, прегладнял и недоспал, се помещаваше само един временен орган, който преустанови работата си веднага щом Министерството на вътрешните работи пое функциите си.

Изпълнени бяха първоначалните, иманентни на новата власт задачи. Попитаха ме искам ли да премина на подходяща длъжност в държавното управление. Отговорих, че предпочитам да остана на партийна работа. Свикнал бях с нея, продължаваше да ме влече близкото общуване със съидейници. Партийното ръководство даде принципното си съгласие да се вър-

на на старата си длъжност, т.е. да стана един от секретарите на Областния комитет на партията. Не след дълго обаче ме извикаха в Централния комитет и ми казаха, че се налага да изчакам няколко месеца. На същата среща ме уведомиха, че е арестуван директорът на полицията Георгиев, разобличен, че е участвувал в избиването на партизани. Убедиха ме, че се налага временно аз да поема работата в свои ръце. В онези години нямаше време за колебания, още по-малко за капризи. Преместих се в сградата, където се помещаваше ръководството на полицията, и станах главен инспектор в новосъздадената Народна милиция. Тъй че първата ми държавна длъжност след 9 септември беше ни повече, ни по-малко: главен инспектор, но затова пък не къде да е, а в милицията...

Задачи, както следваше да се очаква – много. Но две бяха главните: да се изработи временният статут на милицията и да се пристъпи към подготовката на кадри за МВР.

За да стане ясно с колко и какви кадри разполагахме в началото, ще кажа само, че екипът, на който възложих да се заеме с изработването на статута, се състоеше от един учител комунист, един безпартиен, завършил Школата за запасни офицери, няколко юристи криминалисти от предишния състав на полицията и толкоз. А работата не търпеше отлагане. Необходими бяха спешни мерки, за да се пресекат стихийните действия по места и да се въведе строг ред. Паралелно с това сформирахме специална група за овладяване на развихрилата се престъпност.

След 1989 година наред с всевъзможните измислици и лъжи по различни поводи плъзнаха и доста свободни съчинения на тема „Славянска беседа". Какво бих могъл да кажа днес, от дистанцията на времето? И да го кажа съвсем категорично.

В еуфорията на онези първи дни имаше, естествено, и единични случаи на разправи и отмъщения. Хора, тежко пострадали от фашистките изстъпления, търсеха възмездие за изживяното. Но ние не толерирахме саморазправите. Осъждахме ги и ги наказвахме. Лично аз съм настоявал за строги мерки против нарушенията на законността.

Разбира се, мислейки и свидетелствайки за онези смутни дни, мога да отговарям единствено за себе си и за своите постъпки. Искам да вярвам, че и най-големият ми зложелател не би могъл без насилие над истината да свърже името ми с прояви на мъст и жестокост. Знае се, че не съм допускал да се извърши нито едно убийство на територията, където действаше бригадата „Чавдар", макар че там бяха интернирани или убити от фашистката власт десетки и десетки комунисти, ремсисти,

земеделци, безпартийни... Убивани бяха зверски партизани, ятаци, невинни и непричастни хора. Не бяха пожалени дори невръстни дечица. Нямало било фашизъм у нас! Де да беше така, де да беше...

Известен е на широк кръг от хора и фактът, че съм отменял смъртни присъди, които е предстояло да бъдат изпълнени. И то във време, когато подобни разправи не са били невъзможни. Нелепо е да се мисли, камо ли да се твърди с претенции за истинност, че след победата ще прибегна до кървава разправа с когото и да било. През целия си живот съм се противопоставял на самоволието и упражняването на насилие. Изпитвал съм и продължавам да изпитвам дълбока вътрешна неприязън към всякакъв род издевателства над човешката личност. Бил съм за твърдост и принципност, но не за жестокост. За действия чрез убеждение, а не чрез принуждение. Отстоявал съм тези си разбирания и по време на съпротивата, и в годините до 1956 г., и през тридесет и три годишното ми управление.

ИЗПИТАНИЯ СЛЕД ПОБЕДАТА

В началото на 1945 г. работех в Областния комитет на партията. Романтичното опиянение от извоюваната победа постепенно отминаваше. Еуфорията стихваше. Започваше истински трудното. И се заредиха присъщите на всички революционни етапи подеми и спадове, постижения и несполуки...

Ние, партийните работници, година и нещо не бяхме получавали заплати. А не бяхме заможни хора. Нямахме ни движима, ни недвижима собственост. Единственото, което получавахме, бе скромен обяд в уреден за нас стол. Мнозина имаха и семейства. Налагаше се всеки сам да си блъска главата как да осигури прехраната на близките си. Това не беше лесно, изпитал съм го на собствения си гръб, та зная.

Съветският съюз въпреки незавидното положение, в което се намираше сам, ни оказа своевременна помощ. Тя бе недостатъчна, за да задоволи потребностите на страната, но беше помощ. Ето какво не бива да се забравя никога. Забравата би била черна неблагодарност. И историята няма да ни го прости. Това не попречи на някои съвременни „демократи“ да загърбят всичко. И да пледират за съд срещу... Русия.

После, после започна и участието ни във войната, което щеше да спомогне за формирането на вярна представа за нас в света. И да ни нареди не сред победените, а сред победителите.

да предотврати и нова национална катастрофа. Това не бива да се забравя!

Обстановката бе изключително тежка. С всеки изминал ден тя се усложняваше все повече и повече. Не достигаха най-необходимите хранителни продукти за населението. Предишният фашистки режим ни остави една разграбена, доведена до унизителна бедност страна. Накъдето и да се обърнеш – разсипия и недоимък.

При този хал на народа ни социалистическите идеи със своите благородни принципи за равенство, братство, благоденствие и свобода не можеха да не завладеят сърцата на хората. Дори когато съзнанието на мнозина не бе подготвено за голямата промяна. Първите дни, месеци и години след Девети септември бяха време, когато суровата истина за оставеното ни наследство се стовари с цялата си сила върху нас.

България не бе само бедна, тя бе излъгана, ограбена, изолирана. И ние поехме съдбините ѝ в недотам опитните си ръце. Болеше ни за всичко, а нямахме магическа рецепта за безбройните неволи и страдания.

И до днес ме преследва споменът за едно село в тогавашната Брезнишка околия. Отидохме там с околийския секретар, за да изясним на място защо не се изпълнява държавната поръчка. Отидохме тревожни и загрижени, а се върнахме потресени и разстроени. Унили и обезсърчени мъже и жени се изправиха пред нас. Разбрахме, че притежават една-единствена вършачка и от нея им се вземаше по наряд почти всичко. Стояха притихнали и мълчаливи. Сурови и издръжливи селски мъже, а виждаш как от очите им се стичат сълзи. Неописуема, неизбродима мъка. Да бяха крещели срещу нас, да бяха ни посегнали дори, по-лесно щях да го понеса.

Три пъти съм инквизиран в полицията до пълна безпаметност. И съм издържал. Само аз си зная какво ми е струвало. Оттогава съм убеден, че мога да устоя на всичко, в състояние съм да овладея психиката си, да мобилизирам своята издръжливост и в най-тежката житейска ситуация. Но тези безжизнени мъжки очи разлюляха почвата под краката ми. Разпоредих незабавно да не вземат повече доставки от това село. И се върнах с натежало сърце в София.

Ето, минали са толкова години оттогава, а споменът не избледнява. Страшно е да се срещнеш с човешката мъка. И да се усетиш безсилен...

А обстановката бе почти същата в цялата страна. Единственото ни богатство бе огромната подкрепа на народа, вярата

у, че го очаква нещо по-добро от досегашния му хал. Невъзможността да отговорим в кратки срокове на очакванията му и измъчваше повече от всички трудности. Живите партийни функционери от онова и тежко, и хубаво време могат да потвърдят това.

Все тогава от Съветския съюз пристигна голяма група политемигранти, сподвижници и съратници на Георги Димитров. Посрещнахме ги с много сърдечност, доверие и надежди. Те някак естествено заеха възловите постове в държавата. Нали бяха професионални революционери. Влязоха навсякъде: в Политбюро, в армията, в министерствата.

Непосредствено след тях пристигнаха и съветските съветници. Те започнаха работа не само в Щаба на армията и в самото министерство, но и в армейските поделения. Аналогично бе положението и в органите на МВР, в Държавна сигурност, в областта на земеделието, на промишлеността, в съобщенията и пр. Погрешно е да се оценява работата им еднозначно. Погрешно и несправедливо.

В началото на 1950 г. у нас пристигна и генерал Филатов като представител на съветския Комисариат на вътрешните работи заедно с голяма група „съветници". Той е известен освен с всичко останало и с пакостите, които натвори у нас, включително и като насочи усилията на следствието към висшето партийно и държавно ръководство. Чух, че по-късно е бил разстрелян в страната си, но нямам данни каква е била съдбата му преди това.

След разпадането на социалистическата общност осмислянето на миналото бе наложително и неизбежно. Това осмисляне естествено будеше противоречиви чувства и пораждаше противоположни оценки. Изправено на „съд" бе времето, в което бяхме вложили най-доброто от себе си, когато в кратки срокове бе възродено народното стопанство. Когато се пристъпи към изграждане на нови промишлени предприятия. Разгърна се уникалното, незабравимо за хиляди участници в него бригадирско движение. (Странно е, че не се споменават днес обектите, изградени от младите ентусиасти! Че не се казва нищо за безвъзмездния им труд...) Оживлението в духовния живот бе респектиращо. Стихията на ентусиазма и на революционната романтика бе увлякла стотици хиляди хора.

В същото време зад съзидателния устрем и красивата романтика на този период вече надничаха някои отрицателни прояви. Предприеха се крути мерки, които още тогава породиха сериозни съмнения, разочарования дори. Към тях можем да отнесем „революционното" премахване на едрата частна собственост и ускорената колективизация в селското стопанство.

Сега се питам, макар и със закъснение, кому бе нужен този кавалерийски щурм? Необходимо ли беше да се извършва такова тотално одържавяване? Нямаше ли да е по-добре промените да се правят постепенно, стъпка по стъпка, като се запази (а защо не и умножи) частната собственост върху редица стопански обекти? Кое щеше да бъде полезно за страната ни – изострянето на класовата борба или консолидирането на всички патриотични сили в името на едно по-добро бъдеще?

Закъснели въпроси, ще каже критичният читател на тези редове. Но той е прав само отчасти. Защото системата, скроена по сталински образец, в онова време не само изключваше, но и заклеймяваше остро подобни въпроси. Тя изискваше „праволинейно", еднозначно решение. И най-често го получаваше... Това е истината.

Системата наложи своите еднотипни модели и в политиката. Макар че известно време самият живот като че ли подсказваше вярното решение. Избраният модел бе така наречената народна демокрация. Спомняме ли си още за нея? Тя предполагаше многопартийност, парламентарна демокрация, свобода на словото, печата и радиото, национална независимост и пр. Всъщност нещата у нас започнаха така. И то не само на думи, но и на практика. Народът се радваше на придобитите свободи. Вярваше, че те ще се множат... По-сетне, уви, се наложи до болка познатият модел. Развитието на демократичния процес се сблъска с чужди образци, с неприсъщи на социалистическия идеал факти и явления.

Тук ми се иска особено да подчертая дълбокото си убеждение, че независимо от противоречивите днешни оценки за личността и делото на Георги Димитров, той ще остане в историята. И не само като един от ръководителите на българското и международното работническо движение, но и като героят от Лайпцигския процес, разнесъл името на България по всички краища на света. Защитил блестящо и родината, и смисъла на своя живот. Днешните опити да бъде заличен той от паметта на хората са обречени на провал. Както са обречени всички оценки, породени от политическата конюнктура. Те ще имат съдбата на еднодневки...

В онова време партията бе ръководна и направляваща сила в обществото. Запазено бе и присъствието на Българския земеделски народен съюз в обществения ни живот. Ще ми се да направя няколко необходими пояснения във връзка с откровените спекулации, които се внушават напоследък.

Моя милост и създадената фракция в Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП по времето на Вълко Червенков успяха

да попречат на изпълнението на негово строго поверително писмо, в което се обосноваваше необходимостта от елиминиране на БЗНС като самостоятелна политическа сила и вливането му в Отечествения фронт. Както стана впрочем с другите политически партии, които съществуваха по времето на Георги Димитров.

Преписът на това писмо и моите последващи стъпки бяха решаващият фактор, за да заеме Георги Трайков изцяло положително отношение към решенията на Априлския пленум. Той остана на тази позиция до края на своя живот. Беше верен и искрен съюзник, обичаше България. От своя страна аз също се отнасях към него с уважение и другарство. Правех всичко възможно да се отдава дължимото на БЗНС.

Ние приветствахме и подкрепяхме не само вътрешната, но и международната дейност на БЗНС, която, както е известно, беше доста интензивна. Отчитахме, че съюзът има своето естествено място в политическото пространство, че има стари традиции и добри перспективи.

Земеделците получиха всички искани от тях места в парламента и правителството. Бързо се увеличаваше членската им маса. Известно е, че приемът в Българската комунистическа партия бе ограничен, а численият ѝ състав беше изкуствено задържан до 500–600 хиляди души. БЗНС бе единствената алтернатива на партията. В същото време 90 на сто от тези, които масово встъпваха в БЗНС, бяха млади хора, най-често измежду средата на интелигенцията. Хора, които търсеха политическа изява. И никой в държавата и партията ни не попречи на този естествен стремеж. На практика спънки имаше само при влизането в БКП. Може да прозвучи странно днес, но беше така... И са смехотворни твърденията на някои, че едва ли не насила са били „вкарвани“ в партията. А те се били противели, представете си...

Много сродни партии, особено в Западна Европа, ценяха контактите с българските земеделци. В обстановката на „студена война“ тези връзки отваряха своеобразни „прозорци“ към външния свят. А от това печелехме всички. Нашите съюзници в Москва неведнъж са ни казвали, че ни завиждат за възможностите за полезни връзки със света, които осъществявахме с помощта на другарите ни от БЗНС. Друг е въпросът, че понякога отделни съветски ръководители се опитваха да шантажират българската комунистическа партия и нейните дейци, заигравайки с нашите земеделци. За съжаление това бяха методи, които Москва използваше често и нашироко и при Сталин, и при Брежнев, и при Горбачов.

„АНГЛИЙСКИ АГЕНТ" НАЧЕЛО НА ФРАКЦИЯ, КОЯТО ВЗЕ ВЛАСТТА

Пътят, който България пое на 9 септември 1944 г., означаваше извършването на дълбоки промени във всички области на живота. Предстоеше изграждането на едно съвършено ново общество със свои принципи и закономерности. Хилядите членове на партията не се съмняваха в правилността на провежданата политика и работеха за нея. Работеха съвестно и сърцато. Беше време на упование, вяра и устремност напред. Ще пресиля ли, ако кажа, че и ръководители, и редови комунисти носеха в сърцата си неунищожимата вяра на Вапцаров в идващите честити дни? И твърдата убеденост, че за нея няма открити бронебойни куршуми...

Така бе в началото. После един по един започнаха да подават рогата си демоните на противоречивия ни обществен строй. Първа, но не единствена пострада опозицията. Част от нея бе жестоко и безсмислено разгромена. Мнозина бяха изпратени по затвори и лагери. Тази участ не отмина и редица членове на комунистическата партия. Обстановката в самата управляваща партия не бе лека. Стигна се до пълния абсурд да се търси врагът с партиен билет. Ръководни дейци се оказаха жертви на скалъпени политически процеси. И биваха малтретирани заедно с опозиционните дейци. На 17 декември 1949 г. бе обесен Трайчо Костов – един от видните ръководители на партията и държавата.

Във връзка с това бих искал да спомена за някои прояви на Цола Драгойчева, способствали за отежняването на обстановката в ръководството. Истината го налага. Вярно е, тя е легендарна личност. Тя е героиня. Всеотдайна и предана на делото. Но като човек и политически деец притежаваше ред негативни качества. Бих посочил например как тя сляпо изпълняваше всичко, което ѝ се нареждаше от Москва. Мразеше Трайчо Костов. Беше си въобразила, че той я клевети пред Георги Димитров. Спомням си, че на Петия конгрес, когато се събра на първо заседание новоизбраният Централен комитет (тогава и аз бях избран за член на ЦК), Георги Димитров каза, че Цола Драгойчева няма качества за Политбюро. Тя се разплака. С това въпросът бе приключен. И тогава тя остана с впечатление, че Трайчо Костов, който беше сред най-близките сътратници на Димитров, ѝ подлива вода. Вследствие и на това си мнение тя водеше най-яростна кампания срещу него. Заедно с Васил Коларов и Вълко Червенков Цола Драгойчева има трагичен „принос" в жестоката разправа с Трайчо Костов...

Както е известно, главна роля в практическата „подготовка" на процеса срещу Трайчо Костов е изиграл руският съветник генерал Чернов (по-късно се разбра, че истинската му фамилия е била Шварц). Той е авторът и на обвинителния акт, който след това е бил преведен на български и одобрен от Политбюро.

Ще спомена и за някои неща, за които досега не съм разказвал. За Трайчо Костов бях слушал още преди 9 септември. Неговото име като един от ръководните дейци на партията ми беше добре известно. Но ние се запознахме едва след победата. Като деец на софийската организация аз поддържах най-непосредствени връзки с Трайчо Костов, който заместваше Георги Димитров. По това време той беше вторият човек в ръководството. Срещали сме се доста пъти – понякога той ме е викал, друг път аз съм отивал по своя инициатива. Имах добри впечатления. Трайчо Костов респектираше с ред качества – и чисто човешки, и организационно-политически. Тогава научих, че той е изиграл важна роля за моето издигане като първи секретар на Градския комитет на партията. В качеството на такъв аз бях канен на повечето заседания на Политбюро, с изключение на онези, когато са обсъждани строго поверителни въпроси.

Когато след завръщането на нашите емигранти от СССР бе „пренесена" идеята за врага с партиен билет, и ние, активистите на партията, работили в България, започнахме в една или друга степен да вярваме в това. Тази „идея" се възприе и в България, макар че у нас не станаха такива масови репресии, както в Съветския съюз и някои други страни.

Няма да премълча, че когато се повдигна въпросът за Трайчо Костов, отначало повярвах и аз. И същевременно не ме напускаше тревожната мисъл: Трайчо Костов – враг и агент на чужди сили?! Възможно ли е това?! С течение на времето все повече и повече размишлявах. Питах се, насаме, разбира се, какви ще са тези факти, които уличават една такава ярко изявена личност. Смущавах се, по-късно настъпи и известно колебание относно верността на всичко това. Някъде дълбоко вътре в мен залегна мисълта, че не е възможно, че не бива да се приема така набързо версията за агент-провокаторството на Трайчо Костов. Но, не крия, това не беше още убеждение, а само съмнение...

Запомнил съм още, че когато през 1949 г. се проведе пленум за изключването на Трайчо Костов от състава на Централния комитет и за подвеждането му под съдебна отговорност, след доклада на Васил Коларов дадоха думата на мен. Очевидно защото аз бях секретар на Градския комитет на най-голяма-

та партийна организация, а какво ще каже водачът ѝ – това имаше немаловажно значение. Застанах на трибуната, вълнувах се много, твърде деликатно беше всичко, смутно време беше. Започнах изказването си и след като казах накратко, че съм съгласен с решението, преминах на друга тема. Васил Коларов ме прекъсна, нахвърли се върху мен, укорявайки ме, че „само с две думи" съм бил казал своето мнение. Касаело се било за бъдещето на партията, на България и т.н., и т.н. Слязох от трибуната, седнах си на мястото доста смутен. В залата настъпи брожение. Изказващите се след мен доказваха с „факти", че Трайчо Костов е враг.

С течение на времето нещата започнаха да идват на мястото си. Моето съмнение започна да се превръща в убеждение, не можеха да бъдат верни обвиненията, а теорията за врага с партиен билет е крайно погрешна...

По-късно по моя инициатива бе създадена комисия, която разгледа обвиненията срещу членове и кандидат-членове на ЦК на БКП, обявени за врагове на народа. Списъкът съдържаше, доколкото си спомням, някъде между 30 и 40 души.

Има един друг момент, с който се спекулира. Аз бях избран за секретар на ЦК на пленума през 1950 г., на който бе правена „равносметка" за Трайчо Костов. Някои мои „доброжелатели" питат защо съм бил избран за секретар на ЦК точно тогава. Макар и явно тенденциозен, а и провокационен, този въпрос ме кара да припомня разговора, който е воден в санаториума „Барвиха" с Георги Димитров. Именно на тази среща Георги Димитров ме е предложил за секретар на ЦК. За този разговор ще стане дума по-нататък. А неговото предложение е получило подкрепата на присъстващите членове на Политбюро. Следователно аз съм бил избран за секретар на ЦК не защото съм участвал в развенчаването, в репресиите срещу Трайчо Костов, а защото такава е била поръката на Георги Димитров. В репресии не съм участвал...

Забравил съм коя година беше – дали преди или след Априлския пленум, но се разкри писмо до Политбюро от Антон Югов в качеството му на министър на вътрешните работи. В това писмо се „обосноваваше" обвинението срещу Трайчо Костов като народен враг. Поискахме обяснение от Югов. Оказа се вярно, той бил изпратил писмото. Поставихме въпроса в ЦК. Направих изказване и аз. Впоследствие при снемането на Югов бе отчетен и този факт...

Нещо смътно се е съхранило в паметта ми за поведението на Георги Чанков. Струва ми се, някакво негово заиграване имаше. Писмото на Югов беше адресирано до Политбюро, а Чан-

ков твърдеше, че не било съобщено на всички членове. Тогава аз си дадох сметка, че не може Югов да е пращал такова писмо, без да го е съгласувал. Най-малкото с В. Коларов или В. Червенков. Беше ясно – писмото предварително е съгласувано. В качеството си на министър на вътрешните работи той твърдеше, че всички разследвания потвърждавали обвинението, че Трайчо Костов е народен враг.

В края на краищата, за нас стана ясно, че писмото не бе дело само на А. Югов. Той е действал, изпълнявайки задълженията си като министър. Всичко обаче е дирижирано от В. Коларов и В. Червенков. Известно е, в Политбюро Червенков е докладвал за московския разговор на Сталин с тях. И те вероятно са поискали от А. Югов да „документира" твърденията на Сталин...

В доклада си пред Априлския пленум през 1956 г. аз засегнах трагедията на Трайчо Костов и казах, че трябва да отпаднат измислените обвинения срещу него. През есента на същата година се проведе пленум на ЦК, посветен на Трайчо Костов, който отхвърли всички обвинения срещу него и предложи посмъртното му възстановяване в БКП. Но и на този пленум нито Югов, нито Чанков не намериха сили да кажат истината, а именно – че въпросът за съдбата на Трайчо Костов е бил обсъждан на няколко заседания на Политбюро през 1949 година, а през юни на същата година е проведен специален пленум на ЦК за Трайчо Костов, който го е извадил от състава на ЦК и го е изключил от БКП. Само след седмица Трайчо Костов е арестуван. А по това време и Югов, и Чанков бяха най-авторитетни членове на Политбюро, без чието участие не се взимаше никакво решение.

Дори след смъртта на Трайчо Костов част от членовете на политическото и държавното ръководство бяха „разработвани" от органите на Държавна сигурност като шпиони на чужди държави. И аз по времето на Вълко Червенков съм бил обследван като „английски агент", и въпреки че самият той не вярваше в нелепото обвинение, не се разпореди действията срещу мен да бъдат прекратени. Те продължиха с различна интензивност до Априлския пленум на партията. Няма да бъда докрай искрен, ако твърдя, че подобно отношение не ме е измъчвало. Терзаел ме е обаче не страх, а обида към своите другари от партията, на която бях посветил без остатък целия си живот.

Бях уведомен за тази „разработка" от служител на Държавна сигурност. Той ме увери, че ще ме предупреди веднага щом разбере, че върху мен е надвиснала реална опасност. Отвърнах му без колебание, че когато му наредят, той е длъжен

да дойде и да ме арестува. Няма да окажа съпротива. И се засмях, въпреки че съвсем не ми беше весело.

Друг служител в Държавна сигурност, с фамилно име Мурджев, отишъл при съпругата ми, за да я „информира", че се е омъжила ни повече, ни по-малко – за провокатор. Тя, естествено, не му повярвала и направо го изгонила, но не се е зарадвала. Просто времената бяха такива. Тъжното е, че и днес, след повече от три десетилетия, закъснели нечисти търсачи на евтини сензации се опитват да реанимират тази смехотворна версия. Този път в чий интерес, питам се аз?

През времето, за което говоря, постепенно нарастваха потенциалните сили и възможностите на партията да се противопостави на този самоубийствен за страната ни и за самата нея курс. Започна и преосмислянето на всичко, което ставаше в различните сфери на живота. Преосмисляне, породено от тревога, задълбочено вглеждане в процесите и реализъм...

Неоценима бе ролята, която изигра Владимир Поптомов за настъпващия обрат. Около него се обединихме Енчо Стайков, Димитър Ганев, Георги Дамянов и аз. Започнахме трезво да разсъждаваме, да обсъждаме обстановката, докато постепенно у всички ни се оформи убеждението, че провежданият курс е чисто и просто погрешен. Внимателно започнахме да привличаме към нас и други членове на Секретариата на ЦК на БКП. Нелепите обвинения и арестуването на редица другари, мои добри познати, като Петко Кунин, Славчо Трънски, Денчо Знеполски, Здравко Георгиев и др., затвърдиха у мен убеждението, че следва незабавно, без каквото и да е отлагане да се действа. След смъртта на Владимир Поптомов някак естествено аз оглавих групата на инакомислещите, на решените на всичко, на реформаторите в ЦК на БКП.

Първата ни задача бе да сторим необходимото, за да се спрат всички арести, а задържаните да се пуснат на свобода. Наложихме специална комисия на ЦК (неин председател бях аз), която бе задължена обстойно да разгледа делата срещу дейците на партията, нелепо дамгосани като народни врагове. След продължителна работа комисията категорично установи, че обвиненията срещу тях са напълно безпочвени. Веднага внесох подготвения по случая доклад при Вълко Червенков. Той не закъсня да ме извика в кабинета си. При него беше и Стоян Караджов – член на Централния комитет на партията, а след това председател на Централната контролно-ревизионна комисия. Той без всякакви уговорки отсече, че Антон Югов и Георги Чанков са народни врагове.

Реагирах остро: „Поддържам изнесеното в доклада! Той

не е мой личен доклад. На комисията е, а нейните членове са съгласувани с вас, другарю Червенков, и утвърдени от Политбюро. Не открихме никакви уличаващи факти. Обвиненията срещу другарите са напълно несъстоятелни. Твърденията на другаря Караджов изразяват личното му мнение. Ако той разполага с някакви доказателства, нека ги обоснове пред Политбюро". Вълко Червенков ме изслуша мълчаливо и приключи разговора с думите: „Наивен човек си ти, Живков, наивен. Подхождаш с идеализъм, с доверие." И не свали от дневен ред разработките за чужди агентури. А това засягаше пряко и мен. Нали бях „английски агент"?!

Дълбоко се съмнявам, че Червенков е вярвал във версията за моята вербовка, но това не би попречило да се възползва от нея, ако възникнеше необходимост. Просто в един прекрасен момент щях да бъда осъден на смърт. И не само като ръководител на фракция в партията, но и като опасен агент на чужда държава, застрашаващ сигурността на България. Останалите ги очакваше най-малкото доживотен затвор. Такава беше по същество „целта на занятието". Едва ли ще преувелича, ако кажа, че то бе опасно не толкова за нас, колкото за цялата ни партия.

Та тъкмо тази „еретична" фракция проведе Априлския пленум и оглави ръководството на Българската комунистическа партия през 1956 г. Аз бях утвърден като първи ръководител на партията.

Длъжен съм особено да подчертая, че стигнах до този висок пост не отведнъж и не като ръководител на фракция. По своя нелек път на комунистически функционер не съм прескачал в подскок нито едно стъпало на партийната йерархия. Ще повторя нещо казано вече. Нека то бъде косвен отговор на посетнешни спекулации на тази тема.

И така, вървял съм по своя труден път стъпка по стъпка. В Ботевградската гимназия бях член на марксически кръжок. В Държавната печатница – член на РМС, след това – член на районния комитет на Комсомола. През есента на 1932 г. встъпих в редовете на партията. Не след дълго станах член на районен комитет. След това бях избран за секретар на район. Може би не е безинтересно да се спомене, че последователно в различни периоди съм бил секретар на всички четири райони на партията в София. И сигурно не съм се справял с работата си зле, щом на Осмия пленум на ЦК бях избран за кандидат-член на ЦК. По-късно съм избиран за завеждащ отдел „Организационен" на Централния комитет; за секретар на ЦК и за кандидат-член на Политбюро (1950 г.); за член на Политбюро (1951

г.); за завеждащ Секретариата на ЦК на БКП (1953 г.) и първи секретар на ЦК (1954 г.). Вълко Червенков беше генерален секретар до моето избиране за първи секретар, а до Априлския пленум – председател на Министерския съвет и ръководеше лично заседанията на Политбюро и на Централния комитет.

Бил съм първият избран председател на Столичния народен съвет. През 1962 г. поех поста председател на Министерския съвет, а през 1971 г. – председател на Държавния съвет. На XII Конгрес (1981 г.) станах генерален секретар на ЦК на БКП.

Ето това е пътят ми в партията.

Бих вметнал тук отново нещо, според мен, интересно, за което по-напред само споменавам. На последната среща с Георги Димитров (когато той вече чувствал, че си отива) с членовете на Политбюро, между които В.Червенков и А. Югов, е станало дума за мен. Тогава той предложил да бъда издигнат за секретар на ЦК. Обосновал своето предложение, позовавайки се на моята работа. Ние се познавахме с Димитров сравнително добре. Срещахме се редовно на две седмици един път. Аз бях ръководен деец на Софийската градска организация. Не съм наясно обаче дали той или Червенков е предложил още като секретар на ЦК да участвам в заседанията на Политбюро.

Предложението на Георги Димитров, за което аз научих от съпругата на Вълко Червенков Елена Димитрова, е било внесено още на първото заседание на Политбюро и през 1950 г. аз бях издигнат за секретар на ЦК.

Като секретар на Централния комитет беше решено да завеждам и отдел „Пропаганда и агитация", и Селскостопанския отдел. Споделих с Червенков, че ще станем за смях и на пилците при такава „разстановка": идеология и селско стопанство в едно. При това и едната, и другата бяха огромна работа. Но той не прие моите аргументи. Известно време завеждах и двата отдела, а те бяха сред най-тежките. Дължа да уточня обаче, че идеологическите въпроси се наблюдаваха непосредствено от Червенков, докато аз участвах предимно в „черната" работа. Така че Червенков си „държеше" интелигенцията. Но той ме лансираше, издигаше ме.

Както се вижда от казаното, аз не бях политически деец, наложен отвън или издигнат на гребена на вълната от случайни събития. Не съм фигура с някакви конюнктурни заслуги, а убеден и последователен застъпник на социалистическата идея. Както и Априлският пленум не беше внесен „продукт". Той бе изстрадано от реалния ни живот историческо събитие.

Но тук искам категорично да разгранича идеята от нейни-

;е уродливи проявления в бившата социалистическа общност. И това съвсем не е признание с късна дата. Още по-малко е опит за приспособяване към днешната политическа конюнктура. Не е без значение и фактът, че по време на моето управление България бе страна, в която извращенията на социалистическия идеал не взеха фрапантни размери. По тази тема също си заслужава да се помисли.

Никога не съм вярвал в нещо сляпо, безкритично и безразсъдно. Всякога и при всички условия съм се съобразявал с реалностите. Такива, каквито са. И съм намирал сили да изразя собствената си позиция и да се противопоставя, когато е ставало въпрос не само за настоящето и за бъдещето на партията, а преди всичко за настоящето и за бъдещето на народа ни. Противопоставял съм се и съм поемал лична отговорност за едно или друго. Онези, които са работили с мен (а те са стотици и хиляди в партийния и държавния апарат), могат да потвърдят това. Разбира се, ако не са засегнати от модната напоследък болест „политическа амнезия“.

Оценявайки периода до 1956 г., бих искал да подчертая, че това бе един изключително сложен етап в нашата най-нова история. Време, в което бушуваха страстите на току-що завършилата война, време на търсене на национални пътища за развитие. Налагаше се да се преодоляват неимоверни трудности от социално-икономически характер, а вярата и оптимизмът на много хора започваха да се разколебават. Губехме малко по малко онова, което бе главната ни опора – безрезервната подкрепа на мнозинството на народа. Можеше ли да съществува по-страшна опасност от тази?

Ето такава бе в най-общи линии обстановката в страната ни, когато застанах начело на партията през април 1956 г.

А на световната арена бяха окончателно оформени – уви! – двете военно-политически групировки: Варшавският договор и НАТО. Откритото военно противопоставяне определяше съдържанието на международните отношения и оставяше малко място за диалог. Страх, недоверие и открита враждебност властваха и определяха климата на Балканите, в Европа и в света. Нужно ли е да казвам как влияеше всичко това върху общото положение в страната и в партията ни? И да го доказвам с конкретни факти?

УМИШЛЕНО СЛИВАНЕ НА ДВА РАЗЛИЧНИ МОДЕЛА

Курсът, който поехме през 1956 г., не се установи отведнъж и само за един ден. Той не се очерта в завършен вид на самия Априлски пленум. Това бе мъчен, нерядко болезнен, продължителен процес, в който напипвахме верните решения и търсехме опора за нашето придвижване напред, ръководейки се както от преките потребности, така и от дългосрочните интереси на народа ни.

Напоследък в пропагандната машина, обслужваща политическата конюнктура и конкретните ѝ носители и вдъхновители, бяха слети услужливо два в много отношения несравними исторически етапа. Време съвсем недалечно и все още незабравено, за радост, се нагажда към днешните личностни и групови интереси. И най-безсъвестно се фалшифицира.

Годините преди и годините след 1956 г., трудно съпоставими както в политически и нравствен план, така и в икономически и социален аспект, бяха умишлено уеднаквени. Отричат се или обидно се омаловажават усилията, лишенията и, разбира се, достиженията на милиони хора. Задраскват се с лека ръка постиженията на държавата ни. А някои поражения, нанесени в първите години след 9 септември, се отнасят „разсеяно“ към целия 45-годишен период. Подобни произволни разместvания е имало и друг път в упражненията на всевъзможни писачи. Но те не се толерират от историята и нямат нищо общо с историческата правда. А в конкретния случай става дума за поражения в предишния период, оставили белези върху цялостния ни живот и предопределили в голяма степен спирачките на нашето развитие.

Във всички документи днес се говори за един и същи модел на социализма. Явно тази фалшификация е потребна някому. Явно обслужва нечии нечисти интереси, нечии гузни съвести.

Като мисля за годините около 1956 г., пред очите ми изпъква показателен случай. Наглед дребен и нелеп, но изключително показателен, пък и характеризиращ атмосферата, в която така или иначе живеехме. Съвсем случайно научих, че Цола Драгойчева, тогава председател на Българо-съветските дружества у нас, викала при себе си някои министри, за да им иска информация, а и обяснение за действията им по отношение на Съветския съюз. И да им дава съответните указания.

Един от тях бе Кирил Лазаров, когото познавах като прям, честен и принципен човек. Извиках го и му казах приблизител-

но следното: „Слушай, Киро, та ти не си кой да е, а министър на финансите на България. Откъде накъде ще се отчиташ пред Цола Драгойчева? Тя няма никакви права да се бърка във финансовата политика, която ти си упълномощен да провеждаш“. Той ме погледна право в очите, помисли за миг и въздъхна: „Какво да правя, другарю Живков. Тя ме е предупредила. Просто утре няма да ме има.“ Направо се стъписах: „Как така няма да те има? Чуваш ли се какво говориш?“ Неговите думи буквално ме притиснаха до стената: „Другарю Живков, ти не знаеш какво беше там!“ Каза го и млъкна. А имаше предвид страшния сталински Гулаг...

Тежко е да го призная, все пак не съм бил само редови член на партията, но тогава аз наистина не знаех. От българите, завърнали се от Съветския съюз, никой не отваряше дума за преживяното. Не споделяше, не се жалваше. Пред мен освен Кирил Лазаров единствен Младен Стоянов бе изпуснал нещо в един предизвикан разговор. Спомням си веднъж, че в присъствието на Стоянов някой разказваше как в съветски лагер бил убит негов родственик. Той не знаеше, разбира се, че и Младен Стоянов е бил по това време на същото ужасно място. Откъде ли можеше да знае? Младен, който беше едро скроен, спокоен и ведър човек и приемаше всичко с мъдро спокойствие, отведнъж скочи, смръщи вежди и през зъби изрече: „Не е вярно, че е убит. Друга е истината. Той просто не можа да свикне да работи по 16 часа в денонощие и да яде змии, гущери и корени. Това е истината. Това е.“

И замълча тежко, сякаш изреченото му бе коствало неимоверни усилия.

ЗА ЛАГЕРИТЕ И ЗА ОЩЕ НЕЩО...

Докоснах болезнената тема за лагерите в Съветския съюз и не мога да отмина темата за лагерите у нас. Още повече, че тя бе подета и раздута до неимоверни размери. Опитът обаче да се свърже моето име с тази недостойна страница от нашата история е нечистоплътен, вулгарен и обречен на неуспех. Просто няма и най-дребно пясъчно зрънце, което да се хвърли в моята градина. Камо ли камък...

Впрочем ето как стоят нещата. Малко след 9 септември 1944 г. бяха създадени лагери за политически дейци, смятани за противници на новата власт. (По-сетне главният им контингент, доколкото знам, са били криминално проявени лица.) Не друг, а аз ликвидирах тези лагери. „С това ще влезем в истори-

ята с някои хора – пошегувах се навремето. – Те внесоха предложение в отечественофронтовското правителство за създаването им, а аз отмених това решение." И това бе самата истина.

Отидох в нашумелия днес лагер в Белене, в разказите за който се смесват истини и неистини. Помня, че заедно с някои лагерници ловихме риба, варихме ароматна рибена чорба, ядохме заедно и доста си поговорихме. Веднага след завръщането си в София поставих въпроса за незабавното закриване на политическите лагери! Поставих го с цялата категоричност, на която съм способен. Има запазени свидетелства за тази ми позиция. Защо ли никой не се сеща да ги извади на бял свят?

През 1959 г. по решение на Политбюро бе създаден в Ловеч лагерът за криминални престъпници. По това време аз и тези, които споделяха моите виждания, представлявахме малцинство. Обстановката във висшия ешелон на властта не беше проста. През 1959 г. не бях нито председател на Министерския съвет, нито председател на Народното събрание. Не ръководех МВР, не наблюдавах МВР и армията. Това също се пропуска, когато върху мен се стоварват какви ли не обвинения.

По замисъл в лагера в Ловеч следваше да се въдворят рецидивисти, носещи на гърба си по 10–15 присъди, сиреч особено опасни престъпници. Имало е например един, изпратен там за изнасилване на 15 жени, между които е била и собствената му дъщеря. Зная и много други аналогични случаи. Конюнктурната пропаганда без всякакво стеснение обяви всички за невинни страдалци и герои. И ги възмезди. Научих по-късно, че в лагера били изпратени и няколко политически затворници. Може би е било по погрешка? А може би просто някой е разчиствал лични сметки... Кой освен съдът може да установи това?!

А там наистина са вършени недопустими от гледна точка на човешкия морал неща. Когато научих за тях, не бях на себе си дни наред. Направо се поболях. И не можех да задържа потресението в себе си. Още са живи някои от хората, пред които тогава съм избухнал: „Това е фашизъм – казал съм. – Чист фашизъм! Този позор трябва да бъде незабавно ликвидиран. И сурово наказан!" (Един от тях, известният партиен деец Желязко Колев, е цитирал тези мои думи в свидетелски показания, дадени от него по Дело № 1.)

Не искам да отмина и показателния факт, че по мое предложение бе създадена партийно-правителствена комисия, която след подробно разследване потвърди ужасяващите сигнали. Не друг, а именно аз настоях незабавно да бъдат ликвидирани лагерите в Ловеч и Скравена. И това също е документирано, но, разбира се, също се премълчава...

Главните виновници останаха тогава ненаказани. По същество Антон Югов организира лагерите, а Георги Цанков се занимаваше непосредствено с тях.

Чак когато положението в партията бе овладяно напълно, за допуснати пропуски и грешки, довели до груби извращения и деформации, те не само бяха извадени от състава на Политбюро и на Централния комитет, но и изключени от редовете на партията.

Истината е, че именно аз се разпоредих да се освободят политическите затворници. При това истина напълно доказуема. Постепенно всички осъдени от 12-те състава на Народния съд излязоха на свобода. С някои съм имал лични срещи. На други дадох обеди и вечери... Това не може да се съчини с днешна дата. Това е било! Днес научавам, че е имало политически дела и по-късно, но смъртни присъди не са издавани. Затова тези дела са убегнали навярно от полезрението ми. Пък и ще излъже онзи ръководител, който ще се наеме да твърди, че е могъл да надзърне навсякъде, да обхване всичко и да се разпореди за всичко.

Реабилитирах и жертвите на култа към личността, но още тогава оценявах тази реабилитация като непълна, непроведена докрай. По-късно направих и това.

След ликвидирането на лагерите и освобождаването на политическите затворници трябваше да се отстрани и едно друго злокачествено образувание и постепенно да бъдат разчистени разсейките, които бе оставило – поведението на някои съветски съветници.

Наредих да бъдат освободени всички, с изключение на неколцина, които работеха в поделенията на Държавна сигурност, и още толкова представители на обединеното командване на Варшавския договор в армията. Т.е. ограничихме се с възможно най-малкия състав. Многократно съм се интересувал как се държат съветските специалисти у нас. Общото впечатление, единодушно изразявано пред мен, бе, че отношението им е коректно, напълно нормално. Те останаха само на някои възлови места в технологията, където тяхната професионална квалификация бе в помощ на производството. Става дума главно за Кремиковци и Козлодуй.

Добре е да се помни: при Тодор Живков България не само не допусна широк достъп на чужди съветници, тя не допусна и чужди войски на своя територия. Да не говорим за атомно оръжие. Нито веднъж не предоставихме въздушен коридор на чужд самолет, носещ на борда си оръжие. Нещо повече, откритото ми противопоставяне на Хрушчов по въпросите на изплащане-

то на заеми и репарации, както и по т.нар. македонски въпрос провокира нашите идеологически братя да ме следят старателно, за да парират своевременно едно или друго мое несъгласие или, недай си Боже, действие. Така че корените на отношението на Горбачов към мен са дълбоки. А всичко е съвсем просто – аз винаги съм обичал България и своя изстрадал народ повече от всичко друго.

Нещата не се промениха и при Брежнев. Случайно съм запазил копие от писмо, изпратено на 5 февруари 1968 г. до него, в което изразявам недоумение по повод грубите агентурни прояви на съветското посолство. Бях научил, че ръководни дейци, включително хора от моето обкръжение, са били викани на поверителни разговори в посолството. Спомням си, че отговор на писмото ми така и не последва. Леонид Илич не поиска от мене нито допълнителни сведения, нито каквито и да е пояснения. Но визираният високопоставен служител в посолството бе незабавно отзован. Не след дълго отзоваха и посланика Пузанов. С това на практика се потвърждаваше нарушаването на правилата на играта. Нямах никакви съмнения в това отношение. Както впрочем не хранех и лъжливи илюзии, че самата игра е прекратена окончателно. Просто такава бе тогавашната практика. И това бе част от „реалния социализъм“, от лъжеинтернационализма.

Когато разказвам за всичко това, не мога да не спомена и специалното „внимание“, с което ме удостояваха и западните страни, страните от другия лагер. Ако се провери документацията от времето, когато бях начело на държавата и партията, ще стане ясно какъв огромен апарат от служители на чужди секретни служби е бил разположен в България. Обект номер едно бях аз. Не за добро, разбира се...

Показателно е колко небългарски радиостанции бълваха денонощно „информация“ срещу България и лично срещу мен. Спомням си с усмивка, че някои започваха и завършваха предаванията си горе-долу така: „Добър вечер. Тук е радио еди-кое си... Тодор Живков – еди-какво си... И отново същото, само че в обратен ред: Тодор Живков – еди-какво си... Вие слушахте радио еди-кое си... Лека нощ!“ Кратко и ясно...

КАКВО НЕ БИВА ДА СЕ ЗАБРАВЯ

Незнаещи хора ме корят, че по времето на моето управление България е била най-верният, най-послушният съюзник на

Съветския съюз. Какво ти „корят“ – направо ме заклеймяват. Но нито дума за това, че имаше принципи, от които нямах никакво намерение да отстъпвам. И не отстъпих. Нито дума и за това, че реалната цена на тази вярност бяха нефтът, суровините, широките пазари, сигурността. Повтарям и ще продължа да повтарям: на българска земя не изгромоля с веригите си нито един чужд танк, не стъпи нито един чуждестранен войник. Не се изсипаха бомби от родното ни небе. Народът ни не бе въвлечен в предварително обречена, безнадеждна по същество авантюра. Нямахме нищо от рода на „Пражка пролет“– 1968, Унгария – 1956, Полша – 70-те и 80-те години. И то не защото отричах порива им, а защото си давах сметка за реалностите. И се съобразявах с тях в името на България.

Всяка подобна авантюра през 60-те и 70-те години щеше да бъде смляна в зародиш, а през 80-те години – обречена на половинчати решения. И едното, и другото – във вреда на България. Досега съм убеден в това. И мисля, че все повече хора ме разбират, макар че може би малко са закъснели.

Просто докато съществуваше системата, промените можеха да бъдат в най-добрия случай частични, козметични, наречете ги както искате, същността от това не се променя. Твърде показателен е начинът, по който реагираха някои срещу тезата ми, че е необходима промяна на старата система, която формулирах през 1988 година. Това, което опитах да направя тогава, днес изглежда нормално, напълно естествено и, разбира се, лесно постижимо. В онези години обаче то бе равнозначно на избухването на бомба. Противопоставянето на един държавен ръководител на малка и зависима страна от сферата на системата срещу самата нея, срещу нейното ядро се връщаше като бумеранг не само и не толкова лично срещу него, а върху целия народ, върху държавата, чийто ръководител бе той.

Сега някои напомнят сами по себе си верни факти за т.нар. група на Куфарджиев. Тя бе създадена през 1956 г., а през 1960 г. излезе с отворено писмо до членовете на Българската комунистическа партия. В това писмо се критикуваха основателно редица порочни страни на тогавашната система. Подлагаха се на остра критика одържавяването, централизираното планиране, липсата на мотивация за труд и т.н. Да, вярно е! Това бяха сериозни недостатъци, бих казал дори – язви на системата. Но те не бяха плод на Априлския пленум. Той ги завари, те вече съществуваха, вкоренили се бяха. И тъкмо ние се заехме с постепенното им отстраняване. Да кажа, че беше лесно, значи да излъжа. Пречките бяха и от обективен, и от субективен характер. Необходимо бе време, пък и не само време. Затова, струва ми се, когато се припомнят подобни факти, редно е да се съди и

оценява тогавашното партийно ръководство не по завареното от него наследство, а по това какво бе сторено след Априлския пленум. Да, по стореното! Това изискват справедливостта и моралът.

Що се отнася до личните драми и наложените наказания, вината ни тук е несъмнена. Признавайки я, ние не облекчаваме навярно изживените страдания на своите другари, но облекчаваме в известна степен собствените си терзания. При всички случаи длъжни сме да я признаем.

Необходимо е да се спра по-подробно и на случая Горуня. По него бяха лансирани много версии. Не мога да не представя на читателя и своето виждане по тази толкова дискутирана трагична история. По времето, когато В.Червенков беше пръв ръководител, Горуня беше в партийното бюро на Висшата партийна школа. Директор на школата беше съпругата на Червенков, Елена Димитрова. За съжаление Висшата партийна школа се бе превърнала в собственост на Червенков и на жена му, като Горуня им помагаше в това отношение. Червенков бе почувствал, че Горуня е неудовлетворен и амбициозен, затова го прикътка. След като аз оглавих Централния комитет на партията, не можех да получа от Висшата партийна школа дори обикновена информация или разработка. Стана ясно, че трябва да бъде освободено старото ръководство и да се сложат нови хора, с които ЦК на партията да работи пълноценно. Тогава на Горуня бе дадена отговорна работа начело на управлението по мелиорациите, чиято дейност бе много важна за страна като нашата, разположена в район на постоянни суши.

Както е известно, по времето на Хрушчов – в края на 50-те години – отношенията между Съветския съюз и Китай започнаха да се изострят силно. При тогавашната обстановка това не можеше да не се отрази и върху връзките на другите европейски социалистически страни с Китайската народна република. Ние също споделяхме позициите на „по-големия брат“. Провеждайки своята политика, китайското посолство започна да създава промаоистки групи в София и страната. За да противодействаме на тази неприемлива за нас дейност, ние прибягнахме към своеобразна хитрост. Пристъпихме към формирането на подобни групи със съдействието на съответните служби на Държавна сигурност в София и в някои райони на страната. Те действаха за „заблуда на противника“ само 1–2 години. След това ловко организирано надлъгване съобщихме на китайската страна, че участниците в тези групи съвсем не са промаоисти, а най-обикновени служители на Държавна сигурност. И китайското посолство трябваше тихомълком да прекрати дейността си в тази насока.

Горуня и неговите сподвижници, в т.ч. и някои военни, като комендантът на София генерал Цвятко Анев и редица други, не бяха съгласни със свалянето на Червенков и заклеймяването на Сталин след неговата смърт. Те имаха за цел да защитят по същество Мао Цзедун и сталинизма. Групата бе планирала да използва заседание на Централния комитет на партията и да завземе партийното и държавното ръководство чрез военен преврат. Когато получихме сигнали за техните намерения, ние се обезпокоихме, естествено. Още повече като разбрахме, че в заговора участват и военни. Когато ми съобщиха, че начело стоят Горуня и генерал Цвятко Анев, които познавах добре, за мен беше ясно, че това е просто една авантюра, но авантюра при всички случаи опасна. Поради това бе внесено и прието решение от Политбюро на ЦК на БКП за предприемане на съответни превантивни мерки.

Десет или петнадесет дни преди самоубийството си Горуня пожела да се срещне с мен, за да разговаряме по някои проблеми на водното стопанство на България. Тогава той бе началник на управлението по мелиорациите. Органите на Министерството на вътрешните работи се обявиха решително против тази среща. Те ме предупредиха загрижено, че той е въоръжен с личен пистолет, който постоянно носи със себе си. Мнение да се откажа от срещата изразиха и някои секретари на ЦК на БКП. Не се повлиях от предупрежденията, макар че те звучаха доста сериозно, и казах, че срещата ще се състои. Щом той иска да се види с мен, аз ще го приема. Наредих освен това да не се вземат никакви специални мерки в Централния комитет на партията. Обстановката следваше да бъде такава, каквато е всеки обикновен работен ден. Не ми мина и през ума да се въоръжавам.

И така, срещата ни се състоя. Седнахме с Горуня един срещу друг, поръчах кафе. Отведнъж той се зачерви. Отпреди знаех, че когато е раздразнен, кръвта нахлува в главата му и цялото му лице почервенява. Налагаше се да запазя хладнокръвие, за да го успокоя и да не покажа, че зная нещо за кроежите им. Горуня започна разговора с това, че столичен вестник публикувал негативна информация за работата на управлението по мелиорациите. Изслушах го и му казах: „Защо не излезеш със статия, за да опровергаеш онова, което не отговаря на истината. Но ако в изнесеното има нещо вярно, би било редно да се вземе предвид."

После заговорихме спокойно и делово за изграждането на мелиоративната система в град Правец. И разговорът ни приключи в напълно нормална атмосфера. Нямаше нищо различно от десетките делови срещи, които провеждах всеки ден. Нищо не предвещаваше трагичната развръзка. По-късно разбрах, че

след срещата с мен Горуня съобщил на своите съзаклятници, че ЦК и Тодор Живков не знаят нищо за тяхната дейност.

Около две седмици след нашия разговор Горуня се самоуби. Той остави предсмъртно писмо, което е известно на Прокуратурата. Пълният му текст бе прочетен още тогава пред Централния комитет на партията. Членовете на ЦК бяха подробно информирани за готвения заговор. Военен съд се произнесе за вината на участниците в него. Присъдите бяха снизходителни. Някои лежаха няколко години или месеци, след което бяха освободени. Друга част бяха само уволнени от армията.

Може ли да се твърди, че това е било класически военен заговор? Според мен, да! Но се изясни, че участниците в него са разчитали само на един взвод или една рота от Софийския гарнизон. Те не са имали установен контакт с целия Софийски гарнизон, още по-малко с цялата армия. Тъй че заговорът е бил „маломерен“.

Горуня бе любимец на хората от неговия край, Врачанския. Но той имаше и слабости на характера: беше много амбициозен, имаше нереално мнение за възможностите си. Смяташе се за недооценен. Искаше по-високи постове. Това, за голямо съжаление, е разпространена слабост сред българите, която не отмина и висшия партиен и държавен ешелон по мое време. И други герои от годините на партизанската борба (идва ми наум за Славчо Трънски) имаха хипертрофирана представа за качествата си и искаха „да водят бащина дружина“. А тази дружина беше ни повече, ни по-малко нашата държава.

Това е съвсем накратко случаят по т.нар. „процес Горуня“. Той нямаше по онова време почти никакво отражение върху политическия живот на страната. Напоследък обаче тази история периодично се раздува неправомерно и се фалшифицира от отделни личности и заинтересовани групи. Горуня и съмишлениците му се представят за борци против тоталитаризма и за герои, искали да „свалят Тодор Живков“ от власт. Нещата стоят съвсем различно. Игнорира се фактът, че съдът е изяснил мотивите за тяхната противозаконна дейност и в крайна сметка е казал думата си.

Някои мои „приемници“ пренебрегнаха съзнателно фактите само защото бяха заинтересовани да покажат на всяка цена, че съм участвал в политически репресии и че Горуня е една от жертвите на тези репресии. Истината е, че никоя държава не стои със скръстени ръце, когато някой готви преврат или военна авантюра. Не стояхме и ние, но действията ни бяха максимално снизходителни. Не забравяхме, че става дума за наши заблудени другари.

Искам да добавя още нещо. Много страници бяха изписани за „репресирани активни дейци“, които се „борили“ срещу мен. На това бих отговорил следното: направете си труда и прочетете партийните дела на някои от наказаните или изключените „активни борци“. Така ще се убедите сами, че в повечето случаи санкциите са били налагани на хора, които искаха нов казармен социализъм, обвиняваха ни не в друго, а в това, че сме предали комунизма. Ще се убедите още, че с малки изключения това бяха примитивни хора с догматична нагласа, които не искаха да се разделят със старите стереотипи и посрещаха на нож всичко ново. Смехотворно звучат закъснелите опити на някои от тях да се наредят в новото време под знамето на буржоазната демокрация.

КОРЕКЦИЯ НА ПОЛИТИКАТА. ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА РАЗРУХАТА

Лагерите, изплащането на репарации и заеми, насаждането на чуждо самосъзнание бяха само част от политическите и идеологическите пасиви, които наследих през 1956 година.

Ще се спра най-напред на разрухата в селското стопанство. И това съвсем не е въпрос на лични пристрастия. Самият ни опит показваше колко погрешни са били представите, които се насаждаха тогава за българското село. На думи никой не подценяваше селското стопанство, но на практика то се третираше едва ли не като отрасъл второ качество. Това бе обаче по-малкото зло. Дълбоките причини за печалното състояние на селото се кореняха главно в подхода и политиката, които копираха по същество практиката на съветската колективизация. Просто така: едно към едно, без отчитане на националните особености и традиции.

Необходими бяха години, за да се преодолеят нанесените поражения, изостаналостта и конфронтацията. Страната бе изпаднала във финансова и икономическа разруха.

Първите лястовици на недоволството и протеста бяха селските бунтове още от началото на 50-те години. Те пламнаха стихийно най-напред в бившата Кулска околия, разпространиха се във Видинско и постепенно обхванаха почти всички райони на страната. Какъв по-остър, по-тревожен сигнал, че политиката по отношение на селото сериозно куца, че нещо съществено следва да се промени.

Бях изпратен като кандидат-член на Политбюро и секре-

тар на ЦК да уталожвам бунтовете в Кулско. Обстановката, която заварих, бе направо взривоопасна. Почти навсякъде добитъкът и инвентарът от ТКЗС бяха разграбени. Местната власт не бе в състояние да овладее положението и да се справи с безредиците, в които участваха кажи-речи всички селяни.

Спомням си, първата ми мисъл бе, че колкото и объркано и безнадеждно да изглежда всичко, най-важното е да не се допусне паника и употреба на сила. Да не се стигне до намеса на милиция и войска. Селяните трябваше да бъдат разбрани, а не ругани и насилвани. Те се нуждаеха от съпричастие и помощ, а не от санкциониране.

Обиколих десетина села. Лицата на хората бяха различни, един на друг не си прилича, а теглото им бе общо. И настроението, и реакциите, и готовността им за съпротива. Понятна ми е селската душа. Защото и аз я нося. Знаех, че със сила нищо не можем да постигнем, трябваше открито да признаем допуснатите грешки, да потърсим мнението на стопаните, а после и помощта им. Нямаха чет разговорите, които водихме. Нямаха чет въпросите, които ни поставяха в упор, и отговорите, които се мъчехме да дадем...

Веднъж, докато изслушвахме поредната информация в околийския комитет на партията, по телефона съобщиха, че в селото на областния секретар Нинко Стефанов – Грамада, хората са се разбунтували. Вдигнахме се и потеглихме за там. Картината бе позната: читалището препълнено докрай, хора шумят и се трупат и отвън. И всички възбудени до краен предел, настроени и срещу местните ръководители, и срещу самото ТКЗС.

Областният секретар ме представи, както му е редът. Сблъсках се с глуха стена от мълчание и изнурени, мрачни и озлобени лица. На първите редове се бяха наредили жените, зад тях тъмнееха приведените плещи на мъжете. Засипаха ни с остри упреци, заваляха оплаквания. Обясняваха един през друг как насила са ги вкарали в ТКЗС. Как са ги заплашвали, че и побийвали чат-пат... Към трибуната протичаше електричество. Една невнимателно оголена жица и щяхме да бъдем взривени от праведния гняв на тези хора. Усещах го с кожата си, с лицето си, обърнато към множеството.

И точно тогава ми дадоха думата. Опитвайки се да намеря верния тон, им казах горе-долу следното: „Човек от село съм, познавам добре вашата работа, сам съм изпитал на гърба си селското тегло. Ето, обещавам ви, ако трябва, ще стоя цяла нощ тук, за да изслушам всекиго от вас и да разбера какво най-много ви тежи и вълнува.“ Думите ми, а и тонът, с който бяха казани, внесоха известно успокоение. Но после започнаха разисква-

нията, сред които имаше и откровени провокации. Надвикваха се едновременно по няколко души. Един несвършил, друг започва, после продължават в хор. Не успявах да проследя мислите им, гласовете се сливаха и заглушаваха, трудно бе да различа искрения изблик от прикритата провокация. Мобилизирах цялото си внимание, наложих си да запазя пълно спокойствие. Прекъснеха ли изказването ми, спирах и въпреки че въобще не пуша, бавно запалвах цигара. Докато изгори тютюнът, те говорят, викат и направо крещят. Като утихнат, отново вземам думата. Тази процедура се повтори има-няма десетина пъти. Аз говоря, те ме прекъсват. После пак говоря, пак ме прекъсват. Някъде около полунощ нервите на организаторите не издържаха и те дадоха знак за разотиване. Но повечето хора останаха. Обстановката се нормализира и ние спокойно обсъдихме какво следва да се направи, за да се оправи работата в ТКЗС и селските стопани да бъдат що-годе удовлетворени.

Помня на мегдана в едно гранично село плътно ме наобиколиха жени. Зад тях – в здрав кордон мъжете. Бяха излезли на демонстрация против ТКЗС и местните началства. Една нахакана стрина непрекъснато им палеше фитила. Намесваше се грубо и арогантно и не ми даваше възможност да изслушам хората. Попитах тези край мен коя е тази жена, каква е? Прошепнаха ми, че е съпруга на най-едрия земевладелец в селото, или както ги наричахме тогава на селския кулак. Реших да рискувам. Успях да я привлека близо до мен и ѝ казах: „Погрешно са ви инструктирали. Хич не смятайте, че с крясъци можете да постигнете нещо. Или се опитайте да разговаряте нормално, или веднага се прибирайте у дома!“ Тонът ми бе твърд, в гласа ми звучаха нотки на заплаха. Минута-две и наперената „бунтарка“ се оттегли от полесражението. Това ми даде възможност спокойно да изслушам хората, струпани на мегдана, и да ги убедя, че нещата при тях ще се оправят. Нужно е само малко повече търпение. А ние от своя страна ще вземем някои мерки. Когато си тръгвах, ме пресрещнаха две млади жени. „Другарю Живков, ние не сме от ония, които викаха. И двете сме млади булки, младоженки. Додето се огледаме, мъжете ни отидоха войници. Помогнете ни да ги пускат по-често в отпуска.“ Никога няма да забравя тези хубави млади българки. Най-слънчевото, оптимистично и земно нещо на фона на трагичните събития в онези объркани дни. Те не крещяха в изстъпление, а ходатайстваха за среща с мъжете си, застъпваха се за своята любов...

А около ТКЗС бе създадена направо психоза. Припомням си, на мегдана в село Чичил в краката ми се хвърли някакъв мъж. Търкаля се по земята и вика колкото му глас държи:

„Долу ТКЗС!“ Казаха ми, че е измежду най-бедните в селото, влязъл в стопанството с 4 декара земя, а получил повече за лично ползване. Ще попитате, имаше ли обяснение за екзалтираното му поведение? Да, имаше! Хората нямаха хляб. Пък и не само хляб...

В ТКЗС бяха влезли главно бедните. И те бяха принудени да молят за жито или брашно средните и заможни селяни, които не бяха в кооператива. Те от своя страна целенасочено настройваха и подклаждаха бедняците. А те хич не бяха малко. И изпитваха остра нужда от хляб. Налагаше се да им се осигури на първо време брашно, за да се гарантира прехраната на семействата им. Реших да се обадя на първия човек в държавата ни. Позвъних на Вълко Червенков: „Другарю Червенков – казах, – обстановката в селата е неописуемо тежка. Вярвам, че ще я овладеем, но има един много важен въпрос. Хората гладуват. Нямам сили да ги погледна в очите. Необходимо е да се изпратят поне шест тона брашно.“

Той ме прекъсна: „Живков, ти си се поддал на агитацията на кулаците. Тук става дума не за хляб, а за най-обикновен кулашки бунт. Друго искат те, но...“ И не разреши да се изпратят тези шест тона брашно.

А ние продължихме да обикаляме от село на село, от къща на къща. Разговаряхме очи в очи със стотици хора, изслушвахме, убеждавахме и отново изслушвахме. И така без сън и почивка, докато затихна напрежението и нещата поулегнаха.

Бях още в Кулска околия, когато се получи информация, че бунтове се надигат и близо до София. Нещата ставаха наистина опасни. Беше късна нощ, но нямаше време за отлагане. Стегнах се надве-натри и потеглихме на път.

Пътувахме цяла нощ. Пътищата бяха лоши, тъмницата преческе. Наблъскахме се порядъчно, направо казано – капнахме. Пристигнахме сутринта. Предварително бях поръчал на центъра да подберат от Софийската партийна организация хора уравновесени, спокойни, със селска жилка в кръвта. Обсъдихме какъв трябва да бъде подходът им към надигналите се селяни, като няколко пъти особено натъртих, че в повечето случаи недоволството им е основателно и следва да се подхожда към исканията им с такт и разбиране. Всяка грубост, всяка принуда щяха да усложнят още повече нещата.

В Политбюро внесох докладна записка, в която подчертах, че бунтовете са предизвикани от тежкото състояние в селското стопанство. Кулаците се възползват от това, но в основата са бедните селяни, влезли в стопанството с надежда за по-добър живот.

Вълко Червенков отхвърли рязко моята оценка и я определи като несъстоятелна. Той квалифицира бунтовете като кулашки и излезе с поредица от статии във в. „Работническо дело", развиващи тезата му. Нали същото бе направил и Йосиф Висарионович през 30-те години в Съветския съюз в отговор на глада и бунтовете в колхозите...

Все по това време отидох и в моето родно село. Първият свой съселянин, когото срещнах, беше бай Иван. Той беше беден човек. Ореше нивата си. Отидох при него. Поздравих го. Поздрави ме и той и почти изпъшка: „Ей, Тошка, Тошка! – каза ми той. – И ония преди вас лажеха воврамуго, но и вие не падате по-долу, и вие лажете воврамуго." Заболя ме от тези думи-присъда. И ми стана страшно. Защото моят познайник бай Иван изразяваше не само своето отчаяние, но и нарастващото обезверяване на българския селянин. Попарването на надеждите му, които с такава сила бяха избуяли след победата на 9 септември.

През 1956 г. селската действителност беше, както казах вече, потискаща. Изправени бяхме пред реалната опасност от нови бунтове и този път те щяха да подпалят чергата ни не само в селата, но и в градовете, да разстроят всички сфери на живота ни. Връщам се в паметта си в онези години и виждам тежката картина: провален стопански план; колкото щеш вътрешни и външни задължения; липса на средства за заплащане на държавната администрация. Немощна промишленост – доколкото я имаше. Намалена покупателна способност на населението. Получавахме оборудване на кредит, но нямахме средства за заплащане на труда на работниците, за да построят предприятията. Такава беше истината.

РЯЗЪК ПОВРАТ КЪМ ПО-ДОБРО

Пред нас се изправи с цялата си сериозност въпросът: от какво да започнем. С общи усилия стигнахме до извода, че е необходим остър завой в областта на икономиката. Трябваше да изведем всичко, което България можеше да произвежда, на широк, безпрепятствен път. Тук нямаше значение какво щеше да бъде това производство – кооперативно, частно или държавно. Главното бе да се акумулират средства. Да се създаде, макар и частичен, финансов стабилитет. Даваха се временни стимули и на частници, и на кооперативи, и на държавни организации.

България бе и си оставаше аграрна страна. Единствено сел-

ското стопанство на този етап можеше да укрепи икономиката и да даде тласък на по-нататъшното ни развитие. В тази именно ситуация ние потърсихме и успяхме да намерим правилното решение. В основата си то съдържаше принципа за баланс на интересите на селскостопанските производители и потребителите. Независимо от това, че главна роля играеха заложените непазарни механизми, като планиране, финансиране и пр. Без този задължителен баланс ние нямаше да бъдем в състояние да укрепим стопанството. И наистина само след 2–3 години селото започна да се съживява и да задоволява нуждите на населението от селскостопански продукти. Пак по това време с ускорени темпове се създаваше преработвателната, най-вече хранително-вкусовата промишленост. Селскостопанската продукция в прясно и преработено състояние вече покриваше нуждите на пазара, а това никак не беше малко.

Така през 60-те години селското стопанство набра сили. То не само хранеше две Българии (при ежегодно повишаване на покупателната способност на населението), но и бе главното перо в износа.

„Спасението на България, нейният просперитет идва с колективната собственост.“ Тази постановка отразяваше не само нашия идеализъм. Постигнатото дори само в началото на 60-те години, съпоставено с резултатите преди 1944 г., потвърждаваше правилността ѝ.

Постави се задачата да бъде привлечен към кооперациите и средният селянин. Изпълнението ѝ не създаде особени трудности, но и не протече съвсем гладко и безпрепятствено.

Случайно попаднах в родното ми село Правец в деня, определен за начало на масовизацията на ТКЗС. На пътя ме срещна старата ми познайница леля Васила. Жена авторитетна, с влияние в селото. И, както казват, отракана. „Добре, че дойде, Тошка, много добре – казва ми. – Да те нагостя с баница, че май ще е за последно, че влизаме в ТКЗС.“ За леля Васила, тази умна, оправна селянка, влизането в ТКЗС беше свързано с мисълта, че едно от най-вкусните и желани лакомства за българина ще липсва на трапезата ѝ. И какво стана после? Само след три-четири години тя сама опроверга предишните си страхове: „Ех, защо не съм сега млада, та да си поживея без предишното блъскане от тъмно до тъмно! А може и звеноводка да стана, как мислиш, Тошка?“

Вкъщи обаче майка ми, силно притеснена и разтревожена, ме посрещна с известието, че някои наши съселяни са били принудително викани от местните власти. Спомена името на богаташ от известна фамилия в Правец. Оплакал ѝ се, че е бил бит.

Най-много се престарал представителят на Околийския комитет, дошъл в селото във връзка с масовизацията. „Тоя най-лошо ме би, щеше да ме утрепе, ако не бяха нашите" – казал пострадалият на майка ми и сега тя ме гледаше с укор и възмущение. Моята родна майка, бунтуваща се срещу всяко насилие и несправедливост, сега търсеше отговор от сина си...

Алармирах веднага партийното ръководство, ръководството на БЗНС, на съвета, на ТКЗС. Всички категорично отрекоха, че е употребено насилие върху когото и да било. Тогава се обърнах директно към партийния секретар: „Подобни прояви не бива да се допускат в никакъв случай! Прекрасно знаеш, че ти отговаряш за всичко." А той: „Не е вярно, другарю Живков! Не е вярно, ти не го познаваш. Беше извикан в общината, където имахме разговор с него, и толкоз. Но на излизане той взе, та се блъсна в стената. Има само дребни наранявания, но иначе нищо му няма." За мен обаче бе ясно, че човекът е бит, и то здравата. Затова повторих и потретих, че Централният комитет е против безогледното, кампанийно провеждане на масовизацията на ТКЗС, че са дадени специални указания за постепенно и доброволно масовизиране на стопанствата. Заминах си неспокоен.

Връщайки се в София, поставих още веднъж и със същата категоричност въпроса за доброволността при масовизацията, макар да съзнавах, че едно дело, в което участват милиони и което се провежда от хора с различен манталитет, психологическа нагласа и добросъвестност, трудно ще мине без ексцесии. За щастие те бяха епизодични и никъде не доведоха до изстъпления.

Някъде към края на кооперирането бях поканен на гости у влиятелен средняк от Ботевградския край, който упорито отказваше да влезе в ТКЗС. От него зависеше да се масовизира стопанството или не, тъй като имаше авторитет сред съселяните си. Приех поканата, като предварително го предупредих, че ще отида у тях с още двама души.

Беше през есента – топло, красиво. Спомням си, че ловувахме зайци. С мен бяха известният партиен деятел и политемигрант Младен Стоянов и поетът Веселин Андреев. Освободих колата и охраната и тримата се отправихме към къщата. Стопанинът ни очакваше. Бяха се подготвили с жена му. Че като предложиха една царска трапеза, на която имаше какво ли не: чеверме, остри подправки всякакви, салати, всевъзможни мезета, баница, вино, ракия... И всичко – собствено производство. Та тъкмо тази трапеза за малко не провали мисията ни. Предварително се бяхме уговорили сладкодумецът Веселин Андреев да начене разговор и отдалеч, лека-полека да започне да уговаря стопанина. А Веселин пийна малко и виното го хва-

на, може би защото не беше пияч, само от време на време, колкото за адет пийваше (подчертавам това, за да не се изтълкуват произволно думите ми).

Ще вметна тук, че Веселин Андреев ме учуди и огорчи след „преврата“ на 10 ноември 1989 г. с някои непремерени приказки по мой адрес, забравил дори това, което е писал в книгите си за мен. Психозата в тези дни бе съзнателно разпалена, а и той вече беше неизлечимо болен. Не му се сърдя. Жаля го. И още: щом бъда освободен от домашния арест, едно от първите неща, които бих искал да направя, е да отнеса цветя на гроба му...

Но думата ми беше за това, че на споменатото гостуване го хвана алкохолът. Без съмнение стопанинът – човек хитър, беше обмислил тактиката. Решил беше да ни опие, пък тогава да става, каквото ще става.

Първият от нас бързо падна зад борда. Не бе в състояние да поведе никакъв разговор. Наред бях аз. Започнах да го кандърдисвам да влезе в стопанството. Да го убеждавам, че може много да помогне за укрепването не само на селото, но и на цялата икономика и т.н. Какво не му изприказвах само с илюзията, че го убеждавам. Той мълча, мълча, па се обърна към мене: „Слушай какво ще ти кажа сега, ти много хубаво говориш, ама не умееш да пиеш. Какъв разговор ще водим, като цяла вечер чашата ти дреме пълна пред теб.“ С тези думи направо ме „елиминира“. Извади ме от строя.

Остана Младен Стоянов. Че като започнаха с бай Младен – от времето на войната, кой на кой фронт се е сражавал. Пък се оказа на всичко отгоре, че били на един и същи фронт. После подхванаха кой каква булка закачал. И още, и още, много приказки изприказваха, много теми засегнаха. А за ТКЗС – нито дума. Раздумката се проточи до един часа през нощта. Говорят двамата, чукат се с чашите, смеят се, пак говорят. Ние с Веселин Андреев – елиминирани. Никой не ни обръща внимание. Все едно че ни няма. Ядоха, пиха порядъчно, увлечени в найсладка приказка, накрая бай Младен деликатно вметна: „Ей, наборе, ние с тебе сега на тия, младите, трябва да им помагаме, нали?“ И ме сочи: „Не познават живота. Длъжни сме да им помогнем.“ Онзи кима с глава: „Правилно, правилно.“

Усетих, че вече е склонил. Бай Младен му подаде молбата за влизане в ТКЗС. Онзи я подписа. Явно не случайно ни беше поканил. Всичко бе премислил предварително. Подозирам, че може би е искал и лично аз да му направя ихтибар.

Към един и половина през нощта потеглихме обратно. Бяхме с колата на Младен Стоянов. Сложихме отзад Веселин Андреев да легне, бай Младен седна зад волана, аз – до него. Той

обаче пиян, както се полага след подобна разпивка. Говори като навит, пуска кормилото и ръкомаха. Аз го предупреждавам деликатно: „Слушай бай Младене, ти си говори, ама не вдигай ръце от волана. Виждаш какъв е пътят, едно камъче може да ни обърне." А той енергично пуска кормилото и ме лови за ръцете: „Другарю Живков, как можеш да ме обиждаш така! Давам си сметка кого карам, да го знаеш. Возя ръководителя на Партията и председателя на Министерския съвет!" Слушах го, гледах го и вътрешно се успокоявах: този як шоп, минал през какво ли не, познал и сталинските лагери, колкото и да е пил, не можеш да го извадиш от строя. И така стигнахме до София.

Днес мога да кажа с пълна убеденост, че за завършване на коопернрането и за успешното развитие на селското ни стопанство решаващо беше не друго, а материалното стимулиране на селските стопани. Балансът на интересите, за които споменах вече, независимо че само частично се осъществяваше от пазара, беше изключително важен. И ние успяхме да преодолеем хаоса. А това беше хаос – икономически, политически, социален. Знае се какви биха могли да бъдат последиците му...

Можехме ли през всичките тези години да получим от селскостопанския труд повече, отколкото бяхме получили? Можехме, разбира се. Постигнатото бе резултат на създадените планови и финансови механизми за задоволяване на интересите. Но много по-решително би следвало да се разгръща диференциацията на заплащане. И, разбира се, пазарната икономика. Можеха да бъдат предвидени и избегнати редица грешки. Не биваше например да се създават аграрно-промишлените комплекси (АПК). Не бяха обмислени всички евентуални усложнения, не бяха предвидени подводните камъни, които ни дебнеха на всяка крачка. След по-малко от година го почувствахме, но...

Много съм мислил по въпроса, трябваше да се предприеме нещо решително. Започнахме преустройството на АПК. Създадохме акордната организация на труд и заплащане. Постигна се не след дълго респектираща производителност на труда (един механизатор вече се грижеше за земи до 1000 декара). Именно посредством акордната организация, а не чрез държавния бюджет в селското стопанство достигнаха до такова високо трудово възнаграждение. В началото на 1989 г. в зърнените райони тя бе изградена вече в основни линии. При интензивните култури, макар и не така осезателно, също даваше определени положителни резултати. На пленум на ЦК на БКП извършеното бе оценено като навременно и правилно. Не се отчете обаче, че намалените капиталовложения в селското стопанство през осмата и особено през деветата петилетка се отразяват неблагоприятно на резултатите.

ПРИДВИЖВАХМЕ СЕ НАПРЕД СТЪПКА ПО СТЪПКА

Иска ми се да се върна отново към началото. И не от слабост към повторенията, а за да се откроят по-ясно препятствията, които трябваше да преодоляваме. Пък и за да съзрем реалните очертания на постигнатото.

Започнахме от нисък праг. С упорит труд изградихме структурата на едно обновено селско стопанство, което имаше малко общо със завареното. Усилено внасяхме от чужбина съвременна техника. Открихме неограничени перспективи за мащабна научноизследователска работа. Заимствахме най-доброто, постигнато от световната селекция в областта на животновъдството и растениевъдството. Със системен подбор осигурихме селекцията на зърнените и фуражните култури, на маслодайните растения и кореноплодните, на зеленчуците и трайните овощни насаждения. В сравнително кратки срокове се добрахме до върховите постижения на световната селекция. Съветската пшеница, например, подобрена в Института в Добруджа, заемаше челно място в световната селекция на пшеница, предназначена за масови посеви.

Нерядко в началото нововъведенията се възприемаха с недоверие както от някои учени, така и от самите стопани. И това е, струва ми се, обяснимо. Новото винаги крие рискове. Например, привикнали с традиционните за българина плодни дръвчета, мнозина посрещнаха с резерви нискостеблените овошки. Но само след няколко години дребничките дръвчета родиха щедър плод и дадоха богата реколта от търсени сортове. Това ни позволи не само да засадим просторни масиви от тях, но и изцяло да преминем към нискостеблено овощарство в районите, където имаше подходящи природни условия.

Успяхме да осигурим специално химическо обслужване, както и строг контрол, максимално ограничаващ замърсяването на почвата и селскостопанската продукция с нитрати и пр. Та съвсем не е случаен фактът, че 95 на сто от земята ни е екологически чиста, незамърсена, плодна...

Бих могъл да изпиша стотици страници за различните и определено респектиращи постижения в селското ни стопанство. Но това едва ли е необходимо. Мнозина са съвременниците, които могат да направят обективна преценка на преобразеното ни селско стопанство. Обичах да казвам, че то успешно храни не една, а две Българии. Не се отказвам от тези си думи и сега. Затова никога няма да утихне болката ми, никога не ще се

примиря с печалния парадокс, че след 10 ноември се тръгна в кръстоносен поход срещу нашето просперираща селско стопанство само защото то бе създадено с усилията на тези, които по нечия зла воля трябваше да бъдат отречени. Вместо да се запази вече съществуващото и да се преустрои, да се приведе в съответствие с новите реалности, се пое рязко назад. Тъжна насмешка предизвикват нелепите твърдения за „разгрома" на българското село по „мое време". Те илюстрират само очевидната неподготвеност на своите автори. Смесват се поразителна необективност и несъответни на житейската им зрелост претенции за ревизия на всичко. И ако ги споменавам тук, то е защото виждам как тези нелепици се вплетоха за определен период и в държавната политика. А това бе вредно, опасно и недалновидно, както се вижда от всички в днешната гладория и скъпотия.

Мъчно е да се прецени кое донесе повече вреди – злата умисъл или безогледното, сляпо отрицание, гарнирано с високопарно невежество. Тъжните резултати обаче са налице: едно стопанство, изграждано десетилетия, за да достигне съвременно равнище, бе безжалостно разсипано. Народът ни ще трябва с години да плаща последствията на това безумно престъпление.

Говоря накъсано, епизодично, без каквито и да са илюзии, че изчерпвам въпросите, но говоря откровено. И вярвам, че ще бъда разбран. Вложил съм в сътвореното, кажи-речи, целия си съзнателен живот. И искам да виждам в заника му плодовете на земята и на труда ни, а не руини...

Успокоява ме единствено мисълта, че не този и онзи, а народът български ще съди и отсъди справедливо какво е постигнато през изминалите десетилетия. И как безмилостно бе осакатено и унищожено то за пет-шест години. И кой знае – може би ще доживея времето на нов разцвет на българското село.

През 1986 г., спомням си, наградата на Съюза на българските писатели получи романът на Ивайло Петров „Хайка за вълци", разкриващ талантливо и реалистично тягостни моменти от колективизацията на българското село.

Питам се, не даде ли 1992 г. щедър материал за нов роман с подобно трагично звучене? Този път роман за деколективизацията. Ще се намери ли автор, който да разкаже за наранената ни земя и за раните в душите на селския труженик, за изклания добитък и съсипиите в уреденото довчера село. Всичко това засяга не само днешния ден, то има тъжните си проекции в бъдещето. Защото, каквото и да говорим днес, с целия идеализъм и дори фанатизъм, водещ понякога до извращения, въвеждането на обща собственост върху селскостопанските земи, инвентара и животните имаше една-единствена цел – добруването на всич-

ки. А в името на какво се извършва така нареченото връщане на собствеността? Поставям този въпрос, защото той засяга не само бившите собственици, не само перспективното развитие. Той засяга милиони българи. И е проверка на способността на законодателната и изпълнителната власт да постъпват не с оглед на лични и партийни интереси, не изхождайки от моментни изгоди, а справедливо, общополезно и далновидно. Ето това са трите ключови понятия, забулвани с гъста идеологическа мъгла, с демагогия и безогледно противопоставяне. И кой печели от това? Във всеки случай не България.

В селското стопанство има огромни капиталовложения. Те са общонародно притежание. Жестоко ощетени са хората, които създадоха материално-техническата база в селото. Осемдесет на сто от българите са малоимотни и безимотни. Мохамеданите например почти не притежават земя. Да не говорим за циганите, за няколкостотинте хиляди бежанци и изселници, дошли от различни краища в майка България.

През 33-те години „живковизъм“ всички бяха поставени при равни условия. Кой е в състояние да заличи в съзнанието на милиони българи годините на осигурен труд, достатък и гарантирана лична безопасност? Да им внуши,че са живели залудо?

Да се разпокъса земята на десетина милиона маломерни парчета. Да се раздробят или унищожат километри трайни насаждения. Огромни блокове с житни и технически култури. От обществен интерес ли е клиничната смърт на земеделието? Или трябва да се потърси тук някакъв друг интерес, старателно скриван от хората?

По мое време въпросът беше – как да се оползотворят и необработваемите земи. Участъци, в които не можеше да се внедри каквато и да е комплексна механизация. Раздадохме ги със специално постановление на Министерския съвет за лично ползване на всички, които желаеха. Но не спряхме дотук. Организирахме производство на малогабаритна техника. В Пловдив – в сътрудничество с италианска фирма, в Русе – със съветско предприятие. След 1989 г. вместо да се оползотворят тези непригодни и неизгодни за комплексна обработка земи, възлизащи на над един и половина милиона декара – се подготви „разправа“ с притежателите им.

80–85 на сто от българските граждани притежават не повече от по 15 декара земя. Собствеността върху селскостопанските земи можеше да се възстанови, като се запази всичко, което до този момент функционираше. И то не лошо. Не случайно в САЩ 48 на сто от земите са под аренда, а фермите и сто-

панствата имат не по-малко от 800–1500 декара. Аналогична е картината и в западноевропейските държави – средно 700–800 декара. И навсякъде в напредналите страни специализирани организации извършват комплексна обработка.

Идва ми на ум, че преди години при последното ми посещение в Австрия бях помолил домакините да ми отделят един ден за запознаване със селското стопанство на страната им. Те приеха желанието ми с охота и придружен от канцлера Бруно Крайски, посетих и разгледах редица лозарски райони. Пропътувахме с талига покрай нескончаеми, безупречно прави редове от лози, които се точеха с километри. Помолих да спрат за малко каруцата. Двамата с Бруно Крайски се отбихме при лозарите. Той ме представи: „Това е господин Живков, държавен глава на България, прочута с хубаво грозде и превъзходни вина." И допълни, че съм определил пътьом различните сортове само по сухите лозови пръчки и възлите по тях. Приеха ме радушно, като човек, разбиращ от работата им, и разговорът потръгна неусетно. Между другото ги запитах лозята им държавни ли са или кооперативни. „Не, не, това са частни лозя, господин президент – отговориха те. – Редовете, по един или повече, принадлежат на отделни собственици. Погледнете, отпред има поставени табелки, върху които са написани имената им." И допълниха, че цялата обработка и агротехническите мероприятия, с изключение на малкото ръчна работа, се извършва общо. Не разпитвах как се процедира по-нататък, всеки сам ли се грижи за реколтата си, ангажират ли се в работата специализирани фирми и т.н., и т.н. Важното бе, че при създадената безупречна организация отделните частни редове можеха да се обработват комплексно. На сбогуване се засмях: „Ще ви кажа, че на пръв поглед лозята ви са като нашите. Но има една малка подробност: българското грозде е ненадминато."

Видяното подсказваше къде сме прави и къде не...

А какво стана у нас? Вместо да се оползотвори реално съществуващото и при новите пазарни условия (предпоставки за мобилност, частна инициатива и пр.), да му се даде простор за развитие, всичко постигнато досега се омаловажава или направо отрича. Представя се единствено в мрачни краски. И се ликвидира с един замах.

Ние се гордеехме с това, че България достигаше по добиви на някои от селскостопанските култури най-напредналите страни в света. За да дочакаме в последно време разруха на земеделието, на животновъдството. Последва, естествено, катастрофален срив на хранително-вкусовата промишленост, на леката промишленост, на всичко, за което селското стопанство дава-

ше суровини. Кожарската индустрия например бе парализирана. Безконтролният износ на сурови кожи, последвалата го липса на животни ще обезсмисли възможностите на прескъпа техника, подготвени работници, квалифицирани специалисти. Убедено твърдя, че се заложиха неразумни темели на утрешния ден. Че изкуствено се създаде у известни слоеве от населението еуфория, която не вещае, уви, нищо добро. Убеждаваха ни (разчитайки, навярно, на лековерност), че бъдещето било в някакви размити представи за преуспяващо и доходоносно фермерство. Не казват обаче, че никъде, в нито една напреднала страна през последните 10–15 години няма и помен от подобна реалност, а именно земя, раздробена на милиони малки независими стопанства. И ние няма да учудим света с нашия „принос". Такъв просто няма да има! Постепенно едри земеделци, фирми с разнородна дейност и хора с натрупани в последно време съмнителни капитали ще изкупят дребните парчета земя на безценица. Когато наистина се създаде пазар, той ще диктува положението. Защото стопанството трябва да покрива разходите, да плаща данъци и да носи, разбира се, приходи.

Онова, което изглежда в очите на някои примамливо и обещаващо, е просто една безпочвена илюзия. За жалост – не безобидна. На практика много от днешните собственици ще се превърнат в евтина работна ръка. В отдавна забравената категория „ратаи".

През 1992 г. истинска хайка вилня из страната ни. За една-единствена година в България са били унищожени стотици хиляди крави, милиони овце и птици. Телета, агнета, прасета не са успели да излязат от утробата на майките си, за да поемат глътка въздух. И да зарадват стопаните си. Кой организира, кой допусна тази безмилостна хайка? Жестока пусия, в която освен безмълвните хайванчета са впримчени и хиляди хора. Разпръснаха, унищожиха елитни стада, събирани десетки години откъде ли не разплодни животни. За да получи страната ни най-доброто в света, бяха използвани лични контакти и умения на специалисти, вложени бяха стотици хиляди долари... Та да ни доказват после новопръкнали „демократи", че всичко било залудо...

Преди четвърт век по време на неофициално посещение в Канада гостувах на местен фермер, мисля, че се казваше Шлайснер. (Ще призная в скоби, че обичах тези общувания и нарочно ги търсех. Те ми даваха понякога повече от протоколните срещи.) Та обиколихме с този фермер натам-насам из имота му. Стигнахме накрая до резерват за индианци. „Ех, да имах и тези земи, двойно повече щях да изкарвам от тях" – въздъхна домакинът. Той притежаваше около 3000 декара! Не се сдържах, усмихнах се и вметнах: „И цялата земя да владее приживе чо-

век, в крайна сметка му стигат само два метра...“ Той ме погледна, помълча умислено и накрая изрече: „Колко сте прав всъщност.“ Зная, че въпреки това моментно признание ние с него ще дочакаме края на дните си, всеки със своите убеждения, планове и житейски илюзии. Късно е да бъдем други, както е казал поетът.

Моят канадски домакин заедно със съпругата си и един-двама помощници отглеждаха и търгуваха с елитни стада от прочутото черно-шарено говедо. С племенните животни, закупени от него по-късно, сложихме началото на съществени промени в българското краварство. От него получавахме и качествен разплоден материал. Резултатите не закъсняха. Срещу предишните 400 до 1000 литра мляко започнахме да получаваме 4-5 хиляди литра среден надой, а елитните стада даваха 8–10 хиляди литра мляко годишно. А не закупувахме само от него, разбира се. От Индия докарахме биволи, от Англия – свине, от Франция – птици...

Специализирани научни институти се занимаваха с проблемите на подбора, подобряването на породата и прираста на най-пригодните и пълноценни животни за нашите климатични условия. В института в Смолян например беше създадена специална порода говедо за балканските райони, така нареченото родопско говедо. Направена бе селекция в говедовъдството, свиневъдството, овцевъдството.

Птицевъдството не само задоволяваше изцяло вътрешния пазар с месо и яйца, но заемаше и част от износа ни на селскостопански продукти. На Запад наричаха българските яйца фантастични и слънчеви поради яркожълтия им жълтък. Българските яйца и птиче месо се славеха не само с вкуса и добрия си външен вид, но и със своята пълноценност. Секретът на тези качества бе в зърното, с което компенсирахме невинаги обогатения с всички необходими компоненти фураж. Показателен бе фактът, че качеството на яйцата и на месото от птицефермите не се отличаваше по нищо от това на домашно гледаните птици.

Отглежданите с търпение и грижи животни и птици ежегодно увеличаваха броя си. Влагахме, естествено, много време, труд и средства, но в замяна на това осигурявахме мляко, месо, вълна, че и валута за целия народ.

Когато в името на „демокрацията“ започна повсеместният погром (тогава бях вече под домашен арест), използвах всеки удобен случай, за да бия тревога: „Поне елитните стада следва да се запазят! Те не са за износ, не са за клане. Потоп да стане, трябва да се опазят!“

Не ги опазиха, уви! Прескъпи животни се изнесоха в чуж-

бина на безценица, други за месеци се превърнаха в суджуци. Тежка вина носят някои хора, които, замезвайки си с луканка, не си даваха сметка, че в нея беше млякото на децата им. Какво ги заблуди и подведе, питам се? Тяхната собствена лековерност? Или вулгарната демагогия и безпомощност на управляващите?

Тревожи ме създадената обстановка в селата. Тревожи ме мисълта за бъдещето на страната ми. И тази тревога ме преследва навсякъде. Дано бъдещите правителства с такт и мъдрост успеят да променят нещата. Макар че съпротивата няма да бъде малка...

ЗАЛОЖИХ НА НЕЩО ВАЖНО И НЕ СГРЕШИХ...

Ще се набие на очи навярно фактът, че доста често започвам разказа си за миналото от 1956 година. И това е обяснимо, драги читателю, защото туй е годината, която ме натовари с най-примамливата и тежка отговорност. Длъжен съм, струва ми се, да споделя как съм се справял с нея. Оттук идват и статистическите данни, и цифрите, и процентите.

Изостанала страна беше България в онази далечна вече година, твърде изостанала. Може би само Албания ни изпреварваше в тъжната европейска класация, отзад-напред. Западнала аграрна държава, неразвита промишленост. Външнотърговският оборот стигаше 650 милиона валутни лева (малко повече долара), 350 милиона износ. В него обаче промишлените стоки бяха само 10 на стоте.

А през 80-те години оборотът беше стигнал 27 милиарда валутни лева. Към 1990 година скочи до 30 милиарда. Основният дял на износа беше: 70 на сто – електроника и машиностроителна продукция, 30 на сто – селскостопански произведения, лека промишленост, суровини. Тези темпове се набраха от 1965 г., когато промишлеността изпревари с 1 на сто селскостопанското производство и достигна 51 на сто от обществения продукт. Развитието на селското стопанство осигуряваше задоволяването на потребностите на народа при ежегодно повишаване на покупателната способност и гарантиран износ. Беше ли достатъчно това, за да се постави надеждно начало на индустриализацията в страната? За съжаление не.

...Събрах, спомням си, специалисти от различни области, сред тях бяха най-видните български икономисти. Помолих ги да изкажат мнения и обосноват вижданията си за развитието

на промишлеността. Общо бе заключението, че за да се развива успешно страната ни, е необходимо да имаме осигурени суровини. Както се знае, България е бедна на природни ресурси. Дори водните ни източници, например, са два пъти по-малко от тези в съседна Гърция. Невероятни усилия бяха положени, за да се стигне до максималното използване на нашите водоеми за пълно задоволяване на населението с вода и почти изцяло – с електрическа енергия. Влязоха в действие мащабни, бих казал гигантски планове. Успяхме да развием енергийната база на „Марица-изток" с нискокалорийни въглища. Тя стана дори конкурентоспособна. Използвахме я максимално, преди да се изгради АЕЦ „Козлодуй". И пак ще повторя: можехме да се развиваме по-нататък само при положение, че успеем да си осигурим необходимите суровини. Необходими ни бяха нефт, въглища, метали... Нужна ни беше почти цялата Менделеева таблица. Нямахме друг изход, освен да се обърнем към Съветския съюз. Пак към Съветския съюз. Той ни осигуряваше много неща, от които се нуждаехме.

След дълги и сложни разговори успях да се договоря с Хрушчов и от този момент вносът на онова, което не ни достигаше, беше гарантиран. Казвал съм неведнъж, че Съветският съюз е суровинната база на България. И това беше самата истина, както и да се представят нещата днес с оглед на политическата конюнктура. Каквито и смехотворни версии да се лансират.

Има и друго: за да реализира национален доход, България не можеше да се развива и просперира, без да има външен пазар за своята продукция. При разделението на света на два враждуващи лагера и въздържаността, най-меко казано, на Запада към нас пазари можеха да ни осигурят само СССР и останалите социалистически страни. Друга възможност, друг изход нямахме.

Изкушавам се да задам въпроса: какво биха направили при тогавашната обстановка онези, които злословят срещу мен? Онези, които издигнаха нелепото и клеветническо обвинение, че съм искал да превърна България в 16-а съветска република! Елементарната логика ги опровергава. Защото щях ли да поведа такава упорита борба за суровини и пазари, ако не водех по същество борба за самостоятелност? Без 70 на сто внос на суровини и 70 на сто външни пазари България не можеше и не може да съществува. Кой държавник, освен ако не е пълен авантюрист, няма да използва достъпните суровини и пазари, без които държавата му ще се задъха! И ние успяхме да ги получим оттам, откъдето единствено беше възможно при тогавашната обстановка.

По времето на Вълко Червенков не се направи почти ни-

що, за да се осигурят суровини и пазари. Неговата теза, че следва да се ориентираме към производството на селскостопански продукти в прясно и преработено състояние, претърпя провал. Перспективата, която тя ни чертаеше, беше път на деградация, на превръщането ни в „доматена република".

Ние обаче поехме по друг път и страната ни постепенно получи възможност да се разгърне на по-широк фронт. Както е известно, при коопериранието в Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) всяка страна получаваше съответната специализация. Отредиха ни специализация в производството на електрокари и мотокари. След време научихме, че въпреки „разпределението" в СССР се готвят да строят голям завод за същото производство. Положихме усилия и проявихме твърдост, за да предотвратим дублирането. Съветското ръководство прояви разбиране. След десетилетни целенасочени усилия България успя да създаде най-голямата електро и мотокарна фирма в света. Друга специализация не получихме. При строежа на атомните електроцентрали поискахме електрониката, дадоха ни... вратите. Не приехме, естествено. Една врата поглъща тонове висококачествена стомана. С електрониката можехме да постигнем много, като влагаме и свои подобрения в управлението на АЕЦ. Затова потърсихме специализация, насочена не само към днешния ден (в който България бе в твърде неизгодно положение!), а към утрешния. Успяхме да си издействаме от СССР около 11 милиона тона нефт годишно. По доставката му заехме първо място сред социалистическите страни. Трябваше да използваме максимално това обстоятелство. Задоволени бяха потребностите ни от нефт, можехме да пристъпим към дълбочинната му преработка. Да се настаним трайно не само на съветския и другите социалистически пазари, а в някои области да стъпим и на западните. Осъществихме широка програма за дълбочинна обработка на нефт, впоследствие включихме и част от газта, която също получавахме от Съветския съюз. По този начин ние не само създадохме пластмаси и пластмасови произведения, синтетични суровини и влакна, но с тази продукция започнахме да плащаме, да я изнасяме. Имахме износ и в много страни от третия свят, от които също купувахме нефт. Освен близо 11 милиона тона съветски нефт осигурявахме и около 2 милиона тона нефт годишно от арабските страни.

Знае се, че за дълбочинната преработка на нефта са необходими доста големи капиталовложения. Всички заводи бяха със западно, скъпо струващо оборудване. Химическата промишленост средногодишно се развиваше с 10 на сто ръст на производството. Дял от тази промишленост беше „Фармахим". Страната ни, която нямаше преди това фармацевтична промишле-

ност, успя за кратко време да заеме второ място по износ на лекарства в СИВ след Унгария, за която това бе традиционен отрасъл.

Важен етап в индустриализацията на страната ни бе развитието на електрониката. В СИВ бяха на мнение, че България няма да развива електроника. Но след посещението ми в Япония твърдо решихме да започнем. Аз лично виждах в това бъдещето ни. И го виждах, струва ми се, не като мираж, а съвсем реално.

За съжаление ние не само не получихме специализация или поощрение, но срещнахме и редица спънки. За да осигурим благоприятни условия за разгръщане на разработките, засекретявахме развитието на електрониката с кодови названия: С1, С2, С3, С4. За този секретен план отделяхме внушителни капиталовложения. И успяхме да развием електрониката не въобще, а със съвсем конкретна насоченост с оглед на пазара. Звучи невероятно, но през 80-те години малка България задоволяваше 60 на сто от потребностите на СИВ с електроника.

Всички бяха шокирани. Просто бяхме пробили въпреки подценяването на нашите възможности и липсата на каквото и да е съдействие. Това ни костваше немалки усилия. Ускорено създавахме кадри. Внасяхме оборудване почти изцяло от Запад. Направихме сравнително големи капиталовложения. При това съзнавахме, че няма да успеем за задържим постигнатото равнище в търговията с електроника в СИВ. Процентът неминуемо щеше да падне. Но дори ако успеехме да запазим 30–40 на сто от него, това би било несъмнен успех, защото обемът на износа щеше да расте. Усилията ни в тази насока не бяха самоцелни, те бяха тясно свързани с трайното настаняване на пазарите, с които разполагахме. И главно – с вътрешното обслужване на икономиката. Никога не съм си представял развитието на елктрониката изолирано от СИВ, включително от СССР.

Спомням си един показателен епизод от началото. У нас бе на посещение държавно-партийна делегация на ГДР начело с Хонекер. Държаха се като представители на държава, отишла много по-напред в развитието на електрониката. Резервирано, бих казал дори малко високомерно. С всичко показваха, че не си заслужава да водят с нас задълбочен диалог на тема електроника. Това ни амбицира и ние решихме да им покажем, че изостанали са те, независимо от шума, който се вдига около постиженията им. Запознахме ги със секретните програми С1, С2, С3. А преди да си заминат, им демонстрирахме всичко, което бяхме изложили в специална зала. Научих, че още в самолета Хонекер ги упрекнал, че нямат достатъчно информация

какво става в България. И докъде е стигнала с научните и практическите си разработки.

Стигнахме и до С4, четвърто поколение изчислителни машини. Не е безинтересно да се отбележи, че България бе първата социалистическа страна, успяла да ги създаде. На Запад, разбира се, те бяха вече масово внедрени. Изложихме нашата първа ЕИМ от четвърто поколение на панаира в Пловдив. Американските специалисти не повярваха, че е наше, българско производство и изказаха съмнение, че е само макет на машина от напреднала западна държава. Начаса им бе предоставено всичко необходимо, за да направят проверка. И те признаха, че нашата машина има преимущества, че е по-малка и по-компактна от техните.

Не можехме особено да впечатлим, западните водещи конструктори. В Япония например навлизаше вече пето поколение от тези машини. Вероятно в някои страни се е мислело и за нещо повече. Но в социалистическата система нямаше все още подобни разработки. (Напълно е възможно, разбира се, ЕИМ – четвърто поколение, да е била създадена вече във военнопромишления комплекс на СССР, възможно е и да са работили върху т.нар. пето поколение. Строго засекретено обаче. Военнопромишленият комплекс на СССР представляваше по същество държава в държавата. Но официална информация за четвърто поколение ЕИМ нямаше.)

Така или иначе за нас, българите, това бе върхово постижение. Най-важното – бяхме взели определен аванс и създадохме превъзходни кадри. Нашите електронни инженери и компютърни програмисти и до ден днешен са високо ценени навсякъде по света. За немалко от тях електрониката представляваше прекрасна реалност, с която се бяха сраснали. Показателно е дори неприятното свързване на някои български експерти с така наречените „компютърни вируси".

През последните години се допусна не само изтичане, но и направо прогонване на „мозъци" от страната ни. Печално е дамгосването на изтъкнати учени, забъркването им в груби политически игри. Личности, които принадлежат на България и на света, не бива да носят клеймото на каквато и да е партийна принадлежност, било от миналото, било днешна. Това е недалновидност, граничеща с престъпление, защото може да ни коства твърде скъпо.

А с развитието на електрониката у нас се създаваше солидна база за ускоряване на техническия прогрес. Можехме да си поставяме вече задачи, оценявани със световни критерии.

Ще призная, че за това бях мечтал години наред. Онези, които са общували с мен, знаят, че електрониката бе моя слабост.

По-късно, през 1988 г., по време на Пловдивския есенен панаир бе направено обобщение на някои от постигнатите резултати. Не е безинтересно да се спомене как стана това.

Всяка година след разглеждането на изложените наши и чуждестранни изделия аз и придружаващите ме лица се отбивахме по покана на съветския посланик на „лека почерпка" в съветската палата. Така стана и през 1988 г. Всички бяха впечатлени, за да не използвам по-силна дума, от нашите постижения в електрониката. Почерпката неусетно и естествено премина в разбор на показаното. Изказаха се какви ли не мнения, но по същество нещата се разглеждаха единствено в руслото на електронизацията. Бях толкова вътрешно ангажиран, дори пристрастен към този проблем, че подобен подход не ме удовлетворяваше. Знаех, че в напредналите страни се мислеше и работеше вече по нова концепция. И основата ѝ бе синтезът на информатиката, компютъра и науката. Не се стърпях и разказах накратко за това. Не след дълго с помощта на работна група то бе оформено като разработка и утвърдено от Политбюро. Специалистите ѝ дадоха добра оценка, защото се разкриваше нова възможност за издигане на равнището на нашата електроника.

Показателно бе по онова време състоянието на електрониката в страните от СИВ. Независимо от някои постигнати успехи в СССР, България, ГДР. И тук парализиращото действие на системата си казваше думата. Нямаше нито цялостна стратегия, нито необходимата планово-организационна основа. Особено зле се отразяваше липсата на виждане за приоритетната роля на информатиката. Всичко това бе един детонатор. Рано или късно – при неправилна политика – то щеше да породи кризисни явления. Такава бе системата.

Западът по това време се беше затворил плътно в себе си, а и ние, естествено, бяхме направили същото. Но в ред направления България бе установила добри контакти със западни фирми, където нашите изделия се оценяваха по достойнство. Електрониката бе една от областите, която най-силно привличаше западни специалисти и бизнесмени. Някои от тях ни предричаха добро бъдеще. Други мислеха да ни пречат.

Ще си призная чистосърдечно и една своя слабост. Отделях подобаващо внимание на всички отрасли, но не можех да скрия горещото си пристрастие към електрониката. Проявите на това пристрастие понякога дори излизаха извън кръга на правомощията ми. Формално погледнато, като че ли превишавах правата си. Но не означаваше ли това на практика по-бър-

зо, по-трайно, по-резултатно издигане на равнището на икономиката на България?

Да вземем например решението за създаване на три завода за тежко машиностроене – един голям и два малки. То не бе някаква кабинетна приумица, а резултат от трезво отчитане на икономическото равнище на страната ни. Въпреки добрите темпове на развитие на икономиката, през 80-те години започнаха да се увеличават трудностите на международния пазар. Каква бе причината за това? Рязко се повишиха цените на нефта и другите основни суровини. И то не с проценти, а от десет до двадесет пъти. Чувствително скочиха и цените на тежкото оборудване.

Но аз и досега убедено твърдя, че със споменатите заводи ние открихме верния път. Най-малко проява на некомпетентност са твърденията, че сме били поразени от гигантомания, че сме надхвърляли нормалния си ръст. Заводът-майка в Радомир следваше да реши проблемите с необходимото тежко оборудване за вътрешния пазар и дори да осигури известен износ. Изграждането му бе предварително договорено със специализирана японска фирма. По начални изчисления той щеше да достигне продукция до 600 милиона лева за две години, а за пет – до три милиарда лева, от които 35 на сто износ по второ направление, гарантиран от японците. Необходимо ли е да се доказва, че с това ние щяхме да решим част от проблемите, свързани с външния ни дълг?

Това беше една изключително изгодна сделка за България. Но под давление отвън тя бе анулирана в Министерския съвет. Как стана това, кой стоеше на дъното? Въпросът е риторичен. Просто пресичаше се пореден нежелан опит за „обвързване на икономиката ни с капиталистите“.

Но заводът в Хасково, който бе специализиран за химическо оборудване, набираше сили. Действаше и заводът в Русе, ориентиран към производството на селскостопанска техника.

Ето така, в най-общи линии, стои въпросът с развитието на икономиката на доскорошната най-изостанала страна в Европа. И той следва да се разглежда въз основа на фактите, а не да обслужва конюнктурни цели с политически клишета.

Кой ще отрече, че за три десетилетия България зае трето място по национален доход на глава от населението между социалистическите страни? И се нареди непосредствено след ГДР и ЧССР. Независимо от факта, че единственият икономически и търговски вариант бяха за нас СССР и страните от социалистическата общност, ние използвахме максимално съществуващите възможности и успяхме да направим този икономически

пробив. Давахме си сметка, естествено, че без конвертируема валута ще ни бъде безкрайно трудно. Изпитвахме крещяща нужда от ново, съвременно оборудване, каквото за съжаление липсваше в СИВ. Ето защо разработихме специална стратегия за печелене на конвертируема валута от страните износителки на петрол.

Какво можехме да изнасяме по онова време за тези страни? Предимно военни изделия и съоръжения. По тази причина развихме приоритетно, като стратегически отрасъл, военната промишленост. Успяхме да създадем твърде модерна оръжейна индустрия. Произвеждахме главно стрелково оръжие, бронетранспортьори, оптика, самонасочващи се установки и пр., и пр. Въздържахме се да разширяваме производството на тежко въоръжение, съобразявайки се с договореностите и пазарите. Тежкото въоръжение бе специализация на други страни от лагера. Но на практика можехме при нужда да преструктурираме производството и да произвеждаме и танкове, и самолети, и ракети...

Работехме главно по съветски лиценз и имахме официално разрешение за някои видове оръжие. Но ние разработвахме и такива, които бяха под „възбрана" и дори изнасяхме известни количества от тях. Измествахме по този начин партньорите си от усвоени техни пазари. Правехме го скрито, доколкото подобно нещо можеше да се скрие. Факт е, че те се правеха, че не забелязват. Проявяваха очевидна добронамереност към усилията ни, макар че това бе в техен ущърб. Ето, и това не бива да се премълчава...

Разбира се, в страните износителки на петрол сме продавали и някои продукти на дълбочинната преработка на нефта, специална селекция угоени шилета и овце и прочее, но основното бе военната продукция. Оръжейните заводи бяха изцяло модернизирани, това поевтиняваше произведеното и увеличаваше печалбите ни. Стигнахме до положението да заплащаме с въоръжение и цялото допълнително свабдяване на нашата армия, което получавахме от СССР и социалистическите страни по линия на коопирането. Военната промишленост ни гарантираше конвертируема валута от богатите на петрол страни. През последното десетилетие само постъпленията от този износ достигнаха два милиарда долара.

Твърде тесен е, за жалост, кръгът на хората, които и сега имат реална представа за постиженията на нашите оръжейници. Постижения, които респектираха с находчивостта, прецизността и уникалността си по отношение на редица разработки.

Респектиращият интелектуален потенциал, изключителни-

те възможности и конкретните постижения на конструктори, специалисти, електронни инженери, майстори и прочее са недостатъчно познати и поради това недооценени от обществото. Поради анонимността и секретността на дейността им новите образци бяха показвани само на специални засекретени изложби. (За разлика от мнозина, аз се съобразявам с факта, че темата е ограничена от държавна тайна и затова я засягам съвсем бегло.)

През последните години, когато се говореше за военнопромишления комплекс, умишлено се сливаха несъпоставими неща. Вложеният ум, знания и труд се смесваха непозволено с предназначението на крайния продукт. Само че, докато светът е устроен по този начин, оръжие ще се произвежда, продава и употребява. Всички думи за морални стойности тук са неуместни, те просто са израз на инфантилизъм или най-обикновена демагогия. Ако не и на нещо още по-лошо...

Тъй че аз изцяло поемам отговорността, че у нас бе развито респектиращо военно производство. И я поемам с радост.

Някои твърдят бездоказателствено, че българската държава по мое време била замесена в мръсни сделки с оръжие. Истината е, че съществуваше през същото това време специален, строг контрол върху всички сделки от подобен характер.

Разбира се, оръжейният бизнес е търговия като всяка друга. Но в нея няма място нито за аматьори, нито за профани. Тя е ограничена от определени правила. Едно от тях е, че не се афишира. Другите... произтичат от него. Нарицателното „мръсна сделка" е абстрактно понятие, въведено от онези, които искат да изместят конкурентите от пазарите им. Защо, в страните, където има наложена забрана за внос на оръжие, оръжие се внася? Забраната чисто и просто повишава цената.

Искам да бъда разбран правилно. Казвайки всичко това, аз нямам никакво намерение да оневинявам опитите да се нарушават или заобикалят правилата. Просто нещата трябва да се поставят на реалните им места. И да се мерят с един аршин.

Няколко години у нас се правеше всичко възможно (и за жалост успешно), за да се разбие оръжейната ни индустрия. Правеше се съзнателно, целенасочено, методично. И същността не се заключаваше само в това, кой да държи „кокала". Определени лица явно защищаваха чужди национални или монополни интереси. Целта бе прозрачна – да се завземат в неразборията у нас пазарите, които сме си извоювали не за година-две. Пазари, които трудно се печелят и защищават, а лесно се губят. И... друго. Дано да се лъжа, но имам усещането, че след мен нашите оръжейни интереси се отстояваха от хора, които трудно раз-

личават автомат от ръжен. Може би не са имали възможност да минат през казармата, за да разберат, че събирателното „пушкала" далеч не изчерпва темата.

А по мое време България печелеше милиарди от това производство! И щеше да продължи да печели, ако недалновидни и нечистоплътни люде не бяха обърнали всичко с главата надолу...

СТАБИЛНА ФИНАНСОВА СИСТЕМА

Веднага след като през 1962 г. оглавих Министерския съвет, поставих като първостепенна задача създаването на валутен и златен резерв. Изпълнихме я успешно. И то в респектиращи за държавата ни мащаби.

Не зная по какви причини, вероятно от съображения за сигурност, но преди мен златният резерв на страната ни бе изпратен за съхранение в съветски банки. Ние върнахме у нас това злато и забранихме износа. След създаването на златния фонд от България не бе изнесен нито грам от благородния метал. Нещо повече, независимо от неблагоприятните условия за получаване на злато поради ниското му съдържание в рудите, поехме курс на непрекъснато увеличаване на златния фонд. Създадохме резерв от няколко десетки тона злато, който ежегодно нарастваше: отначалото с около тон, после стигнахме до тон и половина, а понякога и повече. Само неголямо количество злато се използваше за електрониката, медицината и бижутерийната промишленост.

Втората част от изграждането на стратегическия ни резерв бе осигуряването на конвертируема валута. Искахме да представим реално пред света успехите на нашата икономика. През изминалите години бяхме увеличили националния доход, селското стопанство хранеше две Българии. Успешно развивахме машиностроенето и електрониката. Виждаше се, че България върви уверено напред, че нараства и жизненото равнище на народа. Затова създаването на валутния резерв беше важно и от вътрешен, и от международен аспект.

Вложените от нас 250 милиона долара в чуждестранни банки ежегодно се увеличаваха. В средата на 70-те години те достигнаха 2 милиарда долара. Първоначално по-голямата част от тях бяха депозирани в американски банки, но после ги преместихме в Западна Европа. Главната ни цел беше да покажем на Запада, че сме стабилен в икономическо и политическо от-

ношение партньор, че може да ни се вярва. И с тази проста на пръв поглед операция – влагане на български средства в чуждестранни банки – ние убедихме капиталистическия свят по-добре, отколкото би направила и най-хитроумната пропаганда. Нямахме просрочени плащания по заемите. Това бе известно и на нашите съюзници, и на западните страни. Затова без проблеми получавахме заеми, когато това бе икономически целесъобразно. Стабилното ни финансово положение, политиката ни за свързване със Запада, икономическите успехи създаваха стабилен авторитет на държавата ни.

Струва си да се отбележи, че за първи път в историята на България по време на моето управление у нас бе създаден стратегически златен и валутен резерв. Нито едно правителство – както по времето на цар Фердинанд и цар Борис III, така и по времето на Георги Димитров и Вълко Червенков – не може да се похвали с подобно постижение.

С риск да прозвучи нескромно, ще кажа, че моя заслуга са и безвъзмездните и нисколихвени заеми, които България получаваше в тези години. Не му е мястото в едни мемоарни записки да се спирам изчерпателно на всичко, но се изкушавам да кажа няколко думи за постигнатото с Иран и СССР в тази област.

При официално посещение в Иран, след като изразих благодарност за изключително ласкавия и щедър прием, в конфиденциален разговор с шаха, на който преводач бе дъщеря ми, между другото казах приблизително следното: „Моята страна се е насочила към строй, чиято главна цел е добруването на хората. Бихте ли ни помогнал да преодолеем трудностите, особено що се отнася до възможностите да внесем съвременна техника и да модернизираме икономиката си? Бихте ли се съгласили да предоставите на България кредит – едната част безвъзмездно, другата – с ниска лихва. Не мога, за съжаление, да ви предложа нищо реално за отплата, но така вие ще влезете в историята на моята родина..." Показателно е, че в резултат на разговорите ни успях не само да убедя шах Реза Пахлави. Онова, което изненада и мен, и Людмила, бе предложението му да се подпише допълнителна спогодба. Поради свалянето на шаха тази договореност не можа изцяло да се реализира.

При това ни посещение Людмила бе потресена от двата полюса на иранската действителност – невиждан разкош и ужасяваща мизерия. Под напора на непосредствените си впечатления тя написа есе за двата свята на Иран. Харесах го, но не бях съгласен да се публикува, освен ако не се подпише с псевдоним. Казах ѝ, че с появата на есето гостоприемните ни домакини ще се засегнат и ние ще се простим с иранските долари. И тя ме разбра, естествено. Есето не излезе...

... По време на следствието срещу мен заех единствено правилната позиция да изтъквам не една или друга своя заслуга, а труда и постиженията на три поколения българи. Затова не съм споменавал и за други безвъзмездни и нисколихвени заеми, осигурени с личното ми застъпничество, настойчивост и дипломатичност.

От Съветския съюз получавахме кредити с ниска лихва и безвъзмездни заеми с размера на седемцифрени числа. Само през времето, когато Леонид Брежнев бе генерален секретар на КПСС, а Алексей Косигин – председател на Министерския съвет на Съветския съюз, страната ни получи милиарди преводни рубли. Някои от безвъзмездните заеми бяха поверителни, съгласувани на четири очи, например свързаните с цените на селскостопанските произведения у нас и др. Зад тези кратки думи се крият реални и твърде големи ползи за нашата икономика.

Без значение е как ще се нарече това: „дребно хитруване" или „ловка политика". Важното е, че България печелеше годишно милиарди, или по-точно казано – получаваше справедливи цени за своя износ. Не мога да си представя политик и държавник, който не би се гордял с подобно постижение. Грешно ли е, че се гордея и аз?

Далеч съм от амбицията да правя обстоен преглед на развитието на промишлеността и изобщо на икономиката у нас през изтеклия период. Затова немалко факти и процеси не са намерили място в разказаното дотук. Дълбоко съм убеден, че един ден всички тези неща ще излязат на бял свят. В тях се съдържат и много от обясненията на факта, защо страните от социалистическия лагер не съумяха да създадат ефективна икономическа общност. Разбира се, основната причина – недостатъците на системата, се съзираше още тогава. Неведнъж се свикваха съвещания, на които се обсъждаха и предприемаха различни мерки. Положението не само не се подобряваше, но се влошаваше. Малко от ръководните дейци си позволяваха да изразяват открито набраната у тях тревога. Самодоволството, взело за жалост връх, намираше израз най-вече в постоянното изтъкване на предимствата на социализма пред „загниващия" Запад. Установеният ред създаваше непреодолими понякога трудности при решаването на наглед най-дребни въпроси в отделните страни. Там, където прозираха явно недостатъците на системата, се предприемаха мерки за отстраняването им, най-често тайно, зад гърба на партньорите.

Това бе истинска трагедия за социализма. Убеден съм, че това се съзнаваше от ръководните фактори и в самия Съвет за икономическа взаимопомощ. Повечето от тях бяха хора, доста-

тъчно компетентни и достатъчно информирани за тайните на успехите в капиталистическия свят. Бедата бе в това, че интересите – както лични, така и апаратни – ги караха да съдействат за поддържане на статуквото. И те го поддържаха...

Още по времето на Брежнев, а по-късно и на Андропов, Черненко и Горбачов неведнъж изразявах тревогата си от това ненормално положение. Споделял съм вълненията си и с други ръководни дейци от социалистическата общност. В повечето случаи оставах с впечатление, че те са склонни да ме разберат, но възприемат СИВ като необходимо зло. На нито едно заседание например не бе направен ситуационен анализ на повратните процеси в света през 70-те години, довели до създаването на принципно нови исторически реалности. Наистина, настойчиво се говореше за стратегия, за приоритети, за изоставането ни от Запада и пр., и пр. Но работата като че ли свършваше с теоретизациите.

Сега, когато се връщам към всичко това, отчетливо виждам колко късогледа е била нашата социално-политическа мисъл.

Няма да крия: в онези времена не съм си представял, че изходът е в интегрирането ни в западните и световните икономически структури. Европа и светът бяха разделени. Очевидно необходимо бе да се търсят други решения. Настойчиво да се търсят. Трябваше да се започне може би с преустройството на самия СИВ. Да се въведат пазарните принципи, като се използват редица модели и механизми на вече изградени регионални икономически общности, особено в Европа. Излязох с предложение в този дух пред съветското ръководство. По нататък вероятно можеше да се помисли и за „общия европейски дом". Идея добра и рационална (неслучайно още генерал Дьо Гол говореше за „Европа от Атлантика до Урал"), която се изроди, за жалост, в празна фраза, в шаблонизиран припев на горбачовската „перестройка".

Съществуването на две мощни пазарни формирования в Европа (имам предвид Общия пазар и СИВ, защото Асоциацията за свободна търговия бе по-ограничена) не бе химера. И би могло да се превърне в мост за политическо, икономическо и културно взаимодействие. То би могло, както се изразявах тогава аз, да премахне „берлинските стени" между европейските държави и да доведе до постепенното им интегриране в Съединени европейски щати. Така преустройството в този си аспект щеше да се изпълни с конструктивно съдържание, щяха да се избегнат много от днешните проблеми. Показателен е фактът, че самият Запад бе крайно изненадан от радикалността на про-

мените в бившия „съветски блок" и досега няма реалистична концепция какво следва да се предприеме по отношение на така наречените „нови демокрации".

Без да навлизам в подробности, бих искал да изложа накратко моята собствена теза. Поне засега, според мен, включването на тези страни в Европейския съюз е затруднено. Това е напълно обяснимо с оглед на реалното състояние на нещата. Другият вариант – ако всеки върви по своя път – означава тези страни да се обрекат на невъобразими трудности от икономически, социален и политически характер. Трети вариант надали съществува. Да се разчита само на помощ от богатите страни, е също нереално, за да не кажа абсурдно.

Като най-вероятен се очертава, според мен, вариантът посочените страни да дирят решение на своите проблеми със собствени сили, като развиват активно сътрудничество и със западните държави, и с Русия, и с Изтока, разбира се. Но тъй като, както вече споменах, това ще бъде свързано с огромни трудности, не е изключено логиката на икономическото развитие да ги насочва към образуване на едни или други регионални общности. Впрочем те и сега съществуват в зародиш. В случая от значение е не техният конкретен облик, не точно кои страни ще бъдат включени в тях, не дори докъде ще стигнат интеграционните процеси. На сегашния етап самият Запад като че ли предпочита подобен развой, докато бившите социалистически страни искрено и настойчиво се стремят да се приобщят към неговите изпитани структури. Те, естествено, с нищо не заплашват интересите на Запада и затова той има свободата да маневрира между различните алтернативи.

Но логиката си е логика. Ако тя се реализира, има основание да се предполага, че описаният ход на процесите ще формира в бъдеще нови тенденции. Колкото и да се отваря Западът към тези страни, каквито и улеснения да им предоставя, каквито и помощи да им оказва, възможно е тяхното развитие извън Европейския съюз да ги превърне в потенциална, а след време и реална икономическа сила с интереси, различни от интересите на Запада. Все ми се струва, че като се има предвид спецификата на историческото развите на източноевропейските страни, подобна перспектива е напълно осъществима. Тя ще се отрази и в областта на политиката, и в другите сфери на обществения живот.

По този начин капитализмът, който преодоля редица противоречия, сега сам създава предпоставки за възникването на гльбинни колизии. Сред тях са най-вече острите икономически противоборства. Тяхното засилване ще се подхранва и от прог-

ресивния сам по себе си процес на интернационализация, който води до създаването на нови общности от държави. Както се вижда, не е изключено капитализмът да се окаже пред такива дълбоки и остри противоречия, с каквито той никога досега не се е сблъсквал. И в тази свръхсложна обстановка България трябва да намери верния път, който да я доведе до национална сигурност и благоденствие.

ТРУДНОСТИ Е ИМАЛО, НО ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА – НЕ

Реализъм и идеализъм вървяха ръка за ръка. Моят идеализъм предполагаше, естествено, и някои красиви илюзии. Мечтаех, подобно на мнозина, за равенство (не за уравниловка, както порочно се интерпретира от някои), за постепенно постигане на всеобщо благоденствие. И не само мечтаех, но и действах в тази насока. Нима тези мечти наистина са неосъществими?

След 10 ноември скептично, дори с насмешка бе посрещнато твърдението ми, че нямам нито лев, заделен настрана, нито някаква собственост освен дрехите, които прилежно доносвам. Неудобно ми е дори да го изричам, защото е твърде лично, твърде интимно. Никога не съм допускал, че ще се наложи да го излагам на показ един ден. Споменавам го само като свидетелство за разбиранията ми. Не съм осигурил себе си не от някакво чувство за вечност. Просто така съм виждал нещата. Искал съм да осигуря и последния човек в държавата, която ръководя, пък тогава да помисля за себе си. Искал съм го искрено и упорито съм се стремял към това. Затова вярвам, че рано или късно истината за мен и за годините на моето управление ще стане достояние на българската общественост. Истината, такава каквато е! Без излишен гланц, без идеализация, но и без фалшификации, без евтини пропагандни клишета. Няма полза нито от едното, нито от другото...

По мое време всеки отделен човек бе осигурен. От раждането до смъртта си. Освободен бе дори от мисълта, че ще обремени близките си с разходи по последното му изпращане... Никой не можеше да се разпорежда произволно и безнаказано с нечия съдба.

Към 1956 г. България имаше население 7,6 милиона, а към 1989 г. – около 9 милиона. Трябва ли да подчертаваме специално, че възпроизвеждане в такива мащаби е завоевание за всяко управление. А то би било невъзможно без разгърната и правил-

но провеждана социална политика. Нека ми посочат една страна в света, при това започваща от толкова ниско стъпало, с такава впечатляваща социална програма. Не всичко е вървяло гладко, естествено. Но може ли без трудности да се осигури реална социална защита на всеки член на обществото?

Важен е и един друг факт. Три десетилетия не бяхме се сблъсквали с явлението безработица. Не ни се налагаше да подготвяме и въвеждаме методика за отчитането и урегулирането й. Точно обратното: изпитвахме постоянна нужда от работна ръка. У нас се трудеха виетнамци, кубинци, югославяни и много други. Спомням си, че когато се взе решение да се предаде собствеността на промишлените предприятия на работниците и служителите, в тестилния завод „Осми март" в София ме попитаха: „Другарю Живков, на кого да я предадем? 80 на сто от работниците ни са виетнамци."

Както и сега, правото на труд бе конституционно гарантирано, но тогава това не бе само празна фраза, а осъществена реалност. Реална бе и юридическата му защитеност. Българският гражданин можеше да бъде уволнен само със съд. Въпреки наличието на различни мнения и предложения, аз не се съгласих да бъде повишена пенсионната възраст. И тя остана 55 години за жените, 60 години – за мъжете. Даде се възможност на всеки, който може и иска, след навършването на пенсионна възраст да продължи да работи и да получава едновременно пенсия и заплата. Всеки български гражданин имаше право да работи по съвместителство на повече от едно място. Това не се отнасяше само за председателите на Държавния и на Министерския съвет.

С основание може да ми бъде зададен въпросът: а съществуваха ли по ваше време така наречените синекурни длъжности? Ще отговоря без колебание: да, съществуваха. Но техният брой бе съвсем ограничен. Като правило тази привилегия ползваха видни представители на художествено-творческата и научно-техническата интелигенция. Ще вметна тук, че не само желанието ми да бъда пределно честен, точен и обективен ме кара да спомена този факт. Немалко личности, подпомагани по този начин, днес се представят без всякакво притеснение за жертви на „живковизма". Не ми е удобно да споменавам прочутите им имена. Между тях има умни, надарени и кадърни хора и е необяснимо как нито един не намери кураж да признае открито и ясно: „По онова време се полагаха грижи да бъда освободен поне от най-елементарните материални нужди, за да мога спокойно и пълноценно да се занимавам с творческата си работа!" Печално е, когато талант и морал се разминават, наистина е печално. И дали за това вината е само във времето?

Когато говорим за социалната политика на държавата ни по мое време, не можем да не изтъкнем, че грижата за подрастващите например започваше от бременността на майката, минаваше през помощите и детските надбавки, безплатните лекарства и лекарствени средства, занижените цени на детските храни, дрехи и играчки, на ученическите пособия. Тя включваше и символичното заплащане в детските ясли и градини, през които минаваха 80 на сто от децата, въпреки че някои от тях можеха спокойно да бъдат гледани в домашни условия. Просто това бе едно несравнимо удобство, от което малко майки се отказваха. На фона на днешното състояние на нещата никак не е за подценяване и фактът, че не само децата и юношите бяха отглеждани с неоценимата индиректна помощ на държавата. Безплатно бе и висшето образование, и всевъзможните специализации в страната и в чужбина.

Твърде много (и с основание!) се говори днес за обидно ниските заплати на българските лекари, особено като ги сравним със заплащането на техните колеги в развитите страни. Обществото ни и днес им е безкрайно задължено и благодарно. Но независимо от това нашите медици изградиха през тези години здравеопазване, неотстъпващо и дори превъзхождащо по ред показатели здравеопазването в най-напредналите страни в света. За модерно медицинско-техническо оборудване, внасяно главно от западните държави, както и за професионално израстване на българските медицински кадри се изразходваха милиони долари и левове. Те, но преди всичко човешкият фактор, са една от солидните ни инвестиции за бъдещето.

Каквото и да се говори с днешна дата, едно от завоеванията на социализма през 33-те години „живковизъм" бе безплатната медицинска помощ. Квалифицирани консултации, изследвания, оперативно и консервативно лечение, рехабилитации и пр. можеха да получат (и получаваха!) всички български граждани без изключение. Тук се включваха безплатното медикаментозно лечение в болнично или възстановително заведение, изкуствено занижените цени на лекарствените средства и консумативните материали и пр.

Модерната, предимно западна апаратура, медицинският инструментариум и тестовете, вносът на непроизвежданите в България лекарства представляваха само част от придобивките, съпътстващи безплатната медицинска помощ.

И един друг очебиен контраст се налага волю-неволю: в онези отминали години всеки български гражданин имаше възможност да почива зиме и лете срещу минимално заплащане. Всевъзможни почивни домове, туристически и други бази, ла-

тери, къмпинги, хижи, хотели бяха материален израз на стремежа ни да осигурим общодостъпен и пълноценен отдих на българина.

Така бе тогава, а сега? Сега, според изнесени в печата данни, за около 70–80 на сто от хората през последните няколко години морските плажове и снежните писти са останали само хубав, неизбледняващ спомен от времето на „тоталитаризма“ и „разрухата“.

Струва си да се спомене и друг показателен факт. Няма друга държава в света, в която 95 на сто от жилищата да са лична собственост. В развитите западни страни процентите са едва 15–20. По мое време в България се построиха 2,5 милиона жилища, като не броим вилите, пръснати не само из най-живописните кътчета на страната ни, но съживили и доскоро пустеещи земи.

Струва си да си припомним също, че нито една европейска държава не е била принуждавана да разгръща толкова мащабна строителна програма, тъй като всички те имаха многократно по-голям жилищен фонд. Три поколения българи са работили за реализирането на тази амбициозна програма. За мен най-главното бе българските граждани да не живеят в комунални квартири. Известно е, че дори в богата и преуспяваща, със стари културни традиции Виена има жилища с общи сервизни помещения на етаж, и то не само в покрайнините на града. Да не говорим за бившия Съветски съюз и за другите страни от някогашната социалистическа общност.

Спекулативно се раздухва фактът, че в София и в други големи градове на страната имало жилищна криза. Вярно е. Имаше. Пряката ми намеса се свеждаше до създаването на голяма производствена база в столичния град за строителството на 15 000 жилища годишно. Планът бе да се достигне до 20 000. Изпълнението му щеше да реши жилищния проблем в столицата до три години. По-късно с тези мощности щеше да започне разширяване на притежаваните жилищни площи. По мое лично искане и настояване бе създадена цяла програма, която бе внесена, обсъдена и приета в Министерския съвет.

Днес всичко това е потънало в забрава или най-малкото е покрито с гъста мъгла. Сякаш не е било, сякаш никога не го е имало. Толкова късопаметни ли сме ние, хората?

Съдеха държавния глава за 72 раздадени жилища! Без Прокуратурата да представи дори един документ, върху който да фигурира подписа ми.

Въпросните жилища бяха получени след мое застъпничес-

тво от хора, някои от които представляват национален капитал. Не съм в състояние да цитирам всички имена. Пък и талантът не се степенува, за да посоча един-двама. Те бяха призовани като свидетели по Дело № 1. Но аз питам: може ли един държавен глава да няма правото да окаже съдействие на хора, обичани и ценени от цял народ? Та нали специално постановление на Министерския съвет разрешаваше на всеки кмет, на всеки директор да разпределя по своя преценка 2 на сто от жилищния фонд. Ами ведомственото строителство, строителството по линия на обществените организации? Би било смешно това персонално обвинение срещу мен, ако не беше толкова жалко. И пропито от такава политическа поквара и личен цинизъм.

Не мога да загърбя трагедията на хилядите българи, внесли по мое време пари за собствен дом. Пари, с които по същество са подпомогнали изграждането на много други жилища. Тези хора пострадаха жестоко от инфлационната криза, която бушува вече няколко години подред. Те останаха измамени, без спестявания, без покрив... Кой носи вината за този пладнешки обир на средства и надежди?

Днес едно жилище струва десетки милиони. През годините 1987, 1988, 1989, последните от моето управление, за около двадесетина хиляди можеше да се купи голям и хубав апартамент. Освен това многократно е паднала покупателната способност на населението. Обезцениха се средствата, поставени на влог, без хората да имат каквато и да е вина за това.

Смятам, че елементарната справедливост изискваше да се увеличат поне 10 пъти жилищните влогове. Пълзящата, разрастваща се инфлация през последните години удари не само тях. Необявено, постепенно се стопиха, обезцениха парите. Не рискувам да кажа с колко пъти, защото цифрата непрекъснато се променя, но тя е чудовищна.

Социалната програма по мое време включваше като задължителен елемент и непрекъснатото подобрение на бита на хората. Модерно обзавеждане, битова техника, коли – това е също реалност, която трудно може да бъде отречена. Вярно е – на Запад има и по-хубави коли, и по-богати жилища. Но България никога не е била част от Запада. Аз помня времето, когато на хората не им стигаше хляб. Дано това време никога не се върне.

На шега, на истина, днес 90 на сто от българите живеят в жилищата, ползват мебелите и вещите, карат колите, купени през хуленото и безогледно отричано от някои демагози или заблудени наивници време. Не знам някой да се е отказал в личен план от тези „тоталитарни“ придобивки. Не вярвам и да се откаже...

Не бива да се забравя и постоянната грижа за задоволява-

е на нарастващите културни потребности на българина. Входът в музеите и изложбите беше безплатен. Символични, особено в сравнение със западните, бяха цените на билетите за театрални постановки, опери, концерти, кина, на вестниците, списанията, грамофонните плочи. И всичко това съвсем не беше случайно. Държавата просто се грижеше за духовното развитие на гражданите си и не жалеше средства за тази цел. Защото знаехме, че това е влог в бъдещето. И вложената инвестиция ще се върне многократно.

Впрочем народът ни си дава сметка какво е постигнал през всичките тези години, при всички ограничения и абсурди на съществуващата система. В обстановката на двуполюсно противопоставяне в света.

Българинът не знаеше какво е инфлация. Тя се движеше от 0,5 до 1 на сто годишно. Едва през последните години (1988–1989) нарасна на около 2 до 3 на сто. Фактически до 1989 г. инфлация не е имало.

След трудните години на възстановяване и възмогване, от 1962 г. България не е изживявала икономическа криза. Ето защо ще повторя отново: трудности е имало, но икономическа криза – не.

... Връщам се към написаните досега редове, подхващам нови и усещам как ме преследва натрапчива мисъл: приличат ли на познатите ни мемоари моите страници, гъсто осеяни с проценти и цифри. И какво собствено пиша – спомен за преживяното или отчет за свършено и несвършено през три съдбовни за страната ни десетилетия? И едното, и другото, драги читателю. Така се случи, че личният ми живот бе стиснат здраво в яките клещи на партийните и държавническите ми задължения, та ми е трудно днес да отделя радостите и терзанията на човека Живков от тези на партийния лидер и държавника. Може и да прозвучи малко високопарно, но е така. За добро или за лошо (аз вярвам искрено, че е било за добро), моят живот и животът на страната ми са били дълги години преплетени и неотделими. Това ми е давало сили и удовлетворение. Не крия, че то ме крепи и в днешния неблагодарен ден.

НЕОБХОДИМ ПОСЛЕСЛОВ КЪМ РАЗКАЗАНОТО ДОТУК В ТАЗИ ГЛАВА

И така, излагах събития и факти, както съм ги видял, преживял и осмислил. Сочех цифри и проценти, защото техният

език е сух, но неопровержим. И макар текстът ми да набъбва от думи и страници, чувствам потребност да обобщя по някакъв начин казаното дотук. Да откроя главното, в което започнахме да влагаме част от нашия идеал и в известен смисъл материализирахме вярата и идеализма си. Защото могат да се подлагат на критика минали идеологии, могат яростно и сърцато да се отричат. Но стореното от народа и за народа никой няма право да отрече. Ето за това мечтано от мен и моите другари и реализирано от всички ни реално дело са тези мои редове.

Защото главният резултат, главният смисъл на темпове и проценти, на усилия и стратегии е хлябът на хората, животът на трудовия, на обикновения българин. Затова трябва да си спомним как живеехме ние през годините на социализма, които все повече се отдалечават от нас. Как се хранехме, как се обличахме, как почивахме, какво самочуствие имахме, как използувахме предоставените ни възможностти в областта на образованието, науката, културата.

... В един от последните ми разпити на „Развигор“, след като окончателно се убедих в безсмислицата им и отказах да давам повече каквито и да било показания, преминахме на свободен разговор. Заговорихме почти приятелски с двамата прокурори и следователя, натоварени да изтръгнат от мен неща, в които едва ли и те вярваха. И не получили от мен поръчани им неистини, помъчих се да ги насоча към истината.

Ето, казвам им, защо не организирате още един процес срещу мен. Процес срещу реални, а не измислени провинения на бившия държавен глава. Защо не ме обвините например, че близо две десетилетия аз допуснах основната храна на българина, хлябът, да се продава за стотинки? „Добруджа“ – 26 стотинки, белият хляб – 32–36... Така ли беше?

Спомняте ли си още тези цени? И как ви изглеждат те на фона на днешните? Смешно ниски, нереални, направо граничещи с фантастиката?! И какви чувства събужда, мислите, това сравнение у хората днес? Не у банкерите, разбира се, не у преуспелия бизнесмен, у откровения спекулант, а сред обикновените, средностатически българи, както научно се изразяват сега.

Както се досещате, драги читатели, тези по същество риторични въпроси са продължение на онова, което казах тогава на „Развигор“. Те са отправени не толкова към тях, а към вас, защото вие сте моите най-строги и справедливи съдии. На стореното и на несстореното от мен през времето, когато бях реален ръководител на партията и държавата.

А на прокурорите и на следователя тогава казах: „Известно ви е освен това, че хлябът се прави от брашно, а от брашното

се приготовлява не само насъщния, но и всевъзможни тестени изделия, сладкиши. Брашното се получава от зърното, а то, от своя страна, има връзка с животните, а това ще рече и с млякото, сиренето, кашкавала, месото. Ето, продължавам аз, проучете как е било организирано по мое време производството, какви са били резултатите и кое ми е дало основание и право да поддържам такива ниски цени на хляба, на хлебните произведения и пр. Интересен процес би се получил, нали?"

Говоря им почти усмихнат, по привичка потропвам с ръце, все пак жив човек съм, пък и се вълнувам. А те ме слушат, отпиват от кафето и не отговарят. Не им се сърдя, хората вършат работата си. А изпълняват и политическа поръчка. Разбирам ги, дори чисто по човешки им съчуствам. В този живот всеки има амбиции, лични цели, самолюбие. И далече не всеки е герой.

Но думата ми беше за идеала и за поредицата от съвсем реални крачки за неговото приземяване, сиреч за осъществяването му. Разбира се, в степента, в която това бе възможно в онези години. Говоря за трите десетилетия, за които дължа отчет пред народа си. Изкушавам се да добавя: и пред никой друг!...

Спомням си, някъде към края на 60-те години, отначало изолирано, а след това не на едно и две места в столовете на предприятията започнаха да дават безплатна храна. Не е за вярване сега, но беше така. Труди се работникът до обяд, а там, в по-добре или по-скромно уредената трапезария, го чака топла храна. Ще се нареди с таблата на опашката и ще получи първо, второ и десерт, без да се бърка за стотинки. И тук не става дума за предприятия с вредни за здравето производства, където работещите се ползваха от привилегията да получават без заплащане мляко и някои други продукти. На много места се ориентираха към даването на безплатна храна като пряк израз на социалната политика на държавата и на конкретното предприятие.

Трябва да призная, че масовото пристъпване към подобна практика ни разтревожи. Пред нас възникна резонният въпрос: не се ли избързва с подобно благородно, но рисковано начинание. Създадени ли са необходимите условия за това? Обсъдихме сериозно проблема, претеглихме всички „за" и „против". Всъщност тук не ставаше дума само за обяда, който получаваха работниците в своя стол. Защото те имаха право да вземат храна и за вкъщи. Т.е. кръгът на „привилегированите" се разширяваше. Нима отивахме към безплатна храна въобще?

Поумувахме доста и решихме: рано е, твърде рано е за подобен радикален акт. Но решихме да намалим цените на храната в столовете с 50%. Така тя стана по-евтина от пазарната це-

на на някои основни продукти, като хляба и месото например. От обществените фондове се покриваха така наречените режийни в столовете на предприятията, и за един обяд, състоящ се от три блюда, се заплащаха буквално стотинки.

Питам се днес забравил ли е някой какво се сервираше, или по-точно, какво отнасяха до масите си сами стотици хиляди столуващи българи? Постни таратори и миш-маши, но и тлъст курбан и агнешко печено; манастирска чорба, но и гъсто шкембе; картофи огретен, но и свинско със зеле... Ами всевъзможните компоти, кремове, реванета... Всичко това го има и сега, разбира се. Но не навсякъде и не за всеки... И далеч не на същите цени. Та странно ли е и още повече грешно ли е човек да затъгува по всички тези простички, прозаични неща, които хората отведнъж загубиха? И за които си спомнят, гледайки страшната скъпотия наоколо, лишавайки се от толкова привични неща...

Естествено, столовете бяха само едната страна на въпроса за изхранването на българина. Другата включваше и цената в ресторантите, и тази на хранителните продукти, които се купуваха за дома. Разликата между тях не биваше да бъде чувствителна. Но за да стане това, бе необходимо да се решат още редица проблеми, свързани със селското стопанство. Да се повиши производителността на труда и оттам да се намали себестойността на селскостопанската продукция. А това предполагаше и насищането с повече техника, и подобряването на организацията на труда, и... Впрочем, много проблеми стояха пред нас и ние постепенно ги преодолявахме. Кога по-бързо и успешно, кога половинчато и бавно, но определено се придвижвахме напред.

Давахме си сметка, че цените на продуктите от първа необходимост са вече толкова ниски, че всяко по-нататъшно намаляване би довело до дисбаланс. А ние нямахме право да го допуснем. Самият факт обаче на това безпрецедентно понижаване на цените на всичко, което раждаше земята и което се създаваше от хората, беше уникален, бих казал дори – исторически факт. Може и да греша, но едва ли е имало друга страна на света, в която да са успели така да балансират интересите на производители и потребители, че да постигнат толкова рязко снижение на издръжката на всеки човек, на всяко семейство, на целия народ!... Страна, в която да е поставян на държавно ниво въпросът възможно ли е да се премине към безплатна храна в обществените столове, или е още рано. Може ли да отрече някой, че обсъждането на подобен проблем е само по себе си показателно, уникално явление?

Пък и не беше само храната, разбира се. В средствата, вла-

ни за издръжката на всеки човек, се включваха и цените на ехите, обувките, наемите, разходите по транспорта, цената а електроенергията, използвана за домашни нужди, цената на топлението през зимата, почивката на отделния гражданин и неговото семейство...

Доста цифри приведох в началото на това изложение, та ук ще се задоволя само да попитам: спомняте ли си колко струаше по онова време един метър басма например? Или една арта за почивка на планина или на море? И имате ли куража а ги съпоставите с днешните цени на същата тази басма и на азходите, необходими за годишния отдих на едно семейство? Колко „средностатистически“ българи могат да си го позволят днес? А колцина се лишаваха от почивка по мое време?

Всичко в нашата политика бе насочено към човека и негоите материални и духовни потребности, буквално всичко. И ко в нашите документи и писания бяхме превърнали тази истина в пропагандно, доста изтъркано клише, в реалния живот тя се разпростираше върху всеки българин. И се усещаше от всеки.

Е, наистина, в тогавашните гастрономи липсваха някои от лъскавите опаковки на чуждестранните стоки, нямаше толкова вида колбаси, сирена, маслини... Такова изобилие от разнообразни маркови питиета. Но затова пък всичко, което имаше (в много случаи равно по качество на чуждоземното), бе достъпно за всички. И бе немислимо да се чуе фразата: „Забравихме вече вкуса на кашкавала, на луканката, на халвата... Рядко купуваме мляко.“

Нямаше гладни хора в България. Нямаше недохранени деца, старци, ровещи в кофите за боклук... Нима това не е едно от доказателствата, че ние не така бързо и цялостно, както бихме искали, но упорито и настъпателно реализирахме своя социалистически идеал? Идеята, на която бяхме посветили и мислите, и делата си... Убеден съм, че с времето щяхме да увеличим вноса си от развитите западни страни, че луксозните стоки щяха да излязат от елитните валутни магазини на „Кореком“ и да се настанят нашироко в цялата търговска мрежа. Че улицата ни постепенно щеше да стане по-шарена и примамлива, а домовете ни – по-модерни...

На този етап бяхме постигнали главното: българинът бе нахранен добре и добре облечен. Той почиваше пълноценно и имаше широк достъп до високата култура. Кой държавник не би бил доволен от това? Удовлетворен бях и аз.

А в наши дни не ми дава мира мисълта, че огромното болшинство българи живее под границата на бедността. Че много

деца и младежи се хранят непълноценно и дори не си доят. Ако това продължава, а аз не виждам как може да се промени в съществуващата обстановка, народът ни ще започна да се изражда и физически, и духовно...

Ако попитате нашенеца кое след прехраната на семейството му е най-важното за него, отговорът навярно ще бъде – къщата, жилището, в което живее и отглежда децата си. Няма по-тежка участ в представата на българина от печалната съдба на бездомника. В лексикона му не е влязло в такава изчистена форма английското: „моят дом е моята крепост“, защото нашата история е по-различна от английската, но в цялото ни битие, във фолклора, в литературата ни, родната стряха, домашното огнище заемат подобаващо централно място.

Когато разказвах за детството и юношеството си, и аз кръжах около нашата къща в Правец – тясна, неугледна и сиромашка, като повечето къщи в селото, в моя край, в цялата страна. Спомнях си я с умиление, разбира се, както си припомняме много неща, свързани с детството. Но навярно още в онези далечни години аз съм се бунтувал срещу мизерния бит, за да стигна до мисълта, че така не бива да се живее, че нещо съществено трябва да се промени, че хората заслужават по-добра съдба.

Доволен съм, че когато и от мен зависеха много неща в държавата ни, тази мисъл постепенно се превърна в реалност. Ние обновихме, разширихме и обогатихме жилищния фонд в страната ни, а оттук и бита на българина. В селата се вдигнаха масивни тухлени къщи, които някои шеговито наричаха „прогимназии“ заради обема им и разточителността на градежа; в градовете израснаха огромни жилищни масиви, появиха се цели квартали с хиляди, дори стотици хиляди новодомци...

Изкушавам се да повторя казаното в предишното изложение: за три десетилетия у нас бяха построени 2 500 000 нови жилища. Като отчетем, че населението ни през 1956 г. възлизаше приблизително на 7 500 000 души и предположим, че всяко семейство е съставено средно от трима души, излиза, че сме изградили домове за една нова България. Как да наречем всичко това? Надвиване на масрафа или просто впечатляващ прогрес, респектираща по своите мащаби строителна програма.

Е, щат не щат, доста от отрицателите на всичко постигнато по мое време ще трябва да я свържат със социализма и въпреки неприязънта си – с мен. Фактите са упорито нещо: заобикаляш ги, премълчаваш ги, а те все ще надникнат отнякъде, ще напомнят за себе си, ще те надговорят с мълчаливото си присъствие...

Само че никак не беше лесно изпълнима тази невиждана

а нашите мащаби строителна програма. С много липси се блъскахме. Да кажем – с недостига на дървен материал. Известно е, че България е планинска страна, така че поне горските ни масиви би следвало да са много. За жалост голяма част от нашите хълмисти местности и планини са обрасли със закелявели гори, които не стават за нищо. Другаде ценни дървета са изсечени, похабени, ограбени. Наред с това, ерозията бе отнела голяма част от плодната земя, която населението в планинските райони обработваше. И тази ерозирала земя с всяка измината година ставаше все повече и повече. Можем да си представим какво представляваше това, като имаме предвид, че близо 35 на сто от територията ни са заети от гори, плъзнали върху планински и хълмисти участъци на стотици места.

... Случи се да пиша тези редове в началото на април, когато ежегодно у нас се отбелязва седмицата на гората. Това опресни спомените ми за доста неща, свързани с това безценно природно (и народно!) богатство и отключи паметта ми за много усилия, положени по мое време за неговото опазване, разширяване и обогатяване. Та нека ми бъде разрешено лиричното отклонение за гората в частта, в която говоря за новия дом на българина. Защото без дървения материал той просто не би станал. Новите технологии са си нови технологии. Но може ли нещо да замени мертеците, яките дървени подпори, устойчивите греди, ухаещи на смола, гладките дъски или паркета, които застилат пода на новата къща и греят със златистия си цвят, и топлят...

Добре си спомням, че непосредствено след 1944 г. правителството и Българската комунистическа партия обърнаха внимание на горите като на първостепенен ресурс, който има важно значение за икономическото развитие на страната. В отчетния доклад на партията, изнесен от Георги Димитров пред Петия конгрес, имаше специална точка по въпроса за горите. Но, струва ми се, че главното в тази област бе извършено след 1956 г.

А главното бе да се спре или поне максимално да се ограничи унищожителното настъпление на ерозията. (По данни от 1995 г. всяка година пороите свличат повече от 140 млн.тона земя. А 70 на сто от земята е застрашена от водна и 29 на сто от ветрова ерозия!) Какво противопоставихме на този неумолим природен разрушител? Целенасочено, организирано, повсеместно залесяване.

Спомням си, през 1960 г. в Кърджали се състоя сесия на Окръжния съвет с една-единствена точка в дневния ред: борбата с ерозията. Участвах в работата на сесията и от изказванията, които продължиха с часове, стана ясно, че ако разруши-

телната стихия не бъде овладяна, този край е заплашен от катастрофа, при това не само екологична...

По време на почивката поговорих с представители на правителството и със специалисти от горското стопанство. Попитах ги налице ли са необходимите средства, с които бихме могли да помогнем на тукашните хора, заплашени от беда.

„Другарю Живков – казаха ми те, – разполагаме с 30 милиона за цялата страна, не можем да ги предоставим само на Кърджали, другите райони също се нуждаят от средства. И пред тях стои подобен проблем.“ Говорихме, обсъждахме различни предложения, докато постепенно се оформи идеята, която аз после лансирах в изказването си пред сесията. Необходимо бе залесяването да се превърне във всенародно дело, стимулирано, организирано и подпомагано от държавата.

Идеята бе възприета. И от Кърджали, от тази сесия, на която прозвучаха толкова тревожни гласове, потегли създаването на обществено-държавна организация за залесяване. Който си спомня или който е чел какво представляваше Кърджалийският край в миналото и какъв стана след успешната реализация на тази „акция“, не може да не я оцени справедливо.

По-късно научих, че през 70-те години в страната ни са били създадени двадесетина организации за борба с ерозията чрез масово залесяване. После техният брой се е увеличил, като в ред райони те са организирали работата си заедно с ТКЗС. Нещо напълно естествено, като се има предвид, че настъплението срещу ерозията водеше преди всичко до разширяване на обработваемата земя, както и на пасбищата за селския добитък. И от едното, и от другото печелеха най-вече кооператорите.

Масовизирането на акцията по повсеместното залесяване се изразяваше във внушителни цифри. Те впечатляват и сега, макар условията да са вече други. 30 милиона трудодни са вложени в тази трудоемка работа по оголени хълмове и планински скатове. Средно по 550 хиляди декара земя се засаждаха всяка година. Говоря за края на 60-те години, а масовото залесяване продължи и след това.

Спомням си по-късно и внушителния митинг, който бе свикан на язовир „Студена“ в Пернишко. Стотици жители на този край, лесовъди и горски работници от цялата страна се бяха събрали да отчетат 10 милиона декара залесени гори, отвоювани скъпоценни земи, годни да бъдат обработвани, да раждат и да хранят... Имаше гордост в думите на хората, когато отчитаха своята победа над стихията. И досега помня цифрата: една трета от земите от горския фонд са спасени от ерозията. Радвах се заедно с всички. Взетият курс бе правилен. До ден днешен

храня в душата си почит към горските работници и специалисти. Към хората, които се трудиха години наред, които превърнаха професията си в своя съдба. И към онези, които организираха борбата с ерозията и обновяването на нашите гори.

Българинът знае, че за да имаш нещо, трябва не само да го спечелиш, но и да умееш да го изразходваш разумно, да го пестиш. Нехаен към богатствата си е само онзи, който ги е придобил лесно. И недостатъчно умният. За българина не се отнася нито едното, нито другото. Твърдя това убедено, защото го познавам добре. Отвоювали земя за обработка, засадили огромни масиви с млада гора, ние знаехме, че трябва да пазим дърветата от неразумна сеч, да пастрим дървения материал, да пестим дървесината. И това не бе само добро намерение, това бе далновидна държавна политика.

Зная, че се увличам, че мемоарите изключват по принцип пространните екскурзии в икономиката, но не мога да отминавам проблеми и начинания, които десетилетия наред са запълняли и осмисляли живота ми. Пък и така съм устроен, такава е природата ми, че всичко съм вземал присърце, навсякъде съм се намесвал. Затова навярно сега толкова ме гнети и измъчва наложената ми изолация... Изолацията, не бездействието, защото аз и сега не бездействам. Шега ли е да разгръщаш ден след ден гъсто запълнените страници на своя дълъг живот, да изживяваш наново и хубавото, и лошото в него, и да се мъчиш да го споделиш с най-верните думи...

Та говорех за икономиите. Осъществихме широка програма за дълбочинно преработване на дървесината за хартия, за мебели. Създадохме специална индустрия за преработката ѝ в целулоза, велпапе и пр.

Но потребностите на страната оставаха незадоволени. Спомням си, че пред строителството по това време нямаше бариери. Достатъчно бе неколцина души в кой да е град да се договорят, да изградят кооперация и да започнат самостоятелен строеж. Строяха организации, колективи, предприятия. Строеше армията. И писателите си направиха многоетажен дом. Строяха всички, които имаха пари да посрещнат разходите по едно строителство. А то не бе дотам скъпо...

В селата нямаше нужда от коопериране на усилията. С лични средства и много личен труд българският селянин вдигаше високи, просторни, солидни къщи. Те по-късно щяха да смайват делегации и чуждоземни гости с респектиращия си вид. „Селски къщи ли са това? И по едно семейство ли живее в тях?“ – задаваха въпроса мнозина. И получавайки утвърдителен отговор, навярно са си мислели, че ги водим по специално подбрани

маршрути, за да представим страната си в по-изгодна светлина. А картината навсякъде бе еднаква.

Масовото строителство по села и градове ни наложи да потърсим допълнителни източници за дървен материал. И ние се насочихме към най-богатата на горски ресурси страна – Русия. Може би някой по установена „демократична“ привичка ще ни упрекне и в това прегрешение? Ще ни насочи в друга посока, към други далечни паралели...

В онези години Брежнев бе генерален секретар на КПСС. С него успяхме да се договорим за получаването на принципно съгласие за експлоатацията на горски участъци в Русия. Сега вече идваше ред на съответните специалисти. Плановият комитет и Министерството на горите детайлно обсъдиха със съветската страна въпросите за територията, за взаимните задължения, за конкретните условия и договорености.

И се настанихме в автономната република Коми. Република с един и половина милиона население, с територия – четири пъти по-голяма от България. Покрита с безкрайна, непробудена докрай девствена тайга. Под невероятното горско богатство – спотаено друго. Нефт! Забранено бе да се копае в земята по-дълбоко от шест метра. Увлечеш ли се, ще бликне черното злато...

Очевидно тогавашното съветско ръководство бе замразило този район за бъдещ добив на нефт. Към подобна практика се придържат и други държави, богати на нефтени залежи. Ние, българите, в конкретния случай се интересувахме от онова, което е над земята. От горите, по-точно от дървения материал. И направихме истински мирен десант в република Коми. На мястото на дремещ, непроходим лес изградихме специално селище за 60–70 хиляди българи, които се настаниха там със семействата си. Механизатори, техници, секачи... Живееха там и работеха, както умее да работи българинът. И към родината ни потече толкова необходимият ни дървен материал.

Странно, че след 1989 г. престанаха да се излъчват каквито и да е репортажи за новите къщи по селата и градовете, за големите строежи... Впрочем нищо странно. Такова е било указанието. Политическата поръчка. Но ми е трудно да си обясня защо същата линия се следваше и по-късно, защо се криеше фактът за обновените градове и села през годините на социализма дори по време на управлението на Демократичната левица.

Лошото е, че навремето не проявихме предвидливост, а и чувство за историчност. Увлякохме се по новото и не запазихме във всяко село и всеки град по една поне типична къща от миналото. Щяхме да имаме какво да показваме на младите. И с какво да сравняваме...

Не останаха най-старите сокаци и изровените междуселски пътища, та да ги съпоставим с постигнатото и в тази област през изтеклите „тоталитарни" десетилетия. И това е третото важно нещо, за което искам за разкажа в малко необичайното си, нестандартно обобщение.

Българинът трябваше да се качи на колела. Без това бе невъзможно да се развиват производителните сили, а те, както е известно, са в основата на просперитета на всяко общество. Пред нас стоеше въпросът откъде да започнем. И ние дадохме предимство на железопътния транспорт. Той бе основното звено, което ни предстоеше да задвижим... Защото без решаването на проблема с железопътния превоз не можехме да се справим с производните от него въпроси за придвижването на хората от едно село до друго, до общината, от един район до друг, из страната.

Започнахме с цената на железопътните билети. Решихме, че е възможно да я намалим максимално, като съответната „загуба" се поеме от превоза на товарите. За хиляди хора стана удобно и изгодно да пътуват по влаковете. До кое да е село или град, до близките в родното място, а не рядко и до месторабота. Работническите влакове пътуваха по свое си разписание. Широко се ползваха намалените излетни билети в предпразнични и празнични дни.

Там, където не се разпростираше железопътната мрежа, мястото на универсален превозвач се заемаше от автобусите. Също евтин, удобен масов транспорт. За сравнение ще кажа, че ако в детството ми в моята околия имаше само един автобус от Орхание (Ботевград) до София, при това един път на ден, при социализма всяка община се сдоби със свой автобус. И той правеше по няколко курса на ден. Десет пътника да има, пак ще пътува. Главното бе не печалбата, а нуждите на човека, потребността му да се придвижва бързо. И пътуването му да е сигурно и по джоба му. По джоба му... а кое пътуване е достъпно днес, ако мога да запитам?

Достатъчният, евтиният транспорт бе не само потребност за стотици хора. Той бе фактор и за развитието на производителните сили в страната. Тази обвързаност не се нуждае, според мен, от каквото и да е разяснение.

И така, от юношата до престарелия жител на селото или града, всички се качиха на колела. Останаха в спомените подрънкващите конски или волски каруци, откарващи нашенеца на лекар или на пазар в града. Ходенето пеша в студ и пек до съседното село, че и по-далеч... Както останаха в спомена мизерията и старите, неудобни жилища. Но ни измъчваха насле-

дените от царство България пътища: тесни, изровени, прашни лете, разкаляни – пролет и есен, заснежени и непочистени – зиме. Пък и неподдържани, доколкото ги имаше. За паваж можехме само да мечтаем. Павиран участък, спомням си, имаше само от София до двореца на Борис III в Чамкория.

Павирането на пътищата започна при Червенков и продължи още няколко години по мое време. После решихме да се ориентираме към асфалта, една по-съвременна и по-евтина пътна настилка, която сравнително бързо може да бъде поставена на големи площи. Само за едно десетилетие (а предварителният ни разчет бе за 50 години!) ние свързахме с асфалтирани шосета цялата страна. Асфалтирани бяха улиците в градовете, почти във всички села. Дори махалите у нас познаха предимствата на гладкия асфалтов път, който блести далече пред теб, сякаш е бил току-що измит...

И понеже говоря за обновените пътища на страната ни, за модернизираната транспортна система, няма как да не спомена изграждането на двойната железопътна линия София–Варна, София–Бургас, автомагистрали по същия маршрут. По същество те представляват един железопътен и автомобилен пръстен, който бе предвидено да се затвори като кръг. Предвидено бе, работеше се усилено...

Готов бе и проектът за изграждането на нов мост над река Дунав, който да свърже Западна Европа с Балканите и Азия... Готови бяха още редица проекти, за да бъдат изоставени после години наред. Защо, питам се? Бяха негодни или просто искаха да се забрави по чие време са били замислени и изготвени.

Само че едва ли ще се забрави лесно времето, в което българинът се хранеше достатъчно и евтино, когато изграждаше и обзавеждаше новия си дом и можеше да пътува до където си иска с бърз и достъпен транспорт. И всичко това стана възможно не защото начело стояха гениални държавници, а защото се прилагаха социалистическите принципи, защото се изграждаше справедливо общество...

Сега градим друго. В края на XX век! Името му е известно, колкото и да се стараем да го заменим с термини като пазарна икономика, либерално общество и пр., и пр. И практиката му в по-бедните страни е добре известна. В Южна Америка, да кажем. По кой път е тръгнала страната ни, питам се? И до къде ще стигне?

Надсмиват ни се, откровено ни подиграват, че сме обещавали „светло бъдеще", а то все не идвало и не идвало. И не включват в това „бъдеще" социалните, напълно реалните придобивки на социалистическото обществено устройство. Сега ни

обещават капиталистическо бъдеще – охолно, бляскаво, примамливо... Само че не казват какъв процент от народа ни ще се възползва от неговите „щедри“ плодове. А това не е съвсем без значение, нали?

Когато очертаваме панорамата на нашето цялостно социално-икономическо развитие, не може в никакъв случай да се подцени, а камо ли да се пропусне още един „детайл“. И тук, както и във всички други сектори, една равносметка ще ни върне отново към страница, която респектира със своя размах и дълбочина. Имам предвид производството и потреблението на електроенергия.

Мисля, че е излишно да се разкрива значението на този проблем в развитието на една икономика. Това, както е известно, отдавна е влязло в учебниците и учебните помагала не само по икономика. Отнася се за проблем, пронизващ и стигащ до корените на процесите във всички сфери на обществения живот. Така че и сега аз мога с пълно основание да кажа: всичко, което изброих по-горе; всичко, на което заложихме по трудния път на растежа; всичко, с което щяхме да се гордеем по-късно, не можеше и не може в никакъв случай да се развива без електрификацията на страната. Къде ли не резонира ролята ѝ...

И ние не допуснахме нито за миг да се подцени значението на този проблем. Когато заченахме първите сериозни стъпки, енергетиката в света преживяваше невиждан бум и обновление, дълбоки революционни промени. Но електроенергията си оставаше електроенергия. Никой с нищо не можеше да я замени.

Ние изведохме електрификацията като едно от приоритетните направления в икономиката. Дотогава тя изоставаше застрашително. Толкова бяхме изостанали, че ми е трудно да посоча точното място, което заемахме в Европа. А заели се с индустриализацията на страната, ние трябваше да се измъкнем и от тази изостаналост. Защото без електрификация бе невъзможна индустриализацията. Трудно е да се каже кое беше водещото – индустриализацията или електрификацията. Толкова органично бяха обвързани те.

Някои от предпоставките, които ни осигуриха по-сетнешния напредък, бяха създадени още през първото десетилетие след 9 септември 1944 г. Но големият прелом, осигурил скока в електрификацията, беше постигнат в края на 50-те и най-вече през 60-те години. Мобилизирайки огромни ресурси, успяхме да внесем ред промени в общата стратегия на икономическия растеж, развихме плодотворно сътрудничество и с други страни. В резултат към края на 60-те години постигнахме тотална електрификация на страната. Електрификация преди всичко на

промишлеността, където бе извършен респектиращ пробив. Вторият по големина потребител на електроенергия стана населението. Тук успехите ни бяха толкова значителни, че България се сочеше като пример. Аз бих казал дори, че асфалтирани пътища можеше да няма в някои райони и селища, но електричество имаше навсякъде. Независимо дали ставаше дума за планини или равнини, за села или градове. За отделни хижи или паланки...

Известно е, ние имахме своите трудности, създаващи проблеми. Не разполагахме с достатъчно количество води. И въпреки това успяхме за кратък период да направим важни стъпки в оползотворяването на хидротехническия потенциал. Разбира се, в тази област ние поставихме само началото. Предстоеше тепърва да се разгръщаме.

Тъй като разполагахме с малко води, ние се обърнахме към термичните централи. Не е случайно, че в края на 80-те години термичните централи бяха основен източник на електроенергия с производство 45,1 на сто от брутното потребление в страната и разполагаема мощност 49,1 на сто от разполагаемата мощност в системата.

Започнахме с Маришкия басейн. Първите мощности на ТЕЦ „Марица-изток 1" влизат в експлоатация през 1961–1962 г. Горивната база са лигнитни въглища от басейна „Марица-изток". ТЕЦ „Марица-изток 2" започва да влиза в експлоатация в периода 1966–1968 г. и след 14 години работа се реконструира, като се премина към директна схема за изгаряне на въглищата. Няма да се спирам на другите нови централи. Всяка от тях бележеше стъпка напред в развитието на българската електрификация.

Ние развивахме термични и водни централи, но си давахме сметка, че с това няма да може да отговорим на нарастващите потребности. Затова отидохме към следващия революционен пробив – развитието на атомната енергетика. И тук вложихме значителни ресурси. Имаше и трудности. Но успяхме. През 1974 г бе въведен в експлоатация първият реактор на АЕЦ „Козлодуй". Атомната енергетика бе и си остава гордост за българина и за България като цяло. Страната ни излезе на 10-о място в света по производство на атомна енергия. 45 на сто от електричеството у нас се добива в Козлодуй. В САЩ например само 21 на сто от електричеството е от атомни централи, а в Канада – 17 на сто. Производствената цена на киловатчас ток от нашата АЕЦ е 1 цент.

Обобщаващите данни сочат следното: българската АЕЦ е дала 15,351 милиарда киловатчаса при общо потребление око-

до 34,1 милиарда. Централата произвежда най-евтината електроенергия на Балканския полуостров.

Какво може да се каже като обобщение на всичко това? Нали през последните 4–5 години се изприказваха какви ли не неща. Централата била опасна, а АЕЦ работи... И ние не може да си представим страната без нея. Още по мое време ние продавахме ток на Турция, Гърция, Румъния... Имахме и договор със СССР, който ни гарантираше постоянно снабдяване и евтина енергия. Дано това, което създадохме, се съхрани и развие по-нататък. Защото без прогрес в електрификацията е немислим общият прогрес на България.

ОТДАВАХМЕ НА МНОГОЛИКИЯ ДУХОВЕН ЖИВОТ ПЪРВОСТЕПЕННО ЗНАЧЕНИЕ

Не подценявам и в най-малка степен другите сфери на духовния живот, но собствените ми пристрастия ме изкушават да се спра най-първо на науката и научно-техническия прогрес. Просто тази сфера не само неизменно е ангажирала вниманието ни. Тя бе непрестанен „смутител" както при изработването, така и при осъществяването на нашата социално-икономическа политика. При това дързък, упорит смутител. Причините за това бяха известни. Сред тях бе преди всичко нашата крайна изостаналост. В контекста на колосалните постижения на съветската наука тя би ни изправила пред перспективата да се влачим непрекъснато на опашката, ако не я осъзнаехме навреме. Касаеше се не за поредна научно-техническа революция, а за нещо по-скромно, но жизненоважно за страната ни.

Светът с бързи темпове налагаше поврат с невиждани дотогава последици. Положението в страните от СИВ не предразполагаше нито към сериозен размисъл, нито към извършване на конкретни практически стъпки. Далеч съм от мисълта да омаловажавам традициите у нас, съветската помощ, както и създаденото в миналото, но всичко това бе изложено на реална заплаха, ако не се успоредеше с настъпващата научно-техническа революция, нещо повече, ако не се слееше с нея. За съжаление дълги години ние не само подценявахме тази връхлитаща ни революция. Ние просто не виждахме очертанията ѝ на внушителен общочовешки феномен. И щяхме да плащаме за това...

Важно е да се знае, че проблемите на науката и техническия прогрес бяха от изключително значение не само в периодите, когато изживявахме трудности. Те бяха от първостепенна

важност дори когато развитието ни вървеше по възходяща линия. И за мен това съвсем не бе проява на някакъв максимализъм или на суетата да бъдем страна с развита наука, за да се сравняваме с напредналите държави. Вярно е, че в условията на тогавашната система и общата политика в СИВ, и съществуващите стимули за ускоряване на научно-техническия прогрес си казваха думата. И нашето ръководство поведе активна политика както за укрепването на вече създадени научни институти, така и за изграждането на широк научно-технически фронт, адекватен на новите изисквания.

Твърдя, спирайки се на фактите, че в основни линии успяхме да направим това през 60-те и първата половина на 70-те години. Но за да се стигне до тази постановка, следваше да се преодолеят ред перипетии. Още на Седмия партиен конгрес аз поставих въпроса за необходимостта да се съобразим с настъпващата научно-техническа революция. Това бяха обаче само отделни щрихи. Нямахме все още нито конкретни виждания, нито реални възможности да откликнем по съответния начин. Но в следващите години не можехме повече да затваряме очите си пред предизвикателствата на времето. Междувременно посетих САЩ и това бе може би подтика да се заема по-сериозно с проблемите на научно-техническия прогрес, да предприема редица конкретни стъпки.

Наскоро след завръщането си проведох двудневна среща с най-изтъкнати учени и специалисти по основния въпрос – откъде и с какво да започнем. Лансирани бяха много и различни становища. Особена активност проявиха привържениците на тезата, че като малка страна следва да се опрем широко на съветската наука, а това ще рече, че не се налага да изграждаме собствен научен фронт, и то в значими мащаби. Макар и съблазнителна, защото предполагаше да се върви по линията на най-малкото съпротивление, тази идея бе отхвърлена от мнозинството участници в срещата. Бе подчертано, че, от една страна, ние имаме собствени национални проблеми, които следва да се разработват в български институти. От друга – дори в области, където можем да ползваме постиженията на съветската наука, са необходими добре подготвени кадри, а това предполага създаването на съответните научни звена. Присъединих се без колебание към това мнение. А то предполагаше на първо място през следващите 10–12 години да инвестираме значителни средства за изграждането на мрежа от научни институти и висши учебни заведения.

Така и постъпихме. Тук съм длъжен да изтъкна особено заслугите за реализирането на тази амбициозна програма на БАН и на Софийския университет „Климент Охридски", както

на редица дейци от държавното и партийното ръководство. Ще посоча специално името на проф. Иван Попов, който огла[ви] Комитета за наука и технически прогрес и направи немалко [з]а успеха на начинанието в различните му аспекти.

Докъм средата на 70-те години бяха създадени научни ин[с]титути, лаборатории и центрове в ред важни и перспективни [о]бласти. Само в Академията на науките се разкриха десетки [п]одобни звена. Пак тогава бяха създадени около 40 научни ин[с]титута и центрове по различни отрасли на народното стопанс[т]во. Научната дейност като сфера на трудова заетост се развиваше 2 до 3 пъти по-бързо в сравнение с другите отрасли, а броят на научните кадри се удвояваше на всеки 7 години. Към 1974 г. в научната дейност бяха заети около 67 470 души, за да стигнат през 80-те години близо 99 000. Още през средата на 70-те години България се намираше на почти еднакво равнище по наситеност с кадри с редица развити страни. Държавата ни отделяше все повече средства за наука и научно обслужване. През 1960 г. за тази цел заделяхме 0,5 на сто от националния доход, през 1965 г. – 1,2 на сто, а за 1974 г. този процент възлезе на 2,44. Така по тези показатели България се приближи до равнището на средно развитите и някои напреднали държави. При това с предимство се финансираха изследвания и разработки, пряко адресирани към техническия прогрес в производството. Много от създадените нови научни звена постепенно укрепнаха и започнаха да дават положителни резултати.

По такъв начин в периода докъм средата на 70-те години в науката и научното обслужване бе осъществена сериозна промяна. Възможно е, разбира се, бих казал дори вероятно е да сме допуснали и грешки, да сме се поувлекли, да сме създали лаборатории и институти, които са били недотам перспективни или са обслужвали главно лични или групови интереси. Но главното бе, че ние целенасочено и методично изграждахме съответната научна мрежа, за да посрещнем съвсем реални потребности. Не допуснахме и увлечението да се копират механично готови структури на развитите и богати страни. Заложихме на широкото разгръщане на международно научно сътрудничество. Ежегодно хиляди учени посещаваха различни страни. Установи се трайно сътрудничество с водещи световни центрове и лаборатории.

През средата на 70-те години изникна неотложната задача да интензифицираме научния фронт. Тя бе поставена на дневен ред от острата необходимост да се укрепят новите звена, да се издигне нивото на кадрите, да се създаде съвременна материално-техническа база. За целта проведохме и специален пленум на Централния комитет, но възприетата линия на интензи-

фикация се оказа недостатъчно ефикасна. Просто тогавашните ни разбирания се разминаваха с новото историческо съдържание, за което вече стана дума. Имаше и нещо друго – винаги е по-лесно да се вземе решение, а е по-трудно то да се въплъти в живота.

Тревогите ни произтичаха главно от това, че ефективността от дейността на вече укрепнали научни организации бе ниска. Изготвиха се и се изпробваха какви ли не концепции в търсене на оптималното решение. И аз се лутах заедно с всички. Чуждестранният опит, на който първоначално залагах, не „сработи“ у нас. Не „сработиха“ и извършените промени в държавното ръководство и регулиране. Още по-малко ефикасни се оказаха предприетите мерки за затягане на дисциплината. Явно системата не само се бе заплела в собствените си проблеми, но и спъваше цялостното ни развитие, включително и развоя на науката. Спомням си, че вместо да се правят пробиви в нея, редица учени и партийни дейци водеха безплодни спорове „чии“ са създадените тогава единни центрове за наука и подготовка на кадри – на БАН, на универститета или пък са някъде по средата. Високите постижения във всички области са труднодостижими, а в науката трудностите са най-големи. Тук количеството не винаги и не пряко преминава в качество.

Не твърдя, че самият аз съм имал точен отговор на възникващите въпроси, но всичко това ме тревожеше. Ще спомена един показателен факт. В БАН се проведе общо събрание, на което присъствах и аз. Отчетоха се добри постижения, изказаха се редица учени. Слушах внимателно и си мислех: дали съм бил справедлив, когато веднъж нарекох БАН спяща красавица. За себе си заключих, че макар това да е било само шега, нямал съм основания за нея. Не съм бил прав. БАН наистина бе генератор на значими идеи. Но и в нея нишката се късаше там, където се прекъсваше и в другите научни организации. Затова в своето изказване, поздравявайки академията за нейните успехи, подчертах, че причината за слабостите по линия на внедряването е в това, че „стомахът“ на нашата промишленост все още не е в състояние да поема и да смила такива значими научни постижения. Известно бе, че в повечето предприятия технологиите бяха все още на незадоволително ниво. Следователно налагаше се незабавна и радикална реформа, която да засегне в синтез техническата реконструкция и промените в организацията на науката. По мое предложение започна да се подготвя работен материал, който следваше да бъде внесен и утвърден на конгрес на науката. Само че така и не успяхме да проведем този очакван от мнозина конгрес. Състояха се обаче два пленума на Централния комитет, на които в значителна степен бе

разчистен теренът за необходимите или, по-точно, за неотложните реформи в съществуващата система. На тази основа предприехме ред практически мерки. Създадени бяха нови научни звена, увеличиха се средствата за развитието на науката и научното обслужване, подобри се системата на международното сътрудничество, повишиха се заплатите на научните кадри и т.н.

Ето защо имам пълното основание да твърдя, че по мое време българската наука измина не гладък, но определено плодоносен път на развитие. Много от нейните звена можеха да създават и да внедряват вече нови промишлени изделия, модерни технологии и проекти за комплексна механизация и автоматизация. Не може да бъде подценен фактът, че през 70-те и 80-те години почти половината от внедрените постижения са били нови и усъвършенствани технологии, изделия, суровини и материали. Изобщо научният ни потенциал и преди всичко научните кадри можеха вече да си поставят и да решават сериозни задачи.

Затруднявам се да намеря най-точния израз на респекта и уважението ми към българските учени. А защо не и на обичта ми към тях? Срещах се с мнозина и всяка от тези срещи обогатяваше представите ми за техния висококвалифициран, вдъхновен и благороден труд. Имал съм и спорове, разбира се, с някои от тях. Изразявал съм несъгласия, засягащи чисто организационни въпроси, но никога не съм оставял без внимание мнението на моите уважавани събеседници, техните забележки и препоръки, молбите им за решаването и на най-дребни проблеми. Никога не съм си представял, че ние, политиците, може да декретираме каквото и да е в сферата на науката. Камо ли да се поставяме над нея.

Спомням си един продължителен разговор с покойния академия Любомир Желязков – един скромен и заслужил научен деец. Онези, които го познават, помнят колко внимателен бе той, когато се налагаше да спори и да поставя едни или други въпроси. Знаех това и още в началото му предложих да не пести изрази и оценки, дори и те да ме засягат лично. Много скоро се убедих, че това подканяне е било напълно излишно. Ученият и в този случай бе верен на прямия си нрав. Наред с другото говорихме и за процесите на внедряването. Акад. Желязков подкрепи моите виждания и в същото време постави директно въпроса за издигане ролята на нашите учени в решаването на крупни социално-икономически и културни проблеми. Не можех да не се съгласяс с него. Така се роди идеята за подготовка на специално постановление за науката и техническия прогрес. Разбира се, животът не може да се обгърне с постановления, но те по-

казваха постоянното ни внимание към науката, вярата ни, че тя ще помогне да вървим по-успешно напред.

Не бих могъл да кажа с колко наши учени съм се срещал, разговарял, спорил и отстъпвал пред разумните им аргументи. Контактите ми бяха чести и изключително плодотворни. Срещал съм се например с такива видни учени като акад. Георги Наджаков, акад. Ораховац, акад. Владимир Георгиев, акад. Любомир Кръстанов и редица други. Нека ме извинят онези, чиито имена не споменавам. Онова, което съм длъжен да кажа, е, че никога и при никакви обстоятелства не съм делил научните дейци по партиен признак. Затова и досега не зная в повечето случаи кой от учените, с които съм се срещал и които съм подкрепял по един или друг повод, е членувал в БКП и кой не. За мен това нямаше абсолютно никакво значение. Ценях всеки учен, тъй като в негово лице виждах ярка личност, морален и високоинтелигентен човек, който генерира висши духовни ценности и е полезен и нужен на страната ни.

Широко разпространена бе практиката да се канят известни безпартийни учени на пленумите на ЦК, на националните партийни конференции и конгреси. Много от тях (например предишният председател на Народното събрание академик Благовест Сендов) са се изказвали и са участвали най-активно в общата работа.

От това разбиране изхождах, когато ми се поставяха въпроси за създаването на нови институти и лаборатории. Подкрепих например откриването на около 30 научни звена в БАН, които бяха оглавени от видни учени. Част от тези звена оправдаха създаването си, други – не дадоха особени резултати. Това обаче не ме тревожеше. Разбирах, че в науката е така – не всякога ефектната заявка завършва с убедителен резултат. Но не бих си простил погиването по административни причини на една заявена плодотворна и перспективна идея...

Впрочем, като разказвам за всичко това, си мисля, че ако следствието по Дело № 1 се беше добрало до този детайл, сигурно щяха да ме съдят и за разхищение в науката, за това, че щедро съм подкрепял научните дейци. Слава Богу, следователите не се докопаха до това. Както днес въобще не се интересуват от факта, че през последните години нашата наука се разсипва безжалостно, а материалното положение на научните работници е плачевно. Не случайно хиляди от тях потърсиха щастие в чужбина.

Всичко това ми дава повод да се обърна към учените: разбирам ви, скъпи приятели! Или поне се стремя да ви разбера. Но нима не сте наясно, че режим, който погубва науката, е об-

[р]ечен. Не съм пророк, но се сбъдва моята нерадостна прогноза, [ч]е онези, които след 10 ноември тръгнаха на безогледна разправа с всичко постигнато, се изправят в крайна сметка срещу [с]обствения си народ, в т.ч. и срещу научната общност.

Бих се обърнал и към онези талантливи люде, които сега работят на Запад: скъпи сънародници, потърсете обратния път! Вие сте толкова нужни днес на България! Тук сте се родили и израснали. Не друг, а майка България поощри таланта ви и ви осигури прекрасно образование. Върнете се и направете всичко за нейното днешно и утрешно добруване.

Искам да разкажа и за контактите си с нашия крупен учен академик Ростислав Каишев. С него имах две срещи. Едната бе в истинския смисъл на думата драматична. Може би по моя вина. Знаех кой е акад. Каишев. Убеден съм, че той самият почувства уважението ми към неговата личност и неподправения ми респект към научните му постижения. И именно защото го ценях, реших да извлека от разговора с него максималното в интерес на науката и БАН, дори това да му се стореше малко провокиращо. Ставаше дума за фундаменталната наука и внедряването на научните резултати в практиката. Спорът се завъртя около „вечния въпрос", доколко учените фундаменталисти, отдали се на чисто научно дирене, следва да се занимават и с проблемите на внедряването. От този разговор научих много неща. Съгласих се с него, че науката не следва да се свежда до гол прагматизъм. В същото време настоявах, че е необходимо да се предоставя възможност ако не на всички, то поне на част от учените да участват във внедрителския процес. Още повече като се има предвид, че някои от постиженията на самия акад. Каишев имаха приложна насоченост и получиха съответна реализация. Не мога да забравя този толкова приятен и полезен за мен разговор. Спомням си, дни наред бях под силното впечатление на респектиращата индивидуалност на именития учен.

Доскоро безогледно се спекулираше със състоянието на обществените науки при „тоталитаризма". Аз съм съгласен, разбира се, че в някои области имаше и извращения, и неудържима апологетика. Но вина за това не носят учените. Или наймалкото – преобладаващата част от тях. Те добросъвестно и почтено изпълняваха задълженията си. Работата е там, че тогавашната система утвърждаваше критерии и „заявки", с които учените бяха принудени да се съобразяват. Но независимо от това, грубо погазване на истината ще бъде да се отрече, че в областта на обществените науки се трудеха способни учени. Те направиха твърде много за изследване на нашето минало, на езика и културата ни, на националното съзнание и т.н., и т.н.

Ще кажа и друго: много от извращенията, които се допускаха, не останаха извън полезрението на тогавашното ръководство. Не бяха един и два случаите, в които се предприемаха крути мерки за пресичане на деформациите, но те не можеха да се преодолеят напълно, докато съществуваше установената система на функциониране на обществения живот. Под формата на шега аз неведнъж подхвърлях, че ако успеем да сменим системата, много от учените, работещи в сферата на обществените науки, ще трябва да се откажат от своите трудове, а следователно и от научните си степени и звания. Странно е, че нито един от яростните отрицатели на „тоталитаризма" не направи подобен жест. Ако „странно" в случая е най-точната дума...

Спекулира се и с проблема за свободата на научното творчество. Най-безотговорно се твърди, че по мое време се преследвала всяка смела научна идея, особено в обществените науки. Това е просто една опашата лъжа. Една от многото... На мен не ми е известен нито един случай, когато с моя благословия или знание са били анатемосвани талантливи учени и напредничави научни идеи. Но ми е трудно да изброя случаите (те са стотици, а може и хиляди), когато съм се застъпвал за действително мислещи хора, изпаднали в затруднено положение или критикувани неоснователно. Случаите, в които лично съм подкрепял внедряването на нови идеи в обществената практика, социалното управление и производството. Повече от 15 години при мен функционираше на обществени начала група от специалисти за оказване на помощ при внедряването на нови разработки, натъкнали се на бюрократични или някакви други пречки.

Освен това при решаването на всеки голям проблем редовно съм се съветвал с научни дейци. Имало е, оказва се, случаи (за някои от тях научих едва след 10 ноември) на груба разправа с учени от страна на отделни партийни и държавни дейци, включително и от членове на Политбюро. Когато ми докладваха за подобни рецидиви, веднага съм вземал съответните мерки за тяхното своевременно пресичане. Във връзка с подобни прояви, неправещи чест никому, съм влизал в конфликт и с акад.Тодор Павлов. И смешно, и наивно е да бъда обвиняван днес в разправа с талантливи учени и изобщо с хора на науката, когато по мое дълбоко убеждение науката бе сърцевина на нашето развитие. И аз „влизах" в нейните селения като в истински храм на духа.

Когато се говори и пише за дълбоките промени, извършени в духовния ни живот, не би следвало да се пропуска и образователното дело – сфера с големи национални традиции и със значителни постижения в миналото. Обновлението, с което се заехме, бе немислимо без използването и опората върху тези

традиции. Никога, дори през годините на най-големите извращения, не се допусна отричане или подценяване на миналия опит. Той предопределяше много от нашите представи, от конкретните ни подходи. В същото време неоспорим е фактът, че трябваше да се върви по-нататък по пътя на реформирането и обновяването на нашето училище. Коренните промени в икономиката и настъпващата научно-техническа революция изискваха не само да се издига ролята, но и да се усъвършенства по-нататък просветното дело.

По времето, когато бях начело на партията и държавата, не помня да е имало проблем, при чието разглеждане и решаване да не е отделяно специално внимание на образованието. То просмукваше всички наши замисли, всички програмни предначертания, всички практически действия. При това всякога ме е занимавал въпросът за подхода. Спомням си, че често при обсъждането на различни проекти техните вносители стигаха и до проблема за човешкия потенциал, но се задоволяваха със стандартната формула, че е необходимо да се подготвят кадри. Приемах тази очевидна формула и едновременно с това тя ме дразнеше. Въпросите за подготовката на кадри за производството бяха несъмнено важни, ала те не изчерпваха цялото богатство на проблема за духовното и физическото развитие на личността, за нейното цялостно осъществяване. Поради положението, което заемах, моите виждания се приемаха, но аз си давах сметка, че те трудно се превръщат в стил на мислене и норма на практическа дейност.

И логиката на живота, и тогавашното състояние на нещата изискваха да се даде тласък на процеса на демократизация на образованието. А това означаваше преди всичко да се осигури системно обучение на младото поколение, да се издигне общообразователното и културното равнище на цялата ни младеж. Всеки може да си представи колко важно бе това, като се има предвид, че до 1944 г. едва 48 на сто от децата в България завършваха основно училище и само около 1/3 от тях продължаваха образованието си. Към началото на 70-те години в някои от тези сфери се извърши прелом. Рязко се увеличи броят на учащите се до осми клас, а повече от 90 на сто от завършилите осми клас постъпваха в по-горни степени. Или да вземем висшето образование. През 1939 г. сме имали само пет висши училища с около 10 хиляди студенти. През охулените от някои хора години на социализма броят на вузовете бе около 30, а в тях се обучаваха повече от 100 хиляди студенти.

Един любопитен и твърде показателен факт: ако преди 1944 г. у нас не е бил подготвен нито един инженер, през периода на т.нар. тоталитаризъм се дипломираха и навлязоха в професи-

оналния живот десетки хиляди инженери. Пък и само инженери ли? Не говоря за това, че бе цялостно решен проблемът за безплатното обучение, за осигуряването на стипендии и общежития, на столово хранене и т.н. През същия период капиталовложенията за детски градини се увеличиха над три пъти, за общообразователни училища – близо 4 пъти, за техникуми – над 10 пъти, а за ВУЗ – над 5 пъти.

Може би прекалявам с цифрите, но зад тях стои едно образователно дело, дало на страната стотици хиляди кадри с висока общообразователна и специална подготовка. С тези кадри България се индустриализираше, овладяваше модерни технологии, развиваше интелекта на нацията, издигаше културата на народа. Израснаха и се утвърдиха интелектуалци, които успешно партнираха на световноизвестни имена в науката, културата и практиката.

След 10 ноември не закъсняха да хвърлят кал и в тази сфера. То какво ли остана неотречено, неокаляно, неоплюто? Спекулира се буквално с всичко. Подценява се благородният труд на огромната армия от учители и вузовски преподаватели. Омаловажава се постигнатото от тях. За радост нито един от привежданите „аргументи" няма някаква стойност, защото в просветната система т.нар. тоталитаризъм се оказа най-плодотворният период в развитието на отечественото ни образование.

Успехите бяха безспорни. Те ни позволиха да си поставим и в тази област широкомащабни задачи. Така например още в края на 60-те години у нас се очерта нова обстановка, която изискваше реформа в образованието. Налагаше се развитието ни във всички области да се измерва вече с по-високи критерии. Светът бе навлязъл в талвега на научно-техническата революция, в качествено нов етап от развитието на човешката цивилизация. Ето защо общообразователната и професионалната подготовка не можеха повече да се разделят, камо ли да се противопоставят една на друга. Те следваше да се сближават все повече и повече, а в недалечна перспектива – да се слеят. По този начин общообразователната подготовка щеше да намери своята адекватна реализация във високия професионализъм, без който не може да се развива успешно нито една човешка дейност, а професионалната подготовка да се осъществява върху несравнено по-широк общообразователен фундамент. Ръководени от подобно разбиране, ние разработихме постепенно цялостно виждане за сливането на двата клона на образованието – общообразователния и професионалния.

Това бе, разбира се, сложен и труден процес. Налагаше се да се преодоляват вкоренени разбирания, да се инвестират го-

[н]еми средства. Не получихме подкрепа от компетентните съветски институции. Наложи се лично аз да се срещна няколко пъти с отговорни съветски ръководни дейци в областта на образованието. При всяка среща се поставяше и въпросът за единното училище.

Колко голяма бе съпротивата, личи и от следния факт. В деня, когато бяха публикувани Тезисите за развитието на образованието (1979 г), у нас пристигна просветна група на ЦК на КПСС. Колкото и странно да звучи, споровете започнали още на аерогарата. След ден или два при мен дойде завеждащият отдел „Наука и образование" при ЦК на нашата партия и с тревога ми докладва, че сме пред разрив със съветската страна по този важен въпрос. Наложи се ръководителят на съветската група да бъде приет на високо равнище. По мое указание му бе обяснено, че колкото и да ценим натрупания опит на социализма, за нас решаващ си остава опитът на съвременните цивилизовани страни. И още, че сме решили да прилагаме общочовешкия опит и практика и че няма да отстъпим от тази си позиция.

При изграждането на новото училище ние нямахме намерение да форсираме процеса. Затова бяха не само запазени, но и развити по-нататък професионалните училища, специализираните училища за култура и езикова подготовка и пр. Повишиха се и грижите за общообразователната подготовка, за учителите, за създаването на модерна материална база. Но това бяха само първи стъпки. Главното все още ни предстоеше. Пътят на усъвършенстването няма край – това винаги и във всичко ни е било пределно ясно.

След създаването на мрежата от висши учебни заведения докъм средата на 70-те години и в тази област назряха редица проблеми. На първо място – тези за подготовка на кадри с широка култура, фундаментални знания и възможности за професионална специализация на най-високо равнище (включително за участие в научноизследователския процес). Няма да засягам тук въпроса за т.нар. наситеност на страната с висши учебни заведения. Както споменах, те бяха около 30 на брой. Много или малко е това? Не зная какви са сегашните научни критерии за решаването на подобни въпроси, но държа да отбележа, че когато изграждахме мрежата от висши учебни заведения, ние се ръководехме преди всичко от принципи, изпитани вече в напреднали западни държави, както и от потребностите на практиката.

Имахме амбицията да създадем в почти всички големи териториални центрове живи огнища на научен и културен живот. Искахме висшите учебни заведения постепенно да се превърнат

и в центрове за следдипломна квалификация и специализация. Известно е, че това е процес, който в съвременните условия има не по-малко значение за подготовката на нови кадри.

Развитието на художественото творчество, културната дейност и средствата за масова информация беше друго съществено направление в нашия духовен живот. И то получи истински ренесансов разцвет. В това ми твърдение няма и капчица преувеличение. В него обаче има и личен елемент. Затова ще бъда пределно лаконичен, макар да ме пари и до днес споменът за човека, който ми е скъп и който вложи всичко от себе си в делото на живота си. Един ден, вярвам, ще прочетем обстойни и обективни изследвания за извършеното през този период в българската култура. Един ден... Но аз не мога и днес да не засегна мимоходом някои въпроси от по-общ характер. Да кажем, този за самата същност на преобразованията в областта на културата.

Когато след Априлския пленум у нас се разгърна процесът на обновление, мнозина културоведи съзряха в протичащите промени някакъв нов етап на културната революция. Това виждане намери място и в някои партийни документи. Тогава при мен се състояха редица срещи, на които обсъждахме проблеми от принципен характер. Не ставаше дума за терминологични уточнения, нито за разграничаване от маоистката „културна революция", която сериозно компрометираше социализма. Отнасяше се за това, че промените бяха далеч по-сложни и радикални, че те не отричаха, а точно обратното – предполагаха и приемственост, и уважение, и пиетет към културното наследство, и активно взаимодействие с културите на всички народи. И нещо особено важно: те изискваха съобразяване с постиженията, принципите и критериите на съвременната цивилизация. Постепенно у нас се наложи този именно подход, макар че и след това продължи да ни дърпа назад старата укоренена инерция.

Следва да добавя и това, че през 60–70-те години и в тази област процесите на екстензивното развитие бяха неизбежни. Колкото и значими да бяха постиженията от миналото, културните преобразувания не можеха да прескочат този етап с всички положителни и отрицателни последици. За щастие положителното доминираше.

Отново се изкушавам да приведа конкретни факти и отново моля читателя да ми прости „злоупотребата" с цифрите. Види се и в мемоарите си не мога да мина без тях... През 1976 г. в страната имаше над 3579 кина с повече от 114 ми-лиона зрители, 52 драматични и куклени театри с 61 милиона, 570 хиляди души бяха посетили различни музейни колекции, имаше 10 407

библиотеки с повече от 62 милиона книги и три и половина милиона постоянни читатели, 204 музея и художествени галерии с 15 милиона посетители, 3589 новоизлезли книги с тираж 55 милиона, 17 574 самодейни колектива с над 4,4 милиона участници. Ако през 1945 г. са създадени 10 филма от всички видове, през 1970 г. те са били 337. Пак през 1950 г. е заснет само един художествен филм, а през 1970 г. – 18. По броя на кинотеатрите на 1000 зрители България заемаше второ място в света. За около 10 години размерът на основните фондове нарасна около три пъти. Докато през 1966 г. по-малко от 50 на сто от населението са били читатели на художествена литература, в началото на 1970 г. те възлизат на 83 на сто, и то на възраст над 18 години.

Цифрите са приблизителни, те могат да се тълкуват различно, но ясно е, че те маркират един възходящ процес, очертаващ тенденции, които се превърнаха в основно съдържание на културата през 80-те години. Със завършването на процеса на екстензивно развитие културната ни дейност се издигна на още по-високо ниво. И през 80-те години театрите, киносалоните, музеите, изложбените зали продължаваха да привличат хора, които също бяха променили своите вкусове, интереси и критерии. И ги бяха променили към по-доброто, по-зрялото, по-благородното.

Не мога да отмина или да подценя факта, че през този период българските творци създадоха произведения – книги, филми, пиеси, живописни платна, склуптури, песни и т.н., които не са загубили и до днес своята значимост. Оскърбително е да се твърди обратното. И държавата щедро се отплащаше на своите творци за техния труд. Не помня случаи, когато културата ни да е била ощетявана – посредством бюджета или чрез закриване на театри и други културни институти поради липса на средства. Имаше подобни предложения, но те винаги биваха отклонявани. Изявени творци във всички области се стимулираха с обществено признание, удостояване със звания, командировки в чужбина и още, и още...

Никога творческата интелигенция в България не е имала толкова високо обществено положение, такъв авторитет и такова признание. И го е получавала не заради апологетика на „управляващите", не заради славословене на държавния глава или заради груба идеологизация на художествения процес... По право на първо място бяха изтъквани онези творци, които създаваха действително талантливи произведения. Само в единични случаи признание са получавали посредствени хора. Само в отделни случаи те са измествали по-кадърни от тях. Но обикновено заблудата е била кратка.

Днес усилено се спекулира с факта, че в различно време са били замразявани или спирани отделни филми, пиеси, книги... Това е несъмнено неприятен, компрометиращ факт. Но той не бива нито да се омаловажава, нито да се надува. Конкретният подход към всеки отделен случай би ни изяснил нещата най-добре. Пък и общият подем и неизбежната в такава обстановка еуфория обуславят понякога подобни недомислици. Не е тайна освен това, че в ръководния екип на страната и партията имаше и хора, попаднали там случайно, но рано или късно те биваха отстранявани, за съжаление – след като бяха нанесли неизбежни вреди и поражения.

Злоупотребява се и с постоянното повтаряне на факта, че понякога у нас излизаха документи (на някои от тях бях автор аз), които разглеждаха в критична светлина състоянието на отделни организации и творчески съюзи. Да, имало е такива документи. Но и днес с цялата си категоричност мога да заявя, че никога нито аз, нито Политбюро не сме лансирали пред обществеността текстове, с които се е извършвала намеса в творческия процес. Като правило на критика са били подлагани някои прояви на монополизъм, водещ до лично облагодетелстване на отделни лица, до налагане на собствени вкусове и критерии, до съзнателно елиминиране на кадърни хора, особено млади и т.н.

Грешили сме, естествено, лутали сме се, търсейки правилното решение, но неизменно грижата за художествената интелигенция е била в центъра на вниманието ни. И с това съвсем не се правеше демагогия. Просто у нас бе залегнало разбирането за високото призвание и за незаменимата роля на творците на художествените ценности в цялостния ни живот.

В лансираната от мен концепция не подценявах нито за миг острата необходимост от преустройство в духовния ни живот. Настоявах за смело разгръщане на гласността, плурализма и демокрацията. Не всякога поставях тези изисквания в контекста на проблема за причината и следствието. Убеден бях, че действителен плурализъм, гласност и демокрация могат да се постигнат само върху основата на една коренно променена система. Пък и странно би било да изповядвам друго разбиране, тъй като всякога съм си давал сметка за диалектическото единство между материалния и духовния живот.

В практическата си работа се ръководех от това именно разбиране. След приемането на Юлската концепция пристъпихме към смяна на модела в надстройката и паралелно с това започнахме промени в икономиката. Последните бяха насочени към осигуряване на разнообразие във формите на собственост, към фактическо раздържавяване посредством предаване-

то на държавните предприятия на трудовите колективи и т.н., и т.н. Мъчнотиите, на които се натъквахме в духовната сфера, произтичаха не от нейното подценяване, а от мудността и липсата на енергични мерки от страна на съответните партийни и държавни органи и дейци. Не е тайна, че някои от тях не само се противопоставяха, но и тайничко действаха зад гърба ми. Само че ние имахме у себе си и решителност, и възможности и щяхме да доведем докрай преустройството в икономиката и в духовната сфера, ако... Всъщност зад тази обещаваща и коварна думичка „ако“ се крият причините за толкова много неща... Струва си да надзърнем в тях. И да ги оценим трезво и непредубедено, макар че това не е нито лесно, нито приятно.

ПОЛИТИЧЕСКАТА СИСТЕМА – ПРОБЛЕМИ И ПРОМЕНИ

След смъртта на Сталин и особено след XX конгрес на КПСС у честните, мислещи комунисти все повече зрееше убеждението, че вече не могат да се запазят предишните устои и принципи на съществуващата система. Промените се носеха във въздуха, насищаха го плътно с озона на новото. Вълко Червенков, който безусловно бе образован, умен и способен ръководител, но обвързан, така или иначе, със старата система, не можа да се ориентира напълно в новата обстановка. И макар че няколко пъти той постави пред Политбюро и ЦК редица въпроси, свързани с култа към неговата личност, това не доведе до някакви зрими резултати. В крайна сметка това бяха, според мен, предимно тактически ходове, за да се създаде впечатление, че нещо се променя и у нас. Но дори и да е бил искрен в намеренията си, нещата не се придвижиха в желаната посока.

В някои външни атрибути наистина настъпиха промени. Не се скандираше вече името на Червенков, бяха снети неговите бюстове и портрети, прекрати се повсеместното цитиране на речи, доклади и статии, излезли изпод перото му. В главното обаче, в принципите, върху които бе изградена системата, промени почти нямаше. И опитът ни показа, че с козметични средства не могат да се решават кардинални проблеми. Осъзнавайки това, през 1954 г. (вече като първи секретар на ЦК на БКП) аз изнесох обстойна лекция пред слушателите на Висшата партийна школа за стила на работа. В нея се съдържаше по същество остра критика на остарелите подходи и методи, които спъваха преодоляването на явлението, наречено „култ към личнос

тта“. Явление неприемливо, отречено, но удивително устойчиво и жилаво...

Необходимостта да се приложи някакъв нов, много по-радикален подход ставаше неотложна. Самият аз осъзнавах все по-ясно това. И въпреки че не успяхме да излезем изцяло от орбитата на старите, укоренили се порядки, след 1956 г. започнахме най-напред с промени в политическата система. Ясно бе, че следва да се довърши започнатата работа по изкореняването на култа към личността. Макар да имах поддръжката на мнозинството в ЦК и в самата партия, както и подкрепата на съветското ръководство, аз пристъпих към това с необходимия такт и внимание. Правил съм, признавам, и компромиси. Но компромисът е едно от оръжията на всеки политик. В крайна сметка проблемът получи задоволително решение. За жалост това не бе гльбинен пробив, засягащ същността на системата. Просто ние премахнахме култа към личността на Червенков, без да създадем необходимите гаранции, че в един прекрасен ден няма да възникне някакъв нов култ и всичко да потече по старому. Практиката показа, че е имало основание за такива опасения, защото през следващите години се сблъскахме с някои подобни явления. Длъжен съм да призная, че вина за тях имам преди всичко аз. Не ми е леко да го изрека, но го правя с дълбоко вътрешно убеждение и искреност.

Като се връщам към времето, когато се проведе Априлският пленум, искам да заостря вниманието върху нещо, което обикновено се забравя и подценява. Това е неоспоримият факт, че тогава ние предприехме редица мерки, засягащи партията, държавата, обществените организации... Изобщо цялата политическа надстройка. Пред нас стоеше с пълната си острота въпросът, как да разбием тази тромава постройка от бюрократизирани звена, как да се реформира държавната машина, как да се освободи обществото от паразитизма, чиито крепители, грях ли е да признаем, бяха нерядко партийни и държавни функционери? Това бяха проблеми от изключителна важност, но тяхното решение не можеше да се постигне лесно и безболезнено. Затова да се съди за Априлския пленум по направеното през близките 3 – 4 години след него е неправомерно. Подобни язви не подлежаха на бързо излекуване. Необходими бяха воля, енергия и настойчивост. И което е особено важно – принципно ново виждане и последователни, безкомпромисни действия.

В периода след Априлския пленум, особено през 60-те години, мерките за реформа на политическата система се предприеха и извършиха въз основа на фундаментална теоретична и политическа постановка. Целеше се да се възродят, доразвият и утвърдят запазилите своите ценности и актуалност принципи

a народната демокрация като нов тип държавно-политическо стройство. Това съвпадаше с идеята за общонародна държава, оято бе определена крачка в преодоляването на наследените талински концепции. Някои хора навярно си спомнят, а и запазените документи потвърждават, че непосредствено след Априлския пленум в различни свои изказвания аз говорех повече за народнодемократична, а не за социалистическа държава. И това съвсем не бе случайно. Правех го напълно съзнателно и целта ми бе да се възроди и да получи публичност възобновената теза за народната демокрация. У нас и в чужбина още бяха живи спомените за държавното устройство в първите години след 9 септември 1944 г, когато съществуваше, както споменах вече, многопартийност, елементи на парламентарна демокрация, повече свобода на медиите и пр. Непосредствено след пленума аз не отивах толкова далеч. Но определено имах предвид утвърждаването на народнодемократична форма с присъщото й многообразие на обществени сили и организациии, с разширяването и задълбочаването на демократизма в обществото. Ако бях успял да наложа тази си идея, това вероятно щеше да ме сблъска и с проблема за ръководната роля на партията. Събитията в Унгария, Полша и други страни бяха реален урок докъде можеше да достигне тогава преобразователният процес и на кой етап щеше да бъде стопиран. България не живееше във вакуум. Суровите закони на международното общуване действаха и на нашата малка земя. Като първи ръководител аз бях длъжен да се съобразявам с всичко в интерес на своя народ.

Насочихме дейността си в няколко насоки. Първата бе свързана с обновяването на Отечествения фронт. Не случайно започнахме именно с тази организация. Причината не бе само в това, че Вълко Червенков бе подел кампания за нейното ликвидиране посредством сливането й с народните съвети. А в годините непосредствено след 9 септември Отечественият фронт се бе утвърдил като авторитетно коалиционно образование, олицетворяващо прохождащата народна демокрация. Дадох си сметка, че и сега, след 1956 г., той можеше да бъде преустроен и да изпълнява подобни функции. Преди всичко функцията на общонародна обществено-политическа организация. Главното бе идеята, че той би следвало да се прелива от организация в движение и от движение в организация. За Отечествения фронт формулата „движение" означаваше той да обединява усилията на всички обществени, държавни и политически фактори, в т.ч. усилията на БКП и БЗНС, като по този начин осигурява както своеобразен обществен плурализъм, разнообразие във възгледите и интересите, така и еднопосочност за постигане на основните цели.

Както се вижда, отнасяше се за сериозен замисъл, надхвърлящ редица тогавашни представи. Твърде малко от този замисъл бе реализирано обаче. Но все пак на ОФ бяха предоставени нови права: законодателна инициатива по проблеми, които засягат цялото население; обсъждане на по-важните проектопостановления; контрол върху дейността на предприятия, учреждения и организации по ред немаловажни въпроси и пр.

Втората насока, в която тласнахме развитието на политическата система, бе последователното приложение на общественото начало в ръководството и управлението на различните сфери на обществения живот. Нещо определено ново в теорията и практиката, осъществявани в социалистическите страни. Характерно е, че някои хора у нас, както и приятели от чужбина, така и не разбраха същината на този принцип. А той целеше управлението в съответната сфера – като се започне от нейната стратегия и се стигне до непосредственото оперативно ръководство – да се предаде на конкретната общност от хора, на съответните колективи както в материалната, така и в духовната област. Този новаторски, според мен, експеримент бе посрещнат с недоверие и от Москва. Съветските ръководители, с които съм се срещал, не пожелаха да го обсъдят лично с мен, да изразят съгласията и несъгласията си с основните му принципи. Те предпочитаха да формулират своите възражения, а те бяха по сърцевината му на „по-ниско“ равнище. Така например дъщеря ми Людмила при свои посещения в СССР е била приемана на два пъти в ЦК на КПСС от ресорен секретар. И първия, и втория път в центъра на разговорите им са били техните несъгласия с принципа на обществено-държавното начало в ръководството на културата.

Аз обаче придавах първостепенно значение на този принцип и не е случайно, че след прилагането му в сферата на културата той бе последователно прилаган в преустройството на редица други области (най-вече в образованието). Ръководех се от простата и в същото време здрава логика: защо в условията на един обществен строй, който осигурява разцвет на материалните и духовните сили на народа, управлението на дадена сфера да не се поеме от нейните дейци, от нейните кадри, от нейните колективи. Все още никой не е отрекъл, че в областта на културата благодарение на разглеждания принцип бяха постигнати немалко успехи. Освен това последователното приложение на общественото начало чувствително стесняваше терена на държавната бюрокрация и намеса. Предоставяше възможност на самите творци на материални и духовни блага да разполагат с финансовите и други ресурси, да решават самостоятелно своите въпроси. Общественото начало стесняваше терена и

на съответното партийно ръководство. По същество то го правеше едва ли не излишно, превръщаше го във формален придатък. Поради това този принцип имаше, според мен, бъдеще за усъвършенстването на системата на управлението и функционирането на цялостния социален организъм. Той бе стъпка към създаването на мечтаното гражданско общество.

Третата насока – това бе развитието на самоуправлението в цялостния обществен живот. Вярно е, че този процес бе начеnат у нас сравнително късно. Впрочем така бе и в другите социалистически страни. Загубихме немалко време, за да „опровергаваме“ ревизионистите, т.е. онези, които за пръв път издигнаха същата теза. Теорията и практиката обаче недвусмислено доказаха, че самоуправлението е и принцип, и закономерност, и управленска стратегия с респектиращ заряд. Защото при съществуващите условия ставаше реч не просто за участие в управлението на един или друг колектив, а за нова наистина историческа крачка по пътя към превръщането на отделната личност и общност от хора от обект в субект на управление. Ставаше дума за постепенен преход от власт в името на народа към власт чрез самия народ. Важно е да се отбележи, че самоуправлението съвпадаше изцяло и с принципите на пазарната икономика.

На определен етап, задълбочавайки представите си за самоуправлението, у нас се заговори дори за саморегулиращи се системи. На научните, културните, образователните, стопанските и т.н. органи и структури се гледаше вече като на своеобразни „черни кутии“ в кибернетичния смисъл на думата. Целта беше никоя висшестояща организация да не може да опекунства и да се намесва в дейността на саморегулиращите се системи. Така се поставяха прегради и пред не всякога целесъобразната намеса на партийните органи и организации. Вярно е, че тогава ние поставяхме и разглеждахме проблемите на самоуправлението в контекста на демократическия централизъм. И това бе несъмнена грешка, разбира се. Но нима не е ясно, че постановката за самоуправлението, развита и приложена докрай, би обезсилила до голяма степен и самия демократически централизъм. И тук имам основание да твърдя, че ако бяхме стигнали докрай, щяхме да се изправим отново пред въпроса за ръководната роля на БКП. И да потърсим правилното му решение. Бих казал сега: единствено правилното.

Да, вярно е, ние извършвахме промени в политическата система в няколко направления, но не можехме да загърбим голямата истина, че централният проблем си оставаше проблемът за партията. Нейната ръководна роля бе за всички ни едва ли не божествена закономерност. Лансираше се дори постанов-

ката, че колкото повече напредва строителството на социализма, толкова повече ще се засилва тази ръководна роля. Защо? И поради каква причина? Това никой не можеше да обясни научно, а не егоистично-прагматически, макар че този въпрос отдавна хлопаше на вратите ни. И тревожеше умовете ни, и ни обричаше на постоянни терзания... Може и някой да не вярва сега, но беше така!

Доста години след 9 септември партията развиваше своите атрибути и функции по сталински образец, включително и по модела, провъзгласил, че главният наш враг е врагът с партиен билет. Въпреки че отказът от ръководната роля на партията тогава за нас бе равносилен на ерес, партията премина през сурово чистилище и постепенно се освободи от немалко съществени слабости. Партията последователно започна да се отърсва от ред атрибути. Обясними и напълно оправдани за дейността й в нелегално време, те се бяха превърнали в спирачка за нейното трансформиране в организация, извеждаща на преден план градивните си функции.

Още от 60-те години, ако се изключат някои чисто организационни въпроси, в Българската комунистическа партия вече нямаше тайни от безпартийните, от целия народ. Почти всички нейни документи се публикуваха или се прочитаха пред открити партийни събрания. На определен етап, по мое предложение, конгресите на партията започнаха да се предават директно по радиото и телевизията. Нямаше нищо в нея, което да напомня заобиколена от тайнственост затворена секта. Пък и за каква секта може да се говори, когато комунистите у нас бяха почти милион. Скъсано бе с практиката да се изземват функциите на държавни органи и организации от партийни функционери и органи. Но все още се говореше предимно за разграничаване на функциите. Чувствително бе орязана намесата на партийните органи и организации в дейността на Министерския съвет и Народното събрание. Тук искам особено да подчертая нещо, с което се спекулира безогледно, както впрочем и с всичко останало...

Неправомерно е да се абсолютизира тезата за ръководната роля на партията и да се разпростира тотално върху членовете на БКП, на комунистите. Защото това ги представя в невярната светлина на специално облагодетелствани люде в държавата ни. Истината е друга. На практика комунистите имаха много повече задължения и отговорности, отколкото права. Партийните органи и дейци се нагърбваха най-често с решаването на най-сложните проблеми. Когато се разкриваха грешки и извращения, когато пламваха недоволства и протести от страна на граждани, онези, които носеха отговорност и следваше да

бъдат остро санкционирани, бяха преди всичко комунистите. Навярно много хора си спомнят, че на всички равнища у нас функционираха бюра, които приемаха граждани или се занимаваха с всевъзможни жалби на населението. И тук никой не се ползваше с привилегии.

Постепенно бе въведен принципът за равнопоставеност на гражданите, включително и на партийните членове при решаването на някои проблеми. Ако се даваха определени привилегии, те бяха за всички граждани от дадена категория, независимо дали са партийни членове или не. Така се внесе ред например при приема в средните и висшите учебни заведения. Тъй като бях редовно информиран и знаех действителното положение, мога съвсем категорично да заявя, че нямаше случай на приемане във ВУЗ или в средно специално училище на кандидати, получили оценка слаб (2). Известно време съществуваха предимства при постъпване във ВУЗ за деца на активни борци против капитализма и фашизма. Но и те се отнасяха за всички участници в съпротивата, а не само за членовете на партията. Впрочем на определен етап тези привилегии бяха премахнати. Подобен беше подходът при аспирантите. Разполагах с обективна информация и по този въпрос. Неведнъж съм се намесвал лично, когато научавах за допуснати нарушения и съм настоявал за незабавно разследване по случая. Така в началото на 70-те години по мое нареждане бе прекратена аспирантурата на сина на виден партиен деец поради установено нарушение на законовия ред.

След 10 ноември се правеха какви ли не спекулации с т.нар. номенклатурен принцип. Системата била порочна, тъй като без благословията на ЦК не можели да се заемат определени длъжности или да се участва в конкурси за доценти, професори и т.н. И в резултат на тази широко лансирана лъжа, както и на разгарянето на лични страсти и амбиции 36-то Народно събрание прие мракобесническия закон „Панев", от който пострадаха хиляди висококвалифицирани научни и преподавателски кадри. За съжаление естествените протести срещу този закон не бяха подкрепени със солидни аргументи за същността на прилагания дотогава принцип.

Истината е, че той нямаше нищо общо с каквото и да е облагодетелстване на членовете на БКП и на нейните симпатизанти под каквато и да е форма. Възприетият принцип просто издигаше критерии за обективен подбор, независимо от политическите пристрастия на един или друг учен. Той бе насочен преди всичко срещу порядките, позволяващи да се издигат хора без необходимите професионални качества. Сега не разполагам, за съжаление, с точна информация колко хора са по-

паднали несправедливо под „ударите“ на цитирания подход. Доколкото си спомням обаче, отклонените кандидатури (справедливо или несправедливо) бяха единици. Разбира се, днес убедено смятам, че принципът е бил излишен, но нали все още плащахме дан на убеждението, че играем ръководна роля в развитието на обществото ни. Има обаче нещо, което не бива да се забравя. И още по-малко да се изопачава с користни политически цели. А то е, че когато споменатият принцип се прилагаше, нито на теория, нито на практика съществуваха клаузи, които да са облагодетелствали членове на БКП. Обратно, най-често отклонените кандидатури бяха на партийни членове. И то не от средите на дисидентите. Специално искам да подчертая това. Иначе откъде щяха да се вземат толкова „дисиденти“ с докторски титли, безпартийни професори и академици и така нататък.

Спекулира се и със служебните почивни станции и лечебните заведения. Разпространяват се какви ли не измислици. Обикновеното преувеличение прераства в стряскаща хипербола. Истината е, че както всички други организации, и партията имаше свои бази за отдих и лечение. Но какво от това? Нима членовете на БКП нямаха право да почиват. По мое време, за разлика от сега, почиваха всички граждани. И почиваха, и се лекуваха в нелоши условия. Що се отнася до заплащаните такси, версията е, че в почивните домове на Министерския съвет и на ЦК се летувало безплатно или срещу минимална такса. Една лесно осъществима проверка ще покаже, че в одумваните почивни станции таксите бяха по-високи от другите при, общо взето, близки битови и други условия. Аналогично бе положението и с лечебните заведения, и особено с правителствената болница. Питам: в коя държава няма подобни здравни заведения? Болницата например не само бе запазена след 10 ноември, но дори бе разширена. По мое време имаше строг ред. Тук можеха да се лекуват само хора, заемащи определени длъжности. И абсолютно никой не се интересуваше от партийната им принадлежност. Смешно е просто да се твърди обратното. Та оттогава не е минал век, за да се забрави всичко... Не са отишли, слава Богу, в небитието и много от лекувалите се там, и техните близки. Лекуваха се партийни и безпартийни, заслужили и „незаслужили“ дейци на науката, културата и образованието, „народни“ артисти и художници, обикновени труженици, сираци, инвалиди и т.н.

Далеч съм от мисълта обаче да твърдя, че в партията и в обществените организации не възникваха остри проблеми, свързани с нарушения на моралните принципи и законите. Но свидетелствам, че с подобни прояви се водеше безкомпромисна

борба, поне в случаите, които не са оставали скрити. И не сме се съобразявали с поста на нарушителите, с техния произход и връзки. Наивно е да се говори, че е нямало ненаказани виновници. Комунистите както и много от безпартийните, знаеха какво означава да си допуснал някакво нарушение като член на БКП. Те познаваха силата и тежестта на партийното наказание. Допуснеха ли се нарушения на законите, виновните биваха незабавно изправяни пред съдебните органи. А там никой не питаше имаш ли партийна книжка или не. И какъв е пагонът ти в организацията, в която членуваш. Никой отговорен партиен деец, в т.ч. и членовете на Политбюро, не са си позволявали да се вмесват в работата на съдебните органи, както и на Министерството на вътрешните работи. За нас борбата срещу престъпността беше борба на всички равнища в йерархията на властта. А така ли е сега?

АВТОРИТАРИЗЪМ ИЛИ КОЛЕКТИВНОСТ?...

Искам още веднъж да подчертая – към всички партийни кадри, независимо дали се касаеше за участници в антифашистката борба или за израснали млади хора, след победата на революцията се предявяваха високи изисквания. Така беше и в низовите звена, и във висшите партийни органи – Секретариата, Политбюро и Централния комитет. Този факт сам по себе си бе показателен за морално-политическото равнище на партията като цяло.

Имам предвид по-конкретно, че когато поех ръководството на партията, един от първите проблеми, който изведох в дневния ред на работата на Политбюро и Секретариата, бе проблемът кадрите да бъдат оценявани строго и безкомпромисно по резултатите от тяхната работа. Включително в Секретариата и в Политбюро. А за мен това тогава означаваше, наред с другото, да се води непримирима борба срещу бюрократизирането и застоя в „движението“ на кадрите.

И мога да кажа, че независимо от погрешността на някои принципи за подбора и работата с кадрите, в нашата партия не се допуснаха фрапантни случаи на бюрократизиране и застой. Вярно е, разбира се, че имаше и такива случаи, но те бяха своевременно отстранявани след публичното им оповестяване. Общата насока, провеждана последователно, бе линия на постоянно обновяване, на издигане на доказалите своите качества кадри и на прочистване на партията от неподходящи хора.

Наистина аз не помня случаи, когато по мое време да са провеждани чистки в партията. Макар от историята на КПСС и трудовете на Сталин да знаехме, че това е едва ли не един от върховните принципи на партийната работа, не допуснахме в живота на нашата партия такава практика. Не защото бяхме снизходителни към грешките и извращенията. Не, ние просто искахме растежът на кадрите да следва нормалното русло на нашия напредък, съчетаващ строгата взискателност с грижата да се даде възможност на всеки човек, ако той, разбира се, следва нормите на общоприетия морал, да коригира своите грешки и слабости. Затова аз не се учудвах, че когато се налагаше да снемаме от отговорна работа дори дейци на Политбюро, като правило те или си правеха честна самокритика, или просто приемаха решението като справедливо. Без да реагират по един или друг недостоен начин.

Спомням си например, че за прояви, несъвместими с правилата на партийния живот, в началото на 70-те години бяха снети от Политбюро няколко кандидат-членове. Какви ли не приказки се изприказваха тогава. Не липсваха обвинения, адресирани и към мен. Видите ли, Тодор Живков се освобождавал от неудобни кадри. Нищо подобно! Още тогава стана ясно, че се касае за нарушения на принципите... Това бе потвърдено фактически в изказванията на някои от „наказаните".

Кои бяха всъщност типичните причини, поради които се прибягваше към по-тежки кадрови решения? Поставям този въпрос, защото особено през последните години, а и по-рано, преди 10 ноември, Тодор Живков нерядко беше упрекван за авторитаризъм, за нетърпимост към хора, изразяващи едно или друго несъгласие с провежданата от него политика. Ако се направи преглед на случаите, към които аз имам някакво отношение, ще се види, че във всички или почти във всички случаи се касае за допуснати груби деформации и отрицателни тенденции в отделни сектори на нашия живот, за дейци, проявили стремеж да застанат над хората и колективите, поставили ги на заемания от тях пост.

Искам да повторя, че това в най-голяма степен се отнасяше за кадрите от висшия ешалон. Но това беше здрав, очистителен процес и в низовите партийни органи и организации. Отчитайки значението на този въпрос, аз поставих някои назрели проблеми на партийната и обществената работа още през 1960 г. – отначалото в Политбюро, а след това пред съвещание с партийния актив. На това съвещание бяха формулирани принципите ни за строга и безкомпромисна борба срещу личното устройване и облагодетелстване, срещу стремежа във вреда на общите интереси да се бяга от материалното производство, сре-

щу случаите на безпринципна кариеристична борба за заемане на постове, срещу възгордяването, главозамайването, самозабравянето, против ходатайствата и т.н. Ако се направи един ретроспективен анализ на изминатия от партията път, ще се види, че ако не във всички, то в повечето случаи партийните органи и организации спазваха тези изисквания.

Мисля, ще бъде справедливо да се посочи още веднъж, че благодарение на мнозинството от партийните кадри и партийните членове нашето общество не стоеше на едно място. Опирайки се на трудовите хора и колективите, партията водеше обществото ни напред.

Ще повторя и това, че сред партийните кадри нямаше застой. Напротив, те постоянно се обновяваха. Заболеваемостта сред тези кадри беше една от най-високите в страната. Изтъквам това не като някакъв плюс, а за да подчертая активната, интензивната работа на кадрите, свързана с преодоляване на неимоверни трудности и несгоди. Тези така нар. номенклатурни кадри се ползваха със същите права, както и всеки гражданин на България. И нищо повече. С никакви по-големи права те не са се ползвали. Изобщо за всички беше валиден един общ закон...

Когато става дума за издигане на кадрите, въпрос, който аз като първи ръководител държах в центъра на вниманието си, не мога да пропусна това, че ние не бяхме пасивни наблюдатели на тяхната работа, а се стремяхме активно да ги подпомагаме и стимулираме. Така беше и с низовите кадри, и с ръководните дейци в Политбюро, Секретариата, Министерския съвет и т.н.

Ще посоча няколко примера. Единият се отнася до Георги Атанасов. Началото на неговата активна организационна работа е в Комсомола. В районен комитет в София, след това – в Градския и в ЦК на Комсомола. След време по мое предложение бе избран за първи секретар на ЦК на Комсомола. Оттогава аз конкретно наблюдавах неговата работа и се стремях да му оказвам всестранна помощ. Виждах в негово лице перспективен партиен и държавен деец. С оглед реализацията на този замисъл по мое предложение той зае последователно редица висши постове, за да навлезе в тънкостите и „интимните" механизми на работата. Отнася се по-конкретно до: завеждащ отдел „Наука и образование" на ЦК на БКП; завеждащ отдел „Деловодство" на партията; секретар на ЦК на БКП и завеждащ отдел „Организационен"; първи заместник-председател на Плановия комитет; председател на Комитета за държавен и народен контрол; председател на Министерския съвет и член на Политбюро на ЦК на БКП.

Такъв е случаят и с Чудомир Александров, един от дейците на софийската градска партийна организация. Той ми направи впечатление още като секретар на Димитровски районен комитет на партията. По всичко личеше, че има възможности за растеж. За да се „шлифова", и той бе „изпробван" на различни постове. Беше привлечен в организационния отдел на ЦК на БКП. След това бе избран за първи секретар на Окръжния комитет на партията в Стара Загора, след време – за секретар на ЦК на БКП и първи секретар на Софийския градски комитет. Впоследствие бе издигнат до първи заместник-председател на Министерския съвет и член на Политбюро. През последните години бе член на Политбюро и секретар на ЦК на БКП.

В една или друга форма и степен подобен подход се приложи при подбора и на други отговорни кадри. Ръководил съм се от такъв подход, а не от лични симпатии или антипатии, а още повече от авторитарни съображения. Не във всички случаи моите очаквания се оправдаваха. Някои от издигнатите кадри, макар и „изпробвани" многократно, се оказваха неудачни. Нещо, което се прояви особено фрапантно по време на „великия десетоноемврийски прелом"...

Бях реалист. И още – стремях се да не допусна и грам авторитаризъм в кадровата политика. Кое беше решаващото за мен? Решаващото бе кадрите да имат висок професионализъм. Да умеят да работят принципно и в постоянна връзка с хората. Да бъдат нравствено и духовно извисени...

Затова наред с другите принципи обръщах изключително внимание на колективността в работата. За мен бе закон: никакво налагане еднолично на своята воля. Колективност, колективност и пак колективност. За мен партията е самодейна организация. Тя е политически съюз на единомишленици. Следователно най-висшият принцип в работата и ръководството на партията – това е колективността.

Трудно можеха да се посочат случаи на нарушаване на този принцип в работата на Политбюро и Секретариата, които аз непосредствено ръководех. Затова в частност свидетелстват и показанията на разпитаните свидетели по прословутото Дело № 1. Да вземем изказването на Александър Лилов. „В Политбюро – заяви той – имаше атмосфера на обсъждане на въпросите, които се внасяха. Всеки член на Политбюро можеше да каже своето мнение, ако желае това, ако е подготвен за това и ако намира за необходимо да стори това. Лично аз съм правил това, което съм смятал за необходимо. И другите също са го правили. Всеки човек има своя стил на работа, но всеки член на

Политбюро можеше да изрази своето мнение. Разбира се, за това се искат необходимите качества."

В този дух бяха изказванията на Георги Атанасов, Станко Тодоров (лека му пръст), Иван Попов, Лъчезар Аврамов, Петър Младенов и т.н.

Ние придавахме изключително значение на принципа на колективността и в същото време си давахме сметка, че той е само част от системата на партийните методи изобщо, от стила на партийната работа. Защото колективността във всяко звено не означава затваряне в себе си. Във връзка с това подчертавах, че е нужно непрекъснато да се укрепват връзките с масите, да се следи техния пулс, техните мисли и настроения, да се подобрява всестранната работа сред народа.

Независимо от всичко това, в практическия живот отрицателните тенденции продължаваха да съществуват. Съществуваха и като възможности, и като реализирани реалности. Ще кажа отново – такива бяха времената. Тогава ние оправдавахме много от нашите недъзи с изострената международна обстановка, с аспирациите на империализма да спъва нашия победен ход... По-късно ние видяхме нагледно, че проблемът е далеч по-сложен и многостранен. И това именно ни накара да се обърнем към проблемите вътре в самата система на социализма. Макар че не подценявахме и „аспирациите", които бяха реалност. И то каква.

Казвам това и си мисля, че навярно не малко от „пострадалите" в миналото ще ликуват с думите: „Ето, живковистите признават своята вина за нашите нещастия." Ще ги разочаровам. Нищо подобно. Въпреки че ние грешахме, нашият път беше път, насочен към бъдещето и на всяка крачка ние се стремяхме да мислим и да работим честно и всеотдайно в интерес на милионите хора... И почти винаги успявахме да го направим. Такава е истината.

КАБИНЕТЪТ

След 10 ноември немалко хора, обявили себе си за реформатори, положиха усилия да създадат превратна представа и за кабинета ми. Какви ли не атрибути му се прикачиха. Някои се престараха, представяйки го дори като зловеща „камарила", изиграла едва ли не „фатална" роля за страната.

Какво всъщност представляваше този кабинет? Какво бе-

ше неговото място, ако изобщо можеше да се говори за място в технологията на властта?

А за тази власт аз бях наясно. Бях наясно и с принципите на равноправието, и с проблемите на всеобщата воля. Вече бях почти изучил и изискванията към „държавните мъже", за които се твърдеше, че сърцето им трябвало да бъде в главата. Животът ме беше убедил, че народът е сложен, труден за управление и спояване „организъм". В тази насока много разчитах и на кабинета, и на моите сътрудници.

Няколко думи за състава му. Трудно ми е сега да си припомня числения състав по години и периоди, но във всеки случай във времето, когато той бе в основни линии формиран, не наброяваше повече от 7–8 души. Имам предвид сътрудници, водещи се на щат, които в една или друга степен ме подпомагаха. Част от тях работеха по съвместителство в научни институти, във висши училища, в творчески съюзи.

Сред сътрудниците си имах изпитани, проверени в битки политици и „звезди" от философско-социологическия фронт, чиято мигаща светлина често ми напомняше: „Подлагай всичко на съмнение! Бъди винаги нащрек!" Имах си диалектици, които пък успокояваха, че животът бил борба. И икономически съветници си имах. И писатели, и журналисти. Вижда се, пъстър букет!...

Вярвах на сътрудниците си, убеден бях, че те са хора, умеещи да мислят самостоятелно. Но всеки от тях имаше свой индивидуален запас от интелектуални възможности, от волеви сили, от ярки морални стойности. Не може да им се отрече – бяха хора с характер. От мен се искаше да ги поставя в такава ситуация, че да се изявяват. Не скривам, бях максималист в изискванията си към техния труд, към морала им. Държах ги малко и на дистанция!...

Е, понякога се налагаше временно да си затварям очите пред някои личностни недъзи, осъзнавайки, че всекиму, в това число и на мен, „нищо човешко не ни е чуждо"...

В ЦК на БКП бях обслужван и от две секретарки, а кабинетът – от едно техническо лице. В този си вид той „квартируваше" в ЦК. В Държавния съвет нямах кабинет.

Така, както ви го представих, кабинетът нито по структура, нито по функции, нито по състав имаше нещо общо с кабинетите на наши и чужди президенти. Аз нямах говорител, прес-център, информационен център. Нямах приемна, нито сектори по различните направления в политическия живот.

Много важно е според мен да се знае, че кабинетът не бе-

ше канцелария на генералния секретар или на председателя на Държавния съвет. Нито в прекия, нито в преносния смисъл на тази дума. Функциите, които се изпълняваха по тази линия, бяха предмет на дейност на отдел „Деловодство". Именно в този отдел постъпваха всички матерали на съответните партийни и държавни органи. А завеждащият отдела преценяваше какво и как да ми се докладва. След което ги внасяше в Политбюро или Секретариата. Така или иначе, кабинетът нямаше отношение към обсъжданите материали. И в този смисъл не беше канцелария, през чието „сито" да преминават визираните документи.

От друга страна, кабинетът не приемаше граждани и не се занимаваше с писма, молби, жалби, адресирани до мен. Съществуваше специален сектор в отдел „Деловодство", който получаваше и проучваше такива материали. А неговият завеждащ ми докладваше по-важните от тях.

Мисля, че за читателя ще е добре да знае, че кабинетът не изпълняваше и функциите на информационен център. Той изобщо нямаше за задача да събира, да систематизира и да обобщава информация за генералния секретар, за председателя на Държавния съвет. Аз имах други източници на информация в Министерския съвет, МВР, МНО и т.н. Дори информационно-социологическият център на ЦК на БКП се наблюдаваше пряко от определен член на Политбюро. Имаше случаи, при които аз поръчвах на някои от сътрудниците да изискват справки от съответните отдели или държавни органи. Но и тук ролята на кабинета беше минимална. Както вече споделих, към кабинета нямаше пресцентър. Нямаше и служби за протоколни мероприятия, свързани с прием на чуждестранни дейци и делегации.

Бих искал да направя достояние нещо, за което държах извънредно много и стриктно го провеждах: кабинетът нито вземаше решения, нито организираше тяхното изпълнение, нито издаваше някакви документи. Решенията се вземаха от ЦК, от Политбюро и Секретариата. Като правило проектите на решенията се подготвяха в съответните отдели на ЦК. Или от съответни държавни и обществени органи. Не си спомням случай, при който да съм възлагал на кабинета да подготвя проекти, отнасящи се до кадрови въпроси. Кабинетът бе държан настрани от такива проблеми.

Не по-малко стриктно провеждах правилото: кабинетът да не притежава права и задължения да упражнява разпоредителна дейност, да дава указания на отделите на ЦК или на който и да е държавен и обществен орган. Никога и при никакви обстоятелства кабинетът не си позволяваше да застава над посочените органи и да се намесва в тяхната работа.

След всичко това съвсем естествено е да възникне въпросът: ако кабинетът не е правил всичко това, за което стана дума по-горе, какви са били всъщност неговите функции? На този въпрос ще отговоря еднозначно. Бях устроил и организирал работата на кабинета така, че той да изпълнява изключително помощни функции при подготовката на материали, които аз по свое усмотрение и преценка решавах дали и как да се използват в едни или други мои доклади, изказвания, речи, писма.

Тук в скоби ще добавя. Понякога се улавях в неизречена, вътрешна възхита към различни конструктивни проблясъци и прозрения на моите сътрудници не само на идеологическия, на научния, на културния фронт, а и в практическата дейност. Което позволяваше по-бързо и по-безболезнено да се придвижваме напред. Похвалвах ги, благодарях им по такива поводи. Авторитетът им растеше. Самочувствието и... чуждата завист – също. Но затова – по-нататък.

Съветвах се със сътрудниците си и по актуални проблеми на партийната и държавната политика. Но в крайна сметка решенията вземах аз – какво да бъде внесено в Политбюро или в Секретариата.

Що се отнася до технологията на работата, заслужава внимание фактът, че в повечето случаи при подготовката на един или друг материал аз диктувах основните постановки и положения. Като правило виках сътрудниците и стенографката. Поставяйки въпроса, който ме занимаваше, аз се интересувах преди всичко какво мислят моите помощници. След като изслушвах двама-трима и се ориентирах общо в обстановката, обикновено отсичах: „Добре, ето за какво се касае...“ И започвах да диктувам!...

Сътрудниците след това конкретизираха и редактираха стенограмата. Между мен и кабинета съществуваше процес на непрекъснато взаимодействие, при което е имало случаи, когато връщах материалите за доработка по 7–8 пъти. И нямаше сръдни, нямаше мърморене. Дори нещо повече. Амбицираха се...

Защото им се доверявах напълно. Те бяха моята дясна ръка. Бяха не само и не просто трудолюбиви, а наложената необходимост от активно творческо мислене, меко казано, ги възпламеняваше допълнително. Да, амбициозно работеха, но не за да ги забелязват... отвисоко. Просто това бе тяхна същност. Тяхна потребност. Споменах по-преди, че обичам волевите хора. Да, но уважавам тези, които умеят, които могат да налагат воля и над себе си. А те в по-голямата си част го можеха.

И още нещо важно, разбира се. В процеса на съвместната ни работа, в която моите сътрудници проявяваха изключител-

ва активност, се раждаха нови, интересни идеи, които аз подкрепях. Колкото сътрудници – толкова мнения.

Искам да съм чист пред съвестта си. Забелязвах и дори ми беше приятно, когато по време на обсъждания и дискусии някои от тях ме ласкаеха. Имаше такива случаи. Но ми импонираха повече онези, които не се „огъваха“ пред мен. Хората с достойнство. Импонираха ми сътрудници, които отстояваха своите позиции, които пазеха честта си повече от всичко. Бих казал дори – повече от... скъпоценен камък. Макар и рядко, случваше се и това – някого да нагрубя. Някои не премълчаваха. Реагираха – всеки по своему, разбира се. И това бе полезно, бе в интерес и на общото ни дело, и на мен самия!

Чувствам се задължен да споделя, че повечето от сътрудниците ми се стремяха да виждат реалистично нещата и да търсят радикален изход от създалите се сложни ситуации. Това се прояви особено по време на преустройството.

В този дух в кабинета се работеше честно, говореше се истината. Някои от сътрудниците имаха сякаш вроден талант непрекъснато да опонират. Затова при нас винаги се спореше. При тези словесни двубои личните ми съображения не беше задължително да се оказват винаги НАЙ-! Това ме радваше и удовлетворяваше. Иначе, наясно бях, нямаше да стигнем далече... Макар че се стремях да не поставям никакви ограничения, чувствах, че моите „пагони“ определяха понякога насоките на мислите и рамките на свободния изказ. Но това не потискаше свободата на мнения и стремежа да се търси единственото вярно, истинско решение на въпроса.

Струва ми се, вече очертах някои от основните проблеми, по които се наложи да внеса в Политбюро материали, засягащи фундаментални проблеми на партийната политика. Мога да кажа, че редица от тях са в истинския смисъл на думата колективно дело. Дело на колективния ум на много хора. В това отношение немалък е приносът на моите сътрудници. Такъв е случаят с идеята за нов модел на социализма у нас. Макар че тази идея бе лансирана от мен, тя получи не само подкрепа, но и съответна конкретизация и доразвитие с колективните усилия на работна група, в която участваха и сътрудници на кабинета.

Особено важно е да се знае, че имаше и немалко случаи, когато моите сътрудници открито изразяваха своята тревога и излизаха със съответните предложения за корекции на едни или други постановки и решения. Драго ми е да споделя, при това с вътрешна удовлетвореност, своята положителна оценка на работата, която те извършиха по време на преустройството. А то, преустройството, както е известно, в определени моменти бе-

ще породило не само хаос в управлението, но и масови недоволства сред населението и кадрите на различни равнища. Когато започнаха да се създават неформални сдружения, аз получавах редица полезни предложения, с които се избягна изострянето на политическото напрежение.

Мисля, че тези и други подобни на тях съображения бяха проява на гражданска отговорност. Добре е читателят да е наясно и с факта, че проектите на редица от основните материали, особено в областта на икономиката, се разработваха в Министерския съвет, а в някои случаи и в Държавния съвет. В такива ситуации работата на кабинета беше предимно редакторска.

Вижда се, кабинетът беше звено, което изпълняваше изключително помощни функции. Истината е, че сътрудниците се стремяха да ме информират обективо за извършващите се процеси. Кабинетът нямаше участие нито в обсъжданията, нито в подготовката на документи, свързани с известните прояви на кофронтация с интелигенцията. Това се отнася до всички случаи, когато се е налагало ние в Политбюро да се занимаваме с подобни въпроси.

Така кабинетът не „зарегистрира" никакво участие при разглеждането на въпросите, свързани с нашумелия Русенски комитет, с четиримата преподаватели от Софийския университет, с придобилите популярност тогава публикации във в. „Труд", със „събитията" пред сладкарница „Кристал", с извършените реорганизации и персонални промени в духовната сфера и т.н. Аз съвсем съзнателно държах сътрудниците си настрана от тези проблеми. Те не влизаха в кръга на техните задължения и права. А и не допусках да се създава атмосфера на фалшива и никому ненужна потайност.

Колкото и куриозно да звучи, имаше дори случаи, когато мои сътрудници научаваха за някои от посочените „събития" или за извършени персонални промени чрез средствата за масова информация. Да им се приписва или да се обвиняват те в съучастие при налагането на наказания или в необосновани реорганизации, ще е пълна измислица. Моята позиция е била категорична – стремял съм се кабинетът да работи честно, да информира обективно, да взема принципно отношение към един или друг въпрос.

Благодарен съм на кабинета, че със съвети той даде свой принос в усилията да се сведе до минимум култоманията. Той ми предложи редица мерки срещу рецидивите от култа към моята личност. Има и примери. Благодарение на кабинета не бяха отпечатани няколкотомна хроника за живота и дейността ми, както и сборник с мои произведения в областта на външна-

та политика. Отклонена бе идеята да се преведе на руски език биографичния ми очерк. Пак благодарение на кабинета, разбира се с мое съгласие, бе отклонена подготовката на втора част на филма „Човек от народа“...

Ще се огранича с разгледаните въпроси. Казаното не означава, че кабинетът е бил някакъв коректив на партийната политика. Стремях се той да бъде ефективен и действен мой помощник и колективен съветник.

Работният ни ден започваше обикновено със сутрешно кафе. (И за него колко приказки са изприказвани!) Казвам „обикновено“, тъй като това не бе всекидневна практика. Това не бяха и оперативки в традиционния смисъл на думата, доколкото на тях нито се правеше преглед на задачите, нито отчет по извършената работа. Чувствах и разбирах, че тези „кафе-сбирки“ са особен емоционален, добър психостимулатор за предстоящия работен ден. А и аз бях свикнал да работя така от десетилетия – да изпия чашка кафе, да се видя с моите най-близки сътрудници, да чуя някоя и друга шега.

„Общодържавна тайна“ е, че аз съм страстен любител и „поклонник“ на остроумиците, на находчивите вицове. Обичам хумора, зад чиято шега мога и търся да открия някаква сериозност. Тези събирания на сутрешно кафе за мене бяха и един малък своеобразен „спасителен пояс“ в пълноводието на напрегнатия ми делник на политик и държавник.

Имаше, разбира се, и делови въпроси, но те бяха във финалната част на „кафето“...

Моят работен ден бе изпълнен главно със заседания и срещи със сътрудници на ЦК, от Министерския съвет, от обществените организации, с граждани и т.н. Работех в ЦК и рядко – в Държавния съвет. След което обикновено се прибирах вкъщи. Там почти всеки ден, включително в събота и неделя, се срещах с хора по служебни въпроси.

Работата на кабинета по материалите се осъществяваше в ЦК. Не допусках никакво разточителство и злоупотреби със служебното положение на сътрудниците. По основните материали се привличаха специалисти от науката и практиката. Провеждаха се консултации и експертизи. Така беше и при разработването на юлската концепция. Състоя се най-напред дискусия по главните въпроси, в която участваха редица изтъкнати обществоведи (между другото, някои от тях само месеци след това станаха членове на известния дисидентски Клуб за подкрепа на гласността и преустройството). Бяха подготвени и справки от съответните компетентни органи. Началните варианти на кон-

цепцията бяха консултирани със специалисти. Аналогична работа се извършваше и по други материали.

Имах усещането, че сътрудниците ми работят със самочувствие, че и аз имам дял за създаване на такова самочувствие. И това ме радваше. Още повече че ставаше дума за самочувствие, което не се израждаше в грандоманщина. Подкрепях всяко начинание, което беше в интерес на работата. Отклонявал съм неуместни предложения. Критикувал съм едни или други грешки. Но винаги се стремях да се отнасям към своите сътрудници с необходимото уважение.

Някои сравняват човешкия живот с художествен разказ. Не била важна дължината му, а стойността. Сигурно са прави. Но моят живот продължава да тече през 86 лета. Дълъг се оказа. А доколко е стойностен, ще кажат другите. Моят отговор е – да! Опитвам се да остарявам умно, да съхраня надеждата си за дълъг път. И нищо да не превръщам в трагедия.

Дано ми дойде времето, мисля си, надявам се, да тръгна из широкия свят свободен и ... „млад"! Да, да, душата ми е млада. За да събирам „вересиите си", а те май са доста. Но може би пак нещо се „разбъбрих"...

А ми се искаше да напиша още за моите сътрудници. Да им призная, че не само съм ги уважавал. Ценях ги и ги обичах. И най-пълни са били дните ми, когато съм бивал заедно с тях. Когато дишахме заедно кислорода на общия ни кабинет. Когато всички работихме за България.

Благодаря, благодаря ви, момчета!

СИЛЕН СЪМ С ХОРАТА

Мъчително и бавно се проточиха седемте години, откакто през януари 1990 ме поставиха под стража. Като отрязък от историята тези години са нищо време. Но за мен, арестанта, поставения между четири стени на един макар и „луксозен" затвор, те бяха, меко казано, жестоко изпитание. Вярно е, богат съм с това, което получавам от Жени и Владимир. Радват ме внуците и правнуците. Крепи ме моята вяра, че обстоятелствата и времето работят за мен. Ще се позова и на Ботев, когото от млади години чета и препрочитам. Готов съм да „направя ръцете си на чукове, кожата си на тъпан и главата си на бомба, пък ще изляза на борба със стихиите..." Да, готов съм. Но...!? Но сега все по-осезаемо усещам огромната липса на онези безбройни контакти, които поддържах до 1989 г. с мои приятели, другари, съратници от различни категории и групи от народа.

Нека не звучи нескромно, но през всичките години на моя съзнателен живот аз се отдавах изцяло на народа си, трудих се за всенародно добруване. Може би затова днес се чувствам толкова ограбен и ощетен между тези „четири стени“. Липсват ми хората, към които грижите и обичта ми са били постоянни и потребни. Навярно затова, когато навръх 85-ия си рожден ден, без да бях канил никого, ме посетиха много мои близки и далечни, познати и непознати, изпитах наописуема радост. Стопли душата ми най-много от всичко букетчето цвете, което ми поднесоха пенсионер и пенсионерка. Никому неизвестни, оплакващи окаяната си пенсионерска участ. А те, за зла беда, не са единици.

Почувствах се и отговорен, и виновен. Та нали и аз принадлежа към това общество – а не мога с нищо да помогна. Макар че истината бе на моя страна, липсваше ми свободата, за да сторя това, което винаги съм правил през целия си съзнателен живот: да облекча участта им. С нещо да помогна. Уви, безсилен бях!

А няколко дена по-късно бях в моя роден Правец. Посрещането на народа на площада, песните и хората, моето импровизирано слово, а после и масовото тържество в „Шатрата“ ще останат завинаги в паметта ми. Не, не са ме забравили българите, за които отдадох всичко, което имах!

Запомнил съм един древноиндийски афоризъм, в който се твърди, че на този свят не е имало и няма да има човек, достоен само за похвала или само за осъждане. И аз като човек, като едно от „чудесата на природата“ не само съм смъртен. Аз съм и грешен. Но нека моето изкупление бъде това – с чиста съвест го споделям, – че тревогите и грижите за моя народ, за участта на отделния човек никога не са ме напускали. Това почувствах още по-болезнено, когато видях сълзи в очите на възрастната жена, протегнала към мен скромното градинско цвете – дар за 85-ия ми рожден ден.

Трогнат бях, но и малко разстроен. Не знаех дали да се радвам. Нямах и „солидно“ обяснение – от почит само ли е този жест! Защото, ако е от обич – щастлив съм. Обичта ни е взаимна...

И се върнах в тъжно-радостните си размисли назад в годините. Преравях позатрупаните напластени спомени и търсех опора, търсех отговор на множество въпроси. Като всеки човек и аз имам право на обич, и на мен ми е позволено да мразя. И аз съм тъгувал. Имал съм и много радости. Но през целия си съзнателен живот съм чувствал, че бих могъл да мина през белия свят без много неща. Само без хора не мога!...

Обичах да контактувам с всякакви люде – учени и неуки, работници и интелектуалци, с човеци, които в собствените си очи се виждаха богове, с грешници, които не са малко на тази земя. Но никога не ги разглеждах – тях, хората – като цифри, чиято стойност да определям в зависимост от положението, което заемат в партийната или държавната йерархия.

С риск да бъда изтълкуван погрешно, ще призная – най-добре се чувствах с обикновените хора. Бързам да уточня: всички ние, земните, сме „обикновени". Но в моя случай пиша за онези, които не бяха се изкачили по „дяволската стълба" на властта... С тях се държах по обикновеному. По човешки – без дистанции и без превземки. Няма случай някого от тях да съм наругал или да съм уволнил. А съм работил със стотици през различните периоди от моя живот.

Затова най-справедливата, най-вярната и близка до моята същност характеристика за мен могат да дадат именно те. Обикновените хора, с които съм работил повече от три десетилетия. Ето това е главното за мен. Да чуя думата на обикновените, да ги нарека – редовите люде. А че съм имал конфликти с ръководящи личности, да, вярно е. Имал съм конфликти: отстоявайки собствени позиции, критикувайки слабости и недъзи, наказвайки за антипартийност, принизен морал, корупция!... Но всичко това е друга тема!

Спомням си по лице, а много от тях и по име, десетките, стотиците хора от охраната, от лекарските екипи, от обслужващия персонал. И в София, и в провинцията, и в чужбина – навсякъде, където са били с мен, тези хора не са чувствали нито за миг някаква дистанция помежду ни. Със загриженост и топлота съм се отнасял към всеки от тях. Никога не съм сядал да пия сам кафето си. На работната „площадка", у дома, на лов – винаги съм обичал, било ми е приятно да споделям чашката кафе, залъка си с хората около мен. От охраната, от хижата, от кухнята. И с шофьорите често си пиех кафето!...

Така до последната 1989 година аз спазвах и създадената от мен самия традиция – срещах се редовно, при всички обстоятелства с определени групи, а може би по-точно казано, категории хора. С приятели, другари, съратници съмишленици, защото само единомислието изграждаше нашата многолетна дружба. Е, вярно е, че някои от тях ме „следваха" само докато около мен грееше „ярко" слънце, а сетне – след ноемврийския облак – сянката им се изгуби. Но, нейсе! Ще се успокоя, че така е и в природата...

Най-добре се чувствах сред печатарите, с които съм работил в чиито среди съм израснал. С тях ми беше и най-интересно

до време на срещите, някои от които не секнаха и след „великата“ дата. На обяд или на вечеря, или само на чашка кафе. Но истината е, че винаги очаквах с желание тези контакти. Тогава падаха всички бариери. И разговаряхме – много и на различни теми. Къде приятни, къде не съвсем.

Понякога редом със спомените за изгълтаните оловни изпарения и за потайни дела дори се засягаха такива въпроси, за които съм казвал, шегувайки се, че ако научат от съответното място, изключването ми от партията ще е безапелационно!... Питах ги през смях: „Това ли е целта ви? Да ме изключат от партията?!...“ Разбираха, че се шегувам, затова продължаваха в същия дух.

Със съучениците си също се срещах редовно. За жалост от тях остана, струва ми се, само един. Всички – по неотменимите закони на природата – се преселиха в друг свят. Остана жив още един Тодор, само че... Попов. Тодор Попов. Преди година дори се обади. Нещо не успяхме да се видим. Както казват оптимистите в такива случаи: ще се срещнем при Свети Петър. Но дано да е и по-рано.

Другата категория хора, с които също не пропусках да се видя, бяха другарите ми от „колхоза“, намиращ се в онези трудни години на подуенската уличка „Петрохан“ 17. Това са двете дузини мои акрани от ботевградската компания, все луди-млади и безпаричнн, с които заедно навлязохме в дебрите на марксизма, заедно го усвоявахме. И от тях май остана само един. Никола Янчев-Даскала. Една изключително интересна личност, за която разказвам в съответния раздел, нищейки проблемите на „колхозното“ ни общежитие.

С партизаните, с които съпреживявахме и беди, и смърт на бойни другари, и радости от малки победи, също редовно се срещах. Много ме питаха, много ме критикуваха. Бях длъжен да се отчитам пред тях. Да ги информирам. И го правех с чувство на отговорност. Уважавах ги. Бях им признателен. Бях им благодарен. И всичко извираше от сърцето ми. А мъдрите стари хора казват, че няма на света по-хубаво чувство от благодарността! Някои от тях и сега ме посещават на „Секвоя“.

Петата категория или компания – както щете, с която съм поддържал постоянни връзки, беше от средите на интелектуалците. Това бяха председатели на творчески съюзи, изтъкнати творци от различни сфери – литературата, изкуствата, науката. Събирахме се във Воден. Но понякога и в София. Повечето от тях бяха ловци. Вечерите прекарвахме в разговори. Не скривам – импонираха ми, страната ни имаше нужда от интересните им идеи. Защото това бяха личности обаятелни, одухотворени, та-

лантливи. Неслучайно се твърди, че човечеството е започнало да твори своята история в оня ден, когато се появил първият интелектуалец. Не минаваше и без ловуване, разбира се. От тези срещи се връщах и бодър, и зареден с нови идеи, с добри намерения за бъдещето...

...Преди шест години, когато в Прокуратурата започнаха да ме разпъват на кръст с разни безсмислени въпроси, ми стана ясно, че имаха информация и за тези мои срещи. Защото те бяха неофициални, неафиширани. За тях нямаше журналистически писания. Един вид – бяхме в „нелегалност". (Тук ще вметна, че нямам предвид онези официални срещи, които по традиция ежегодно провеждах с писатели, артисти, учени.) Явно някой от моите тогавашни гости беше си вписал „актив", като съобщил в Прокуратурата за някакво изказване закана... Е, попрестарал се бе „интелигентът". Прости му, Господи, но „идеята" не беше нито моя, нито... нова! „С празни работи се занимавате, господа! – казах им. – С инсинуации." Но това – между другото.

След смъртта на моята другарка д-р Мара Малеева и особено след кончината на Людмила моето семейство почти се разпадна. Спрях да ходя на гости, не канех и никого у дома. Само в много редки случаи. Дори за известен период се откъснах от членовете на моето семейство. Жени сама растеше и се развиваше. Владимир вече беше поотрасъл. И съм благодарен на съдбата, че тя, Жени, се съхрани – не пие дори чашка кафе. Не пуши. Но мисълта ми всъщност бе за това, че аз от мъка, човешко е, се изолирах и от членовете на Политбюро, не познавах семействата им. Не ходех у тях въпреки поканите им. Не ги канех и аз. За добро ли беше или за лошо, не зная?...

Някакво неосъзнато чувство ме предизвиква отново да се върна към „преизподнята", в Прокуратурата. Не пропуснаха тогава да ме питат и разпитват и за моите гостувания от този тъжен за мен период. И с тях споделих най-човешки, че бях скъсал всякакви контакти. Бях се уединил, така да се каже. Самотен бях!... Не, не било вярно! Бил съм гостувал на Павел Матев. Болно ми стана и обидно за цялата тази гавра, но аз просто бях забравил, бях пропуснал да се „изповядам" за това свое „прегрешение". Да. Гостувах на Павел Матев. Беше ме поканил човекът. Уважавам го. Просто не ми даде сърце да му откажа. Вечеряхме у тях. Нищо повече. Какъв грях бях извършил, питах се сетне. Пък се сетих, че те, горките мои разпитвачи, имаха инструкция да събират информация за всичко. Но в този случай, мисля, търсеха под вола теле. Така му вика на това народът!...

А аз бях наистина самотен в този трагичен период – особено след 1981-ва. След смъртта на дъщеря ми. Прав е поетът,

като е казал, че най-тежко страда този, който страда сам. Самотното съществуване е живот наполовина. Пък аз съм иначе скроен човек. Израсъл съм на село, сред хората. Бос тичах по прашните улички с орляци деца. И съм гладувал, и келнер съм бил по принуда, за да изкарам кората хляб, за да мога да се изуча. Душата ми, сърцето ми са закърмени с голямото и велико човешко чувство да живея сред хора, да ги обичам, да се чувствам необходим и полезен някому. Трябваше да встъпя в борба със самотата си.

Най-тягостни, най-мъчително бавни бяха за мен почивните и празничните дни. Борех се със себе си и със самотата си по своему. Семейното огнище беше опустяло. Обърнах очи към тъй наречената ловна дружинка.

ЛОВНАТА ДРУЖИНКА

Втурнах се към природата, където слънцето за мен всеки ден трябваше да изгрява по новому. Сред безкрая на красивите български планини, към величието на Юмрукчал... За тези прикадни родни земи, досега нито един журналист май не ме бе попитал. А особеният им интерес винаги е насочен към станалата вече банална ловна дружинка. Очакват навярно нещо сензационно и „чрезвичайно“, както беше прието да се казва през „тоталитарните години“. Ще ви разочаровам, драги читателю, макар да не ми се иска. Но всичко по реда си.

Няма да е цялата истина, ако тя, ловната дружинка, се свързва само с имената на тримата академици – Георги Джагаров (лека му пръст, дорде има българи, името му ще се помни), Ангел Балевски, Пантелей Зарев. През различни периоди са ми „партнирали“ в лова и много други уважавани личности. Най-малко петнайсетина писатели, не един и двама художници, артисти, учени.

Ако сега в мемоарите си спестявам редица имена, то е защото с времената се смениха и нравите. Преди установяването на „демокрацията“ много видни люде се гордееха, като се окажеха с мен в ловната дружинка. Сега обаче сигурно малцина биха приели с охота „комплимента“ да ги спомена персонално сред „обкръжението“ си. Зная, откровеността понякога създава врагове, но, струва ми се, не правя грешна стъпка, като премълчавам. Затова – хайде всички други в „кюпа“.

Та за никого вече не е тайна, че по време на лова до късни нощни часове се „дискутираха“ най-различни теми. Толкова раз-

лични, че всеки опит да се вместят в някаква схема би опростил нещата. И което е също важно – би поставил участниците в изкуствено построени ситуации. Макар че по кардиналните проблеми тогава между нас трудно можеха да се доловят принципни различия. Така или иначе, всички се изявяваха като „живковисти“...

Аз се отнасях с уважение към всички, които повече или помалко „членуваха“ в дружинката. Не поради посоченото им пристрастие към мен, разбира се. Друго ме привличаше. Във всекиго намирах нещо интересно и забавно. Всеки ме привличаше със своя скроен по специфичен начин манталитет, със своя поглед върху хората, с отношението си към човешките ценности.

Слушах съсредоточено например акад. Ангел Балевски. Той често припомняше, че бил инженер металовед, обичаше да сравнява желязото и прибавените към него легиращи елементи, превръщащи го в стомана, с историята на различни народи. Но най се увличаше, когато говореше за онази смесица от народи, които били образували на славянска основа българската народност. За особеното духовно богатство, което правело и народа ни по-особен. Сега в съзнанието ми още по-осезаемо изплава преклонението му пред темата за завистта българска и особено за човешкия страх...

Казвам страх и неволно се замислям за събитията около 10 ноември, когато имаше не само еуфория, но и страх. Страх човешки, обясним, но не винаги оправдан. Мисля си най-вече за онези хора, които събитията разкриха в по-друга, неочаквана за мен светлина. Мисля си също как бихме контактували ние, участниците в ловната дружинка, след трагичните събития и сполетялата някои хора беда, когато никой или почти никой не реагира...

Не е ли странно, че вече седем години аз не съм се виждал с нито един от посочената тройка. И то не по моя вина. Интересна ми е не толкова позицията им по проблемите на страната, колкото чисто човешкото... Как бихме се погледнали в очите? Ще можем ли да се засмеем така бурно, както го правехме преди.

Що се касае до акад. Зарев (по-късно разбрах, че го били кръстили „Панчорамата“), той много внимателно слушаше нашите разговори. И всичко записваше. Мисля, че събра огромен материал за цяла „сага“, а защо не и „панорама“ на ловната дружинка. Затрудненията му, мисля, ще дойдат от интерпретацията. Споменах за неговата „Панорама...“ и не бих се въздържал, ще спомена за онзи респект, който буди у всекиго, и у мен, разбира се , огромното му литературно-изследователско твор-

чество. И „Панорама...“, и разработките му в областта на теория на литературата, на българската народопсихология – всичко заслужава адмирации. Според мен, разбира се, защото в крайна сметка оценката е дело на специалистите. И най-вече на времето!

И ето ни при Георги Джагаров – човека, българина, комуниста. Който трудно премълчаваше: кога прав, кога не съвсем, но винаги подвластен на зова на сърцето. Непримирим и „взривен“. Поет! Да, поет с три удивителни. Нека му бъдат простени някои... човешки увлечения! Дори само заради първата, станала вече крилата строфа от стихотворението му „България“: „Земя като една човешка длан...“ Родолюбец – фанатик. Страстна натура беше Джагаров, около него винаги се носеха „вихри“. Но той си бе той: Джагаров, проблемно мислещият. Концептуалният. Най-изявената политическа личност от ловната дружинка...

Много се спореше на нашите сбирки. Кой каквото искаше, кой за каквото се сетеше – за всичко се говореше, дискутираше се. И нищо не се записваше. Не се документираше, така да се каже. Нямаше секретарки. Ще добавя още – „същества“ от нежната половина на човечеството не участваха в нашите „набези“. Не мога да не призная, че доста от приказките, които се приказваха, мен не ме занимаваха, нито ме вълнуваха.

Въпрос на лична интерпретация са обаче много от „събитията“, случвали се по време на лов. Ще спомена Емилиян Станев. Истинско удоволствие бе за мен, когато ловувахме заедно. След един „инцидент“ той се провикна: „Ей, какви хайдуци имало?! Да оберат държавния глава!“ И с това приключи. А то какво се беше случило? Бяхме настреляли зайци. Оставихме ги – мен никога не ме е привличало дивечовото месо, но за това понататък. Там някъде около тях останало якето на Емилиян Станев. Минава по-късно кола, прибира зайците, откарва ги нанякъде... Че като започна да мърмори писателят: „Хайдуци, хайдуци са свършили тази работа!“ Съгласих се с него тогава: „Да – викам, окрадоха ни, и мене, и тебе.“ Но междувременно поръчах да се направи проверка. Оказа се, че в съседното село стягали ловна вечер. Дошли организаторите, натоварили зайците. Е, и какво лошо?! Поздравих ги за инициативата, разбира се. „Добре е – казах им, – че сте ги прибрали. Ще ви свършат хубава работа.“ А якето беше оставено от самия Емилиян на колата. Никой не го беше пипнал, стоеше си там на мястото. Така че, виждате, въпрос на ситуация, въпрос на интерпретация!...

Емилиян Станев беше не само изключителен човек. А и великолепен писател, който няма нужда от моето „рецензиране“. Впечатляваше ме умението му да се възползва от всичко, което ни се случваше по време на лов. Той виждаше, той забе-

лязваше и по неповторим, недостижим за нас начин ни го преразказваше. Неизчерпаем беше и във фантазиите си, в мисловните обрати, станеше ли дума за ловджийски приключения. Много обичаше и разкрасените „пикантни" истории.

Веднъж, спомням си, бяхме на лов заедно със съпругите си. Тогава още нямаше база, та отидохме в една паянтова хижа в Родопите. Устроихме се някак. На сутринта станахме рано, като предварително поръчахме на жените да си доспят, да не бързат. По време на закуската обаче, която много набързо беше спретната, започнаха вицовете. И Емилиян разказа един. А горе, където бяха настанени жените ни, после разбрахме това, всичко се чувало. Какъв беше вицът? На дядо Стоян му се паднало младо, засукано момиче. Мъчил се дядото, мъчил се... Накрая момичето му казало: „Бай Стояне, ти много се измъчи!" „Нищо моме, нищо – рекъл. – Дядо ти Стоян за мъка е роден!..."

Смях разтърси паянтовата хижа. Добре все пак, че другарките ни бяха и... разумни!

Аз май се поувлякох. Но нека ми бъде простено. Всекиму, мисля, е приятно да си спомни минали небивалици, па макар и представящи го в неособено приемлива „християнска" светлина. С някакво подсъзнателно неудоволствие се сещам за една актуална за днешна България сентенция на Оскар Уайлд: „Сега в обществото толкова самодоволни хора се преструват на добри, че да се преструваш на лош е проява на мил и скромен нрав."

Прости ми, читателю, дано не те отегча. Но стана дума преди малко за природата. За безкрайната и богата природа, към която ме подгони самотата. Искам нещо да уточня. Нещо според мен съществено. Там, горе, сред усоите на планинските върхове, ние не само се възхищавахме и отморявахме, а и се опитвахме да опознаем природните закони. Трябваше да извлечем и техните мъдрости. Да възстановим баланса, който отдавна вече беше нарушен. Природата, беше казал някой, не е храм, а работилница...

Затова около връх Юмрукчал и останалите 5–6 върхове се започна работа. А там природата е уникална. Специалисти посъветваха как да съхраним тази най-величествена част от Стара планина. Създадохме и стопанство за мечки, които, както на малцина е известно, обичат тишината. Въведе се ред. Ограничихме някои дейности. С което, разбира се засегнахме самочувствието на местни „феодали". Наложи се да ходя в няколкото окръга, към които принадлежаха тези природни феномени, да ги убеждавам за значението на този акт. Въпросът бе не до

мечките, а да запазим горите, да увеличим горския фонд. По някое време май се поувлякохме в изтребването на вълци. Но навреме се усетихме. Развъдени бяха много елени. Ако не греша, за няколко години от хиляда и осемстотин те достигнаха внушителната цифра 35 хиляди. Порасна броят на сърните, на свинете. Внесени бяха и нови, непознати за България видове – муфлоните например.

Така страната ни се нареди на едно от челните места по развъждане и отглеждане на дивеч. Но, което е по-съществено в случая, създаден бе баланс за оцеляване на родната природа: на горите, на планините. А в ловните стопанства, които създадохме по мое време, претърпели сетне унизителни квалификации, днес ловуват много чужденци, носейки навярно валутни печалби.

Подгонен не само от самотата, а и от „суетата на големия град“, аз обикнах и природата, и сбирките на ловната дружинка. Те ми бяха станали вътрешна потребност. Не се срамувам да призная – толкова ми липсват днес и те, и контактите ми с хората. Макар че аз не бях ловец. И никога няма да бъда, късничко е за това занимание. Но дори и да имах години пред себе си, нямаше да се хвана с ловуване. Дивечово месо не консумирам. И никой у нас не ядеше дивечово месо. С изключение на внука ми Тодор, който все още е под следствие, а преди това поради набеденост бе затворен под стража. Дано по-бързо се освести правосъдието. Защото той е невинен!...

...Сякаш зла орисница ме е орисала в годините на „най-зрялата“, на третата възраст, както социолозите ли там, учените я наричат, да бъда отново толкова самотен. Нека ми простят моите близки за това откровено признание. Но такъв е печалният факт. Вечер заспивам с нерадостни мисли, опитвайки се да се „тонизирам“ с отколешни спомени. Някогашни, когато пак така, легнал в леглото, преглеждах огромната информация, която всеки ден получавах. Чрез която усещах отново пулса на деня, тежненията на десетки, на стотици хора. Всичко живо ме интересуваше. И сведенията на Държавна сигурност, и информацията от армията. И сводките за всякакви произшествия от деня. И обобщената информация от сектора за работа с писмата на трудещите се. Буквално всичко четях вечер, успокоен след дневните грижи. Бях не просто любопитен. Сутрин всичко, което ме бе впечатлило, отново изплуваше в паметта ми. Ставаше моя грижа – вземах неотложните въпроси и ги разпределях към съответните направления, на съответните длъжностни лица. Всичко свързано с народните болки, ще повторя, живо ме интересуваше. Вълнувах се за хората.

Това е истината за мен. Затова сега мъчително изживявам тази принудително наложена ми „стерилност“. Без хората не мога. Аз съм силен с хората!

Ето го Ганев – Колката, който неслучайно веднъж сподели, че ми се учудва – как съм можел така?! Преди години той беше с мен на посещение в два окръга. Беше много впечатлен, че навсякъде – в големия град, в малкото село, навсякъде съм се бил „приспособявал“ към настроенията, към въжделенията и ежедневните грижи на хората, с които се срещам. Обясних му: аз съм непрекъснато сред тях, познавам ги, чувствам ги. Разбирам ги! Защото ги обичам.

Ето това е! От тях, от хората, извира и моята вяра, и моята сила!...

ИСТОРИЯТА ВЪРШИ СВОЕТО

Вървейки към края на тази глава, съм задължен да направя една съществена уговорка. Много от оценките, които давам тук и в чиято правдивост дълбоко и искрено вярвам, са в принципната си основа същите, които направих още в края на 1992 г., когато работех върху книгата си „Срещу някои лъжи“, излязла от печат малко след това. И ако се връщам отново към тях, то е не защото искам да се похваля с прозорливост: ето, прозрях и предвидих последващите събития! Подобна суета ми е чужда. Правя го, за да споделя болката си. Боли ме, мъчно ми е, че вихрещите се през 1992 г. разруха и разграбване, започнали още след моето освобождаване, не само не отстъпиха място на стабилизиране и съвземане от шока, а продължиха, за жалост, да се задълбочават и да жънат своите отровни плодове.

Опитах се да ги анализирам в посочената си книга, споменах ги и в предидущите страници, нека ми бъде простено изкушението да ги назова още веднъж. Полезно е за всички, които не искат да признаят очевидното. Поучително е за всички.

И така: смазваща шокова терапия; недомислия и злоумислия в реституцията и приватизацията; катастрофално спадане, почти рухване на производството; безотговорни ходове във вноса и износа на капитали; нечуван и невиждан разгром на селското стопанство; престъпни действия на ликвидационните съвети, сравнявани не без основание с някогашните шпицкоманди; неудържимо растяща престъпност; настъпление на мафиотството; разсипване на науката, образованието и здравеопазването; отчаян вопъл на милиони хора, изпаднали в бедност, неуверени

в утрешния ден, в бъдещето на децата си... Това са в най-общи линии резултатите от водената през последните години политика. Политика погрешна, политика вредна, довела до парализа цялото общество, отслабила държавата ни.

Много от нейните превъплъщения свършиха вече своята пакостна работа. Да кажем – шоковата терапия, катастрофата в селското стопанство... Други трайно заложени в нея тенденции продължават да се развиват и да проникват във всички пори на социалния организъм. Несправедливо би било да отричам, че се направиха и някои стъпки във вярна посока, не съм привърженик на тоталното отрицание, но като цяло курсът бе погрешен. Доказват го резултатите.

Мнозина се помъчиха да изкривят истината и да заблудят народа, че изживяваното било наистина криза, но тя имала своите дълбоки корени още в „тоталитарните времена". Жал ми е за тези хора. Те изпускат главния факт – че народът помни как е живял някога и как поминува сега, та е доста трудничко да бъде заблуден, колкото и убедителни да са думите на новите витии. И когато му натрапват постоянно думата „криза", и когато чернят вчерашния му ден, той е наясно: кризата, която се стоварва с цялата си сила върху него, не е заченката при социализма.

Както и следваше да се очаква, обърканата, нездравата, нестабилната икономическа, социално-политическа и духовна обстановка, възцарила се в страната ни след ноември 1989 г., не можеше да не се отрази върху състоянието на политическите сили и върху настроенията на хората.

Случи се така, че някои смешни и посредствени хора не само взеха връх, но и демагогски присвоиха чистите идеи за справедливост, свобода и демокрация. Отнеха ги от истинските им носители, направиха ги своя собственост. Печално е, но е така. Но аз живея с неугасващата надежда, че в крайна сметка историята върши своето. И го върши добре. Тя може да премине през бури и препятствия, но в нея действат обективни закони и тенденции. Рано или късно те намират своите изразители в лицето на умни и силни мъже, достойни да бъдат уважавани и подкрепяни от народа. Ето защо аз вярвам, нещо повече – сигурен съм, че България и българите имат своя исторически шанс, своето бъдеще. Казвам го не защото съм оптимист, а защото съм реалист.

Онова, което наблюдаваме днес, е обикновена рефлексия на сегашната ни действителност. Действителност, наситена до предел с озлобление и враждебност. Би било едност-ранчиво обаче, ако се вижда само тази рефлексия. За мене решаващото

е как обстановката се отразява върху настроението на народа. Та нали тъкмо от него всеки разумен и далновиден политически деец черпи сили, вдъхновение и смелост. И става изразител на нови тенденции, работи за тяхното осъществяване.

Онова, което сега ме занимава и вълнува повече от всякога, е как заобикалящата ни действителност рефлектира върху хората. Онези „обикновените", „редовите", непоразени от изпепеляващи амбиции и страсти... Онези, на които всъщност се крепи светът.

Напоследък всички сме свидетели на едно твърде показателно явление. Само по себе си то е познато, но рядко друг път така бързо е набирало скорост. За едни това е нещо не-очаквано. Други го посрещат с озлобление. Трети, самообявили се за радикални реформатори, не само го заклеймяват, но и се опитват да правят всевъзможни внушения за опасността, която то носело.

Когато прочетох за това в пресата и се запознах с факти, които за щастие не могат да бъдат скрити, в началото се изненадах. Разбира се, изненадан бях не от мащабите, не от растящата привлекателност на явлението. За мен те са обясними. Удиви ме късогледството, неспособността на някои хора и медии да надникнат зад него. Защото там, зад явлението, а би могло да се каже и в самото него е същността на проблема. Подобно явление се нуждае не от фактографско обяснение, а от дълбок и внимателен анализ, който да обясни защо то се разраства все повече и повече.

Това „опасно" явление, което стряска нечии съница и тревожи дните им, е носталгията по миналото. По-конкретно – тъгуването на все повече съвременници по времето преди 10 ноември. А това ще рече носталгия по социализма.

Вярвам, че и най-злостните критици и нихилисти не ще се заемат да доказват недоказуемото. Да твърдят, че носталгиците са хора от бившата номенклатура, които не могат да прежалят загубената власт и привилегиите си. И те, и обективните съдници прекрасно знаят, че се отнася за душевната нагласа на огромна маса от хора, много от които никога не са били, а и сега не са изкушени от политически страсти. Това е едната страна на въпроса. Другата е, че никой не би могъл да твърди сериозно, че носталгията по миналото е израз на егоистични интереси и прагматични стремежи. Интересите са си интереси, разбира се, те често диктуват мислите и определят поведението на индивидите и на социалните групи. Но решаващото е какви са и чии са тези интереси.

Та за какво всъщност тъгува огромното мнозинство от на-

рода, спомняйки си миналото? За спокойствието, реда, сигурността, за огромните социални придобивки – осигурена работа, нормална заплата, безплатно образование и здравеопазване, евтина почивка през лятото и зимата, грижи за детето от яслите до абитуриентската или абсолвентската вечер, простор за изява в обществената или духовната сфера, в управлението и т.н., и т.н. Човекът, изразяващ отношението си към това минало и тъгуващ за него, не е нито еснаф, нито тесногръд егоист. И още по-малко глупак, какъвто се мъчат да го изкарат някои „аристократи на духа“. Затова да се търсят някакви други обяснения на това чувство, означава да се обиждат милиони хора. Да се подценява техният интелект, да не се види главното. А главното е, че носталгията не е нищо друго освен една ласкателна социално-политическа оценка на миналото. Това не се харесва на някои – тяхно право! Но и мнозинството има право да харесва или не харесва, нали?

Казват, че миналото било невъзвратимо. Да, историята в своето многообразие не се повтаря. И слава Богу, бих рекъл, тъй като зад нас останаха и немалко недомислия, и доста грешки. В миналото обаче имаше нещо твърде привлекателно и социално значимо – сътвореното от народа богатство, осигуреното за народа благополучие, гарантираното за народа спокойствие. Носталгията е израз на оценката на този именно капитал, който хората така или иначе свързват със социализма.

Внушава се, че носталгията представлява едва ли не смъртна опасност за БСП, която щяла да се самоизолира и втвърди, да се блокира. И това е, меко казано, недомислие. Веднъж вече някои от ноемврийските „реформатори“ предприеха стъпка, с която допринесоха немалко за самоизолирането на партията. Това бе измисленият комплекс за вина, съставянето на списъци на „виновните“, организирането на политически процеси. Малко са начинанията в 100-годишната история на партията, които са ѝ донесли повече беди. И това, уви, бе дело на сили вътре в самата партия, макар и поощрявани отвънка – с каква ли цел? Щастлив съм, че макар и сериозно ударена, партията оцеля. Това очевидно не се хареса на някои хора. На това ще се спра по-нататък.

Този път главната опасност се съзира в носталгията по миналото, в споменаването, а, недай си Боже, и изтъкването на положителното от това минало. Трябвало да се върви напред. И накъде, питам? Към това да бъде изведен прагматизмът пред „разделителните скоби“ на „традиционните идеологеми“. Така носталгията като чисто и съкровено чувство на милиони хора се обявява за „традиционна идеологема“. Не, уважаеми! Така никога няма да постигнете желаното от вас разкрепостяване и

консолидиране на силите. Ще дочакате обратното – по-нататъшното изолиране и отслабване на партията. А с това и на всички сили, които милеят за България и ратуват за бъдещето ѝ на модерна европейска държава. Не ми се иска това да бъде вашия „принос" в разгрома на партията. А може би и в реставрацията на капитализма.

Усещам, че отново измествам спокойния тон на мемоарния разказ с публицистичния изказ, но ще си позволя да зачекна и въпроса за персонификацията. И не защото това ме засяга лично. Не защото ме блазни споменаването на моето име и дело с добра дума, макар че това е напълно човешко. Но нека оставим на историята да направи своята оценка и присъда. В случая визирам онези немалко на брой личности, чиито живот и дело не могат да бъдат отделени от сътвореното. Те заедно с дейци от други политически сили ще подемат и решават заедно с младите новите проблеми на страната. Носталгията е признание и оценка и за тях.

Мислено се обръщам към вас, уважаеми реформатори и от „моята партия" (нищо, че съм „изключен" от нея): не забравяйте и не подценявайте факта, че колкото по-силна е носталгията по миналото, колкото по-дълбоки са интуицията и разбирането на смисъла на тази носталгия, толкова по-силна ще бъде партията. Толкова по-действителна ще бъде политиката за извеждане на България от сегашната криза. А нали това е главната задача!

Носталгията е съкровен размисъл за миналото, а може би и размекваща душата тъга по преживените по-добри дни. Но тя не е връщане към него. Тя е обърната към настоящето и бъдещето, но е разумен повик да оценим положителното в онова, което е останало зад нас, за да вървим по-успешно напред. Не друг, а народът с овладялата го носталгия ни дава пример как се тачи достойното в историята. Време е най-сетне някои неща, грубо изопачени, да се назоват с истинските им имена. Защото носталгията освен сантимент е и реално признание за сътвореното в реалната история. И още нещо. Не народът пише програмите. Но тъкмо народът сътворява историята, твори я съгласно своето неписано кредо. Част от това кредо сега е заложено в носталгията по миналото. Струва си да се замислим върху това...

Като разгръща страница след страница написаното от мен, читателят може да поспре и да се запита: „Е, добре, но ако всичко наистина е било така, защо Тодор Живков критикува толкова остро установената тогава система? Защо е трябвало да иска настойчиво смяната ѝ? И няма ли в това някакво противоре-

ние, някакво конфузно разминаване? Отричаш нещо, а си доволен от резултатите му...“ Ще призная, че аз изпитвам потребност от някои разяснения, от известно обобщение, ако щете, в което да дам, макар и съвсем пестеливо, отговор на тези напълно резонни въпроси.

Не мога да не повторя с дълбока убеденост, че близо три десетилетия след 1956 г. страната ни се развиваше ускорено и нагоре. Не бива да се отрича и стореното до Априлския пленум, времето, когато, по думите на поета, се наливаха основите. И през което слабата база и малкият опит се компенсираха до известна степен от огромния ентусиазъм на хората. Но непознатият, впечатляващият за нашите условия материален, социален и духовен потенциал бе сътворен след петдесет и шеста година. И това бе дело не на един или друг функционер, а на колосалните усилия на народа. Само че съзидателните процеси не можеха да се разгърнат, ако не бяха внасяни промени в съществуващата система. Такива промени бяха извършени в механизмите на материалния живот, а това позволи да концентрираме огромни средства за развитието на народното стопанство, както и да повишим жизненото равнище на населението. Промени бяха извършени и в подходите и формите на политическата система. Те доведоха до отстраняването на някои извращения и деформации, на нарушенията в законността, във функционирането на държавните и обществените органи, в международните ни връзки и отношения. Като цяло обаче системата се запазваше и продължаваше да отпраща тук и там своите отрицателни импулси.

Днес не са малко онези, които ни приписват какви ли не грехове. И кои от кои по-страшни. И по-непростими. Целта е да ни уязвят морално, да ни представят едва ли не като престъпници. И на първо място мен, разбира се. Лъжи за лековерни и наивници, бих казал. Първо, защото предишният режим не беше тоталитарен, а още по-малко – престъпен. Въпреки немалкото грешки той, а не Всевишният изведе България от изостаналостта и бедността. Второ. Коренът на недостатъците през този период е в онази политика на „братските страни“ (включително и на нашата), която доведе, в крайна сметка, до разминаването с новите исторически процеси в света, разгърнали се през 70-те и началото на 80-те години. Онези западни страни, които се ориентираха навреме, успяха да излязат от летаргията, обхванала и тях, и нас, докато ние пропуснахме своя шанс. Индустриализирахме се, но научно-техническата революция диктуваше вече не стари индустриални модели, а нещо доста по-различно. Наистина след посещението ми в Япония в началото на 70-те години, където видях и усетих много неща, ние се

опитахме да излезем от схемите и инерцията на изминалия период. Опитахме се сериозно, но не успяхме напълно. И най-вече не съумяхме да раздвижим огромната материално-техническа база. Всичко това бе опасен дестабилизатор. При неправилна политика и грешки то щеше да поражда кризисни явления.

Провеждахме активна социална политика в интерес на човека. Но в ред направления се разминавахме с принципно новите форми и подходи, прилагани в напредналите страни. Става дума преди всичко за пенсионното, здравното, почивното, застрахователното дело... Рано или късно това щеше да ни създаде сериозни проблеми. И тук – същият дестабилизатор.

Изведохме нови подходи като приоритети през 80-те години. Бързахме да наваксаме пропуснатото, да догоним времето. Реформирахме механизмите на стопанисване, но често, твърде често пропускахме „простите“ решения, наложени вече в напредналите страни. И плащахме за това... И вечният въпрос, вечният страх – как ще реагира Москва, какво ще ни каже, какво ще ни направи...

Ето така изглеждаха нещата дотогава, докато се въртяхме в омагьосания кръг на старата система с нейните дестабилизатори. Защото промените в нея бяха вече не само недостатъчни, но и в известна степен вредни и подвеждащи. Те създаваха надежди и илюзии, а оттук и неизбежни разочарования. Издигаха препятствия, а оттук и застой, водеха до съществени пропуски, а оттук и до извращения, заклеймявани после от самите нас, но това не променяше съществено нещата. Изводът бе категоричен: системата трябваше да бъде сменена. И колкото по-рано, толкова по-добре... Но какво трябваше да дойде на нейно място? И кой трябваше да направи този драматичен поврат? Тези главни въпроси, за съжаление, дълго време не получаваха правилен отговор.

ЧАСТ ТРЕТА

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Предизвикателства... От кого и в името на какво? Възможни са и други въпроси. Възможно е също някои да възприемат самото заглавие като предизвикателство, асоциирайки го при това с липсата на скромност у автора. Няма да споря с възможните опоненти. В същото време съм длъжен да поясня още тук, че когато говоря за предизвикателства, имам предвид факти, събития, явления в нашата най-нова история, по-конкретно по „времето на Тодор Живков", които според мене със своята значимост заслужават да бъдат определени именно като предизвикателства в положителния смисъл на думата.

Това, че те са персонифицирани главно с моето име, е естествено, доколкото – за добро или не – тогава именно аз бях първи партиен и държавен ръководител. Просто – държавен глава. Наричайки ги предизвикателства, аз, разбира се, не смятам, че тяхната значимост се определя именно от моето „присъствие" в тях.

Така или иначе аз, Тодор Христов Живков, като ръководител на социалистическа страна-членка на Варшавския договор, не се побоях и отрекох през 1987 г. утвърдената система, без да се отказвам от социалистическия идеал...

Последваха ред промени във всички области. Оценки няма да давам. Искам да споделя, че тези обективни процеси бяха изключително сложни и до голяма степен непредсказуеми. Но главното според мен е, че и в политическо, и в икономическо, и в духовно-нравствено отношение редица от тях бяха същински предизвикателства.

Не скривам, че тяхното протичане беше свързано и с трудности, и с грешки. Не липсваха и практически действия по метода на пробите и грешките. Това бяха пак предизвикателства. Обърнати обаче към бъдещето!...

Нека читателите се запознаят внимателно с тези страници. В тях има много неща, и те са главното, които се отнасят не само до човека Тодор Живков, а и до държавния глава на България. И което е особено важно, до народа, който има свещеното право да знае истината за всичко, да получи в пълна мяра признателността за сътвореното от него. Народ, който може да

се гордее и чието самочуствие сега е крайно нужно за спасяването на България.

Страната ни изживява драматични събития. Разпад и озлобление, мъст и неприкрит стремеж за реставрация от редица политически сили, постепенно, но уверено отрезвяване и увеличаване на броя на хората, които търсят разумен изход – това е само частица от общата панорама. Никой не може да бъде безразличен дали нарастващият драматизъм ще се превърне в градивна или в разрушителна сила. Не би трябвало да бъдат безразлични и сегашните разнородни политически сили. Търсенето и намирането на верния път става общонационална повеля, повеля на интелекта и съвестта на днешния българин. Залогът е безкраен – самото съществуване на нашето отечество.

Уверен съм, че важно място в този процес има обективната оценка на миналото. И то не изобщо, не като безплътна хронология или безстрастен схематизъм, а от гледна точка на процесите, развили се както вътре в страната, така и в света като цяло. Необходимостта от такъв анализ е повече от очевидна. Именно този анализ ще разкрие бяха ли фатално неизбежни днешният драматизъм, днешното струпване на какви ли не проблеми, при това от остри по-остри, днешният нихилизъм спрямо сътвореното през изминалите десетилетия, днешните страдания и немотия на милиони хора. Въпросите не са един и два. Тяхното изброяване и разнищване може да ни сблъска и с пикантни подробности, но за мен е важен „възелът", в който се концентрират. И, разбира се, как да се разсече този „възел".

Отнася се до начина, по който различните политически сили и техните ръководни дейци посрещаха и посрещат съдбовните предизвикателства на времето, до начина, по който се оценяваше и оценява главното предизвикателство – необходимостта да се върви по нов път, без да се повтарят грешките от миналото, и заедно с това да се спазват „правилата" на социално-историческото творчество. Така анализът на миналото прераства в анализ на настоящето, а отговорността за нашето оцеляване става отговорност на всички българи, на всички „автори" и „актьори" на сегашната драма.

Въпросите следователно не се свеждат само до личната роля на един или друг политически деец. Аз разбирам, че доколкото историята се прави от хората, стремежът да се персонифицират процесите и събитията е неизбежен. Още повече че тук се съдържат неподозирани възможности за сензационни етюди. Но шегата настрана. Не искам да засегна никого, нито пък правя някакви намеци. Анализът на нашето минало и настояще не може да не се свърже с личностния фактор. Решава-

щото обаче е вътрешната логика, господстващият стил на мисление и поведение, онова преплитане на маса обективни факто-ри, които обуславят пътя на развитието на една страна, моди-фикациите в това развитие, действията на хората, включител-но и на ръководните политически дейци.

Дълги години ръководих комунистическата партия и дър-жавата. Сега, както и в миналото не ми е безразлично кои са „секретите" на завоеванията на народа в периода след 9 септември, но и какви са причините за грешките и провалите. Стремял съм се, стремя се и сега да стигна, както е прието да се казва, до корена на нещата. Такава е моята природа.

Убеден съм, че независимо от многообразието и сложнос-т-та на историческия процес, в кадъра и зад кадъра на събити-ята има една нишка, чието разкриване е въпрос, представля-ващ не само интерес за историците, а преди всичко помагащ за намирането на сполучливи решения на днешните проблеми, за изработването на верния курс за практически действия.

Едва ли ще се намери сериозно мислещ човек, който да не вижда, че развитието ни като страна през последните години е не просто динамично, но заредено с разнообразни, с естествено възникнали и изкуствено създадени алтернативи. Толкова е сложна и противоречива обстановката, че нерядко се изпада в ситуация на избор без алтернатива... Тоест можеш да избереш или това, което ти се предлага, или нищо друго. В това разви-тие, чийто финал не се вижда, са налице и плавни еволюционни промени, и резки скокове, които изтикват на повърхността съ-вършено нови проблеми.

НА ХОРИЗОНТА СЕ ЗАДАВАШЕ НЕЩО НОВО

Когато си мисля за току-що отбелязаните особености на об-ществено развитие у нас в последно време, нишката в събити-ята, за която говорих, ме връща към началния период на т. нар. преустройство. Наистина нашият „лексикон" не се обогати с нов термин. За преустройство бях говорил и аз много преди това. Сега обаче се почувства, че става дума за нещо принципно ново. КПСС за пръв път също заговори за „перестройка".

Всичко това започна в една или друга форма през 1985–1986 г. Време на мъчителни размисли, на не по-малко мъчително кристализиране на идеи, на първи плахи и неуве-рени стъпки. Време, бих казал, на проверка. За преустройство

се говореше много, но едва ли някой, особено в началото, си представяше ясно какво ще ни донесе то. Включвам тук и неговия „родител“.

Като казвам „време на проверка“, имам предвид широкия смисъл на този израз. На изпитание се поставяха всички социални фактори и обществени сили. На изпитание се поставяше и личностният фактор.

Мястото, което заемах в йерархията на властта, изискваше от мен да се съобразявам именно с този „широк смисъл“, т.е. с готовността и възможностите както на обществените, така и на личностните фактори. Изискваше се и безпощадна самооценка. За кой ли път в моя живот.

По-нататък подробно ще разкажа за общата обстановка в страната, за разположението и съотношението на обществените фактори и сили. Тук ще отбележа само следното. Фактът, че ние не само прегърнахме, но започнахме да конкретизираме, обогатяваме и провеждаме в живота общата идея за преустройството, бе точен и обективен индикатор за възможностите на тези фактори. А това бяха работническата класа, селячеството, интелигенцията, обществените сдружения и самоуправляващите се организации, огромното мнозинство членове на БКП и БЗНС, на редица творчески асоциации и т.н. В такива условия всеки ръководен деец не можеше да избегне самооценката. Поне аз постъпих така.

Причината, общо взето, бе ясна. А поводът? Поводът или по-точно един от поводите бе, че през 1986 г. навърших 75 години. Много или недотам много са тези години е навярно и индивидуален въпрос. Във всеки случай, не са малко. Когато ги навърших, мнозина ме успокояваха, че това са златните години на големите политици. Тогава те били правили значими „удари“ в политиката. Така било с Чърчил, с Аденауер. Кой знае...

Посрещнах годишнината, без да позволявам помпозност и прояви от такъв род. Категорично се обявих срещу подготовката на филм, срещу ново издание на биографичния ми очерк, срещу отпечатването на сборник и на статии за мен в теоретичните списания, срещу удостояването ми със званието „Герой на НР България“ и т.н. Състоя се вечеря, на която присъстваха семейството ми и ограничен брой ръководни дейци.

Но това бе, така да се каже, формалният момент. Той малко ме интересуваше. Моите мисли, а и настроение се определяха от друго. Не от това, че вече съм на преклонна възраст. Такива са природните закони. Занимаваше ме въпросът за тогавашната обстановка и за предизвикателствата, които тя отправяше. Предизвикателства, засягащи и мен като пръв партиен и

държавен ръководител. Ще съумея ли да отговоря на предизвикателствата? Обяснимо е, че когато един ръководен деец си поставя такъв въпрос, той не на последно място ще се съобрази със своята възраст. Посрещнах и изпратих 75-ата си годишнина с решимост и амбиция да отдам силите и опита си за благородното дело на обновлението на България.

По време на годишнината не се оттеглих, тъй като тогава бяхме в разгара на разработването и оформянето на вече очертаващото се виждане за преустройството на социализма у нас. Това не означава, че бях решил да остана пожизнен лидер. Блазнеше ме мисълта да се оттегля от всички постове, подобно на Дън Сяопин в Китай. Но и след това да помагам на своята страна – както правеше този голям човек. Затова, когато измина един от главните етапи, а именно внасянето и утвърждаването на записката за смяна на системата, през ноември 1988 г. представих в Политбюро молба за освобождаване и за пенсионирането ми в пенсия. Тя бе отклонена от Политбюро. Въпреки това аз не оттеглих молбата си. Но да не избързвам.

Връщам се към проблемите на нашето развитие. В ситуация с остри проблеми се сблъскахме в първата половина на 80-те години. Ситуация, предшествана от период, който бе най-плодотворен в тогавашното ни развитие. Така например между 1970 и 1980 г. националният доход се увеличи повече от два пъти. Този прираст бе постигнат почти изцяло чрез повишаване на обществената производителност на труда. Основните фондове нараснаха от 33 милиарда лева през 1970 г. на около 77 милиарда в края на 1980 г., или повече от два пъти. Реалните доходи на човек от населението от 897 лева през 1970 г.(по тогавашни цени) нараснаха на 1336 лева през 1980 г. Външният ни дълг бе минимален.

Ние се радвахме на тези успехи. В началото на 80-те години обаче започнаха все по-тревожно да изпъкват редица отрицателни явления и процеси, които забавяха растежа. Първо – това бе фондоотдаването. През 1980 г. на 100 лева основни производствени фондове се получиха 41,80 лева национален доход, през 1981 г. вече бяха 40,70 лева, а през 1982 г.– 39,30 лева. Имахме над какво да се замислим. Растяха и вътрешните дотации, и дотациите за износ. Изводът бе, че факторите, забавящи растежа на националния доход, ще имат дълготрайно и задълбочаващо се влияние, че те могат да доведат до сътресение още през средата на 80-те години.

Някои навярно си спомнят, че такъв анализ аз направих пред пленум на Централния комитет на 15 декември 1982 г. През следващите години се търсеха решения. Независимо от

това отрицателните тенденции и процеси останаха и не предвещаваха добро. Тогава стигнах до извода, че каквито и да са успехите, които отчете XIII конгрес на БКП, пред нас са не измислени проблеми, а проблеми, чийто генезис трябва да се търси в същността на процесите. И още. Ако не изведем това в ръководната политическа дейност, ще се въртим в омагьосан кръг на тези и антитези, на преустройство и антипреустройство, на реформи и антиреформи. И всичко това можеше да ни изправи пред криза.

Нямаше паника, нямаше объркване. Но нямаше и яснота как ще се разкъса омагьосаният кръг. Ако бъда откровен докрай, не мога да не кажа, че тази поредица от „анти" засягаше основните постулати на политиката – и нейната стратегия, и нейната тактика.

Тогава мина доста време в изчакване и ослушване от страна на всички държави от т.нар. братска общност. Това беше своеобразен „принос" в пилеенето на време – най-ценния ни капитал. Особено като се има предвид, че общата конфигурация на света и движещите го сили се изменяха бързо. Времето не работеше за нас, за България и за другите страни от Варшавския договор, в т.ч. за Съветския съюз.

И друг път съм споделял, че макар оценката за споменатия конгрес да съдържаше задоволство и увереност, че ще бъде продължено провеждането на дотогавашния курс, още на конгреса се почувства видим спад и в политическата активност, и в мобилизацията на партията, и в настроението на хората. Нещо, което не остана встрани от онези, които не бяха в конгресната зала, а те бяха милионите трудещи се. Редица западни коментатори не пропуснаха да отбележат този момент. Дори се заговори за някакво разцепление в Политбюро. Такъв проблем нямаше. Аз не бях изненадан от общата атмосфера на конгреса, но не очаквах, че апатията така ще се разпростре в конгресната зала. Видно бе, че „обществените фактори", за които вече говорих, очакваха нещо ново, че причините за това не са в самите тях.

Ако прелистим доклада и другите документи, ще видим, че XIII конгрес не можа да излезе от орбитата на редица дотогавашни стереотипи, сред които приоритетно място заемаше формулата за развития социализъм.

Конгресът не отиде по-нататък. Това ме накара да се замисля, да осъзная още по-пълно кръстопътя, пред който се намирахме, за да се върна – нека това не прозвучи нескромно – към автентичния Тодор Живков. Защото, както ще разкажа по-нататък, още преди конгреса аз бях лансирал коренно про-

ПРОБЛЕМИТЕ ОСТАВАХА

Като да беше вчера, спомням си, как още на другия ден след закриването на конгреса събрах моите помощници, за да се посъветвам какво всъщност трябва да се направи, за да се „запалят“ хората, да се увлекат в осъществяването на конгресните решения. Не се стигна до нищо особено. Реших да заложа „на сигурно“, тоест на издигнатия от XXVII конгрес на КПСС девиз за „качествено нов растеж“, за „ускоряване на развитието“ и пр.

Думи, думи, думи... А истината беше горчива: хората бяха уморени от приказки и решения. Те усещаха с кожата си, че трябва да се предприеме нещо нестандартно. Да се разчупят стереотипите.

Показателно беше, че като се започне от втората половина на 70-те години, провъзгласяваните в СССР и в други социалистически страни, включително у нас, „девизи“ бяха, общо взето, еднотипни. Говореше се за качество и ефективност, за интензификация, за качествено нов растеж... Според мен общата насока, в която се търсеха решенията, беше избрана правилно. Ала това беше само насоката. Липсваше и виждане, и инструментариум, с които можеше да се провежда в живота новото историческо съдържание. За това ще стане дума по-нататък.

Политбюро утвърди набързо съставен документ, който имаше претенцията да формулира „същността на курса“, определен от XIII партиен конгрес. Така и не успяхме да отговорим на въпроса, в какво ще се изрази „качественият растеж“. Всичко се сведе до „нови темпове“. По-нататъшният ход на процесите показа, че робуването на споменатите стереотипи си е казало думата и в този документ. Впрочем той нито „запали“ хората, нито бе реализиран. Не е случайно, че скоро след това престанахме да говорим за качествено нов растеж. На хоризонта се задаваше нещо ново, което щеше да провокира по непознат за нас начин и готовността ни, и умението ни да излизаме успешно от трудни ситуации.

В края на юли 1986 г. посетих Толбухински и Силистренски окръг. На пръв поглед това беше рутинно мероприятие. Известно е, че аз периодично посещавах окръжни и други центро-

ве, както и стопански, културни и други институти. Малко хора познаваха България така, както я знаех аз. И в двата окръга като че ли нямаше особени проблеми. Имаше план, хората работеха, отчитаха се добри резултати. Аз бях затрупан с такава информация.

Замислих се още там, а и след връщането ми – това ли, което видях, е качествено новият растеж? Това ли са решенията на партийния форум в действие? Обяснимо бе, че местните ръководства говореха по-малко за слабости и грешки. Питах се: защо все пак те не поставиха нито един нов, значим проблем, не предложиха нито една нова идея за извършване на пробиви, които просто напираха и в тези окръзи? Смути ме самодоволството и най-вече нагласата, че ако трябва да се решава някакъв проблем, това е въпрос на по-висшестоящите органи. А иначе кадрите бяха добри, познаваха обстановката, умееха да градират задачите.

Внимателно анализирах всички тези въпроси през лятото на 1986 г. Съставих работна група. Интересуваше ме къде се къса нишката в политиката и дейността на самата партия, на висшите и местните органи на държавната власт. Ако успеехме да намерим ключа, местните ръководства щяха по-добре да се справят със своите задачи. Но очевидно нещо им пречеше „отгоре", от провеждания тогава курс.

Поставяйки така въпросите, извършвайки анализ, изведохме два основни проблема. Единият се отнасяше до съответните партийни, държавни, стопански и други органи. Картината бе ясна – партията е ръководна и направляваща сила. Останалите – нейни „трансмисии", както казваха още Ленин и Сталин. Макар че много по-рано бях отхвърлил тезата за обществените организации като трансмисии, това положение фактически се беше запазило за всички посочени органи. Тогава, през средата на 1986 г., аз още не бях достигнал до извода, че партията не трябва да бъде монополна сила, че е необходимо тя да се изведе от структурата на властта.

Моите другари от партийното и държавното ръководство, а и нашите учени също бяха далеч от тази идея. Да не говорим за колегите от другите социалистически страни.

Нека не прозвучи самодоволно, но ние направихме крачка напред с идеите за самоуправляващите се общности. Подробно бе развита постановката, че тези общности следва да бъдат носители на цялата власт в съответната териториална или производствена единица. И то с големи права и отговорности. Нищо не можеше да стои над тях. Така се развързваха ръцете и краката на трудовите колективи и местните ръко-

водства, даваше им се възможност те да мислят със собствените си глави. Както биха се изразили философите, тук имплицитно бе заложено положението, че партията не трябва да бъде „етаж“ в структурата на властта. Но само заложено в неявен вид. Ако тогава някой ми бе предложил подобна теза, вероятно щях да я отхвърля категорично. А вътре в себе си сигурно щях и да го наругая...

Ето така изглеждаше единият извод, който направих тогава. Запознах членовете на Политбюро. Бяха предприети и някои практически мерки с промени в ръководството на икономиката. Това, което се предлагаше обаче, не беше свързано с цялостния механизъм за функциониране на обществения живот, със самата система. Подобна задача в онова време още не се поставяше.

Другият проблем, който изведох с помощта на работната група, бе свързан с механизма на управлението на икономиката. Един „вечен“ проблем на тогавашния социализъм. Непрекъснато се внасяха промени в него, но механизмът си оставаше в оковите на старата система. Той самият се беше превърнал в окови за дейността на местните ръководства и на кадрите. Една от определящите причини бе, че той беше „парцелиран“ съобразно с изискванията на едни или други икономически принципи, без тези принципи да се вземат и да се приведат в единство. Отнасяше се до въпрос с нови измерения.

Още от началото на 60-те години у нас се заговори за пазарни механизми, за пазарни категории, за пазарни отношения и т.н. През средата на 70-те години този въпрос стана повече от актуален. За немалко хора обаче пазарните и плановите механизми бяха несъвместими. А трябваше да се отива постепенно към реформа, за да въведем пазарни принципи. Но как?

Насочих своето внимание към такова решение. Опитът на редица страни показваше и показва, че това е реалистична и перспективна стратегия, свързана наред с другото и с начина, по който може да се постигне социална пазарна икономика. Но за да се осъществи това, нужно беше не да се съчетават еклектично пазарните и останалите принципи, включително плановите, а да се приведат те в органично единство. Тогава често употребявах това понятие и, както се вижда, имал съм предвид една реална теоретична и практическа потребност. Да се извърши такъв синтез, беше, разбира се, трудно – да не кажа невъзможно, като се има предвид същността на системата. И в това отношение нещо се направи, но проблемите оставаха.

Не скривам, извършеният тогава анализ не даде очакваните практически резултати. Но той беше полезен с това, че спо-

могна да се откроят същинските проблеми. Ако не всички, то поне някои от тях. Както и техните причини.

Впоследствие се оказвахме неведнъж в сходни ситуации. Можехме ли обаче да работим с рецептите от миналото, някои от които бяха твърде „изпитани", за да се разделим с тях? Тезата за т.нар. реален социализъм беше просмукала всички клетки на социалния организъм, да не говорим за теоретичната мисъл. Изобщо необходимостта от друг подход напомняше за себе си все по-често и настойчиво. Няма да скрия и обстоятелството, че дотогава бяха пуснати в обращение толкова подходи, че се получи досадна инфлация. По времето на XIII конгрес и след него поднесените от практиката горчиви хапове изискваха действително нов подход, с който можеше да се стигне до същността на явленията, до причините за горчилките.

ДИЛЕМАТА ДА БЪДЕ ИЛИ НЕ СОЦИАЛИЗМЪТ

Знаех, разбира се, че в реалния живот и в политиката има причини и следствия. Стремях се да се съобразявам с това и в практическата дейност. Но една от нашите слабости, дължаща се и на мен, бе в това, че големите успехи, които регистрирахме, притъпяваха понякога способността ни да отчитаме неблагоприятните причини и следствия, а оттук и необходимостта да прилагаме подход, насочващ вниманието ни към причините. В новата обстановка ставаше все по-ясно, че разминаването с този подход ни изправя вече не просто пред трудности, но пред дилеми със съдбовно значение за съществуването на самия социализъм. По-късно това изразих в кратката фраза: „Да бъде или да не бъде социализмът."

И на мен тогава не ми беше напълно ясно какво от социализма трябва да се промени. И още – за промяна или за смяна става дума. Имам предвид смяната на системата. Фактът, че в основата на търсенията беше и смяната на подхода, имаше решаващо значение за ориентирането в тресавището на започналия книжен бум по т.нар. перестройка, която набираше сили, макар че едва прохождаше, без да са ясни нейните практически измерения.

Впрочем тогава много неща не бяха ясни.

Не мога да забравя следния случай. По време на разговора ми с Дън Сяопин в Пекин през май 1987 г. стана дума за трудностите в осъществяването на социалистическия идеал, а оттук

и за съдбата на социализма. Говорейки за събитията и за процесите в Китай, Дън Сяопин сякаш за да обобщи казаното от него и да насочи вниманието ми към нещо, което той явно оценяваше като особено значимо, подхвърли: „А сега се готвя за среща с Маркс."

За мен беше ясно, че Дън Сяопин вмъкна в разговора тази фраза не за да оригиналничи, нито пък за да напомни за напредналата си възраст. Или за да прави някакъв намек за своята роля в историята. Ставаше дума за отговорност пред страната, пред народа. Пред бъдещето. За отговорност на ръководния деец, посветил живота си на социализма. За Дън Сяопин „срещата" с Маркс означаваше равносметка как се решават проблемите на неговата велика страна; как се преодоляват извращенията от времето на „културната революция"; как новото общество решава проблемите на човека.

Като слушах Дън Сяопин, пред мен бе разгръщащата се драма на социализма в страните от нашата общност. Каква ще да бъде нашата равносметка пред Маркс? Очевидно в тази равносметка не можеше да се пропусне как в генезиса, в главното Маркс в много случаи биваше фалшифициран. Така фалшифициран, че преставаше да бъде Маркс. А също как заложеният от Маркс фундамент не беше развит по-нататък така, че да можем да намерим изход от задънените улици, в които се оказахме. И което е особено важно – за да можем да отговорим на въпроса какво е това социализъм.

Питах се, питам се и сега – какво е това социализъм? Та нали този въпрос и до днес не е получил адекватен отговор. Но пред мен той изпъкна с особена острота още по време на преустройството. Споделих някои мисли в Политбюро. Споделих мисли и с мои познати. Реакциите бяха нееднозначни. Част от събеседниците ми недоумяваха от моето категорично заявление, че на мен не ми е ясно какво е това социализъм! Едни смятаха, че се шегувам. Други – че оригиналнича. А трети – че правя психологически експерименти, че ги изпитвам.

По този повод – една любопитна подробност. По време на юбилея на съпругата на мой добър познат аз отново повторих развитата по-горе теза. Отново последва недоумение. Случи се дори, че години след това един от присъстващите е използвал моето изказване, за да ми прави съответната неласкава „професионална" характеристика... Видите ли какъв ръководител сме имали?!

Въпросите ме измъчваха много време. Те стояха не само у нас, в България. Ще си позволя да направя една важна уговорка. Положението, което съществуваше у нас, в нашата страна,

се различаваше съществено в положителна насока от обстановката в други социалистически държави. В зависимост от това изводът, който правех за пагубните последици от тогавашната система, не бе изведен главно от положението в България. И ние, понесохме трудности и несгоди. Но така или иначе успявахме да излезем по-безболезнено от критичните ситуации, да не допуснем социални катаклизми и провали. В резултат на това социализмът в България разкри убедително и ред привлекателни черти, които ставаха достояние на хората от съседните страни. У нас идваха например да пазаруват и гърци, и турци, и румънци, и „македонци“.

Имаше даже колективни оплаквания, че българите не можели да пазаруват спокойно в ЦУМ. И още нещо. В немалко случаи чуждестранни делегации, посещаващи СССР, са били съветвани да дойдат в България, за да видят нагледно успехите на социализма...

За мое най-голямо разочарование въпреки всичко проблемът за същността на социализма оставаше недостатъчно изяснен. Търсеха се отговори и от теоретици, и от практици. Какви ли не определения се въведоха: развит социализъм, реален социализъм, еврокомунизъм и т.н. Независимо от това ние не отивахме напред. Маркс до голяма степен си оставаше такъв, какъвто бе моделиран в произведенията на Сталин. А това положение, общо взето, се запази и след неговата смърт. Проблемите напираха. Не се стигаше до онова, което определяше същността на социализма. Имам предвид принципите на социализма. Десетилетия социализмът се изграждаше в съответствие с „принципи“, които залагаха неговия по-сетнешен провал...

Изкушавам се да разкажа как след 10 ноември, особено в последно време, при мен идват журналисти, научни дейци, политици, общественици. Различни по партийна принадлежност, по манталитет, по способности, по убеждения. Задават ми какви ли не въпроси. И очакват отговор като от последна „земна“ инстанция. Изказват се различни съображения за случилото се у нас. И не само у нас. Проявява се интерес към моята дейност в миналото.

Отнасям се с уважение и разбиране към събеседниците си. Нали и те, както аз, търсят задоволителен отговор на многобройните въпроси, пред които е изправена страната. Те никак не са малко. Нито пък са прости.

Особено ме занимава фактът, че в много случаи моите събеседници правят опити да анализират въпросите, да изнасят сензации, да правят любопитни внушения и т.н., но като правило пропускат главното – да разкриват причините, довели до въз-

никването на едни или други проблеми, довели до много лични драми. Акцентът се поставя върху разнищването на следствията. Така много въпроси остават без отговор.

Не подценявам нито частните проблеми, нито личните драми. Зад тях стоят конкретни индивиди, някои от които и досега носят психически травми от миналото. За всичко това трябва да се съжалява. А там, където е възможно, и да се внесат корекции. Ала връщането към всички тези случаи не би било оправдано. Напротив, то би изопачило реалната картина, ако се пропуснат дълбоките причини, независимо дали те са от обективен или от субективен характер. Нещо повече. Неумението да се видят причините означава вместо действително полезен анализ да вземе връх отново „пикантната" материя.

Отбелязвам това, защото ходът на процесите и събитията у нас през последните години е така объркан и преплетен с интереси, включително и користни, че изкушението да се търсят „причини" не там, където трябва, взема застрашителни размери. Тук се подвизават и добросъвестни изследователи-публицисти, и користни злонамерени дейци и политически сили, за които ровенето в „причините" е средство и за оправдание, и за оплюване на хора, на цели периоди в нашето развитие. На светли страници от историята ни, на поколения, вложили труда си в изграждането на България. Мръсната пяна, изплувала през последните 7 – 8 години, за съжаление все още не се е очистила.

Нашето развитие през последните години, включително около 10 ноември, е богато средоточие на причини и следствия от различен характер, на уроци и поуки за политици и политолози, за историци и за обикновени хора.

ТЕЗАТА МИ В АВТЕНТИЧНИЯ Й ВИД

Нямам намерение да теоретизирам. Не се смятам за теоретик. Винаги по съществени въпроси съм се обръщал към учени. Допитвал съм се и до специалисти, и до работници. Преосмислял съм тяхното мнение. Ползвал съм критично съветите им. Нееднократно по време на моето управление съм подчертавал, че това, което обобщавам, е колективният ум на много специалисти от и извън партията, на хора от различни сфери на нашето обществено развитие. Тези, които са работили с мен, сътрудниците ми, знаят, че са могли да разполагат както намерят за добре с нещата, върху които са работили (с изключение

на поверителните материали). Да ги ползват, да ги публикуват от свое име. Не омаловажавам и днес техния принос. Имало е случаи, когато предназначени за мен материали са били публикувани с името на автора по мое предложение.

Отклоних се от разглежданата тема с даденото пояснение, защото се налагат някои уточнения. Ще продължа изложението си с един известен факт. Когато в интервю на чуждестранни журналисти, взето от мен, се появи твърдението, че Тодор Живков – бившият държавен глава на България, се е отрекъл от социалистическия идеал и изобщо от социализма, аз реагирах мигновено. Излязох с нарочна публикация в „Дума“, с която не само опровергах това (то беше плод не на фалшификация от журналистите, а на недоглеждане от моя страна, тъй като не изчетох, както е прието в такива случаи, текста), но потвърдих още веднъж моята позиция.

Вярното е – както преди интервюто, така и в самото интервю, а и след него съм се придържал към тезата, развита доста време преди 10 ноември, че коренното обновление на социализма изискваше смяната на тогавашната система на неосталинизма. Да, такава бе моята теза. Тя смути немалко хора у нас, а и не само у нас. Беше и ябълката на раздора, което никак не бе без значение. Въпросът трябва да се разгледа в един по-широк контекст. Смяната на системата далеч не изчерпва същността на моето схващане. Казвайки „смяна“, винаги съм прибавял още нещо, без което тази мисъл престава да бъде моя.

Нека теоретиците разшифроват и спорят какво конкретно трябва да се разбира под система, обществен строй, обществена формация, модел и т.н. Подобна работа е полезна. Но когато аз пуснах в обръщение тезата за смяна на системата, в началото това остана някак си встрани. Впоследствие т.е. след 10 ноември, хора от почти всички политически сили, включително от БСП, се втурнаха да доказват, че трябвало да се сменя системата, че това означавало смяна и на обществения строй, смяна на социализма с някакъв друг обществен строй. Уважаеми читателю, на мен подобна теза ми е чужда. Говорейки за смяна на системата, аз никога не съм имал предвид смяната на обществения строй, тоест на социализма. Макар че развихрилото се напоследък отрицание на марксизма не пощади и понятието обществен строй, аз използвам това понятие, имайки предвид научната традиция и потвърдените от обществената практика научни изводи.

МОЕТО ВЕРУЮ...

Винаги съм смятал, че социализмът закономерно идва на историческата сцента, за да утвърди нови, по-висши исторически реалности и ценности, без да прекъсва естествения ход на човешката цивилизация, без да се отнася нихилистично към колосалните завоевания в материалната и духовната култура на други обществени строеве, без да отрича необходимостта от интеграция във всички сфери на живота.

Неведнъж съм казвал, ще кажа и сега: Моето верую е, че социализмът е демократично общество без насилие, без експлоатация, без национално и социално неравенство, без мизерия и духовна нищета, общество на свободни хора, развиващи своите заложби и възможности в името на хуманния идеал и т.н. Реално ли е това? И до днес не мога да повярвам, че това ще остане утопия. Няма да остане, защото за много от атрибутите и проявленията на социалистическия идеал ние знаем не само от класическите прозрения на Маркс. Историята така се разви, че милиони хора се докоснаха и до живи реалности, вкусиха от съществуващи успехи.

Моля да бъда извинен, но в следващото изложение аз ще се връщам нееднократно към първообраза на този идеал. Тук ще спомена главното, което ме занимава. Когато искаме да обрисуваме първообраза на новото общество, ние не можем да се отричаме от социализма като обществен строй. Той бе извикан на живот от историята, за да се премахнат именно причините за насилието и експлоатацията, за националното и социалното неравенство, за бедността и деградацията на човека. И ако всичко това не намери цялостна и адекватна реализация в познатата обществено-историческа практика, наш дълг е не да се ровим високомерно в предвижданията на Маркс, а да подложим на сериозен анализ причините за последвалите провали, включително и у нас, в България.

Азбучна истина е, че общественият строй е определено стъпало в историческия процес, характеризиращо се с една или друга степен на развитие на производителните сили, с присъщите му база и надстройка и т.н. Как ще функционира и ще се развива общественият строй – това се определя от установената система. В този смисъл системата е съответният механизъм на функциониране и развитие на обществения строй. По-нататък. Когато по едни или други причини системата влиза в противоречие с принципите и целите на обществения строй, настъпват колизии, водещи до катаклизми, до кризисни ситуации, а в последна сметка – до разрушаване на строя.

Спрях се на тези, ще повторя, известни и малко книжни положения, за да подчертая още веднъж изходната си гледна точка, от която тръгнах, поставяйки още преди 10 ноември 1989 г. въпроса за смяна на системата, установена у нас през годините, когато искахме да изградим социалистически обществен строй. За мен проблемът бе смяната на системата на неосталинизма, а не на обществения строй. С това не подценявам въпроса за системата. Системата е ключът, за да се укрепва и развива общественият строй.

Впрочем тези въпроси са в обсега не само на научните анализи и заключения, колкото перфектни и коректни да са те. У хората има и такива прости наглед и съвсем естествени неща като вяра, преданост към едно или друго дело, носталгия по миналото, традиции и т.н. Как ще се нарече този феномен и изобщо феномен ли е това – не зная. Исках само да изтъкна нещо, което се е случвало и с мен. А то е, че понякога раздялата с някои убеждения е сложна драма в живота на човека. Разбира се, и самите хора са различни.

Поставям тези въпроси директно, без уговорки, без да търся стилно изящество. Не предлагам и сензационни разкрития. Чужд съм на подобни похвати. Дори когато бих могъл да трупам дивиденти.

Отнася се за въпроси, чиито измерения – политически, социални, научни, психологически и т.н., трудно могат да се градират по значимост, ала в съвкупност съставляват същността на един непознат досега в историята трагичен поврат. Поврат, който тепърва ще се изследва и който никога няма да бъде забравен.

ОТНОВО КОВАРНОТО „ЗАЩО“?

Връщайки се към времето, когато изведохме на преден план преустройството у нас, към времето, когато повечето от нас, ръководителите на партията и държавата, не допускаха у себе си и мисъл за поврата, който щеше да дойде след 10 ноември, не мога да не откроя онова, което у мен зрееше с всеки изминат ден, което постепенно щеше да се оформи като нишка в размишленията ми. И което щеше да придобие приоритетно значение. Сега немалко хора може би ме упрекват, че през този период аз съм се увличал, внасяйки в Политбюро записка след записка. В това някои дори съзират пръста на демагогията. Други правят несериозни внушения, че съм бил под влияние на прес-

тараващи се сътрудници, които бълвали разработка след разработка. Има ли смисъл да отговарям на подобни нелепи измислици?...

Ще продължа изложението си за ръководната нишка в моето мислене и дейност. Отнася се за това, както вече споменах, че за мен ставаше все по-ясна необходимостта да се изведат на преден план въпросите за системата.

Осъзнаването на тази необходимост не бе случайно. Мислено се връщах години, десетилетия назад в нашата най-нова история. Анализирах маса факти и обстоятелства, плюсовете и минусите на изминалите години. Нямах право на друг подход, защото просто липсваха основания да бъда черноглед. България имаше с какво да се легитимира и пред света, и пред собствения си народ. Преди тя бе най-изостаналата страна сред държавите-членки на Варшавския договор. Социализмът я изведе на трето място в общността по производство на национален доход на глава от населението.

Ако вземем само годините след XIII партиен конгрес, ще се убедим колко респектиращи бяха резултатите. Повишихме реалните доходи на населението средногодишно с 3,1 на сто, а стокооборота на дребно с 3–4 на сто. През периода, предшествал непосредствено 1989 г., националният доход се увеличаваше средногодишно с около 5–6 на сто. Нарастваше относителният дял на интензивните фактори.

И въпреки това в моите размисли за неблагополучията на социализма присъстваше и България. Мисля, че не е нужна обстойна аргументация. Още в началото на 80-те години аз поставях с острота въпроса, че независимо от постиженията наши-те, българските възможности са огромни, а ние не съумяваме да ги оползотворим. Години наред нас ни измъчваше фактът, че не можем да достигнем онези резултати, които ни приляга-ха. Като се има предвид с какво разполагаме – солидна материална база, кадри, развити икономически отношения с напреднали страни и т.н. Докога щяхме да бъдем ... догонващи?

Можехме ли при това положение да бъдем спокойни? Да бъдем доволни? В определен смисъл – да. Защо? Защото другите страни от социалистическата общност и особено СССР бяха в много по-голяма степен под ударите на разглеждания тревожен синдром. Но ясно е, че това не можеше да бъде аргумент за нас. И ние не си позволихме да използваме такъв аргумент.

Съществуваше парадокс – в тогавашните условия, дори когато се радвахме на значителни успехи в една или друга област, беше възможен коренен обрат, стига да се провеждаше неправилна политика. Фундаменталният проблем на социализма бе

един за всички страни от нашата общност. Особено остро този въпрос стоеше в Съветския съюз. Едва ли е нужно да се доказва защо беше така. Та нали съветската страна бе онзи гигант, чиито огромни възможности никой прецизен икономист досега не е успял да представи дори в приблизителни цифри. Какво му липсваше?

Спомням си за мой разговор с видния съветски академик А.Овчинников (той за жалост се помина в разцвета на своите сили и възможности). Беше биолог и познаваше превъзходно постиженията в Съветския съюз. Знаеше истинското положение на нещата. Някак неусетно за двама ни разговорът се пренесе към темата за световните ресурси. Това, което сподели с мен моят събеседник, ме изуми. Знаех, че съветската страна е богата на природни ресурси. Но новото, което научих от академик Овчинников, никога не бях допускал, че е възможно. Удивително: с ресурсите, които имаше СССР, светът би могъл да преживее няколко столетия! Да, невероятно беше всичко, което научих в тази запомняща се среща.

Не можех да остана равнодушен към онова тежко положение, в което беше изпаднал Съветският съюз. Реалността, битът на съветските хора беше низ от трудности. Вярно е, съветската страна реши не един и два исторически проблема. Но така или иначе тя изоставаше от равнището на световния прогрес в икономиката, в научно-техническата сфера, в социалната област. Защо, питах се и тогава, а още повече днес, не се реализираха възможностите на огромния потенциал на тази велика страна. Страната, която даде на човечеството гениални учени, не съумя да извади от невероятните „сейфове“ на родната си наука и да реализира пълноценно великолепните си постижения. Защо? Защо съветските хора живееха по-зле от хората на ред страни, които разполагаха с по-малко ресурси и обективни възможности? Защо съществуваха сериозни ограничения на правата и свободите, включително в духовния живот?

Въпросите идваха един след друг. Те просто бликаха... Бях посетил почти всички съветски републики. С очите си видях какво е положението в СССР по села и градове... Притесняваше ме безизходността на проблемите!

Затъване! Затъване!... Затъваше се дори след 70-те години, когато рязко се повишиха цените на нефта, газта и останалите суровини, с които Съветският съюз разполагаше. При това – в изобилие...

И отново това коварно „защо“? По силата на каква логика тази богата страна трябваше да изнемогва.

Учените доказваха, че знаят какво работят, какво са пос-

сигнали. И че не са изостанали от колегите си в най-развитите капиталистически страни. Същевременно навсякъде споделяха с мен, че няма мотивация за внедряване на научно-техническите новости, за издигане на технологичното равнище на производството. За подем в духовния живот. Влагаха се ценни средства и ценен научен капитал. Отчитаха се планови показатели. И накрая много от сътвореното потъваше...

За мен беше ясно, че само с козметични корективи не можеше да се премахне това безсилие. Наистина пред нас беше огромна страна. И проблемите ѝ бяха огромни и трудно решими. Но когато такава страна, страна с исполински възможности решаваше някакъв проблем, това беше пробив, резониращ не само в нейното развитие, но и в развитието на света. И изобщо на човешката цивилизация. А призванието на социализма беше такова – да участва в градежа и разцвета на цивилизацията...

Още през 1980 г. бях създал връзки с два съветски института по въпросите на външната и вътрешната политика. Получавах техни поверителни, тоест откровени оценки и изводи за СССР и за международната обстановка. Ще подчертая, че не се касаеше за разузнавателни данни, а просто за научен обмен. Освен това по покана на Давид Елазар, директор на наш научен институт в областта на обществознанието, съветски учени-политолози, философи и икономисти често идваха в България и дискутираха по актуални проблеми. Получавах почти всички техни изводи. Някои от тях бяха много смели и прозорливи (част от тези материали бяха иззети при арестуването ми). Така че аз имах не само официална, но и неофициална информация за положението в СССР. И съм се питал: защо този интелектуален потенциал не се използваше пълноценно от Съветския съюз и не се предприемаха поне някои решителни стъпки към премахването на неосталинисткия модел. Дали ръководителите бяха слаби, дали кадрите – неопитни, или пък имаше други причини.

Познавах и други социалистически страни. Много добре ги познавах. Неведнъж съм възлагал на специалисти да анализират получаваната от мен информация за състоянието в тези страни, както и за назряващите парадокси и противоречия в тях.

За мен закономерният въпрос „защо“ имаше само един отговор. Той отново и отново ме водеше към системата.

Чехословакия по икономически потенциал до Втората световна война беше на четвърто място в Европа. По време на така наречения реален социализъм отиде на 14-о място. Въпре-

ки че след известните събития от 1968 г. тя отбеляза значителен напредък. Вярно е, че опитът да бъде направен пробив беше смазан. Но независимо от това новото ръководство предприе и ефикасни мерки, с които бяха премахнати или смекчени някои от недъзите на тогавашната система. Именно това позволи страната да отбележи определен ръст. Още едно доказателство колко важно бе тогава да се правят дълбоки промени в системата.

ГДР, за която се шегувахме, че суче от две крави (от СИВ и чрез особените ѝ връзки с ФРГ – от Общия пазар) независимо от високото жизнено равнище на населението изоставаше технологически. Неоспоримите възможности не се довеждаха до пълноценна реализация. Истината беше, че във ФРГ успехите, образно казано, бяха в излишък, а в ГДР бяха в излишък лозунгите. Тоест на преден план отново бе системата.

Унгария, която имаше исторически предимства за изпреварващо развитие, както и известни пробиви в съществуващата система, същата тази Унгария изпитваше немалки трудности.

Полша, най-богатата на природни ресурси след СССР от страните на СИВ, снижи жизненото си равнище в сравнение с довоенното. Наистина направи огромни капиталовложения във въгледобивната промишленост, но с късна възвръщаемост. Стачки и политически вълнения раздрусваха тази велика славянска земя.

В условията на изострената международна обстановка, на огромния натиск от страна на някои западни враждебни сили, както и на общите недостатъци на социалистическата система в почти всички страни-членки на Варшавския договор се стигна до трагични процеси: събитията в Унгария от края на 1956 г.; въвеждането на военно положение в Полша; събитията в Чехословакия през 1968 г...

Сега се спекулира със станалото в Чехословакия през 1968 г. и по-конкретно с участието на България. Не се подчертава главното, а именно, че нашето присъствие, ако може така да се нарече, бе символично. От друга страна, несъстоятелни са твърденията, че сме били отговорни, ако не и главни виновници за организиране на нахлуването там.

Мисля, никой не си прави сериозни изводи, че нашето съгласие е било нещо повече от формален елемент. Евентуалното несъгласие или особено мнение при създадената тогава обстановка би ни коствало твърде скъпо. Не срещу ръководителя, позволил си да го декларира, а срещу неговата страна и народ. Защото в историята народите плащат грешките, недомислието или свободомислието на своите държавници.

Въпреки всичко това аз подписах 20-годишен договор за сътрудничество и взаимопомощ не с кого да е, а с обявения тогава за опортюнист ръководител на Чехословакия Дубчек и не допуснах той да бъде анулиран. Нямах с какво друго да го подкрепя.

ЩЕ СПОМЕНА НЕЩО ПРОВОКИРАЩО

Става дума за факт, който е неизвестен. За него няма следи нито в архивите на България, нито на бившия СССР. И не може да има. Съхранява се може би в американски архиви.

Неведнъж е повдиган въпросът: защо България не мина по пътя на Унгария през 1956 г., на Прага през 1968 г., на Полша... Дали народът или ръководителите му трябва да носят бремето на този упрек? Само със средствата на пропагандата ли са правени опити, оказван ли е натиск да бъдат предизвикани събития, аналогични на унгарските, чешките, полските? Или...

Съответните компетентни органи на Запад всъщност съвсем правилно и точно бяха преценили, че у нас подобни опити за промяна без знанието и участието на Тодор Живков са немислими. Нескромно звучи, зная...

През 70-те години, не се ангажирам с точна дата, тъй като се доверявам само на паметта си, виден американски бизнесмен, с когото се бях срещал и преди (той е още жив), помоли за лична поверителна среща. На състоялия се между нас разговор той ми предостави уверение, че България можела лесно да получи облекчение в търговията със САЩ и спрямо нея да не бъдат прилагани ограниченията, въведени за някои страни (допълнението „Джаксън-Ваник“). Искаха се няколко реда от Тодор Живков.

За мен беше ясно, че това не може да бъде негов собствен почин. Инициативата излизаше от съответни компетентни органи или определени кръгове. Това убеждение доминираше в мислите ми. Той ми заяви недвусмислено, че след моята молба нямало да се прилагат процедурните правила.

Не бяха дооценили, вижда се, че Тодор Живков няма да рискува с ход, за който ще се разплаща българският народ. Казах: „Поддържам колективната воля на страните-членки на Варшавския договор и СИВ да осъществяваме свободна търговия със САЩ. И ще се придържам към колективните условия. Не-

ка бъдем реалисти – при сегашните международни дадености и при геополитическото положение на България всичко друго ще бъде авантюра, която ще завърши катастрофално. Никога не бих предприел ход, който крие такива опасности, при това предвидими. Аз не решавам за себе си. Зад мен стои народът."

Господин Х. разбра моята категоричност. И не се опита да ме убеждава повече.

ВЪЗМОЖНОСТИ И ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ

Моите съмнения за правилността на основните насоки, а оттам – и на цялостния градеж на социализма, намериха потвърждение и доразвитие още през 70-те години при посещенията ми в капиталистически страни.

Изразих ги в категоричен и синтезиран вид в т.нар. „сигнални записки". Не можех да приема упрека, че съм се поддал на бляскавата, на външната страна, а не виждам недъзите. Нещата съвсем не бяха така елементарно еднопластови. Ако можеше да се даде еднозначна оценка, тя съвсем не беше в полза на страните от социалистическия лагер.

За да не бъда тълкуван преднамерено и произволно, искам да подчертая – никога не съм твърдял и не твърдя, че дори в напредналите капиталистически страни стойностите се развиват и отстояват хармонично. Но за това – по-нататък.

Обективната истина ни задължава да отбележим факта, че социалистическите страни от Източна Европа, особено СССР, натрупаха немалък исторически капитал. Имам предвид успехите в индустриализацията, в решаването на ред остри социални проблеми, в развитието на науката и техническия прогрес, в създаването на стабилна вътрешна обстановка. Победата на СССР във войната издигна и укрепи неговия авторитет. Създаде се световната социалистическа система. Помним ентусиазма на годините, когато се наливаха основите.

Всичко това (а то никак не изчерпва истината за историческия капитал, създаден в социалистическия свят) показваше, че социализмът като обществен строй е факт, намерил не само място под слънцето, но че това е общество с огромни възможности. Да си спомним например, че имаше моменти, когато СССР в някои жизненоважни области (космонавтиката, развитието на ядрената енергетика, лазерната техника и т.н.) завоюва авангардни позиции, които не успя да задържи. Но и направеното разкриваше истината за възможностите на новия строй.

убеден бях, проблемът бе не да се отрича социализмът като обществен строй, а да се „задвижи", за да се превърнат възможностите в реалност. Диалектиката между възможности и действителност беше невралгична точка. Но не абстрактна, а конкретна.

Минаваха години. Проблемите никнеха като гъби след дъжд. В „братските страни" взе връх самодоволството. Вярно е, че се заклеймяваха извращенията, деформациите, застоят, свързани на даден етап с една или друга личност. Системата обаче оставаше недосегаема, неуязвима. Повтаряше се – това да направим, това да подобрим, да преустройваме. Изоставането удряше по вярата. Постепенно много неща се превърнаха във фрази, фрази, фрази... „Перестройката" бе ярко разкрасяване и прикриване на безсилието и объркаността с нови фрази.

Не мога да кажа както някои днешни диагностици и пророци, че на мен всичко ми е било ясно, че един ден съм се събудил със съзнанието, че трябва да се смени системата. Но постепенно у мен се наслагваха убежденията, че трябва да се изкоренят причините за това състояние на социализма.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛНОТО ПОСЛАНИЕ

Ще приведа някои моменти от писмо, което изпратих на Михаил Горбачов на 18 юни 1985 г. Отнася се за моменти, показващи, че в развитието на социалистическата общност бяхме свидетели на тревожни явления, особено в сферата на икономиката.

Естествено, много от основните идеи на това писмо споделях в разговори и с други ръководни дейци на комунистическите партии – както от социалистическите, така и от западните страни. Тази размяна на информация отдавна беше станала традиционна. Доколкото си спомням, на някои близки партии, в които имаше хора склонни към творческо мислене, предоставихме и самия текст на материала.

В писмото се поставяха редица остри въпроси: как стана така, че десетилетия наред Западът ни изпреварваше в икономиката, а ние продължавахме да вървим след него; защо социалистическият строй десетилетия вече не може да излезе начело; не е ли парадоксално, че резултати от наши научни постижения се усвояват и внедряват много по-бързо от капиталистически фирми; защо, за да ускорим техническия прогрес, си служим най-вече със силата на партийния и държавния апарат.

СИВ е изчерпал до голяма степен възможностите си. В него трудно се появяват нови неща, а дори и това, което се появява, погива, защото се мъчим да наливаме младо вино в разсъхнала се бъчва. Козметичните мерки вече не са достатъчни. Всеки от нас действа откъснато от другите или често си пречим.

В писмото се обръщаше внимание и на тревожни явления в политическата система. По някои въпроси пръстът се поставяше в раната. Изтъкваше се, че комплексът от партийни и държавни институции и техният апарат е толкова огромен и централизиран, че отнема непосилни разходи, че около този комплекс се формира цяла социална група, чиито лични интереси и привилегии са насочени срещу всяка промяна.

Не се премълчаваха фактите за натрупващото се социално напрежение, за стачките и откритите контрареволюционни действия, за грубото вмешателство на партийните органи в работата на стопанските и държавните звена. Писмото поставяше с острота въпроса, че за разлика от предишните етапи, когато бе достатъчно да се променят само отделни подходи, структури и лица, сега е нужно да се формира нова стратегия.

Така изглеждаха през средата на 1985 г. някои от нашите разбирания. Както се вижда, казани са откровено и честно ред истини за груби деформации, които ерозираха социализма. По онова време никой друг от ръководителите на т.нар. „братски страни" не се осмеляваше да говори така.

Когато се задълбочиха отрицателните процеси, за мен ставаше все по-ясно, че изложеното в този документ в редица невралгични пунктове се отнася повече до следствията, без да се стига до корена, че в него се съдържаха реверанси пред неща, които са не „предимства", а органични недостатъци на „реалния социализъм". Така започнах да изменям схващанията си по въпросите на ръководната роля на партията, демократическия централизъм, плурализма и т.н.

Писмото беше документ със свое място и предназначение. С изразената в него тревога за състоянието на социалистическата общност се извеждаха проблеми, които не можеха повече да се заобикалят или премълчават. Оттук изводът, че ние не бива да се самозаблуждаваме и да ставаме жертва на собствената си пропаганда.

С мъка в сърцето си все повече се убеждавах през годините 1986–1987–1988, че Горбачов следваше друга логика. След като бе избран за генерален секретар, той не се уморяваше да издига какви ли не лозунги. Макар че някои от тях възпроизвеждаха в нов фразеологичен контекст до болка познати ни девизи от безметежното време на Брежнев. В началото естестве-

но бе онова, което трябваше да впечатли народа. „Нужен ни е повече социализъм!“– се провикна Горбачов. По-сетне той щеше да повтаря този лозунг до втръсване. На определен етап беше хвърлена и бомбата – „Перестройка!“

Колко неща се изговориха за перестройката. По какви ли не поводи се шумеше за нея. Социализмът не се променяше. Оставаше си същият. После се случи най-неприятното. Започнаха да се проявяват признаци на разложението. Така се стигна до разпадането на социализма в страните от социалистическата общност в Европа. Разпадна се и Съветският съюз.

Какъв замайващ финал на перестройката! А самовлюбените перестройчици и до днес се представят за уникални реформатори. Нищо че ги прокле целият техен народ. И не само техният...

ОМАГЬОСАНИЯТ КРЪГ НА ОСТАРЕЛИ ТЕЗИ

Тук ще засегна главния въпрос, а именно: кои бяха онези положения, „вградени“ в тогавашната система, в системата, изграждана в продължение на няколко десетилетия, които я правеха негодна като цяло и налагаха коренни преобразования? Този въпрос, който и аз разглеждах в редица мои записки и изказвания, имаше фундаментално значение.

Примерът с Юлската концепция е поучителен. Тя се оказа своеобразен водораздел. Спомням си следния случай. Когато се провеждаше Юлският пленум през 1987 година, в една от почивките срещнах известния наш учен философ академик Сава Гановски. Стар ветеран, изпитан марксист-ленинец, активен участник в строителството на социализма. Няма да възпроизвеждам целия разговор. Той естествено засягаше обсъжданата от пленума концепция. В съзнанието ми и досега са съхранени думите му: „Другарю Живков, ние вършим нещо, което в миналото не можехме и да си помислим, а камо ли да го изречем гласно!... Иначе подкрепям документа.“ Усмихна се благо с добрите си очи и пожела успешен старт и завършек на започнатото дело. Но неизказаната въпросителна прозираше във всичко! Какво да се прави, такива бяха времената. Ние бяхме верни на онова, на което ни бе възпитавала партията десетилетия наред!

Кое беше главното, когато се поставяха за решаване проблемите на системата? Известно е, по времето на сталинизма, а

и доста време след развенчаването на Сталин за марксистите беше аксиома, че учението на Маркс не е догма, а ръководство за действие. Че ние не трябва да делим проблемите на „забранени" и „незабранени" зони за критика. Че трябва да се води борба срещу предразсъдъците и стереотипите, които сковат търсенето на истината. Че в извършването на пробиви няма и не може да има никакви прегради.

На практика обаче се допускаше точно обратното – привързаност към „абсолютните истини", скованост на мисълта, страх от новаторството. Системата, която съществуваше, утвърждаваше един ретрограден подход, страх от новото в теорията и практиката. Сякаш новите идеи намекваха, че са необходими и нови хора за осъществяването им...

Не е тайна, че самата интерпретация на марксизма беше порочна. В социалистическите страни имаше немалко учени, чието призвание бе да подпомагат партията и държавата в постоянното развитие и усъвършенстване на системата. И партията беше провъзгласила това за своя цел. Имаше, разбира се, и резултати. Но това, което бе направено, меко казано бе плачевно. Като правило и теоретиците, и практиците започваха и завършваха своите „проповеди" с клетвени декларации за силата и могъществото на марксизма. Беше ерес да се изтъква истината, че нито Маркс, нито Енгелс можеха да създадат политическата икономия на социализма. Те са работили, известно е, в условия, когато можеха да се изведат само някои от най-общите теоретически положения. Но това още не беше цялостна и завършена теория на социализма. Що се отнася до усилията да се създаде такава теория по-късно, това не можа да се осъществи. И обяснимо е защо! Но Маркс и Енгелс нямат вина за това.

Като резултат т.нар. политическа икономия на социализма бе изградена на ненаучни основи. Ако от подобни позиции се погледнеше на теорията и практиката на социализма в по-широк аспект, щеше да се окаже, че и други области на марксистката теория бяха в сходно положение. Та нали с това се сблъсквахме и в сферата на политическата надстройка, и в сферата на правната надстройка, и в сферата на начина на функционирането на обществената система и т.н.

Това е единият фундаментален въпрос, свързан със системата.

Следващият въпрос се отнася до разглеждането на социализма като система, до анализа на неговия генезис. Говоря за генезиса, защото именно с него бяха свързани редица основополагащи условия в социалистическите страни, включително и у нас, които на определен етап не можеха да не доведат до кри-

вени явления. Друг е въпросът, че остриетата на тези явления можеха да бъдат притъпени, а някои и избегнати. Но това не стана. И тук причините са известни. В социалистическите страни се поставяха цели, които не бяха съобразени с обективното изискване, че за да просперира един народ, той трябва да извърви своя исторически път като страна и общество.

Да извървим своя път – това беше повелята на историята. Нейното подценяване ни причини немалко трудности. А такава догма тегнеше във всички останали социалистически страни!

От особено значение беше изискването да изграждаме нов обществен строй, като се опрем на постиженията на научно-техническата революция. Вместо това ние се въртяхме в омагьосания кръг на остарели тези, натрапващи ни от опасни по-опасни подходи. Както се вижда, с въпроса за генезиса на социализма бе свързана историческата потребност и възможност и ние, социалистическите страни, да участваме пълноценно в изграждането на съвременната цивилизация.

Големи трудности ни създаде възприетата теза за производителните сили и производствените отношения. И по-конкретно за социалистическата собственост. Животът ни учеше, че производствените отношения не могат да изпреварват производителните сили. Те оказват огромно влияние върху тяхното развитие. Но да си въобразяваме, че могат да ги изпреварват и автоматично да осигуряват техния прогрес, е абсурдно. Това значи да създаваме трудности и... илюзии! Но въпреки уроците на живота в социалистическите страни беше взел връх волунтаризмът. Не се отчитаха изискванията на посочената обективна закономерност. При това дълго време развитието на социализма се свързваше с производителни сили и механизми на стопанисване, които доведоха до неимоверни трудности, до фатално изоставане.

От друга страна, социализмът се разглеждаше крайно опростенчески. И антиисторично! Той бе обявен за строй, който радикално изключва частната собственост. Независимо от степента на развитие на производителните сили и на конкретните условия. Хората, които хилядолетия бяха свързани с частната си собственост, бяха се сраснали, така да се каже, с нея, трябваше за 24 часа да се настройват на коренно противоположна вълна. Така се стигна до недопустимо фетишизиране на обществената собственост, която при това се отъждествяваше с държавната. Дори кооперативната собственост се подценяваше. Нейното съществуване бе повече номинално, отколкото реално...

Груби грешки и произвол се допуснаха и по отношение на въпроса за мястото и ролята на пазара в условията на соци-

ализма. Той бе обявен едва ли не за атрибут на капитализма. Забравяше се, че това е първостепенно по значение икономическо явление, което е съществувало и преди капитализма. А имаше достатъчно аргументи още тогава, за да се разкрие и утвърди неговото значение и в условията на социалистическия обществен строй.

Не по-малко погрешно бе утвърденото положение за държавата, обществото и демокрацията. На думи нещата като че ли бяха поставени на правилна основа. Провъзгласена бе тезата, че държавата не може да стои над обществото и да бъде сила, която е външна по отношение на социалните общности на хората. Като теортическа постановка, взета в нейния „чист" и абстрактен вид, това бе правилно. В действителност обаче държавата съществуваше и функционираше като сила, която стои над обществото. Не беше създаден механизъм за вграждането на държавата и в обществото като цяло, и в неговите подсистеми.

За гражданско общество фактически дори не се говореше. Въпреки че то бе предмет на дълбок анализ в трудовете на Маркс и Енгелс. Въпреки обстоятелството, че историческият опит още преди капитализма, в условията на капитализма и в самото социалистическо общество, което ние искахме да изградим, разкриваше фундаменталното значение на този въпрос. И това е обяснимо, като се има предвид, че демокрацията е всъщност начин на съществуване на гражданското общество. В условията на такава именно демокрация държавата функционира на основата на закона и пълното зачитане на правата, на свободите и интересите на гражданите. Следователно главният проблем е създаването и развитието на богато по форма и съдържание гражданско общество. Само при тези условия може да се разгръща парламентарен живот и парламентарна демокрация, съзвучни с реалните възможности и потребности на народа.

Във връзка с това фундаментален въпрос при изграждането и функционирането на системата е принципът, че в условията на социализма никой не може да се поставя над закона. Това се отнася и за партията, и за всички други органи и организации, а и за всички личности.

От особено значение бе постановката за ръководната и направляващата роля на комунистическата партия. Постановка, която бе „принцип" или „закономерност" номер едно за всички, тръгнали по социалистически път. Тя бе така вкоренена в теорията и практиката, че нейното формулиране като член първи на конституциите на редица социалистически страни (вклю-

чително и на нашата) се възприе като нещо от само себе си разбиращо се.

Така се утвърди тезата, че властта на партията е всичко, а останалите институции са нейни придатъци. Естествено е, че дейността на тези институции не само се омаловажаваше, но се и деформираше. Създаден бе мощен бюрократичен строй, който нанесе тежки поражения на социалистическия идеал...

Практиката, а и теоретичният анализ извършен по-късно, показаха, че се касае за една коренно погрешна теза. И наистина, как може партията да бъде „етаж", при това най-горен, в йерархията на властта, субект номер едно в управлението, когато тя е съюз на единомишленици, а държавните органи се избират от всички граждани, навършили 18 години? Когато профсъюзите и другите организации имат свой статут?

Аз не зная какво беше всичко това – фарс или трагедия? Или и едното, и другото! Но мнозинството от хората бяха свикнали с нашите парадокси. Не зная как са се чувствали моите колеги от Политбюро, но години наред е имало случаи, когато лично аз потъвах вдън земята, както се казва, от срам, бидейки свидетел и участник примерно в такива случаи! Провежда се предизборно събрание, на което се представя кандидатът за депутат, а събранието се открива и ръководи не от представител на Отечествения фронт, който бе организаторът на изборната кампания, а от партийния секретар; ловно-рибарският съюз организира скромно тържество във Врачанския край за отбелязване на свой юбилей, а събранието пак се председателства от партийния секретар. Впрочем въпросът не е до примерите. Въпросът е в това, че възприетата постановка деформираше нормалното, естественото функциониране на обществената система...

Моите изводи и заключения, с които се отхвърляше тази постановка, бяха публикувани през 1987 г. В началото те бяха посрещнати у нас от редица ръководни дейци със съмнение и нескрито недоволство. Не бяха малко и тези, които по начало не допускаха мисълта, че е възможна корекция на въпроса за ръководната роля на партията. Вероятно повечето от тях са мислили не толкова за ръководната роля на самата партия, колкото за своята ръководна роля в партията.

В подкрепа на това ще приведа още един дребен наглед случай. През юни 1987 г. присъствах на събрание, на което се отбелязваше юбилей на известен наш политически деец. Особеното беше в това, че той бе член на БЗНС. „Историята" се повтаряше. Пред мен бе сценарият на тържеството. Хвърлих поглед и видях, че „мероприятието" ще се ръководи пак от... партийния секретар. Реших да се пошегувам и подхвърлих: „Дру-

гари, искам да ви уверя, още преди да дойда при вас, аз знаех, че уважаваният от всички нас партиен секретар ще бъде водещият тук...!“ Не бях изненадан, че не настъпи очакваното оживление. Хората не бяха виновни. Просто се бяха сраснали с парадоксите и недомислията до такава степен, че не им обръщаха внимание!...

Иска ми се да направя някои пояснения. Имам предвид, че системата, разминавайки се в значителна степен с обективните критерии на прогреса, утвърждаваше т.нар. доморасли критерии, които бяха далеч от световното равнище. В повечето случаи тези критерии ставаха единствени измерители на развитието на икономиката и останалите сфери. Отчитаха се успехи, планът се преизпълняваше. Раздаваха се премии – а ние все кретахме зад напредналите страни!...

Нека бъдем справедливи и обективни. През определени етапи (имам предвид главно началните етапи) достигнатата степен на развитието още не позволяваше да поставяме като реална задачата за постигане на световно равнище. Това би било субективизъм и волунтаризъм!...

Опитите за „скокове“, за „изпреварване“, без дори да се „догонват“ развитите страни, струваха скъпо на някои социалистически държави. В Европа водеща в това отношение беше Германската демократична република. Дори се говореше за немско „секретно“ оръжие...

И У НАС СЕ ЛАНСИРАХА ПОДОБНИ ИДЕИ

Вярно е, и в България бяха правени предложения за подобни „скокове“. Домораслите критерии бяха просто анахронизъм. Ние бяхме създали сравнително развита материална и кадрова база. Но стремеж да се преодолеят тези „шопски“ критерии така и не се получи. Строят, който претендираше, че премахва експлоатацията и бедността, който издигна лозунга „всичко за човека“, не разви онази мотивация у хората, която очаквахме. Всичко опираше до системата. Нещо куцаше в нея.

Още в края на 70-те години аз се опитах да изведа някои от тези въпроси, издигайки призива да се преодолее шопската теза: „От Витоша по-високо нема, от Искъро по-дълбоко нема.“ Изразих се образно, без да искам да засягам някои хора. Шопската теза „работеше“ в полза на домораслите критерии. След това посочих, че трябва да създаваме антитеза, чийто смисъл

бе да се преодолее изоставането ни от Запада. И добавих: в бъдеще, когато достигнем равнището на напредналите страни в някои области, може да бъдем сред водещите и тогава вече реално да отдадем дължимото на т.нар. шопска теза. Но тогава, през 1978 г., и аз бях още далеч от схващането за цялостна промяна на системата. Когато се говореше за промени, ние, политиците, казвахме, а философите теоретично обосноваваха, че става дума за усъвършенстване на системата. Усъвършенстването било нова диалектическа закономерност и т.н.

Разказвайки за всички тези недостатъци на системата, не игнорирам факта, че през цялото време на своето съществуване социализмът се развиваше в обстановка на ожесточено тотално противопоставяне между два свята и две идеологии. В такава обстановка ред атрибути на системата бяха деформиран отговор на опасността от война и реставрация. По силата на определени исторически фактори ние се съобразявахме с правилата, наложени ни от нуждите на единодействието с една от световните сили, която не бе благосклонна към другомислие и търсене на собствени решения.

Има един многозначителен детайл в нашата най-нова история. Винаги, когато обективното развитие вземаше връх и налагаше промени в системата, това незабавно рефлектираше положително в самата икономика. Подобни промени у нас се осъществиха през 60-те и особено в края на 70-те години. Те засягаха механизма на управлението, валутната политика, външнотърговските връзки и т.н. Тогава се получи и значителен подем в производството, в духовния живот и в социалната сфера. В някои области, например електрониката, роботиката и роботизацията, хидравликата и пневматиката, гъвкавите автоматизирани производствени системи (ГАПС) и т.н., бе отбелязан напредък по посока на световното равнище.

С казаното нито изчерпвам темата, нито имам претенцията за пълнота при анализа. Картината няма да бъде точна, ако се пропусне обстоятелството, че в някои страни социализмът не случайно започна да се изражда в казармен тип социализъм: всеобщо одържавяване, строга централизация, планово начало, доведено до абсурд, стагнация в духовния живот и т.н. Рано или късно кризата щеше да настъпи.

Според мен от значение са два момента. Първият се свежда до това, че дълго време се внасяха промени в системата, без да се поставя въпросът за нейната смяна. Сега, от дистанцията на времето, става ясно, че системата като цяло, особено след като бе изминат етапът на екстензивното развитие, бе непригодна. Но стара истина е, че това, което важи за цялото, не се отнася за всичките му съставни части.

Установихме от собствен опит, че в тази система се съдържаха и положения, които сполучливо конкретизираха някои от принципите на социализма и способстваха за успешното решаване на ред проблеми, включително и кардинални задачи на общественото развитие. Примерите не са малко. Социализмът например осъществи гигантска индустриализация, което нагледно показа неговите възможности.

Но макар да критикувахме редица недостатъци, не бяхме осъзнали необходимостта от смяна на системата. А дори и да бяхме я осъзнали, щяхме да последваме „примера" на Чехословакия. Що се отнася до Югославия – примерът ѝ не беше модел за подражание. Тито нямаше друг изход, освен да създаде свой модел на неосталинизма. А и сегашният развой на събитията в държавите, наследили бивша Югославия, показва какви мини са били заложени в развитието на обществото.

Отчитайки слабостите, сблъсквайки се с извращения, съобразявайки се с настроенията сред народа и т.н., още тогава – надявам се това не може да се отрече – ние внасяхме промени в самата система. По този начин туширахме някои от порочните ѝ страни, притъпявахме ред отрицателни последици, решавахме успешно задачите на нашето развитие.

Не е редно да преувеличавам направеното в това отношение. Системата се задъхваше. Особено в последно време. Водеше до съществени грешки и провали. Но фактите са такива, че независимо от всичко, макар и понякога пълзешком, ние не тъпчехме на едно място, а вървяхме нагоре. Да, нагоре, а не надолу! Нямаме основания да се срамуваме за продължилия години наред процес на развитие, което непрестанно прибавяше нови блага и ценности в създаденото обществено богатство. Това беше труден и противоречив процес. Но той ни водеше напред.

Не смятам да излагам хронологията на моите съмнения в правилността на съществуващата система. Трудно ми е да датирам началото. Такъв процес започна да се разгръща още през 70-те години. Десетилетие, което беше плодотворно за развитието на България, но то създаде и проблеми, породили по-късно изключително трудни ситуации. Всяко зло за добро, както казва народът! Тези проблеми и свързаните с тях ситуации подсилваха съмненията в тогавашната система и към средата на 80-те години вече ме доведоха до отказ от нея. Така или иначе, въпросът за смяната на системата се постави открито у нас.

Такава е истината за генезиса и развоя на разглежданата теза. След 10 ноември станахме свидетели на смешни и жалки сценки. Не бяха един или двама „героите", които започнаха да

убеждават българите с какви „рискови“ усилия, мъки и терзания са „пробивали стената“ на комунистическия „мрак“. И тук не мога да се въздържа, да не възкликна: „Фарс или трагедия е това!?“ Или обикновено човешко шарлатанство...

Фактите са известни. Основните постановки, които трасираха коренното обновление и смяната на системата, бяха създадени не от тези лукави „герои“, а от нашата партия. Разбира се, предстоеше още работа – да се смени конституцията, да се откажем от тогавашната партийна програма, от положението за развития социализъм и т.н. В последна сметка бе дадена не само постановка, но се направиха първи крачки за смяна на системата.

Веднага искам да споделя, че макар висшите партийни и държавни органи да ме подкрепяха, когато излагах тезите си, т.нар. висш ешелон с малки изключения така и не можа да се настрои на новата вълна. Идва ми наум, че през декември 1988 г. Централният комитет взе решение за фирмената организация. Правителството обаче не намери сили за бързото преустройство на съществуващите тогава стопански организации. Не можах да се примиря с това. По мое предложение бяха извършени персонални промени в Политбюро и Министерския съвет. Дали поради мудност, дали поради недооценка на новите предначертания, но бяха провалени редица правилни решения.

Искам да кажа добри думи за низовите кадри, които работеха в различните сфери на обществения живот. След 10 ноември много от тях бяха оплюти и дамгосани с какви ли не обидни епитети. Някои пострадаха, без да бъдат защитени от бившите си колеги, „преустроили се“ набързо под булото на „демокрацията“. Истината е, че именно тези кадри преодоляха тогава немалко трудности. На собствен гръб установихме, че обновлението, което започвахме, не беше лек процес. То предполагаше и нова психологическа нагласа. А дали я имахме, не зная!...

Дълбока драма за мнозина беше раздялата със старото, с атрибутите на отхвърлената система. Особено мъчителна бе тя за кадрите, които израснаха и работеха преди и непосредствено след 9 септември 1944 г. Виждах, бях свидетел на различни превъплъщения на преустройствения процес в мисленето и психиката, в морала и поведението на кадрите. Имаше какво ли не. И одобрение, и съмнение. Имаше и отрицание... Но имаше и носталгия по „изпитаните норми на партиен и държавен живот“, по „ленинския стил и методи на работа“, по „желязната дисциплина“, по „проверения принцип на демократическия централизъм“ и т.н. Забраних кадрите да се оценяват по такива критерии.

Стремях се в най-трудните моменти, когато започваше реформата на системата, да наложа като императив едно „просто" правило: всичко подлежи на съмнение и обновление, но никой не може и няма право да посяга върху жизненото равнище, което бяхме достигнали. Ежедневно следях информацията за състоянието на пазара и цените, на заетостта, на снабдяването и заплащането на труда, на здравеопазването, почивното дело, образованието и т.н. Не допусках промени в цените дори със стотинка, ако това не бе обосновано икономически. Звучи парадоксално, но това е истината. И такива случаи почти нямаше. Реагираше се бързо на допусканите нарушения в снабдяването. Увеличихме заплатите на редица категории трудещи се. Иначе казано, стремяхме се трудностите в преустройството да не се стоварват върху гърба на хората. И успявахме. Всичко това се правеше открито. И най-малките промени се разясняваха в печата, по радиото и телевизията.

ОТКАЗЪТ ОТ НЕОСТАЛИНИЗМА ОЗНАЧАВАШЕ НА ОПРЕДЕЛЕН ЕТАП ОТКАЗ И ОТ ГОРБАЧОВИЗМА

Споменах по друг повод, че 80-те години са десетилетие, което заема особено място в развитието на България. И не само на България. Вълната на промените обхвана буквално всички страни. Налице беше нова социална ситуация, която нямаше аналог в историята. Нито един от тогавашните критерии за оценка на подобни ситуации не „работеше". И на Запад, и на Изток, изобщо във всички световни региони се формираха разнообразни модели. Не е случайно, че това десетилетие е предмет на оживени дискусии и на крайни оценки, стигащи понякога до мрачни „диагнози" и прогнози. А мастити изследователи, известни в миналото с мащабност и точност на правените от тях изводи, сега се мятат от крайност в крайност. България е един типичен пример за социална ситуация с особени измерения.

За мен е неоспоримо, че това, което стана в България след 1985 г., заслужава особено внимание. Известно е, непосредствено до 10 ноември 1989 г. у нас се говореше за преустройство. Но подвеждането на процесите по това време под твърде общото и неточно понятие „преустройство" може да се приеме условно, с голяма доза риск. Рискът, че е възможно да се измени на обективната истина.

Нека поясня. Още от първия ден на прохождането на преустройството и в СССР, и у нас, и в други социалистически страни под преустройство фактически се разбираше отказ от неосталинизма с всички произтичащи от това обстоятелства. Мисля, че подобно разбиране бе правилно. Онова, което спъваше развитието и деформираше същността на социализма, бе неосталинизмът, въплътен в тогавашната система. По-нататък обаче процесите се развиваха различно, а преустройството се изпълни със специфично съдържание в отделните страни. Имам предвид специално СССР и България.

Вече и най-неуките разбраха, че съветската перестройка, започнала като опит да се преодолее неосталинизмът, се изроди. Нейното острие се насочи не срещу същността, т.е. срещу системата на неосталинизма, а срещу някои нейни външни атрибути. Това постепенно доведе до ерозия на самия обществен строй, до разпадане на Съветския съюз. Перестройката фактически измени на своето предназначение, на онова, което я извика на живот в името на социалистическия идеал. По-нататък тя можеше да бъде всичко друго, включително и реставрация на капитализма. Но не и преустройство на социализма... Жалко, много жалко!

В България процесите се развиха иначе. Аз се опитах да следвам желязната логика на обновлението на самия социалистически обществен строй. За мен преустройството трябваше да доведе до отказ от неосталинизма, от порочната му система. Наблягам – отказ от системата на неосталинизма, а не от обществения строй, наречен социализъм. Такъв бе замисълът на всичко, което се предприе в България под знака на преустройството.

За мен беше ясно, че всеки друг път означава реставрация на предишния обществен строй. И тъкмо поради това, когато съветската перестройка започна да се пропуква, да се изражда, да развихря реставрационни сили и.т.н., когато се убедих, че тогавашното ръководство на КПСС не може да провежда друга линия, в началото аз изразявах тревога, изказвах по-особени съображения. За да стигна по-късно до дистанциране и отказ от горбачовизма, който сам се беше изродил, който нямаше вече нищо общо с действителното преустройство на социализма.

Признавам с ръка на сърцето си, че за мен и за партийното ръководство това беше сложен, труден, противоречив процес. Процес със зигзази, с отклонения и понякога с връщания назад, с компромиси, някои от които бяха неизбежни, ако трябваше да се мисли за нашите национални интереси, за съдбата и бъдещето на социалистическия идеал. Международната обста-

новка бе компилицирана и това налагаше да се подхожда конкретно и отговорно към всеки проблем. За добро или не, не зная, но аз бях последователен в мислите и действията си по главния въпрос – смяна на системата. Дълго време избягвах да говоря, но сега ще кажа. Не само не ми беше леко, но изживявах мъчително това, което ставаше. Можехме ли, имахме ли право на такива реакции и действия, каквито предприех? С това ли щеше да ме запомни моят народ?

СТАЛИНОВАТА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА МАРКСИЗМА

Убеден съм, че читателят помни, как много години се внушаваше, че тази интерпретация била творческо развитие на марксизма. За беда, оказа се, че се касае не за „доразвитие", а за една порочна кауза. В същото време отхвърлянето на сталиновата интерпретация не означаваше просто връщане към автентичния марксизъм. Нужни бяха нови идеи, защото светът бе вече друг. Ортодоксалните комунисти не отричаха това, но всъщност си оставаха в орбитата на сталинизма. Най-многото, което те направиха, бе да се „издигнат" до по-рафиниран неосталинизъм. Заклеймяваше се всеки опит да се сътвори нещо от рода на „еврокомунизма". Но и този подход бе най-малкото едностранчив. Нещо, което доведе до криза на еврокомунистическите доктрини.

Социализмът в бившата социалистическа общност рухна. Марксистката мисъл е изправена пред сложни проблеми. Същевременно в някои страни социализмът не само се запази, но и се укрепи. Независимо от тази поливалентност, мисля, сега цялостното развенчаване на сталиновата интерпретация е не просто актуална, а решаваща задача с оглед по-нататъшното утвърждаване и развитие на социалистическия идеал.

За щастие вече е в миналото практиката отхвърлянето на едно или друго сталинско положение да се дамгосва като ревизионизъм и отстъпление от марксизма. Обаче факт е, че по време на перестройката в СССР, колкото това и да изглежда парадоксално, сталинското наследство фактически бе доминиращо и в теоретичната мисъл, и в практическата дейност. Критикуваше се Сталин и сталинизмът, но тази критика засягаше преди всичко следствията, и то главно онези, с които се печелеше евтина популярност. Сталинизмът, макар и модифициран, оставаше. С това обстоятелство може да се обясни защо аз бях

атакуван по възловия въпрос от сталиновата теория и практика, отнасящ се до ръководната роля на комунистическата партия. А за мое нещастие дори самата атака бе проведена със сталински методи.

МОИТЕ РАЗЛИЧИЯ С ГОРБАЧОВ

И така, вземайки предвид особеностите и изискванията на тогавашната вътрешна и международна обстановка, нашето ръководство изведе преустройството като единствена алтернатива. В началото ние не само приветствахме съветската перестройка, но пристъпихме към анализ на собствените си проблеми.

Вече споменах, че през 1985 г. изпратих на Горбачов (по предварителна уговорка) писмо, в което поставях някои нерешени проблеми на социализма и обосновавах необходимостта от нова стратегия. Тогава между нас като че ли нямаше различия. Отговор обаче не получих. Очевидно съветският ръководител си даде вид, че наистина споделя реформаторската линия, или не беше разбрал за какво става дума. Навярно и високомерието, присъщо на повечето съветски ръководни дейци, си е казало думата. Как може той, генералният секретар на ЦК на КПСС, да отделя такова внимание на съображенията и тревогите на ръководител от една малка страна. Не дай боже пък да се съобразява с неговите идеи и предложения.

За мен, за ръководството намирането на верния отговор относно същността на преустройството се оказа далеч по-труден въпрос, отколкото се предполагаше в началото. Естествено беше да се допуснат и грешки. Затова в началото възприех някои пропуски и уязвими места от съветската перестройка и като обясними, и като оправдани.

Нещо подобно ставаше и у нас. За мен беше ясно също така, че колкото и необходимо да бе нашето преустройство в главното, в основното да съвпада с перестройката, ние не трябваше механично да я копираме. Имахме горчив спомен от сляпото копиране на съветския опит в първите години на социалистическото строителство и вече се бяхме научили да мислим със собствената си глава. Поне някои от нас. Доколкото можехме и доколкото ни позволяваха...

Така или иначе, поздравихме съветското ръководство за неговото намерение да се извърши дълбоко преустройство в СССР. И бяхме искрени. Не заигравахме. Нашата любов към руския народ винаги е била чиста и излизаща от сърцето.

Случи се така, че в скоро време у мен, а и не само у мен започна да се заражда съмнение. Съмнение не като реакция на смелостта и дълбочината на някои от провъзгласените лозунги. Аз вече бях формулирал своето кредо, а именно – да се върви смело напред. Съмненията започнаха поради друга причина.

За това се замислих по-определено и с тревога още по време на свиканата по инициатива на Горбачов среща на генералните секретари от страните-членки на СИВ през ноември 1986 г. Темата бе добре избрана – как да развиваме по-нататък Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ). Въпрос, който измъчваше всички страни от социалистическата общност.

Спомням си, преди откриването на срещата при мен дойдоха сътрудници от ЦК на КПСС, за да ми предложат да се изкажа пръв. Това означаваше, че от мен се очаква да дам тон за подкрепа на изказването на съветския ръководител. Разменихме мисли. Давайки си сметка за деликатността на въпроса, който исках да поставя наред с другото, казах, че това би прилягало повече на техния ръководител, отколкото на мен. Наблегнах, че СИВ отдавна се е превърнал в паразитна институция, която вреди на общото ни дело. Че аз бих подкрепил, ако от съветска страна се предложи политическа декларация за коренна реорганизация на СИВ.

Моето становище бе, че светът е достигнал висока степен на интернационализация на всички основни сфери, поради което създаването на мощни интегрирани общности е историческа необходимост, пример за което е Европейската общност. Нещо подобно следваше да се изгради и между страните-членки на СИВ, след което да се търси интеграция с европейските и други регионални и световни общности, съобразно с изпитаните принципи на пазарната икономика.

Изказването на Горбачов ще възпроизведа по памет. В него се съдържаха какви ли не декларации за необходимостта от прелом в цялата система на сътрудничеството между страните-членки на СИВ. Със самочувствието на първооткривател той говори за равноправие и взаимна отговорност. За самостоятелност на партиите и страните, за последователно провеждане на принципа на взаимната изгода и взаимната помощ в икономическите отношения. За прехода към широко производствено коопериране и т.н.

Няма да премълча – подобни неща бяхме слушали и порано. Още по времето на Брежнев. С тях особено се спекулираше от страна на Чаушеску. На съвещанието, когато чу изказването на новия съветски ръководител, той бе видимо доволен и с повишено настроение.

И този път обаче не се стигна до възловия проблем в развитието на СИВ, свързан с премахването на съществуващата система, с формирането на нов тип икономическа общност. Отново позицията на съветските ръководители ни дърпаше назад.

Естествено, с това аз не можех да се съглася. Макар че в изказването на съветския ръководител бяха поставени някои нерешени въпроси, в цялост то ни дърпаше назад. Явно съветското ръководство бе далеч от новите реалности в света, от действителните потребности на социализма. В изказването си аз споменах с няколко добри думи изложените мисли, ала поставих ударението върху жизнено важния и решаващ за тогавашната социалистическа общност въпрос за развитието на производителните сили, където изоставахме застрашително, за съобразяването с дълбоките промени в напредналите страни и т.н.

Горбачов насочи нещата в друга посока. Това пролича най-вече от лансираните и проведените постановки за механизмите на функциониране и особено за разплащането. Съветът за икономическа взаимопомощ бе едно нещо, но той имаше механизми, които, като рухнеха, рухваше всичко.

По принцип никога не съм бил против усъвършенстването на механизмите, за които става дума. Но да вземем например следния проблем. СССР въведе разплащането в долари. Въведе го зад гърба ни, без да обсъди и да съгласува това с другите страни, включително и с България. Тези страни бяха оставени да се оправят сами, те бяха продадени и в тази област. Това естествено се прикриваше зад социалистическа фразеология. Реалностите бяха съкрушителни за развитието на социалистическите страни.

И на това съвещание ние пропуснахме един добър шанс да се извърши пробив в областта на икономическото сътрудничество, където най-осезателно се чувстваше такава необходимост.

На една от следващите ни срещи с Горбачов отново засегнах същия въпрос. И този път той не взе отношение. Това стана на връщане след посещението ми в Китай през май 1987 г. Успехите на Китай, за които разказах, косвено подсилваха аргументите ми за СИВ. (Впрочем тези свои мисли аз бях отстоявал категорично още по времето на Брежнев. Вероятно и този фрагмент от моите позиции за реформа на социализма имаше предвид Дън Сяопин, когато на срещата ни в Пекин подхвърли: Ние, другарю Живков, знаем, че вие скришом провеждате реформи.)

Сега от някои писания на бивши ръководни дейци на КПСС научавам, че видите ли, още в началния период на перестройката

съветското ръководство било поставяло рязко въпроса за бюрократизма в структурата и работата на СИВ. Че до този момент СИВ бил подлаган на остра критика от техните партньори, но за всички било ясно – това била завоалирана критика по адрес на Съветския съюз изобщо. Хитър, но прозрачен ход. Дълбоко заблуждаващ и с късна дата.

Истината тук е съвсем друга. Нашите представи за действителното преустройство на СИВ просто са се разминавали. И то не в полза на съветското ръководство...

Не мога да отмина първия, сериозния, така да се каже, сигнал, че между мен и новия съветски ръководител има различия по същността на преустройството. И то по принципни въпроси. Различия, обявени публично, макар и в завоалирана форма.

Някои може би все още помнят, че в началото на 1987 г. се състоя Януарският пленум на ЦК на КПСС. Доклад изнесе генералният секретар. В него се съдържаха ред постановки, които аз възприех. Казаното за демократизацията само по себе си не можеше да не се приветства. Същевременно докладът очертаваше линия на преустройство, която бе в разрез със същинските проблеми. Той бе отрупан с какви ли не „заклинания“ и призиви за повече социализъм, за гласност, плурализъм и т.н. Имаше и словесна атака срещу слабостите на неосталинизма, което отдавна беше станало достояние на партията и народа.

Отсъстваше или почти отсъстваше главното – анализ на порочната система, в условията на която всеки призив за повече социализъм означаваше призив за повече безобразия и извращения. Не се отчиташе сериозно, че искането за демокрация ще увисне във въздуха, ако се забрави фундаментът, по-конкретно икономиката и научно-техническият прогрес. Ако се забрави и онова ново в света, което налагаше да се премахнат причините за застоя и деформациите, съдържащи се в самата система. Не е случайно, че впоследствие КПСС се мяташе от една крайност в друга, без да намери верния път.

Запознавайки се с доклада, за мен вече нямаше съмнение, че съветската перестройка тръгва по опасен път. Дистанцирането ни бе неизбежно. Аз подготвих проект за записка до Политбюро на нашата партия. В него се приветстваше пленумът на ЦК на КПСС. Наред с това (в началото открито, а след предварителните обсъждания, където бе изразено опасение от моята откровеност, критичният тон бе смекчен и редица моменти бяха снети) в записката се сдържаха резерви и несъгласия, които, колкото и да бяха прецизирани по правилата на „тънката“ дипломация, внимателният прочит не можеше да не забележи.

Моята позиция нямаше нищо общо с някакви резерви или отказ от гласността, плурализма или демократизацията. Както по-късно някои се опитаха да я фалшифицират. За мен реалният проблем беше ще се промени ли или не системата, ще се изведе ли съветската икономика от плачевното състояние, в което се намираше.

В Секретариата на ЦК на БКП проектът за записка получи подкрепа. Но в този първоначален работен вариант, както вече споменах, липсваше дипломацията. От това се възползваха някои хора, които информираха съветското посолство. Чудя се дали да ги споменавам. Те са добре известни... За съжаление някои съветски лидери поощряваха традицията за доноси и нечистоплътни игри във висшето ръководство на нашата страна. Целта беше ясна – да се държат в постоянен „шах" ръководителите на партията и държавата. Особено първият ръководител.

Имаше и такива колеги, които „срамежливо" и с „намеци" изразиха пред мене учудването, че съм възприел тази позиция. За да се избегнат ненужните усложнения, още преди да бъде внесена в Политбюро, записката бе преработена. Като цяло обаче тя „каза" онова, което исках да кажа. По-късно разбрах, че със съдържанието ѝ са били запознати на най-високо място.

Колко внимателно са били следени всички наши стъпки, се вижда от изнесения от Вадим Медведев (бивш виден сътрудник на Горбачов) в негова книга факт, че в първоначалния проект на нашия документ се е съдържало в явна и рязка форма несъгласие с принципни моменти от перестроечната линия на съветското ръководство. Не ми остава нищо друго, освен да благодаря на Медведев за тази ценна информация. Нещо, което, разбира се, никак не ме изненада. Ще си позволя да го запитам: „Как би могъл да се съгласува с провъзгласената от вас линия за „независимост", „самостоятелност", „равноправие" и т.н. фактът, че вие сте се добрали до „първоначалния проект" на моята записка? Проект, който, както всеки един, е документ в работна фаза и до него имат достъп само работещите. Защо не изкажете публична благодарност на вашите информатори, огласявайки имената им?"...

С всеки изминат ден преустройството ставаше главна тема в нашата работа и в стратегически, и в тактически план. Толкова започна да се шуми по нея, че не се прецизираха проблемите, които трябваше действително да се подхванат. Всички бяха за преустройство. Виждах това. Но и всички го разбираха по различен начин. Не ме притесняваше, че редица ръководни дейци от партията, държавата и обществените организации се надяваха, говорейки с патос за преустройството, да постигнат

свои лични кариеристични цели. Имаше ги и такива. Това беше тъжно, но обяснимо. А мен ме измъчваше липсата на ясна концепция за същността, хода и очакваните резултати от преустройството. За СССР вече казах. В други „братски страни" положението бе още по-отчайващо. Имаше и такива (например ГДР), в които бе наложено табу по тази тема. Объркването беше пълно.

Липсата на ясна концепция бе причината известно време да изчаквам. Мисля, едва ли някой ще се заеме да отстоява противното становище. Т.е., че сме можели да действаме на широк фронт без обоснована концепция. В моите замисли преустройството беше не само сложен, но и повратен процес.

Една любопитна подробност. Имайки предвид именно това, известно време аз се колебаех как да наречем документа, който щеше да бъде подготвен. Предлагаха се какви ли не заглавия. Повечето от участващите в това обсъждане се въздържаха да предложат термина концепция, тъй като с него се беше получила своеобразна инфлация. Опасяваха се да не се схване като поредна изява на „модата". По-късно надделя съображението, че съдържанието на документа ще обхваща действително генерални проблеми с фундаментално значение, поради което понятието концепция ще отразява най-точно същността на посочения замисъл. Следователно нямаше опасност от неговото профаниране.

ЮЛСКАТА КОНЦЕПЦИЯ НЕ БЕ ПЛОД НА КАБИНЕТНИ ХРУМВАНИЯ

Останал е в паметта ми поводът да премина към решителни действия за оформянето на цялостно виждане за преустройството у нас. Това бе подготовката на моята реч пред конгреса на Комсомола през средата на 1987 г. Бях поканен да се изкажа. Първоначално приех. Не можех да откажа, тъй като по правило участвах в конгресите на основните обществени организации. Пък и ставаше дума за младежта, за нашата утрешна смяна. Поисках справка от моите сътрудници. Бях решил, че ще е добре пред младежите да говоря за идеалите. В този дух бе и подготвената справка. Но у мен се породиха съмнения. Голямо, твърде голямо беше разминаването между идеали и действителност. Мислих, мислих и реших – няма да се изказвам. Сигурно се питате – защо? Запитаха ме и моите сътрудници.

Извиках ги на другия ден, благодарих им за извършената

работа и заключих: „Вече няма да се изказвам на такива конгреси. Зададе се конгрес и ние се чудим какво да се каже, за да свържем проблемите с преустройството. Идеалите? Идеалите са прекрасна тема, но как ще ги осъществим, ако не преустроим цялостния ни обществен живот. Априлският модел не работи. Трябва да се подготви цялостно виждане за преустройството, което да достигне до смяната на модела на социализма в България. Новият модел следва да доведе до превръщането на обществото в самоуправляващ се социален организъм, до премахването на монопола на партията, до равноправието на различните форми на собственост, до плурализъм и т.н. Поставете въпроса за идеалите в такъв контекст и ще видите защо сега аз се отказвам да говоря за тях. Много е лесно да се говори за идеали, ако не съществуваха острите проблеми, с които ежедневно се сблъскваме. С демагогия не се занимавам. Кого ще лъжем? Народа ли? Никой досега не е успявал да направи това. Аз вярвам в народа! Искам и той да ми вярва!“

Така се роди Юлската концепция, която бе утвърдена на пленум на ЦК на БКП. Както се вижда, тя не бе случайна. Нито бе плод на кабинетни хрумвания. Нейното изработване бе предшествано от сериозен анализ и опит да се отговори на редица фундаментални проблеми, които вълнуваха и тревожеха милиони хора.

Внесеният от мен материал в Политбюро получи подкрепа от страна на присъстващите. Само в изказването на секретаря на ЦК на БКП Стоян Михайлов се постави под съмнение необходимостта от подобен глобален документ. Предлогът бе, че сме били разполагали с партийната програма от 1971 г., която описвала „точно“, с „голяма научно-политическа сила“ бъдещото състояние на нашето общество. Какъв парадокс! За този човек, изглежда, времето бе спряло. В същото изказване се обръщаше внимание и на това, че в документа не били разкрити много неблагоприятни икономически процеси. Документът не бил стигал докрай в критиката на редица други слабости.

И сега съм убеден, че постъпих правилно, когато не дадох отговор на опита да бъде отречен този документ. Не можеше с партийната програма, която съответстваше на изминати етапи, да се решават новите проблеми, да се отива към коренно обновление на обществото. Що се отнася до „тревогата“ за икономическото състояние, и тук не се правеше откритие. Нито пък се провокираше с нещо Политбюро, тъй като в мои изказвания и в документи на Политбюро години преди това бяха констатирани такива слабости. Проблемът бе не да се преоткриват известни вече неща, а да се предложат ефикасни мерки. Това критикуващият не направи.

Ще се върна към хронологията. Внасяйки проекта в Политбюро, замислих се какво трябва да кажа, преди да започне дискусията. В реда на нещата беше да се поясият причините, които наложиха да се подготви такъв документ. Предварителните отзиви издаваха наред с одобрението и известна тревога. Не се ли отиваше твърде далеч? Някои например бяха смутени, че записката поставяла с острота въпроса за разбиването на бюрократичния слой, оформил се фактически като нова класа в нашето общество.

Бях решил да отида докрай. В моето встъпление обясних какво имам предвид. Поставих въпросите: защо ние обявихме, че социализмът е прогресивен обществен строй, а на практика той се оказа в ариегарда; защо се провалихме в научно-техническия прогрес; защо не осигурихме висок жизнен стандарт на народа, въпреки че обещахме това; защо не успяхме да създадем нов, по-висш тип демокрация; защо се стигна до прояви на корупция; защо се допусна разминаване между идеали и действителност; защо все още има рецидиви на култ към личността, включително към моята личност, и т.н.? По-късно на пленума на ЦК отново изброих тези въпроси, посочвайки и други, не по-малко фрапантни.

Въпросите, поставени така открито, бяха моя искрена изповед, една тежка присъда и за ръководството, и за ЦК на БКП, и за мен. Бяха жестока самокритика за партията. Не скривам, всичко това никак не бе лесно. Но то бе казано. Партията и ръководството поеха отговорност, като провъзгласиха дотогавашния т.нар. априлски модел за неадекватен, издигайки тезата за нов модел.

Между другото, колко далеч се отиваше показва фактът, че именно в Юлската концепция има цял раздел, в който се обосновава защо комунистическата партия не трябва да бъде „етаж" във властта. Тук не случайно, а това ще разкрия по-нататък, бе избран своеобразен словесен израз на едно принципно различно от дотогавашните разбирания положение. Заложиха се редица постановки, чието развитие и конкретизиране означаваше да се даде простор на плурализма.

Бързам да уточня. Казаното не означава, че подценявах ролята на партията. Поставяйки въпроса за нейното извеждане от структурата на държавната власт, аз имах предвид, че тя не може да бъде организация, която управлява държавните дела. Същевременно както всяка друга партия, така и нашата не е културно-просветно дружество. Тя е организация, която трябва да формулира политически цели, които са въплъщение на нейните идеали, както и да разполага с програма за постигане на те-

зи цели, за мобилизиране на хората за тяхното осъществяване. В този смисъл партията, изработвайки съответни политически оценки и становища, е с политическа отговорност за хода на обществените процеси.

Друг е въпросът, дали тези оценки и становища ще се превърнат в законодателни и изобщо в държавни нормативни актове. Това е право на върховния законодателен орган. По същия начин стои въпросът и с изпълнителната, и със съдебната власт. Така нещата идват на мястото си, премахва се едно изкривяване в установените принципи и механизми на функциониране на обществените организми.

НАШИТЕ НАДЕЖДИ

Не спряхме дотук. Предприеха се практически стъпки. Непосредствено след пленума бе прието смело, новаторско решение за т.нар. атрибути на властта. Утвърдиха се мерки за демократизиране на обществено-политическия живот и за подобряване на икономическия механизъм. Възприе се ново териториално деление. Бяха премахнати окръзите. Опрости се структурата на апарата на партийните и обществените органи. Предвидено бе сериозно съкращаване на щатни служители и преминаване в по-широки мащаби към работа на обществени начала, в т.ч. и в ЦК на партията.

Може би ще ми се възрази, че това са били промени в надстройката, че те не са засягали главната сфера, в която се бяха загнездили бацилите на болестните процеси. Това не е точно така. Предложих да се започне с атрибутите на властта, с териториалното деление, с апарата на партийните и обществените организации и т.н., защото трябваше бързо, без бавене да се удари по бюрократичната прослойка. Не е случайно, че броени дни след Юлския пленум се проведе заседание на Народното събрание, което утвърди новото териториално деление. Разтуриха се окръзите, а това означаваше разформироване на десетки звена в апарата с всички последици. По същество бе съкратен цял „етаж“ на надстройката.

Допуснаха се и грешки. Така с реорганизацията на правителството се стигна до крайности. Закрито бе например Министерството на финансите. Запазиха се някои привилегии, без да има за това основание. От друга страна, премахнат бе един „етаж“ в лицето на окръзите, но на негово място бе създаден друг, който, макар и да бе с далеч по-опростена структура и

функции, запази някои от каналите за възпроизводство на бюрократичния слой.

Никак не ми беше лесно. Възприетата линия за „смяна на модела“ се осъществяваше в сложни условия, съпътстваше се с редица противоречия. С конвулсии на старата система. Колкото и да бяха неизбежни подобни неща в такова преустройство, проявите на несъгласие, на съпротива, на изчакване не можеха да се подценяват или пренебрегват. Не ги пренебрегвах и аз.

Проблемите не идваха от дисиденти или от техни сдружения, доколкото ги имаше. Нещо повече. Някои от тях изразиха готовност да работят в подкрепа на преустройството и на Юлската концепция. Съпротивата идваше, за беда, преди всичко от бюрократичния слой в партията, държавата и обществените организации. Разграждането на цели структури засегна интересите на немалко дейци в центъра и по места. Създаде се напрежение. Сведенията, с които разполагах, показваха, че някои от засегнатите бивши величия потърсиха спасение с изпращането на доноси в съветското посолство. И тук действаха рефлексите на миналото, на сталинизма.

ЛЪЖИ ИЛИ ДЕФОРМИРАНА ИНФОРМАЦИЯ

„Ушите“ на Горбачов около мен го информирали, че съм защитавал идеята България да се превърне в мини-Германия или мини-Япония на Балканите. Дойде и недвусмисленото обвинение, че съм се заангажирал с капиталистите. Михаил Сергеевич, знаейки отлично чия е идеята и кой я поддържа, си позволи да ми заяви: „Ние искаме в резултат на преустройството България и Съветският съюз още повече да се сближат. До нас достига информация, че в обкръжението на другаря Живков има хора... Подхвърлят се такива разговори... Тези разговори ни безпокоят. Около вас има хора с прозападна ориентация. Хора, които смятат, че трябва да се вземат технологии от Германия, от Запада... И ако около вас има хора, които дори само си мислят за мини-Германия и мини-Япония, не трябва да ги държите близо до вас. Защото всички отговори на въпросите и всички решения на задачите, които са поставени, трябва да се търсят не другаде, а в социализма... Това не означава, че ще се изолираме занапред от света. Подобна политика би била крайност, но ще търсим преди всичко възможност за развитие и задълбочаване на научно-техническото сътрудничество със социалистическите страни.“

Използвах обстоятелството, че той не посмя открито да изтъкне моето име. Реагирах учудено на думите му. Реших да смекча разногласията: „Преди да се ориентираме към която и да е друга страна, ние сме убедени, че правим това, защото са изчерпани възможностите за сътрудничество със Съветския съюз в дадено направление. Това е положението. Подобни проблеми не могат да се решават, без да се съгласуват с мен. Аз все още не съм пенсионер.“ Горбачов: „И слава богу. Оставаше и това да стане, особено в този повратен момент!“ Относно вложените през последно време в България милиарди долари посочих цифрата 260 милиона – твърде далечна от реалната. „Успокоих“ го, че приказките за отклоняването на България по друг път са фантазия. Горбачов отговори: „Не мисля, че това е измислено.“ И как няма да е сигурен? Знаех, че той получава сведения не само от съветското разузнаване, но и от автентични наши, вътрешни източници. При това – на високо и най-високо равнище. Следователно осведомен е точно за реалното положение, имал е пълна информация относно въпроси от изключителна важност за страната, дори за поверителни решения. Знаел е и за протокол „Б-6“ на Политбюро за обвързване на нашите фирми със западни с оглед ускоряването на технологическото преустройство на икономиката.

Горбачов набързо изпрати при мен проф. В.Медведев, тогава секретар по идеологическите въпроси на ЦК на КПСС, един от най-изявените „перестройчици“! Задачата му беше да ме убеди, че постановките, които развивам, и по-специално тези за партията, за връзките със Запада, са коренно погрешни. Да ми разясни също, че съм имал редица други неправилни позиции и прегрешения към социализма. Тази среща се състоя през септември 1987 г. Само около месец преди това същият секретар бе на почивка у нас, в Евксиноград. Аз го приех и в разговора той изказа безрезервно одобрение на току-що приетата Юлска концепция. Сега, през септември, изразената от него теза бе друга, коренно противоположна. Той бе изменил оценката си. Може би беше прегрял от черноморското слънце?!...

Разбрах. Отношението на съветското ръководство към Юлската концепция бе отрицателно. Съветски ръководни дейци не скриваха ревността си, че България е отишла значително по-напред и по-смело в постановките за преустройството. И в това отношение показателни са някои брътволевения на бивши високопоставени съветски лидери, които в своите спомени се опитват да се оправдаят пред народа си и пред историята. Какво ли няма в тези техни словоблудства?! Юлската концепция се представя като нескопосан философски трактат, в който имало и еклектика, и доморасли разсъждения и т.н. Не се спират пред

явни лъжи. Обвиняват ни например, че сме искали пълна реорганизация на „центъра", сливане на Държавния съвет и Правителството, закриване на Академията на науките, копиране на „поземленото устройство" на Западна Германия, силна президентска власт, създаване на осем области вместо 28 окръга с пренасяне на техния център от големи в малки градове, чистка в партията...

Лъжи, лъжи! Или може би – съзнателно изкривена информация? Учудвам се, че ръководители от такъв ранг, макар и бивши, си служат с подобни похвати! Но явно те са използвали тези похвати и по време на преустройството, за да внасят смут и колебания в нашите кадри.

Идва ми наум гигантската сталинска провокация, жертва на която падна видният ръководител на нашата партия Трайчо Костов. Колко години бяха изминали оттогава, а жестокият почерк си оставаше почти същият...

Разговорът с Медведев трая три часа и от него има запис. Аз отстоях основните положения, срещу които беше насочена съветската критика. През октомври имах среща с Горбачов. Той отново, разбира се по-тактично, постави главните въпроси, които стояха в дискусията с Медведев. По-тактично, но не по-малко коварно...

При това положение имах само един вариант. Да се стремя да поддържам впечатление, че именно негова е идеята за промяна. Да лаская суетата му. Използвах, че спазва рамките на добрия, даже угодническия тон. Лавирах, за да протакам разрива между нас.

Няма да възпроизвеждам по памет духа на разговора. Ще цитирам откъси от стенограмата. Те отразяват документално – и затова необоримо – твърденията ми, обсебвани след 10 ноември от кого ли не. Документират, че Тодор Живков е искал решителна смяна, а не перестроечното „да навлезем в нов етап, да постигнем ново качествено състояние на социализма".

Дори само от няколкото посочени пасажа се усеща несъвместимостта в намеренията, която вече трудно удържахме. Опитът на Горбачов прекомерно да изтъква моите заслуги целеше да ме убеди да се откажа от задвижващите се у нас промени:

„Кремъл, 16 октомври 1987 г. (Из стенографския запис).

М. Горбачов: Разговорът, който водим, още веднъж показва колко голямо е доверието, което съществува между нас... Ние имаме с Вас еднакви замисли – и теоретически, и политически. Съвпадението е голямо. Разбира се, отчитаме и спецификата, реалностите в двете страни... Когато чухме от Вас оцен-

ките за Януарския пленум на ЦК на КПСС от 1987 г., почувствахме, че отговорността ни е взаимна. Ние внимателно се вслушахме в това, което ни казахте тогава.

Т. Живков: Най-главното е всестранно да отчетем необходимостта от промени и да пристъпим към тяхното осъществяване в живота.

М. Горбачов: Успяхме да създадем нова атмосфера. Накарахме народа да вярва. Това е нашето политическо мислене... Изборът е правилен. Убедени сме в това. И народът е убеден, че сме на правилен път... Поставихме въпроса за социалистическото самоуправление на народа... Естествено сега у нас възникват въпроси към вас.

Т. Живков: ...Тази постановка. Известно е, че пръв я постави Юрий Андропов, а след това и Вие... Главното е...да изведем чрез самоуправление на нови позиции човешкия фактор, за да задълбочим демократизацията... Ето защо едва ли са основателни въпросите на хората от вашето посолство.

М. Горбачов: Те Ви питат, защото ние ги питаме.

Т. Живков: ...У мен обаче възниква съмнение доколко обективна е информацията, която получавате. Може би ще трябва да поискате отново вашето посолство да анализира всичко, което става у нас. Доколкото ми е известно, там има двамацина умни другари, които могат да направят това. Не просто да ви информират, а да вникнат в смисъла на нещата, които предприемаме у нас. А може би водени от кариеристични стремежи, някои или някой от висшия ешелон у нас са заинтересовани да представят положението на нещата по този начин.

М. Горбачов: Може би не всичко долавяме както трябва, но се безпокоим, че ако претърпите неуспех, ще кажат, нас могат да ни упрекнат: накъде тласкате приятелите си. Чуството на отговорност ни кара да си задаваме тези въпроси. Това по братски ни безпокои. Сега в САЩ всички съветоложки институти и центрове извършват по поръчка най-дълбок анализ на преустройството в Съветския съюз.

Т. Живков: Факт е, че се говори за другаря Горбачов като за ленински политик от нов тип.

М. Горбачов: Аз непрекъснато следя какво пише западната преса. Няма да оправдаем надеждите на нашите класови противници. Няма да допуснем... провал. Не трябва обаче да правим грешки... Така стои въпросът с демокрацията. Ние не можем да отлагаме решаването на този въпрос. Но не бива да избързваме. Това ще стане в по-далечна перспектива.

Т. Живков: Ние не форсираме нещата. Ние се ръководим от логиката на проблемите, които следва да бъдат решавани.

М. Горбачов: В това отношение у нас възникнаха някои въпроси. Ние се питаме например как е възможно... в България да се извърши преустройство и в центъра, и по места, да се измени всичко отведнъж. Това по братски предизвиква у нас безпокойство. Тогава реших да изпратя другаря Медведев... В известна степен ние съпреживяваме това, което става в България.

Т. Живков: Бих могъл да кажа: дайте да вземем сега положителното от съветския опит и да го приложим към нашите условия. Но съм убеден, че това не би било правилно.

М. Горбачов: Вашите замисли за целите и задачите на преустройството приемаме с голямо удовлетворение и разбиране.

Т. Живков: Щом е така, би следвало да се отчита нашето мнение, че без... по-нататъшно развитие... съобразно принципите на самоуправлението, ние нищо ново не можем да постигнем.

М. Горбачов: Аз винаги съм казвал, че това е наша обща позиция. Мисля си даже, че другарят Живков може да направи повече от нас.

Т. Живков: За мен би било по-удобно да заявя, че в България всичко върви добре... Това, което става сега у нас, е дяволски трудно, защото засяга цялото общество... Какви трудности имаме? Сериозно ни засегна сушата, която продължава вече три последователни години... Трудности имаме в материално-техническото снабдяване. Нараснаха дълговете ни. Преди две години ръководех валутната комисия. Успяхме да намалим дълговете. След това тази комисия премина към Министерския съвет. Искам да бъда разбран правилно. Не прехвърлям вината върху другите, но... Действаме решително при създалото се положение. Друг изход нямаме.

М. Горбачов: Ние имаме пълно доверие в това, което вършите. Аз вече изтъкнах, че под Ваше ръководство България стана модерна съвременна държава... Но вие правилно не се задоволявате с постигнатото.

Т. Живков: Ние не сме се вманиачили, не смятаме, че това, което правим у нас, е нещо изключително.

М. Горбачов: Истина е, че за тези 30 години България направи много. И ако сега се налага да се прави преустройство, то не е заради слабостите, заради застоя, а заради новите задачи, които трябва да решава социализмът. Такава е диалектиката.

Т. Живков: И още един въпрос. Изключително важен за диалектиката на нашето развитие. От собствен опит се убедихме, че не можем да разкъсваме механично формата от съдър-

жанието. През 60-те години се опитвахме да въведем нов икономически механизъм. Но не успяхме, защото смятахме, че е достатъчно да променим само съдържанието. През 70-те години също се опитахме да направим нещо в тази насока. Но формата отново удуши съдържанието. В началото на 80-те години предприехме нови стъпки... Но в основни линии пак не успяхме. Защо? Защото политическите форми задушиха всичко, смачкаха го.

Обществената форма не е опаковка на общественото съдържание. Тя е преди всичко начин на организация на това съдържание. Всяко ново съдържание не може да просъществува, ако не се промени организацията на неговото функциониране. Тоест, ако не се направят съответни промени и във формата. И аз се питам, къде и в какво грешим ние в България, когато се стремим да променим формата.

М. Горбачов: Относно Вашата мисъл за формата и съдържанието. Смятам, че е необходимо да се осмисли този проблем... Но с един замах не можем да създадем новото. Възникват големи трудности.

Т. Живков: Променяйки формата, ние се натъкваме на много трудности... На етапа, на който се намираме, неизбежно ще съществува новото с елементи на старото. В редица случаи сме принудени да правим и някои тактически отстъпки. Внимателно се отнасяме и с кадрите, които предстои да освободим сега и от партийния, и от държавния апарат. Някои привилегии... занапред няма да осигурим... Недоволни ще има.

М. Горбачов: Аз пак се замислям върху това, което казвате. Вие съкращавате окръжните и партийни ръководства.

Т. Живков: Аз вече отбелязах, че ние не снемаме политическото доверие от тези кадри. Не ги съкращаваме поради провали в тяхната работа. Но не можем да постъпим по друг начин. Даваме си сметка, че това е трудна и болезнена операция... Не можем да запазим предишните привилегии. Известно е, че някои от тези хора пишат анонимки, в т.ч. и до вас.

М. Горбачов: В това отношение у нас възникнаха някои въпроси.

Т. Живков: Както ние, така и вие ще можем да се придвижим решително напред само ако успеем да се преборим с бюрократичния централизъм, с апарата на сегашната бюрокрация. А накъдето и да се обърнем, ние се натъкваме на този апарат... Както виждате... стремим се да разрушаваме административната централизация и да я заменяме с централизация върху икономическа основа. Сериозни промени ще предприемем в об-

ластта на правната надстройка, промени ще има и в духовната сфера.

М. Горбачов: Това по братски предизвиква у нас безпокойство... Другият въпрос е въпросът за партията. Главното в механизма на провеждане на преустройството и на контрола на неговото осъществяване – това е партията... Тя извърши революцията преди седем десетилетия. Тя ръководи и направлява нашето развитие. И сега, в етапа на преустройството, тя е главната решаваща сила в обществото. Социалистическото общество се строи съзнателно. Този процес се ръководи от революционна партия. Затова ни безпокои формулировката ви, че партията няма да бъде повече „главен субект на властта". Възниква въпросът, как ще се ръководи по-нататък развитието на социалистическото общество... Преустройство без партията, демокрация без партията – не може!... Разбира се, никой от нас не смята, че другарят Живков иска да ликвидира БКП. Но до нас достигна информация... У нас предизвиква тревога призивът да се отнеме властта на управляващата партия, да се измени принципната постановка за ръководната роля на партията.

Т. Живков: Да засегна накратко въпроса за ролята на партията като ръководна и направляваща сила на социалистическото развитие, на процеса на преустройството. На Юлския пленум изложихме ясно и недвусмислено нашата позиция. Тя е, че партията не може да бъде повече ешелон от държавното управление... Не може повече да се издига и укрепва нейната роля като политически авангард на народа, като ръководна и направляваща сила на нашето развитие.

М. Горбачов: Ако вие бяхте поставили въпроса да се освободи партията от някои несвойствени ѝ функции – това да. Но вие поставяте проблема за разделението на властта между партията и държавата.

Т. Живков: Да... Въпросът не е за освобождаване на партията от несвойствени за нея функции на държавното управление, а за разграничаване на функциите между партията и държавата. До този извод стигнахме не случайно. Навремето, още когато се създаваше социалистическата власт у нас, Георги Димитров постави въпроса за освобождаване на партията от някои несвойствени функции. Този въпрос беше поставен и от Вълко Червенков. Многократно го поставяхме и ние след Априлския пленум. И ако не получихме съществени резултати, причина за това беше самата постановка на въпроса, защото реалният проблем не е в постоянното разпределение на функциите между партията и държавата, а в ликвидиране на положението, при което партията да е ешелон на държавното управление."

И така нататък, все в същия дух. Да не повярва човек, че това беше лидерът, който само след няколко години еднолично щеше да разпусне своята партия... Но както се вижда, аз още в този разговор поставих два основни проблема, чието разшифроване изведе на преден план въпроса за съдбата на тогавашната система на социализма. Единият проблем се отнасяше до партията. Тук моята позиция бе безкомпромисна и съветският ръководител си даваше сметка какъв е замисълът ми. Другият проблем бе за формата и съдържанието. Аз не случайно поставих този проблем, тъй като той засягаше пряко системата на социализма. И тук той си даде сметка какво означава това. Така че всеки от нас имаше вече свои разбирания.

Какво последва в отговор на моите позиции? Знае се! За посланик в България беше изпратен Виктор Шарапов – един от видните генерали на КГБ; доста интелигентен, владеещ няколко езика, всестранно подготвен; със стаж в Китай и в няколко други страни; в миналото близък сътрудник на Юрий Андропов; в последно време работещ в кабинета на Горбачов. Беше ясно...

Оттогава на думи бяхме единни, но на дело – различни. Аз продължих възприетия курс. Нямах друг избор – ставаше дума и за моя идеал, и за смисъла на живота ми, и за моята страна.

Вече виждах, че Горбачов води нещата към пълно предаване на позициите, към ликвидиране на социализма. Затова направих последен опит да организирам за отпор първите ръководители на някои европейски социалистически страни. Знаех, че с тези свои действия отивам към политическо самоубийство, но това не ме спря. Кадар, Хусак, Хонекер бяха съгласни, че е необходимо да се прави нещо. В разговорите бяхме единни, но когато трябваше да действаме, всички се огънаха. Вярно е, че и тримата не бяха добре със здравето, но освен това изглежда се изплашиха и се прибраха в собствените си черупки...

Благодарен съм на бившия първи заместник-председател на КГБ на Съветския съюз Филип Бобков за сполучливия начин, по който е очертал етапите и вътрешната логика в развитието на моите отношения с Горбачов. В интервю, публикувано във в. „Дума" на 5 март 1996 г., той казва:

„Както е известно, Тодор Живков бе отстранен от ръководна работа в края на 1989 г. Във връзка с това бих посочил два етапа: първия – от 1985 г. до 1987 г., и втория – от 1988 до 1989 г. За първия не може да се каже, че Живков не е възприемал преустройството. Той го възприе така, както и цялата наша партия. Мисля, че и у вас никой не се съмняваше, че са необходими преобразования. В този смисъл нямаше никакво нап-

режение в отношенията на Живков с Москва. При това той полагаше усилия да направи нещо у вас. Вярно, имаше и своя позиция по този въпрос, но, боже мой, кой я нямаше?

През втория етап и ние разбрахме, че с преустройството не всичко е благополучно, и бяхме разтревожени. Възникна странното положение, когато тези, които го подкрепяха и влагаха сили за осъществяването му, изведнъж бяха обявени за противници. Защо? Защото разбираха, че Москва няма добре обмислена линия. Тогава възникнаха съмнения. Те се проявиха и у Живков, и у ръководствата на други партии. Но Живков бе по-решителен в това отношение и трябва да се отдаде дължимото на верността му към принципите. Той по-смело от другите постави тези въпроси, по-решително от другите се опита да открие кое трябва да се коригира. И именно тогава във върховните ешелони на нашата партия и държава се появи определено отношение към него."

Тези думи правят чест на Филип Бобков. Вижда се, времето работи за истината.

Прави чест и на някои други трезвомислещи хора у нас, които изразяваха тревогата си от политиката, провеждана от Москва. Мой добър познат, връщайки се от Китай, беше посетил някои съветски републики. Неговото заключение бе категорично. „Другарю Живков – каза той, – обстановката там е объркана. Хората са разтревожени и очакват вътрешни междуособици, ерозия на социализма, разпадане на Съветския съюз." Аз го изслушах и вметнах, че не трябва да се шуми, а да следим протичащите процеси, които не могат да не ни тревожат, ако положението действително е такова. Бях запознат и с мнения на западни журналисти и специалисти съветолози, някои от които не бяха далеч от подобни заключения. Бжежински вече тръбеше за края на комунизма. В Съветския съюз бяха предприети практически стъпки, които нажежаваха обстановката. Ставаше все по-ясно, че ако продължи така, перестройката ще взриви съветската държава.

СЪМНЕНИЕ, ДОВЕЛО ДО ОТКАЗ ОТ СИСТЕМАТА

Междувременно продължи започнатата работа по нашето преустройство. Проведе се Ноемврийският пленум на ЦК на БКП, с който се целеше да се задълбочат преустройствените процеси. Тогава се оформи цялостно виждането ми за граждан-

ското общество. Отиде се по-нататък и във вижданията за средствата за масова информация. Възприе се занапред в. „Работническо дело“ да бъде орган на партията, а не на Централния комитет, с което се даваше възможност вестникът свободно да разисква, а ако трябва, и да критикува дейността на самия Централен комитет, на Политбюро и на Секретариата.

Пиша за това и ясно си спомням, че независимо от предприетите мерки за „разсичането“ на редица „възли“ в обществено-икономическия и политическия живот на страната, големите и остри проблеми оставаха. Съществуваше и напрежение. Случи се това, което тогава не афиширахме, но за мен започна да се очертава като проблем номер едно. Това беше възникналото съмнение, по-сетне оформило се като убеждение, че още не сме стигнали до най-дълбоката причина.

Не ми беше безразлично, но главното не бе в това, че бюрократичната прослойка се активизира. Нейната съпротива се очакваше.

Съмненията не бяха резултат и от конфликта със съветския ръководител, очертал се по време на нашия разговор. Аз бях убеден, че неговите критични „изяви“ или „съвети“ не са пътят, който трябва да следваме. Между нас зееше вече пукнатина във вижданията за преустройството, което не означаваше, разбира се, разрив със Съветския съюз. На съюза и сътрудничеството с тази велика страна българските комунисти държаха и поради исторически и политически, и поради социално-икономически съображения.

Що се отнася до Юлската концепция, макар да беше необходима стъпка, макар да сложи пръст в раната, тя бе само един от подстъпите към крайната цел за смяна на системата. Концепцията провъзгласи замяната на един модел с друг модел, но не взе предвид принципната разлика между система и модел. Дадена система може да се реализира чрез различни модели, очертаващи един или друг облик на системата. Следователно моделът не трябва да се подценява, но само с промени в него не можеха да се решават радикалните проблеми.

Юлската концепция провъзгласи важни и необходими реформи. Някои от тях бяха толкова радикални, че засягаха същността, системата, съдържанието и формата. Например – промяната в собствеността, в партията, в надстройката. Но като цяло тя имаше предвид модела, а не системата. Положението изискваше не корекции на концепцията, а виждане, което да поставя в центъра системата.

В началото се надявах, че ще компенсираме отсъствието на такова виждане с един нов пленум, който започнахме да под-

готвяме още в началото на септември 1987 г. Както вече отбелязах, това бе Ноемврийският пленум. Независимо от някои негови важни решения, и той не предложи търсеното виждане.

Този проблем все повече се налагаше в нашето мислене и практическа дейност. Впрочем той започна отчетливо да напомня за себе си в началото на 1988 г., когато се проведе Националната партийна конференция, преминала в една доста усложнена вътрешна и международна обстановка. Нашите замисли за нея, оформили се непосредствено след приемането на Юлската концепция, не получиха адекватен израз. В икономиката продължиха да се проявяват остри проблеми. Проблеми възникнаха и сред интелигенцията.

Това не можеше да не се отрази върху работата на конференцията. И аз, и немалко от делегатите виждахме, че тя на практика не протича както трябва. Имам предвид не фасадата, а реалната работа на конференцията, нейните резултати, нейното присъствие в мислите и настроенията на хората.

Един пример. Спомням си какви трудности изпитах при подготовката на заключителното си слово. Измъчиха се и сътрудниците ми. Заложих няколко варианта, за да се компенсира апатията и ниското равнище на дискусията. Смятах да издигнем постановката, с която да се постави на ново равнище политическата и организаторската работа на партията. Не успяхме. И не беше случайно, че непосредствено след конференцията в тесен кръг се лансира идеята за свикване на извънреден партиен конгрес. Тогава бях на кратка почивка в провинцията. Прекъснах почивката си, за да обсъдя предложението. Размишлявах и в последна сметка реших да го отклоня. Не го внесох в Политбюро. Нямах увереност, че то ще срещне правилно разбиране и в партията, и сред народа. Нямаше и ясна представа с какво ще се занимава конгресът. Не можеше да се импровизира. Идеята за нова система едва се зараждаше. Предстоеше тепърва да се оформя. Обтегнатите отношения с Кремъл не даваха гаранция, че ще бъдем правилно разбрани.

И в теоретичен, и в практико-политически аспект развитието ни водеше към идеята за смяна на съществуващата система на социализма у нас. Нямахме претенции за приоритет, нито пък искахме да правим внушения на други. Ние бяхме подготвени за формулирането и трансформирането на тази идея в политика. Юлската концепция бе преддверие към нея. Разполагахме и с други разработки. Опитът от преустройството, макар и кратък, поднасяше не само горчиви уроци, но и резултати в положителна насока. Един от тези резултати бе, че въпреки трудностите у нас нямаше отстъпление в социалната сфера.

Идеята за смяна на системата бе оформена в първия й вариант през юли-август 1988 г., когато бях в отпуск. Бях доволен. Дори си позволих през август да изложа основните идеи пред видни наши интелектуалци. Така и не разбрах как бяха посрещнати. Размених мисли междувременно и с члена на Политбюро и секретар на ЦК на КПСС Александър Яковлев, който по това време бе на почивка в Евксиноград. От негова страна срещнах подкрепа. По-късно и той като Медведев щеше да се разкрие като двуликия Янус.

Уверявам ви, това не означаваше, че идеята за системата бе узряла у мен едва по това време. За нея, както вече споделих, бях мислил доста преди това. Особено когато започвахме преустройството, търсейки, така да се каже, неговите „секрети". Ще припомня, че по време на срещата ми с Вадим Медведев на 15 септември 1987 г. аз се спрях на тази идея като на един от основополагащите проблеми. Тогава, обосновавайки правилността на предприетите у нас кардинални мерки за разбиването на бюрократичната надстройка, аз изрично подчертах, че съществуващата система ни задушава. Поставих въпроса така: защо през 60-70-80-те години не излезе нищо от усилията ни да проведем дълбока реформа. Вярно е, нямаше опит. Но главното – продължих аз – бе, че системата проваляше всичко. Да, такава е истината!

Само месец след това, разказах вече, се срещнах с първия съветски ръководител. Очаквайки острата реакция по отношение на моята „антисистемна атака", на тази среща поставих ударението върху въпроса за новите виждания за партията, а идеята за системата развих теоретично чрез постановката за формата и съдържанието. Тогава това бе необходим и оправдан ход. Без, разбира се, да се отказвам от самата идея.

По това време, през средата на 1988 г., не можеше, а и не биваше да се отлага повече поставянето на този проблем. Опитът вече позволяваше да се излезе с една цялостно оформена теза. Въпреки това осъзнавах, че не бива да се бърза.

И не бързах с внасянето на записката в Политбюро. Чувствах, че не е достатъчно да се формулира една толкова радикална идея, без тя да премине през горнилото на дискусиите. Трябваше да се анализират и новите проблеми, а те се трупаха с всеки изминат ден. Бяха осъществени няколко обсъждания с широк кръг научни и други дейци.

Спомням си, че в началото на октомври 1988 г. на членовете на Политбюро бяха раздадени последователно няколко варианта, с което се целеше подобряване на изложената идея. Самото обсъждане в Политбюро в края на октомври премина в

познатия стил. Повечето говореха за „нов“, „крупен“, едва ли не за „исторически“ принос и т.н. Слушах много внимателно не защото се ласкаех от хвалебствията, а за да видя другото – как в Политбюро се разбира самата идея. В „чистия“ ѝ вид тя трябваше да ни доведе до прелома, в името на който провеждахме преустройството. Останах с усещането, че тя в значителна степен бе недоразбрана. Или може би някои просто искаха да избегнат откритата позиция, трупайки дивиденти, ако един ден нещата се обърнат. След 10 ноември тези „някои“ действително се възползваха от своите недоизказани или старателно замъглени оценки.

Така или иначе, записката и придружаващите я материали бяха вече документ не на Тодор Живков, а на Политбюро. Документ, който предстоеше да бъде конкретизиран и трансформиран в съответни партийни и правителствени решения, в практически действия, в дела. И това бе логично, защото документът, давайки отговор на редица въпроси, изведе постановката, че ние можем да излезем от абсурдите на тогавашната система, за да станем съвременна държава.

Ставаше дума да преминем към система, която ще осигурява преход към нов технологичен начин на производство (утвърден вече в напредналите западни страни) и пазарно стопанство, към плурализъм във формите на собственост, към жизнено гражданско общество, осигуряващо политическо многообразие от партии, движения и организации. Система, която да премахне абсолютния държавен монопол на ръководната роля на комунистическата партия, да доведе до развитие на парламентарната демокрация, до интегриране в световните и преди всичко в европейските структури.

Тогава съзнателно ограничавах използването на термина система. Това бе обяснимо. Пак ще припомня, че за мнозина, ако не за всички, системата бе синоним на обществения строй. Затова наред с употребата на термина „система“ използвах изразите: „нов механизъм на функциониране на обществото“, „революционен, а не еволюционен път на развитие“, „преодоляване на всичко старо в организацията на обществения живот“, „смяна на обществената форма“ и т.н. Аз вече се спрях на въпроса за формата и съдържанието. Нееднократно разглеждах този въпрос. Причината бе ясна: формата като начин на организация на съдържанието е сърцевина на системата.

АРХИМЕДОВАТА ТОЧКА-ОПОРА НА НОВАТА ТЕЗА

Аз бях убеден, че Политбюро направи голяма, положителна крачка, имаща кардинално значение. Не смятах, че това е мой принос, моя заслуга. Такава крачка беше обективно потребна. Тя беше изстрадан продукт от анализи и търсения, от поражения и постижения, от нашия и чуждестранния опит, от опита и на социалистически, и на капиталистически страни. Може да се съжалява, че създалата се политико-пропагандна еуфория около Юлската концепция, за която имам и лична вина, не позволи да се разкрие по-пълно пред партията и сред народа значението на този документ. Самият аз дълго се колебаех дали и кога да бъде публикувана записката.

Коя бе всъщност Архимедовата точка-опора на записката? Тази точка-опора беше изводът за новото историческо съдържание. Извод, зад който отдавна стоеше една реалност в света, но ние, социалистическите страни от СИВ, не я отчитахме достатъчно пълно. Извод, чиято актуалност, според мен, се отнася и за сегашния период в развитието на България.

Идеята за новото историческо съдържание бе важна, защото именно на тази основа можеше да се извърши обновление във всички сфери на обществения и по-конкретно на политическия живот. Всъщност това съдържание засягаше проблеми, излезли на преден план и от гледна точка на света като цяло, и от гледна точка на социализма въобще, включително на социализма у нас. Не беше тайна, че ако човечеството не се развива върху нови начала, то е изправено пред самоунищожение, че социализмът бе пред дилемата: да бъде или да не бъде, че няма проблем в съвременния свят, който да не се отнася и за нас като социалистическа страна.

Да се обясняват всички тези проблеми с качествата на отделни личности, бе недостатъчно. Трябваше да се тръгне от други позиции, да се преодолеят погрешни представи, в които явлението се обявяваше за същност, формата – за съдържание, случайността – за необходимост, и което е особено важно, следствието се представяше за причина.

Целият ход на развитието ни като страна и общество показваше, че е нужно да се проведе стратегия за изграждане на ново историческо съдържание, а това бе възможно само чрез смяна на системата. Новият тип обществено устройство, основано на висока степен на развитие на производителните сили, на изобилие на материални блага, на разнообразие във форми-

те на собственост, на стимулиране на интересите и инициативата на човека, на ново културно равнище, на политически плурализъм и т.н., не може да се постигне по друг начин. Само на такава основа е възможно човечеството да реализира вековните идеали за благоденствие, за свободно развитие на личността, за изграждане на нов тип ценностна система.

Какви бяха по-конкретно схващанията ми по този въпрос? Това може да се види от самата записка. Ще приведа няколко пасажа от нея.

„... Този въпрос следва да се свърже главно с условията на научно-техническата революция след Втората световна война и особено с нейния нов етап, който започна през 70-те години. От конкретно историческа гледна точка това десетилетие е богато на многообразни факти, събития и тенденции. Енергийната криза беше проява на един дълбок процес. Западните страни започнаха тотална преоценка на своите концепции, стратегии и курсове на действие. Социалистическите страни също се сблъскаха с необходимостта да се преустройват. Фактически от тогава започна една дълбока криза в повечето страни на т.нар. трети свят. Тяхната изостаналост се превърна в глобален проблем за човечеството."

... „Същественото е, че 70-те години не бяха епизод, не бяха просто бръчка в хронологията на събитията. През 70-те години, както вече се посочи, започна дълбок прелом в развитието на производителните сили върху основата на съвременната научно-техническа революция, прелом, свързан преди всичко с компютъризацията. Производителните сили на обществото започнаха да се превръщат в производителни сили от научно-технологичен тип. Назря необходимостта от не по-малко дълбоки изменения в базата и надстройката на обществото, в начина на живот, в ценностната система на хората. Започнаха да се създават нови подходи на организация, нови норми на взаимодействие и общуване. В тези условия настъпи криза в досегашните представи, във вековни правила на човешкото общежитие, в организацията на живота."

„... Наистина формирането на новото историческо съдържание е сложен и многообразен процес, който тепърва ще набира скорост. Но за разгръщането на този процес от особено значение са 70-те години. Как се развиха нещата? Нещата така се развиха, че Развитите капиталистически страни бяха първите, които осъзнаха необходимостта от адаптация, от промени още в края на 70-те години. Би следвало да се замислим над факта, защо начело на този процес в някои от тях се оказаха неоконсервативните сили. Същевременно заслужават внимание

процесите в някои от страните, където са на власт социалдемократите. Пробивът бе извършен най-напред в икономическата област. Каквито и да бяха трудностите, развитите капиталистически държави не се спираха пред никакви социални и други конфликти, за да осигурят икономически растеж. Новото е и в това, че започнаха да преустройват важни аспекти на базата и надстройката, на организацията на обществения живот, на ценностната система. Е ли това социализъм? Естествено това не е социализъм, но главното е, че господстващите сили в западното общество, ръководейки се от интересите си, се стремят да реализират свой вариант на историческия процес с оглед на новото съдържание. Благодарение на това те укрепват своите позиции, печелят подкрепата на все по-широки слоеве."

„... Сега за нас е изключително важно да се обърнем с лице към новото историческо съдържание, което се развива в света. Защо? Защото ние не можахме своевременно да се ориентираме в новата обстановка. Ние просто робувахме на представи, които са погрешни или пък отдавна бяха загубили силата си. Представяхме си например, че нови производствени отношения могат да се изграждат, без да са налице адекватни производителни сили. Дълго време развитието на социализма ние свързвахме със съдържание, което не само ни държи на дистанция от прогреса, но и влиза в противоречие с принципите и идеалите на социализма. Ето защо кризата на ценностите, за която стана дума по-горе, е особено болезнена в нашите страни. И тази криза, както е известно, се засили в края на 70-те и началото на 80-те години. Казаното не означава, че трябва да се подценяват, а още повече да се отричат досегашните завоевания на социализма. Те са голям наш капитал, но само с това не може да се върви напред."

„... Очевидно сега за нас от първостепенно значение са две кардинални задачи. Ако искаме не само да оцелеем, но и да се развиваме, ние трябва да се разгръщаме по-нататък, за да овладеем и развиваме новото историческо съдържание, по-конкретно: с общи усилия на нашите страни да изградим съвременна производствена база; да се приобщим към постиженията на съвременния прогрес. Ние също трябва да се „отворим" към западните страни. Повикът на Ленин в условията на НЕП-а „да се учим от капитализма" днес има нов смисъл, ново звучене. От по-нататъшно развитие се нуждаят нашите постановки за социалистическата икономическа интеграция. Нейната жизненост и ефективност ще се определят и от степента на интеграционните процеси с други икономически общности. Ние трябва да навлезем в орбитата на световното стопанство, да се съобразяваме с неговите механизми и принципи, с всички произтичащи от това последици."

МЕЖДУНАРОДНИТЕ РЕАЛНОСТИ

Преди да разкажа какво се предприе в нашата страна, ще се спра на посещенията ми в Китай и ФРГ през май и юни 1987 г. Две страни, принадлежащи към различни обществени системи. Две страни с колосален материален и духовен потенциал. Страни, чиито опит и пример по безспорен начин илюстрират значението на разглеждания проблем. По-нататък ще се спра и на други аспекти на тези мои посещения. Тук обаче ще отбележа само следното.

По време на визитата ми в Китай си изясних редица въпроси, които ме вълнуваха. От особено значение за мен бе обстоятелството, че в изостаналия в миналото Китай, преминал през зловещата „културна революция", която бе нанесла огромни щети, се решаваха успешно вековни проблеми. Милиардното население беше нахранено, обуто и облечено. Бурно се развиваше производството. Създаваше се социално пазарно стопанство. В страната цареше спокойствие и увереност в бъдещето. Китай постигна всичко това, защото не само се обърна с лице към новото историческо съдържание, развито в напредналите страни, но даваше свой принос за неговото реализиране. Оказа се, че това съдържание има почва и в условията на социализма. Сегашният ход на нещата в Китай потвърждава, че е бил избран правилен път.

Ще добавя, че дори и разореният от десетилетни войни Виетнам, който до неотдавна се задъхваше в своята изостаналост, чиято основа бе порочната система, сега се възправя и бележи ускорен ръст, достоен за възхищение, именно защото се обърна към механизми, методи и подходи, присъщи по същество на новото историческо съдържание.

Няколко думи за Федерална република Германия. Бях изумен от размаха и дълбочината на научно-техническия прогрес, изобщо на цялостния социално-икономически и духовен напредък. Видях, разбира се, и нерешени проблеми. Например безработицата. Но страната се развиваше динамично. Разглеждайки заводи, в които автоматизацията е изведена на завидно равнище, запознавайки се с културни центрове, посещавайки места, където живеят и почиват гражданите, не ми оставаше нищо

друго, освен да възкликна: „Тук сякаш от всеки ъгъл наднича социализмът!“ Имах предвид не нашият – на бившите социалистически страни – социализъм, а онова ново историческо съдържание, което преобразява живота на хората и на планетата.

Кое беше основното за мен като извод от тези посещения?

В разглеждания документ подчертавах: „Главният проблем, проблемът над проблемите, който трябва да имаме предвид във всички начинания, това е новото историческо съдържание в съвременния свят, което се формира на основата на научно-техническата революция. Именно това ново историческо съдържание в базата и в надстройката, във формите и подходите на организацията, нормите на общуване и взаимодействие трябва да осъзнаем, да овладяваме, да прилагаме навсякъде. Извън тази нова реалност, без пълноценно да навлезем в нея, нашите принципи и идеали не могат да се реализират в цялото си богатство и в изграждане на материално-производствената база, и в икономическите, и в социалните отношения, и в духовния живот.“

Разбира се, всичко това не означава, че новото историческо съдържание се развива безпроблемно в капиталистическия свят, ориентирал се своевременно в новите реалности. И преди, когато работех по записката, аз бях категоричен, че в този свят – включително в най-развитите страни – са налице остри, болезнени, а в редица отношения и непосилни за немалка част от хората процеси.

Едно от решаващите предимства на Запада е, че той „яхна“ научно-техническата революция. Така той постигна огромни успехи. Факт е че въвеждането на принципно нови технологии е двустранен процес: от една страна, ускорява социално-икономическия и духовния напредък, а от друга – рефлектира върху милионите трудещи се, задълбочавайки проблемите на безработицата. Каквито и да са социалните помощи за безработните, колкото и да я обявяват за нов тип, безработицата си остава бич за хората. Никога тя не е вземала такива размери, както днес. Не е случайно, че тя е един от основните проблеми сега на развитите западни страни.

Същевременно свръхпроизводството води до ново икономическо преразпределение на света, а това намира отражение върху политиката на тези страни в техните отношения с останалия свят. Свръхпроизводството води и до борба за пазари, до циклични икономически кризи с крайно неблагоприятни последици за хората. Капитализмът още не е преодолял пропастта между бедни и богати. Драстична колизия, която ултрабогатите страни не могат да премахнат.

Българските и световните медии са пълни с информация за безработицата и бедността, за съкращаването на държавните помощи, за разширяването на дистанцията между бедни и богати, а те са в основата на растящата престъпност. Уви, човекът постигна изумителен прогрес, а престъпността се задълбочава и руши висши духовни ценности на хората, техния морал, тяхното оцеляване като Хомо Сапиенс. Според официални данни, във Великобритания престъпността се е удвоила през последните десет години. Наскоро президентът Клинтън с тревога се обърна към своята нация във връзка с опасността от растящата престъпност в САЩ.

Но едно са недъзите и противоречията в капиталистическия свят, положението на милионите безработни и бездомни, съвсем друго са безспорните постижения в научно-техническата област, в организацията на икономиката, в социалната област. Ние ще бъдем демагози, ако, изтъквайки и преигравайки със слабостите на капитализма, не видим или подценим, че Западът развива ново историческо съдържание, че овладява и прилага редица механизми, с които се саморегулира, че продължава да бъде водещ, че се развива и може да решава остри социално-икономически и духовни проблеми.

Според мен има два въпроса, които заслужават внимание. Единият е, че в сегашния обновяващ се свят трябва да се върви към изграждането на действителна единна общочовешка общност, и то с усилията на всички страни и народи, с приноса на всички социални системи. Другият е, че новото историческо съдържание и социалистическият идеал не са антиподи, че и тук е нужен творчески синтез, с което ще се обогатяват търсенията и усилията на човечеството да гради нов свят, свят с хуманни цели и перспективи.

Когато през 1988–1989 г. работих върху записката си, аз имах предвид тъкмо такъв развой на процесите. Затова настоявах, че новото историческо съдържание изисква да се преустройва и капиталистическият, и социалистическият свят. Така или иначе ние, „братската общност“, нашата страна, пропуснахме златния си шанс. Новото историческо съдържание ни се „изплъзна“.

В същото време не може и не бива да се премълчава истината, че през 1988–1989 г. в България се предприеха важни стъпки, които след 10 ноември съзнателно се заобикалят. Всъщност развитието ни през този период е низ от практически решения, с които се даде тласък на обновителния процес. Така нареченото преустройство се изпълваше с ново съдържание, подчинено на задачата за разграждането на старата система.

Смея да твърдя, че през 1987 г. външният ни дълг не беше преминал критичната граница, а според мен той изобщо не я е преминавал по мое време. Разполагахме със значителни резерви, с които, ако бяха умело и разумно използвани, можеха да се посрещнат кризисни ситуации. Връзвахме балансите. Пазарът ни бе сравнително добър. Не отидохме към авантюристични стъпки все заради грижите ни за жизненото равнище на народа. Имахме външни пазари. Изброявам всичко това, защото то позволяваше без особени рискове да решаваме съществени проблеми на новото историческо съдържание. А оттук – и на самата система.

КЪМ ПРАКТИЧЕСКИ ДЕЙСТВИЯ. ЕХ, ТОМА НЕВЕРНИ...

Доволен бях, че след утвърждаването на записката и на другите документи пристъпихме към радикализиране на реформата в икономиката. На проведения през декември 1988 г. пленум на ЦК на БКП бе „разсечен" един от най-важните „възли" – премахването на грамадата от стопански организации и организацийки, от асоциации и асоциацийки, от обединения. Възприе се принципно нова система на организация и функциониране на социално-икономическия живот в лицето на фирмите. Създадохме специална комисия, която оглавих аз. Тя за кратко време решаваше възникващи проблеми.

Започнахме с Указ 56, публикуван в началото на 1989 г. В него беше изложена държавната икономическа програма. Беше даден старт за регистриране в съда на фирми като стопански субекти. Получи се, потръгна. Бяха регистрирани стотици частни фирми. Създадоха се предпоставки чрез свободна инициатива, конкуренция и пр. да се утвърдят принципите на пазарната икономика. Без излишна скромност ще припомня – Указ 56 носи моя подпис. Той функционираше и след 10 ноември 1989 г., макар последвалите го изменения постепенно да изпразниха от съдържание негови основни положения. Премахна се главното: собствеността, и то минимум 51% от нея, да се предаде на работниците и служителите, включително и на бившите, които вече са пенсионери. По мое време започна предаването на собствеността на работниците. А после, после всичко „отиде на кино". Всичко се върна назад. Не било приватизация, казват, защото не се извършвало по законите на капитализма.

Ще припомня че на един от следващите пленуми се отиде

по-нататък. В доклада беше очертана конкретна политическа програма за нормализиране и обновяване на икономическата ситуация в страната. При това върху основата на единството между структурно преустройство, технологично обновяване и промишлено коопериране с водещи страни и фирми. Приоритетно бяха доразвити проблемите на фирмената организация, за да се даде простор за изява на фирмите вътре и вън от страната. Очертаха се насоките на всеобхватна реформа в новите условия, за въвеждане на конвертируемия лев, за изменение във валутния курс, за практическо осъществяване на акционерния принцип. С други думи, за разгръщането на пазарните елементи по целия фронт на икономиката. С оглед на това се постави задачата да се ускори разработването на пакет от проектозакони. Подобни мерки бяха набелязани във връзка с формирането и провеждането на социалната политика, както и за издигане ролята на териториалните общности.

Вижда се, курсът за преход към пазарна икономика бе в ход. Ускорено се решаваха възлови проблеми на този преход. Реално се изграждаха нови структури. И това беше не имитация, а конкретна практическа работа. Времето не стигна, за да се внесе в парламента подготвеният пакет от закони. Да, и с тях бяхме успели. Но, както се казва, черна котка пътя ни пресече. С ръка на сърцето ще призная. Да. Ние вече изграждахме социално пазарно стопанство. Но не забравяхме главното – грижата за благосъстоянието на народа.

Рискувам отново да привлека нечия завист и злоба, но в „Живково време" не само се даде постановка, но се и пристъпи практически към принципно нови решения в областта на сътрудничеството с развитите западни страни. От търговия, базираща се предимно на покупко-продажбата, се пристъпи към промишлено коопериране и създаване на консорциуми. В новите условия на преден план в сътрудничеството беше изведен нашият бизнесмен, нашият стокопроизводител, а не както дотогава – бюрократът, функционерът.

Пристъпихме към разбиването на монопола на редица организации във външната търговия. Наченахме и качествена промяна в структурата и функциите на нашите посолства и търговски представителства. Извършихме редица изменения в правно-нормативната уредба, за да се създадат условия всеки кадърен стопански деец и всяка ефективно работеща стопанска организация сами да се справят с валутните си проблеми. Не постоянно да гледат нагоре и да търсят нови кредити. Опростихме и условията за привличане на чужди капитали и технологии, без „бирнически настроения".

Предстоеше прилагането на стимулираща данъчна система за гарантиране интересите на чуждестранните инвеститори, за внасяне на устойчивост на отношенията между нашите фирми и чуждестранните партньори. Бяха уточнени отраслите, които са приоритетни в развитието на тези процеси. Започна създаването и на специални икономически и свободни стопански зони. Извърши се реформа на банковата система. Създадоха се над десет нови търговски банки на пазарен принцип.

Питам – бяха ли тези мерки стъпки по пътя на смяната на системата? Да, бяха. Никога дотогава не бяха предприемани такива радикални решения. Тук държавата не допускаше никакви компромиси.

Предстоеше да се извърши пробив при създаването с участието на трудещите се на огромни пенсионни фондове, на здравни фондове, на фондове на организации с идеална цел. И всичко това – на базата на собствени средства. Ние вече разполагахме със значителен „капитал“, който дотогава бе фактически мъртъв, защото не се „движеше“. Разкриха се възможности да се осигуряват пенсии равни, а в някои случаи и по-големи от заплатите при определени условия, както и фондове, с които да се премине изцяло към безплатни лекарства, почивка и т.н.

Пак ще попитам – беше ли това смяна на системата? Да, вижда се, че не на думи, а на практика вече се осъществяваха императивите на т.нар. ново историческо съдържание чрез промяна на системата.

Междувременно успяхме да обсъдим и отхвърлим дотогавашните тези за разпределителните отношения, които дълго време бяха спирачка на мотивацията за труд. Защото те се израждаха или в уравниловка, или в социално разслояване, което не се основаваше на реални трудови резултати. Това, разбирахме го, доведе до създаването на паразитни прослойки. Заехме се и с този „възел“, за да гарантираме действително социално равенство и социална справедливост, почиващи на разпределението според количеството и качеството на труда. Без да се допусне нито класово разслоение, нито социален паразитизъм, ние искахме да поставим нещата на такава основа, като осигуряваме заплащане в зависимост от това как се работи.

Естествено, това създаваше условия за подоходно разслояване, за разширяване на многообразието на интереси на хората. Но ние бяхме за разгръщането на такива процеси. Целта ни беше подоходното разслояване да се основава единствено на разпределението според труда. Това означаваше да се ликвидират деформациите и незаконното обогатяване, да се изменят пропорциите по отношение на интересите.

И това беше реална стъпка към разграждането на системата.

Не без чувството за мярка ще добавя още, че широко място в практическата ни дейност зае и въпросът за гражданското общество. Формулата бе изработена – държавата трябва да се „вгради" в това общество и да бъде негов подчинен елемент. Предприехме и първите стъпки за извеждането на партията от монополното ѝ положение, както и от структурата на властта. Местните партийни органи и организации не бяха вече предишните феодални и всемогъщи структури. В самия Централен комитет също настъпиха изменения. Преди 10 ноември някои от т.нар. дисидентски организации фактически бяха узаконени. Предстоеше преоценка на редица събития след 9 септември 1944 г. Включително за политическа и съдебна реабилитация на Никола Петков и други репресирани дейци. Реабилитирани бяха репресираните от сталинизма кадри – емигранти в СССР.

Непосредствено преди 10 ноември 1989 г. остро поставихме въпроса за смяна на системата в организацията на духовните ценности и общности. Искахме да дадем на интелигенцията, на нейните звена и съюзи огромна власт, като изградим самоуправляващи се общности с широки права. Така интелигенцията и със своето творчество, и със своята будна съвест, и със своя непосредствен влог в решаването на въпросите трябваше да присъства навсякъде и във всичко.

Спомням си, че по този повод през 1989 г. се обърнах към интелигенцията с призив да стане инициатор и да създаде мрежа от творчески клубове, движения, съюзи, дружества. Дори нещо повече. Призовах тя да даде тон и пример за инакомислие. Да, да! Да изразява несъгласие с официалните тези, за да се внасят корективи. Призовах също правилно да осветляват противоречията, които можеха да възникнат в процеса на формирането на новите икономически и политически структури.

Надявам се, че бях убедителен, привеждайки примери, размишлявайки. Така ние заложихме и предпоставки за смяна на системата в целия ни обществен живот чрез създаване на саморегулиращо се общество в условията на самоуправлението. В миналото това бе провъзгласявано само в теоретичен аспект. Признавам, дълго време робувахме на представи, че социалното управление при социализма е въпрос преди всичко за ролята на комунистическата партия. Но и в това отношение внесохме коренна промяна във вижданията и практическата ни дейност. Провъзгласихме и започнахме да провеждаме тезата: новият тип обществени структури в лицето на самоуправляващите се общности да имат подобаващи права, отговорности и задължения.

Кое беше новото ли? Трябваше да прехвърлим основната част от властта и нейните функции върху самоуправляващите се общности. По такъв начин те щяха да станат субект на голяма власт, субект, който се разпорежда с властта, субект, който упражнява власт. Новото бе в това, че тези именно социални общности щяха да бъдат онези звена в нашата обществена система, където хората щяха да решават основните си икономически, социални, политически и културни въпроси.

Дълбоко в себе си вярвах, че да се демократизира обществото, това означаваше наред с другото да се разгръща дей-ността на самоуправляващите се социални общности. Няма и не биваше да има в тази обстановка други „центрове" или „звена", където да се поставят и решават парещите въпроси.

От такива позиции ние изведохме постановката, че нито държавата, нито партията, никой, абсолютно никой не може да бъде сила, която стои над обществото, над самоуправляващите се общности.

И накрая. За да бъде създадена нормативна база за промяна на съществуващата система, бяха наложителни генерални изменения в конституцията. Като председател на образуваната парламентарна комисия за изработване на новата конституция аз предложих да се формира работна група от добре подготвени юристи, социолози, философи, историци. На определен етап бяха проведени консултации и с чуждестранни специалисти. Този колектив вече работеше върху проекта на тезиси за нова конституция.

Бих бил не само удовлетворен, но и щастлив, ако някой се наеме и публикува днес проекта за тезисите, за да види народът как по „Живково" време с „Живково" съдействие се предвиждаше не промяна в „Живковата", а създаване на качествено нова конституция. Сигурен съм, ще се намери и Тома Неверни. Готов съм да му съдействам, за да се запознае със самия проект...

ОТ ЕРОЗИЯ КЪМ ПРОВАЛ

Шокиращо е, да. Но това бе само едната страна на въпроса, свързана с истината за положението у нас през последните години. Вижда се, ние изминахме нелек път за търсене на изход от създалото се неблагоприятно положение в страната. Но в края на краищата стигнахме до идеята за трансформация на съществуващата система. Това бе, повтарям, само едната страна.

Другата? Защо въпреки правилните постановки, които въз

приехме и изстрадахме, в страната се развиваха и неблагоприятни процеси, които засегнаха и икономиката, и социалната сфера, и духовния живот.

Някои правят нечистоплътен опит да прехвърлят вината на Живков и „живковистите". Това е абсолютна фалшификация. То е в противоречие с истината, с реалните факти на живота. Вече писах, рухването на старата система беше историческа потребност. Заедно с това нито една социалистическа страна не можеше сама да извърши промяната. Всички ние бяхме тясно свързани със СССР. Преустройството можеше да напредва, ако този процес се разгръща в Съветския съюз. Ние приветствахме това, което бе подето в СССР.

А що се отнася до нашите отношения със Съветския съюз, знае се, те винаги са били добри. И това бе естествено както от историческа и културна, така и от икономическа и политическа гледна точка. В условията на многогодишна конфронтация на международната арена нашият съюз с Москва бе гарант за съществуване и оцеляване. Същевременно СССР бе за нас неизчерпаем източник на суровини и безкраен пазар за реализиране на нашата продукция. Не е случайно, че много години ние се развивахме стабилно и динамично.

Какво се получи на практика? С горчилка го изписвам – ние не можахме да постигнем единомислие и единодействие в преустройството на нашите обществени системи. Така, за съжаление, всяка страна беше оставена сама да провежда преустройството. Бяха загубени няколко години. Вместо да се предприемат радикални и гъвкави ходове, преустройството в СССР прие вид на книжен „бум". Не се осъществиха ефективни мерки за промени в икономиката и в другите сфери на обществения живот. Това започна да поражда центробежни и разрушителни сили, които доведоха не само до изостряне на националните отношения, но преди всичко до застой, разкапване и накрая до анархия, до разпадане на Съветския съюз, до отказ от социализма.

Естествено, това не можеше да не се отрази върху другите социалистически страни. Първи почувстваха удара от разстройството на икономическите връзки в СИВ Унгария, Полша и Чехословакия. Нашата страна последна започна да изпитва тези удари благодарение на натрупания икономически, политически и социален потенциал от миналото. От 1985 г. насам стокообменът ни със СССР се съкрати с 30 на сто. С около 40 на сто спаднаха икономическите и стопанските връзки с другите страни от СИВ. Това се отрази тежко на икономиката и пазара в България. От 1985 г. той започна прогресивно да обеднява, а цели

отрасли и производства загубиха както своя суровинен тил, така и своя дългогодишен пазар.

Ние, разбира се, не стояхме пасивни през това време. Многократно поставяхме въпроса, че ежедневно ерозираме. Нашите предупреждения за катастрофалните последици от политиката на самоцелно преустройство, необвързано в единна стратегия и тактика на всички социалистически страни, за това, че то неизбежно ще доведе до икономическа и политическа разруха, останаха глас в пустиня. Запазени са много документи от срещи на равнище секретари на централните комитети, а също и на Политическия консултативен комитет на страните от Варшавския договор, в които се даваше израз на тази тревога. Глас в пустинята останаха и моите тези за необходимостта от провеждането на новото историческо съдържание в страните от социалистическата общност.

Днес ние не можем да не признаем, че кризата, настъпила в СССР след 1984 г., се отрази и у нас. Ние имахме мощности и кадри, но нямахме суровини и това доведе до намаляване на търговията. Особено като се има предвид, че само 5 на сто от стокообмена и производствените ни връзки бяха с развитите капиталистически страни.

Печален е и фактът, че социалистическите страни не оцениха навреме промените, които започнаха да се извършват в капиталистическите държави в резултат на научно-техническата революция. Смяната на приоритетите в съветската външна политика имаше тежки последици за съдбата на икономиките и на народите в Източна Европа. Дотогавашната политика на опекунство и натиск се смени с обратното – политически, икономически, финансов, технологичен и организационен вакуум, който нито една от социалистическите страни не можеше да запълни сама.

Ето такива бяха обективните причини. Влияеха, естествено, и някои субективни фактори, но те не бяха определящите. Трагична е истината, която след 10 ноември се прикриваше с безброй произволни измислици и фалшификации. Лъжеха народа ни, безсрамно го лъжеха. Само че не можеш да заблуждаваш дълго време един народ, и то народ като нашия – препатил, стъпил здраво на земята, мъдър...

Тръбяха в три гласа, че не съм имал куража, не съм намерил сили в себе си да увелича цените, въпреки че съм съзирал икономическите затруднения. Но това не е вярно! Просто съзнателно не исках да предприемам подобен ход, преди да са изчерпани всички налични възможности. А възможности имаше. Твърдя го съвсем отговорно.

Защо трябваше да бъде наказан българинът? И то наказан жестоко. Заради авантюристичния, недомислен, разсипващ икономиката курс на перестройката. Посредством безпрецедентно неспазване на подписаните договори и предварителни договорености на държавно ниво! Каква е, питам, моята вина за всичко това? Може би бях нарушил някакви клаузи в ущърб на народа си? Или бях поощрявал една авантюра далеч извън границите ни?

И през тези години българинът бе работил нелошо. Творил бе, създавал бе блага. Защо трябваше да бъде изложен на съсипващи трусове, когато те спокойно можеха да бъдат избегнати? Налагаше се да се направи завой. Остър, но и пределно гъвкав. Нали минавах за „хитрец", трябваше да успея и този път...

Ако до 1986 г. в определена степен компенсирхме недъзите на системата с осигурените суровини и пазари, след това единственият разумен ход бе да се измъкваме постепенно. Да се спасяваме с всички възможни средства. Срещах невероятна съпротива. И у нас, и в Москва. Толкова ми се искаше да я преодолея, както е бивало в други времена, но...

Хаосът и анархията бяха една от отличителните черти на кризата на социализма в страните от Източна Европа. Ние видяхме опасността и с цел да ускорим обновителните процеси предприехме, както вече писах, редица мерки. Но съм длъжен да кажа, че нашата юлска програма беше посрещната, най-меко казано, с недоверие от редица партньори. Нещо повече. Натъкнахме се на ревност и на съпротива.

Спирам се на този кръг от въпроси, защото и от теоретична, и от практическа гледна точка ще бъде коренно погрешно да се мисли, че крахът на социалистическата общност, включително разпадането на Съветския съюз, е бил, образно казано, генетично заложен в самата същност на социализма. Погоре аз се опитах да покажа, че системата бе изживяна и рано или късно тя трябваше да бъде сменена от самите нас, от нейните автори и актьори. Но това съвсем не означаваше отказ от социалистическия обществен строй, от идеала, за който се борихме десетилетия. Опитах се също да разкрия извращенията, присъщи на системата, извращения, засягащи всички страни на обществения живот.

Узряхме, както се казва. Историческа потребност бе да се формира нова система, която да разкрива широки простори и перспективи за осъществяването на принципите на социализма. Друг е въпросът, как конкретно и в какъв отрязък от време щеше да се реализира този процес. Друг е също въпросът, че

по-изостаналите страни трябваше да изминат трънлив път, предопределен от логиката на историческото развитие.

Оказа се, че още от самото начало, когато Горбачов бе избран за генерален секретар, той е заигравал с нас, с всички страни от СИВ, с техните ръководства. Това се отнасяше за каквото ли не. Отнасяше се пряко или косвено до проблемите и на политическите, и на икономическите взаимоотношения. Редица неща, свързани с отношенията между социалистическите страни, той обърна буквално с главата надолу, без да ги обсъди и съгласува с нас. Разбира се, това не му пречеше да бъде винаги йезуитски усмихнат. Всичко се провеждаше зад гърба ни, вече го посочих. Проблемите на отделните страни бяха известни на съветското ръководство, но шумно рекламираният „интернационалист“ ни остави да се оправяме сами.

Нещо повече. Същият този генерален секретар ни продаде тотално – като общност от държави, като сравнително млад обществен строй, като военен договор, като СИВ... Продаде всичко и сгромолясването на социалистическата общност дойде „естествено“. Историята ще помни този трагичен развой!...

Късно разбрахме, че с нас се демагогства. Демагогстваше се с всички. Така по време на последната фаза на кризата в ГДР намиращият се също в последната фаза на своята кариера лидер не се посвени да отиде в Берлин, за да участва в тържествата по случай годишнината от създаването на републиката. Зад този флирт той се опита да прикрие своето предателство.

Зад неговата демагогия се прикриваше и една рядко срещана безскрупулност. Спомням си такъв случай. През май 1987 г. на връщане от Китай се отбих в Москва. Така се бяхме уговорили. В предварително съгласувания час аз бях в Кремъл за уречената среща. Повече от тридесет минути чаках в коридорите.

Целта бе ясна – накараха ме да чакам, за да ме унижат. Или за да ме „накажат“, че съм се осмелил да отида до „съперника“ Китай преди тях. Пък аз бях тръгнал с отворено сърце за всичко ново, разумно, полезно, осъществявано в тази велика и мъдра социалистическа страна.

По-същественото в случая бе моята оценка за Китай и реакцията на съветския лидер. Започнах разказа си с пазарния механизъм, който в съчетание със социалистическите принципи осигуряваше икономически разцвет на страната. Разказвах му, въпреки че предчувствах неговия гняв. Той слушаше мълчаливо, с видимо напрежение. Изслуша информацията ми и отсече: „Нашето посолство има сведения, че китайското ръководство си е поставило задачата през следващия век Китай да

бъде най-великата държава! Другарю Живков, от тук трябваше да започнете!“ Не му останах длъжен: „Слушайте, другарю Горбачов, над един милиард човешки същества са задоволени. Има пазар. Този факт трябва да ни накара да се вгледаме, да се вслушаме в новото, което се създава в Китай. А то е резултат на пазарния механизъм. Разбирате ли ме?! Милиарден Китай има реален пазар!...“

Върхът на айсберга обаче се показа по-късно. На нашата среща през октомври 1987 г. в Кремъл, когато Горбачов напълно се убеди, че аз оставам верен на себе си. Че умея и мога да защищавам своите позиции. Тогава той излезе от привидното си равновесие!...

Случи се и още нещо! Макар и очаквано, но невероятно скандално! Най-грубото „обработване“ на наши ръководни кадри, посещаващи по различни поводи съветската страна. Сещате се, надявам се, че става дума за настройването им срещу мен!... Внушавано им е било че не може и не трябва да се допуска партията да бъде превърната в обикновен съюз от съмишленици. Че не трябвало да ѝ се отнема доминиращата ръководна роля в обществото. Така, както бил искал Живков. Че не можело да се „върви“ с капиталистите и т.н.

В партийните архиви се намира записка на Петър Дюлгеров. Споменавам за нея, защото е документирана. Посещението му в Съветския съюз по синдикална линия било използвано, за да бъде „обработван“ и той в този дух...

Вижда се, че от Москва срещу мен се провеждаше насочена ударна кампания. Някои от „обектите“ на обработка било в СССР, било в България идваха при мен и сами споделяха. Други – не. Бях осведомен, че и вътре в страната систематично се правеха опити за въздействие. Ех, братя, братя!...

Нещо повече. Знаех кои главно са тези, които извършват или по чието указание се върши обработката. При това обработката се осъществяваше „многовариантно“ – чрез създаване на погрешни, илюзорни представи. Чрез заплахи и изнудване...

Около мен, в моето „обкръжение“ имаше хора, за които знаех, че заиграват. Заиграването, оказа се, не било никак, ама никак „безобидно“. Или на дребно! В ход беше пусната арогантна кампания. Тези, които не се решаваха да излязат открито срещу мен и... да спорят, да се противопоставят, възприеха друг курс. Започнаха да инспирират действия, с които целяха да създадат и във вътрешен, и в международен план невярна представа за протичащите в България процеси. Тъжна и недостойна история. И същевременно – твърде „човешка“, ако не забра-

вяме амбициите, самолюбието, кариеризма, които пораждаше твърде често „реалният социализъм“.

Назряваха ли в последните години дисидентски прояви? Да, назряваха. В началото бе трудно дори да го допусна, но събитията и логиката на техния развой ме убедиха, че това не е случайно.

През септември-октомври 1988 г. проведох нещо като „мозъчна атака“ за възможните варианти в този процес. Някои от дисидентските прояви бяха вече факт. Много от участниците смятаха, че целта на дискусията ни е да търсим „теоретични“ аргументи, за да се пресекат дисидентските прояви. Още в началото за мене беше ясно, че подобни прояви трябва не само да не ни смущават, а напротив – да се оставят да се развиват. Имах предвид, че сблъсъкът на различните мнения ще подпомага появата и растежа на новото. Не виждах нищо нередно в това да се изразява несъгласие. Отидох по-нататък. Ако ние осъществяваме смяна на системата, обяснимо е, че в този сложен и противоречив процес ще се формират различни политически сили, което на практика би означавало да се създаде политически плурализъм.

Повечето от тези неща бяха още в сферата на нашите намерения. Макар че практическото решаване на някои въпроси беше в ход, имаше факти, които ме смущаваха. Смущаваха ме например проявленията на двуликия Янус. Затова пресичах обяснения за подробности, за конкретни имена. Сервилните доносничества от хора, изричащи думи с апломб зад гърба ми. С омерзение, пряко волята си, понякога се сещам за тези пластелинени личности. След ноември 1989 г. те щяха да бъдат вече герои. Не завиждам никому за такъв „героизъм“!

Основният въпрос беше друг. Никога не съм си представял преустройството без плурализъм. Едновременно с това никога не съм заигравал с него. Защото си давах сметка, че и наймалката грешка тук може да ни струва скъпо. Аз бях не за самоцелен плурализъм, а за разгръщането му на реална демократична основа. Неговите граници трябваше да са очертани преди всичко от Конституцията и от законите. Тези промени предстояха. Затова не утвърждавахме появяващите се организации и дружества. За съжаление това продължи повече, отколкото трябваше.

Но нека се върна към изходната си мисъл. За мен въвеждането на действителен плурализъм не означаваше, че един ден хората ще се събудят и ще научат за „декрет“, с който се разрешава създаването на различни партии, движения, клубове... Плурализмът би бил дълбока и реална промяна, ако е органична

част от процеса на съзиждането на съвременно гражданско общество с всичките му атрибути. В началото на 1989 г. аз подготвих специален документ, в който се излагаше тезата за гражданското общество.

Повод за това бяха нашумелите случаи, обявени от някои заинтересовани люде за ярка проява на дисидентство. За съжаление и досега не стихват спекулациите, с които се цели да се докаже, че преди 10 ноември в недрата на българското общество се развивали здрави реформаторски сили, противопоставили се на тоталитарния режим. Тогава дълго се колебаех дали си струва да се спирам на всичко това. Отчитайки, че се касае за псевдоопозиционни прояви, чийто резонанс сред обществеността не бе за пренебрегване, аз реших да поставя този кръг от въпроси в партийното ръководство.

За какви прояви всъщност ставаше дума? Първата дисидентска „проява“ бе свързана с прожектирания през март 1988 г. документален филм за тежката екологическа обстановка в Русе и със създаването на така наречения Русенски комитет. Както съм пояснявал и друг път, тогава нашето ръководство положи огромни усилия за решаването на този проблем. Не случайно бяхме обявили, че русенският случай е проблем с национално значение. Водих многократно разговори с Николае Чаушеску. В края на последния ни разговор заявих, че няма повече да се срещам с него, ако не бъде премахната причината за геноцида на русенските граждани. Чаушеску си замина, без да пророни нито дума. Впоследствие по линия на Министерството на външните работи и посолството не само протестирахме, но и отправихме предупреждение, че обмисляме въпроса за скъсване на дипломатическите отношения. Направихме пред румънската страна дори декларация, че сме готови с наши средства да изградим такъв завод, какъвто бе заводът замърсител в Гюргево. Дойдохме до извода, че ако се наложи, може да се изместти и Русе. Предприеха се ред мерки за премахване на източниците на замърсяване в самия град Русе.

В резултат на всичко това румънският завод – главният замърсител, бе демонтиран. Той бе със съветско оборудване и изнесен. После се оказа, че има и втора площадка-замърсител. Агонията продължи. Продължиха и нашите усилия. Въпреки нееднократните покани на Чаушеску да посетя Румъния, аз категорично отказвах. Не се уморявах да повтарям, че така ще бъде дотогава, докато не се реши проблемът с обгазяването на Русе. Естествено, война не можехме да обявим, но ние нямахме намерение да се примиряваме. Бяхме настойчиви и настъпателни. Не допуснахме никакви, абсолютно никакви компромиси.

Ето в такава обстановка се свика събранието за Русе, про-

жектира се филм и се избра Русенски комитет. По принцип ние нямахме нищо против подобна проява. Аз дори се гордея, че българската интелигенция се възправи срещу сполетялата ни беда.

Какво ни смути тогава? Смути ни това, че на събранието присъстващите не бяха информирани обективно за състоянието на нещата. Не беше изяснено пред тях за предприетите сериозни стъпки за решаване на проблема, за това, че с него сме се занимавали на най-високо равнище. А още по-смущаващо бе, че част от ораторите бяха представили в изопачена светлина въпросите и бяха хвърлили необосновани нападки и обвинения срещу ЦК и Министерския съвет, създавайки по този начин условия за развихряне на недоволство сред нашата общественост. Нищо, абсолютно нищо от вече направеното не е било изнесено и обяснено на събранието. Това събрание фактически се бе превърнало в своего рода интелектуален плювалник, в който са се упражнявали и състезавали по наплюване хора, претендиращи да бъдат съвест на нацията. А всъщност с действията си те създаваха допълнителни пречки. Не е случайно, че от това се възползваха някои зложелатели на социалистическа България...

Как трябваше при това положение да реагира Секретариатът на ЦК на БКП? Трябва да кажа, че по принцип той постъпи правилно. Реши се да бъдат поканени членовете на Русенския комитет и да им се обясни стореното до момента. Така се и постъпи. Част от поканените продължиха да отстояват своите позиции, с които се отричаше извършеното дотогава от съответните партийни и държавни органи. Нещо повече. Продължиха да ги упрекват в бездействие и едва ли не в провеждане на една безотговорна политика.

Мисля си дали пък не целяха с тези си действия да останат в историята като герои, като спасители на бедстващ български град. Като дисиденти, дръзнали да афишират публично и смело своите позиции. Какво още можехме да направим, за да ги убедим, че на най-високо равнище се върши дори невъзможното? Повторно проведената среща също не даде резултати. Не беше ли уместно, питам се днес с горчилка, при такава ситуация една уважаваща себе си партия да изключи част от тях от своите редове?

С голямо разочарование и с известно недоумение днес се питам още по-настойчиво. Бяха ли това действително дисиденти, инакомислещи? Инакомислещи, стоящи на родолюбиви и хуманни, на честни позиции? Защото това, което правеха някои от посочените „герои", беше проява не на инакомислие, а на

нещо друго. Те, съзнателно или не, не зная, създаваха трудности, изопачаваха реалното положение, служеха си с измислици. В крайна сметка – пречеха на правилното, най-разумното уреждане на въпроса. Това не бяха дисиденти в оня смисъл, в който се представяха пред обществеността – борци за истината, за справедливостта, за човешките права. Те бяха имитации на дисидентство...

Спомням си, в годините на преустройството, особено след 1987 г., имаше и други подобни случаи. През есента на 1987 г. бяха отстранени от БКП четирима преподаватели от Софийския университет.

Междувременно зачестиха интервютата и изказванията на критично настроени интелектуалци по западни радиостанции. Подобни прояви, повярвайте, не ме смущаваха. Давах си сметка, че в условията на политически плурализъм е нормално да се проявява открито критицизъм, да се показва несъгласие с едни или други постановки и решения. Не виждах нищо нередно в това и от други съображения, за които стана дума по-горе.

Същевременно не можеше да не се реагира на това, че някои от „архитектите“ на тези инициативи афишираха не болка за народа и за съдбата на родината, а стремеж да изопачават реалното състояние, да игнорират усилията да се преустрои обществото, да клеветят хората, които влагаха сили и енергия за обновяването на България. И всичко това – в разрез със съществуващите закони и морални принципи. Как трябваше да се реагира на подобно „дисидентстване“?! Имаше, разбира се, и изключения, за които ще стане дума по-нататък.

Особено внимание заслужава случаят с Клуба за подкрепа на гласността и преустройството, създаден през 1988 г. От голямо значение беше фактът, че клубът декларира на думи своята причастност към идеите на преустройството, заложени в юлската концепция, а също своята готовност да излиза с идеи и предложения за решаване проблемите на страната. В същото време болшинството, ако не всички членове на клуба, открито демагогстваше с демокрацията, създаваше трудности, пускайки в ход разни измислици за страната и съществуващите порядки.

Ето в такава обстановка ние трябваше да търсим нови идеи и модели, да създаваме елементи, присъщи на гражданското общество, като по този начин се залагаха основите на широк плурализъм. Някои формирования фактически бяха легализирани. Коригираха се ред погрешни, прибързани и непремерени мерки спрямо отделни лица. Бяха отстранени от ЦК и държав-

ния апарат хора, които със своето противодействие къде съзнателно, къде – не пречеха на обновителните процеси.

През 1988–1989 г. за мен не беше тайна, че в страната се групират хора, ръководени пряко от съветската дипломатическа мисия. Наши известни дейци бяха „обработвани" и при посещенията си в Съветския съюз. Окуражен от промените в света, не допусках, че организацията срещу промените в България е отишла толкова напред. Че ще придобие такъв уродлив вид. Основните постановки и насоки за развитието на обществото, за преструктурирането на икономиката бяха ясни.

Редица лостове за икономическата промяна бяха освободени. Бяхме предоставили милиарди на фирмите. За мен най-важното беше да не се забатачи икономиката. Бяхме навлезли във фаза, опасна за страната. Ако трябваше да спрем, щяха да се нанесат неоценими, непредвидими вреди на икономиката. Защото вече бяхме задвижили основните механизми. Всичко трябваше да се регулира. Парламентът и правителството щяха да излязат с насрещни нормативни актове.

Да не се спира промяната. Това беше императив! Дори в протакането, в задържането беше заложено пагубно отражение върху цялостното ни бъдещо развитие.

Ето това е единият момент, който бе крайно неблагоприятен за провеждането на радикални реформи у нас. Само за няколко години рухнаха изгражданите с десетилетия производствени, технологични и финансови връзки. Това създаде крайно неблагоприятна ситуация, която започна да задържа процесите на преустройството. Наложи се нещо, което не можеше да не ограничи ефективността, бързината и последователността на реформите у нас. Натрупаният в миналото потенциал започна да се изчерпва. Във връзка с усложняването на обстановката в някои социалистически страни през 1989 г. изпратих ново писмо до Михаил Горбачов. В него обосновавах необходимостта да се разберем и да разработим мерки за излизане от кризата. Но и това мое писмо остана без отговор...

НОВИЯТ МИНИСТЕРСКИ СЪВЕТ

Неудачният екип на Министерския съвет, по-специално в лицето на Георги Атанасов и Андрей Луканов, не създаваше благоприятни условия за хода на реформите. Докато решенията на Централния комитет и Политбюро очертаваха радикални мерки в областта на икономиката, Министерският съвет про-

явяваше безотговорност, нерешителност и липса на инициативи. Нито едно от нашите решения не беше изпълнено. Дори нещо повече. От Министерския съвет в Централния комитет се внасяха нереални планови показатели, в резултат на което се вземаха неверни политически решения.

Особено важно е да се знае, че ние се сблъскахме и с недобросъвестност, което ставаше за сметка на националните интереси. Именно затова на посочените тогавашни членове на Министерския съвет могат да бъдат зададени следните въпроси:

Първо. Защо пет години подред правителството е изграждало валутния баланс на страната на база на планиран износ за 3,6 милиарда долара, след като в продължение на 4–5 години той е достигал едва 1,5 – 2 милиарда долара? Именно валутният баланс на страната е заблуждавал всички в политическото ръководство, като е бил представян баланс за около 4 милиарда. Т.е. за няколко години се е криела разликата от няколко милиарда долара между вноса и износа. Това на практика всъщност доведе до валутната задлъжнялост на страната.

Второ. Защо правителството и по-точно Андрей Луканов анулираха такива постигнати договорености, според които Заводът за тежко машиностроене в Радомир за две години щеше да осъществи производство в размер на 600 милиона долара, а за пет години – производствена програма за 3 милиарда долара, като 35 на сто от износа се гарантираше от Япония? Вместо това заводът бе „прикачен“ към съветски машиностроителни и металургични заводи, които за 100–150 години не можеха да изплатят изградените производствени мощности.

Трето. Защо съответните дейци от Министерския съвет не изпълниха многократните решения на Политбюро за преустройство на системата на външната търговия и подчиняването на външнотърговските организации на фирмите производители? Години наред мнението на правителството саботираше тези решения.

Четвърто. Защо правителството години наред задържаше сключването на договори със САЩ, които гарантираха проучването на нефтонаходища в Черноморския шелф? Вместо това се сключи договор със съветски организации, с което се загуби време и на практика не се постигна нищо.

Пето. Защо при проектосметна документация за газопровода между СССР и България с първоначална стойност от няколко стотин милиона долара на практика той надскочи 1,5 милиарда?

Шесто. Защо валутната комисия при Министерския съвет

похарчи 700 милиона долара от валутния резерв, като се опита да скрие това от управителя на Българската народна банка Васил Коларов и лично от мен? А, както е известно, председател на тази комисия беше Андрей Луканов.

Тук аз посочих само няколко примера. Бих могъл да продължа тяхното изброяване. Но и те са достатъчни, за да се види как със своите действия Министерският съвет на практика проваляше правилни политически решения.

Нямаше нито един кардинален въпрос, който да бъде подхванат с нужната сериозност и отговорност от тогавашното правителство. Така се трупаха проблеми и „топката" като правило се прехвърляше в Централния комитет и Политбюро. Ако трябва да се говори за моята политическа отговорност, един от съществените моменти в тази отговорност е, че не внесох навреме въпроса за кадровото обновление на Министерския съвет.

Сега се правят спекулации, като се твърди, че никой не е смеел да взема решения, без да ги съгласува с мен. Истината е, че нито аз, нито някой друг се е бъркал в работата на Министерския съвет. Например в последните три години преди 10 ноември 1989 г. въпросите за решаването на нашите задължения бяха изцяло предадени на Министерския съвет.

Стилът на работа на правителството се предаваше на местните органи на управление, които също проявяваха непоследователност, безпринципност и непрофесионализъм. На практика правителството се оказа дестабилизиращ фактор в развитието на преустройствените процеси.

Вижда се, ние нямахме преди всичко благоприятните политически и международни условия за цялостна промяна. Всеки опит за такава промяна се натъкваше на идейна догматика, обвинения в ревизионизъм или авантюризъм.

Имаше ли изход? Ще повторя: да! Имаше! Реалностите показваха, че изходът е в отварянето към Запада и възприемането на всички онези модели на организация и управление, които съвременната цивилизация бе създала. Самият Запад също проявяваше такава готовност. Неговите интереси, желанието да се интегрират социалистическите страни в световната икономика изискваха нови и по-смели подходи, включително и отказ от политическия натиск. Пример за подобен реалистичен подход е сегашната политика на Запада към Китайската народна република.

При това положение за социалистическите страни се очертаваше една разумна алтернатива. Да обединят усилията си и да мобилизират всички свои резерви, като същевременно се отво-

рят към Запада, за да развият пазарна икономика, многопартийна система и т.н. Но без взривно сътресение. От това бе заинтересован и Западът. Косвено потвърждение е фактът, че по признание на техни сегашни лидери самият Запад се бе оказал неподготвен за промените след 1989 г. Така че съществуваше реална възможност да се избегнат икономическите затруднения, да се запази политическата стабилност, да се осигури максимално безболезнен преход към изграждане на нов тип система.

ЗА СТРАТЕГИЯТА НА ЗАПАДА

Аз следях внимателно процесите в международния живот. Водеше се гигантска битка между силите на мира и разбирателството и силите, които бяха заинтересовани от раздухването на омразата и заплахата от термоядрена война. Далеч съм от мисълта да отъждествявам тези „две страни“ с тогавашните две системи. В тази обстановка заслуга имаха Брежнев и Горбачов. Постепенно надделяваше разумът. Постигнати бяха сериозни договорености. Но оставаха най-кардиналните проблеми.

Когато бях във Федерална република Германия през юни 1987 г., ми направи впечатление, че Хелмут Кол се спря набързо (говоря така, изразявайки старите си симпатии към този мъдър приятел на България) на въпроса за нашите двустранни отношения. Изразявайки готовност да ги развие, той разгледа по-подробно глобалните проблеми на разоръжаването. Очевидно той смяташе, че в мое лице има човек, с когото може да сподели тревогите си, знаейки че съм представител и на страна-членка на Варшавския договор. Неговата тревога бе свързана с разположените в ГДР ракети с малък радиус на действие, които покриваха цялата територия на Западна Германия. Нали на карта бе поставена съдбата на родината му и от двете страни на германската граница. Негова тревога бе и изобщо ядреното въоръжаване.

Тогава останах с впечатление, че за Хелмут Кол решаването на този въпрос е един от основните фактори, за да се постигне така желаното от нас отваряне на Запада към социалистическите страни. Впечатлен бях, че в разговора ни изобщо не бяха споменати правата на човека. Той просто градираше проблемите.

Другият основен фактор, разгледан в нашия разговор, се отнасяше до това, какви възможности съществуват в социалистическите страни за отваряне в областта на икономиката. Кол

не направи дори намек за „човешките права“ като условие, за да се разгърнат икономическите връзки. Това също ме убеди колко мъдър бе моят домакин. Западът се задъхваше от свръхпроизводство и от други икономически проблеми и той се нуждаеше от пазари. Главно от пазарите на Изтока.

Впечатли ме интересът на Кол към моето мнение за положението в СССР и Китай, а и в някои други социалистически страни. Сърцевината в този интерес бяха посочените два проблема. И обяснимо бе защо. Разумният западен политик много добре си даваше сметка, че какъвто и да е напредъкът на САЩ в областта на ядреното въоръжаване и създаването на системата, наречена Инициатива за стратегическа отбрана (ИСО), това не решаваше вълнуващия западноевропейските страни въпрос. Ракетите с малък и среден обсег бяха, образно казано, под носа им и никаква система не можеше да предотврати евентуалната катастрофа. Премахването на тази опасност бе за тях в определено отношение по-важно от създаването на системата, наречена ИСО. Подобно бе положението в областта на икономиката. Неслучайно Кол се разпростря в разговора ни в един огромен периметър. Него жизнено го интересуваше какви ще бъдат икономическите координати на Германия в огромните територии на СССР и Китай. И това не бе обикновен интерес.

В тези условия Западът малко се вълнуваше от тогавашното състояние на „човешките права“. Ако някъде се поставяше такъв въпрос, това беше като правило тактически ход, прикриващ дълбоки стратегически интереси. Имаше и нещо друго много важно. Несъмнено не само Западът, но и социалистическите страни, и преди всичко СССР, бяха също заинтересовани от положителния развой на процесите в разглежданите две области. За Запада техният приоритет нямаше алтернатива. Затова от началото на 80-те години и по-късно, след идването на власт на Горбачов, както и по време на проведените разговори между него и Рейгън, за известно време обстановката бе такава, че именно СССР можеше да диктува решенията на редица фундаментални въпроси. Имам предвид, разбира се, решения, с които щеше да се отиде напред в разоръжаването и отварянето една към друга на двете системи в социално-икономическата област.

По-сетнешният ход на събитията показа, че тази насока на мисленето е била правилна. Кол като лидер вече на обединена Германия предприе добре обмислени стъпки за нормализиране и развитие на отношенията с Русия и Китай. Той посети няколко пъти тези страни. А и президентът на Китай направи впечатляващо посещение в Германия. Според мен Кол продължава да се придържа към стратегията, за която стана дума още

при моето посещение през 1987 г. Показателно е и нещо друго от последния развой на процесите в Европа и света. Отношението на Кол към събитията в бивша Югославия показва, че той и сега остава верен на своята ориентация да търси по-нататъшно сближаване с Изтока и по-конкретно с Русия и Китай.

Връщайки се към нашия разговор с Хелмут Кол, тогава повече или по-малко аз успях да си изясня кои са според него факторите, превърнали се в приоритет в политиката на западните страни. В България подготвих обстойна записка до Политбюро. Същата бе изпратена и на Горбачов. В нея разгледах подробно изводите, които се налагаха от тогавашната ситуация, включително и във военната област, посочвайки, че ние имаме големия шанс да внесем обрат в отношенията си със Запада. Да отидем не просто към подобряване на тези отношения, но и към интеграция в определени области. Главното бе ядреното разоръжаване и икономическото сътрудничество. Кол и другите западни дейци си даваха сметка, че въпросът за човешките права не бива да се извежда като непременно условие за подобряване на отношенията между Изтока и Запада, защото зад него стояха искания, равнозначни на отказ от съществуващия социалистически строй. Нещо, с което не можехме да се съгласим.

Позицията на Кол, според мен, не беше тактически ход. Ние бяхме достатъчно откровени, за да се прикрива друга цел, ако е имало такава. Кол фактически изложи тогавашната стратегия на Запада. Западът се интересуваше преди всичко от посочените два въпроса. Сигурен съм, никой сериозен западен политик не си представяше, че може да се стигне до разпад на социалистическата общност. Пробивът дойде от Горбачовата перестройка. Тогава Горбачов очевидно не си даваше сметка, че СССР и нашите страни държат ключа за хода на събитията. Когато КПСС неочаквано изведе в центъра въпроса за „човешките права", Западът се възползва от това и започна да преследва радикални цели, които първоначално не бяха в неговите приоритети. Това стана през 1989 г, когато на Запад разбраха, че е възможен и такъв вариант. Посещението у нас на видни западни дейци имаше за цел опипването на почвата. Перестройката в СССР напредваше и това осигуряваше предпоставки да се осъществи този краен вариант. Ключа вече държеше Западът. С този ключ се „преустанови" не само преустройството, но и съществуването на „братската общност", а и на самия Съветски съюз.

Нужни бяха реализъм и прозорливост. Западът ни беше подал ръка. На тезата за човешките права не се придаваше онова значение, което подведе Горбачов, нито пък те можеха да поп-

речат на преустройствените процеси. Въпросът за смяната на обществения строй не стоеше като непосредствена стратегическа цел на западните страни. Тя им бе поднесена на тепсия.

В такъв контекст може да се разглежда и визитата на френския президент Франсоа Митеран у нас в началото на 1989 г. С удоволствие си спомням за нея. Тя отговаряше на мое отдавнашно желание да се срещна с този виден политически и държавен деец. По време на посещението си Митеран се срещна на „закуска" с група интелектуалци, сред които бяха и някои дисиденти. Да се прави от това капитал и да се използва (както става през последните години) в подкрепа на конюнктурни политически цели, е погрешно. Това означава, че не се познава или най-малкото се подценява политическият портрет на този виден френски държавник. Всъщност не това бе целта на неговото посещение.

Че това беше така, се видя на заключителната пресконференция, когато някои западни журналисти се опитаха да провокират Митеран с въпроси за българските турци. Аз отклоних въпросите, посочвайки, че Митеран е тук в България, за да обсъдим нашите двустранни отношения. И още, че той не ни е задавал въпроси за българските турци и за дисидентите нито по време на личните ни срещи, нито по време на официалните разговори. Това беше точно така. Разбира се, да се мисли, че Митеран е бил индеферентен към процесите в социалистическите страни, ще бъде по мое мнение колкото наивно, толкова и погрешно. Убеден съм, че като далновиден политик Митеран дойде в България, за да се запознае с мнението на Тодор Живков. За да разговаря с него и чрез него да се ориентира за позицията на Москва за хода на тези процеси.

След срещата ни с Кол нееднократно излагах предложението си за съвещание на генералните секретари от общността, включително и в разговори със съветските ръководители. Никой не ме подкрепи. Едни не ме подкрепиха, защото бяха по начало против промяната на статуквото, т.е. на тогавашната система. Други бяха изпаднали в паника.

През 1987 г. Горбачов ме руга, че детронирам партията и че съм се продал на Запада. Какво ли щеше да ми каже през 1989 г? На съвещанието на Политическия консултативен комитет на Варшавския договор Ярузелски едва не се разплака, когато разказваше за провала на Полската обединена работническа партия и за идването на власт на опозицията. Той вече се беше примирил. Просто се беше огънал не от нещо друго, а от „нежната революция", която полската опозиция умело използва. За всичко това той получи съчувствие от съветския лидер

Но съчувствие, съдържащо и съвети, че този ход на събитията бил нормален процес на перестройката.

Не разполагам с подробна информация какво точно се случи в ГДР, но и тук развръзката дойде след посещението на Горбачов. Очевидно и Хонекер е бил съветван в този дух.

На срещата ми с Горбачов през юни 1989 г. той знаеше добре моята принципна позиция. Малко след тази среща в България започнаха събитията с изселническата кампания на нашите турчеещи се сънародници. Ние, макар че действахме в духа и по правилата на международните договорености, не получихме реална подкрепа от Съветския съюз. Очевидно някой някъде бе решил, че и в България може да се направи пробив, като се приложи стратегията за човешките права. Такъв пробив у нас не стана. Не можеше да стане.

Пробивът бе извършен по-късно. Ноемврийските „реформатори" подмениха всичко с постулатите на перестройката. Като набързо предадоха властта на силите, заинтересовани от реставрацията. България широко отвори границите си. Да, да. В името на демокрацията и свободата, на общуването със света тя отвори границите си така, както не е правила никоя друга държава.

Сегашният развой на събитията между САЩ и Китай е показателен. Доскоро САЩ разчитаха на човешките права, за да изменят хода на процесите в Китай, който върви по социалистически път на развитие и успешно решава проблемите си. Какви ли не заплахи се отправяха, включително и икономически, чиито подтекст имаше политически характер. Китай не се поддаде на заплахите. Открито обяви, че няма да позволи намеса във вътрешните му работи, че той също е за човешки права и демокрация, но има свое принципно разбиране по този въпрос, различно от това, което Западът провежда. И наистина. Още когато дойде на власт, Дън Сяопин промени цялата система, свързана с т.нар. културна революция. В центъра на политиката, провеждана от него, бе тезата, че трябва да се осигури преди всичко нормален жизнен стандарт за милиардното население. И известно е, нещата се развиха не така, както се надяваха в САЩ.

НАЙ-ГОЛЯМАТА МИ ГРЕШКА

Може би една от най-големите грешки в политическата ми дейност е, че не предвидих възможността да се стигне до

отказ от социалистическия път на развитие. Придържайки се към възприетата концепция, България можеше макар с цената на трудностите, които щяха да ни сполетят, да продължава да върви по такъв път. Мисля, че постепенно това щеше да ни изведе от тогавашната сложна обстановка. Ние имахме достатъчно резерви, а щяхме да получим помощ и от приятелски социалистически и западни страни. В този смисъл моята оставка бе прибързана и необоснована. Не си дадох сметка, че властта поемаха хора, които щяха да следват Горбачов до деветия кръг на ада. Не става дума за това, че съм бил незаменим, че се вживявам в ролята на спасител на България. Простата логика изискваше тогава воля и решимост да се проведе един спасителен курс, който бе вече разработен. В онези условия това бе главното, а не смяната на върха.

Тогава от особено значение бяха и двустранните ни отношения със САЩ. Независимо от съюзните връзки със СССР за мен нямаше никакво съмнение в необходимостта да се разгръща сътрудничеството с тази велика страна. Нещо повече. Въпреки че „пагонът" ми, така да се каже, ме ограничаваше в обсъждането на глобалните проблеми на света, където естествено първата цигулка се свири от големите държави, аз съм си позволявал пред американски политици и държавници да изразявам становище за отношенията между САЩ и СССР. От тези отношения тогава зависеше съдбата на света.

Моята теза отиваше по-далеч. Когато първият заместник на държавния секретар на САЩ Джон Уайтхед направи посещение у нас по време на преустройството, аз изразих становището за биполярния (двуполюсния) модел на света като обективна необходимост и като непременно условие за успешното решаване на световните проблеми. Прибавих, че за мен това означава, че сме заинтересовани от просперитета, от успехите и могъществото и на Съединените американски щати. Моят събеседник в началото бе явно изненадан, но в хода на разговора ни той се убеди в искреността на моите позиции. Мисля, че по-късно Уайтхед открито сподели удовлетворението си от проведения разговор и се опита да помогне за по-близки връзки между нашите страни.

По различни поводи тази теза развивах пред държавни и партийни ръководители от страните-членки на Варшавския договор. Трудно ми е сега да си спомня каква беше конкретната реакция. Във всеки случай отношенията между САЩ и СССР се развиваха иначе. Горбачов явно се беше отказал от предишния погрешен модел. И правилно. Това позволи да се решат редица остри проблеми, тровещи тогавашната международна обстановка и отношенията между НАТО и Варшавския дого-

вор. Но постепенно и тук СССР започна да предава позиция след позиция. На практика бе възприета и провеждана линия на признаване на САЩ като едноличен световен лидер. По-късно Съветският съюз се разпадна. С това се „реши“ един кардинален глобален проблем. При това – съвсем не по най-разумния начин.

Днес упорито се лансира възгледът за многополюсен свят. Някои руски политици мечтаят да възстановят двуполюсния модел, но въпросителните са толкова много, че това едва ли ще им се удаде в близко бъдеще. Лично аз не се съмнявам, че еднополюсният модел ще претърпи крах. Естествено, това мое мнение не е израз на антиамериканизъм, а на съобразяване с реалностите в света. Надявам се, че в крайна сметка човечеството ще изгради глобална система за сигурност.

Но да се върна към нашите проблеми. Ще резюмирам казаното. Някъде до средата на 1988 г. Западът не придаваше на въпроса за човешките права онова значение, което той щеше да придобие скоро след това. Международната дейност на България не срещаше особени затруднения в тази област. Положението обаче постепенно се измени. Развихрянето на перестройката в СССР показа на Запада, че именно тук са възможни бързи, а защо не и радикални пробиви. Това мое убеждение се подсили от факта, че на срещата си с мен Джон Уайтхед съсредоточи вниманието си и насочи разговорите към темата за българските турци. И това под знака на човешките права. Ще повторя – сега тук се търсеше пробивът. Не е случайно, според мен, че и повечето дисиденти у нас се ориентираха към спекулации с положението на нашите турчеещи се сънародници и активно съдействаха за трагичните събития през 1989 г. Пробив нямаше да има, ако не беше наложен новият курс, курсът на ноемврийските „реформатори“, явно определян от външни „съвети“.

КАКВО СЕ СЛУЧИ СЛЕД 1989 Г.

Ще се опитам да направя някои обобщения от по-генерален характер и значение. Обобщения, чийто замисъл е да се разкрие логиката на моите размишления за хода на протичащите процеси след 10 ноември 1989 г.

Какво би могло да се каже преди всичко?

След преломната дата България понесе ударите на смазващ погром. Изходът от него изисква обективно да се разбули

истината за това, което се случи. Включително да се повторят някои неща, които вече са известни, защото историята няма да прости никому, ако останат недобре изучени нейни страници. А и незачетени...

Междувременно в края на 1994 г. се проведоха парламентарни избори. На власт дойдоха социалистите, издигнали национална цел – да се изведе България от разрухата. И аз приветствах този стремеж. Ако социалистическата партия бе успяла да намери верния отговор на съдбовния за България исторически проблем – да се предотврати реставрацията на дивия капитализъм и да се осигури свободно и демократично развитие, това би било акт с неизмеримо значение. Национално нещастие е, че правителството на социалистите се провали. Но моето изложение тук в основните си пунктове обхваща периода до парламентарните избори от 1994 г.

Каква е позицията ми за случилото се след „великата дата“ от 1989 г., съм излагал и по други поводи. Определящото в нея е трагедията, която преживява България и нейният народ. Народ, познал толкова трагедии в своята история.

Нека бъдем откровени. Десети ноември действително се оказа начало на промени. И то дълбоки. Толкова дълбоки, че ще оставят дълги години незаличими рани. А как иначе! Промените, или по-точно промяната, е безспорна. България се оказа в състояние на невиждана агония в материалния и духовния живот. В личното и общественото битие на човека. Оказа се в състояние на колапс!

Искам да остана верен на възприетата логика. Затова ще се спра преди всичко на промените, довели до създаването на нова конфигурация на обществено-политическите сили и фактори.

Аз не си поставям задачата да проследявам как се формира тази конфигурация. Нито да дешифрирам нейната цялостна анатомия. Мисля, че е много важно да се вникне в онези механизми, които предопределиха насоките на развитието на България през първите години след 10 ноември.

Известно е, до тази преломна дата хората, които цялостно или частично не възприемаха социалистическите идеи и във връзка с това даваха израз на тази своя позиция, не бяха значителна и организационно-политически оформена обществена сила. Те бяха сравнително малко. Нещо подобно може да се каже и за т.нар. дисидентство. Не е случайно, че някои дори оспорват съществуването на такъв феномен в нашата обществена действителност. Без да премълчават, разбира се, факта, че има-

ше отделни хора, които се проявяваха действително като дисиденти.

След 10 ноември започна ускорен процес на консолидиране. А и на разрастване. На сцената набързо излязоха хора, които щяха да се превърнат в мотор на реставрационния процес. Макар че някои от тях осъзнаха тази своя мисия едва когато чуха по радиото за проведения пленум. Но така или иначе те се превърнаха в движеща сила на един процес, който ние, социалистите, не предполагахме за възможен.

Това бяха преди всичко бивши дейци и членове на техните семейства, пряко или косвено свързани с някогашните капиталистически структури. Те набързо разбраха за какво става дума. На тази основа се формираха партии, движения, коалиции, които прокламираха и започнаха да провеждат философията на реставрацията.

Сред дейците, обявили се преди Десети ноември за дисиденти, настъпи своеобразно разслояване. В част от тях се извърши процес на отрезвяване и еволюция, вследствие на което в една или друга степен те се разграничиха от реставраторските сили, поемайки пътя на демократичния еволюционен процес. Някои създадоха свои партии. Други останаха в БСП. С тази си позиция мнозина изиграха позитивна роля. За разлика от онези, които се сближиха открито с антисоциалистическите сили, превръщайки се дори във войнстващи глашатаи на пещерния антикомунизъм...

Не може да се отмине и фактът, че непосредствено след 10 ноември антисоциалистическите групировки и преди всичко Съюзът на демократичните сили (СДС) успяха да увлекат немалко хора под своите знамена. Факт наглед странен, но логичен в тогавашната обстановка. Защо? Защото обективната потребност от радикални промени бе толкова силна, толкова напориста и неудържима, че не можеше да не намери многолико въплъщение в съзнанието и поведението на значителен брой хора.

Неописуемо голямо е разочарованието ми от следната ситуация. Макар че още преди разглежданата дата партията бе разработила реалистична и смела програма за реформа, след пленума на 10 ноември ръководството не съумя да стане изразител на назрялата обективна потребност от промени. Да даде отговор на многобройните въпроси, поставяни от хората. Както ще посоча по-нататък в мемоарите си, тази мощна обществена сила – партията – фактически абдикира от отредената ѝ от историята роля. Оставяйки по този начин нещата в ръцете на антисоциалистическите сили. Нещо повече. В БСП се оформи кариеристична група, до голяма степен манипулирана отвън,

която под флага на демокрацията изигра ренегатска роля. Група, представена от хора като Андрей Луканов, Петър Младенов, Добри Джуров, Станко Тодоров, Георги Атанасов... Но и за това – по-нататък...

В ОПАСНО РУСЛО

В такава обстановка събитията започнаха да се развиват в опасно русло. Политическият курс за преустройство, начертан от партията, бе не просто изоставен. Напротив, той се превърна в обект на атаки, на груби лъжи и фалшификации. „Бащите на демокрацията" в лицето на посочената петорка провъзгласиха отказа си от всичко, което дотогава бе замислено за осъществяването на дълбока реформа.

Накъде щеше да тръгне България? Ще повторя. Ако се следваше вече разработената програма, на страната щеше да се осигури нужната промяна и в същото време да се избягнат икономическите затруднения. Да се запази политическата стабилност. Да се постигне максимално безболезнен преход за извеждане на социализма на ново равнище.

Уви, събитията се насочиха в друго русло. Без ясна перспектива. В условията на очертаната по-горе политическа конюнктура социалистическият път на развитие явно нямаше шансове. Дори на патерица – пак нямаше шансове!... Нямаше шансове и курсът за едно демократично общество, възприело принципи, различни от принципите на социализма. Нямаше шансове и по вътрешни, и по външни причини. За вътрешните вече писах. Що се отнася до външните, за които също разказах, те бяха свързани с предателската роля на Горбачов и неговото обкръжение. Не е тайна, че ред сегашни западни лидери не очакваха такъв развой. Нито имаха готовност да ни предложат нещо свястно. Като концепция или материална помощ...

Работа на учените е да анализират философията на следноемврийския период в нашата най-нова история. Въпреки изобилието на политоложки публикации (единственото нещо, с което можем да се похвалим) главният проблем, а именно скритите пружини и механизми на извършващите се процеси, интересно защо остава като че ли неразбулен!

След водоразделната дата България навлезе в криза, която ежедневно ни сблъсква с факти, напомнящи за „сценарии", имащи място в най-трагичните страници на човешката история.

Случайно ли е при това положение, че у нас започна да се

проявява едно историческо правило: когато се отрича определено минало, с което са свързани интересите и надеждите на милиони хора, настъпва времето на развихрените страсти. Да се оплюва това минало. Да се подлага на сеч всичко. Така стана и у нас. Непосредствено след пленума започна да се оплюва преди всичко предишният лидер на страната. У милионите хора методично бе насаждана дива омраза срещу „сатрапа“, „диктатора“, „престъпника“ Живков. В какво ли не бях обвинен? Като че ли някой методично се ровеше в криминалните речници, за да търси все нови и нови престъпления, които да ми се припишат. Наскоро един юрист, добър познавач на криминалната теория и практика, сподели, че проследявайки „обвиненията“ срещу мен, той е обогатил собствените си познания в тази област. Добавяйки, че е обогатил и представите си за това как могат да се изопачават и фалшифицират фактите. Във всеки случай малко са примерите за такава вандалщина, проявявана към държавни глави! Дори в източните държави...

Някои подробности около тази вандалщина ще изнеса понататък.

На подобна сеч бяха подложени и милионите, създали облика и благосъстоянието на нацията през годините на социализма. Беше отречен и оплют трудът на три поколения българи. Не ми дава покой, че много хора, с чиито усилия бе постигнато всичко добро и радващо през годините, бяха подложени на оскърбителни „изблици“. Техните знания и умения, техният морал и интелект, тяхната чест и достойнство бяха обрисувани в позорни сенки...

Същото се отнася и за ръководните кадри от всички равнища. Онова, което през 1990 г. започна с издевателства срещу доскорошния държавен глава, продължи със словесни погроми над хора, които не знаеха какво е сън и почивка, за да влагат сили и умения в градежа на България. „Червената номенклатура“ стана прицелна точка на новоизлюпилите се „демократи“. Бяха пощадени само тези, които набързо се пребоядисаха.

Навярно е имало и хора, които е трябвало да си отидат. Но те ли даваха облика на армията от честни люде, с които България само може да се гордее? А ние помним дивата злоба, която се ширеше по митингите, в средствата за масова информация, в „закрити“ и „открити“ събрания...

Някой беше казал, че човечеството се разделя с миналото, смеейки се. Да, историята се смее, когато отреченото минало е отживяло времето си и се е превърнало в спирачка на прогреса. Но пак историята показва, че когато хората и обективният ход на процесите са принудени да се разделят с минало, което е

било в съзвучие с интересите и въжделенията на народа, тогава настъпва време на невиждана трагедия. В измеренията на тази трагедия охулването е само един от „детайлите". Както показа нашият „роден опит", има и други „детайли", заслужаващи не по-малко внимание.

И досега не мога да проумея как се случи така, че у нас след 10 ноември неморални, посредствени и смешни лица започнаха да играят ролята на герои. Цитирам Маркс, говорейки за посредствени и смешни лица в ролята на герои. При това Маркс анализираше събития от средата на миналия век, разиграли се в сходна ситуация във Франция. Да се прави аналогия е рисковано. Но факт е, че след 1989 г. България навлезе в етап на политически въртележки, напомнящи извода на Маркс, че посредствени и смешни действащи лица играят ролята на герои. Тях видяхме и по митингите, и в парламента, и на пресконференции. И къде ли още не!...

Но и това е следствие. Следствие от един процес, който се разви в България. Процес, наречен просто... реставрация!

СТРАНАТА НИ ИЗПАДНА В СЪСТОЯНИЕ НА РЕСТАВРАЦИЯ

Започналите процеси притежават много от атрибутите на отдавна преминалия в историята див капитализъм. И то в страна, която цели 45 години изграждаше коренно противоположен обществен строй. По-нататък ще се спра на някои от атрибутите на начената реставрация. Тук бих искал отново да споделя, че една такава реставрация не може да носи нищо добро на народа. Именно тя съдържа онези условия, които позволяват на смешни и посредствени хора да играят „героични" роли...

Не. Не от такива хора се нуждае България днес! Реалната история не търпи експериментите и насилието над своя нормален ход.

Ожесточавам се само като си помисля и за факта, че през периода, за който разказвам, се извърши нечувано посегателство върху вековно утвърдените ценности, върху народностните традиции и добродетели. Върху опита, мъдростта и вярата на народа! Бавно, неусетно, но все по-дълбоко в мисленето, в съзнанието, в дейността и поведението на човека започнаха да се настаняват постулати, чието разрушително въздействие е очевидно. И всичко това рефлектира в обществено-политическия и духовния живот. В дейността на различните държавни и не-

държавни институции. В проявите на политическите дейци! С други думи, във факторите, които определят насоките и развитието на България...

Достатъчно е да се вгледаме и видим какво се случи в системата на държавните институции непосредствено след Десети ноември. Парализа, безпомощност, бездействие. Корупция... Какво ли не характеризира тази система. Или да вземем безкрайното и неудържимо роене на партии и партийки, движения и движенийца, групи и групички! Има ли човек, който да не е стъписан от тяхното противопоставяне едни срещу други. От самодеформирането им. От тяхното отчуждение от същинските проблеми на народа, от нелепия нарцисизъм на лидерите им. Не е ли факт, че политическото пространство се стеснява, ограничавайки полето на действие за прогресивните политически сили. За израстване на умни, знаещи, морално извисени и обаятелни политически дейци. И особено на лидери!...

Позовават се на прословутите „нежни революции". Преди години те бяха на мода у нас. Убеждаваха ни, че са цивилизован начин за решаване на назрелите проблеми. Но и в това отношение народът не можа да бъде излъган. Нали с „нежни" средства се извършваха незаконно окупации, стачки, разрушаване на паметници. Терористични актове и т.н. Дори и социалистите, явно уплашени от призрака на „нежните революции", започнаха да действат нежно. Толкова нежни, толкова интелигентни, толкова конструктивни се оказаха, че се огънаха пред грубия произвол в страната. Пред различни комбинации в парламента. Пред явни нарушения на законите на морала!...

Недоумявам и над още едно „явление". След 10 ноември стана модно предишният режим да се нарича тоталитарен. Кой ли не се упражни в такова словоблудство. Толкова започна да се спекулира с този „тоталитаризъм", че не се замислиха дали е правомерно да се използва такъв термин. Не се замислиха и за това, че дори западни теоретици, някои от които антикомунисти, с научни аргументи доказват, че се касае за едно, меко казано, недоразумение. Или съзнателно манипулиране. „Борците" за демокрация не се смущаваха от подобни аргументи. Не се замислиха тоталитаризъм или антитоталитаризъм е това, че сега у нас съществуват десетки измислени партии и партийки. Казват, че това било демокрация. Не, това е само една фасада! Дали е демокрация зависи от съдържанието на политиката. От това какво се дава на народа!...

Не е ли при това положение кощунство да се обявява за диктатура, за тоталитаризъм политиката и дейността на една държава, която преди години доведе до премахване на беднос-

та, експлоатацията, духовната разруха, социалното противопоставяне. До създаването на огромна материална база и до духовен разцвет? Да се твърди обратното е чиста демагогия и шарлатанство.

Въпросът има и друга страна. По едно време някои западни експерти, отчитайки кризисните процеси у нас след 10 ноември – спад в производството, масова безработица, плачевно обедняване, невиждана престъпност и т.н., предпочетоха да назовават всичко това с думата потъване. Явно тази дума бе избрана не случайно. Какво ли не започна да потъва?!

Последваха опити да се заблуждава народът, че това било криза, но тя имала своето начало още в „тоталитарните времена". Аз вече споделих, че по наше време имаше криза на системата. Имаше проблеми изключително остри. Но се стремяхме да реагираме, без да се посяга върху благосъстоянието на милиони хора. Ето този капитал беше разпилян. Това е доминиращата реалност. И тази реалност не може да не смущава съня на немалко бивши и сегашни политически „герои". Ако им е останала поне капка съвест.

Както се вижда, става дума за тотално потъване. Като се започне от производството, премине се през социалната сфера и се стигне до духовния живот!

Това наследиха след изборите в края на 1994 г. социалистите! И, за съжаление, не съумяха да го променят.

Бих си позволил да направя един извод с по-общ характер и значение, излизащ извън кръга на нашето национално развитие. Отнася се до следното. Новото историческо съдържание, за което стана вече дума и което по принцип подхожда на социалистическия обществен строй, се разви и утвърди първоначално в утробата на капитализма. Нещата така се стекоха, че социализмът остана в ариегарда, а капитализмът стана синоним на прогреса. Всичко това се отрази върху хода на процесите в социалистическите страни по време на преустройството. Обикновеният човек, милионите хора ратуваха за новото, а това ново беше във „витрините" на капитализма. Затова той трябваше да вземе връх в историческото съревнование между двете обществени системи. И взе връх! А всичко това даде своето отражение върху вътрешното положение в социалистическите страни...

Създаде се по-специално обстановка, в която тона за прогреса си присвоиха, и не без основание, антисоциалистическите сили. Не случайно по митинги и събрания техните искания бяха в духа на реформите. Много от обикновените хора вярваха в тези искания. Вярваха, че това е новото, прогресивното, което нашето време дава на обикновения човек. А силите, ратуващи

за социализъм и изобщо за социалистическите идеали, бяха в неизгодно положение. Защото строят, който те провъзгласяваха за свой идеал, е чужд на много от атрибутите на съвременното историческо съдържание.

Ето в такива условия се извършваше преустройственият процес още преди 10 ноември. Към посочените обстоятелства трябва да се прибавят фактите, свързани с ролята на партията и по-специално на нейното ръководство, след тази дата. Както вече изтъкнах, това ръководство се отказа от възприетата програма за преустройство. Така се утвърди подход, при който стъпка по стъпка се правеха отстъпления, а набързо избуялата опозиция вземаше връх. С решаващата помощ отвън, разбира се.

В началото бяха откритите и закритите партийни събрания, на които се даде тон за отстъплението. Бързаха да се откажат от „модела на Живков". Нещо, което непосредствено след това бе взето на въоръжение от всички антисоциалистически сили под флага на формулата: „Напред към преход, към пазарно стопанство, към демокрация". Което на практика означаваше – назад към дивия капитализъм...

Така „реформаторите" от всички цветове стигнаха до идеята за монтирането на „кръгла маса". Както беше замислена и осъществена, тази идея бе голям пробив в полза на силите, поставили си за задача да сринат всичко, създадено от социализма. И да осъществят реставрация. Нищо от това, че опозиционните сили бяха в своя зародиш. Но тъй като политическият плурализъм бил невъзможен без опозиция, „кръглата маса" се превърна в своеобразна „ясла" за отглеждане на родна опозиция. И тя бе произведена! За нея на бърза ръка се създадоха всички условия за изяви. Включително да бъдат осигурени сгради, леки коли, хартия, достъп до средствата за масова информация.

Без да се съобразява с народния вот, избрал Народото събрание, „кръглата маса" вземаше решения, повечето от които бяха налагани от така наречената опозиция. А тогавашният парламент набързо ги превръщаше в „народна воля". Наистина бяха взети и някои правилни решения. Вместо да се върви обаче по пътя на нормалния демократичен процес в условията на стабилна политическа обстановка, икономически растеж и пазарно стопанство, политически плурализъм и т.н. бе избрана линия, която доведе до ожесточена политическа конфронтация, омраза, отмъщение. До разрушаване на единството на нацията. До разруха на страната...

Създаването на нормативна база, която проправи пътя към развихряне на разрушителните сили в икономиката и другите сфери на обществения живот, се пренесе постепенно в кулоари-

С майка ми, съпругата ми и дъщеря ми Людмила
(с. Говедарци – 1943 г.)

Българската делегация на XXII конгрес на КПСС с космонавтите Юрий Гагарин и Герман Титов. В центъра на снимката – д-р Мара Малеева

Българска делегация на посещение във Франция и срещата ми с Президента Де Гол – 1966 г.

Среща
с Йосип Броз
Тито в Белград

В манастира „Сан Клементе“, Рим пред гроба на Константин-Кирил Философ – 1975 г.

С външния министър Петър Младенов и дъщеря ми Людмила Живкова на аудиенция при папа Павел Шести в Рим

На разговор с Вили Бранд – 1975 г.

Официално посещение в Турция.
Беседа със Сюлейман Демирел – 1976 г.

С Рудолф Кирхшлегер, Виена – 1978 г.

С Фидел Кастро при посрещането на нашата официална делегация в Хавана – 1979 г.

На първата Международна детска асамблея „Знаме на мира“ – 1979 г.

На първата Международна детска асамблея „Знаме на мира“

С японския престолонаследник, днешния император Акихито, съпругата му Мичико и Людмила Живкова. София, Бояна – 1979 г.

Посрещане на Леонид Брежнев на летище София

С Бруно Крайски, федерален канцлер на Австрия, 1982 г.

С Индира Ганди, министър-председател на Индия, Делхи – 1983 г.

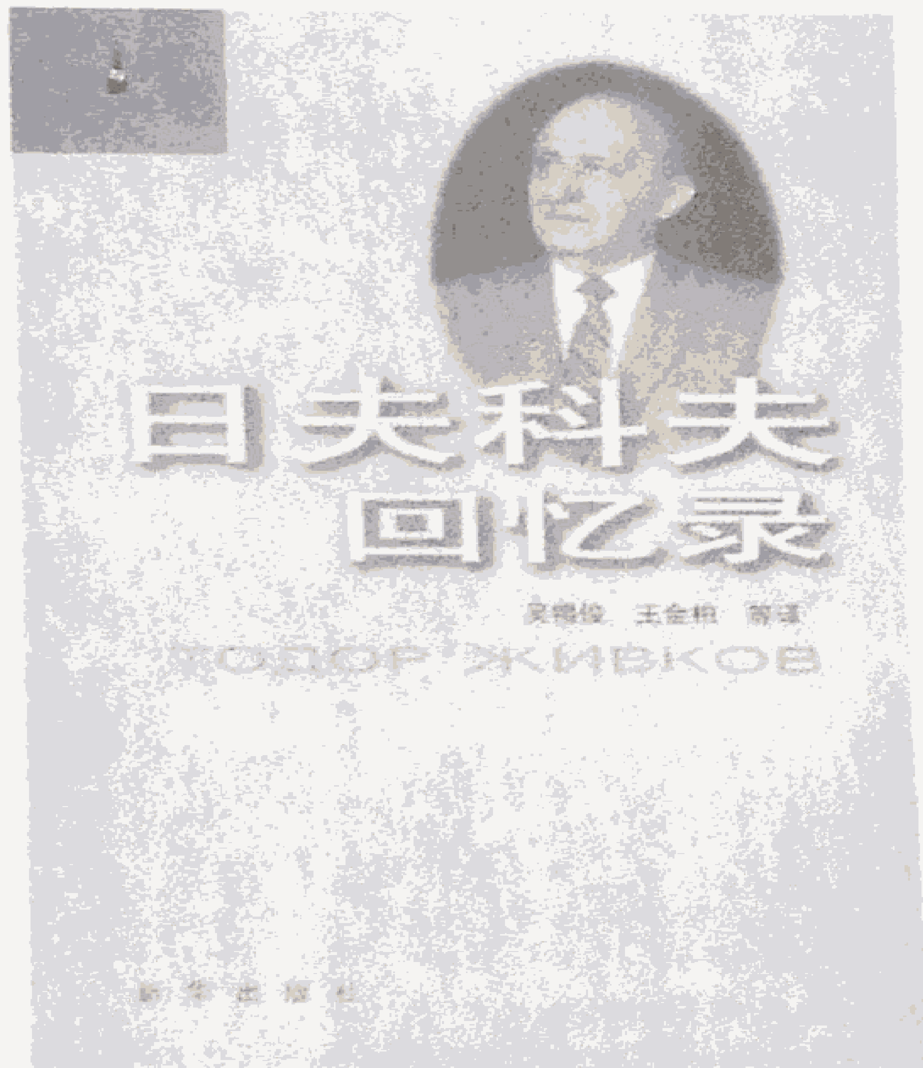
Президентът на Мексико Портильо посреща нашата официална делегация

*На посещение в Гърция.
Официална вечеря от Андреас Папандреу*

С Дън Сяопин на официален обед по време на посещението ми в Пекин – 1987 г.

Китайското издание на „Мемоарите“ – 1998 г.

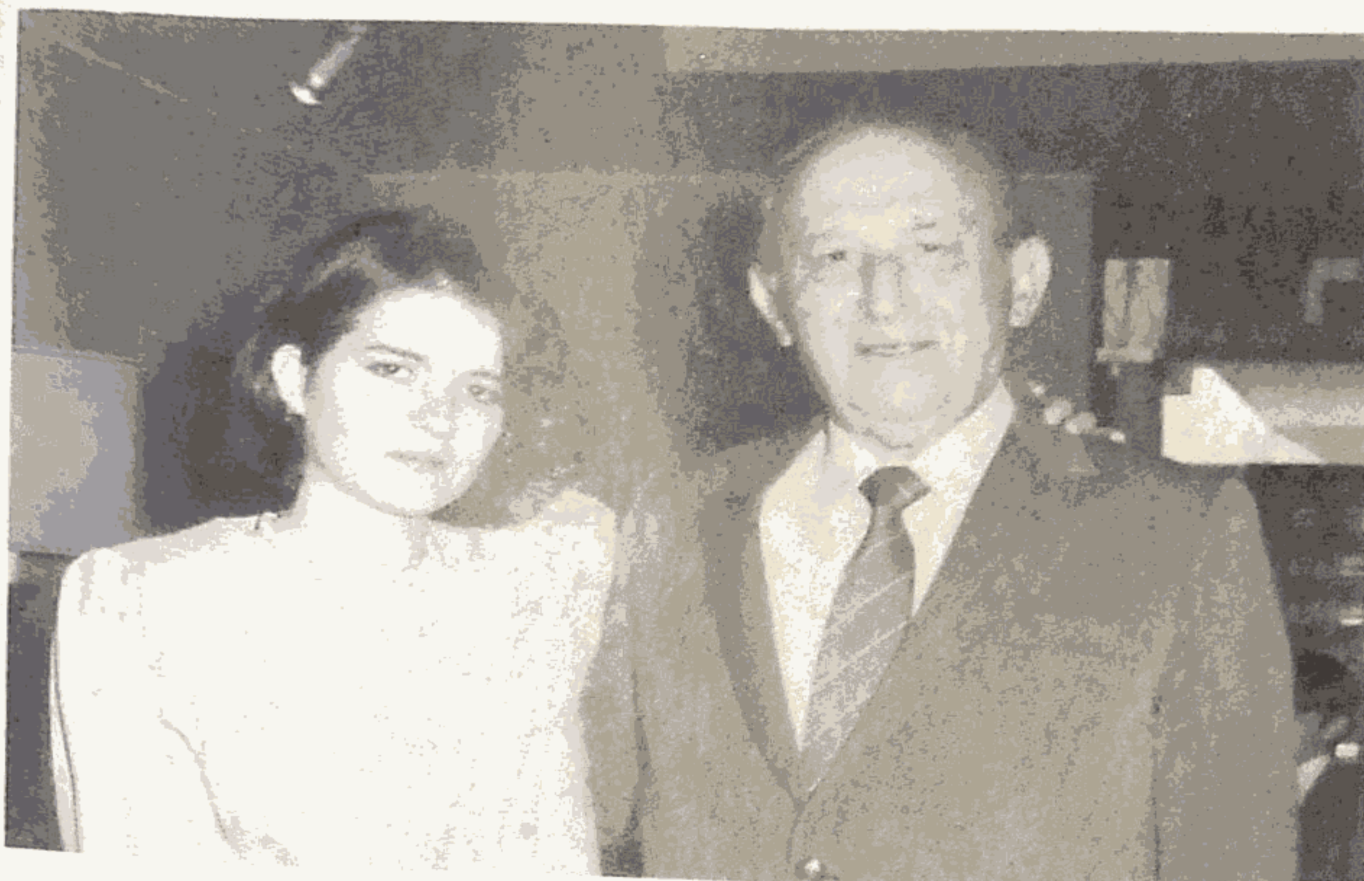
С българския патриарх Максим

Една от последните ми официални срещи.
Президентът на Франция – Франсоа Митеран в София – 1989 г.

Със семейството ми.
Това е една от последните снимки на д-р Мара Малеева

С дъщеря ми, сина ми и внуците Евгения и Тодор

С внучката Евгения

С внучката Елизабет и правнучката Людмила

С правнучката Андреа

С първия екземпляр на тази книга – 1997 г.

те и в пленарната зала на Народното събрание. Едно от първите творения на тази законотворческа дейност беше налагането на монетарния модел, както и възприемането на така наречената шокова терапия. В България, както е известно, има добри икономисти, учени, специалисти. Те знаят какво означава шоковата терапия! Защо се допусна този пагубен за страната експеримент? След като шоковата терапия означава всички трудности по смяна на системата да се прехвърлят върху милионите хора, главно върху най-уязвимите слоеве от населението – подрастващи, стотици хиляди застрашени от безработица и фактически безработни, пенсионери.

Печален е резултатът. Кризата набързо стана тотална. Какво ли оцеля?! По-сетне някои дейци на БСП и на други политически сили започнаха да настояват за смяна на модела. Но моделът на фалиралата шокова терапия вече беше свършил своята работа. Уви, безвъзвратно!...

Бих искал наред с другото да приведа някои примери за провежданата тогава политика, която задълбочаваше бушуващата криза. Ще се позова на факти, изнасяни в печата. През декември 1990 г. Великото народно събрание прие промени в Указ 56. Предложението бе направено от СДС. А мнозинството бе „комунистическо“. Тези промени отмениха съществуващото дотогава положение за задължителна регистрация в България на българските фирми в чужбина. Така чрез системата от дъщерни фирми се създаде законова база за безпрепятствен износ на капитали. А сега питат кой и кога е изнесъл националния капитал на България.

Мисля, че казаното не се нуждае от коментар. Каква чудна „идилия“ се е ширила във Великото народно събрание...

Една година по-късно „първото демократично правителство“ закри Министерството на външноикономическите връзки. Каква бе реакцията на „комунистите“? Пак в печата бе коментиран фактът, че те гласували измененията в Указ 56 и се „съпротивлявали“ при закриване на Министерството, но нали били в „немилост“! Всичко, което предлагаха те, се интерпретираше като връщане на комунизма. Пък и не си даваха много зор...

Това бе единият консенсус между „демократи“ и „комунисти“. Другият консенсус бе във връзка с премахването на контрола върху държавната собственост, която бе 95 на сто. Апаратът за този контрол бе сведен до група от 35 души!

Мисля, че и тук коментариите са излишни! Какво се проявява в случая – наивност, лекомислие? Или преследване на користни цели и лични интереси?! Имало ли е в тогавашния парламент и във водещите политически сили компетентни, т.е.

професионално подготвени хора, за да се допусне такова лековато решение?! Впрочем, то може да е било и много добре премислено от гледна точка на нечии лични интереси!...

А защо да не допуснем, че с всичко това се създаде още един канал за масовото разграбване на националното богатство? Случайно ли беше, че тогава бяха взети на прицел и специалните служби, и армията, и дипломацията?

Това е едно от измеренията на споменатото вече потъване.

БЯХА ЗАДЕЙСТВАНИ ОПАСНИ ДЕТОНАТОРИ

Във всеки случай днес едва ли може да се подценява и отрича, че след 10 ноември в България се създадоха всички условия, които щяха неизбежно да породят настъпилата тотална разруха и катастрофа. Сред тези условия се открояват три, така да се каже, детонатора-взриватели, които бяха задействани по всички правила на „разрушителния жанр". Къде прикрито, къде открито. Детонатори, които, взети поотделно, са имали и имат място и в други страни. Но у нас те сякаш намериха най-плодородна почва за съвместно действие.

И това съвместно действие, раздухвайки още повече разрушителната сила на всеки отделен детонатор, не можеше да не ни доведе до невероятни катастрофални последици. Впрочем, без да навлизам в подробности, ще маркирам накратко тези детонатори.

Първият детонатор, за който напоследък се заговори не само открито, но и с нарастваща тревога, това са управленският волунтаризъм и стратегическата немощ. Мисля, че едва ли е нужно да обосновавам защо в случая съм принуден да говоря именно за детонатор, а не за нещо друго. Не за традиционен дефект в управлението на обществото. В последна сметка именно управленският волунтаризъм и стратегическата немощ са в основата на провеждания практически курс. Провалите в управлението и стратегията са провали в цялото ни обществено развитие.

Времето след 10 ноември изобилства с факти от подобен характер. Анализите, които напоследък правят експерти от висшите органи на изпълнителната власт, както и от научни институти, показват недвусмислено какви дестабилизиращи фактори са заложени в много, ако не във всички сфери вследствие

на гафовете в управлението. Отнася се за дестабилизиращи фактори, които представляват в истинския смисъл на думата мощни взриватели в материалния и духовния живот. На редица от тях аз вече се спрях.

Вторият детонатор е свързан с така наречения външен фактор, взет в най-широкия смисъл на думата. Далеч съм от мисълта да отричам необходимостта от широкото ни отваряне към външния свят и интегрирането ни в европейските структури. Та нали това бе един от препъни-камъните в разногласията ни със съветското ръководство. И не за това искам да говоря и да размишлявам тук. Въпросът е, че вместо двустранен, с отчитане на българските интереси, този процес се разви едностранчиво, с което се нанесоха трудно поправими пробойни в националната икономика.

За никого вече не е тайна, че оттук, наред с другото дойдоха катастрофални последици. Цели отрасли и подотрасли бяха извадени от строя. Други бяха парализирани, какъвто е случаят с военнопромишления комплекс, електрониката, енергетиката и прочее. Някои пък бяха доведени до немощно състояние...

Не е случайно, че сега открито се заговори за неизгодни за България договорености с международни финансови институти, както и за търсене на отговорност от подписалите тези договорености.

Така или иначе и този детонатор е заложен дълбоко в самата тъкан на цялостния ни социален организъм. Парализата, за която споменах, доведе до унищожаването на не едно или две стратегически направления, до осакатяването на ред производства, по които бяхме завоювали позиции и в напредналите страни. И за които се говореше с уважение и от приятели, и от опоненти.

Третият детонатор, на който искам да се спра по-подробно, се отнася до тоталното разграбване на народното богатство след 10 ноември. Спирам се подробно на този детонатор, защото това не е някакъв обикновен, нищожен детайл в трагичното развитие на нещата. Или пък една от проявите на реставрационния процес, на който сме свидетели. Става дума за явление, което се стовари с невиждана сила върху целокупния обществено-политически, материален и духовен живот на страната. За явление, което ще остане като една от най-позорните страници в съвременната история на България. Отнася се за уникално явление, но с отрицателен знак!... Вероятно малко са страните или регионите, които познават подобен случай.

Нека читателят ми прости, че разказа си по този въпрос аз

разполагам повече в личностен план. Но нещата така се стекоха, че това е просто наложително.

Вече направих уговорката, че в края на мемоарите си аз се спирам на така наречения процес № 1. Още тук обаче искам да споделя, че след моето освобождаване на пленума на ЦК на БКП всичко, всичко, което беше говорено, рухна още на другия ден. Беше забравено! Започна се жестока кампания срещу мен. Аз бях изолиран. Във вилата си нямах телефон, нямах телевизор, нямах радио. Вестници не стигаха до мен. Вилата беше блокирана. Такава охрана беше поставена, че както казва народът, птичка не можеше да прехвръкне...

По това време при мен три пъти идваха емисари от новото ръководство. Предупредиха ме, че никой няма право да ме посещава. Освен членовете на семейството ми! Един само дявол можеше да знае какво се е мътило в главите им?!... Това продължи до преместването ми в друга вила. Но и там бях поставен при трудни условия. Непривични. И бих добавил – по-строги. Тук забраниха да идват дори моите близки. Единственият ми „контакт“ с тях беше вечер, когато наблюдавах светването и гасенето на лампите в тяхната вила. Втренчен в прозорците, очаквах да видя кога се събужда животът отсреща – в дома на моето семейство!

И така! Бях поставен в пълна изолация. Всяка моя стъпка бе следена. Всяка моя дума, както научих по-късно, е преценявана и претегляна на десет кантара. Питах се: „Не е ли това някаква инсценировка?! Защо е всичко това – за да ми затворят устата? За да ме уплашат ли? Какво става в България?...“

Малко по-късно всичко или почти всичко ми стана ясно! България е предадена! България е продадена!...

На 18 януари 1990 г. ме арестуваха. Вече споменах – при много строга охрана. Лишен бях от всякаква информация. Но когато ме поставиха под домашен арест, вече имах възможност да гледам телевизия. Можех да чета вестници, да слушам радио. Бях поразен. Бях като ударен от гръм. Пред себе си видях една съвсем друга, различна, непозната за мен България. Изненадата ми бе неописуема. Какво се бе случило у нас? Какво бе станало? Какъв „тайфун“ бе преминал над страната ни?...

Впечатли ме най-напред безредието! Тотално безредие, което долових с всичките си сетива. Да вземем най-елементарното – движението по улиците. Питам шофьора, който ме докара: „Какво е това безредие?“ Той ми отговори: „Демокрация! Демокрация! Кой каквото иска, това прави...“ Иронизираше колегите си, че и за тях вече фаталния знак „Забранено!“ не съществува!...

С всеки изминал ден от вестниците научавах, а чувах и по радиото за разни пръкнали се новобогаташи. С някои от тях дори се „запознах“ чрез публикуваните биографии. При това – с пикантни подробности. Всеки вестник с по нещо ме шашваше – прочитах за все нови и новоизлюпващи се милионери. Всичко изглеждаше не само невероятно. Не исках да го приема нито с разум, нито със сърце за възможно. За реално съществуващо!...

Вярно е, че макар и под сурдинка за богаташи в България се заговори още по времето на моя арест. Но когато излязох от ареста, аз бях, ще повторя, изумен. Меко казано – бях шокиран! Не можех и не исках да повярвам! Нямах обяснение! Искаше ми се всичко това да е само някакъв нагласен сценарий!...

Уви!... Най-реалното нещо, което възприемах осезаемо, бе пропагандата срещу мен, която течеше ли, течеше!...

За другото, мислех си, дано сънувам! Защото – вярно е, аз не разполагах с никакви документи! Но и пред мен, както пред всеки трезвомислещ български гражданин, средствата за масова информация ежедневно рисуваха картини на неприсъщия за додесетоноемврийска България парадокс: няколко стотин души забогатели по неведом, а може би престъпен начин и няколко милиона бедняци, някои дори ровещи в кофите за боклук!...

Кой можеше в онези смутни дни да оспори явния факт, че България е подложена на безмилостен грабеж? Че България се разграбва! Че България, както обичат да казват в подобни случаи, вече заприличала на разграден двор. Кой каквото можеше и откъдето можеше – грабеше! И този процес, за всенародна жалост, продължава!...

Неволно и непрекъснато в съзнанието ми се натрапваше мисълта, че макар персонификацията на авторите и актьорите на посочената драма да остава скрита картинка, едно е безспорно: във всички случаи ще да е имало нещо като щаб. Силен щаб, който е организирал и ръководил това разграбване на народното имане. Иначе откъде така набързо, кажи-речи за месец-два, ще се пръкнат тези новобогаташи?!

Може би случаят с мораториума върху външния дълг ни подсказа за някои детайли от конвулсиите на тази драма... Питам се и нямам отговор. Какво всъщност се целеше с този мораториум? Може би да се покаже, че България е фалирала? Че тя вече не е в състояние нормално да контактува със света?... Едно е ясно. Това е или сметка, правена от „лаборантите“ в лабораториите на управленския волунтаризъм. Или е една „велика“ глупост. Много са фактите, които показват, че България можеше да ползва заеми от редица западни страни. Че тя имаше тяхното доверие. А мораториумът бе един от факторите,

който подкопа авторитета на България. Изключени бяха възможностите да решим успешно възникналите проблеми.

Но авторът на този акт явно е имал користна цел: да даде своя „принос" за преразпределението на народното богатство. Впрочем, не бих му завидял, ако това мое предположение се окаже вярно.

Бих искал да спомена за две важни страни на разглеждания въпрос. Страни, свързани с това, че едно нещо е т.нар. първоначално натрупване на капитал, което се извършва по описани от науката закони. А друго, съвсем друго – грабежът. Както народът ни сполучливо определи – пладнешкият грабеж на народно имане. В случая имаме работа именно с грабеж, осъществяван брутално, под лозунгите на една криво разбрана демокрация...

Всеки нормален човек не може да не се запита днес, питам се и аз: какво ставаше в тази България? Наистина ли няма закони в нашата страна? Закони, които да изпратят там, където им е мястото всички – и от „върховете", и от „низините" – които престъпват не само държавната законност, а и неписаните морални норми на нормалното човешко общежитие. Като казах „върховете" си спомних за една хубава, вярна, много актуална мисъл, изречена преди десетилетия. Ако държавни деятели са извършили в семейството или в обществото такива престъпления, каквито са вършели в политиката, биха ги изпратили в затвора... Това е само от рода на „думам ти, дъще, сещай се, снахо!"...

Питам ви, братя българи, вярно ли е, наистина ли няма закони в нашата държава? Не! Не е вярно! Има закони за крадците, има закони за престъпниците! Имало е и ги има! Друг е въпросът дали и доколко те се прилагат. Защото за жалост и огорчение много престъпни елементи – и от „върховете", и от „низините" – остават извън техния обсег. Извън „примката" на съществуващото българско законодателство...

Мисля – не, уверен съм, че въпросът е свързан и с приватизацията. Приватизация, приватизация, приватизация! До втръсване ни занимават с тази приватизация. Да вземем обаче реалните факти. Известна приватизация се извърши. Но как? Отговорът може би не е еднозначен. Но и под формата на ограбване. И това е обяснимо. Цялата държавна промишленост с много малки изключения бе оставена, така да се каже, сляпа на входа и на изхода, окупирана от частни фирми. И то паразитни частни фирми. Такъв е случаят например с енергетиката, където именно такива фирми държат в ръцете си

снабдителната, пласментната и голяма част от ремонтната дейност. Те диктуват неизгодни цени, включват многобройни посредници със солидни и тлъсти комисиони... И в крайна сметка приватизират част от доходите. Разбира се, това е само един от скритите механизми на безскрупулния грабеж. Прави чест на редица експерти, които напоследък разкриха същината на тези механизми...

Не може да се пропусне още един „фрагмент" от тази трагична история. История, свързана с общото финансово състояние на банковата система, с проблемите и начините на създаване на частните банки, с приноса на всичко това в прането на мръсни пари. Мисля, че нещата около тази история ще изплуват тепърва. Много нейни страници все още се пазят в дълбока тайна. Но и това, което по един или друг начин е станало вече достояние ако не на цялата ни общественост, то на достатъчно широки кръгове, позволява да се направи един извод от по-общ характер и значение.

Както показват фактите, сериозни промени в структурата на банковия капитал започват да се извършват през 1990–1991 г. Именно тогава на финансовия пазар навлизат акции, чрез чието изкупуване се увеличава уставния капитал предимно на търговските банки, като частният сектор в повечето от тях надхвърля 51 процента. През този период се създадоха и изцяло частни банки, някои от които сега са мощни финансови империи. Факт е също така, че бяха извършени сериозни банкови нарушения, като се изтеглиха огромни финансови средства под формата на кредити без необходимите обезпечения.

Чрез злоупотреби с банкови заеми и чекове от държавните банки средствата се насочиха към частните банки, след което бяха обявени за безнадеждни събирания. Друга част от заемите беше обърната във валута и изнесена в чужди банки. Този начин на изсмукване на национални пари е типичен за банките, създадени от някои крупни икономически групировки. Например от ДСК са раздадени около 70 милиарда във вид на кредити, като болшинството от тях са използвани за създаване на частни банки и фирми.

Мисля, че е излишно да се спирам по-детайлно на този скандален „фрагмент". Но и това, което е известно досега, е достатъчно, за да се види какви механизми за ограбване на народното богатство са създадени в пословутата пазарна икономика, оставена извън всякакъв контрол от страна на държавата. Дори нещо повече, някои бяха и „улеснявани"...

Представляват интерес и коментарите на експертите на

ООН по известния доклад на Програмата на ООН за развитието (1995 г.) В тях по-специално се изтъква, че у нас входовете и изходите на държавните предприятия са „обрасли" с частни предприемачи. От това се прави един логичен извод, а именно, че тази практика може да е ефективна за преразпределението на обществения продукт, но не и за неговото увеличаване и съхраняване. При това положение логично е също, че брутният вътрешен продукт на страната спада.

Не мога да пропусна още два кардинални проблема. За да се затвори кръгът, така да се каже.

Първият. Какво стана с държавния стратегически валутен резерв, който беше създаден и който ни проби пътя на Запад? Защото този резерв беше в западни банки. А те, известно е, обменят информация помежду си. Знаеше се, че България е стабилна. Оттук идваше и доверието към страната ни. Ние бяхме платежоспособни. Не сме просрочвали нито едно плащане. Напротив, през цялото време на управлението на Тодор Живков имаше валутен резерв. Къде отиде този валутен резерв след 10 ноември 1989 г.? Кой го присвои? Ето за това не може и не бива да се мълчи.

Тук ще направя едно уточнение. Този валутен резерв беше под мой контрол. Аз председателствах валутната комисия към Политбюро. По късно, през 1985 г., прехвърлихме комисията към Министерския съвет. Не беше правилно държавният глава да се занимава с такъв въпрос. Това си беше задължение на изпълнителната власт.

Спомням си, по някое време при мен дойде Васил Коларов – председател на Българската народна банка. Каза ми: „Другарю Живков, похарчени са 500 милиона долара". Министерският съвет тогава натоварил А. Луканов да оглави комисията по валутния резерв. След този разговор забраних на Коларов да дава каквато и да е сума във валута на правителството без мое разрешение. Така се договорихме.

След известно време отново дойде Коларов: „Похарчени са още 200 милиона..." Придружаваше го директорът на Външнотърговска банка. Пред мен Коларов го разкритикува остро за похарчените още 200 милиона долара. Обърнах се тогава към него: „Вие участвате във всички заседания на Министерския съвет, а сега вините другите. Съгласен съм с вас за критиката към тях, но и вие участвате във вземането на решения..." А той започна да се оправдава: „Но те не ме викат, другарю Живков, когато разглеждат всички валутни въпроси..."

Сигурен съм, че още преди да бъда освободен от длъжност,

от резерва са били похарчили 700 милиона. Оставаха милиард и 300 милиона долара, които бяха в чуждестранни банки.

Отново питам: къде отидоха тези пари? Кой ги открадна? Като вземем и над милиард и 700 милиона дългове, които се направиха по време на моратюриума, какво се получава?

Ето го първият проблем.

Вторият се отнася до създаването на фирмите. Вече посочих, че още от края на 1988 г. започнахме да изграждаме фирмената организация. Беше утвърден и Указ 56. Формираха се необходимите атрибути на фирмите, включително бордовете на директорите. Дадохме им оборотни средства. Всичко, което беше необходимо за работа на фирмите, им дадохме. Това бяха огромни заводи. Всичко предадохме.

И оттук започна разграбването. Вложените в чужбина средства също бяха разграбени. Всичко изчезна, потъна. Такова разграбване историята не е виждала. По времето на Филип Димитров ограбването набра още по-голяма скорост. Бяха ликвидирани контролните функции на държавата, търговските организации, матническите ограничения и т.н.

Кое в случая ме мъчи? Най-важното – хората, които ме заместиха, не си дадоха сметка за последиците. Те отхвърлиха всичко. По мое време бе запазен държавният контрол, нито една контролна функция не бе разбита. След това всичко бе сякаш нарочно разбъркано и унищожено. Такава е печалната истина: от разградения двор всеки можеше и вземаше, каквото си искаше.

Разузнаването също беше ликвидирано. Разпръснати и уволнени бяха хиляди хора. Началото бе сложено непосредствено след 10 ноември. И отново – задълбочаване, при това катастрофално, при управлението на СДС. Един показателен пример. Беше създадено такова положение, че селското стопанство се ръководи не от министъра на земеделието, а от разни търговски организации, които изкупуват селскостопанската продукция. От тях зависи и цената, и инфлацията. Каквото те решат, това става. В селата пропищяха от тях!

Тъжна е констатацията след всичко, изнесено дотук. Държавността ни е разбита. Ето и това трябваше да се каже на народа. А не да се мълчи и да се дава възможност на опозицията да атакува. И тя атакува не друг, а БСП, всичко в геометрическа прогресия се стоварва върху гърба на партията.

Ратувам за истината, защото обрисуваното положение даде възможност най-ревностните „реформатори" да създадат

свой апарат от верни хора, чрез който се стремят да овладеят всички лостове – икономически, политически и др. Така правителството на левицата ходеше като по въже, нямаше място за маневриране...

Във връзка с множеството манипулации, чиито източник отново води към тези „реформатори“, ще посоча още една опашата лъжа. „Наследниците“ ми твърдят, че по мое време имало над 10 милиарда долара външен дълг. Ще повторя – опашата, някому угодна, лъжа. Спомням си, през лятото на 1989 г. пред американски бизнесмени, пребиваващи у нас, аз оповестих, че външният ни дълг е около 6 милиарда бруто. Но зад него стояха немалки неизплатени от други държави дългове към нас. Вече не ми останаха думи за питане...

Какво стана със създадените фирми? Вече загатнах, че на входа и на изхода на тези фирми се настаниха други, частни фирми. Те определят цените на доставяните материали и суровини. Те диктуват цените и на готовата продукция. Така разсипаха промишлеността. Разсипаха наши прекрасни заводи, които минаха към вътрешен дълг. Разграбиха ги. Някой може да ми възрази: кой завод е разграбен? Аз казвам: а кой не е? Групировките не вземат заводи, те направо ги ограбват, окупирайки входа и изхода им. Знае ли народът истината и за това деяние?

Българската социалистическа партия мълчи. През 1994 г. правителството на левицата наследи разграбена България. Кой я разграби? От къде и как се пръкнаха новобогаташите? Къде изчезна валутният резерв? Да питам ли и за оборотните средства, които предадохме на фирмите? Оптимист съм, дано с приватизацията дойдат добри стопани, които ще потърсят полагаемото им се. Ще потърсят и отговорност!

Ето, драги читателю, как изглежда един „фрагмент“ от опорочената пазарна действителност. Случаен ли е при това положение погромът, за който вече няколко пъти става дума?! Споменавам още веднъж за това, защото тъкмо тези дни, когато пишех настоящите редове, ми попадна Програмата за развитие на ООН (ПРООН), в която на България е отредено... 65 място в света! През 1994 година сме били на 48-о, а през 1991 – на 33-то място. Основа за анализа е иднексът за развитието на човека, с който се отчита равнището на брутния вътрешен продукт, продължителността на живота и равнището на образованост на населението. България за първи път от страните с високо равнище попада в групата на средно развитите. За сведение ще припомня, че преди 1989 г. бяхме стигнали до втората десетка

от страни. Сегашната катастрофа е очевидна. Причината е в спада на националния брутен вътрешен продукт, в нечуваното и невиждано досега тотално ограбване...

Говорейки за това нечувано и невиждано грабителство, не изключвам възможността то да е задействано още преди 10 ноември 1989 г. Да, възможно е! Аз бях тежко болен. През месеците юли, август и началото на септември 1989 г. не можех да ставам сам от леглото. Едва ходех дори с придружител. След това минах на полудневна работа. Възможно е някои от авторите и актьорите на разглежданата драматична „перестройка" да са се възползвали от всичко това и да са задвижили механизми на разгърналия се след „великата дата" с пълна сила процес на тотално разграбване...

Не зная доколко това би звучало правдиво, но след една не особено приятна ретроспекция съм склонен да мисля, че това е започнало още когато се „отвори фронт" срещу мен отвън, от познатото ни място. Дотогава едва ли е могло да стане. Защото евентуалният инициатор би могъл да е наясно, че трябва, както казва народът, предварително да сложи главата си в торбата... В България по мое време имаше установен ред, ясно бе на всички. Ред, присъщ на съвременна цивилизовано устроена държава. Опити за грабеж имаше, но в повечето случаи това бяха далавери на дребно, които ние рано или късно разкривахме!

Що се отнася до голямата „далавера", макар че никак не е без значение кои са стояли и стоят... на нейното дъно, бих споделил, че мен в случая ме интересуват не толкова личностите. По-важното е да се очертае ситуацията. Другото оставям на съда! И на историята!...

Ще се върна отново към тежката криза, в която изпадна България. И ще приведа данни от „Бялата книга" за положението на страната в началото на мандата на 37-то Народно събрание. Данните са показателни. Макар че не са разкрити причините на реалното разграбване. Един процес, който не е спирал...

Истината е, че по размах и дълбочина на кризата ние надминахме Америка с нейната депресия от края на 20-те и началото на 30-те години. Брутният вътрешен продукт през 1994 г. е намалял в сравнение с 1989 г. с 24,4 на сто. Тревожна е отрасловата характеристика на спада. Промишлената продукция през 1994 г. е намаляла в сравнение с 1989 г. с 49,3 на сто, обемът на строителството – със 72 на сто, селскостопанската продукция – с 30 на сто, нематериалните услуги спрямо 1991 г. – с над 33 на сто. Енергетиката, транспортът, пътната, съобщителната и водната структура не можеха да осигурят дори слабо стопанско оживление.

Политизацията на външноикономическите ни отношения доведе до загубата на наши традиционни и обективно изгодни външни пазари. Сега там се разполагат други мощни световни производители и нашето завръщане ще става все по-проблематично.

Тоталната либерализация на вноса от 1991 г. доведе до обезкръвяването на редица наши производства, които и без това бяха в тежко финансово състояние.

Огромен брой предприятия започнаха да работят на загуба. През 1994 г. общата сума на тези загуби е близо 1 600 млн. лева. Брутната рентабилност е минус 55 на сто, като динамиката на финансовите резултати е по-тревожна от спада на производството. Тези отрицателни натрупвания доведоха до сумарен дълг на предприятията в края на 1993 г. от 245 милиарда лева. Което е повече от 35 на сто от техните активи.

Драстичното свиване на производството и отрицателните финансови резултати на фирмите доведоха до застрашително съкращаване на заетостта. Броят на заетите през 1994 г. бе намалял в сравнение с 1989 г. с 1,2 милиона души. Относителната заетост е спаднала от 90,9 на сто през 1989 г. до 67,3 на сто през 1994 г. Само официално регистрираните безработни в края на 1994 г. са били над 488 хиляди души. Според анкетни изследвания по международно призната методика фактическият брой на безработните в края на 1994 г. е 815 000 души.

Правило ми е впечатление, че редица дейци на опозицията говорят за преход, имайки предвид смяната на обществения строй. И това те не крият. Открито убеждават българския народ, че България ще навлезе най-сетне в ерата на благоденствието и демокрацията, ако в нея отново се установи капитализъм. Така че – напред към капитализъм! Не се крие и това, какъв характер ще имат следствията. Според същите тези дейци било нормално следствията да бъдат такива, каквито са в една развита капиталистическа държава. В държава, в която има и бедни, и безработни, и социално слаби.

Не политиканствам. Нямам намерение да се впускам в дебрите на дребнавите политически страсти. Но бих желал да подчертая следното. Това, което е с определящо значение за нормалното съществуване на човека, сега е до голяма степен разрушено у нас. Става дума за благоприятна жизнена, социална и културна среда. Само в такава среда могат да се прекратят процесите, водещи към дехуманизация, към обезличаване. Към деградация, към принизяване на човешкото у човека!...

ЗА ТРИТЕ ТУМОРА

Боли ме, че при сегашните условия нашият социално-икономически живот не осигурява такава среда. Без преувеличение мога да кажа, че здравата тъкан на българския социален организъм се разяжда от тумори, които дълбоко са се вкоренили в неговата снага.

Единият тумор – това е бедността, която се шири. Бедност, която няма аналог в изминалите „тоталитарни“ десетилетия. Бедност, която е обхванала не отделни изолирани групи, а огромното мнозинство от народа. Не правя пропаганда. Дори се изразявам много по-меко от представителите на различните политически сили. Наскоро четох някъде, че у нас през 1994 г. 83 на сто от българите са живели под социалния минимум. А над 50 на стоте са и под жизнения минимум. Така нашето, българското издание на явлението бедност се характеризира със същински геноцид по отношение на огромната част от народа...

Кое е тревожното? Тревожното не е толкова в това, че за някакви си три-четири години България бе тласната назад. Че тя сега по бедност и мизерия е на едно от първите места в Европа. И в миналото сме имали сходни ситуации. Вярвам, че това може да се преодолее.

Това, което е страшното и тревожното, е фактът, че се касае за бедност, която се е превърнала в тумор и във фактор, който задълбочава всички останали отрицателни процеси. Достатъчно е да посоча само факта, че сегашната бедност, ако не във всички, то в повечето случаи, не прави от бедняка трудолюбив, още по-честен и благороден човек. Не! Сегашната бедност деформира човека! Обезличава човешките дорбодетели! Умножава престъпленията! И причините са известни. Това е общата атмосфера, създадена в обществото. Атмосфера на деформации и атрофии на всичко жизнено. На всичко свято и благородно!...

Такава е трагедията със сегашната бедност. Равнозначна, както вече изтъкнах, на геноцид. Съгласен съм с онзи мъдър мислител, който бе казал: „Живот, който се мъчи да живее, не е живот“. И още: „Боже, не ми давай бедност, за да не крада!“

Друг извод не е възможен. Социалното напрежение, резултат от рязкото обедняване на широки социални слоеве, се засилва. Шири се уродливата поляризация на доходите. Само за четири години след десети ноември потребителските цени са нараснали над 37 пъти. Реалните доходи са спаднали над два

пъти. Критично е положението на пенсионерите. Още по-критично е състоянието на здравеопазването, образованието и почивното дело от финансова гледна точка. Тези социални сфери, с които българинът се гордееше в миналото, сега изживяват не просто криза, но са в състояние на погром...

Бедността и мизерията са явления, чиито последици тепърва ще се проявяват във все повече български домове и семейства.

Защото те засягат и бита, и начина на живот, и възможностите за трудова реализация и творческа изява на човека. И, разбира се, преди всичко неговия живот, неговата психология. Човечеството отдавна е провъзгласило, че човешкият живот е най-висшата ценност. А следователно и благо, което трябва да се пази. Какво са човешките права, ако не са осигурени условия за нормален човешки живот? Това е единият тумор, който разяжда здравата тъкан на нашето българско общежитие.

Другият тумор – това е престъпността! Не искам да говоря за размерите на това явление. Те са толкова широки, че човек изпитва тръпки, когато се заслуша в цифрите. Същественото е, че престъпността у нас се разви не в класическите си, така да се каже, форми. Тоест – като обичайно нарушение на законите. Ако беше просто така, тя ще бъде преодоляна без особени усилия.

Опасното е, че престъпността дълбоко разяжда самата тъкан на нашия обществен организъм, проявява се в чудовищни форми, които нормалният човек не може да приеме спокойно. И още една „нова“ характеристика на сегашната престъпност – това е криминализацията на много от сферите на обществения живот.

Криминализира се бизнесът. Криминализира се културният живот. Криминализира се семейството, криминализира се, ако щете, сексът...

Кризата в икономиката и в другите сфери е безспорно опасна, но тя се преодолява по-лесно. Но когато кризата обхване човека, когато разяжда неговите духовни устои, обществото се пропуква по всичките си шевове. Тогава кризата се превръща в катастрофа, води до падение. До потъване!...

Не е ли катастрофа, че ежедневно вече се извършват по няколко убийства. Новородени се изхвърлят от „майките“ си в боклукчийски кофи. Изнасилват се масово хора – жени и мъже, деца и възрастни. Разбиват се жилища и магазини...

Стигна се до гангстерска война. Питам се, дали тя няма да стане прелюдия към една друга война? Пази, боже!

Да, престъпността е тумор, който трябва да се изтръгне, ако искаме да има България. Ако е вярно, че някои западни политици били казали, че България потъва, те сигурно имат предвид не на последно място и тази чудовищна престъпност. А корените на тази престъпност не са „импортен", тоест внесен продукт. Те са в самата България. Тук, в България, са нейните причини.

И още един тумор, без който не бихме могли да разберем много явления, извършващи се пред нашите очи. Това е така нареченият демографски срив, който по своята същност и последици може да се превърне един ден в гробокопач на България.

Българската държава наскоро празнува 13-вековния си юбилей. А славяните, прабългарите и траките, от които се формира българската народност, имат много по-стара история. От създаването ни като народност и държава ние преминахме през какви ли не клопки и препятствия. Изживяхме тежко робство. Много войни. Други бедствия. Но българското племе остана. Остана жизненият, жилавият, непреклонният български народ.

Историята показа и доказа, че тук, на Балканите, има горд народ, умеещ да пази своето минало и настояще. Народ, който гледа в бъдещето. Сега в страната на този народ се заговори за демографски срив. Срив, водещ към дебългаризация. Все повече българската народност намалява...

Намалява продължителността на живота. В доклада на ПРООН от 1991 г. се посочва, че средната продължителност на живота у нас е 72,6 години. В доклада от 1995 г. е отбелязана средна продължителност на живота 71,2 години. Увеличава се детската смъртност. Расте броят на абортите, които надхвърлят броя на новородните деца. Вследствие на бедността и мизерията рязко се увеличават забравени в миналото болести.

Ако към всичко това добавим към половин милион души – главно млади хора, напуснали страната ни с надежда за по-добър живот в чужбина, ще получим ужасяваща картина на една нация пред залез. Разбира се, ако тази тенденция не бъде спряна и обърната.

Случи се така, че ако в редица страни проблемът е демографският взрив, резкият скок в раждаемостта, у нас проблемът е демографския срив. Изправени сме пред трагична действителност. И вярвам никой няма да оспори, че това е нещо повече от катастрофа, защото е свързано с бъдещето на нацията.

Не мисля, че се увличам. Причината, за да говоря с такава

тревога, е достатъчно сериозна и дълбока. В здравата плът и горещата кръв на българския народ се настаниха тумори, които предизвикват всеобща тревога. Тумори, които разрушават човешкия капитал – най-ценното богатство на един народ. А ние бяхме създали завиден човешки капитал. Каквито и недостатъци да имахме, в България растеше жизнерадостно младо поколение. Хората бяха уверени в днешния и утрешния ден, в бъдещето на своите деца. Полагахме солидни грижи за физическото и умственото развитие на човека.

А сега? По обясними причини разговорите за многостранното развитие и пълноценната реализация на човека секнаха. Принудени сме да се справяме с проблеми, каквито страната ни не познаваше...

Случи се нещо трудно обяснимо. Нещо, което няма място в талвега на една обективна логика. Отнася се за факт, многократно натрапван и коментиран след „знаменития" ноемврийски преврат. Така натрапван и коментиран, че самата настойчивост, с която се внушава, не може да не постави нащрек нормално мислещия човек, който се пита: защо все пак толкова се настоява за това...

И наистина от любов към обективната истина или от невъзможност да се прикрият проявите на една гузна съвест някои до втръсване се стремят да докажат, че така нареченият демократичен процес преди и след 10 ноември щял да бъде невъзможен без една група от „лични" хора. Следва поименното изброяване на тези хора, сред които са и някои известни наши художествени творци и научни дейци. Повечето, ако не всички – членове на БСП. Аз ще пропусна имената. Първо, защото не съм сигурен, че редица от изброяваните приемат „високата чест", която им се отрежда; второ, защото в случая са от значение не имената, а обстоятелството, че се визира съществуването на група от изключителни, „достойни" мъже.

Читателят навярно вече се досеща, че става дума за споменатите имитатори на дисидентството, за които разказах по-горе. Тук бих желал да продължа разказа си за тях в контекста на събитията след 10 ноември.

Най-важното, разбира се, е общата характеристика на тези хора. Те се удостояват с какви ли не добродетели. Внушава се, че те били носители на изключителна интелектуална и хуманна енергия; на разочарование от тоталитаризма преди 10 ноември и готовност да се отиде докрай в неговото развенчаване; на вярност към идеала, помрачен от авторитарния режим; на решимост да не се допусне ренегатство. Така ни се натрапва,

че благодарение на тези „достойни“ мъже в голяма степен стана възможен поврата след известната дата.

За да поясня поне отчасти за кои хора става дума, преди всичко бих искал да споделя с читателя, че никой от тях не бе засегнат по един или друг начин преди 10 ноември, не бе лишен от възможността да твори и да публикува своите произведения, да общува свободно със своите колеги. Да получава съответни звания и възнаграждения... Те бяха в материално отношение задоволени така, както всички останали творци. Имаха пълен достъп до всички средства за масова информация.

А ето че мнозина от тези хора (за щастие те са малко сред общата маса от интелигенцията) не се поколебаха да обявят открито, че обществото, дало огромни исторически придобивки на своя народ, обществото, в което и те живяха и за чието изграждане някои от тях също имат заслуги, е било тоталитарно и авторитарно. Непосредствено след 10 ноември последваха какви ли не действия от тяхна страна. Те бяха не само участници, а и активни организатори по митинги, на които се клеймеше „реалния“ социализъм и сътвореното от милионите хора в България. Благодарение и на техния принос се създаде „кръглата маса“ и се приеха ред позорни решения. Те бяха ударната сила на реваншизма, крещяха с лозунги за демокрация. Те бяха сред тези, които скандираха, че са нужни съдебни процеси срещу бившите номенклатурни кадри, обявени за виновници на една измислена от тях национална катастрофа. Никога преди народът не беше слушал толкова много демагогски излияния за демокрация, колкото по това време се изговори и изписа.

Изобщо трудно е да се изброят техните изключителни заслуги за погрома. В ред отношения те надминаха дори и СДС. Та нали някои от тях и досега генерират идеи за това, че България трябва да изживее отново капитализма.

Какво трябва да се каже на тези и други подобни на тях бивши и настоящи дейци? Нищо! Те най-добре знаят и чувстват какво сториха. Жалкото е, че продължават активно своята незавидна роля. Дано съвестта им заговори, че ако не днес, то утре те трябва да излязат открито пред народа и да си признаят греховете. Убеден съм, те няма да избегнат отговора, който дължат на народа. Рано или късно ще бъдат изправени пред съда на историята!...

Събитията около 10 ноември и след него, до днес, са поучителни в много отношения. Искам отново да спомена нещо за хората, които тогава поеха властта, произнасяйки суперлативи за партията и изказвайки благодарност на Тодор Живков.

За хората, които дойдоха на власт в името на обновлението, но така го затлачиха, че от него не остана нищо. В ръководството на БСП се утвърдиха нови имена. Други преминаха в пенсия.

Поведението на „ноемврийските реформатори" е урок, „достоен" да бъде изучаван. Толкова много той е чужд на същността на нашия идеал. На неговите цели и принципи. При това, категоричен съм, поведението им не трябва в никаква форма и степен да се свързва със самата партия. С нейните многобройни членове. С нейното ръководство! По-рано или по-късно, все някога „ноемврийските реформатори" ще понесат своя тежък кръст. Своята отговорност! И заслуженото презрение на хората!

В специална глава на моите мемоари аз се спирам на това, което беше сътворено от „бащите на демокрацията". Не мога обаче именно тук да не припомня, че благодарение на тяхната демагогия партийното ръководство допускаше грешка след грешка. Че то се отказа от утвърдени постановки, че предаваше позиция след позиция. Допуснати бяха груби грешки и в парламента, и в правителството, и в другите органи на властта. Не мога да премълча и това, че някои от „реформаторите" издигнаха порочната теза, че БСП не се стреми към властта. Че тя не може да управлява без единодействие с опозицията.

Именно тези „реформатори" наложиха да започне подготовката на документ за измислена „историческа вина" на комунистите. Да формират комплекс за вина...

Някогашните „ноемврийски реформатори" сега са смутени и объркани. От време на време дори се опитват да вдигнат „плашилото" за някаква рекомунизация и реживковизация на партията. Дали са толкова наивни или са съзнателни фалшификатори?

Вълнува ме още един проблем. Отказът от демократическия централизъм и формирането на различни идейни течения в партията беше правилна стъпка. Това предвиждах да направя и аз. Макар и малък, досегашният опит обаче показва, че един такъв процес не може да не бъде съобразен с определени принципи, осигуряващи единство в програмните цели и действия. Иначе колкото и благородни да са намеренията, каквито и заклинания в името на демокрацията да се изричат, в партията ще зрее бацилът на разложението, на безпринципността. На кариеризма. Такава партия винаги ще бъде заплашена от разпадане. Повод за такива мрачни размисли ми дава поведението на някои сегашни ръководители на направления в БСП. По-вярно казано, на идейни течения. Това е поведение, в което нерядко прозират и груби кариеристични стреме-

жи. И усилия да се посегне върху единството на партията. Където съзнателно, където поради липса на идейна убеденост и вярност към партийните принципи...

Мисля че са малко онези, които биха ме упрекнали, че не познавам историята на партията. За мен столетната партия, партията на Димитър Благоев, сега няма друг приемник освен БСП. Разбира се, на основата на нейното дълбоко преустройство. Не си поставям задачата да бъда съдник на нейните кадри. На ръководството ѝ! Що се отнася до кардиналните проблеми, които вече засегнах, аз не мога да ги пренебрегна, защото се отнасят до съдбовни процеси и явления.

Ще бъда откровен докрай. Мен, а и не само мен не може да не ме тревожи това, че и сега независимо от очевидните факти и реалности се премълчават истините за миналото, за Априлския пленум, за много „дъмгосани" хора от времето на „живковизма". Нашата партия трябва да има чиста съвест. Без това има опасност да се изроди. А тя е нужна на хората.

И още нещо. Позволих си да направя редица оценки и заключения, но държа да се знае, че всички те се основават на факти. Не на случайно или субективно подбрани факти. А на съвкупността от фактите както от нашата действителност, така и от реалността в други страни. Давам си сметка, че за такива сложни процеси не може да се говори, ако се импровизира. Или пък личното „Аз" се поставя на преден план. Да се остави историята да говори за себе си, без да се вмесваме в нейния разказ – това е мое верую!...

Ще си позволя да споделя още нещо, което може да изглежда и като заключение на тази част.

Днешният българин се сблъсква с какви ли не изяви на изобретателния човешки дух. Сред тези изяви е и напредничавото, благородното, хуманното... Същевременно, когато се заговори за общата атмосфера, в която живеят и работят милионите хора, някак неусетно взема връх тревогата, отвращението, разочарованието! Никой не може да ме убеди, че това са мои субективистични наблюдения и заключения. Ако бяха само мои, готов съм да се самообявя за черногледец. Целият въпрос е в това, че в мислите на хората трагедията на съвременна България се превръща все повече от интуитивно усещане в осъзнат факт!...

Този факт рано или късно ще се превърне в незаменима точка-опора на усилията на всички честни хора и политически дейци. В това число и на социалистическата партия. За да се

подемат и решават проблемите на България в името на нейното възраждане и светло бъдеще.

Не може народ и страна с история като нашата, със социален опит и традиции като българските да потъне в забвение. Историята, макар да е безпощадна съдница, макар че не се поддава на каквито и да са съблазни и опити да бъде преиначавана или изнасилвана, се прави от хората. Тя не е подвластна на манипулации.

Но отговорността за нейния нормален постъпателен ход е на всички. И на политическите сили, и на отделните политически дейци. И преди всичко на народа като цяло! От тази отговорност никой не може да се скрие. Затова – горе главата и напред!

ЧАСТ ЧЕТВЪРТА

БЪЛГАРИЯ И СВЕТЪТ

Озаглавявайки така тази част на мемоарите, не ме изостави съмнението – дали не си поставям непосилна задача. И наистина, макар и ограничена с определен период, темата е огромна по обхват. Не само това. Така формулирана, тя изисква да се навлезе в същността на едно сложно явление. Явлението присъствие. Присъствието на малка България в огромния свят, а и на света – в България. Каквито и да са трудностите, аз не мога да не се спра на проблемите в разглежданата сфера. Та нали те разкриват изключително важни страни на нашето съществуване и развитие като съвременна нация, модерно общество и пълноценна държава в един от повратните етапи на човешката история.

Моята дейност като държавен глава и ръководител на управляващата партия е органично свързана с тези проблеми. Разбира се, аз не си поставям задачата да правя исторически очерк. Стремил съм се да подходя като мемоарист. По-конкретно – опитал съм се да маркирам изходните позиции на провежданата под мое ръководство, а в повечето случаи и по моя инициатива външна политика. Искам да разкажа за някои по-важни мои посещения в чужбина и за разговори с известни чуждестранни държавници. Едва ли е нужно да се обосновава защо много от моите срещи не са дори споменати. За мене всички те имат своята положителна роля и значение. И сега ги ценя високо. За да се обхванат в пълнота, ще са нужни хиляди страници. А тяхното просто споменаване би означавало, че ги подценявам. Затова избрах един селективен подход, опитвайки се да разкрия тяхното съдържание в общия контекст на тогавашната ни политика.

И В ТАЗИ ОБЛАСТ БЯХМЕ ПРЕД НОВИ ПРОБЛЕМИ

Сега, когато се обръщам към времето след 1956 г., пред мен отново и отново изплуват факти, събития и явления, разкриващи една невероятно сложна и противоречива действител-

ност. Обстановката в света беше на открито, на остро противопоставяне. Хрушчов искаше проблемите да се решават, без да се изменя статуквото. Това бе една от големите ни грешки. Конфликтите се засилваха и задълбочаваха. Напрежението нарастваше. Трескаво се създаваха нови оръжия – все по-фантастични, все по-унищожителни.

Малко е да се каже, че България като част от света бе изправена пред проблеми. Проблеми тя е имала и по-рано. Имаше ги и сега. Разглежданият период изведе на преден план проблеми, свързани с повратни процеси в отношенията на България със света. За България тези процеси бяха жизненоважни. В същото време тяхното решаване бе органично свързано с не по-малко значими проблеми от вътрешен характер. Пред мен бе задачата да се нормализират отношенията ни с редица страни, а това бе в непосредствена зависимост от промените в системата, която тогава господстваше.

Една от особеностите на подхода, който се възприе от тогавашното ново ръководство, бе, че вътрешните и външните проблеми не се разделяха във времето. Към тяхното практическо решение се подхождаше едновременно. Това ни осигури ред предимства при провеждането на новия политически курс. Ала то бе съпроводено с немалко трудности, доколкото вътрешните и външните фактори така си взаимодействаха, че понякога беше трудно да се разграничат причините и следствията.

Другата страна на въпроса се отнасяше до промените в същността на нашата външнополитическа дейност. По-точно – до промените в принципите, в подходите, в стратегията. Аз съсредоточих усилията си преди всичко в това направление, имайки предвид, че текущите проблеми на външната ни политика са от компетенцията на съответните държавни органи. Още повече че в предишните периоди бяха решени някои въпроси. България бе приета в ООН. Установени бяха дипломатически отношения с почти всички големи и авторитетни страни в Европа и света. Определен превес имаха културните отношения, които бяха по-слабо политизирани. Още в началото на моята дейност като първи партиен ръководител (тогава това означаваше първи ръководител на страната ни) се даде простор на дипломатическите, търговските и културните връзки със страни от почти всички континенти. Все по-рядко бъркаха името на България, все по-малко хора я търсеха на картата в Южна Америка.

В същото време България попадна във водовъртежа на студената война и блоковото разделение на света с всички отрицателни последици. По-нататъшното ни развитие ни изправи пред

огромни трудности. Пред страната стояха колосални проблеми от икономически, технологичен и социален характер, чието разрешаване бе невъзможно, ако не се пристъпеше към промени и във външната политика. И всичко това, повтарям, в условията на студена война и блоково разделение. В условия, когато бе невъзможно да се мисли дори за скромни самостоятелни стъпки във външнополитическата сфера.

В тази обстановка у нас се извърши огромна работа за изработване на нов курс, смисълът на който беше да се осигури пълноценно присъствие на България в света и на света в България, за да бъдем на равнището на критериите, принципите, правилата на междудържавното общуване, което си пробиваше път и се налагаше на планената. За мене всичко това беше, образно казано, една от десетте божи заповеди.

ЕДНА ОТ ДЕСЕТТЕ БОЖИ ЗАПОВЕДИ

Този принцип следвах неизменно до края на ръководната си управленска дейност. А това не беше и не можеше да бъде еднократен процес. Нужни бяха големи усилия, такт и мъжество, съобразяване с промените в света и по-конкретно в Европа, с отношенията вътре в социалистическата общност, както и с реалните възможности на нашата страна.

Още тук искам да открoя главното, което определяше целите, стратегията и тактиката на външнополитическата ни дейност, главното, което беше доминиращо в целия международен живот. Става дума за световния мир, за премахване на опасността от термоядрена война. За опазване на живота на планетата. И по конкретно – за запазване на малка България, която бе част от буферната зона между Съветския съюз и Запада. Няколко десетилетия положението в света бе такова, че съществуваше дилемата мир или война, живот или изтребление на човечеството. Войната бе станала абсурд. Ето защо преодоляването на термоядрената война бе първостепенен въпрос, въпрос кардинален за всички хора, за цялото човечество. Нито един от проблемите, стоящ пред човечеството, не можеше да бъде решен, без да бъде защитен и укрепен мирът. Същевременно в света се трупаха нови смъртоносни оръжия, конфронтацията между Изтока и Запада се засилваше. „Принос“ за това даваха и двете системи. Но на мене винаги ми се е струвало, че по-голяма е вината на по-силния, на по-богатия.

България бе малка страна. Тя бе член на един от военните

блокове – Варшавския договор. Известно е, че това бе предопределено още от договореностите на Сталин с Чърчил и Рузвелт по време на Втората световна война. По силата на поетите задължения и ние, за съжаление, бяхме въвлечени във вълните на студената война. Във военно, в политическо, в идеологическо отношение.

На моите съвременници, на сегашните и идните поколения, на всички българи искам да кажа: независимо от всичко България никога не се поддаде на изкушението да участва в провеждането на курс, насочен съзнателно към подготовката на война. Ние искахме едно – да запазим държавния ни кораб в бурния океан на един враждебен свят.

Участвайки в органите на Варшавския блок, бидейки заедно със своите съюзници и преди всичко със СССР, така да се каже, от едната страна на барикадата, осъждайки ред стъпки на Запада, които тогава се оценяваха като посегателство върху мира, България винаги е била активна миролюбива страна, за която мирът бе висш синтез на политиката и морала. Не се уморявах да подчертавам, че отношението към борбата за мир е критерият за моралните и политическите принципи, за моралната и политическата отговорност на различните политически движения, партии, правителства, на всеки човек.

Като политик аз си давах сметка, че всичко това не бе въпрос само и главно на теоретични постановки, на пропагандни формули, на изкуствен политически оптимизъм. Съобразно своите възможности нашата страна участваше активно в работата на органите на Варшавския договор под знака на политическия реализъм и стремежа да се постигне качествен скок в полза на разведряването и мира. В архивите, вярвам, са запазени моите многобройни изказвания пред Политическия консултативен комитет на Варшавския договор. В редица от тях от името на българското правителство поставях съществени проблеми, отнасящи се до стратегията на социалистическите страни да се избегне на всяка цена войната, да се излиза с нови идеи и инициативи пред западните партньори. Предполагам, че тези поверителни и максимално откровени за такъв форум изказвания ще бъдат ценен източник за бъдещите историци.

Известно е, че за подготовката на Хелзинкското съвещание определена, и то голяма роля изигра Л.Брежнев, който защищаваше жизнения интерес на Съветския съюз. По негова молба в тази работа активно участвах и аз, осъществявайки срещи с редица тогавашни държавни ръководители. България бе инициаторка на изключително важни предложения в ООН и други международни организации.

По време на кризисни ситуации България не бе пасивен наблюдател. Чрез каналите на нейната дипломация и в лични срещи ние участвахме в търсенето на ефикасни мерки за предотвратяване на опасности от различен характер. Естествено е, че най-голямо внимание отделяхме на положението в нашия регион – Балканите. Тук гласът ни се чуваше силно и ясно. На това ще се спра отделно.

България се стремеше да провежда изгодна за нея външна политика. И в това отношение ние няма от какво да се срамуваме за извършеното. Приоритетно значение имаха принципите на равнопоставяне и ненамеса във вътрешните работи, съблюдаването на международните задължения. Колебания и колизии при отстояването на тази политика не е имало. С това аз и досега се гордея.

МИНИСТЪР ИВАН БАШЕВ И... АНТИПОДЪТ МУ

В тази дейност извънредно отговорна бе ролята на министъра на външните работи. Разбира се, без да се забравя нито за миг, че основните въпроси се обсъждаха и решаваха в Политбюро, при естествената водеща роля на Генералния секретар на управляващата партия. С чувство на уважение и благодарност си спомням високата компетентност, умение и, бих казал, талант на дългогодишния ни министър Иван Башев, чиято нелепа смърт бе голяма загуба за страната ни. Той знаеше добре няколко чужди езика, беше скромен и честен, бих добавил – елегантен и привлекателен. Особено впечатление правеше неговата висока обща култура. В това отношение той превъзхождаше всички български външни министри, които познавах. Иван Башев смени Карло Луканов и беше достоен носител на нашата нова външна политика.

Що се отнася до последните години, постът министър на външните работи бе по-скоро почетна длъжност. След заболяването на дългогодишния министър Петър Младенов, той фактически не беше в състояние да изпълнява пълноценно служебните си задължения. А ако говорим откровено, и възможностите му бяха доста под тези на неговия предшественик. Ние отлагахме и отлагахме освобождаването на П.Младенов, защото го жалехме. Но той знаеше, че тези отсрочки са временни. Може би и това го е подтикнало да заиграе с Горбачов.

Разбрах, че в свои мемоари се вживявал като личност, оп-

ределяща външната политика на България. Питам се, дали действително сам си вярва? Общоизвестно е, че външната политика се формираше от колективната воля и от преценката на Генералния секретар. (В скоби ще повторя: всички решения, взети по време на моето управление, са резултат на колективна воля. Ако често говоря в първо лице единствено число, то е не за да се самоизтъквам. Мисля, че като държавен глава нося главната политическа отговорност. И поех цялата отговорност – за добро и за лошо. А „ние" слага всички в една лодка и дори съдържа мотивация за оневиняване.)

Младенов е афиширал и нелепото твърдение, че Тодор Живков еднолично управлявал, затова го държал настрана. След 10 ноември 1989 г. той получи цялата власт. Удържа я около шест месеца. Даже по-малко. Пое я като дипломат № 1. Самонарочи се със съдействието на Горбачов, за политик № 1. Остави властта като „танкиста", при това лъжливия танкист, опитал се да заблуди цял народ. Така че той не можа да опази дори своето положение и политика. Кой би ме упрекнал, че не съм му доверявал безрезервно да отстоява позициите на държавното ръководство, особено след като сам той потвърди в детайли оценката ми за него?

Дълзка да отбележа огромната роля на кадрите в различните етапи на нашата дипломация. По-голямата част от тях бяха на високо равнище. Отлични професионалисти. С добра езикова и научна подготовка. Те ни представяха във всички краища на света. България създаде добре работещи посолства. Включително търговски представителства. Благодарение на това – пряко или косвено – ние имахме достъп до почти всички държави.

Наистина системата, която характеризираше целия ни обществен живот и създаваше големи трудности, се отрази и върху външнополитическата сфера. Това беше неизбежно. Доколкото външната политика бе продължение на вътрешната, ние се сблъсквахме с извращения, които понякога изискваха сериозни промени, в това число кадрови. Такъв курс се провеждаше последователно. Благодарение на това българската дипломация бе на добро равнище.

Бих искал също да посоча, че и в сферата на дипломацията ние направихме много за постепенното отърсване от погрешни тези и идеологии. Обръщахме особено внимание на наслоенията от студената война. Защитавахме своите интереси.

По-нататък ще се спра на един от най-острите проблеми, с който трябваше да започнем да нормализираме външнополитическата сфера. Това беше преодоляването на изолацията на

България на Балканите и в Европа. Изолация, която ни създаваше огромни трудности. През 50-те години се беше стигнало дотам, че наш министър, който бе на посещение във ФРГ по търговски въпроси, се завърна с „празни ръце". Просто никой не му бе обърнал внимание.

Повтарям. Трябваше да преодолеем изолацията. Разбира се, не на антисъветска основа, а съобразявайки се с изискванията на реалния живот, който разкъсваше идеологическите пашкули. Аз не се боях да го направя – внимателно, постепенно, но без да отстъпвам.

Бих искал да подчертая специално един първостепенен факт, може би по-важен от всичко друго. Доста време след 9 септември България по същество беше страна с ограничен суверенитет. За това имаше и обективни, и субективни причини, на които засега не искам да се спирам подробно. Същността на цялата моя външнополитическа дейност като ръководител на страната ни в продължение на тридесет и три години беше да работя за максимална независимост и суверенност на нашата външна политика, съобразявайки се с реалните възможности и с големите цели на нашата политика. България имаше своите жизнени интереси и ние самите трябваше да се борим за тях.

И ние се заехме с този проблем. Ако най-напред не бяхме регулирали отношенията си с балканските страни, ние нямаше да успеем да нормализираме външнополитическите, икономическите и културните си връзки и със западните държави.

БАЛКАНСКАТА НИ ПОЛИТИКА

„Аз Ви поздравявам, господин президент Живков!"

Шарл дьо Гол

Принципите, върху които беше изградена и се прилагаше външната ни политика, намериха според мен най-пълен, последователен и резултатен израз в отношенията на България с останалите балкански държави. Проблем, който сам по себе си е достатъчно важен за настоящето и бъдещето на България и на Балканите, а няма да бъде преувеличено да се каже – и на Европа. Не случайно в миналото Балканите се наричаха „барутния погреб на Европа". Ще се примири ли България с положението да бъде в центъра на този погреб – това беше жизненова-

жен проблем за мен, когато поех властта. България трябваше да се превърне в активен фактор на мира и сигурността.

Поставих думите на Шарл дьо Гол като мото на този раздел, защото те в концентриран вид изразяват главния резултат от нашата балканска политика. „Да – продължаваше Шарл дьо Гол, – аз Ви приветствам за политиката, която провеждате на Балканите. За отношенията на добросъседство, които сте постигнал с всички балкански страни.“ Големият държавник и широко скроеният човек Шарл дьо Гол, въпреки че беше далеч от обърканите балкански лабиринти, съумя да оцени в каква спирала от проблеми е впримчена малка България, как се е налагало непрекъснато да балансира, за да се спаси.

Да балансира капризите, интересите и имперските амбиции на големите сили, стремежа им за влияние на Балканите. В исторически сложилите се отношения на Балканите, резултат от изстраданите пет войни. И границите, наложени от водещите на времето държави. Граници, които оставиха милиони българи извън България и на север, и на запад, и на юг. Тежките рани върху националното самочувствие на българския народ, нанесени и преди, и след 9 септември 1944 г. Подклажданото отвън противопоставяне. Интересите на всяка от балканските държави, често твърде егоистични и противоречиви. Всичко това – на фона на съществуващата международна обстановка през 60-те и 70-те години.

Ще маркирам най-общо и схематично подмолните течения под гладката повърхност, наречена балканско сътрудничество и добросъседство. Правя го не за да изтъквам постигнатото по мое време. То е останало в междудържавните документи, в съзнанието на хората и оттам никакви напъни на начеващи или залязващи политикани не могат да го изличат. (При мен и досега идват политици и журналисти от различни страни с молба да говорим за балканската политика и как България е успяла в годините на противопоставяне на две системи да установи добросъседски отношения с всички балкански държави, и то за цели три десетилетия.)

Правя го, защото в последните години (уви, предполагам че така ще бъде и в следващите) Балканите приковават вниманието на света. Събуждат се отново стари апетити, пулсират незабравени травми. Липса на далновидност, на разум. Стремеж за влияние. Интереси на сили, отстоящи на стотици и хиляди километри от Балканите, раздухват въглените. Въглени, чиито изпепеляващи езици няма да ги засегнат. А сред разруха и пепелища лесно са се налагали и се налагат условия.

На прага на XXI век в центъра на Европа две религии пра-

вят курбан в името на Бога, когото едната нарича Христос, а другата – Аллах, опитват се с кръвта и страданията на мъже, жени, деца да докажат верността си към него. А зад Бога стоят интересите, апетита, авантюрата. Дават ли си сметка политическите сили, какво става на запад от България? Съзнават ли с колко електричество е заредена атмосферата над земята ни?

Навремето казвах на федералния канцлер Хелмут Шмидтт: „България и Германия ще са първите жертви, ако избухне една нова световна война. България е на кръстопът между три континента. И примамливо, и опасно геополитическо положение. Сърцето на Европа е Германия, по нейния пулс се измерват и спокойствието, и стабилитетът, и перспективите за просперитет на нашия континент.“ После обосновах пространно опасенията си относно съществуващата ситуация, натрупаните ядрени и други съвременни оръжия.

Впоследствие разбрах, че стенограмата от разговора по този въпрос е предоставена на фондация „Фридрих Еберт“ поради важността ѝ. След години наша делегация посетила седалището на фондацията. Още с посрещането е станало дума за моите оценки във водения разговор с канцлера Шмидтт и българските гости са получили възможност да се запознаят със стенографския запис. Не крия, че бях поласкан от този факт и от сериозното внимание, което германците са проявили към направените от мен изводи и прогнози. По-късно, при посещението на Хелмут Кол у нас, обсъдихме същия кръг от въпроси.

Нито за момент не съм преставал да си давам сметка колко сме заплашени от една бъдеща война. И как България трябва да се подсигури не за да оцелее, а за да не бъде включена в междудържавен конфликт. Затова след моето издигане за председател на Министерския съвет през 1962 г. за мен от решаващо значение беше урегулирането на нашите отношения с балканските страни. Това беше задача номер едно.

Какво характеризираше обстановката не само на Балканите, а и в света в периода, когато управлението на партията и държавата в Съветския съюз беше преминало в ръцете на Хрущчов и екипа му? Никита Сергеевич Хрущчов не промени съществено външнополитическия курс. Правилно беше издигнат принципът, че войната не е фатално неизбежна, че тя може да бъде предотвратена. Но нищо не се направи за изграждане на нова система за сигурност. Ескалираше надпреварата във въоръжаването. Задълбочаваха се недъзи и противоречия в отношенията между двата основни лагера. Това даваше отражение и върху развитието на цялостната политика, която България трябваше да отстоява на Балканите, за да не отстъпва от суве-

ренните си интереси. Същевременно да го прави умело, ненатрапчиво и резултатно.

В какво най-общо се изразяваше обстановката на Балканския полуостров? Разиграваха се големи външни интереси. Заиграваха и държавници от самите балкански страни. А в центъра – измъчена България, просъществувала цялостна само между Сан Стефанския и Берлинския договор – март, април, май и юни на 1878 година...

И така, предстоеше да регулираме отношенията си с балканските страни. Възникнаха противоречия с Хрушчов, а и с други съветски ръководители. Хрушчов държеше да се запази положението, установено след Втората световна война. Между впрочем, такава линия беше спазвана по времето и на Димитров, и на Червенков. Можехме ли от тази позиция да нормализираме обстановката на Балканите? Единствено с Румъния (страна от социалистическата общност), макар с големи трудности и противоречия, имахме по-нормални отношения по това време. Хрушчов не разрешаваше нищо да се предприема.

ГЪРЦИЯ, Г. ПАПАНДРЕУ И А. ПАПАНДРЕУ, К. КАРАМАНЛИС

Коренно противопоставяне. Дължахме репарации. България беше осъдена като съюзник на хитлерова Германия да плати репарации на Гърция. Цялата гръцка пропаганда се насочваше срещу „врага от север“, т.е. срещу нас. Позицията на българското ръководство по времето на Георги Димитров и на Вълко Червенков беше, че нова България няма да плаща репарации, въобще няма да поема задълженията на българската буржоазия. От Освобождението до Девети септември 1944 г. бяха взети повече от 20 заема. И нито един – изплатен. Неизплащането на заеми и репарации предрешаваше нормализирането на отношенията ни не само на Балканите, но и в Европа, и в света. Не можех да поддържам тази позиция.

Два пъти ходих при Хрушчов, за да изложа убеждението си: искаме ли да не сме изолирани, да бъдем приети в специализираните организации към Организацията на обединените нации, трябваше да плащаме. Първо репарациите на Гърция. Впоследствие заемите на буржоазните правителства. Но Хрушчов отказваше. На втората среща нервно ме прекъсна: „Като имате долари, плащайте!“ Въпреки че му бях разяснил, че при

проведени разговори с гръцката страна е постигнато съгласие да плащаме с наши стоки. За никакви долари не ставаше дума.

Информирах българското ръководство. Решихме да проведем нашата политика през главата на Съветския съюз. Да изплащаме репарациите и да вземем курс да плащаме задълженията по заемите.

Политическата обстановка в Гърция при управлението на правителството на Георгиос Папандреу даваше възможност за нормализиране на нашите отношения. Проведените преговори през 1964 г. приключиха с подписване на договор за плащане на репарациите и дванадесет междудържавни договора, с които се урегулираха отношенията между България и Гърция. Постигнахме голяма победа и за двете страни. Създадоха се условия да се прекрати противоборството, да се уталожи напрежението.

Положението се измени и усложни след военния преврат в Гърция. Но дори и по време на управлението на военната хунта нашата страна не реагираше еднозначно. Интересите на България не допускаха негативната оценка, с която не само ние, но и цялата международна общественост приемаше „черните полковници", да доведе до зачертаване на постигнатото размразяване по времето на Георгиос Папандреу.

След известно колебание, през 1973 г., по време на междинно кацане в Атина на Иван Башев – тогавашния талантлив министър на външните работи на България, се стигна до приемане на покана, отправена от Георгиос Пападопулос, българският външен министър да посети Гърция. По време на тази визита бяха постигнати известни, ценени от нас, договорености. Но антибългарската пропаганда продължи.

Чак след 1975 г., когато Константин Караманлис посети България, Гърция сне постановката „Главният враг е на север". Караманлис беше и си остана мъдър държавник, силен и смел човек. За съжаление не можехме да поставим въпроса за Беломорска Тракия и да изискаме решаването му. Изселниците, изгонени от военните хунти, бяха дошли в България. Когато обсъждахме спорните въпроси с Гърция, в Беломорието бяха останали около петнадесет процента българи. При това положение тази точка трябваше да бъде снета от нашите разисквания. След съвещанието в Хелзинки с Караманлис като министър-председател имах пет срещи.

По времето на Андреас Папандреу, също ярка фигура в политическия живот, нашите връзки и контакти се задълбочиха. Въпреки различните системи и военните блокове, с които бяхме обвързани, България и Гърция създадоха и поддържаха

изключително благоприятни, взаимноизгодни и приятелски отношения.

При всяко мое посещение в Гърция аз съм бил посрещан изключително сърдечно и топло. И то не само от управляващите, но и от гръцкия народ. В Атина при първото ми посещение имаше тринадесеткилометров шпалир. Приветливи, лъчезарни хора. С хиляди национални знамена на България и Гърция.

Осезателен спомен е оставило в паметта ми гостуването на остров Корфу. Цялото население беше наизлязло при пристигането ни с Караманлис там. Споделих с него, че съм респектиран и развълнуван от неподправената възторженост на хората. И искрено му се възхищавам за приема, който среща у сънародниците си. Караманлис мило се засмя: „Господин президент Живков, всички тези хора до един са излезли само заради Вас. Вас приветстват. Ами че те гласуваха против мен."

Разведряването и контактите с Гърция се наблюдаваха внимателно от другите балкански страни. И, разбира се, от великите сили. В това число и от СССР...

След трудните, изострени взаимоотношения през 50-те години, когато наша територия (пустеещи, незастроени крайгранични земи) беше денонощно провокационно обстрелвана, през 60-те години в контактите ни започна известно стабилизиране и нормализиране. Въпреки успешното развитие на двустранните връзки обаче, конфронтационната обстановка се поддържаше. Гърците имаха радиостанция, която денонощно бълваше антибългарска пропаганда. На наша територия станции срещу Гърция, а и срещу Турция не е имало. Нямаше и седалище на нито една комунистическа партия.

ТУРЦИЯ – ВСЕ ОЩЕ С ВЪПРОСИТЕЛНИ

През тези години Турция усилено се въоръжаваше. Това беше известно. При това тя притежаваше най-голямата армия в НАТО след САЩ и, което е особено важно, съгласно военните планове на този блок най-боеспособната ѝ част беше дислоцирана на българската граница. Не на съветската, защото там се простираха планински вериги и преодоляването им изискваше големи военни усилия. Обяснимо е, защото главният удар на турската армия, която беше основната бойна сила на Южния фланг на НАТО, според стратегическите планове трябваше да бъде откъм границите ѝ с България. В съответствие с

тези планове на южната ни граница беше концентрирана огромна военна сила.

Нещо повече, имахме абсолютно точни данни, че в турския генерален щаб е разработен план за реализиране на „кипърски вариант“ в България. Всички тези факти ни бяха добре известни. Реалностите ни поставяха в изключително трудно положение.

Какво можехме да противопоставим на тази армия, да не говорим за включването и на гръцката армия (също на страна-член на НАТО) при евентуална война? Предвиждаше се, че трябва да удържим на нашата граница десет дни, като при това по въздуха получим веднага помощ от Съветския съюз. За нас беше ясно, че това е невъзможно. Повече от три-четири, до пет дни не можехме да удържим. Освен това не знаехме какво ще бъде поведението на югославската страна, а също – ще влезе ли Румъния във войната на наша страна още от първия ден, или ще се опита да протака. Трябваше да бъдем реалисти, точно и премерено да разчитаме преди всичко на собствените си сили, които не бяха неограничени.

Наред с това пантюркизмът в нашата югоизточна съседка отвреме-навреме вземаше връх. Постановките на турските фундаменталисти рефлектираха крайно негативно върху отношенията с България. Периодично се повдигаха и претенциите за изменение на талвега на река Резовска. Но независимо от всичко това отношенията между двете държави бяха добросъседски, даже бих казал приятелски.

Не мога да не подчертая личните заслуги на Сюлейман Демирел. Умен, съобразителен, прозорлив държавник. Преговорите започнаха с него. Направих официално посещение през март 1968 г. Той ни върна визитата през октомври 1970 г. С него и Еджевит като ръководител на правителството имах пет срещи след Хелзинкското съвещание.

Още тогава си дадох сметка колко силно е взаимното проникване на културните и етническите ценности между нашите съседни страни. В българския език са навлезли много турски и арабски думи. В турските архитектурни и строителни традиции са се преплели типично български елементи. Дори в обичаите и традициите на двата народа има взаимстване.

Всички български правителства от Освобождението до 9 септември 1944 г. неглижираха, игнорираха вътрешната страна на националния въпрос. По времето на Георги Димитров и Вълко Червенков наследените многопластови проблеми с турци, българо-мохамедани, цигани не само не намериха решение, но се усложниха. Провежданата абсурдна политика за многонаци-

онална България задълбочаваше разделението и по верски признак, и по начин на живот.

Процесът на дезинтеграция на българския народ се форсира и задълбочи през 1951 г. след решението на Политбюро от 26 април. Резонира в подхранване на пантюркизъм и изкуствено обособяване, изолация на малцинствени общности. Мюсюлманското население беше на дъното на социалната стълбица. Изминалите доста години социалистическа власт с нищо не бяха подобрили бита му. Бедност, безпросветност, примитивизъм.

Създадохме специална програма. Цехове, фабрики, където да работят. Някои с губещи производства. Хората, живели потомствено като ратаи, получиха земя за лично ползване. Българските мюсюлмани са изключително трудолюбиви. Оползотвориха дадените им преференции. Изградиха двуетажни, съвременно обзаведени къщи, накупиха коли. Не само материалното им благосъстояние се измени неузнаваемо. Неуки и изостанали доскоро, те в рамките на едно поколение израснаха забележимо.

За да се създаде интелигенция от техните среди, определихме привилегии при постъпване във висшите учебни заведения. Да се състезават помежду си, а не с целия национален контингент. Изграждаха се училища. Учителите се заплащаха по-добре. Две години задържахме факултативното изучаване на турски, въпреки нежеланието да посещават занятия. „Вкъщи ще си ги учим турски, не ги делете в училищата" – казваха старите.

Дотациите за губещите производства, допълнителните средства, влагани за образование, за социално и културно подпомагане, се поемаха от всички български граждани.

За мен най-главното беше да изведа това население от мизерията. Да ги изравня реално с всички, за да могат да се ползват на дело, а не на думи от същите права. Занимаваше ме проблемът, че част от българските граждани са в неравностойно положение в сравнение с другите. Цел номер едно беше да им създадем всички условия, за да преодолеят десетилетната изостаналост, отритнатост, пренебрежение от сънародниците. Същата политика провеждах по отношение на циганите. Специално при българо-мохамеданите беше от изключителна важност да не се засяга тяхната чувствителност. Да се подхожда с особена деликатност към тягостната тема за насилственото приемане на исляма.

В Турция оценяваха стремежа да изведем населението, изповядващо мохамеданска вяра, от социалното дъно. В междудържавните ни отношения имаше разбирателство.

Преди 1944 г. неколкократно е имало изселвания в Турция. По време на правителството на Отечествения фронт с решение изселването беше забранено. Оценявах това като неправилно. Отменихме решението за насилствено задържане в България след избирането ми за председател на Министерския съвет през 1962 г. По мое време имаше две изселвания.

Кенан Еврен посети България в качеството си на държавен глава на Турция през февруари 1982 г. Той постави въпроса да се спрат изселванията, което на практика турската страна едностранно бе осъществила, защото не издаваше входни визи на желаещите. Възразих остро. Това противоречеше на международните конвенции, на решенията на важни световни институции, а имаше и разделени семейства. За господин Еврен въпросът беше двустранен, между България и Турция. Според него не повече от стотина семейства претендирали да се съберат. В отговор на неговата постановка подписахме, че действието на изселническата спогодба от 1968 г. се прекратява, тъй като тя е вече изпълнена. Това беше отразено в съвместното комюнике.

През следващата 1983 г. посетих Турция. Не стотина, както твърдеше Кенан Еврен, а над 3500 души поставиха искане за събиране на разделени семейства! Това потвърди нашите съмнения, че турската страна ще се опитва да заиграва с изселническия проблем. Започваше активно да се налага и утвърждава политиката на пантюркизма.

Още в България господин Еврен – противоречива личност като държавник (той съумя да се издигне над противоборството и при изтичане на президентския му мандат даде честна оценка на моята политика, макар че след това изневери на себе си) се опита да ме заангажира с въпроса около устието на река Резовска. И това не беше случайно. Искаше изменение на нейния талвег. Корекциите с метри се отразяваха с десетки километри на Черноморския шелф. Целеше се преразпределяне на морските територии. Казах му: „Не виждам проблеми в река Резовска. Тече си кротко, влива се в морето." Господин Еврен се опита да ме кандардисва да отидем заедно там: „Елате да обиколим и от наша, и от ваша територия. Там е такава девствена красота." „Може и това да стане", отвърнах и отказах да разговарям повече. За мен темата беше изчерпана. И след това не допуснах повторно да бъде поставяна на разискване.

Нееднократно през годините имаше опити за прокарване на така нареченото заварено положение при устието на реката. И от турска, и от наша страна. Периодично излизаха работници. С изкопни и насипни акции двустранно се мъчехме да подлъжем природата – всеки в своя полза. Но един ден, по времето

на Кенан Еврен преди описания по-горе разговор, ми се обади Димитър Стоянов: „Другарю Живков, там е застанала турска войскова част, не работници. Разорали са с багери. Ще трупат камъни. Какво да правим? Какво ще разпоредите да предприемем?“ Казах му: „Моля те, дай ми пет минути да помисля.“ Бях в провинцията и нямах време да съгласувам с никого. Това беше нечувано груба провокация. Наредих да придвижат поделение от корпуса за бързо реагиране, така наречените „червени барети“. Но изрично подчертавах: да стоят на не по-малко от десет километра от границата и да не предприемат нищо. Малко след това турската войскова част се оттеглила. С това случаят приключи.

Влошаването на добросъседството беше подработено след установяването на пантюркистката линия. Успоредно се разиграваха и чужди интереси. Провокираха обтягане на отношенията, постепенна ескалация на напрежението.

Започна се отдалеч – пропаганда за живеещи два милиона турци в България! За нарушаване на религиозните свободи. За битово вмешателство. За необходимостта от обособяване на отделни етнически групи като малцинствена общност.

Необходимо е всички тези проблеми да се разглеждат през призмата на двустранните отношения между България и Турция, до идването на военната хунта начело с Еврен на власт и след това. До военния преврат в Турция нашите отношения с нея се изграждаха върху принципите на добросъседството. Изхождахме от тогавашните дадености. Съобразявахме се с политиката на САЩ и на СССР. Идването на Еврен измени съществуващата обстановка. Възникнаха нови проблеми. Взаимоотношенията ни се усложниха. Главната причина бе в това, че турската страна започна на широк фронт да работи вътре в България. По-специално започнаха да манипулират антибългарски настроените граждани и да създават разни организации, чрез които си поставяха пантюркистки цели и задачи.

У нас вече излязоха от печат книги, в които се изнася обилен фактически материал за дейността на тези организации. Дейност, която бе в коренно противоречие както с действащите закони, така и с настроенията на огромната маса от мюсюлманското население. Още преди така наречения възродителен процес се извършиха терористични акции. Такива акции бяха осъществени и през следващите години, което доведе до нагнетяване на обстановката. Част от тези оганизации си поставяха далеч отиващи цели – например да обявят автономия на някои райони от страната, в които живееше значително мюсюлманско население.

Без да навлизам в същността на сложния проблем за т.нар. възродителен процес, искам дебело да подчертая, че всичко това всъщност бе причината за този драматичен акт. Ние не можехме да стоим пасивни пред организираната противозаконна пантюркистка дейност в България. Засягаха се коренните интереси на България и на цялото нейно население, в това число на мюсюлманите. Нужни бяха действени мерки, за да се защитят интересите, съдбата и бъдещето на това население.

Ще споделя, че преди идването на Еврен такава дейност не се развиваше в толкова значими мащаби. По-рано имаше шпионаж. Имаше и други форми и опити за турско проникване у нас. И толкова. Нищо повече нямаше по времето на Демирел, на Еджевит. Както споменах, организирана пантюркистка дейност нямаше.

Тази дейност продължи години. Така се дойде до тягостната, смазваща картина на 1989 г. Било с обещания, било с психически и физически тормоз хиляди бяха подведени от емисари на чужди интереси да напуснат домовете си, родната земя. Да потеглят към Турция.

Няма човек в България, който да не знае, че хилядите мюсюлмани не бяха принуждавани да напускат страната. Лично аз съм се намесвал по повод на постъпили до мен сигнали, че в някои селища са налице отделни случаи, когато е упражнявана принуда. Спомням си, че за такива действия бяха уволнени няколко служители от МВР. Истината е, че заминаващите бяха молени да останат. Казваше им се, че те са български граждани и тяхното място е тук, в България. Да премислят, да се подготвят, ако са решени. Не. Стотици, хиляди изклаха добитъка си, продадоха на безценица имотите си. Поеха като хипнотизирани. Нито нашата, нито турската страна имаше подготвеност за това.

След масирана клеветническа антибългарска пропаганда и натиск на 30 май 1989 г. нашето ръководство, съблюдавайки договореностите от Хелзинки и Виена, предложи на Република Турция да отвори границите си за всички български граждани, които желаят да живеят временно или постоянно в Турция. Въпреки невероятните усложнения, струпали се и върху административните органи, и върху селското стопанство, и върху икономиката, нито един български гражданин не беше задържан насилствено. Вероятно пред немалко трудности е била изправена и Турция, организирайки бързото приемане на потоци от объркани хора.

Това се оцени от САЩ. При мен дойдоха двама американски сенатори. Приех ги и категорично им заявих: „България

иска да се преустановят опитите за вмешателство във вътрешните ѝ работи. За нормализирането на българо-турските отношения и по-специално за спиране на изселването има два златни ключа – единият е в София, другият – в Анкара. С нашия ключ ние отключихме границите. Не можем да ги заключим, да спрем нашите граждани, защото уважаваме международните договорености, които сме поели в Хелзинки и Виена. Под тях стоят подписите и на турската страна. Но на практика какво се получава? Турция ту отключва, ту ключът ѝ заяжда. Някак нелогично е всичко това. Също – пропагандата за два милиона турци в България. Месеци се декларира, че Турция ще приеме всички свои „сънародници" до един, ще ги устрои и осигури. Когато около 200 000 души – едни подмамени от надеждата за по-добър живот, други принудени от старейшината на рода – преминаха границата, турският ключ се превъртя в ключалката. Денонощно мисля за съдбата на стотици хиляди хора, български граждани. Едни са зарязали всичко, обречени на неизвестно бъдеще. Други – мечтаещи да попаднат в „обетованата земя" с цената на всичко и... отхвърлени от нея".

Накрая подчертах, че именно поради тези причини инициативата може да бъде само на Турция. Американските сенатори изразиха принципно съгласие с мен и желание да помогнат за регулиране на двустранните отношения. Но след срещата с тях Турция окончателно затвори границите си.

Важен момент беше инициативата на емира на Кувейт, който поиска лична среща с мен. По време на състоялата се във Варна среща той ме увери, че има пълномощия да помогне за нормализиране на отношенията между България и Турция. Аз акцентирах на главния въпрос – да се прекрати грубото вмешателство във вътрешните ни работи. Уговорихме се да се направи среща между външните министри на България и Турция в Кувейт.

От наша страна замина и води преговорите Георги Йорданов, заместник министър-председател. По предложение на турския външен министър, господин Йълмаз, срещата била проведена без присъствие на журналисти. Била е договорена среща и на високо равнище. Турската страна е приела почти всички наши предложения за излизане от кризата. Това би могло да се установи лесно, като документите от нея бъдат публикувани. Българският народ трябва да знае какво е постигнато и как са защитени българските интереси.

През лятото и есента на 1989 г. поради моето заболяване нямах възможност непрекъснато да следя и съпоставям информация за събитията по места. Днес нямам достъп до архиви, до

документи. Но истината трябва да излезе час по-скоро наяве. Имало ли е насилия, шантаж? Провокирани ли са? Всичко! Цялата истина. Не може върху български граждани да остават анонимни, недоказани петна от срам. Или петна от кръв... И да се покриват с патината на времето.

В усилното лято на 1989 г. премислях и премислях лъкатушенията, грешките, престараванията, недомислията. Всичко, през което са преминали хората на България от март 1878 г. насам. Преосмислях объркаността, драмата на стотици хиляди наши граждани. Тревожеха ме крайностите, които все по-осезателно се усещаха между християни и мюсюлмани. Страдах и за едните, и за другите. Аз, атеистът, недоумявах – може ли Бог и Аллах да разделят хората броени години преди второто хилядолетие? Та нито една религия във философската си същност не се противопоставя на другите религии.

И формулирах необходимостта от обстойни, сериозни изводи и преоценки на националния въпрос. На базата на подробен анализ Политбюро – на заседание с участието на Бюрото на Министерския съвет и първите секретари на областните комитети на партията – обсъди и със специален документ направи някои корекции на своето отношение към етническите общности. (С този документ, който далеч не изчерпва въпросите и също съдържа недовършени постановки, разполага и Прокуратурата.) Документът беше приет подчертано отрицателно от някои среди. Бях обвинен в отстъпление, в компромиси.

Какво е главното в неговото съдържание? На преден план е изведена постановката за единение на отечеството, т.е. единение на всички групи, слоеве. И свободно, всестранно развитие на всички общности – етнически, професионални, възрастови и т.н. Единство, което трябва да се осъществява на основата на общ икономически живот, на основата на еднакви права и задължения пред закона. Теза, която неотклонно съм искал да утвърдя през целия си съзнателен живот. Така че за никакво отстъпление не можеше да става дума. Доколкото единението се осъществява от държавата, националният въпрос е и трябва да бъде въпрос на държавна политика. Но главното за обновлението и демократичното развитие на България е идеята за гражданското общество.

В този документ отчетохме, че трябва да дадем публичност на живота, бита и културата на етническите общности в България. Същевременно преценихме, че трябва да бъде поставен по-активно въпросът за българите в съседните балкански страни. Отчетохме като груба политическа грешка закриването на културните институции на преселниците от Тракия,

Македония, Добруджа. Подчертахме потребността от общуване с българите, останали вследствие на исторически сложили се драматични събития извън установените териториални граници на държавата.

Поставихме и въпроса за по-широка публичност на живота на различните религиозни общности в България. Необходимостта, без да се засяга приоритета на източното православие, да не се омаловажава дължимото на всички други вероизповедания. Разбира се, ставаше дума за официално признати вероизповедания, не за секти като тези, които нахлуха безпрепятствено след ноември 1989 г. в България и чиито жертви станаха и стават чисти, невинни млади хора.

Необходимо беше и преоценено тълкуване на проблемите, свързани с езика и културата. Например така наречените „малки и изчезващи езици", които у нас са доста – турски, цигански, гагаузки, каракачански, цинцарски, арменски, ладино и други. Грешат онези, които мислят, че тези езикови явления са изчезнали.

Невярно се тълкува и практически се ограничава обемът на културното наследство на България, като се приема само свързаното с християнството и създаденото на базата на българския език. Простичката истина е, че съвременното българско общество наследява, съхранява и развива всичко, сътворено тук от предците ни през хилядолетията. Българско културно наследство е и създаденото от други етнически, религиозни общности, които са живели и живеят по българските земи. Това са дадености, които никой няма право да игнорира.

Всеки ще се съгласи, че българското културно наследство е като красива шевица, в която хармонично са вплетени и различни обичаи, нрави, традиции, езици, наречия, символи. Шевица, в която вярата в Бога и каноните на източното православие проявяват търпимост към трайното присъствие в традициите на народа ни, останало от всемогъщия прабългарски бог Тангра и десетките езически божества; към католицизма и протестантството; към последователите на Аллах и неговия пророк Мохамед; към палещите седем пламъчета – послания за Йехова; към възхваляващите Буда и Кришна; към безверието, прокламирано десетилетия като държавна политика.

С този документ от лятото на 1989 г. се постави открито съждението, че в политиката по националния въпрос принципността и последователността трябва да бъдат съпроводени с преоценка на някои крайни тези.

Нелепо е да се заличи фактът, че на българските земи са се раждали, живели хора с различно вероизповедание и различ-

на етническа принадлежност. От абсолютно несъстоятелната постановка, възприета от Димитров и Червенков, за многонационална България се беше стигнало до друга невярна теза – един етнос, една култура, бит, религия, обичаи.

Заемането на крайна и следователно погрешна позиция доведе до немислимо омаловажаване на приноса на различните етноси, населявали и населяващи държавата ни. И в крайна сметка – до обедняване на българската душевност.

Не случайно тук не засягам така наречения възродителен процес. Все още има неприключило следствие по него. Мога да публикувам само повърхностни, общоизвестни доводи. Конкретните причини, предпоставки, действия, реакции ще останат само маркирани. И още, това е вътрешен въпрос на суверенна държава. Въпрос, на който всички нейни граждани трябва да получат изчерпателен, честен отговор. Исторически верен отговор. Несъобразен с моментна политическа обстановка или личностни интереси. Вярвам, че по-нататък в друго време и обстановка ще успея да се върна подробно към този въпрос.

Въпреки противоборството, господин Кенан Еврен след прекратяване на президентския му мандат ми изпрати послание, в което ме нарича „Баща на българския народ“. Напоследък той ме „ощастливи“ с негативни оценки, но по тази мълчи. Аз този народ не съм го делил никога на българи, цигани, евреи, турци, арменци и прочее. Отношенията ни с Турция бяха добросъседски, бих казал приятелски. И то, когато светът беше разделен на два лагера... Винаги ме е затрогвало гостоприемството, оказано ми там не само от управляващите, но и от народа. Вярвам, че ако България и Турция водят честна и благоразумна политика, отношенията им ще се развиват в полза и на двете „комшийски“ страни.

ЮГОСЛАВИЯ... И ТЪЙ НАРЕЧЕНИЯТ „МАКЕДОНСКИ ВЪПРОС“

Отношенията с Югославия бяха затормозени вследствие на една изкуствено създадена и провеждана постановка. Главният проблем, зареден с противоречия, беше така нареченият „македонски въпрос“. Уви, той така и не получи пълноценно решение, отговарящо на историческата истина и на българските национални интереси.

Георги Димиров, Васил Коларов и Трайчо Костов приеха

това, за което Сталин и Тито се бяха договорили – шовинистичната теза на сръбските националисти за „македонската“ нация.

Що се касае до „обещанията“ за връщането на българските земи, те така си и останаха само по страниците на стенографския протокол от 5 юни 1946 г. С гриф „Строго секретно“ той съхранява моменти от разговора на Сталин с Георги Димитров, Васил Коларов и Трайчо Костов:

„...Сърбите са завзели Западните покрайнини повече по стратегически съобръжения. Ние сме съгласни, че подавляващото болшинство от населението там са българи. Но за нас е абсолютно невъзможно, по политически съображения, да върнем тези околии на българите още сега.“

„Ние и американците не сме участвали в установяването на тази граница и не я признаваме за справедлива, заявихме в Париж по въпроса за българо-гръцката граница. Вие имате право да искате териториален излаз на Бяло море...“

„Трябва да се даде културна автономия на Пиринска Македония в рамките на България... Автономията ще бъде първата стъпка към присъединяването на Македония, за което при сегашната обстановка може да не се бърза... Че нямало развито още македонско съзнание в населението, това нищо не значи.“

Тази постановка на Сталин бе приета на Десетия пленум на ЦК на БРП(к) през 1946 г., а през 1947 г. бе отразена в Бледските споразумения между Георги Димитров и Тито. Признаваше се македонска държава с живеещи там главно македонци. Пиринският край трябваше да бъде обособен като „културна автономия“, т.е. беше направена крачка към разработената концепция за присъединяване на този край към Югославия. Там се извършваше обучение на „македонски“ език. Бяха надошли емисари от Скопие и Белград, за да обработват населението.

Хора с изконно българско съзнание бяха насилствено принуждавани да се „самоопределят“ като македонци. Около 40 000 са били изселени в Югославия.

Със сръбски емисари, сталински заплахи и натиск, българска партийна „праволинейност“, административни мерки, шантаж и дори насилия бе извършено нещо абсурдно. Може би без прецедент в историята на човечеството. Денационализация! Всички материали, свързани с националноосвободителните борби в Пиринския край, бяха предадени на Скопие. Националният нихилизъм, превърнат в държавна политика, посегна дори на праха на Гоце Делчев, който бе пренесен в Скопие!!!

Всичко това продължи и по времето на Червенков. След

като бях издигнат за първи секретар на партията и особено за председател на Министерския съвет, аз се заех да разчистя това трагично наследство.

Връщам се в мислите си назад и с много тъга за безвъзвратно изминалите години се сещам, че тогава посетих преди всичко Пиринския край. Бях в Гоце Делчев, това бе най-крайната точка към границата. След това отидох в Сандански, който в миналото беше маларичен център и там изпращаха на заточение антифашисти и други патриоти. Няколко дни отделих, за да мога да посетя всички райони.

Предприех тази обиколка, за да видя как и откъде да започна подготовката на референдум. За да покажем нагледно какво население живее в този край. За мен беше пределно ясно, че трябва да отидем на референдум и да ликвидираме наложената ни „културна автономия". Разбира се, не можеше да се шуми за това. Налагаше се да се действа внимателно и да се проучи добре обстановката.

Населението ме посрещна изключително радушно. Изключително! Спомням си, в Гоце Делчев се отбих в една кръчма. Сложиха голяма трапеза. Реших да се пошегувам с присъстващите. Да ги провокирам. За аперитив сервираха ракия. Вдигнах тост и казах: „Тази ракия е люта... Най-важното е, че тя зове на юг." Всички станаха прави и аплодираха. Викаха възбудено. Няколко минути продължи това...

Бях доволен, защото то бе сериозен израз на патриотизма на населението от Пиринския край. Израз на българското съзнание на това население. Така протече посещението ни и в останалите райони. А те бяха изостанали. Забравени бяха и от Бога!... И Сандански, и Гоце Делчев, и самият Благоевград бяха изоставени и изостанали. В окаяно положение ги видях. След това хвърлихме много средства, много сили, за да се обновят и превърнат в китни центрове на българщината.

Сещам се още, че пред десетки историци, учени от различни области поставих задача да изследват малцинствения въпрос. Исках да дадат отговор: има ли в България различни национални малцинства? Многонационална държава ли е България или не? Стигнаха до категоричното заключение, че подобна теза е политико-идеологическа измишльотина. В частност това се отнасяше и за така наречената „македонска" нация.

Във Вардарска Македония 68 на сто от населението е българско. Чистокръвни българи, на които изкуствено е вълпявано и въздействано, че са отделна македонска нация. Нация, която се създаде „ин витро" по рецептите на Сталин и Тито. Говорът, който произволно се определя като македонски език, е за-

падно наречие на българския, с примеси на сърбизми и други чуждици.

Да възстановим историческата правота, беше дълг не само към националните интереси. За българска земя, за българщина, много знайни и незнайни доблестни участници в Илинденско-Преображенското въстание, в освободителните борби бяха оставили костите си след Освобождението на „стара България“ от турско. Хиляди наши войници водеха по-късно победни сражения, завършили със загубени войни. Порочна политика. Трябваше да се лекуват отдавнашни язви и по-нови рецидиви.

Подкрепа нямаше нито от съветска страна, нито лично от Хрушчов. Напротив, при посещение в Белград той декларира целостта и независимостта на републиките в Югославия. Налагаше се отново да действам през главата на Съветския съюз. Да подготвим и проведем пленум без знанието и одобрението на Хрушчов.

Това стана през 1963 година. На този пленум се подчерта: македонска нация няма. Спекулациите на просръбските националисти, взети на въоръжение от титовистите и лансирани с подкрепата на Москва, не отговаряха нито на историческата истина, нито на фактическата действителност. Преобладаващата част от „македонското“ население е българско, останалата – албанци, мюсюлмани, сърби. Квалифицираното мнозинство са българи.

Очаквах с вълнение следващата стъпка. И ето – проведеният след пленума референдум в Пиринския край доказа правилността на тези изводи, на нашата линия. Гласувалите ясно изразиха своето българско национално съзнание. Само два-три процента се самоопределиха като македонци. Повечето от тях – от инат, защото преди ги бяха карали насила да се „помакедончват“.

След пленума, с който изразихме нашите принципни позиции по т.нар. „македонски въпрос“ и абсолютната несъстоятелност на тезата за македонска нация, което се потвърди и от проведения референдум в Пиринския край, от българска страна правехме всичко възможно, за да не се изострят двустранните отношения с Федеративна република Югославия.

Не преставах да мисля как да подобряваме нашите връзки. Но където и да отидехме, при всяко посещение в отделните югославски републики първият, дежурният въпрос, който се поставяше, беше т.нар. „македонски въпрос“. Независимо от всички усложнения, породени от нашата категорична принципна по-

зиция по този въпрос, постепенно отношенията с Югославия се нормализираха. Животът искаше своето.

Мъчително приех обстоятелството, че нито решенията на пленума, нито резултатите от референдума получиха външна поддръжка. Никаква поддръжка. Нито в Съветския съюз и социалистическите страни, нито в необвързаните, нито в капиталистическите.

Нещо повече. В Съветския съюз, в Академията на науките, се създаде македонска научна секция, отдел за връзки с македонската държава, катедра за македонски език. Аналогични структури бяха създадени и в някои други страни – членки на Варшавския договор, например в Чехословакия.

Хрушчов не отиде на разправа с мен заради този пленум, макар че не изключвах такава реакция. Бях готов да я приема. Тогава не само не ни подкрепиха. Нещо повече. Десетки години се вършеха страхотни манипулации, натиск, пропаганда, обработка на общественото мнение не само в Югославия и в социалистическата общност, но и по света. Настройваха всички срещу България. Защото не можехме да кажем „черно“ на бялото.

Всички стояха зад съветската теза, свързана с република Македония – има македонска нация, история, култура, език. По т.нар. „македонски въпрос“ бяхме в пълна изолация.

В моята книга „Тодор Живков срещу някои лъжи“ вече имах възможност да разкажа за трудностите, които срещахме не само с Федеративна република Югославия, но и с други страни. И на първо място със съветското ръководство. В бележките, които излагам по-нататък за Хрушчов, подчертавам, че той постъпи правилно, когато отиде в Белград и заяви открито, че известното решение на Коминформбюро е погрешно. Но едновременно с това Хрушчов провъзгласи, че Съветският съюз признава Югославия като единна държава на включените в нея народи. Това беше втората му теза.

Когато провъзгласи погрешността на решението на Коминформбюро, Хрушчов постъпи правилно, но той създаде на нашата страна и немалко трудности. След посещението си в Белград той дойде в България. Мисля, че това не бе случайно. Той явно си даваше сметка, че с посочения акт (съобщението пред целия свят, че Съветският съюз поддържа югославските позиции, включително по „македонския въпрос“) ни поставя в трудно положение.

В резултат на всичко това другите страни от социалистическата общност бързо активизираха и подобриха своите отно-

шения с Югославия. Нашите отношения се затрудниха. Така се получи, че пострадали бяхме отново ние.

Едва по време на Воденската среща през 1973 г. успях да убедя Брежнев в правотата на нашата постановка. Тогава Леонид Брежнев все още беше сериозен, стойностен политик, който имаше международно влияние, умееше да уважава и равнопоставя партньорите си. Той много се колеба, но накрая прояви разбиране. Даде съгласие да запознае тяхното ръководство със становището ни.

Не желаехме да се месим във вътрешните работи на Югославия, но решително не можехме да приемем създаването на македонско национално съзнание на противобългарска основа. При тогавашната международна обстановка обаче можехме да отстояваме нашата теза само в частта ѝ за Пиринския край.

Не след дълго, въпреки натиска на Скопие, българската кауза беше приета от съветското ръководство. Предстоеше да получим одобрението на другите социалистически страни. Нашата исторически правдива позиция трябваше да получи и международно признание.

Някои от по-възрастното поколение, надявам се, си спомнят как югославското ръководство в онези години провеждаше отявлена недружелюбна политика срещу България. Разбираемо е в такава обстановка колко усилия бяха положени, за да се създадат нормални отношения. Да се осъществи нашата линия на добросъседство.

Представлява интерес следният факт. През 1967 г. предстоеше мое посещение в Югославия. Аз, а и цялото партийно и държавно ръководство придавахме голямо значение на тази визита. Случи се обаче нещо непредвидено. В същия ден, когато трябваше да излетя за Белград, средствата за масова информация вече съобщаваха, че е започнала война между Израел и Обединената арабска република. Когато ме изпроводиха на летището в София, аз заявих пред моите изпращачи, че войната вероятно ще продължи не повече от ден, ден и половина... Максимум два дена! Предрекох разгрома на ОАР. Моите колеги не се съгласиха. Замълчаха. Така ме изпратиха...

На летището в Белград бях посрещнат от Тито. Присъстваха, разбира се, и други държавни дейци и политици. Тито явно знаеше, че войната е започнала. След официалната церемония по посрещането той ми каза: „Няма да продължи много тази война. ОАР ще разгроми бързо агресора...“ Аз замълчах. Това беше посрещане и нямаше възможност за никакъв диалог. При това – на крак.

След настаняването ни, както се бяхме договорили, към 11 часа започнахме разговорите. Тито поде отново това, което ми каза на аерогарата – че войната бързо щяла да приключи. Сега вече му възразих. Развих становището, което бях изложил при моето изпращане в София. Казах, че Израел във военно отношение е далеч по-подготвен. Че има организирана, добре снабдена и въоръжена армия и отлично разузнаване. Докато ОАР нямаше тази сила, независимо че е голяма страна. И заключих, че войната ще завърши катастрофално за ОАР. „Дали това, другарю Тито, ще стане до довечера или до утре вечер, аз не мога точно да кажа. Но ще завърши катастрофално." Тито остана изненадан: „Как са възможни такива точни прогнози!"...

След няколко минути му съобщиха, че го викат по специалния телефон. Остави ни. Чакахме 40–50 минути, а може би и час. Върна се сломен. Каза ни, че вестта е печална... Повече от няколко часа египтяните нямало да издържат. До довечера, до утре – най-много!... Повече нямало да могат да се бият. При тази ситуация се договорихме да прекратим срещата, както и нашето посещение. Така и направихме. Аз се върнах в България.

Още същия ден излетях за Москва. Следващата сутрин в Кремъл се проведе среща на първите ръководители на комунистическите партии от социалистическите страни-членки на Варшавския договор. Присъстваха и други държавни и партийни ръководители, сред които бе и Тито. Там стояхме, докато по „червения телефон" СССР и САЩ прекратиха войната.

Следващото ми посещение в Югославия бе по печален повод – за погребението на Тито. Бяхме двама души – аз и министърът на външните работи. Прие ни тогавашният председател на Председателството на СФРЮ. Щом влязохме, той започна разговор по „македонския въпрос". Макар че навън имаше „опашка", чакаха и други официални делегации, той продължи разговора повече от предвиденото по протокола време и темата естествено беше Македония. Излязохме навън. Поеха ни други двама от ръководството. И пак дежурната тема – „македонският проблем"!...

Що се отнася до Тито – нищо ново под слънцето. Излязоха много публикации. В тях подробно са изложени съществени характеристики на неговата личност, на дейността му като водач на Съюза на югославските комунисти и СФРЮ. Къде верни, къде неверни... Аз се присъединявам към оценките за неговите безспорни заслуги. От друга страна, той водеше своеобразен, бих казал – нещо близко до екстравагантния начин на живот. Живееше доста разкошно. Обичаше украшенията, а имаше и

чисто свои си салтанати. Това естествено правеше впечатление, и то не особено благоприятно. В края на краищата, мислехме си, не по такива увлечения трябва да се съди за един или друг държавен мъж...

Срещал съм се няколко пъти с Тито, но не се наемам да правя цялостна характеристика за личността му. Не мога обаче да не отбележа, че въпреки усилията ми срещите, общо взето, не излизаха извън рамките на официално възприетите канони. С малка ретроспекция ще се спра на две от тях.

Първата ми среща беше през септември 1956 г. Тъй като югославското ръководство не прие разговори на най-високо равнище, ние отидохме на компромис. Заминахме като парламентарна делегация, водена от мен. В своята реч там аз изразих задоволството си, че даваме тласък на развитието на дружбата между България и Югославия. Че нашите връзки все повече се разширяват. Тито се опита да се държи подчертано пренебрежително към мен. Бих казал – дори нагло. Стараеше се да „ухажва" Георги Чанков, както и да създава противоречия в нашата делегация. Но, разбира се, не успя. Чанков не се поддаде на провокацията, държа се достойно...

От особено значение е срещата ни през 1963 г., когато Тито начело на официална делегация направи посещение у нас. Водихме обстойни и до голяма степен – по моя оценка – откровени разговори. Устроихме голям митинг в зала „Универсиада" в чест на Тито и придружаващите го. Обръщахме се към тях като към скъпи гости и приятели от братска страна. Въпреки това противоречията (известно е вече по какъв въпрос) останаха.

При посещението си в България Тито не можеше да не види успехите, които ние бяхме завоювали. Връщайки се в Югославия, още на летището той говорил за постиженията на нашата страна. Че България била отишла напред. Че Югославия имало какво да научи от нас. Същевременно „сблъсъкът" по така наречения „македонски въпрос" оставаше, макар че отношенията ни започнаха да се подобряват.

Говорейки за ролята на Тито, сещам се за един известен на историците, а и не само на историците факт, свързан пряко с нашата история. Знае се, че в края на Втората световна война в резултат на натиска на Тито и на неговото обкръжение Сталин е „капитулирал", направил е доста отстъпки. С това са се съгласили и Чърчил, и Рузвелт. И Георги Димитров!... Отнася се до факта да се създаде федеративна република. В същото време се е възприела и наложила тезата, че тази република е многонационална, че в нея има и тюркско-мюсюлманска народност.

Така изкуствено бе създаден един конфликтен проблем, който сега си казва думата в развитието на събитията не само на Балканите, но и в Европа, и в света.

Но това е въпрос, който излиза от кръга на разглежданата тема. Аз само го маркирам...

АЛБАНИЯ

За тази балканска страна, с която сравнително дълго време поддържахме добри отношения, имах само най-обща представа. В началото албанското ръководство декларираше своята привързаност към СССР. То дори поддържаше тезата, че Албания е най-приятеллската страна на Съветите. Но след идването на Хрушчов отношенията започнаха постепенно да се обтягат. Нямах точна представа на какво се дължеше това. Дали прокитайското влияние в албанското ръководство беше главната причина, или в дъното стоеше желанието на Хрушчов да налага имперски взаимоотношения.

При моето посещение в Албания бях потресен от обстановката, с която се сблъсках. Крайна изостаналост и мизерия. Наши специалисти, които работеха там, по време на срещата ми с тях открито заявиха: „Другарю Живков, ние не допринасяме никаква полза. Албанците идват, стоят по два-три дни, максимум седмица и си отиват. За толкова време нито могат да научат, нито да усвоят нещо. Те са свикнали да живеят по горите, с козите, не са привикнали на организиран труд."

Недоумявах как може в Европа да има толкова бедна и западнала страна. Вярно, по площадите викаха „Енвер, Енвер", но лозунгите, с които посрещаха ръководството, бяха едно, а действителността и бита на народа – съвсем друго: крайна примитивност, необразованост.

След като се върнах в България, информирах нашето ръководство какво е състоянието на хората, как нищо съществено не е направено. Основното препитание е козарството. Убеждавах ги, че ако третираме Албания като една наша изостанала област, можем да ѝ помогнем с малко усилия. Договорихме се, че ще информирам Хрушчов, преди да предприемем конкретни мерки. Опитах се да убедя и него, че е необходима незначителна помощ. Той реагира нервно и остро. Очевидно беше настроен да води война с албанското ръководство. И тогава, и сега ми е трудно да кажа какво мотивираше реакцията му. Така или

иначе въпреки прокламирания интернационализъм Хрушчов не разреши да се помогне на албанския народ.

Моето първо посещение. Още от началото Енвер Ходжа и цялото ръководство му придадоха ярко антититовски характер. В речите, на митингите. Бях принуден насаме открито и категорично да заявя на Енвер Ходжа, че аз съм решително против да се третира по този начин моята визита, да се превръща в пропаганда срещу която и да е страна. След този разговор нападките почти се прекратиха. В края на моето пребиваване в Албания от Китай се завърна министър-председателят Шеху. Той също веднага започна антиюгославската тема. На другия ден обаче не поднови този разговор. Явно Енвер Ходжа го беше осведомил за моята позиция.

Години, дълги години албанското ръководство оценяваше провежданата от нас политика много точно и не допусна да се говори нито срещу България, нито лично срещу мен. Но след време нещата се промениха и придобиха негативно отражение. Въпреки това ние се въздържахме да водим антиалбанска политика. Стараехме се да гледаме напред и да не сеем семената на горчиви плевели, които щяха да ни пречат в бъдеще.

РУМЪНИЯ, ЧАУШЕСКУ И НЕГОВИТЕ АМБИЦИИ

Отношенията ни с тази страна бяха особени. Принадлежахме към един военен блок – Варшавския договор, към една икономическа организация – СИВ, и към една политическа система, но добросъседството между нас се балансираше изключително трудно.

Първоначално Георге Георгиу-Деж провъзгласи абсурда: „Всички диалози на Румъния със социалистическите страни трябва да се водят, след като е искано и получено разрешение от Съветския съюз, а също – трябва да споделяме какво смятаме да правим!“ Видях го за последен път на едно Московско съвещание. Той беше видимо разстроен и диалогът с него бе невъзможен. С идването на Чаушеску и промените в румънското ръководство отношенията между нашите две страни се усложниха още повече.

Мислил съм, много съм се питал, не година и две – от какво се акумулираше напрежението? България беше засилила своята икономическа активност. Главният поток от стоки между нас и Съветския съюз минаваше през Румъния. През нейна те-

ритория получавахме електричество, газ и т.н. от СССР. С оглед да намалим тази зависимост направихме ферибота, с който преминаваше влакова композиция между Варна и Иличовск. Но все пак основната част от това, което идваше от север за България, минаваше през Румъния. Бяхме принудени да държим сметка за евентуалните допълнителни усложнения, които биха могли да последват от румънска страна при рязко изостряне на нашите взаимоотношения. Още първите разговори и контакти, които имах с Чаушеску, след като беше издигнат за генерален секретар на Румънската комунистическа партия и за президент, спомням си, протичаха изключително трудно.

Не зная каква оценка ще дадат времето и историята на Николае Чаушеску. Но мен силно ме впечатляваше поведението му. Какво беше доминиращото в неговите изяви? Дали болезненият вождизъм и амбиции, с които провеждаше политиката и във вътрешен, и в международен план, или пък фактът, че той просто не можеше да владее нервите си? Не зная.

Не допусках, че един държавен ръководител може да изпада в положение, подобно на неговото. При несъгласие той крещеше, блъскаше по масата, не можеше да произнесе нито една фраза, защото започваше да заеква. Налагало се е да го изчаквам дълго да се успокои, за да продължим започнат вече разговор. Споделял съм неведнъж с нашето ръководство. Всички бяха единодушни по отношение на неговия арогантен, невъздържан „стил" на контакти и обсъждания.

Чаушеску мъчително приемаше водещото положение на България на Балканите. Опитваше се да реализира своите политически амбиции, като кокетничеше и със Съветския съюз, и със западните страни. Те пък заиграваха, като поощряваха неговата маниакалност в съответствие със своите цели, разбира се.

Контактите между нашите две страни бяха във всяко отношение трудни. И противоречиви. Непреодолима и неприемлива беше грубата националистическа политика, която Чаушеску провеждаше специално към България.

Този курс се прокарваше, разбира се, още по времето на Георгиу-Деж. Спомням си за тъжен факт при мое посещение по негово време. Заведоха ме до едно село, забравил съм вече кое, в някакво колективно стопанство. Показваха ми обори, складове, машини. Отнякъде при мен дойде възрастна жена, която за секунди ми прошепна „Другарю Живков, тук сме деветдесет на сто българи, но никой не смее да каже. Всеки, който спомене, че е българин, веднага го разстрелват." И побягна. Изумях от изненада. Не бях забравил обаче, че по времето на

Георге Георгиу-Деж в Румъния имаше над 200 хиляди българи, изселили се от нашите земи през годините на турското робство.

Чаушеску продължаваше възприетата линия, той искаше да унищожи всичко, което напомняше за България. Много пъти се опитвахме да му разясняваме каква гордост е за румънския народ фактът, че е давал убежище и на бежанци от България, и на борци за свободата ѝ. Но в Румъния се провеждаше политика, която покровителстваше и подтикваше унищожаването на историческото наследство, на паметниците, останали там от национално-освободителната борба на българския народ против турското иго. Светини, свързани с имената на Левски, Ботев, Любен Каравелов, Раковски и др., всичко се ликвидираше поетапно.

Решителни разговори с Чаушеску в тази насока проведохме, когато начело на Комитета за култура беше Людмила Живкова. При мое официално посещение нарочно я включихме в нашата делегация, за да може един от главните въпроси, които поставяме на разискване, да бъде за българското присъствие в румънските земи. При това ние отдавна бяхме възстановили в България и поддържахме всички паметници, свързани с участието на Румъния в Освободителната руско-турска война. Всичко беше не само запазено, но и реставрирано от наша страна. Години и години поставяхме въпроса за адекватно отношение от румънска страна, но този проблем не получи разрешение.

Имам все пак малкото утешение, че както сподели с мен тогава Людмила, тя била разговаряла предварително с министърката на културата на Румъния и двете били дошли горе-долу до една позиция, взаимно приемлива за двете страни, която те изложиха на заседанието на делегациите. Чаушеску обаче се нахвърли като побеснял върху своята подчинена с най-обидни и арогантни думи. Думи, които не допусках, че могат да бъдат изречени от държавник. Атмосферата се нагнети. Макар че той изля яда си върху министърката на културата на Румъния, ясно беше: всичко е насочено към Людмила и срещу България. Наложи се да отложим разговорите чак за след обяд, докато Чаушеску се овладее. Но все едно, решение по повдигнатите от нас въпроси така и не получихме.

От ден на ден нещата се усложняваха. Виждахме как Чаушеску с всякакви методи провежда политика за изкореняване и от паметта на румънския народ, и от националното самосъзнание на стотиците хиляди българи в румънските земи всичко, което напомняше за България.

До известна степен успяхме да противодействаме, като за-

силихме радио-телевизионните връзки, с които обхващахме цялата равнинна част на Румъния. При моите официални посещения бях усетил, че хората ме разбираха без преводач. Умишлено говорех импровизирано, бързо. И следях как те възприемаха казаното от мен. Реагираха спонтанно, ръкопляскаха. Разбрах. Това бяха хора, които знаеха български език. А този факт, че ме разбират непосредствено, без преводач, беше видимо неприемлив за Чаушеску. Спомням си как на един митинг нервите на Елена не издържаха, тя рязко се извърна, слезе от трибуната и демонстративно я напусна.

Чаушеску не огласяваше публично своето отношение към принадлежащата на България Южна Добруджа. Но при Академията на науките в Румъния имаше специален институт, ръководен от неговия брат. Оттук се разпространяваха и на Запад, и в социалистическите страни „научни доказателства", че Южна Добруджа била румънска територия.

Редуваха се и други усложнения.

Но на мен не ми даваше мира и спокойствие основният проблем между двете страни през последните години – замърсяването на Русе от Гюргево. Проблем, за който разказвам на друго място.

Загатнах вече, че в лицето на Чаушеску имах неуравновесен партньор с непредвидими реакции. Факт е, че и нескритото несъгласие, и недоволството, и критиките срещу него се парираха най-вече от неговите истерични изблици. Това поддържаше неговата собствен самооценка за безпогрешност. И ако Чаушеску все пак се съобразяваше с мен и проявяваше известен респект, това се дължеше на обстоятелството, че единствен аз го критикувах остро и открито на международните ни срещи.

Ще си позволя по този повод да спомена един „детайл". За мен и досега си остава необяснимо ревнивото, да не кажа подозрителното отношение на ръководителите на Съветския съюз към моите контакти и разговори с Чаушеску. Питам се – дали не смятаха, че и България ще тръгне към създаването на антисъветски балкански блок? Не мога да повярвам, че в Москва са ме виждали така, защото думите на съветските ръководители по мой адрес винаги са били най-положителни. Михаил Горбачов не правеше изключение. Така че дали винаги и всички са били искрени, сега вече ми е трудно да кажа.

Чаушеску имаше за какво да бъде критикуван и извън междусъседските ни отношения. Той се увличаше в индустриализацията и беше изоставил социалната сфера и селското стопанство. Припомням си как в първите години по време на лов в Румъния викаха за гончии местни селяни. Повярвайте, не успявах

да сдържа изумлението си от техния окаян външен вид, от дрехите им, покрити с кръпки. Не след дълго Чаушеску се усети и съобрази. Но тъй като не можеше да промени с магическа пръчка състоянието на преобладаващата част от румънското население, по време на лов започнаха да изкарват гончии само от военни поделения, съответно с армейско облекло.

Оценките, които давам на Чаушеску, в никакъв случай не биха ме оправдали, ако премълча нещо съществено. Не мога да приема варварския начин, по който се постъпи с него и с Елена Чаушеску. Един държавен ръководител фарсово осъден на смърт от инсцениран трибунал! Присъда, приведена незабавно в изпълнение – в Европа, в края на XX век. Позорен акт, с който в Румъния неколцина унизиха своя търпелив, беден и отруден народ. Чия ли перестроечна злоба и жестока отмъстителност се крие зад този варварски акт?

БЪРКАЛ ЛИ СЪМ?...

Ето такава беше обстановката на Балканите, в която Тодор Живков започна своето управление. Обстановката, която наследих. Обстановка, предначертана за десетилетия напред по време на разговор между маршал Сталин и министър-председателя Уинстън Чърчил в Кремъл на 9 октомври 1944 г. Към края на 60-те години отношенията на Балканите бяха вкарани в естествено, спокойно русло. Мога със задоволство и гордост да твърдя, че България се превърна в двигател на балканското сътрудничество. Излишно е да споменавам, че и аз имам своя принос за това.

Във външната политика на България от Освобождението през 1878 г. до днес периодично се редуват недомислия, които обслужват или неволно подпомагат интересите на други държави. Проявленията на тези интереси се модифицират от 1 (13) юли 1878 г. с Берлинския договор.

Провеждах принципна външна политика на Балканите, диктувана от следното: България не желае и не възнамерява да се намесва във вътрешните работи на съседите си. Но няма да допусне никаква намеса от тяхна страна. Никакви компромиси с националните интереси, било за сметка на икономически, интернационални или други съображения.

Какво не съм дооценил? Бъркал ли съм? Има един безпристрастен съдник. Българският народ! И безпристрастната история, която слага всичко и всекиго на мястото му.

В последна сметка през годините на моето управление се постигна главното: първо, беше преодоляна напълно изолацията на България от балканските страни; второ, създадоха се възможности за подобряване на обстановката на Балканите. Тук вече никой не мислеше за решаване на проблемите с военни средства.

Отвориха се пътища за нормализиране на отношенията със западните държави, а това, както е известно, особено през 60-70-те години беше пробив с огромно политическо, икономическо и културно значение. През 1989 г. България бе уважаван и стабилен партньор на своите съседи. Нищо не я заплашваше. Както и тя никого не заплашваше. Още веднъж искам да запитам: бъркал ли съм с моята стратегическа линия на Балканите?

Но колкото и да е важно това, то не е достатъчно, когато се оценяват активите и пасивите на нашата политика на Балканите. Една такава оценка би била едностранна, а това означава и неточна, ако пропуснем развоя на нещата през 80-те години, по-точно в периода, когато и ние поехме по пътя на преустройството. Тогава, както е известно, се заговори за ново политическо мислене, което се свързваше с дълбоки промени в международните отношения. Тук аз се абстрахирам от факта, че деформациите и криволиците в самия курс на преустройството, провеждан в СССР, нерядко превръщаха повика за ново политическо мислене в словесна еквилибристика. Онова обаче, което не може да се подценява и отрича, е, че в международните отношения наистина настъпиха промени, които започнаха да създават друг климат на планетата.

В тази обстановка нямаше или почти нямаше райони в Европа (а и не само в Европа), които можеха да останат пасивни наблюдатели.

В случая ще се спра на България, чието ръководство, прегърнало идеите на преустройството, се зае с анализ и на собствената си балканска политика. До началото на 80-те години провежданата от нас политика даде положителни резултати. След това, в периода на активното преустройство на световните междудържавни отношения, ние трябваше да отидем по-нататък. Отнасяше се не за отделни, изолирани ходове. В центъра на вниманието си ние поставихме проблемите за архитектурата на балканската политика, за нейните цели и принципи, за осъществяването на напредък с фундаментални последици за настоящето и бъдещето на този невралгичен район. Колко прави сме били, се вижда от развоя на процесите, прераснали в някои

райони на Балканите в дълбока политическа криза и жестока война, непредвещаващи нищо добро...

Във връзка с всичко това аз нееднократно поставях пред партийното и държавното ръководство на страната назрели проблеми на балканската ни политика. И не само пред нашето ръководство. Тази тема присъстваше постоянно в моите разговори със съветски и други чуждестранни ръководни дейци. С други думи, и в периода на най-напрегнатата работа, която се извършваше у нас по линия на преустройството, не ме изоставяше грижата за изработване на нова политическа концепция, с която ние като балканска държава трябваше да дадем своя принос за издигане на отношенията между балканските страни на ново равнище.

Връщайки се към тези години, не мога да пропусна заседанието на Политбюро на 11 и 12 януари 1988 г. На него се обсъди кардиналният въпрос, как трябва да изглежда нашият нов подход и нашата концепция за развитие в ново русло на отношенията ни с балканските страни. Моето изказване бе кратко. Пределно кратко. Аз съзнателно избрах този начин на изложение, за да не потъне в многословие главното, което трябваше да се изведе, анализира и постави в центъра на балканската ни политика.

Не е случайно, че започнах изказването си с въпроса за ръководния принцип във външната ни политика. Този въпрос имаше първостепенно значение. От това какъв принцип ще заложим във външната политика зависеха и нейната архитектура, и нейните цели, и нейните резултати.

Нещо повече. Разглежданото изказване заемаше особено място в изграждането на новата ни концепция за съвременния свят. Всъщност това бе и нейно начало. То бе първообраз на докладната ми записка, която по-късно – през месец октомври, със заглавие „За новото в съвременния свят и някои проблеми на преустройството у нас“, беше внесена и обсъдена в Политбюро. В тази записка, както вече споделих, ние затворихме, така да се каже, кръга на нашите постановки и съображения за преустройството. Ще повторя още веднъж: изказването ми, което ще изложа по-долу, е начало на един процес, чийто завършек е посочената докладна записка.

За да бъда точен, възпроизвеждайки изказването си, ще цитирам основните моменти. Започвам с възловия проблем, който и тогава, и сега е от принципно значение. Става дума за отношението между класовия подход и държавната политика. В изказването ми е дадена следната постановка:

„Но имаше един принципен въпрос, който при бившето ръ-

ководство на Съветския съюз – и по времето на Хрушчов, и по времето на Брежнев, което аз много добре познавам – не се тълкуваше правилно, а именно отъждествяваше се класовата борба с държавата. Държавната политика се отъждествяваше напълно с класовата борба...“

„В съветското ръководство – ние не бяхма съгласни, но приехме, защото нямаше какво да правим – се разсъждаваше, че ако тук се образува някакъв регион, някаква общност, тя ще бъде насочена против социализма, против Съветския съюз, против социалистическата общност. Това не можеше да стане, тъй като сме няколко социалистически страни. Не можеше да стане, защото участва България. Никога тя няма да позволи тук да се организира някакъв блок или някаква сила, насочена против Съветския съюз или против нашата социалистическа общност.“

По-нататък сравнително обстойно изложих на каква основа трябва да се изгражда нашата политика на Балканите:

„Да вземем противоречията на Балканите. Няма друг район с такива сложни противоречия, независимо от това, че арабските страни се бият. Там противоречията по-лесно ще се преодолеят, отколкото на Балканите. Балканският полуостров е една плетеница от противоречия. Има противоречия между нас и Югославия, между нас и Турция, между Турция и Гърция, между Югославия и Албания, между Гърция и Югославия за Епир и т.н., противоречия за националности, които са погребани или предстои да бъдат погребани. Въобще много противоречия има на Балканите. Ние не сме се хванали за гушата, не сме започнали въоръжена борба поради това, че сме два лагера – една част са в НАТО, а другата част – във Варшавския договор. Това е задържаща сила....“

„Каква линия би следвало да възприемем, ако разтълкуваме сегашния курс, който провежда Съветският съюз? Няма абсолютно никаква друга алтернатива освен изграждането на нашите отношения върху баланса на интересите. Това трябва да ни бъде ясно. Баланс на интересите на Балканите – общото, което да ни обедини. Ние трябва много добре да го разучим, добре, реално да го формулираме, като изхождаме от общите интереси на балканските страни. Това е единственият баланс на интересите.“

„Вторият баланс на интересите е между балканските държави. И тук трябва да направим една фотография...“

„И третият баланс са отношенията между Съветския съюз и САЩ. Ние трябва така да подходим, че да не засягаме основните интереси на САЩ и на НАТО, и, разбира се, в никакъв случай нашите интереси и преди всичко интересите на Съветс-

кия съюз, тъй като той е непосредствен съсед на Балканите. Затова най-напред започваме консултации със Съветския съюз. И това е правилно. Но ако не се считаме с основни интереси, които имат САЩ, които има НАТО, няма да постигнем големи успехи."

„Ще бъде ли леко това? Не бива да мислим, че след като се направи балансът, след като направим срещи и по някакъв начин изложим това, веднага всичко ще се реши... Така че тези въпроси трябва да се разискват със съветските другари, но да се излезе от една по-широка концепция, а не от досегашните концепции."

Както се вижда, в изложените съображения се съдържат два главни момента. Единият се отнася до баланса на интересите и до недопустимостта да се смесва класовата борба с държавната политика. Другият засяга необходимостта от общобалкански срещи, които ние избягвахме, тъй като така ни се внушаваше от съветските ръководители. В изказването си аз подчертах, че трябва да се стимулират такива срещи, че щом говорим за „европейски дом", защо да не заговорим за „балкански дом". Казах, че „трябва балансирано да отидем към главното, от което са заинтересувани всички балкански страни и което рано или късно те не могат да го избегнат".

Такива са основните моменти, които се съдържат в това мое изказване. Искам специално да отбележа, че някои от тези моменти бяха доразвити и обогатени в следващи мои разработки. Това се отнася особено за мирното съвместно съществуване, където, както ще посоча по-нататък, се допускаха груби грешки и извращения.

БЪЛГАРИЯ В СВЕТА И СВЕТЪТ В БЪЛГАРИЯ

Отделям специално място на този въпрос, защото той бе в сърцевината на всестранната ни дейност за развитието на България и нейното утвърждаване като страна, която си бе поставила амбициозната цел да бъде в крак с човешката цивилизация и нейните изумителни постижения – една вековна мечта на българина.

И не на последно място – с нейните нерешени и тревожни проблеми, за да участва в тяхното „успокояване" и решаване. Някои се отнасяха до съдбата на света. Ставаше дума за въпрос, органично свързан със същността на социалистическия иде-

ал и изобщо с предвижданията на Маркс и Енгелс, че новото общество е дълбоко хуманно по своята същност, че то не може да се утвърди, ако не се приобщи към световната цивилизация.

Това аз знаех още от марксическите кръжоци в училище, където се учехме на азбуката на научния социализъм. Чувствах го по-скоро със сърцето си, отколкото с младежкия си разум. Но наученото в кръжоците бе едно, а друго бе животът, историята, обществената действителност. След 1956 г. като ръководител на нашата държава задачата за приобщаването на България към съвременната цивилизация ме изправи пред принципно нови проблеми. И тук бяха нужни подходи, съобразени с новите реалности в страната и света.

Простете, драги читателю, но тук ще си позволя малко „теоретизация". През цялото време, когато бях начело на държавата и партията, не ме е изоставяла една мисъл, оформила се по-късно като методологически ориентир и нишка в разбиранията и практическата ми дейност. Отнасяше се за това, как да се осигури присъствието на България в света и на света в България. Обстоятелството, че България е част от света, че тя не може да се развива вън и независимо от съвременната цивилизация, беше в истинския смисъл на думата сред приоритетните ни проблеми.

Това разбиране и свързаните с него практически подходи, естествено, не се формираха за година или две. Това бе процес на преодоляване, понякога болезнено и мъчително, на стари представи и практически действия, процес на изработване и прилагане на нови виждания, редица от които се наложиха едва през 70-те години. Тук наред с другото си казваше думата порочната система, установена след победата на социалистическата революция. В нашите разбирания и конкретни стъпки се проявяваха остри противоречия, които създаваха трудности от различен характер. Аз също съм плащал данък на схващания, които животът опроверга и отхвърли. Така или иначе, в страната се разгръщаха и осъществяваха процеси, способстващи за активното приобщаване на България към световната цивилизация.

Струва ми се, няма да бъде правилно, ако се пропуснат две обстоятелства, които известно време след Девети септември господстваха във вътрешната и външната политика на страната и трябваше по-късно, главно през 60-те години, да бъдат коригирани.

Първото обстоятелство се отнасяше до критериите на прогреса. Доста време у нас се лансираше и утвърждаваше схващането, че в основата на човешкия прогрес е преходът от един

обществен строй към друг. Почти всяка наша стъпка в икономическата, социалната и духовната сфера се оценяваше от гледна точка на това, дали ни отдалечава или приближава към осъществяването на целите на социалистическата революция. Критерии за прогреса бяха именно тези цели. Малко внимание се обръщаше на факта, че съществува и явлението цивилизация, че в света се развива нова цивилизация, донесла на човечеството качествено нови постижения. В съответствие с това силно се подценяваше необходимостта да се сравняваме с равнището на съвременната цивилизация, да станем част от тази цивилизация, да осигурим присъствието ѝ у нас. Плащаше се данък на ретроградни провинциални представи, които не позволяваха да излезем на широкия друм на световния прогрес. Това отношение се обясняваше лесно с реалната ни изостаналост, но животът искаше не обяснения, а решения.

В действителност, както показва историческият опит, прогресът на света е преди всичко прогрес в човешката цивилизация, разглеждана като общочовешки феномен. Като се започне от древността, историята на човечеството, независимо от това какъв обществен строй господства в дадена страна, е процес на развитие и смяна на една цивилизация от друга. Всяка нова цивилизация бележи определен етап в еволюцията на материалната и духовната култура на всички страни. Следователно прогресът в историята не може да се свежда само до преход от една обществена формация към друга. За да се върви напред, нужно е да се усвояват и прилагат постиженията, ценностите, нормите и т.н. на онази цивилизация, която извежда човечеството на по-високо стъпало в неговото развитие.

Очевидно, ако се тръгнеше от такава предпоставка, проблемът за присъствието на България в света и на света в България се нуждаеше от принципно нова постановка и решение. Ние имахме всички основания да си поставим нови цели за осъществяването на всестранен напредък в различните области. В самата същност на социализма е заложено това изискване. Но доста време нашият подход беше едностранчив и по същество сектантски. Ние не отчетохме, че след Втората световна война и особено след начеващата своето бурно развитие научно-техническа революция светът започва да навлиза в нова фаза на своята цивилизация. Самото развитие по пътя на социализма изискваше да се приобщим към този процес и да се превърнем в сила, която усвоява във възможно най-кратък срок постиженията на човешката цивилизация, изведени като общочовешки опит, а същевременно дава свой значителен влог за неговото разгръщане и осъществяване. Пред нас бе проблем с кардинал-

во значение. В Русия този проблем бе намерил израз в лозунга на Хрушчов за достигане и изпреварване на Америка.

Това бе първото обстоятелство, което трябваше да се преодолее и теоретически, и практически. Не беше лесно, защото произтичаше органично от установената система и беше общо разбиране на всички социалистически страни.

Второто обстоятелство се отнасяше до ред погрешни разбирания за така наречените модели на социализма. След 9 септември и у нас господстваше схващането, че е ерес да се говори за различни модели. Това разбиране намери място за известно време и след 1956 г. И то господстваше не само в България.

В зависимост от това се приемаха порочни критерии какво трябва да се утвърждава или отрича в националното развитие на дадена страна. Еднотипният модел, който господстваше, водеше до унификации и нихилизъм към историческото наследство, до издигане на прегради в общуването с напредналите страни и народи, до копиране на „образци“ от една страна, в която социализмът уж бил победил.

В действителност и тук се подхождаше в противоречие с научните принципи. Това наложи по-късно да отхвърлим едно такова разбиране. В редица свои изказвания, коригирайки собствените си виждания по този въпрос, аз подчертах, че не може да се абсолютизира нито един модел на социализма, включително моделът на Октомврийската революция. Изтъкнах също така, че всяка отделна социалистическа революция е специфичен модел, че следователно в развитието на страните трябва да се отчитат конкретните условия, традиции, неповторимите черти и своеобразия. Затова и нямаше смисъл да се прави „експорт на революции“. Една страна можеше да присъства в световната цивилизация именно със своята национална самобитност и култура, със своя специфичен колорит, със своя почерк и върхови постижения в материалния и духовния живот.

Като се започне от края на 60-те и особено през 70-те години, у нас се разгърна широкомащабна работа за преодоляването на тези две погрешни схващания. Това не беше лесно, защото по времето на Вълко Червенков бяха натрупани драстични извращения, които ни отдалечаваха, а не ни приближаваха към съвременната цивилизация, водеха до подценяването или отричането на цели духовни течения и школи на известни имена в културата. Това омаловажаваше традиционните връзки с други народи и страни, необходимостта да се учим на всичко ново и положително и от света на капитализма, който по това време се развиваше ускорено...

На читателя е известно, че във връзка с мерките, които набелязахме за социално-икономическото развитие на страната, у нас се утвърдиха принципно нови разбирания, изменящи в немалка степен съществуващи представи за критериите, равнището и целите във всички области. По-специално широко се популяризираше и започна да се превръща в практически подход постановката, че в наше време, както никога дотогава, човечеството притежава колосални предпоставки за ускоряване на прогреса във всички области. Това бяха възможностите на световната икономика: постиженията на науката и техниката, които откриха необозрими хоризонти пред човека; прогресът, достигнат в сферата на комуникациите и информацията; забележителните успехи на културата, изкуството и образованието; дълбоките изменения в начина на живот на народите; възможностите на самия човек, на много негови все още неразкрити и неоползотворени докрай сили и способности.

Имайки предвид всичко това, ние поставихме на принципно нова основа идеята за присъствието на България в света и на света в България. На тази основа изменихме критериите при планирането и съставянето на програмите за бъдещото развитие. Утвърдиха се нови изисквания, изискванията за световно равнище в онези области, в които имахме традиции, национален опит, ресурси и кадрови възможности. На интеграцията с водещи световни фирми, фондации и т.н. вече се гледаше по съвършено друг начин. Обърнахме се с лице и към постиженията на човешката цивилизация в областта на управленските модели и механизми.

Принципите, нормите, изискванията на съвременната цивилизация започнаха широко да проникват и в духовния живот на страната. Не само в научно-изследователския лексикон, но и в подходите за изграждането и развитието на духовните структури се утвърждаваше изискването да се отчитат такива неща като човешкото и общочовешкото съзнание, приоритет на общочовешката цивилизация, уникалното в характера и приноса на всяка нация, отчитането на целите и задачите на общочовешките стратегии, насочени към бъдещето, развитието и саморазвитието на човека по иманентните закони на общочовешката еволюция и т.н.

Това са все явления, които в края на 70-те и началото на 80-те години бяха намерили място в дейността на компетентните държавни органи и по-специално на Комитета за култура. Мнозина навярно си спомнят, че някои от тези понятия будеха сред немалко партийни и други дейци недоумения, да не кажа протести. Заговори се, че Л.Живкова се е отклонила от прин-

ципите на марксизма. Както показа практиката, истината беше друга. Духовният живот правилно се бе ориентирал към тези нови проблеми, защото без това бе немислимо приобщаването на България към съвременната цивилизация, към световните образци и постижения.

От друга страна, България доказа, че тя прави всичко съобразно възможностите, с които разполага, за да се открие към света, че е отворена за големите ценности на световната култура, за творенията, които носят в себе си хуманизъм, възвишени идеи, красота. В същото време ние не жалехме средства, за да разкрием пред света уникалните духовни и материални ценности, създадени по нашите земи. Нито едно правителство преди 9 септември не бе отделяло такова внимание на духовното ни присъствие в чужбина. Ако дотогава това присъствие на България в световната цивилизация бе до голяма степен бяло петно, картината постепенно започна да се изменя. Голям принос в това отношение беше извършената работа за подготовката на честването на 1300-годишнината от основаването на българската държава.

Вярвам, не е забравена все още една от главните цели на тази наша политика – да издигнем самочувствието на българина, да вдъхнем увереност в собствените му възможности. Подобно на отец Паисий в своята велика „История славянобългарска", и ние виждахме в миналите достижения на народа ни залог за още по-големи успехи в бъдеще.

Разбира се, ние бяхме против фалшивото идеализиране на миналото. Но заедно с това без колебание отхвърляхме всичко, което водеше до подценяването и отричането на сътвореното от народа в по-близкото и по-далечното ни минало. Наш крупен успех бе, че опазихме един неповторим духовен капитал – рожба на нашата култура. Капитал, станал достояние на човешката цивилизация още през Средновековието. В България се извърши покръстването, което ни приобщи към тогавашния цивилизован свят и даде тласък за огромен духовен разцвет. България стана родина и първоизточник на славянската азбука, на славянската писменост и култура.

Това бе не просто присъствие в световната цивилизация, но и принос за развитието на тази цивилизация. Гордеем се, че през мрачните години на робството у нас се развиха и разпространиха идеите на Възраждането. И ние дадохме нещо на света през годините след Освобождението ни от турско робство. Така че живелите преди нас на този бурен кръстопът на народи и цивилизации изграждаха и отстояваха българската държава, създаваха неповторими материални и духовни ценности. Това

бе здравата основа, върху която ние продължихме градежа на нашето отечество.

Тук само маркирам някои от моментите, разкриващи нашето присъствие в човешката цивилизация. Вече писах, това не беше само присъствие. Достатъчно е да се подчертае, че духовните постижения на славянството обогатиха световната култура с демократизъм, хуманизъм, духовна чистота и висока нравственост, че те способстваха за опазването на античните традиции в европейските култури. Не са малко и постиженията в новата и най-новата ни история, които вече заеха своето място в човешката цивилизация. Тук са приносите и делата на нашите музикални дейци и изпълнители, художници, писатели, специалисти в областта на техническия прогрес и т.н.

Бих искал да спомена още, че създадената преди доста години фондация „Св.Св.Кирил и Методий" бе един оригинален мост за свързване на нашата култура с духовния живот на другите страни и народи. Не съм забравил и това, че още в началото на 80-те години със специално решение на Министерския съвет разкрихме широки възможности за изпращане в чужбина на наши студенти на държавна, фирмена и собствена издръжка. Така в най-реномираните западни университети получиха възможност да учат много наши талантливи младежи и девойки. Това ново мислене изпревари с доста години сходните съображения на перестройката. Вярвам, че с пълно право можем да се гордеем с него.

ДЕВИЗЪТ ЗА АКТИВНО ПРИОБЩАВАНЕ

Вижда се, идеята за най-широко взаимодействие със световната култура бе жива реалност. Жалка е тезата, която свързва популярността на България с трафик на наркотици и контрабанда с оръжие. Безотговорни цинични подмятания, с които се злепоставят не толкова Тодор Живков и партията, която е ръководил, а България, понесла толкова страдания, за да оцелее и да достигне през годините на измисления от някои тоталитаризъм сравнително високо равнище, което я нареждаше сред напредналите страни.

Болно и обидно ми е, като се сетя и за не по-малко порочната теза, свързана с Римския папа и атентата срещу него. Много години тя се предъвкваше, внушаваха се какви ли не версии. Някои наши сегашни политици покорно преповтаряха готов-

ността си да предоставят всички „архиви" – и го направиха, за да се „докаже" българско участие. Накрая на Негово светейшество Папа Йоан Павел II му додея и той сам се разграничи от „българската следа". Макар че тук има едно... но! И Андреоти, и Папата никога не били вярвали. Това добре! Да оставим италианците, чиито връзки с мафията са известни. Но в жилите на Папата тече славянска кръв. Пита се – защо той не излезе, когато трябваше, когато нас ни оплюваха, за да каже истината. Какво е целял, кое му е било тогава по-скъпо от истината? Какво е обичал и какво е мразил?

Впрочем, какво в действителност се случи? Българи не участваха в покушението срещу Папата. Но българи извършиха покушение... срещу Българската православна църква. Какъв срам!

И съм категоричен, че преди 10 ноември никой не би и помислил, камо ли да позволи, такова унижение, такава гавра със светата Българска православна църква. Защото въпросът не бе само вътрешен, той имаше и определено международно значение. При това църквата бе не само конституционно отделена от държавата. Нито законодателна, нито съдебна, нито изпълнителна, а още по-малко партийна власт можеха да припарят в лоното на църковната независимост. Немислимо беше не само вмесване, незачитане. Немислимо беше дори ходатайство пред Негово светейшество патриарх Максим. С други думи, църквата беше нещо като еталон на институция, която не беше „етаж" в йерархията на властта. Какъвто „етаж" искахме да направим партията. След 10 ноември тя, партията, наистина престана да бъде „етаж". Но за зла участ църквата в плановете на някои „реформатори" се предвиждаше да бъде „етаж" в йерархията на властта. Тъжно ми е за някои от тях, изтъпанили се в храма „Св. Александър Невски" със свещи в ръце. Знаем докъде водят такива експерименти.

Отклонявам се, но не ще се въздържа да уточня, че с патриарх Максим работих с удоволствие и благодарност, контактите с него ме извисяваха духовно. Той винаги твърдо отстояваше принципите на църквата и своите становища. Човек достоен за уважение. Ще припомня за последната ни среща с патриарха през 1989 г., която беше отразена в средствата за масова информация, без да се съобщава съдържанието на нашия разговор. Тогава аз подхвърлих идеята да се създаде нова епархия. Мисля, едва ли ще е предмет на догадки – къде и защо? Но патриарх Максим отклони, поставяйки като по-належащ въпроса за възстановяването на Духовната семинария. Съвършено справедливо.

Дадох му принципното си съгласие. Помолих да прояви разбиране и малко търпение, докато се обсъди и реши къде да се пренесе Пионерският дворец. По мое време Негово светейшество не само оглавяваше, но и ревностно отстояваше църковните дела и интереси. Имаше и авторитета, задължителен не само по светските закони, а и по църковните канони. Не скривам – атеистът Живков изпитваше преклонение пред Патриарха Български.

Като съм започнал с църковни дела, нека кажа още нещо. Помня, с Негово светейшество папа Павел VI се бяхме уговорили да изпрати в България кардинал Казароли, ръководител на службата за външни отношения на Ватикана, който да постави и изглади проблемите на католическата църква у нас. Пристигна Казароли. Дадох обяд в негова чест. Някои поставени от него въпроси, свързани с изпълнителната власт, можеха да бъдат уредени. Не така стоеше обаче разрешаването на някои от исканията му, които се нуждаеха от препоръката и застъпничеството на Светия синод. За тях имаше само едно меродавно задължително становище – това на Българската православна църква. Патриарх Максим прие кардинал Казароли. Не бях осведомен, естествено, за разговора, воден между тях. Зная само, че е завършил не твърде успешно за високия гост от Ватикана.

За мен бе ясно: тежко и горко на държава, в която църковните дела се решават от светската власт. Дори и в първите години след 9 септември, когато по отношение на църквата се извършиха някои безобразия, дори и тогава никой не си позволи днешните скандални вмесвания в делата на самата църква. Защото за България църквата е не просто институция на църковната власт. Църквата съхрани българското през вековете. Тя бе една от най-важните институции, които са осигурявали активното присъствие на България в света и на света в България. Тя е била и си остава първостепенна и неделима част от националната ни духовност.

Вярата или безверието са едно, а почитанието, което всички дължим на българската църква – съвсем друго. По мое време свещеник в църква не бе обиден с думи, нито засегнат с действия. А кощунството да се вдигне ръка, да се дърпат одежди на български патриарх, дори в „турско“ не го е имало. И ако на Великден конна полиция ограждаше „Св.Александър Невски“, то беше именно за да не се провокират безредици по време на най-големия християнски празник в Патриаршеския храм.

Защото лумпени е имало и ще има по всяко време. Тежко и горко на власт, която вместо да парира изявите им, ги използва в своето безсилие.

Истина е, че не стигнах до равнището на мои дългогодишни колеги от Политбюро. След 10 ноември, вече споменах, някои от тях посетиха религиозна служба в храма „Св. Александър Невски“ със свещи в ръка, в първия ред на вярващите. Телевизията ги показа на целия народ. За броени дни те бяха станали суперрелигиозни. Или може би имаха грехове за изкупление? Не зная! Какво ли не прави човек, за да се задържи на гребена на властта. Особено ако усеща дълбоко в себе си, че няма необходимите качества. Но май и господ не им помогна!

След 10 ноември се спекулира, и то доста грубо, с църковните празници. Вярно е, след 9 септември до 1956 г. те не се почитаха. Особено традиционните празници Рождество Христово, Възкресение, Цветница, Трифон Зарезан и т.н. Недомислено се рушеше дълголетен стереотип – честването на именните дни.

За мен това беше нелепо. Наистина марксизмът декларира атеизъм. Това – да. Но нашата църква, източно-православната, има главно празнично-обреден характер. Чужди са ѝ екзалтациите, фанатизмът, прекомерната емоционалност на другите религии. И главно – традиции лесно и безболезнено не се заличават. В самия акт на заличаването им има нещо недостойно и печално.

Насилието върху обичаите нанася рани. Оставя бездушие. Насилие върху родовата памет на народа. И празнина, която се изравя в бита на хората. Роди се човек – кръстят го, заженят се – венчаят ги, умре човек – опеят го и го погребат. Обичаи, вековали по земите ни. Именно обичаите, празничните обреди трябва да останат. Не само заради традициите. Заради българщината. Неведнъж ми се е налагало да обяснявам и обяснявам това. Разковничето, с което подкрепям своите доводи, бях открил, прочитайки трудовете на акад. Михаил Арнаудов.

Един запаметяващ се случай ще разкажа. След 1956 г. бяха освободени всички осъдени от Народния съд. Сред тях беше и той, академик М.Арнаудов. Дадох му вечеря заедно с други поканени по предварително съгласуван с него списък. На нея за почуда на всички присъстващи, а и на самия проф. Арнаудов го уважих с наздравица и го обявих за сътрудник на ЦК. Поясних веднага в какво се изразява „сътрудничеството“ му. Как писаното от него ми е помогнало да възстановя и отстоявам убедително необходимостта от възвръщане на някои обредни ритуали и празници.

По мое време не зная да е имало забранени, „несвободни“ празници. Майка ми беше религиозна жена. Немислимо беше в моя дом да не се спазват църковните празници. И след смър-

тта ѝ това остана в нейна памет. Най-малко това уважение ѝ дължах, след като декларирах собствения си атеизъм. Но то беше уважение не само към нея, а и към вековната българска традиция.

Не помня Великден без червени яйца у дома. Бъдни вечер – без традиционните постни ястия около елхата. Сам аз като дете съм коледувал. Неведнъж съм разказвал колко мисъл към хората има в това обикаляне с песни през нощта на Рождество. Когато от заможните къщи децата събират дарове за тези, които не могат да приготвят празнична трапеза. Людмила се беше запалила да се възобнови коледуването, но не ѝ достигна време.

Нито в собствения си дом, нито в държавата съм смятал за допустимо някой да налага с натиск било безверие, било вяра. Според мен въпрос на личен, съзнателен, зрял избор и на вътрешна потребност е необходимостта да се търси упование или оправдание в религията. Не вярвам, че само вероучението ще създаде праведни християни. Но богохулството е най-далечният и най-недостойният път към атеизма. Дългият и истински път към своя Бог всеки трябва да може да намери сам. По този път се върви цял живот...

Помня, че по време на официалното ми посещение в Япония имах подобен разговор с премиера Накасоне. Господин Накасоне, между другото, изрази учудване: „Господин президент Живков, Вие често цитирате в разговор, при това дословно, пасажи от Евангелието. Знам, във Вашата страна господства атеизъм. Странно е това съчетание на религиозни пасажи и притчи с Вашето безверие“. Отвърнах му: „Не съм съгласен с Вашето тълкуване, господин премиер. Библията не е просто религиозна книга. Библията – това са прозрения на мъдростта. И после, кой дълбоко в душата си не вярва в нещо? Аз също имам вяра. Ще ви цитирам стихове от нашия велик поет Христо Ботев: „О, мой Боже, правий Боже, не ти що си в небесата, а ти що си в мене Боже, мен в сърцето и душата!“...

Всеки човек има своя вяра, свой Бог, и те трябва да се уважават. Това е азбучна истина. Недопустимо беше също нетолерантното отношение и незачитане било към католическата или протестантска религия, било към юдейската, било към исляма. Когато до мен достигнаха сигнали за битово и религиозно вмешателство в живота на мюсюлманите, на специално заседание на Политбюро поставих категорично въпроса да се престане с вмешателството! Взе се и специално решение по този въпрос, с което разполага и Прокуратурата.

В хода на пантюркистката кампания, когато се пропаган-

дираше, че в България има два милиона турци и Турция иска да ги приеме на своя територия, световните информационни агенции бяха засипвани с твърдения, че у нас десетки и десетки ходжи са убити, разрушени са джамии. Организира се пресконференция с международно участие. Оказа се, че всички „убити" ходжи са възкръснали. Реставрирани са джамии, построени са нови действащи джамии.

През тези години субсидиите за издръжка на църкви, джамии, синагоги ежегодно се увеличаваха.

В Живкова България идваха чужденци от цял свят, за да присъстват и да заснемат величественото тайнство на религиозната служба или тържествуващото спокойствие на делничния църковен олтар, озарен от пламъците на свещи и кандила, наситен с мирис на тамян.

Като финал на разказа ми за присъствието на България в света и на света в България ще приведа моите съображения през периода на преустройството. В материалите, съпътстващи цитираната вече записка, по-конкретно подчертах, че не можем да се развиваме, ако не вземем под внимание онова, което е създадено от съвременната човешка цивилизация. Това е един от пътищата да заемем своето място в света, да утвърждаваме себе си в параметрите на новото историческо съдържание. Именно това определя и критериите за икономически растеж, за зрелост на общественото съзнание, за пълнота на нашия културен живот, за нашата цивилизованост. Специално изтъкнах, че ние трябва да възприемаме икономическите, социалните, политическите, културните и други постижения на съвременния свят. Ориентация, която не означава механично пренасяне на решения, на исторически дилеми.

„Но тъкмо тази диалектика – се казва там – означава отваряне към света и от икономическа, и от научно-техническа гледна точка, и от гледна точка на културата, на обмена на духовните ценности... Успех в тази насока ще постигнем, ако се съобразяваме със закономерностите в световната икономика, с общите закономерности на световното стопанство. Нужно е да се съобразяваме с общите закономерности в ценностните системи, в науката и културата."

По-нататък се наблягаше на обстоятелството, че е особено важно българинът да се адаптира като личност към новото историческо съдържание. На тази основа трябваше да се направи преоценка и на нашата идейно-възпитателна работа, и на нравствената култура на обществото, и на нашия стил на труд и живот.

И по-нататък. Това означаваше българинът да се адапти-

ра като производител, като мениджър, като делови човек И още: като гражданин на едно демократично общество, като творец и активен участник в политически и други движения, насочени към съхранение и развитие на съвременната цивилизация.

В същото време неизменно подчертавах, че отваряйки се към света, не бива да подценяваме нашата национална история и култура. Българската култура и нравственост имат дълбоки корени. Имаме богато наследство. Имаме и значителни постижения в материалната област, в производството, в научно-техническия прогрес. Нямахме основание да изпадаме в позицията на национален нихилизъм. Обратното, можехме с пълно право да се гордеем, че сме българи.

България в света и светът в България не беше политика, впримчена в границите на определени региони или страни съобразно тяхната принадлежност към една или друга система. Ние развивахме такава политика с всички страни и региони. Давахме си сметка, че тя трябва да бъде всеобхватна, както е единен светът в своето многообразие. Очертаха се три главни направления: социалистическите страни и преди всичко социалистическата общност; новоосвободилите се и развиващи се страни; капиталистическият свят.

ОТНОШЕНИЯТА НИ СЪС СОЦИАЛИСТИЧЕСКИТЕ СТРАНИ

Приоритетното място в тази политика на социалистическите страни бе обяснимо, имайки предвид съюзните ни връзки и общата ни принадлежност към целите и идеалите на социализма. С тези държави ние развивахме широки и плодотворни икономически, политически, социални и културни връзки. На първо място – със Съветския съюз. Важна роля изигра СИВ въпреки грешките, които се допуснаха при неговото изграждане. Ако той и социалистическата общност не можаха да се развият и утвърдят като достатъчно жизнеспособни структури, причината за това, както вече разказвах по друг повод, бе преди всичко в съществуващата система. Както и в неадекватното ръководство от страна на центъра на нашата система – Съветския съюз.

Наличието на две световни обществени системи, всяка от които тогава настървено подчертаваше несъвместимостта си с принципите на другата система, предопределяше особения характер на отношенията ни със страните от социалистическата

общност и по-специално със Съветския съюз. Нас ни свързваха общи принципи, общи идеали, общи опоненти. Линията на дружба и сътрудничество със СССР и другите социалистически страни провеждах с убеденост и аз, ръководейки се от това, че тя бе гаранция за съществуването ни като самостоятелна държава. И досега съм убеден, че тази ориентация бе правилна в условията на острата конфронтация между двете системи. Към това ще прибавя и съображението, че сътрудничеството ни със СССР беше от жизнено значение за нашето социално-икономическо развитие. То имаше и дълбоки исторически и емоционални корени. Одобряваше го целият народ.

Същевременно през всички етапи отчитах необходимостта от сътрудничество и с останалите страни в света и особено с развитите капиталистически държави. Никой не може да ме обвини, че съм провеждал политика на противопоставяне, на враждебност и изолационизъм. Обратно, често са ме обвинявали – и наши, и чужди демагози, – че имаме твърде близки отношения с някои държави от капиталистическия свят: Германия, Япония, съседните ни държави-членки на НАТО и прочее.

Междувременно историята поставяше пред нас, както и пред другите страни, нови проблеми. Проблеми от теоретичен, политически и практически характер. На всеки етап тези проблеми бяха толкова много, че трудно можеха да се степенуват по важност. Важни бяха въпросите за мира и войната. Важни бяха въпросите за екологията. Важни бяха проблемите за демографския взрив.

Но всички въпроси в една или друга форма и степен бяха свързани с един глобален същностен въпрос – как ще се развива по-нататък светът като цяло. Да се мислеше, че тогава, когато светът бе под ядрена или екологична заплаха, този въпрос е второстепенен, означаваше в най-добрия случай да се остане на повърхността на явленията. Защото дори да се освободеше светът от ядрената и екологичната заплаха, от всякакъв подобен род заплахи, въпросът за неговото бъдеще си оставаше не по-малко остър и актуален.

И не само остър и актуален от гледна точка на бъдещето. Отнасяше се за съвременността, за това, че днешният свят, ако се запазеха посочените реалности, все повече щеше да бъде блокиран от неразрешими противоречия, касаещи всички страни и народи, цялото човечество.

Изхождайки от такива принципни съображения, още през средата на 60-те години стигнах до извода, че за да се изгражда и провежда правилно външната ни политика, е нужно да се отчита цялостта на съвременния свят, обстоятелството, че всяка

негова съставна част зависи и от това, доколко и как дадената страна ще се включи в новите световни процеси. Създаването на една съвременна концепция за света ставаше първостепенна необходимост. Тя трябваше да стане компасът, който да ни ориентира в огромното разнообразие на конкретни събития и прояви. В този дух поставих въпроса в Политбюро и пред ръководството на Министерството на външните работи.

Доколкото си спомням, създадоха се работни групи, но до изработването на документ не се стигна. Не бях изненадан. Готовност за разработване на такава концепция нямаше още нито у нас, нито в СССР и в другите социалистически държави. Изключвам донякъде Китай. Общественото развитие изведе този проблем с голяма острота по-късно, към началото на 80-те години, когато социалистическите страни се изправиха пред сериозни проблеми в своето развитие, научно-техническата революция навлезе в нов етап, продължиха да се извършват важни процеси в обществените структури на развитите западни страни.

Перестройката, която започна да се развива в Съветския съюз, се отрази и върху външнополитическия курс на страните от социалистическата общност. Но перестройката, както е известно, не даде очакваните резултати.

През 1988 г., отчитайки необходимостта от анализ на съвременните глобални процеси, аз поставих въпроса за нова концепция за света и подготвих съответен проект. Той бе своевременно изпратен и на Михаил Горбачов. Отговор не последва...

Така или иначе, рухнаха и Съветският съюз, и общността, и социализмът в отделните страни от тази общност. В международния живот възникнаха нови реалности и заедно с това – нови проблеми.

ФРАГМЕНТИ ОТ БЪЛГАРО-СЪВЕТСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ. МОИТЕ СРЕЩИ

Още в началото ще поясня, че тези мои срещи и разговори заемат значително място в дейността ми като партиен и държавен ръководител. Бих казал – преобладаващо в сравнение с работата ми, касаеща другите страни. Нещо неизбежно и обяснимо. За редица от тях аз разказвам и в други раздели, където изложението щеше да бъде непълно и по същество неточно, ако не вмъквах фрагменти от такъв характер. Това сега ме улеснява и същевременно затруднява. За да получи по-цялостна представа, читателят ще трябва да свързва казаното тук с останали-

те раздели, в които също се говори за мои срещи със съветски ръководители.

По различни поводи аз вече подробно разгледах някои същностни аспекти на българо-съветските отношения. Мисля, че тук е неизбежно едно генерално обобщение. За нас, за българските партийни и държавни ръководители, тези отношения бяха изключително важни и в известен смисъл определящи. В случая си казваха думата редица фактори от далечното и по-близкото минало, от общата ни принадлежност към социалистическата система, от курса, който провеждахме на международната арена и т.н. СССР бе колос, огромна и велика световна държава. Една от двете тогавашни свръхсили. В нашите представи той бе олицетворение на вековни идеали за свобода, братство и равенство, а неговият опит в изграждането на ново общество – ръководен пример, който следвахме. Дълго време и у нас господстваше тезата, че отношението към Съветския съюз е критерий за интернационализъм. За това говореше Георги Димитров, нееднократно говорех и аз. Идеализираше се всичко съветско. Отклонението от пътя, начертан от КПСС, се смяташе за измяна на идеите на марксизма и социализма, за предателство.

Затова не бе случайно, че особено през първите години от социалистическото ни развитие почти всяка наша крачка трябваше да се съобразява със съветския опит. Всичко това не можеше да не се отрази върху вътрешнополитическия курс на България, върху нейната международна ориентация и включването ѝ в организациите на Варшавския договор и Съвета за икономическа взаимопомощ. От горчив историческия опит знаем какво означаваше отклонение от общата линия, установена в отношенията между страните в социалистическата общност.

Когато бях издигнат за пръв партиен ръководител, аз заварих изградена и утвърдена атмосфера и система от принципи, определящи ясно характера и насоките на развитието на българо-съветските отношения. С течение на времето се извършиха редица корекции, засягащи цялата социалистическа общност. В същото време повечето от основните постулати на тогавашната система продължаваха да се прилагат, макар и някои не в предишния им вид. Що се отнася до нашата страна, по времето на Сталин и доста време след XX конгрес на КПСС тя не правеше изключение от общите насоки на тогавашните междудържавни и междупартийни отношения.

Както ще разкажа и по-нататък, по времето на Хрушчов аз отстоявах редица самостоятелни становища и дори предприемах някои действия, различаващи се от неговите схващания. Същото в по-голяма степен правех по времето на Брежнев, а да

не говорим за времето на Горбачов. Но аз бих изневерил на историческата истина, ако не спомена, че и при Хрушчов, и при Брежнев нашият основен политически курс на единодействие и придържане към „линията", разработена в Москва, се запазваха. Не смятам, че това е част от „историческата вина" на БКП, на партийното и на държавното ръководство на България, на българските комунисти. Дружбата със Съветския съюз в основното, в главното, в определящото беше един от най-важните стълбове, осигуряващи нашето съществуване и развитие като самостоятелна държава, а икономическото ни сътрудничество бе условие с огромно значение за социално-икономическия и духовния просперитет на България. Затова ние полагахме усилия за устойчиво динамично развитие на българо-съветските отношения. Редица обстоятелства от исторически, етнически, емоционален и личностен характер правеха тази политика естествена за народа ни и желана от хората.

Споделям с болка и недоумение, че дълго време след 10 ноември се налагаше да слушам и чета разни инсинуации на шарлатани от политиката и журналистиката за някакво мое „намерение" да присъединим България към СССР. Мълчах съзнателно. Струваше ми се несериозно да отговарям на лъжи, които биха били само пошли, ако не бяха толкова абсурдни. Зад тях прозираха мръсните цели на някои от българските „перестройчици", които се опитваха да изглеждат по-големи, принизявайки предишния дългогодишен ръководител на страната чрез заиграване със свещеното чувство на патриотизъм, характерно за нашия изстрадал и героичен народ.

Искам и тук, в мемоарите си, да заявя ясно и категорично. През 33-те години на моето управление дори за момент не е съществувала подобна заплаха. Нито пък подобна мисъл. Да се търси нейно огледално отражение в писмо, изпратено до Хрущчов през 1963 г., е просто смехотворно. През 1963 г., а и през следващите десет години за мене главното беше да докажа несъстоятелността на етнокултурната автономия, изкуствено натрапена в Пиринския край след Втората световна война. Как съм лавирал, какво не съм доказвал – това са подробности. Постигнах обаче целта си – признаването на референдума в Пиринския край. Ако съм имал приписваното ми намерение да присъединявам България като република към Съветския съюз, щях ли да водя подобна политика по националния въпрос. Едно е традиционното руско-българско приятелство, съвсем друго – националната идентичност и суверенитет на България. За мен те винаги са били свещени. И в миналото, и понастоящем България е стояла и стои над всичко. Доказателство е целият ми съзнателен живот...

Аз отрекох помпозния лозунг, издигнат от Георги Димитров: „Дружбата със СССР е нужна като слънцето и въздуха за всяко живо същество“. За мене имаше една истинна позиция – „Дружба от векове, за векове.“ Близост на два славянски народа, на две родствени култури и религии. Досег до паметта на руските и съветски воини, лекари и сестри, оставили костите си в българска пръст. Воини, преминали на два пъти река Дунав като освободители на братския български народ. Искрена саможертва, понякога обричана на изкористяване от имперски намерения, но чиста и затова – свята.

Към мен се отправя и упрек за пленума на ЦК на БКП през 1963 г. за всестранното сближаване между България и СССР. Подчертавам – за сближаване, а не за присъединяване. И в случая мисля, че това беше в основата си не просто правилен, но жизненоважен курс. В какво се състоеше този пленум? По онова време не само Западът, но и социалистическата общност навлизаше в период, когато проблемите на тяхното социално-икономическо и духовно развитие изискваха все по-тясно интегриране. Западните страни се ориентираха навреме и дадоха тласък на интеграцията помежду си. СИВ и социалистическата общност изоставаха. Не беше дори осъзната необходимостта от такъв поврат. При тези условия всяка стъпка за сближаване на социалистическите страни бе изключително важна и необходима. Защото това означаваше интеграция между тези страни с всички произтичащи положителни последици. Линията на сближаване, очертана на пленума на ЦК на БКП, имаше такъв замисъл. Тя нямаше и не можеше да има нищо общо с приписваното ни искане за сливане със Съветския съюз.

Спомням си следния случай. На определен етап се сблъскахме с трудности в икономическите ни отношения със СССР. Политбюро проведе специално заседание, на което бе направен изводът, че трябва да се осъществят дългосрочни мерки за засилване на нашите позиции на съветските пазари. Това беше правилно. Но не беше достатъчно, защото тези пазари можеха лесно да се загубят при тогавашните възможности и растящите апетити на нашите западни конкуренти. Ние преценихме, че без да подценяваме въпроса за пазарите, следва да се обърнем към коопирането между наши и съветски предприятия и създаването на съвместни стопански обединения. Това гарантираше и пазари, и нужните суровини, и обмяната на полезен опит. Ето това беше една от проявите на възприетия курс за сближаване между нашите две страни. Ще повторя – това беше правилна и необходима стъпка.

Курсът на всестранно сближаване между двете страни ня-

маше нищо общо с подмяната на ценностите. Известно е, по мое предложение у нас се провеждаше мащабна програма за патриотично възпитание на младежта. Отпечатаха се десетки исторически книги (ще спомена само „Строителите..." на Симеон Радев), някои нарочени като „националистически". Създадоха се филми за много от владетелите от Първото и Второто българско царство, други исторически филми и театрални постановки. Бях обвиняван в шовинизъм, в пренебрежение към интернационализма. И у нас, и в Съветския съюз. Аз отговарях – няма ли патриотизъм, преклонение пред собствения народ, земя и история, не може да има искрена мисъл и отговорност за хората по света.

Днес още веднъж ще подчертая: винаги съм отстоявал националните интереси на България. Както никой друг...

Направих нещо като въведение, за да може персонификацията на събитията чрез анализ на моите срещи и разговори със съветски ръководители да бъде осмислена от гледна точка на политическите принципи, от които сме се ръководили в развитието и обогатяването на българо-съветските отношения. Убеден съм, че такава персонификация е необходима. Някои навярно ще очакват „пикантни" неща. Не че не ги е имало, но за мен главното в личностната характеристика на един или друг деец е онова, което има социално звучене и отражение. Затова съм пестелив в излагането на редица мои впечатления за някои от индивидуалните особености на даден ръководител. Да ги оставим за по-късно, или за други мои книги...

НЕЩО ЗА СТАЛИН

Съвременниците на събитията по времето, когато Сталин бе жив, си спомнят как се оценяваха неговата личност и дейност. На това няма да се спирам. Ние, ръководните дейци в България, също споделяхме тези оценки. Положението започна да се променя след смъртта на Сталин през 1953 г., когато в редакционни и други материали на „Правда" анонимно се промъкваха критични бележки във връзка с т.нар. култ към личността. Разбирахме, че става дума за Сталин. Дойде XX конгрес на КПСС. В поверителния доклад на Н.С.Хрушчов се разкриха ужасяващи факти. Честните хора, включително комунистите, бяха потресени. На XXII конгрес на КПСС се отиде по-нататък. Бяха изнесени нови факти. Можеха вече да се правят по-цялостни оценки, които по същество отричаха приписваното дотогава дело на Сталин в теорията и практиката.

Нашето ръководство внимателно следеше този развой. Не само защото ставаше дума за Сталин. Ставаше дума за оценката на политически курс, на стратегия, на личност, чието дело бе обявено и у нас за ръководно начало. Личност, на която се подражаваше във всичко. Отзвукът не бе еднозначен. Сред немалко комунисти и безпартийни преобладаваше неверие в това, което се изнася. На това неверие се даваше и публичен израз. В същото време не липсваха хора, които смятаха, че не се отива докрай в разкриването на истината за Сталин и изобщо за култа към личността. Настояваше се за по-радикални анализи и изводи. Някои от тези хора по-късно щяха да се обявят за реформатори и дисиденти.

В партийното ръководство се възприе тезата, издигната тогава от КПСС. В съответствие с това на Априлския пленум и след него се разгърна критика на култа към личността и неговото проявление у нас. Що се отнася до критичното отношение към Сталин, то бе огласено открито на специален пленум на ЦК на БКП в навечерието на VIII партиен конгрес. Оттогава у нас нямаше никакви ограничения в опитите и намеренията да се разкриват и критикуват едни или други грешки или престъпления на Сталин. Но както в Съветския съюз, щеше да мине време, за да се стигне до извода, че проблемите могат да се решат, ако се преодолеят не само отделни грешки на Сталин, но цялата система, която той създаде и утвърди.

Със Сталин не съм имал лични срещи, така че непосредствени впечатления за него от разговори нямам. А за пръв път го видях отблизо през 1949 г. по време на честването на неговата 70-годишнина. Запомнил съм юбилея, тъй като по този повод се проведе тържествено събрание в московския Болшой театър, където присъствах като член на нашата делегация. Наблюдавах го внимателно. Направи ми впечатление преди всичко неговото слово. То беше кратко, в „сталински“ стил. Навремето този стил много допадаше на активистите и деятелите на нашата партия. Но слушайки го там, непосредствено го възприех като крайно схематичен и опростен. Предназначен беше за хора с ниска култура, със слаба подготовка. Явно, времето му беше отминало.

Тържественото събрание продължи доста. Изказваха се водачите на делегациите от социалистическите страни, представители на редица международни движения, имаше и приветствия от съветски организации. От наша страна Сталин беше поздравен от Вълко Червенков. С нескрит интерес се взглеждах в юбиляря. Направи ми впечатление, че той почти не слушаше ораторите. Беше в непрекъснато движение – ту отиваше към задните редици, сядаше там и разговаряше с някои от членове-

те на деловия президиум, ту се връщаше обратно. Явно бе неспокойна натура...

Втората възможност да видя Сталин отблизо беше на тържествения обяд в Кремъл. Не зная дали изобщо се хранеше! Запомнил съм, че лулата беше постоянно в устата му.

Разказвайки за Йосиф Висарионович Сталин, сещам се и за една интересна подробност, която съм чул от наши български ръководители. Под „секрет" те споделяха, че официалните срещи при него понякога се провеждали през нощта. А по време на разговорите винаги се сервирал алкохол. И било невъзможно да не се напие човек – Сталин „наказвал" хората, които не консумирали питието си, с чаша водка на екс.

Все във връзка с тази руска „традиция" ще разкажа и за едно от посещенията на Климент Ворошилов в България. След приключване на официалните разговори той даде вечеря в съветското посолство. Освен традиционните руски деликатеси Ворошилов беше донесъл и няколко различни вида руска водка. През цялата вечер се наблюдаваше кой пие. Тъй като аз от юноша не пиех и не пушех, налагаше ми се да дебна кога не ме наблюдават и изливах чашата под масата. За мое нещастие Ворошилов ме забелязал. Съгласно традицията домакинът да „наказва", на мен ми бе наложено да изпия една водна чаша водка на екс. След като изпих чашата, стана ми лошо и се наложи да напусна преждевременно вечерята!...

ОЦЕНКА И ВИЖДАНЕ ЗА ХРУЩЧОВ

Не се наемам да давам цялостна характеристика на този колоритен съветски ръководител. Историята вероятно тепърва ще изнася неизвестни факти, ще ни запознава със свои още непрочетени страници. Но и известното е достатъчно, за да се направи изводът, че се касае за ключова фигура в тогавашния политически живот на бившия Съветски съюз и на света.

На Хрущчов принадлежи преди всичко заслугата, че далновидно се зае с възстановяването на историческата истина за Сталин, а оттук и за важни страни в историята на комунистическото движение и на Съветския съюз. Разбира се, когато се говори за тази заслуга на Хрущчов, не може да се пренебрегне фактът, че той скри своето лично и активно участие в сталинските престъпления. Но по-важното е, че критичното отношение към Сталин тогава не прерасна в критика на самата система. А това беше главното и решаващото. Не отричам необхо-

димостта от развенчаване на ореола около личността на Сталин. Това трябваше да се направи. Но не беше достатъчно. Хрушчов направи първата стъпка, но не намери сили и смелост да продължи по-нататък. Може би той просто не виждаше, че има и такъв проблем...

Всичко това не намалява, разбира се, значението на извършеното от Хрушчов. От голяма важност бяха издигнатите от него постановки, засягащи положението в света и международното комунистическо движение. Такъв е случаят най-вече с развитото от него положение, че войната между двете обществени системи не е фатално неизбежна. В условията на ожесточено противопоставяне на тези системи това беше смела, реалистична и перспективна теза, която разкри възможности за развитие на международните отношения в ново русло.

Намирам за необходимо да разкажа по-подробно за някои мои срещи и разговори с Хрушчов. За него бях слушал добри неща още преди смъртта на Сталин. И въпреки че той бе с изграден вече авторитет, за мен неговото издигане бе до голяма степен изненада. Изненада, защото в КПСС имаше други дейци, смятани за безспорни наследници на Сталин. Ходът на събитията и ролята, която играеше в тях Хрушчов, първата ни среща с него при посещението му у нас след визитата на съветската делегация в Югославия, другите контакти спомогнаха да затвърдя впечатленията си за него като за умен и с преспективна мисъл деец.

От историята е известно, че никоя личност, в това число и политиците, не може да извърши нищо извън възможностите, които разкриват обективните условия и закономерности, съществуващи в дадена историческа обстановка. Другото е волунтаризъм, който води до фиаско на всяко начинание независимо от намеренията на неговите автори. Подчертавам това историческо правило, защото с факти, напомнящи за него, се сблъскваме и сега...

А случаят с Хрушчов е поучителен. Поучителен и за хората, претендиращи да изграждат политика, и за политолозите, които теоретично обосновават едни или други политически решения. Защо се спирам специално на Никита Хрушчов? Защото той имаше смелостта да излезе открито и с най-големи подробности да развенчае култа към Сталин. Да изнесе пред съветската и световната общественост горчивата истина за пораженията, които Сталин нанесе на социалистическия идеал. И сега се замислям за тази постъпка на Хрушчов. Наистина трябва да притежаваш рядка смелост, за да се решиш на това.

Спомням си, че когато четяхме за всички изнасяни факти

и случаи, ние се съмнявахме. Дали това е вярно?! Кой можеше да допусне тогава, че под знамето на най-хуманния и прогресивен човешки идеал са възможни подобни престъпления. Тогава отново и отново не ме изоставяше мисълта за мотивите, от които се е ръководил Хрушчов. Да разобличи култа към Сталин можеше само политик, само държавник, твърдо решил да се противопостави на курс, утвърдил се не само в Русия, а и в световен мащаб, в световното комунистическо и работническо движение.

Нямам отговор и днес: давал ли си е Хрушчов сметка, че всичко това може да нанесе непоправим удар, да създаде колосални трудности както във вътрешен, така и в международен план? Както в Съветския съюз, така и извън него?

А ние помним, че след Втората световна война комунистическото движение беше в подем. Създадена бе световната социалистическа система. И на Запад се замисляха над възможната победа на социализма в света. При това положение развенчаването на култа към Сталин нямаше ли да предизвика сериозна криза в световната социалистическа система? Очевидно Хрушчов си е давал сметка за подобна опасност. И въпреки това не се поколеба да сложи пръст в дълбоката рана, която и след смъртта на Сталин продължаваше да кърви. Малко политически мъже са способни на такава стъпка.

На второ място. Развенчавайки култа към Сталин, Хрушчов не отиде към разпродаването нито на идеала, нито на съветската държава. Напротив, той положи неимоверни и далновидни усилия, за да се укрепи Съветският съюз. И което е особено важно – да се изравнят темповете на въоръжаване на Варшавския договор с НАТО. Хрушчов съзнателно вървеше към това, независимо че провъзгласи алтернативата, че войната не е фатално неизбежна.

С цялата си политика Хрушчов показваше и доказваше, че е против войната. Той си даваше сметка, че една война ще бъде катастрофа за човечеството. Обаче не си позволи да прави отстъпки и компромиси, в резултат на които съветската държава да изостане от другата свръхсила, която активно се въоръжаваше и провеждаше открито враждебна политика.

Това даде възможност в продължение на няколко десетилетия да няма война. Касаеше се не за каква да е, а за световна ядрена война с всички произтичащи последици. Стремежът да се постигне балансираност във въоръженията беше далновидна стъпка на Хрушчов, гарантираща мира и предприета в интерес не само на съветската държава, но и на цялото човечество. Защото войната в условията на ядреното оръжие означаваше унищожение на човешкия род.

Ръководен от стремежа да се предотврати войната, Хрушчов не жалеше сили и предприе ред стъпки в международен план. По негова инициатива, а това се помни, всички първи секретари на управляващите партии от страните-членки на Варшавския договор участваха в XV сесия на Общото събрание на ООН. Хрушчов използва много умело трибуната на Обединените нации. А за това се изискваше мъжество, тъй като всичко бе възможно. Бяха възможни и провокации. След малко аз ще се върна отново на този въпрос. А тук искам да подчертая, че анекдотичният случай, когато Хрушчов със снетата си обувка удари по катедрата, трябва да се разглежда като изява на един темперамент.

На трето място. Хрушчов стана инициатор на редица нововъведения в управлението и функционирането на тогавашната социална система. Вътре в Съветския съюз той направи сериозни промени. Промени бяха извършени и в ЦК на КПСС, в Политбюро, в Министерски съвет, в системата на съветите и на обществените организации. Бяха внесени съществени изменения в промишлеността и селското стопанство. Крупна заслуга на Хрушчов бе пробивът, който СССР извърши в научно-техническата област. Помним възторга от пускането на първия спътник на Земята, който беше съветски. Помним и възторга от излитането в Космоса на Юрий Гагарин. Факти, показващи, че социализмът съдържа реални възможности за всестранен прогрес. Въпросът беше как ще се използват тези възможности. А Хрушчов беше личност, която живееше и постоянно търсеше промени чрез решения на съществуващите проблеми.

Пак ще повторя. Хрушчов не отиде към разпродаване на съветската държава, към демонтаж на социалистическия строй. Той не изневери на социализма и на идеала, с който бе закърмен. „Героят" на неговата драма е Брежнев, който беше издигнат от самия Хрушчов за секретар на ЦК на КПСС, а след това и за член на Политбюро. Като използва страха на съветските ръководители от десталинизацията, както и военнопромишления комплекс и армията, за които отговаряше, Брежнев направи „дворцов преврат" и свали Хрушчов.

Наистина Хрушчов допусна и грешки, някои от които бяха от принципен характер. Негова грешка беше например, че той, без да съгласува със страните на Варшавския договор, се договори с Фидел Кастро за настаняване в Куба на ядрени ракети. А това не можеше да се скрие от никого. Особено от САЩ. Всяка разведка, най-вече американската, щеше много бързо да установи този факт. Но доколкото аз съм информиран, Хрушчов до „ликвидирането" на случая е бил в изключително напре-

жение. В крайна сметка е разбрал, че е допуснал грешка и както е известно – успя да постигне разумна договореност с президента Кенеди. Друга негова стратегическа грешка беше изострянето на отношенията с Китайската народна република.

А сега за Хрушчов и България. Ще започна с нещо любопитно. Когато той посети за пръв път България, ние се срещнахме в присъствието на тогавашния посланик на СССР у нас. Правеше впечатление, че на всички поставени от Хрушчов въпроси, касаещи нашата страна, посланикът бързаше да отговори преди мен и вместо мен. Изчаквайки малко, Хрушчов много категорично го прекъсна и му каза приблизително следното: „Веднага напуснете. Аз съм дошъл тук не за да слушам вас, а да разговарям с другаря Живков. Отивайте си. Как е възможно такова поведение!...“ Просто го изгони.

Така се постави началото на нещо ново и различно. Създаде се съвършено друга обстановка, в това число в отношението към България. Вече го нямаше предишният своего рода диктат. Голяма част от „ушите“ започнаха да се изтеглят. Имам предвид представителите на разведките... Въобще нещата се промениха.

Бих искал да спомена, че Хрушчов имаше реален принос за укрепването на моите позиции. Спомням си, беше изтекла информация, че ние в България уедряваме трудово-кооперативните земеделски стопанства и правим опит да установим нов икономически механизъм с известна доза на пазарна икономика. Тогава той ме извика заедно с Антон Югов и, както бе присъщо на неговия буен темперамент, остро ме разкритикува. Много остро. След тази „атака“ на Хрушчов се намеси Югов: „Другарю Хрушчов, другарят Живков малко се увлича, но ние ще му помогнем да преодолее тези свои увлечения.“

След разговора Хрушчов ни покани да присъстваме на обяд за чуждестранни дейци, които бяха негови гости. По време на обяда той се обърна към мен с молба да вдигна кратък тост. Опитах се да се „измъкна“, казвайки: „Другарю Хрушчов, нека другарят Югов вдигне тост. Той знае по-добре руски от мен...“ После приех и вдигнах тост с превод на руски език. Така че нямаше кой знае какви проблеми. Като ставахме от масата, Хрушчов ме хвана под ръка. Тръгна с мен и ми каза: „Не се сърди, аз искам да ти помогна. Ние те обичаме, разбираш ли! Ти се опита да ме „излъжеш“, оправдавайки се с езика. Зная, че около теб има жулики (тоест „измамници, мошеници“)...“ Та тогава аз усетих доброто отношение към мен.

Искам да добавя още нещо. Червенков беше на посещение в Китай. След като се върна, той започна да пропагандира ико-

номическия скок, извършващ се в Китай в края на 50-те години. Дори излезе с няколко статии в „Работническо дело“. В началото и аз поддържах икономическия скок, но впоследствие, когато дешифрирахме „секретите“ на този скок, решително се разграничих и се отказах от него. До момента, когато Червенков излезе със своите публикации, на мен не ми обръщаха никакво внимание от страна на КПСС. Просто не се занимаваха с мен. Не бях ги впечатлил. Но те се разтревожиха силно от изявите на Червенков. След известно време той внезапно замълча. Очевидно бил му е оказан натиск... По-късно стана известно, че по време на емиграцията си в Москва той е бил сътрудник на НКВД. Имал е псевдоним „Спартак“...

Иначе Червенков беше културен човек. Интелигентен, образован. Но нямаше жизнен опит, подготовка и качества на лидер. Той беше откъснат от живота. Повтаряше само това, което беше казал Сталин. Сталин, Сталин... В интерес на истината – и ние с него лягахме, с него ставахме!...

През 1956 г. обстановката у нас бе сложна и тежка. В страната и в самата партия се бяха натрупали сериозни проблеми. В такава обстановка срещите и разговорите с Хрушчов ни помогнаха да се ориентираме в извършващите се процеси. Тук от съществено значение бе изтъкнатото обстоятелство, че в партията и сред много от безпартийните се бяха оформили различни оценки. Не бяха малко хората, които не възприемаха с убеденост критиката на изминалия период. Същевременно имаше хора, които настояваха за радикална преоценка на същия период. Тези различия се отразяваха пряко и косвено върху подготовката и провеждането на Априлския пленум. На повърхността беше, така да се каже, спорът за Червенков, за неговото място и роля в партията и страната, за бъдещата му съдба. Във връзка с това на партийни събрания, конференции и други форуми темата Червенков сякаш беше всичко за дискутиращите. Но това бе привидно. Зад споровете около Червенков бяха различията по принципни, по кардинални проблеми на развитието на страната. Така че когато в разговорите с Хрушчов в редица случаи ставаше дума за Червенков, трябва да се имат предвид различията в оценките на тези основни проблеми. Това, а не личната съдба на Червенков бе главното и определящото.

При подготовката на Априлския пленум в Политбюро се създаде напрежение. За това аз своевременно информирах Хрушчов чрез съветското посолство. Той ми се обади лично по телефона и предложи да се проведе среща в Москва между ръководството на съветското и нашето Политбюро. За това предложение на Хрушчов аз информирах членовете на Политбюро, които се съгласиха да направим посещение в Москва и да обме-

ним мнения със съветските ръководители във връзка с предстоящия пленум. За Москва заминахме аз, Вълко Червенков, Антон Югов, Георги Чанков, Райко Дамянов, Георги Дамянов, Димитър Ганев и Георги Цанков. Тук искам да повторя, че въпросът опираше не само до смяната на Вълко Червенков, а и до глобални проблеми, отнасящи се до развитието на страната както в икономическата, така и в другите сфери на обществения живот.

На отиване и връщане пътувахме с влак. Срещата се състоя в Кремъл. От наша страна участваха членовете на Политбюро. От страна на КПСС присъстваха само 4–5 човека. На тази среща в продължение на 30 минути аз говорих за ситуацията в нашата страна в навечерието на предстоящия пленум и за проекторешенията. Изтъкнах, че обстановката е много тежка; че в повечето райони на страната има бунтове, разграбване на инвентара и животните в ТКЗС; че безработицата вече надхвърля 250 000 души; че бюджетните средства не достигат за изплащане заплатите на работниците и служителите. Отбелязах, че в резултат на тези събития вече се чувства сериозно напрежение в партията; че в навечерието на пленума сме разединени в Политбюро, а това ще внесе разединение и на пленума на Централния комитет (ако не се договорим предварително). Накрая изложих и позицията на Вълко Червенков. Това мое изказване във вид на тезиси, за които знаеха преди само д-р Мара Малеева и секретарката ми Ангелина Горинова, беше основата на доклада ми пред пленума.

Всички членове на нашето Политбюро, които взеха думата, подкрепиха констатациите и изводите, направени от мен. Само Вълко Червенков изрази несъгласие и застъпи позицията, която вече беше изложил пред Политбюро на ЦК на БКП. А именно: че няма никакви прегрешения, че спрямо него е организирана клеветническа кампания и се прави опит да бъде дискредитиран.

Макар и не така категорично, както в изказванията си преди това в Политбюро на ЦК на БКП, Антон Югов, Георги Чанков и Райко Дамянов подчертаха, че не е целесъобразно Вълко Червенков да остане член на Политбюро и председател на Министерския съвет.

Накрая говори Хрушчов. Той подчерта, че според информацията, с която разполага, смята нашата оценка за обстановката в България за правилна и обективна. Увери ни, че в скоро време ще се върнем към изнесените от мен тежки проблеми в социалната и икономическата сфера. Хрушчов много остро критикува Вълко Червенков за неговите позиции, за откъсването

му от живота и работата в партията, за култа към него. Независимо от критиката Хрушчов, а и другите съветски ръководители ни посъветваха Вълко Червенков да се запази като член на Политбюро и председател на Министерския съвет. Също така изразиха мнение, че той трябва да си направи самокритика пред пленума на Централния комитет на БКП.

На тази среща стана дума и за бъдещия първи секретар на ЦК на БКП. Въпреки моето възражение, и от наша, и от съветска страна единодушно се изтъкна, че следва да бъде издигната моята кандидатура.

За случилото се в Москва вероятно са запазени стенограми, но аз нямам възможност да ги ползвам. Затова излагам само главното от това, което си спомням за тази среща. По същество тя беше и форма на консултация по подготовката на Априлския пленум. От нея ние излязохме, общо взето, единни: и за положението на Вълко Червенков; и за кандидатурата за първи секретар на ЦК на БКП; и за необходимостта анализът в моето изложение и изказванията на другите членове на нашето Политбюро да залегнат като основа на доклада пред Априлския пленум на ЦК на БКП.

За да не се връщам повече към тази тема, искам да подчертая, че споменатите по-горе трима членове на Политбюро още по време на пътуването с влака от Москва за София са се договорили да проведат друга линия. А именно – освобождаване на В.Червенков от Политбюро. Това пролича ясно и в техните изказвания на Априлския пленум.

Съвременниците на Априлския пленум сигурно помнят, че той се проведе в една изключително сложна вътрешна обстановка и при голямо напрежение по време на заседанията. Това напрежение се засилваше, от една страна, от обстоятелството, че ние като Политбюро не излязохме единни в позициите си, а от друга – защото Вълко Червенков и на пленума не направи усилия да види обективно състоянието на партията и страната. Да види и своята вина за това състояние.

Имаше договореност да поддържаме постоянен контакт с ЦК на КПСС чрез Молотов. Аз го информирах и за сутрешните, и за следобедните заседания. По време на тези заседания напрежението беше толкова силно, че се налагаше да вземам думата по два-три пъти на ден. Напрежението дойде от позицията на Антон Югов, Георги Чанков и Райко Дамянов по отношение на Вълко Червенков. А освен това – и от започналата критика срещу самите тях. Така на пленума се възобновиха стари антагонизми и борби в партията, борби между различни поколения, между някои от бившите левосектанти и тези, които

поддържаха т.нар. „димитровски курс“. Разкриха се събития и изяви, за които нямах пълна представа, тъй като бях от кадрите, работили само вътре в страната, а във висшето ръководство се включих в началото на 50-те години.

Трудни бяха дните, седмиците, месеците. Защото след Априлския пленум пред Политбюро, пред правителството и пред цялата страна стояха много задачи, които трябваше да се решават в тогавашната сложна обстановка. Пленумът постави начало на редица съществени промени с оглед укрепване на икономиката, преодоляване култа към личността, промени в духовната сфера и т.н. За съжаление той не успя да утвърди програма за излизане от тежкото положение. Пленумът постави начало на промяна, но тази промяна не водеше и не можеше да доведе до качествени изменения на социалистическия строй, който беше утвърден в Съветския съюз, а се утвърждаваше и в другите социалистически страни. Оказа се, че за нас беше необходим един преходен етап – най-малко две години, за да можем да създадем нормални условия за перспективното развитие на нашето селско стопанство, за индустриализацията на страната (до Априлския пленум индустриализацията на страната беше спряна – нямаше програма и виждане за нейното осъществяване), за подготовката на кадрите (главните специалисти в нашата икономика бяха съветски), за развитието на висшето образование – създаване на ВУЗ-ове, техникуми и т.н.

Изобщо пред нас и лично пред мен стоеше главният въпрос: как ще се развива България. Нашата страна бе бедна на суровини, слабо развита, една от най-изостаналите в Европа. Априлският пленум ни даде възможност реално да оценим какво са за нас Съветският съюз и другите социалистически страни. Да разберем, че без тях и тяхната опора не можем да се движим в тогавашните международни условия, когато светът беше разделен на два лагера. Ние трябваше да се опрем на суровинната база на Съветския съюз, на съветския пазар и на пазара на другите социалистически страни. Тогава България нямаше друга алтернатива. Това наложи да преосмислим реално какво коопериране и специализация ще осъществяваме в нашата страна с оглед гарантирането на нейното успешно развитие. Курсът на сближение (политическо, икономическо и културно) със Съветския съюз за тогавашния етап, както вече подчертах, беше подходящ, полезен и необходим за България.

Спомням си, че веднага след пленума на ЦК на БКП Политбюро ми възложи да отида в Съветския съюз и да споделя нашата оценка за взетите решения. Обсъдихме проблеми на двустранното сътрудничество. В скоро време това даде резул-

тати. Постепенно България стана вторият търговски партньор (след ГДР) на Съветския съюз, като запази тази си позиция до началото на 1990 г. Нещо, което разкри възможност да постигнем едни от най-високите темпове на развитие в сравнение с другите социалистически страни, да проведем разгърната социална политика във всички сфери.

С Хрушчов се срещнахме отново през 1957 г. След официалните разговори, които водихме по някои въпроси на нашите двустранни отношения, Хрушчов ме покани на обяд в московското си жилище. Не бях любопитен, нямах и цел да разглеждам апартамента му, но ми направи впечатление, че беше, общо взето, скромно и добре подреден. На обяда присъстваха жена му и още една дама, за която не си спомням дали беше дъщеря му или друг член на семейството. Навярно нарочно, а не случайно едно от ястията беше фасул чорба. Не беше сготвена добре, явно не беше типична за руската кухня. Тогава им разказах, че фасулът е една от основните храни за българина, който се приготвя по различен начин (на чорба, на яхния, с месо и т.н.). По този повод, казах им, се говори, че българите били „фасулковци", а румънците (където една от основните храни е качамакът) – „мамалигари".

След обяда двамата с Хрушчов се оттеглихме в кабинет с голяма библиотека на стената и продължихме разговорите. Възползвах се тогава от възможността и му поставих още веднъж въпроса: защо той така категорично настояваше Червенков на всяка цена да остане в Политбюро? Обясних му, че това ни е създадало много трудности и че е главната причина за известно раздвоение в самото Политбюро, в Централния комитет. А също и в партията, и сред обществеността. Тогава Хрушчов сподели за една среща на Червенков със Сталин, на която присъствали той и някои други членове на Политбюро. Та на тази именно среща Сталин настоявал и доказвал на Червенков, че Антон Югов и Георги Чанков са врагове, които трябвало да бъдат унищожени. Хрушчов наблегна на думата „унищожени", тъй като в Съветския съюз на практика се получавало така: когато някой бъде набеден като враг на народа, обикновено го разстрелвали.

Въпреки настояването на Сталин Червенков защитил Югов и Чанков. Постарал се да му докаже, че няма компрометиращи факти и че те двамата не са врагове на народа. Това много впечатлило всички присъстващи, в това число и Хрушчов.

Този разказ на Хрушчов ми даде още една допълнителна възможност да разбера колко сложна е била обстановката по времето на Сталин. Била е много по-сложна, отколкото е изложена в известния доклад на Хрушчов.

След смъртта на Сталин Хрушчов и ръководството на партията и страната (имам предвид Политбюро и другите ръководни дейци в Съветския съюз) са били наясно за тежката обстановка по времето на Сталин. Те са виждали не само грешките, но и престъпленията на Сталин. С известни изключения са били единни, че трябва да се предприемат съответните мерки.

Както е известно след това не последваха качествени изменения в Съветския съюз. Системата като цяло се запази. Направиха се опити да се преодолее култът към личността, спряха се масовите избивания и преследването на кадрите; направиха се и някои изменения в законодателството на Съветския съюз; провъзгласи се тезата, че съвместното съществуване с капитализма е необходимо за Съветския съюз и за социалистическата общност; получиха се някои подобрения в селското стопанство и в отделни отрасли на промишлеността. Но коренни изменения в системата не се осъществиха.

Ако сега поставим въпроса можеха ли Хрушчов и неговият екип да внесат коренни изменения, трябва откровено да признаем: Не, не можеха. Ако те се бяха опитали да проведат такива изменения, щяха да претърпят в непродължителен срок пълно поражение.

Такова беше състоянието в Съветския съюз, в партията, в държавните и обществените структури, в теорията и практиката. Сталинските методи, стил на работа и извращения бяха дълбоко вкоренени. Да се постави въпросът за цялостна десталинизация, бе нещо повече от ерес.

Хрушчов не стигна до идеята за премахване на системата. Напротив, издигна някои волунтаристични лозунги, които станаха основа за работа и във всички социалистически страни. Например идеята, че за 15–20 години ние можем да настигнем и задминем капитализма или че въпросът за мирното съвместно съществуване е тактически ход, временен етап в развитието на социалистическите страни и в борбата ни срещу капитализма.

Въпреки острата критика на култовщината имаше моменти, когато Хрушчов лавираше. И то доста непохватно. Така например не мина много време след XX конгрес и той обяви Сталин за велик марксист ленинец. Впоследствие отново отрече Сталин. Хрушчов прояви непоследователност и в намерението да се преодолее стагнацията в духовния живот. Известни са неговите критични нападки срещу изтъкнати творци. Нещо, което за съжаление се случи и у нас, макар и не в такива размери.

Минаха повече от 30 години от времето, когато се срещнах с Хрушчов за последен път. Не всичко си спомням в детайли, но някои негови оценки и виждания не мога да забравя. Хрущ-

чов притежаваше голям интелект и бърз политически рефлекс. А не му липсваше и твърдост, когато трябваше да се действа в сложна обстановка.

Силно впечатлен бях от една информация, с която той ни запозна през първите години след издигането му начело на съветската държава и комунистическата партия. Присъстваха всички първи ръководители на управляващите партии от европейските социалистически страни. Изнесената информация се отнасяше за последните боеве на съветската армия срещу хитлеристите, за овладяването на Берлин и капитулацията на хитлерофашизма.

Тогава Хрушчов каза: „В нашата пропаганда, а и във вашите страни голямо значение се отдава на героизма на съветския човек, проявен по време на войната. Това е вярно. Действително съветските хора проявиха изключителен героизъм при крайно тежки условия на войната, наложена ни от хитлерофашистите. Но само това не е достатъчно, за да се обясни нашата победа. Наред с героизма не по-малка причина за победата е и съотношението във въоръжаването на съветската и германската армия, особено при боевете през последната година и поспециално за овладяването на Берлин."

Често Хрушчов е бивал подвеждан от някои учени и специалисти. Ще се позова на два случая.

Допускам, че по-възрастните си спомнят как Хрушчов поде цяла кампания за отглеждане на царевицата, а по-сетне разви и цяла „теория за кукуруза". Затова при посещението си в България още на летището той започна да ме критикува: „Защо вие не подемате въпроса за царевицата, защо го подценявате...". Отговорих му, че царевицата е традиционна култура в България и не се налага провеждането на специална кампания за нейното отглеждане. Тогава Хрушчов смени темата и ме попита: „А защо не отглеждате гръцки орех?" Пак започнах да обяснявам, че в България има такава култура, но ние я наричаме български орех и я отглеждаме от векове. Разбрах, че Хрушчов нямаше никаква представа за културите, които се отглеждат в България, макар че водеше със себе си титулован специалист по царевицата.

Сещам се и за една среща с първите секретари от социалистическите страни, на която Хрушчов най-обстойно ни запозна с въпроса за отглеждането в Съветския съюз на някакъв нов вид бобова култура, която нарече „бобовиха" (вероятно вид грах или бакла). Изглежда, че и на останалите присъстващи този въпрос не е направил особено впечатление, защото нито една социалистическа страна не се въодушеви от „откритието" на Хрушчов.

Доколкото мога да си спомня, ще разкажа и за срещата на първите секретари от социалистическите страни-членки на Варшавския договор по време на събитията в Унгария. Самолетът ни кацна на летище близо до Будапеща в района на съветска военна част. Посрещнаха ме военни и ме отведоха в сградата, където се проведе срещата. В съседния квартал се водеха престрелки. Срещата продължи с часове – започна след обяд и завърши към 1–2 часа след полунощ (без вечеря – бяха сервирани само студени закуски).

Тогава аз бях най-младият първи секретар. Направи ми впечатление голямата нерешителност и инертност на унгарските ръководни дейци, присъстващи на срещата. Трудно е да се определи на какво се дължеше всичко това. Но Хрушчов беше много настъпателен. Според него Унгария била пред реставрация. Той заяви: „Ние не сме завоеватели. Ние дойдохме, за да ви помогнем, а не можем да намерим хора, които да възглавят партията и правителството." На срещата присъстваха Кадар, Мюних и още двата-трима унгарски дейци. Няколко пъти Хрушчов се обърна към Мюних: „Ех, Мюних, приятелю, по време на войната ние с теб бяхме в една палатка. Тогава ти не се страхуваше да се изложиш на куршумите, а сега не желаеш да поемеш отговорност." След полунощ се създаде по-нормална обстановка за разисквания.

Последваха кадровите промени. Янош Кадар стана първи секретар, а Мюних – председател на Министерския съвет.

Преди да разкажа за последната ни среща с Хрушчов, искам да обърна внимание върху едно малко познато негово качество – голямото му чувство за хумор. Неговият смях извираше от дълбините, беше волен „казашки смях" – напомнящ за прочутата картина на Репин „Запорожци пишат писмо до турския султан". Спомням си два случая, за които Хрушчов споделяше, заливайки се в смях.

Първият станал с Ворошилов по времето, когато той бил председател на Президиума на Върховния съвет на СССР. На среща за връчване на акредитивните писма от посланика на Иран се провел протоколен разговор. Иранският посланик му предал поздравите на шаха на Иран, а също пожелания за лично здраве и успехи на Съветския съюз. Ворошилов отговорил: „Вие още ли държите шаха? Защо не му отрежете главата? Ние на нашия император му я отрязахме." Разбира се, че после се е наложило да се поднесат официални извинения на шаха на Иран.

Вторият случай е с Будьони. Прославен партизански герой, командир в Първа конна армия по време на Гражданската война, маршал на Съветския съюз, който през Втората светов-

на война командва кавалерийски части и до края на живота си остава свързан с конете и конния спорт. Отишъл Будьони при Хрушчов, бил много възбуден и ядосан от едно решение на Министерския съвет, според което сградата и теренът на някакъв конезавод трябвало да се предадат за други цели. Будьони казал: „Другарю Хрушчов, кой е този идиот? Само един идиот може да направи такова предложение!" Хрушчов му отговорил: „Другарю Будьони, за съжаление този идиот съм аз!" Досещате се за ефекта, нали?

Последната ми среща с Хрушчов, преди да бъде освободен, се състоя в Крим. Бяхме заедно със Станко Тодоров, за да поставим редица въпроси, засягащи българо-съветските отношения главно в икономическата област.

МОИТЕ СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ С ЛЕОНИД БРЕЖНЕВ

Виждал съм Брежнев още когато беше първи секретар на ЦК на Молдавската комунистическа партия, но някакви особени контакти с него не съм имал. След избирането му за първи партиен и държавен ръководител на Съветския съюз между нас се установиха по-редовни и активни връзки и сътрудничество.

Ако биха ме запитали какво ново внесе Брежнев в политиката на Съветския съюз и какво той не одобряваше или отричаше от времето на Хрушчов, трудно бих могъл да дам еднозначен отговор.

Брежнев започна своята кариера, без да се разглежда и анализира периодът на развитие на Съветския съюз по времето на Хрушчов. Не бяха направени оценки и изводи за изминалия етап. Съветската държава и партия продължиха да се развиват в тези рамки, които в общи линии бяха очертани от Хрушчов. Всички структури – партийни и държавни, общо взето, се запазиха. Бяха премахнати т.нар.“совнархози“. Осъден беше и опитът на Хрушчов да раздели партията, образно казано, на „селска“ и „промишлена“.

Речем ли да разгледаме конгресите и пленумите, които се проведоха по времето на Брежнев, ще видим, че той не внесе нищо съществено ново. Наистина по времето на Брежнев бе издигната концепцията за зрелия социализъм. Тя се рекламираше като нещо ново, едва ли не революционно. Според нея СССР вече изграждал комунизъм. Известно е, и ние възприехме формулата за зрелия социализъм, но с тази разлика, че нав-

лизаме в етапа на неговото изграждане. Говорил съм с Брежнев и с други съветски ръководители – какво ново всъщност се внася. Словесна еквилибристика имаше, ала липсваше главното – ще се промени ли системата и как ще развиваме икономическата и научно-техническата мощ на социализма. Отговор не получавах. Вместо дълбоки преобразования всичко се свеждаше до политико-идеологически постановки. Не случайно след време аз се отказах от тази концепция и развих мисълта, че трябва да подготвим нова партийна програма.

Всъщност Брежнев беше далеч от мисълта да изменя коренно сталинската система за изграждането на социализма в Съветския съюз – в селското стопанство, промишлеността, духовната сфера, партията и т.н. Запазвайки атрибутите на изминалия етап и в държавата, и в партията, по естествен начин се налагаше необходимостта съветското партийно и държавно ръководство (в центъра и по места) постоянно да се занимава с проблемите на икономиката, селското стопанство, промишлеността, научното обслужване и т.н. Следователно по времето на Брежнев се установи един свръхцентрализиран стил на работа, който може да се характеризира с руската фраза „ну, давай, давай". Това означаваше съществуващите държавни и партийни структури и организации да се занимават постоянно с проблемите за изпълнението и преизпълнението на плана, но не и с коренни реформи.

Правеха се опити този стил на работа да се наложи и в другите социалистически държави. Няколко пъти съветският посланик у нас ме информираше за срещите на Брежнев с посланиците на Съветския съюз в социалистическите страни, на които е привеждал за пример пътя, по който върви неговата страна. Той е изтъквал, че ако Съветският съюз повиши само с едно на сто изпълнението на основните показатели на плана, обществената производителност на труда ще нарасне и ще донесе милиарди рубли печалба.

Този стил на работа при запазване на характерните за тогавашния етап и за строя партийни и държавни структури често пъти довеждаше до разпадането на цели отрасли. Един пример беше областта на селското стопанство. Колхозите и совхозите така или иначе работеха и произвеждаха, но организациите, които трябваше да изкупуват и оползотворяват тази продукция, бяха инертни. Това създаваше големи трудности, за чието преодоляване се залагаше на кампанийни мерки.

Не случайно брежневският период бе наречен „период на застоя". Според западни източници брутният национален продукт в СССР през 1978 г. е бил 1253 милиарда долара срещу

2107 милиарда в САЩ, което прави годишен доход на човек 4800 долара за Съветския съюз и 9650 долара за САЩ. Имах впечатлението, че Брежнев не проявява вкус към анализа на такива факти. Той имаше дори своя „теория" за ненужността да се поставят конкретни цели. Това според него напомняло за обещанията на Хрущчов съветските хора да живеят в ерата на комунизма още през 80-те години. Ако в нашите разговори е ставало дума за конкретни цифрови измерения и за необходимостта те да се анализират, за да се ускори социалистическият напредък, това се дължеше на моята настойчивост.

Размишлявайки за онези години, с мъка ще призная, че нашите връзки със Съветския съюз и решаването на задачите, които стояха между двете страни, особено се влошиха, когато Брежнев заболя тежко. А това беше един период от 7–8 години. Той, Брежнев, колкото и да не ми е приятно да го кажа, вече беше политически труп. Срещите с генералните секретари на социалистическите страни, спомням си, се провеждаха в Крим. Те протичаха по един и същи начин. Брежнев прочиташе предварително изготвена справка от съответните отдели на Централния комитет, в която се правеха главно забележки във връзка с нашата дейност. Даваха се и препоръки как трябва да работим. След това, когато аз взимах думата, за да отговоря, той явно трудно се ориентираше в казаното. Макар че се превеждаше на руски. Налагаше се К.Черненко, който винаги присъстваше на тези срещи, постоянно да се намесва, за да му разяснява какво съм казал. Накрая вдигахме чашите с водка и с това нашите „консултации" приключваха.

Ще направя едно отклонение. Поради заболяването на Брежнев кримските срещи наистина бяха станали просто абсурдни. Не можеше да се осъществи полезен диалог, а още по-малко – обсъждане на проблеми. Все пак аз очаквах, надявах се на някоя от тях да бъде повдигнат въпросът за моята дъщеря, покойната Людмила Живкова. Чувствах, че в СССР нараства напрежението около нейните възгледи, някои от които се различаваха от официално възприетите и установените. Не се одобряваха и някои нейни връзки с чуждестранни партньори.

Дочаках този „акт". На една от срещите Леонид Илич Брежнев съобщи, че разполагал с информация, че моята дъщеря Людмила Живкова поддържала секта, която нямала нищо общо с нашата идеология и практика. Ставаше дума за дъновистите. Отговорих му: „Другарю Брежнев, дъновизмът, наричан още „бялото братство", се заражда в България и постепенно се разпространява в Западна Европа и Америка. Той и в момента има свои искрени последователи на Запад. Дъновизмът е теософско учение. Стреми се да синтезира мъдростта на всички рели-

гии, за да проникне отвъд това, което е тайнствено за религията – Космоса, природата и бога, творението и твореца. Дъновистите изпитват особен култ към слънцето, който в никакъв случай не е религиозен. Това братство не вреди на никого в България, дори Светият синод не води борба против него. Нямам сведения, че Людмила Живкова е оказвала политическа или друга подкрепа на дъновистите, но допускам, че е имала контакти с тях. Ще изясня случая...“

Отново ще се отклоня, за да кажа на читателя, че и аз самият съм имал контакти с дъновистите. По време на нелегалната борба се укривах около два месеца в две семейства от това братство. Използвах квартирата на един учител, уволнен по Закона за защита на държавата, който си беше построил къщичка в района на братството (сегашния софийски квартал „Изгрев“). В тези семейства много често се събираха дъновисти, които водеха продължителни разговори. Правеше ми впечатление, че те са всестранно развити – разискваха за музика и история, за изкуство, литература и т.н. Вижда се, богат диапазон от теми и интереси. Беше ми много приятно да контактувам с тях. Но напуснах квартирата и тяхната компания, защото една млада дъновистка, може би поради лични симпатии, идваше всяка сутрин да ме буди. Да сме посрещали заедно слънцето. Сигурно знаете тяхната теория, че се зареждали от слънцето. Това ме ласкаеше, разбира се, но като нелегален трябваше да бъда много предпазлив. Някой можеше да ме познае. Така се преместих другаде...

... Очевидно съветските служби в България са контролирали много плътно дейността на моята дъщеря. Когато се върнах аз ѝ съобщих, че Брежнев е повдигнал въпроса за дъновистите, Людмила ми отговори съвсем спокойно, че това братство има законно право да съществува. Увери ме, че не поддържа сериозни контакти с тях, но двама души, членове на братството, работели в комисиите по подготовка на някои въпроси в областта на културата. Имала и среща с дъновисти. Идвала делегация да я моли за съдействие за изграждане на паметник на Петър Дънов. В момента нямало условия за изграждане на такъв паметник, бил нейният отговор. Подкрепих това виждане и въпросът приключи.

Явно Людмила Живкова бе обект на особено внимание. Пак по времето на Брежнев, в началото на 1981 г., тя направи официална визита в СССР. Освен престоя в Москва, където са се водили разговори за по-нататъшното развитие на сътрудничеството ни в културата, науката и образованието, е било предвидено и посещение в Киев. Още в началото е било споменато, че се предвижда да бъде приета от секретар на ЦК на КПСС, а

също и от първия секретар на ЦК на Украинската комунистическа партия Щербицкий. Говорело се е и за прием при Брежнев, но без твърд ангажимент от съветска страна.

На проведените разговори с компетентни съветски дейци Людмила Живкова разказала подробно за проблемите, по които се работи в България, включително за обществено-държавното и държавно-общественото начало в културата и образованието. Нейната информация била изслушана с внимание, но присъстващите поставили редица въпроси, издаващи най-малкото резервирано отношение. На срещата със секретаря на ЦК на КПСС станало ясно какво се крие зад тази въздържаност. Той не просто изразил несъгласие, но открито минал в атака срещу принципа за обществено-държавното и държавно-общественото начало. Определил го за отстъпление от теорията и практиката на социализма. Създала се тягостна обстановка. Наложило се и други от нашата делегация да вземат думата, за да защитят изложеното от Людмила Живкова. Срещата завършила хладно. В Киев посещението преминало добре. Състояли се срещи с обикновени хора, които изразявали симпатиите си към България. Но се оказало, че Щербицкий, който трябвало да се срещне с Людмила Живкова, внезапно се разболял от грип. След завръщането в Москва изведнъж се заговорило, че и Брежнев е болен. Както се вижда, проведена е била целенасочена „възпитателна" акция.

Още един „детайл" във връзка с тази линия. В началото на 70-те години, когато още беше секретар на ЦК на БКП, Венелин Коцев направи посещение в Москва за официални разговори в ЦК на КПСС. Проведената среща между двете делагации не минала добре. Очертали се сериозни различия по съществени въпроси от идеологически характер. След завръщането си в „особняка", където били настанени, В.Коцев и придружаващите го започнали оживено да коментират, че лансираната съветска концепция по разглежданите въпроси е несъстоятелна и че с такава концепция социализмът не може да върви напред. Всичко това е било записано от съветските органи. Малко по-късно пред нас бе поставен въпросът, че в ЦК на КПСС не желаят повече да работят с Венелин Коцев. Въпреки моите усилия да се заглади създалата се неприятна ситуация, бяхме принудени да освободим В.Коцев като секретар на ЦК на БКП. Добрите ми отношения с него продължиха и след това. Той заемаше сравнително отговорни постове, а 10 ноември го завари като посланик в Унгария. За мен още по време на описания случай бе от значение фактът, че той е намерил мъжество да се противопостави на явно догматичните схващания, типични за периода на застоя по времето на Брежнев.

Здравословното състояние на Брежнев налагаше през този период да поддържаме контакти главно с Министерския съвет и с тогавашния му председател Алексей Косигин. В условията на установените механизми това затрудни работата както на съветските, така и на нашите държавни и партийни органи. С големи усилия се преодоляваха трудности от елементарен характер.

При тази тежка обстановка в Съветския съюз, останал „де факто" без пръв ръководител, не можаха да се използват редица благоприятни международни фактори – например повишаването на цената на нефта, газта и на почти всички суровини, с които разполагаше съветската страна. За да бъда обективен, трябва да подчертая, че Съветският съюз не увеличи изведнъж цената на нефта, който ние изкупувахме, а постепенно ежегодно увеличаваше и приближаваше цената му до международната. Впоследствие се получи така, че стокообменът, който осъществявахме при увеличената цена на нефта и другите суровини, беше неблагоприятен за България и ние изпаднахме в задължение към Съветския съюз, което възлизаше на един милиард рубли. Ето защо се обърнахме с молба за отсрочване на това задължение за пет години. Нашето предложение бе прието, а ние своевременно изплатихме дълга си.

Що се отнася до външната политика, в основни линии тя бе продължение на очертания по времето на Хрушчов курс, а именно: войната не е фатално неизбежна; мирно съвместно съществуване между държавите с различен обществен строй с оглед достигането и изпреварването на капитализма. Но съществени, принципни и качествени изменения във външната политика на Съветския съюз не се осъществиха.

Не бива да се забравя, че през този период се проведе едно изключително голямо международно събитие – Хелзинкската среща. Това беше голям успех и на Съветския съюз, и на неговата дипломация по пътя на разведряването в Европа и света.

Пак по времето на Брежнев станаха и чехословашките събития. Участието на страните-членки на Варшавския договор в окупацията на Чехословакия беше предварително съгласувано в Москва. Инициативата за тази окупация беше на съветското ръководство. Брежнев бе категоричен, че в Чехословакия е подготвен контрареволюционен заговор. Това беше единствената информация. Първите ръководители от социалистическите страни, в това число и аз, стояхме в Москва около една седмица за обсъждане на обстановката в Чехословакия. Понеже имах традиционна среща със студентите, помолих да ме освободят след обяд на 7 декември и се върнах

със самолет в София, проведох срещата и през нощта излетях обратно за Москва.

Известно е, че войските на Варшавския договор влязоха в Чехословакия без никаква съпротива от страна на управляващата партия, на армията и на опозицията, която беше почти заела властта в Прага и в много други градове. Направи ми впечатление, че и в Чехословакия се наблюдаваше същата инертност и пасивност, както по време на събитията в Унгария. В „операцията" участвахме с неголям контингент, използваше се главно съветска материална част. От наша страна имаше един убит – български сержант, но не в сражение, а на лична основа.

Връщайки се отново към персоната на Брежнев, искам да отбележа, че той не злоупотребяваше с алкохол. Но пушеше най-евтините цигари в Съветския съюз независимо от поста, който заемаше. Тогава аз, който от юноша не пиех и не пушех, разбрах какво значи пристрастяване на пушач към определен тютюн.

Що се отнася до характера на Брежнев, правеше впечатление неговата чувствителност. Беше душевно открит и сантиментален човек. При едно от посещенията му в България на приема, даден в негова чест, той се срещна с моята съпруга. Беше няколко месеца преди смъртта ѝ. Тогава аз му казах, че имаме нещастие в семейството, че моята съпруга е болна от рак. Брежнев се просълзи. А когато почина дъщеря ми, получих от него много състрадателно, съчувствено, подкрепящо и окрилящо писмо: „Аз вярвам, Тодоре, че това няма да те сломи..."

ПОЗНАВАХ МАЛКО И ЮРИЙ АНДРОПОВ

След смъртта на Леонид Илич Брежнев за генерален секретар на ЦК на КПСС беше издигнат Юрий Андропов. Още отпреди се знаеше, че Брежнев го готви за свой заместник. Спомням си, че първото ми запознанство с Андропов стана в Будапеща през 1956 г. Тогава той беше посланик на Съветския съюз и участваше в разговорите, които се водеха във връзка с положението по време на т.н. „унгарски събития".

След това съм се виждал с него на съвместни заседания – било по българо-съветските взаимоотношения, било по въпросите на Варшавския договор и СИВ. В Съветския съюз идването на власт на Андропов бе посрещнато с големи надежди. От

наша страна и лично от мен той беше възприет като много подходящ за поста генерален секретар. Андропов беше високо ерудиран и културен човек, с голям опит – низов и управленски. Беше романтик, пишеше стихове, увличаше го красотата и чистотата на социалистическия идеал. Познаваше реалната обстановка в Съветския съюз. Неговите първи изказвания бяха насочени към коренни реформи в партията, в държавата, в цялостния живот на страната.

За съжаление Андропов нямаше възможност да ги развие, тъй като няколко месеца след неговото издигане почина. Още когато беше секретар на ЦК на КПСС, той получи инфаркт, а афганистанската авантюра влоши здравословното му състояние (когато се извърши окупацията на Афганистан, Андропов беше председател на всесилния Комитет за държавна сигурност). Имаше и неизлечимо страдание на бъбреците, което в края на краищата се оказа фатално.

Моето мнение е, че Андропов нямаше да успее да извърши радикална промяна. Такива бяха условията. А и неговите виждания не отиваха много по-далече от преклонението пред силата на административните мерки, на реда и дисциплината. Да си спомним например как по негово указание милицията беше организирала хайки по ресторанти и магазини, за да се установи кои не са били на работните си места. Най-многото, което Андропов можеше да постигне, щяха да бъдат отделни реформи, без да се засяга въпросът за системата. Така ми се струва, защото той беше „железен болшевик" от старата закваска.

Андропов обичаше България, уважаваше нашето ръководство и беше дружелюбно настроен лично към мен. За това говори и фактът, че той планираше първото си официално посещение извън Съветския съюз да направи в България. Знаехме, че се подготвя за него, но за жалост не успя да го осъществи. Ние поддържахме близки контакти с неговия син Игор – дипломат по професия, който на няколко пъти посети България. Работихме по всички линии – и официални, и приятелски, за да подготвим успешна и ползотворна за двете страни визита на Юрий Андропов у нас. Лично аз посрещнах неговата преждевременна смърт с искрена мъка и дълбоко съжаление.

След кончината на Андропов на 9 февруари 1984 г. за генерален секретар на ЦК на КПСС беше избран Константин Черненко. Мисля, че той нямаше необходимите качества за поста, който заемаше. Не ми е известна в детайли неговата политическа биография, но зная, че дълги години завеждаше отдел „Деловодство" на ЦК на КПСС (това бе отделът, който подготвяше заседанията на Политбюро и Секретариата на Цент-

ралния комитет). Черненко беше много тясно свързан с Брежнев. На всички срещи, провеждани в Крим, а често пъти и в Москва с генералните секретари на управляващите партии от социалистическите страни по време на заболяването на Брежнев, той присъстваше и си водеше бележки.

Черненко беше само няколко месеца генерален секретар, но и той беше запланувал първото си посещение извън страната да направи в България. Дори бяхме започнали подготовката. Поради неговото заболяване се обмисляше и въпросът за монтирането на стълба „асансьорен тип“ за слизането и качването в самолета. Черненко почина на 10 март 1985 г.

Ако се опитам да направя равносметка за периода на Хрушчов, Брежнев, Андропов и Черненко, то оценката в основни линии би била следната. В СССР продължи да съществува дълбоко вкоренен сталински модел на социализма, който беше сковал партията и държавата със свръхцентрализация, с липса на демократични реформи, с откъсване от проблемите на тази велика страна. Това продължи до издигането начело на партията и държавата на Михаил Сергеевич Горбачов. Но, както е известно, нещата тогава се развиха другояче.

Характерно за разглеждания период е силно изразеният застой, който задържаше и ръста на кадрите, работещи в партията. В правителството и в Централния комитет отговорни длъжности се заемаха от хора даже над 90 години. Не е трудно да се разбере, че с това „доверие в кадрите“, представено като „ленинска норма“, се провеждаше една порочна линия на запазване на бюрократичната прослойка. Практиката в нашата страна бе друга. С изключение на генералния секретар, съставът на Централния комитет, на Политбюро и Министерския съвет се измени няколко пъти. Да не говорим за ръководството на първичните партийни организации, където при почти всички отчетни кампании се правеха значителни промени. Имаше години, когато средната възраст на нашето Политбюро бе найниска в сравнение с другите „братски партии“.

За съжаление не беше възможно да не се съобразяваме с основните икономически, политически и държавни структури и постулати, съществуващи в СССР. Но в тази сложна обстановка, в която се намираха социалистическите страни и особено Съветският съюз, една от нашите заслуги беше, че използвахме априлския модел за икономически подем в държавата ни и не позволихме в България социализмът да се изроди в казармен тип, както това стана на някои други места.

МАЙ 1987: КИТАЙ И ДЪН СЯОПИН

През май 1987 г. българска партийно-държавна делегация, водена от мен, направи официално посещение в Китайската народна република по покана на нейното партийно и държавно ръководство. Това беше първа визита на такова равнище в историята на двете страни. Макар тогава като ръководител на партийни или държавни делегации или като представител на ЦК на БКП да бях осъществил повече от двеста посещения в около 50 страни, не скривах задоволството си. Трудно можех да определя главното, което предизвикваше у мен това задоволство. Причините бяха няколко. И навярно всички са били важни. Във всеки случай аз бях удовлетворен, че се сбъдва една моя отколешна мечта.

Велика страна, чийто влог в човешката история и цивилизация е уникален. Страна с милиардно население, чийто потенциал е сред решаващите фактори за прогреса и бъдещето на човечеството. Страна, наредила се сред първите, поели трудния път на социалистическото съзидание. И още, и още... Това беше за мен Китай. Държава и народ, които никога не са били встрани от размислите и интересите ми като политически и държавен деец.

За Китай бях слушал и чел още като дете. По-сетне, навлизайки в революционните борби, интересът ми се засилваше от епичните битки на китайския народ за национална независимост и свобода. Дойде Втората световна война. Време, когато в Китай се разгърнаха мощни процеси, довели до победата на революцията и провъзгласяването на Китайската народна република през 1949 г. Съвременниците помнят с какъв възторг бе посрещнат този исторически факт. Това беше обяснимо. Беше извършен пробив в страна с най-голямото население в света, с огромни ресурси и перспективи за социално-икономически и духовен просперитет. Хората виждаха и чувстваха, че с тази победа се създават условия за превръщането на Китай в стожер на мира и сигурността. С възторг посрещахме победата на китайската революция у нас, в България. Вече смятахме, че социализмът като световна обществена система се е утвърдил окончателно и безвъзвратно. Това ни даваше нови сили.

През първите години след провъзгласяването на КНР нашите отношения по партийна и държавна линия се развиваха по възходяща линия. Това бяха отношения на дружба и сътрудничество. Доколкото, разбира се, можеше да се говори по това време за сътрудничество, имайки предвид състоянието на икономиката на двете страни. Нашата партия използваше всички

възможности, за да се популяризират началните стъпки на Китай на мирното съзидателно поприще. Паметната среща между Сталин и Мао Цзедун бе посрещната с надежда, че настъпва нов етап в развитието на социалистическия свят в името на мира и бъдещето на планетата.

Сега, разказвайки за това, отново и отново в паметта ми изплуват трагичните факти и събития, трагичният развой на процесите в съветско-китайските отношения, които засегнаха пряко останалите социалистически страни, включително и нашата. На това ще се спра малко по-нататък.

Тук искам да спомена някои неща, които засягат лично мен. Впрочем те не са просто лични. През 1957 и 1960 г. се проведоха известните Московски съвещания на комунистическите и работническите партии, които приеха съответни документи. Тогава всички ние, представителите на комунистическите и работническите партии, придавахме особено значение на тези съвещания. Коминтернът бе отдавна разпуснат. Социалистически революции победиха в редица страни. В периода от 1958 до 1981 г. броят на комунистическите и работническите партии се увеличи от 75 на 90. Московските съвещания не бяха опит за възстановяване на Коминтерна, но на тях се гледаше като на важни форуми за обмяна на опит и обсъждане на проблемите на международното комунистическо движение. Още повече че всички бяхме под впечатлението, предизвикано от доклада на Хрушчов пред XX конгрес на КПСС, в който се изнасяха данни за престъпленията на Сталин. Докладът потресе всички ни, внесе смут. Това засили още повече убеждението, че е необходимо да се провеждат такива срещи.

Аз възглавявах делегацията на БКП и на двете съвещания. Именно тогава за пръв път се срещнах и запознах с Мао Цзедун и придружаващите го, сред които бе и Дън Сяопин, генерален секретар на ЦК на ККП. Впрочем, когато се срещнах с Дън Сяопин през 1987 г. в Пекин, едни от първите му думи бяха за това, че сме стари познати от времето на Московските съвещания.

Спомням си, че на едно от заседанията главната тема беше въпросът за единството на социалистическите страни, ръководната роля на Съветския съюз, задачите на международното комунистическо и работническо движение на основата на марксизма-ленинизма. Впечатли ме изказването на Мао Цзедун. По форма и начин на изложение то беше много оригинално, цветисто, изпълнено с метафори. Наред с другото той изтъкна например, че всяко живо същество има глава, даже змията има глава. И продължи: не може комунистическото движе-

ние да няма глава, тази глава са КПСС и СССР. На заседанието се разгоря гореща дискусия. Лансираха се различни тези. Почти всички говориха предпазливо, анонимно. Аз бях от малкото, които си позволиха да бъдат конкретни, споменавайки поименно партии и страни.

След приключване на заседанието и обявяване на почивка нашата делегация се оттегли на определеното ѝ място. Оттеглиха се и другите делегации. Изненадата ни бе всеобща, когато видяхме, че към нас се приближава китайската делегация начело с Мао Цзедун. Определеното за нея място за почивка беше доста далеч от нашето.

Никой от нас не очакваше, че китайските ръководители идват при нас. Още повече че не се познавахме лично с Мао Цзедун. Не знаех нищо за неговите навици и начини на общуване с други хора. В случая на всички ни направи впечатление, че той беше в добро настроение, на лицето му грееше широка усмивка. Обслужващите го носеха китайски чай в китайски сервиз. Без да скривам изненадата си, аз благодарих за вниманието.

Започна разговор по хода на съвещанието. Тогава Мао Цзедун бе още в разцвета на силите си. Говореше кратко и образно. Изненадата ми беше още по-голяма, когато каза, че са дошли по повод на моето изказване. В паметта ми и досега са съхранени следните думи: „Поздравявам Ви за изказването. Вие сте млад и умен.“ В този дух сподели някои съображения за съвещанието, след което заключи: „Ще ви предложим, когато социализмът победи в цял свят, за председател на световната общност.“

Това беше първата и единствена моя среща с Мао Цзедун. Неотдавна прочетох в едни „мемоари“, че казаното от Мао Цзедун не бивало да се взема насериозно, защото той ми се бил подиграл. Какво ли не прави човешката завист... Но злобата има това качество, че се обръща срещу собствените си носители. Нека тази интерпретация остане за сметка на „мемоариста“. За мен в случая бе важно, че се запознах с една видна личност, че Мао Цзедун прояви открита симпатия и доброжелателност към нашата партия и лично към нейния млад ръководител.

Връщам се към края на 50-те и началото на 60-те години. Не се наемам да давам цялостна оценка на провеждания в Китай курс, ала не мога да не спомена, че провъзгласеният лозунг за осъществяване на „скок“, както и редица други волунтаристични мерки предизвикаха хаос с дългосрочни отрицателни последици. Нещо, което намери отражение и у нас.

По-нататък развоят на процесите в Китай е известен. Започна и се разгърна т.нар. „културна революция“, която бе израз на ултралевичарство и сектантски тези, изопачаващи до неузнаваемост същността на социалистическия строй. Тя бе едно от позорните петна в историята на великата китайска страна, с която народът, разбира се, нямаше нищо общо. През втората половина на 70-те години здравите сили в партията, ръководени от Дън Сяопин, постепенно спряха този опасен ход и насочиха страната по плодотворен път на развитие и реформи, който бързо даде резултат.

Тогава не съм си представял, че всичко това ще стане така бързо в тази огромна страна. Преломът бе извършен решително и последователно, но не с кавалерийска атака, не с безпринципно и злонамерено оплюване на миналото, в т.ч. на името и делото на самия Мао Цзедун, който имаше най-голяма вина за трагедията, сполетяла Китай. Запази се и мавзолеят му.

Характерен е случаят с Дън Сяопин. Самият той бе пострадал жестоко по време на културната революция. Няколко пъти е бил сneman и подлаган на физически мъчения и психически тормоз, които са застрашавали живота му. Семейството му също е пострадало. Оттогава неговият син е инвалид. И въпреки това, идвайки на власт, той не се впусна в отмъщения и разправа с бившите си противници, издигна се над личните пристрастия и успя да наложи обективна оценка за миналото и за самия Мао Цзедун, за когото и през 1987 г. той говореше с уважение, без да прикрива неговите грешки, а дори и престъпления. Той очевидно си е давал сметка, че когато става дума за такъв човек като Мао Цзедун, не е лесно да се убият чувствата на народа, независимо какви са те.

Ще припомня някои факти, свързани с подготовката на нашето посещение в Китай. Трябваше да се изведат, анализират и изяснят маса натрупани от миналото въпроси. Трябваше да се определят и степенуват по значимост проблемите, които стояха на дневен ред и щяха да бъдат поставени от наша страна. Не ме е блазнила мисълта, че аз ще бъда ръководителят от българска страна, поставил началото на нов етап в отношенията с Китай. Този акт бе обективна необходимост, която рано или късно щеше да се реализира. Аз бях във висша степен доволен, а защо да не кажа и щастлив, че можех да допринеса за нормализиране на нашите двустранни отношения. Давах си сметка, че това ще бъде скромен принос и за нормализиране на отношенията между социалистическата общност и Китай. Освен всичко за мен като един от ветераните на комунистическото движение не бе без значение фактът, че щях да се срещна с изтъкнати дейци на ККП. Изобщо предстоящата ми визита не

бе нито за мен, нито за нашата партия рутинно мероприятие от традиционен тип.

Доколкото си спомням, за да се подготвим добре, бе създадена работна група, която подготви съответни предложения. Аз не се вмесвах в нейната работа. Заедно с това, както беше редно, възложих на мои сътрудници да разработят варианти на концепция за това посещение. Защо? Ръководех се от съображението, че колкото и да е важно да се определи кръгът от конкретните икономически, научно-технически, пазарни и други въпроси, които щяха да се обсъждат, предстоящата визита едва ли трябваше да поставя за свой приоритет такива въпроси. Не ги подценявах и направих възможното те да бъдат разисквани и решени. Но главното за мен бяха проблемите от друг ранг, от друго естество.

В моя замисъл фигурираха два фундаментални проблема – да се затвори една страница в нашите отношения, която дълго време фактически не просто ни разделяше, но и противопоставяше; да се запознаем на място с реформите, които се провеждаха в Китай и които още тогава бяха дали огромни резултати.

Нямах намерение да водя разговори и да лансирам становища зад гърба на другите социалистически страни. Нормализирането на отношенията с Китай трябваше да бъде наше общо дело. Не подценявах и приноса на всяка страна, взета отделно. Искам да подчертая също, че с визитата си аз не целях откъсването от СССР и търсенето на нов велик съюзник, както по-късно ми се приписа от някои недобросъвестни люде. Винаги съм смятал, че подобряването на отношенията с Китай, в т.ч. особено на съветско-китайските отношения, ще бъде в полза на всички социалистически страни.

Ето с такава нагласа и подготовка пристигнах в Пекин. Домакините ни посрещнаха изключително топло. За първи път стъпвах на китайска земя. Всичко ми беше интересно. Като се започне от чистите широки булеварди, по които на огромни вълни се движеха колоездачи, а по-рядко пешеходци, изобщо хора, облечени добре и сякаш съсредоточени в себе си, мине се през първите срещи с обикновените хора, а те не бяха малко, и се стигне до атмосферата и съдържанието на разговорите ни с висши китайски ръководители. Всичко, което видяхме и чухме, свидетелстваше, че Китай, тръгнал от древността, но никога не прекъснал нишката на своето историческо развитие; постигнал внушителни успехи, но вперил взор далеч в бъдещето; заел отдавна достойно място в човешката цивилизация, но запазил своята самобитност и уникални традиции, този Китай ще мно-

жи силата и славата на своя народ, на своята държавност, на своя исторически избор.

Пребиваването ни протичаше по установената програма. Протичаше гладко, приятно, резултатно. За да ни осигурят добри условия, около нас в резиденцията рядко се виждаха хора. Нищо не ни липсваше. Всички предвидени срещи се провеждаха в уточнения час. Не се отмени или промени нито едно мероприятие. Оказа се, образно казано, че голямата страна мисли и за малките неща.

Естествено, централно място в програмата ни заемаха срещите и разговорите с висши партийни и държавни ръководители. Освен това след провеждане на официалните разговори посетихме Нанкин и Шанхай, където се запознахме с ярки забележителности и постижения в областта на икономиката, науката и културата. В Шанхай наш домакин беше Цзян Цзъмин, кмет на града и член на Политбюро на партията, с когото обсъдихме различни въпроси. Както е известно, сега Цзян Цзъмин е Генерален секретар на Китайската комунистическа партия.

Всички разговори с китайските ръководители преминаха под знака на откровеност, взаимно доверие и готовност да издигнем на ново равнище нашите двустранни отношения като социалистически страни. Разбира се, дипломатите добре знаят това, когато се водят преговори в името на толкова значими цели, има и компромиси, има и недоизказани докрай неща, има дори и премълчаване на някои факти, чието споменаване е просто излишно. За щастие подобни дипломатически „ходове" бяха малко и те бяха в интерес на големите цели.

Тук аз не се придържам към тогавашните ни официални съобщения, разпространени чрез БТА. В тях бе казано почти всичко и в същото време не бяха откроени главните резултати, а именно, че с това посещение ние затваряхме една печална страница в двустранните отношения и се запознахме от първоизточника със същността, целите и развоя на промените в китайското общество. Ние не се ровихме в историята на разкола в международното комунистическо движение, в това кой е бил виновен и т.н. Аз си давах сметка, че доколкото подобни въпроси засягат и други страни и преди всичко СССР, те не бива да бъдат предмет на нашите преговори. Така постъпиха и китайските ръководители.

Върхът, ако мога така да се изразя, в нашето посещение бяха срещите и разговорите с Дън Сяопин. Аз очаквах с нетърпение тази среща. Обяснимо е защо. На нея щеше да се направи отговорна равносметка и оценка за общата насока в развитието на отношенията ни. Но както обикновено се случва в по-

добни ситуации, по това се говори твърде малко. Малко, но с него бе казано всичко, което можеше и трябваше да се каже. По конкретните въпроси и насоки на нашето сътрудничество се водиха разговори с другите китайски ръководители.

Срещата ни с Дън Сяопин се проведе последния ден от престоя ни в Пекин. Тя бе насрочена за 10 часа сутринта местно време. От китайска страна щяха да участват министърът на външните работи и други официални лица, а от наша – всички членове на делегацията, както и част от придружаващите ни експерти. Точно в 9,55 часа ние влязохме в Двореца на републиката и се отправихме към определената зала. Предполагах, че Дън Сяопин ще ни посрещне в залата, но той беше излязъл и ни очакваше във фоайето. Дън Сяопин бе усмихнат и още първият контакт бе изключително сърдечен. Прегърнахме се и всеки от нас произнесе думи, изразяващи удовлетворение и радост, че се срещаме отново.

Заехме определените ни места. Никой от нас не криеше чувствата си. Дън Сяопин веднага запали цигара и като домакин отново ни приветства по протокол, но веднага го изостави и премина на теми, отнасящи се до миналото, когато се запознахме. От своя страна в началото и аз трябваше да се придържам към протокола, който също пренебрегнах, щом свършиха работата си представителите на средствата за масова информация.

Това, което направи впечатление на много от присъстващите, бе стремежът на двама ни да се върнем към годините на Московските съвещания, към началния период на нашите двустранни отношения. Спомените, според мен, бяха индикатор за настроенията и чувствата, обхванали и двама ни. Разговорът вървеше леко. През цялото време Дън Сяопин остана верен на навика си да пуши. Връщам се към спомените за миналото. Вероятно и у двама ни те дойдоха в името на една цел – да си спомним за успехите и трудностите, за печалните събития, за да бъдат урок, който никога не трябва да се забравя.

Постепенно преминахме към въпросите, част от които са ме интересували години преди това, а през 1987 г. бяха на дневен ред в развитието на социализма. Аз говорих малко. Ние бяхме още в началото на преустройствения процес с твърде размити представи за неговата същност. Освен това бях дошъл, за да се запозная с хода на китайските реформи.

Дън Сяопин направи обширно изложение, в което, общо взето, следваше логиката на обективните процеси в Китай от края на 50-те години. Говори за началото на разрива със Съветския съюз и за пораженията, които нанесе на Китай културна-

та революция. Това беше честен и доблестен разказ на един голям ръководител, отличаващ се със способност да анализира дълбоко процесите, да прави обективни оценки, без да изпада в крайностите на псевдореформаторството.

Направи ми впечатление, че той не се впусна в търсенето на конкретните виновници за влошаването на китайско-съветските отношения. Говореше за перипетиите в развитието на своята страна. Когато се докосна до съветско-китайските отношения, веднъж или два пъти, не помня точно, той спомена с уважение и заедно с това с видима мъка, че „съветските другари" (така се изрази) са прекъснали през 50-те години отношенията си с Китай и с това са го поставили в изключително трудно положение. Нито аз, нито някой от придружаващите ни схванахме това като антисъветизъм.

Направиха ми впечатление и вещината, и ерудицията, и вижданията, с които той разказваше за бъдещите планове за развитието на Китай. Разказът бе съдържателен и увлекателен.

На тази среща ние можахме да видим как беден, изостанал, вътрешно разпокъсан Китай не само се е възстановил, но е постигнал исторически резултати – да нахрани, облече и обуе милиардно население, да създаде основите на мощна промишленост, да оживи и тласне напред селското стопанство, да развие интензивни външноикономически и външнополитически връзки с най-напредналите страни. В този ред на мисли Дън Сяопин направи сравнение с достигнатото равнище в нашата страна, подчертавайки, че по национален доход на глава от населението Китай е още зад България. В този контекст, а това вече отбелязах на друго място, Дън Сяопин подхвърли, че в Китай знаят как аз съм правил опити за реформа скришом от съветското ръководство.

Внимателно слушах съображенията, развивани от Дън Сяопин. Интересуваше ме конкретно как стана възможно такава огромна държава с трудности, които нямаха аналог в други страни, да постигне наистина респектиращи успехи. Отговорът на този въпрос се съдържаше в развитото от Дън Сяопин съображение, че в Китай се преплетоха три обстоятелства.

От една страна, т.нар. „културна революция" е довела принципите на социализма до абсурд и невиждани извращения. От това положение можело да се излезе само с радикални мерки, с премахване на редица съществени атрибути на старата система и в икономиката, и в политическата надстройка. Поговорката „Всяко зло за добро" бе използвана, така да се каже, по превъзходен начин. Това е едното обстоятелство.

От друга страна, преходът към етапа на дълбоки реформи в Китай се извърши във време, когато в света вече се разгръщаше новото историческо съдържание. Отнася се преди всичко за научно-техническата революция, приложението на пазарните принципи и механизми в цели общности от държави и т.н. Отстраняването на последиците от „културната революция“ създаде, образно казано, чист терен. Стоеше въпросът с какво да се запълни този терен – с „изпитаните“ механизми и форми на тогавашния социализъм, изживяващ огромни трудности, или с новото историческо съдържание. Китайското ръководство подходи мъдро. То се зае с адаптиране към условията на социалистическото общество на това съдържание. Китай стана първата социалистическа страна, която си постави задачата да развива социална пазарна икономика, в която плановото начало също има своето място. И отиде далеч напред. Той създаде условия за мощни чуждестранни инвестиции и мобилизирайки вътрешните си ресурси, формира нова технологична инфраструктура, насочи огромни средства за развитие на науката. За кратък период бяха създадени хиляди научни институти. Това е второто обстоятелство.

Третото обстоятелство засягаше подхода за решаването на проблемите на човека. За китайските ръководители и за ККП грижата за човека не беше фраза. Но те си даваха сметка, че тези проблеми могат да се решават, ако се „раздвижи“ самият човек, както се изрази един от ръководните дейци в Шанхай. В новите условия вече се разчиташе не на голия ентусиазъм, а на интереса. Така бе възстановено селското стопанство. Механизмът на интересите бе раздвижен и в промишлеността. Наистина това породи и някои отрицателни явления, създаде условия за стопанска престъпност, но в милиарден Китай подобни случаи, както се казва, са капка в морето.

Мислейки за всичко това, непрекъснато ни се натрапваше образът на социализма със системата от неосталинистки тип. Образ, който съществуваше и у нас. Виждах, че в Китай вървят по път различен от „изпитания“ вече модел. Приложим ли бе този път у нас? Тогава още нямах пълен отговор за себе си. Това бе друга причина в срещата ни с Дън Сяопин повече да слушам, отколкото да говоря. Да се мисли, беше необходимо. Между нашите страни имаше и някои различия. В същото време у мен се затвърждаваше убеждението, че дълбоката промяна, на която се бях решил да отида, е неизбежна. И правилна.

След официалната беседа Дън Сяопин ни покани на обяд, на който имахме възможност да продължим разговора си. Той беше не по-малко интересен и впечатляващ. Дън Сяопин се шегуваше, разказваше за родния си край – провинция Съчуан, за

напредналата си възраст. Беше отлично информиран за нашите посещения на забележителни обекти. Говореше логично и точно.

С голяма мъка в сърцето посрещнах вестта за кончината на Дън Сяопин през февруари 1997 г. Наново си припомних нашите срещи и разговори в Пекин. Изпратих съболезнователно писмо до Генералния секретар на Китайската комунистичека партия Цзян Цзъмин, в което казах: „Другарят Дън Сяопин успя да намери верния път, запазвайки социалистическия обществен строй и единството на Китай, като чрез смели реформи осигури бърз икономически, научно-технически и културен напредък на своята страна. И аз бях започнал да правя същото в България. Когато преди десет години се запознах с опита на Китай, бях приятно впечатлен, че той съвпадаше до голяма степен с моето разбиране на историческите процеси. За съжаление външни сили ми попречиха да осъществя този замисъл. България беше твърде малка, за да може да се противопостави на обединения натиск на Русия, Западните страни и реставраторските и кариеристични сили в самата Комунистическа партия...“

Предполагам, че някои читатели ще ми зададат въпроса, защо реформите в Китай и нашите замисли и практически действия не във всичко съвпадаха. Да, това е така. Аз вече споделих, че ние отчитахме плюсовете и минусите на направеното в Китай. Вземахме също така предвид нашите конкретни условия и възможности. Имаше и една друга страна на въпроса. Между нас съществуваха различия в схващанията, отнасящи се до промените в политическата област и по-конкретно до ръководната роля на партията. На нашите възгледи аз вече се спрях. В тях се отделяше широко място на положението за постепенно премахване на ръководната роля на партията.

В Китай и досега не стои такъв въпрос като конкретна задача. Но ако се проследи ходът на преустройството в България, ще се види, че и аз не съм предвиждал то да започне с подобна мярка и изобщо с едноактно въвеждане на политически плурализъм. Предвиждах етапност и създаване на съответни обективни и конситуционни предпоставки. При решаването на такъв кардинален въпрос не можеше да не се проявява осторожност. Другото, както показва опитът, не просто „размива бреговете“, но води до развихрянето на стихийни сили, до политическо интригантство, до разпалване на вражди между хората, до даване простор на политически отрепки и деградирали елементи. Ние бяхме за плурализъм и в същото време искахме да запазим обществото от демагогия и политическа нечистоплътност.

Ако за малка България, която беше постигнала значител-

на социална стабилност, всичко това налагаше осторожност и етапност, подобен подход вероятно бе несравнимо по-наложителен в страни като Китай. Не говоря от името на Китай. Опазил ме Бог! Не съм в състояние да си представя, че разглежданият подход може да се избегне в страна с огромно население, с минало, изпълнено с граждански войни, с етнически проблеми и т.н. Не на последно място са и международните отношения, чието развитие изисква политическа стабилност в страната. Така че би било най-малкото прибързано да се правят категорични изводи за хода на реформата в политическата област в Китай. Реализмът изисква да се отчитат маса фактори, когато се съди за едно или друго схващане и действие на китайското ръководство.

Ще се върна на въпроса за СССР. В разговорите, които проведох, по-конкретно с Дън Сяопин и Чжао Цзъян, констатирах желание от страна на китайското ръководство да се възстановят и развиват тесни връзки със СССР. Според мен Дън Сяопин дълбоко в себе си таеше добри чувства към Съветския съюз. В един момент, струва ми се, дори изрази мъка за случилото се между двете страни.

Подобно отношение констатирах и в разговора си с Чжао Цзъян. На обяда, който той даде в чест на нашата делегация като генерален секретар, ние седяхме един до друг и имахме възможност да разменим мнения по въпроси, по които не бяхме говорили на официалната среща. Той нееднократно зачеваше темата за съветско-китайските отношения, без да отива до края. Аз разбирах какво имаше предвид. Изобщо за мен беше ясно китайското становище. Мислех си какво би се получило, ако съветското ръководство бе провело разговори за установяване на близки отношения между двете велики социалистически държави. От това щеше да спечели не само социализмът, но което е особено важно – мирът и сигурността на планетата. Обаче, както е известно, по това време Горбачов побесняваше, когато ставаше дума за Китай.

Невероятни ресурси, усилия, енергия бяха хвърлени от двете страни на вятъра през дългите години на тяхното безсмислено противоборство. Това противопоставяне можеше да бъде избегнато при по-разумна политика, особено от страна на по-силния и по-опитния. Защото и най-добрият обществен строй не може да издържи безкрайно на подобни „грешки", за да не кажа нещо по-силно. А те, за съжаление, не бяха единствените.

След време Чжао Цзъян посети България. Проведохме официални разговори. Както се бяхме договорили още в Китай, състоя се разговор само между двама ни с преводач от китайска

страна (не за друго, а защото китайският преводач бе по-добър от нашия). Разговорът се проведе по молба на Чжао Цзъян. Между другото той отново разви ред съображения за необходимостта от тясно сътрудничество между социалистическите страни. Изказа се ласкаво за България. „Другарю Живков – каза той, – още 50 години да минат, ние няма да можем да ви настигнем." Това, което ми направи впечатление, бе, че Чжао Цзъян е много вещ по проблемите на стопанската реформа. Очевидно икономиката бе негова любов. Не мога да бъда категоричен, но както още в Китай, така и тук, в България, ми се стори, че по въпросите на политическата система той имаше по-малък опит.

Нашето посещение в Китай постигна целите, които си бяхме набелязали. За нас главното беше да нормализираме двустранните (включително и партийните) отношения, да се запознаем с опита по прилагането на реформите в Китай, да постигнем конкретни договорености в икономическата, научно-техническата и културната сфера. Бяхме доволни. По-късно развоят на събитията у нас, в Китай и в другите социалистически страни показа правилността на редица тези, по които разисквахме. Опитът на Китай да развива социалистическа пазарна икономика, разбира се, бе съобразен с условията на тази страна. Той не можеше да бъде универсален ключ, но съдържаше и ред положения, които всяка страна, тръгнала по такъв път, не можеше да не вземе предвид.

Във всеки случай аз вярвам, че социализмът в Китай има бъдеще. Китай е на път да се раздели напълно с вековната си изостаналост. Той вече достигна висоти, които позволяват на широк фронт да се осъществява Марксовият идеал за социализма. Брутният национален продукт на Китай по общ обем вече заема второ място в света след този на Съединените щати. Китай си е поставил още по-високи цели и аз вярвам, че ще успее да ги осъществи. От сърце му желая успех.

ТАКА ВИДЯХ ФИДЕЛ КАСТРО

В замисъла ми да разкажа за срещите си с редица видни чуждестранни политически и държавни дейци Фидел Кастро винаги е бил на едно от първите места. Ще призная – колебание по оценките на ред факти, свързани с нашите срещи и разговори, с положението в Куба и взаимоотношенията ѝ със социалистическите страни, е имало. И аз съм давал израз на тези колебания по един или друг повод. Но решението ми да отделя

подобаващо място на моите срещи и разговори с Фидел, да засегна във връзка с това някои аспекти на отношенията между България и Куба като социалистически страни, както и да се докосна до парливите проблеми на съвремеността винаги е било непоколебимо и окончателно.

Тази моя категоричност не е случайна. Тя не е продиктувана просто от факта, че ние се срещахме няколко пъти като първи партийни и държавни ръководители, вследствие на което между нас се установиха близки отношения. Отношения, проникнати от искреност, откровеност, взаимно уважение и взаимна симпатия. Дори когато между нас е имало различия, това не пречеше да търсим и намираме с общи усилия едни или други решения.

Сега за Кастро се дават какви ли не оценки. Някои от нашите медии имат предпочитания към отрицателните нюанси. Мисля, че един ден много неща ще се преоценят. Аз се абстрахирам от разноезичията в оценките и искам да подчертая главното: името и делото на Фидел Кастро ще останат в историята на Куба. Никой сериозен историк или политически деец не би могъл да отдели Куба от 60-те години насам от Кастро, както и Кастро – от Куба. Да. Никой!

Не могат нито онези „привърженици" на социализма, които се надпреварват да се разграничават от миналото на „реалния социализъм", нито пък онези, които не крият своята враждебност към тази идея. Могат да се посочат грешки, слабости, недостатъци, ако щете и деформации, съпътстващи в един или друг период развитието на Куба през тези години, но неоспорим исторически факт е обстоятелството, че Фидел Кастро е деец, посветил живота си на една величава борба. Борба за социални и национални правдини, борба, в чиято нравственост са вградени внушителни примери за вярност към народните идеали. Величествени примери, характеризиращи самия Фидел Кастро.

До победата на революцията в Куба през 1959 г. ние знаехме сравнително малко за миналото и изобщо за историята на тази далечна страна. Когато ставаше дума за борбите на народа за социална справедливост и свобода, се говореше предимно за ролята на Кубинската комунистическа партия. Едва в навечерието на победата се заговори за Фидел Кастро и неговите съмишленици. Последва възторгът от свалянето на тираничния режим на Батиста.

Между впрочем трябва да се каже, че България и Куба са почти еднакви по територия и население. Те имат много близка и сходна историческа съдба. Българският народ изстрада под

османско робство пет века. Кубинският народ бе близо четири столетия под испанска власт. И те, и ние водихме непримирима борба за своето освобождение. Героичната история на Куба е близка до сърцето на всеки българин.

Ще направя едно уточнение. За много от нас, марксистите, победата в Куба бе впечатляваща, но ние я разглеждахме повече в контекста на превратите, с които изобилстваше историята на латиноамериканските страни. Не беше ли и тази промяна в Куба поредният преврат? Макар и радикален. Оказа се, че не се касаеше за обикновен преврат. Смъкването на дотогавашния тираничен режим на Батиста постепенно се превърна в изходна точка за разгръщане на дълбоки политически, социални и духовни преобразования.

В тази обстановка имаше над какво да се замислим и ние, ръководителите на социалистическите страни. Тогава ние разглеждахме победата в Куба като нов исторически опит в прерастването на буржоазнодемократическата революция в социалистическа, като първи в историята на Латинска Америка пробив в капитализма. Какво не оценихме? Не си дадохме сметка за някои изключително важни неща, без които не би могла да се разбере пълно и докрай ролята на самия Фидел Кастро.

Така или иначе, извършващите се дълбоки преобразования утвърдиха Фидел Кастро като ръководител, за когото се заговори с респект и от приятели, и от врагове. И наистина имаше защо! Начело на Куба стоеше човек, отличаващ се със смелост, дързост и преданост в отстояване интересите на народа, със завидна интелигентност и култура, с умение да се ориентира в сложните лабиринти на политиката.

На мен ми провървя. През септември-октомври 1960 г. ръководих делегацията на България на XV сесия на Общото събрание на ООН. По време на сесията се запознах с Фидел Кастро. Макар протоколна и кратка, срещата остави у мен особени впечатления. Тепърва предстоеше да се срещаме, да се опознаваме. И да търсим общи решения за благото на нашите страни и народи.

Втората ни среща бе през 1970 г., когато българска партийно-правителствена делегация направи официално посещение в Куба. Дни наред Кастро беше неотлъчно с нашата делегация. Бяхме изключително доволни от разговорите и срещите с него. Изобщо посещението беше успешно. То допринесе за по-нататъшното укрепване на връзките между двете страни и партии.

По повод на това посещение по-късно Фидел Кастро щеше да заяви: „Спомням си първите години, когато започнахме

да строим първите язовири, микроязовири, напоителни системи, програмите за развитие на селското стопанство от най-различен характер. Навсякъде бяха българските специалисти. Със своето поведение, със своето отношение към труда, със своя ентусиазъм, със своя братски дух, със своя интерес към Куба те още в първите дни спечелиха симпатиите и обичта на целия народ."

Непрекъснато се задълбочаваха и нашите икономически взаимоотношения. Достатъчно е да се спомене, че в сравнение с 1961 г. обемът на стокообмена между България и Куба се бе увеличил три пъти. Ние заявихме на кубинските партньори, че и в бъдеще ще им оказваме техническа помощ, ще им предоставяме всичко, което е по нашите възможности и от което Куба се нуждае.

Нашето опознаване с Фидел Кастро постепенно доведе до пълна другарска откровеност. Разговорите ни започнаха не по политически въпроси, а по проблемите в социално-икономическата сфера, които те решаваха в момента. Бях информиран предварително, че Фидел Кастро се занимава лично с тези проблеми. Ето защо посетихме редица ферми, една от които, както си спомням, се ръководеше от брат му. Интересното е, че в почти всички ферми, където имаше крави рекордьорки, Кастро познаваше съществуващите там проблеми. Куба беше успяла да се сдобие с черно-шарено говедо, което и у нас бе основният хибрид. Направи ми голямо впечатление не само изключителната му любов към кравите и говедовъдството, но и обширните му и дълбоки познания в тази сфера.

Вторият въпрос от нашите разговори се отнасяше до отглеждането на тръстиковата култура, където Кастро също прояви забележителна ерудиция. А третият въпрос засягаше създаването на селища, изграждането на домове, училища и интернати за деца на бедни родители и сираци. Включително и за деца от други страни, в които се водеше война. Впечатляващ е фактът, че децата от интернатите не просто познаваха Кастро, но водеха с него съвсем непосредствени, непринудени разговори. Като с роден баща.

През цялото време на първото ми посещение в Куба ние се движехме с джип, който Кастро шофираше лично. Понеже много често се отклонявахме от главните пътища, в моята охрана се създаде впечатление, че има опасност от катастрофа. Дори началникът на охраната няколко пъти изрази тревогата си. Аз обаче отказах да сляза от джипа. Тогава той ми заяви, че не отговарял за последствията...

По време на това посещение в Куба ние водихме разгово-

ри по изключително важни, принципни въпроси, засягащи не само двете страни, но и перспективите в развитието на световния социализъм. От тях стана ясно, че и Фидел Кастро се беше готвил сериозно.

Разговорите проведохме в един дом в планината Сиера Маестра. От наша страна присъстваше цялата делегация, а от кубинска – Фидел Кастро и още двама другари. Единият от тях, който беше директор на кубинската банка, не само стенографираше, но и записваше дискусиите на касетофон. Беседвахме от следобед до сутринта. Почти всички спяха, някои дори похъркваха. Но ние с Кастро разговаряхме. Сякаш не остана въпрос от развитието на социалистическите страни, на международното положение, на отношенията между двете страни, който да не бе разискван през тази паметна нощ.

Трябва да кажа, че се създаде обстановка на изключително доверие между нас двамата. Диалогът не бе формален, а дълбоко съдържателен и често пъти стигаше до някои остри въпроси от тогавашното развитие на социализма и на света.

Преди да се спра на тези въпроси, ще отбележа, че второто ми посещение в Куба (когато фактически продължихме диалога, наченат в планината Сиера Маестра) беше свързано с Първия конгрес на Кубинската комунистическа партия през 1975 година. Конгресът премина под знака на известните идеологически, организационни и други принципи, които характеризираха тогава конгресите на комунистическите партии в социалистическите държави. На него беше подчертано значението на дружбата и сътрудничеството на Куба със Съветския съюз и другите социалистически страни. Фидел Кастро отдели голямо внимание на Латинска Америка. Въпреки блокадата, наложена от САЩ, той, а и цялото кубинско ръководство полагаха усилия да създадат приятелски връзки с латиноамериканските страни и прогресивните движения.

Фидел Кастро беше постоянно ангажиран с конгреса, но той намираше време, идваше при мен и ми отделяше другарско внимание. Водехме продължителни, непринудени разговори. Удоволствие бе да беседваш с човек като Кастро.

Но сега, след рухването на социалистическата общност, след историческия опит, който последва, аз се замислям по-дълбоко за онова, което тогава, по времето на всичките ми посещения в Куба, не отчитах в пълнота. А очевидна бе необходимостта да се държи сметка най-малко за три важни страни на процесите, протичащи в социалистическите държави, включително в Куба и в България.

От една страна, това бяха успехите в развитието на някои

от тези държави. С такива успехи се характеризираше положението и в Куба. Ентусиазмът на кубинския народ, неговият трудов героизъм, неговата воля да изгражда нов живот бяха години наред безспорен исторически факт. И сега никой, включително нейните врагове, не могат да премълчат постиженията. С помощта на СССР и другите социалистически страни бяха осъществени значителни преобразования в промишлеността и селското стопанство. Към 1975 г. промишлеността даваше над 70 на сто от националния продукт, а селското стопанство около 30 на сто. Революцията осигури крупни социални придобивки. Толкова крупни, че Куба излезе на едно от челните места в света по осигуряване на социалното благополучие на народа. Силно впечатление ми направи, че в Куба не съществува расова ненавист. И бели, и черни, и мулати, всички живеят заедно, трудят се заедно, учат и спортуват заедно. (Порази ме особената екзотична красота на кубинските мулатки, за които на шега казваха, че са най-хубавото наследство от испанското владичество).

За всичко това Фидел Кастро говореше с гордост, без да изпада във фалшива еуфория. Ние искрено се радвахме на успехите на кубинския народ.

Въпросът имаше и друга страна, съдържаща проблеми, които нито една държава, тръгнала по социалистически път, не можеше да пренебрегва. Както отбелязах, Куба вървеше напред. Този напредък се разглеждаше като процес на изграждане на социалистическо общество. Кастро се раздаваше всеотдайно на социалистическия идеал. По-късно Клио, покровителката на историята, щеше да предяви своите претенции, наченките на които започнаха да се открояват още през 70-те години. Та нали Куба бе една изостанала страна. Да се следва естественият ход на процесите, да не се прескачат етапите в протичането на тези процеси, да не се форсират те – всичко това бе условие за успешното осъществяване на дълбоки социални промени.

От трета страна, ходът на събитията подсказваше, че както у нас, така и в Куба се проявяваха съществени слабости и недомислия, които опорочаваха социалния идеал. За съжаление обръщахме повече внимание на следствията, а не на причините, които пораждаха проблемите. А и нямаше откъде да се почерпи положителен опит. Ние всички изграждахме новото общество по руски тертип – и на Балканите, и в Централна Америка.

Така в редица аспекти положението в нашите страни започна да се усложнява. Механизмите на управление и начинът на функциониране на установените структури се натъкваха на

сериозни трудности. Към това трябва да се прибави, че Куба изживяваше огромни несгоди вследствие на американската политика на жестока изолация и блокада.

Всички тези фактори водеха до нарушаване на „мярата“ в протичането на преобразователните процеси в страните, тръгнали по социалистически път на развитие. По-специално искам да отбележа, че част от кубинското ръководство плати данък и на някои ултралевичарски схващания. На повърхността изплаваха и други прояви, които създаваха трудности в развитието на икономиката и останалите сфери на обществения живот. Някои от тези проблеми ние разисквахме с Кастро още по време на първата ни среща в онази паметна нощ на планината Сиера Маестра.

В такава светлина трябва да се разглежда и реакцията на кубинското ръководство в началото на 60-те години във връзка с демонтирането на тайно разположените в Куба съветски ракети, насочени срещу САЩ. Вече писах, че в резултат на преговорите между Кенеди и Хрушчов въпросът беше решен. Касаеше се за една много сложна ситуация, която можеше да прерасне в световен конфликт. Искам да подчертая, че България не беше информирана по този въпрос на нито един етап от развоя на кризата. Нищо не беше съгласувано от СССР с нас като страна-членка на Варшавския договор. При разговорите, които водихме с Кастро, той не повдигна и не коментира ракетната криза.

Повече от десет години след кризата Кастро щеше да каже на Джордж Макгавърн: „Аз бих възприел по-твърда линия от Хрушчов. Бях много ядосан, когато той се съгласи на компромис. Но Хрушчов беше по-стар и по-мъдър. Сега в ретроспекция разбирам, че той е постигнал правилно уреждане с Кенеди.“

Но както вече споменах, имаше и други болезнени въпроси, които пораждаха недоверие, съмнение, а и неимоверни трудности. По време на първото ми посещение в Куба през 1970 г. там заварихме съветска партийна делегация, водена от секретаря на ЦК на КПСС Катушев. Аз се срещнах с него и той изрази открито недоволството си от кубинското ръководство и лично от Кастро, който отстоявал твърдо своите позиции. Едва ли не ми каза, че ние няма какво да правим в Куба и по-добре ще е да се върнем у дома. Моята позиция беше, че не бива да се правят прибързани заключения, че посещението ни трябва да продължи по програмата. Уведомих нашата делегация за разговора с Катушев. Част от нея начело с Борис Велчев поиска

веднага да си идем. Пеко Таков обаче предложи да останем. Аз, както вече казах, бях на същото мнение. Така че разговорите с кубинските другари продължиха и завършиха успешно.

Високата идейност и култура, способността да вниква в същността на нещата, да се ориентира в политическия живот бяха онзи коректив, който играеше решаваща роля, за да изправи Фидел Кастро своите погрешни увлечения. Да не губи вярната посока в своето мислене и действие. Така Кастро остана ръководен деец с научно-политически и етични принципи, пораждащи разбиране, уважение и симпатии.

Сложната обстановка, особено ембаргото, пораждаха тежки проблеми. Кубинското ръководство начело с Фидел Кастро издържа. Тогава, през 60-те, 70-те, 80-те години, ние не винаги разбирахме действителното състояние на нещата. Затова бих искал да кажа, ако сега можех да поговоря с Фидел: „Другарю Кастро, да си представим, че се срещаме днес. Сигурен съм, че отчитайки опита, ние щяхме да разкрием кои бяха нашите слабости, да разменим мисли кой ни предаде и, разбира се, да направим изводи за правилния път, по който трябва да се върви, когато се изгражда социализъм. И още нещо, другарю Кастро. Аз не съм бил информиран. България беше едно – тя имаше зад гърба си суровинна база и пазар в Съветския съюз, успешно изграждаше индустрия и селско стопанство, жизненото равнище беше сравнително високо и т.н. Положението в Куба беше различно. Но някои от нас не го отчитаха. Островът на свободата, както наричахме тогава Куба, беше изолиран.“

Същественото е, че въпреки трудностите, които и сега изживява Куба, тя не се поддаде на модната неолиберална доктрина, не отстъпи от избрания път, отстоявайки своята независимост и завоевания. И това е историческа заслуга на Фидел Кастро. Аз се радвам и на неотдавна коментирания в нашите медии факт, че Куба постепенно излиза от стресовото състояние, в което беше изпаднала след срива на социалистическата общност. Че установява нови и полезни икономически връзки с редица страни, включително и западноевопейски. Че много от тези страни започват да се съобразяват с правото на кубинския народ сам да избира политическата си система.

Скоро четох в „Дума“, че с помощта на чужди експерти в Куба са били разработени проекти не за ликвидиране на държавната собственост, а за управлението ѝ от частни компании. Диалогът е бил равноправен. Държавни ферми са предоставили свои земи за ползване от земеделски кооперации. Намаляват се субсидиите за губещи предприятия. Предприети са мерки за съкращаване на бюджетния дефицит и общо оздравяване на финансите. И така нататък, и така нататък.

Както се вижда, Фидел Кастро реализира модел на социална пазарна икономика, без да се отказва от идеалите, в името на които народът измина дълъг път на победи и поражения. На сполуки и грешки. Път, който не зачерква сътвореното в миналото. Особено в социалната сфера. Не е случайно, че все повече хора в Куба казват: „Ще издържим!"

Затова расте уважението към Кастро. Достатъчно е да се посочи с какъв огромен интерес е била посрещната неговата реч в Копенхаген по време на световната среща, посветена на бедността. Куба е нагледен пример за това, че е възможна реформа, без да се допуска каквато и да е реставрация на порядки, в които „богатите стават все по-богати, а бедните – все по-бедни..."

Не мога да се въздържа да не цитирам още един пасаж от великолепната реч на Кастро: „Куба – престъпно блокирана, защото не сподели идеите на могъщия си северен съсед, загубила 70 на сто от пазарите си заради разпадането на социалистическия лагер и на СССР, въпреки това не е затворила нито едно училище, нито една болница, нито един старчески дом, нито една детска градина. Въпреки че сме една бедна страна, днес ние имаме най-добрите показатели на глава от населението – учители, лекари, преподаватели по изкуство и спорт – от всички страни в света. Детската смъртност е по-малко от 10 на хиляда живо родени деца. Няма неграмотни, а средната продължителност на живота достига до 75 години."

В Куба няма рязка промяна в годишните времена, но влажността е много голяма. Необходимо е дълго време, може би години, за да се адаптира човек. Но високата влажност е благоприятна за развитието на цитрусовите култури. С помощта на България Куба разви доста плантации за отглеждане на цитрусови плодове.

В Куба е изградена огромна туристическа база, която в миналото се е ползвала главно от заможни граждани на САЩ и местни богаташи. Особено покрай морето има изградени огромни комплекси от красиви хотели. Там се намират и казина, където в балетните спектакли участват световноизвестни балерини. Всъщност едно от най-развитите изкуства в Куба е балетното. Това не е случайно, тъй като то се подпомага щедро от държавата.

Разказвали ми бяха, че Фидел Кастро е голям спортист, че се интересува по-специално от подводния риболов. Убедих се в това, когато през 1980 г. на връщане от официално посещение в Мексико делегацията ни остана за няколко дена в Куба. Тогава Кастро, аз и още няколко души отидохме на разходка с корабче

по Карибско море. Там Фидел ми обясни подробно как се лови риба. Не бях подготвен да се гмуркам, а и нямах трениг. Затова се опитах да ловя риба с въдица. Кастро ме предупреди, че влакното на въдицата трябва да бъде завързано за кораба, защото, ако уловя голяма риба, имало опасност тя да ме повлече във водата. А той се съблече, сложи необходимата екипировка и се хвърли в морето. Не след дълго се появи над вълните, хванал една много голяма риба. За пръв път наблюдавах такъв вид спорт. При това – изпълнен с високо майсторство.

През 1972 г. Кастро бе на посещение в България. Посрещнахме го като скъп гост от Острова на свободата. Навсякъде, където отиде, той се радваше на изключително и неподправено гостоприемство. Интересно е, че тази задълбоченост на вниманието му към конкретни факти и събития, която видях в Сиера Маестра, Кастро прояви и в България.

Поради това, че беше зимен сезон, ние му предложихме да прекара няколко дни в Боровец. Като се разхождал из красивите места, той срещнал селянин от Бели Искър, който карал крава си. Заговорил го. Разбирайки, че селянинът е член на кооперативното стопанство, започнал да го разпитва кога е влязъл, как е влязъл, как се води работата в стопанството. Между другото, селянинът му съобщил, че освен кравата имал и няколко декара за лично ползване. Това заинтригувало Кастро. Попитал още селянина – има ли излишък от мляко? Имам – казал! А какво правиш с него? Давам го на кооперацията – бил отговорът. Кастро продължил с въпроса си: А кооперацията какво го прави? Дава го в Самоков в предприятие за преработка на мляко...

След този разговор Кастро посетил Бели Искър. Там му дали подробна информация от ръководството на кооперацията за системата на предаване и заплащане на млякото. От Бели Искър, за да проследи пътя на млякото, заминал за Самоков. Така се случило, че в този ден в града се провеждало регионално съвещание по млекопреработването. Поканили го. Влязъл и участвал в разискванията в продължение на няколко часа. Накрая направил обширно изказване. Нещо твърде характерно за него. Но за това – една малка ретроспекция.

Когато бях в Куба, спомням си, бе организиран многолюден митинг. Бяха може би над сто хиляди! Помолиха ме да направя изказване. Говорих около 20–30 минути. След мен започна Кастро. Чувал бях, че той е известен със своето дар-слово. Там се убедих окончателно. В продължение на няколко часа присъстващите не мръднаха от местата си: слушаха Фидел! Той

ги омайваше! Той ги увличаше! Не може да му се отрече – великолепен оратор е!

Но да се върна към посещението му в България. Разказваха ми, че когато бил у нас, ставал през нощта, за да приготви специфични ястия от кубинската кухня. Нещо, което не би могло да се каже за много политически и държавни мъже от неговия ранг. Но всеки със своите увлечения!

Изкушихме Кастро със зимен лов на глигани. Когато затъваше в натрупалия сняг, той уж между другото ме запита: „А като партизани спали ли сте на снега?“ В отговор му разказах конкретен случай. През май 1944 г. в Балкана падна дълбок сняг. Дърво и камък се пукаха. Теренският батальон на отряд „Чавдар“ след кратка почивка потегли отново без път през снега. След време открихме, че един другар с партизанско име Колката липсва. Няколко души се върнаха и го намериха заспал в снега, замръзнал. С голяма мъка го върнахме към живота. След 9 септември Христо Ганев (това беше истинското име на Колката) стана един от видните дейци на българското кино.

Ловуването с Фидел Кастро се оказа голям „проблем“. Не бе свикнал с такива ниски температури и през цялото време се разхождаше. Не се спря на едно място. Но... излезе му късметът, успя да убие глиган. Много се зарадва. Както всеки друг ловец, разбира се. Така ловът завърши благополучно.

А че Фидел Кастро е голям ловец, се убедих при второто ми посещение в Куба. Заведоха ме на лов за диви патици. Сложна „работа“ се оказа. Много сложна. Патиците се гонят със самолет. Те излитат на ята и по тях се стреля без прекъсване. Именно тогава управителят на ловното стопанство сподели, че Фидел е един от най-добрите в този лов. Направихме си и снимки.

Ето такъв е Фидел Кастро. Бях кратък в разказа си, но за него не е нужно много да се говори. Неговата популярност отдавна е надхвърлила всякакви граници. Нещо логично и заслужено!

Може би като логичен завършек на разказа ми за човека, станал толкова популярен не само в Латинска Америка, трябва да спомена и за последната ни среща. Беше през ноември 1986 г. в Москва. По време на съвещанието на генералните секретари от страните-членки на СИВ. Срещнахме се. Прегърнахме се. Като добри и стари сърдечни приятели. Изглеждаше бодър. И романтично красив, както би казала някоя дама с естетически усет и преклонение пред мъжествеността на Кастро. А чувал съм, че по него лудеели доста жени. Това – между другото.

В Москва Фидел Кастро направи изказване, което впечат-

ли всички ни. Главното, което подчерта, бе убеждението, че социализмът има бъдеще. Но той трябва да реши историческата задача – да развие научно-техническата революция. Теза, която съвпадаше с моето изказване.

Взаимно се поздравихме. Пожелахме си успехи. Уви!... Нека историята отсъди. Нейна е последната дума!

ОТНОШЕНИЯТА НИ СЪС ЗАПАДА

Особено място в нашата външна политика заемаха отношенията ни с развитите капиталистически страни. Това беше естествено. Тези страни бяха ядрото на противоположната система. По това време те се развиваха ускорено и бяха главен двигател на прогреса в научно-техническата революция. Проблемите на мирното съвместно съществуване засягаха преди всичко отношенията между тях и социалистическата общност. Ето защо макар и да допускахме грешки в подходите ни към тези страни, както и в политиката, която провеждахме, ние, българското ръководство, винаги се отнасяхме с внимание към развитите капиталистически страни. Нещо повече. Проявявахме стремеж те да се развиват по възходяща линия във всички области.

МАЛКО НАЗАД

През 1956 г. наследих апокалиптична България. Разсипано селско стопанство. Парализирана промишленост, доколкото въобще съществуваше. Валутни задължения, дългове към Англия, към САЩ и към други западни страни още отпреди войната – до 70-те години ги изплащахме, репарации на Гърция...

През 60-те години сформирах екип от учени, специалисти. Опитахме да въведем нов икономически механизъм. Основната му насоченост беше пазарната икономика. Още тогава бях вътрешно убеден, че пазарът трябва да бъде определящ. Сблъсках се с остра съпротива. И вътре в страната, и в социалистическата общност. И преди всичко – в Съветския съюз. Тогава Хрушчов ни извика спешно заедно с Антон Югов. Трябваше да му давам обяснения. Направи ме на нищо, както той можеше...

Още тогава смятах, че трябва да съумеем да използваме някои безспорни преимущества на капиталистическите страни. Имаше ли преимущества? Да, имаше! Трябваше непредубедено, безстрастно да се отразят. Не да се самозалъгваме, като ги омаловажаваме или изопачаваме. И това мое виждане не среща адмирации. Пък и американската преса неволно ми направи лоша услуга. Но всичко по ред.

На онази известна сесия на ООН през есента на 1960 г., на която Хрушчов заведе ръководителите на социалистическата общност, аз, след като направих своето изказване, напуснах заседанието. Исках да използвам престоя си в най-напредналата държава в света до минута. Обикалях научни институти, заводи, корпорации.

Посещението, оставило най-дълбок спомен у мен, беше в една от най-големите банки в САЩ. Силно впечатление ми направи организацията на работата, а така също и участието на банката в икономическия живот, в социалната сфера, в международната търговия. Директорът и неговите помощници ми предоставиха подробна информация за всичко това. След приключване на официалната част директорът даде обед в моя чест. На него бяха поканени и директорите на няколко завода. Състоя се много откровен разговор, чието естество беше следното: „Ние добре знаем, че на вас няма да ви разрешат да развиете широка търговия с нас, но ние ви съветваме да се заемете със строителството на малки предприятия за продукти за широко потребление, като нашата банка ще ви кредитира." Дори бяха донесли широк набор от проекти и продукция от такива предприятия.

Спомням си, че един от присъстващите казваше: „Светът ще отиде не към разединение, а към обединение. Не може светът да се разделя при положение, че съвременните технологии и съвременната информатика са основните производителни сили на обществото. Всички ние, вече при новата обстановка, ще се намираме в „едно голямо село" (израз, който съм използвал в мои изказвания след това, без да цитирам автора им). Развитието на комуникативните системи според тях беше много важно.

Искам да подчертая, че в този разговор политически цели не се преследваха и от двете страни. За съжаление тогавашните условия бяха такива, че даже и този ход, който направиха американските бизнесмени и директорът на банката, не можа да се реализира. Но разговорът оказа положително влияние върху моето развитие, по-нататъшно формиране и изграждане като ръководител на партията и държавата.

ПРИ АМЕРИКАНСКИЯ БИЗНЕСМЕН САЙРЪС ИТЪН

Бях поканен от известния американски бизнесмен и общественик Сайръс Итън на гости. Седалището на неговата корпорация беше в град Кливлънд, щат Охайо. Приех поканата, въпреки че началникът на американската охрана ме съветваше да не отивам на това посещение. Трудно можели да осигурят сигурността ни там. Заявих му, че ще замина за Кливлънд и че не виждам причини и опасности, стига да не се правят провокации от страна на полицаите. След този разговор полицията се зае с моята охрана, пътуване и настаняване. Цялата издръжка на охраната по време на посещението ми в Кливлънд (както по-късно бях информиран) беше поел Итън.

Запомнил съм, че когато кацнахме на местното летище, бях посрещнат от телевизионни камери и журналисти, които започнаха да ме засипват с провокационни въпроси. Итън се намеси и ги помоли да не ме безпокоят. Тогава аз му казах да не се притеснява, защото след малко те сами ще си приберат камерите. Започнах да ги атакувам: „Кажете ми коя развита страна в света държи местното население, в случая индианците, в резервати, изолирани от обществото като цяло, без права и свободи? Коя е тази развита западна страна, в която има над 5 милиона души безработни? Коя е тази развита капиталистическа страна, която проявява расова дискриминация към черните граждани“ и т.н., и т.н. Така те се отказаха от въпросите си към мен, прибраха камерите и моето интервю приключи.

При това мое посещение много ярко изпъкваше традицията на гостоприемството в американското семейство, за която толкова много бях слушал. Итън ми предостави стая и легло в жилището, в което живееше със семейството си. Гостуването ми продължи около 24 часа, но гостоприемството на Итън беше навсякъде подчертано.

Итън организира среща с видни бизнесмени и други дейци и даде обяд в моя чест, на който имах възможност да се запозная с видни личности. Аз бях до Итън, а от лявата ми страна беше шеф на електронна корпорация, по религиозни убеждения католик. Зададе ми въпрос: „Защо в България сте убили всички попове?“ Казах му, че ме учудва неговият въпрос и че вероятно той е жертва на пропагандата...

ВРЕМЕННИ ТРУДНОСТИ

Междувременно през 60-те години след относително стабилизиране икономиката ни отново затъна в трудности. В положение да не може да изплаща валутните си задължения. Това наложи да изнесем златни резерви в западни банки, едновременно да внесем в чужди банки 250 милиона долара. Маньовър, за да заблудим западните банки относно реалното тежко положение. Оказа се печеливш. И към момента, и за в бъдеще. Впоследствие тези долари станаха основа за създаване на стратегически валутен и златен резерв на страната ни.

Българският народ не почувства сътресение нито на своята трапеза, нито в своя живот. Икономиката продължаваше да се развива. Жизненото равнище растеше.

Огромни трудности имахме през 70-те години във връзка с преминаването към международни цени в търговията между социалистическите държави. Водихме упорита борба това да не става изведнъж, за кратко време, а в един по-продължителен период. България беше най-много засегната. Рязкото повишаване на цените на суровините и оборудването, които внасяхме, не можеше да се компенсира с нашия износ.

Отново българският народ не изпита в своето ежедневие лишения и не почувства ударите, които понасяше държавната хазна.

Всеки българин трябва да знае, че през 1976 г. нашите задължения към западни банки стигнаха 6-7 милиарда долара. Като се вземат предвид инфлационните процеси, те се равняваха на 10–12 милиарда днешни долара. За онова равнище на икономиката и цените цифрите бяха астрономически. Страхотен удар върху финансовата ни стабилност. Трябваше да се парира и овладее.

Помолих аз да оглавя валутната комисия. Поех погасяването на външния дълг на държавата като своя лична отговорност. Изплатих го. Без да бия барабани. Без да се засегне стратегическият златен и валутен резерв. Без да се загуби доверието на западните банки-кредиторки и на партньорите от СИВ. Без да се отнеме спокойствието и да се снижи жизненото равнище на народа.

Само за няколко години до 1981 г. задълженията бяха сведени до един и половина милиарда долара. Фактически не бяха задължения. Бяха по-малко от годишните приходи на България в конвертируема валута от търговията със западните стра-

ни. И отново това не беше почувствано. Народът не разбра, че има такъв дълг, нито как беше изплатен.

Водих упорита борба за защита на интересите на България на международния пазар, на пазара на СИВ, преди всичко за вътрешна готовност да се приспособяваме към новите реалности, за мобилност при отстояване на принципите. Успях да извоювам авторитет на държавата като стабилен партньор и да спечеля доверието на чуждите банки. При съществуването на две противоборстващи системи, при хиляди спънки от вътрешен и външен характер. Докато през 1956 г. стокообменът ни беше 650 милиона валутни лева, през 1985 г. той вече надхвърляше 27 милиарда лева.

Сега само за няколко години всичко това се проигра. Проигра се некомпетентно, лековато, абсурдно. Престъпна безотговорност? Опасно невежество? Злонамереност? Времето ще даде своята оценка...

Трудностите на България – икономически, социални, политически, се задълбочиха от тези, които спряха провеждането на реформата. Години минаха в безплодни препирни. Преустройство или смяна на системата. Декларираше се едно, говореше се друго, вършеше се трето. Резултатът е днешното печално състояние на производството, лавинообразното нарастване на външния дълг и безпрецедентното обедняване на народа.

Нека тези, които се опитват да критикуват Тодор Живков, извоюват доверие, срещу което да получат 8 милиарда в конвертируема валута и ги вложат в технологии. За няколко години да съумеят да повишат жизненото равнище на народа поне до стандарта по мое време. И тогава да седнем с тях да говорим кое има значение. Това, което е в магазините, по витрините... Или това, което е на масата и с което е облечен, нахранен и обзаведен средният българин. Поне четири години да могат да задържат властта в съзидание и спокойствие и тогава да вадят торбата с лъжите срещу мен.

УСПЕХИТЕ НА ЯПОНИЯ

През всичките 33 години отношението към капиталистическите страни еволюираше. Първоначално, в началото на 60-те години, позицията бе пълно отрицание на тамошната обстановка и обществен строй. Постепенно убедеността започна да се пропуква. Но едва след посещението ми на „ЕКСПО'70“ в Япония осъзнах напълно нашето гибелно изоставане от напредна-

ните капиталистически страни. И не само това. Започнаха сериозно да ме гнетят недъзите на социалистическата система.

В Япония се почувствах смазан. И не толкова „ЕКСПО'70“ ме впечатли. Изложението беше интересно, съвпадаше с моите общи заключения. Но развитието на Япония беше главозамайващо. Бях на неофициално посещение. Обгърнат с изключително внимание. Прие ме император Хирохито, премиерът Сато, други държавници, собственици на корпорации. Имах срещи в научни институти, в някои банки, в концерни. Предоставиха ми възможност да си създам непосредствено впечатление с посещения в редица райони.

Това беше действително икономическо чудо. Темповете на развитие многократно изпреварваха другите капиталистически страни. Япония беше успяла да създаде огромни материални ресурси в промишлеността и селското стопанство. Виждах комини с километри. Гора от комини. Въздухът беше замърсен дотолкова, че прелетните птици, казаха ми, се отклонявали от своя традиционен полет над японските острови. След около десет години при официалното ми посещение комините бяха почти изчезнали, природата – възстановена. Птиците, прелитащи отново над Япония, доказваха това.

На връщане след първото ми посещение използвах престоя за аклиматизиране в Хабаровск и нахвърлих записка до Брежнев. Основното в нея беше констатацията, че ние, социалистическите страни, изоставахме катастрофално. Записката отразяваше впечатленията ми от „ЕКСПО'70“ и от развитието на Япония. Молех Брежнев при пристигането ми в Москва (там отново се правеше престой) да ме приеме лично, за да му изложа моите оценки и изводи.

Брежнев ме посрещна на аерогарата. Сдържано и нервно. Вместо исканата лична среща прие цялата делегация. Това стана в Кремъл. И започна: „Тодор се е подвел. Видял е само едната страна на Япония“, т.е. само материалната мощ, но не експлоатацията на работниците. Известна теза. Пред членовете на нашата делегация той изнесе една доста несдържана критика в този дух. Те се смутиха и никой не посмя да се обади, докато трая разговорът. Аз отстоях категорично позициите, които бях изложил в записката. Накрая Брежнев смекчи тона и тактично каза: „Добре, добре. Дайте сега да отидем да обядваме.“

От обяда направо се качихме на самолета. Там вече, така да се каже на наша територия, членовете на делегацията единодушно ме поздравиха и възторжено коментираха моята твърдост. Независимо че пред Брежнев не посмяха да изкажат мнение. Със записката запознах Политбюро, после ЦК, изпратих я

и на някои от генералните секретари на управляващите партии в социалистическите страни.

Преди Япония убеждението ми, че изоставаме, се базираше на моя политически опит, на познаването на социалистическите страни. То се затвърди след посещения в Италия, ФРГ и други западноевропейски страни. Затова от 70-те години, особено в последното десетилетие от времето на моето управление, съпроводих това убеждение за нашата изостаналост с едно сериозно отваряне към Запад за придобиване на технологии. Съзнавахме, че не можем да получим най-нови технологии, но това, което внасяхме от Запад, беше на високо равнище и значително превъзхождаше технологиите на социалистическите страни.

Защо нашият износ и въобще размерът на търговията с капиталистическите страни не получи необходимия ръст? Международната обстановка беше доста сложна.

60-те, 70-те и началото на 80-те бяха години на остри сблъсъци между двете политически системи. Време на кубинската ракетна криза, на войната във Виетнам, на навлизането на войските в Чехословакия, на войната в Афганистан, на военното положение в Полша. Години на военни интервенции в много точки на планетата. На глобално противоборство. Ето защо търсехме пътища за нашата икономическа и политическа стабилност главно и преди всичко в изградените организации на Варшавския договор и СИВ.

Друг път България не можеше да поеме. Геополитически тя бе обвързана като съюзник и изпълняваше лоялно своите задължения. Всеки опит за друг път би бил една авантюра със съответните страшни последствия за народа ни.

През 60-те години започна плахо разведряване. Но Западът продължаваше да въвежда редица митнически ограничения за стоките на социалистическите страни. Нашите търговци също бяха заинтересовани да продават главно на гарантирания социалистически пазар. Само идиот отива на риск при гарантиран пазар. Риск с дълготрайни пасиви.

Исках да се организира търговия по-специално със западните страни. Затова покровителствах създаването на програма за насочване на специализираните търговски органи и организации. В Министерския съвет не само не се направи нищо във връзка с разработването на нормативната система и демонополизацията на външнотърговските организации. Оказваше се и упорита съпротива.

Не е вярно, че нашата продукция е била неконкурентос-

пособна. Наистина успяхме да пробием преди всичко с тютюн, вино, химикали и някои други стоки. По износ на бутилирано вино надминахме всички, дори Франция, и заехме първо място в света, а по износ на цигари – второ място след САЩ. Част от тази продукция (бутилирано вино и цигари) изнасяхме дори на западния и на американския пазар.

Безспорните качества на редица други стоки и умението на търговските ни представители от ведомствата и обединенията не увенчаха със сериозен успех усилията да се утвърдим като износители. Пазар се печели трудно и мъчително дори и при равностойни условия. Например при пазара на метали срещаме трудности и сега, защото западноевропейците не ни пускат. Но бариери има не само пред износа на метали. Така е и със земеделските стоки, и с изделията на леката промишленост. И досега съществуват строги ограничения. Защо Западът не отвори пазарите си за нас и до ден днешен? Очевидно трябва да се отчитат пасивите на разделението на света, а също така егоизмът на капиталистическите пазари. България е претъпкана със западни стоки, но на Запад почти не познават нашите произведения.

МИРНОТО СЪВМЕСТНО СЪЩЕСТВУВАНЕ – РЪКОВОДЕН ПРИНЦИП ВЪВ ВЪНШНАТА НИ ПОЛИТИКА

Като участник в международния политически живот, развил се от края на 50-те години и преминал през различни фази, искам да разкажа специално и за отношението на България към идеята за мирно съвместно съществуване между държавите с различен обществен строй. Идея, която беше придобила огромна популярност както в социалистическия, така и в останалия свят. През разглеждания период бяхме свидетели на най-различни подходи, лансирани с оглед провеждането на адекватен външнополитически курс, както и на опитите така да се регулират отношенията между двете системи, че да се избегне войната, която щеше да бъде драма без аналог в човешката история. Някои от тези подходи се възприеха почти от всички страни, но тяхната недостатъчна ефективност бързо отслабваше интереса към тях и в крайна сметка те се изоставяха. Други бяха предмет на оживени дискусии, без да се стигне до взаимноприемливи становища. Трети се прилагаха от една държава в ущърб на

други. В крайна сметка фокусът, в който се концентрираха проблемите, бяха отношенията между двете обществени системи.

Едва ли имаше разумен политик, който да подценява отношенията между отделно взети страни, ала всеки си даваше сметка, че и тук ключът е в отношенията между системите. Това отчитах и аз още през първите години след промяната, започнала от 1956 г. Затова, отделяйки подобаващо внимание на отношенията на България със съседните страни, се стремях да осигуря и активното участие на страната в политиката, с която всъщност се решаваше глобалният въпрос за предотвратяване на войната. Имам предвид политиката на социалистическите страни начело със СССР по отношение на развития капиталистически свят.

Когато става дума за подходите в регулирането на отношенията между различните обществени системи и страни, не мога да пропусна главното, което преминава като червена нишка през цялата ми дейност. Каквито и да бяха трудностите и перипетиите по пътя, който извървя човечеството след Втората световна война, колкото и мрачно да изглеждаше понякога бъдещето, имайки предвид бясното неконтролируемо въоръжаване и на двете системи с най-смъртоносно оръжие, животът показваше и доказваше, че съществува реалистичен път да се избегне катастрофата. Път, за чието утвърждаване можеха да дадат свой макар и скромен принос и малки страни като България.

Вече споменах, пишейки за Хрушчов, че още през втората половина на 50-те години СССР провъзгласи като официална доктрина тезата, че войната не е фатално неизбежна. Въпреки че подобно схващане бе изразено още от Сталин в края на неговия живот, и социалистическите, и капиталистическите страни живееха в обстановка на страх, подозрителност и враждебност. Тезата, формулирана от Н. С. Хрушчов, изигра огромна положителна роля. На преден план излезе необходимостта от търсене и предлагане на решения, с които можеше да се гарантира мирното развитие на света.

В тази обстановка принципът за мирното съвместно съществуване се наложи като един от водещите подходи в международните отношения и световната политика. Независимо че неговото формулиране се свързваше с името на Ленин, на практика той бе лансиран от всички държавни дейци въпреки техните политически убеждения и представи за бъдещето на света. Както показа развоят на нещата, в самата постановка на разглеждания принцип се съдържаха ред спорни и дори неточни положения. След малко аз ще се спра на някои от тях. Още тук обаче ще подчертая, че в годините на студената вой-

на принципът за мирното съвместно съществуване нямаше разумна алтернатива. Той беше обективна потребност и реалистичен подход, за да може в невероятно сложни условия да се избегне войната.

Моят личен дългогогодишен опит, срещите ми с много държавни и политически дейци, участието ми в различни международни форуми – всичко това ми дава основание да бъда категоричен. Принципът за мирно съвместно съществуване бе една изключително ценна придобивка на цялото човечество. И за това заслугата на социализма е огромна.

Една немаловажна подробност. В годините, когато в света се бяха наложили две противоположни линии, на въпроса коя от тези две линии ще победи, аз отговарях категорично, че бъдещето принадлежи на линията на мирното съвместно съществуване, че това е напълно възможно при наличието на взаимно желание за сътрудничество, при взаимна готовност да се изпълняват поетите задължения, при спазване на международните норми, при признаване на законните интереси на големите и малките страни. Вижда се, че аз говорех за линии, а не за системи, нещо, което придаваше общочовешки смисъл на посочения принцип. От друга страна, говорех и за интересите на малките страни. Вече отбелязах, винаги съм отчитал, че България е малка страна. Не пропусках да изтъквам това в разговорите си с чуждестранни политици и журналисти. А и да го имам предвид в нашите реални действия. В съответствие с това ние никога не сме имали нереалистични амбиции за някаква изключителна роля в международните дела.

НЯМА МЯСТО И КОМПЛЕКСЪТ ЗА МАЛОЦЕННОСТ

Многогодишният ми опит също ме бе убедил, че всяка страна има свое уникално място в международната политика. По времето на блоковото разделение и противопоставяне процесите и проблемите бяха така свързани, че всяка държава имаше своята отговорност за мирното съвместно съществуване и развитие на света. На един немски журналист аз заявих приблизително следното: „Вие знаете, че България, така или иначе, най-вече поради своето географско положение, е ключов фактор на Балканите, а самите Балкани от своя страна са един от ключовите фактори в Европа.“ Той ме погледна, замисли се и след известно време промълви: „Да, наистина е така. За съжа-

ление това не се отчита от някои водещи сили в света, които един ден може би ще прозрат тази истина..."

Моето заключение бе, че делото на мира е така огромно, така жизненоважно за всички и за всекиго от нас, че в него се сливат усилията на всички миролюбиви държави. Нещо повече, понякога, както е известно и от историята, искрата на голямата война може да пламне и между малки по територия, население или богатство страни. Затова за каузата на мира няма малки и големи държави. Всички трябва да правим възможното, дори невъзможното, за да се утвърждават мирните отношения. А това, че едни правят повече, а други по-малко, е естествено и обяснимо. То не трябва да ни обезсърчава.

Желая специално да отбележа още една страна на разглеждания въпрос. В редица мои изказвания и разговори с видни политици аз неизменно застъпвах становището, че и теоретично, и практически мирното съвместно съществуване трябва да се развива и обогатява, че решавайки нововъзникналите проблеми, следва да се гледа не назад, а напред, да се търсят нови подходи, форми и механизми. Под знака на такава постановка проведох преговори по-специално с изтъкнати немски, френски, австрийски, японски и други дейци. Пред тях подчертавах, че главното като характеристика на международните отношения трябва да бъде не просто липсата на ядрен пожар, а широкото русло на сътрудничеството между държавите, готовността им да търсят нови съвместни решения, превръщайки в истински посланици на мира търговията, културата, науката, техническите връзки, туризма, спорта и т.н.

В името на такива цели през 60-те и 70-те години аз посетих редица капиталистически страни. В резултат на това у нас реално се почувства плодотворността на мирното съвместно съществуване и сътрудничество. През периода на 70-те – 80-те години например стокообменът на България с развитите капиталистически страни нарасна около 4 пъти. През 1980 г. България бе посетена от около три пъти повече чуждестранни граждани от несоциалистически държави, отколкото през 1970 г., а броят на българите, посетили капиталистически страни, нарасна повече от три пъти. Не зная колко страни предложиха като нас безвизов режим. Повечето го възприеха, но ние отворихме границите си и за тези, които не го приеха. В подкрепа на казаното ще добавя, че идваха милиони чужденци било по туристическа, било по търговска, било по друга линия. Идваха и нежелани гости. По мое време годишно около четвърт милион българи пътуваха на Запад. Не се завръщаха само единици. Основният проблем, който ограничаваше пътуванията на български граждани, беше свързан с недостига на конвертируема валута.

Показателен бе и случаят с борбата срещу тероризма. Явление, което през последните 2–3 десетилетия се превръщаше в световен проблем. И тук България се стремеше да даде пълноценен принос. Без колебание. Без компромиси. Ние предложихме на западните страни да се подпише спогодба, която бе уникална със своята решимост и откритост. Някои се съгласиха, други – не. Въпреки това започнахме широко да си сътрудничим. Добро взаимодействие се установи със съответните органи на ФРГ. Известно е, то даде резултат. Подобен е случаят с т.нар. наркотрафик. Сътрудничехме си с редица страни. Даже със САЩ. За да можем да осигурим пълноценни условия за разгръщане на борбата срещу тероризма и наркотрафика, създадохме мощен електронен център. Лично аз неведнъж получавах поздравления от западни дейци за направеното от наша страна.

Досега малко хора знаят, че ние имахме специален документ – протокол „Б", който беше секретен. С него задължавахме българските фирми да създават широки връзки със западни фирми и организации. Постигнахме значителни резултати.

Писах по друг повод, че изпращахме кадри в много страни на Запада. Ние, образно казано, атакувахме всички престижни висши учебни заведения и научни институти в Западна Европа, Япония и – доколкото можехме – в САЩ. Спомням си, че в Англия направихме немалък пробив, като изпратихме няколко добри млади специалисти в най-реномирани електронни центрове. След приключване на специализацията искаха да ги задържат, но ние не се съгласихме. Остана само един за една година. Плодотворно беше нашето сътрудничество и с утвърдени научни лаборатории във ФРГ.

Все във връзка и в името на принципа на мирното съвместно съществуване през 1982 г. по мое предложение във Варна се проведе голям международен симпозиум за промишленото сътрудничество между Запада и Изтока. Говорих и аз. Разгледах по-конкретно процесите в световната икономика, които превръщат това сътрудничество в обективна закономерност на съвременния свят. Ще добавя, че по наша покана България бе посещавана от много бизнесмени, с които установихме плодотворни връзки. Бяхме си завоювали висок авторитет като надежден партньор. Така България даваше своя принос в разведряването и осигуряването на условия за мирно сътрудничество между народите.

Не мога да премълча факта, подчертавайки всичко това, че дълги години, най-вече по време на студената война, която всеки момент можеше да се превърне в гореща, ние, социалис-

тическите страни от Варшавския договор, плащахме данък на някои едностранчиви и по същество погрешни схващания.

Отнася се до схващания, които, строго погледнато, обезсилваха важни моменти от принципа на мирното съвместно съществуване, превръщаха го в редица отношения в пропагандно клише, снижаваха ефективността от неговото прилагане. Не е тайна например, че когато се говореше за съвместно съществуване на двете системи, фактически се имаха предвид системи, които не просто се взаимоизключват, но представляват някакви затворени, изолирани, капсулирани в себе си общности, всяка от които притежава своя стратегия. Стратегия, която всъщност не преодоляваше враждебното противопоставяне. Мирното съвместно съществуване се определяше като форма на понататъшното развитие и задълбочаване на класовата борба между социализма и капитализма, като условие за постигане на абсолютен превес на социализма над империализма и за неговата победа в света.

Ето такива бяха постановките...

ЧУДЕХМЕ СЕ ЗАЩО НЕ НИ ВЯРВАТ

Бяхме се оплели в собствени недомислия. Как ще се развиват нещата в перспектива според нашите „теории“, това се оставяше на историята. А историята щяла да реши въпроса в полза на социализма чрез мирно съревнование. Отиваше се още по-нататък. Мирното съвместно съществуване предполагало сътрудничество за предотвратяване на войната, ала то в никакъв случай не означавало отказ от идеологическата борба. Затова, когато се говореше за съревнование между двете системи, обикновено се добавяше – „съревнование и противоборство“. Ново недомислие. Жалко е, че го осъзнахме твърде късно.

Ще повторя. Взет сам по себе си, принципът за мирното съвместно съществуване беше голямо постижение. Студената война не прерасна в гореща. В същото време той предполагаше съществуването на две враждебни системи. Дълбокото разделение и противопоставяне си оставаше факт и фактор. Всеки момент един неблагоприятен ход или дори случайна искра можеха да възпламенят света.

В случая аз съзнателно акцентирах върху погрешните моменти в концепцията за мирното съвместно съществуване, за да подчертая, че в такъв вид тя не можеше да играе пълноценна положителна роля. Рзбира се, не трябва да се подценява и

обстоятелството, че и Западът прилагаше своя версия на политиката за развитието на света, която в редица отношения също съдържаше недомислия и водеше до изкуственото усложняване и изостряне на международното напрежение. Следователно нужна беше принципно нова концепция, която да обхване във взаимосвързано цяло проблемите на Изтока и Запада, да сближава, а не да противопоставя двата свята. Дълбоките закономерности на глобалното развитие правеха абсурдно по-нататъшното антагонистично разделение на света.

Каква трябваше да бъде сърцевината на тази нова концепция? Естествено това беше въпрос, отговорът на който трябваше да дойде от водещите велики сили. Но и ние – някои от малките страни – имахме своето виждане. Лично за мен това бе един от основните проблеми, който ме занимаваше в началото на 80-те години. Новата вълна на конфронтация между двете системи, настъплението на рейгънизма, сложните и противоречиви процеси в социалистическия свят, не по-малко сложните явления в западните страни изтикаха на преден план две обстоятелства.

Първото се състоеше в това, че светът бе достигнал такава степен на развитие, когато традиционното сътрудничество между страните от различните системи не можеше повече да се прилага и задълбочава, ако тези страни не се отворят една към друга. Но да се отворят не като премахват границите си, които ги разделят. Отварянето означаваше преход към качествено нови форми и механизми на сътрудничество, разкриващи простор за действие в страните и от двете системи на общите принципи и закономерности на световното стопанство, на интеграционните процеси, на взаимното обогатяване в областта на политическия живот и т.н. Както се вижда, проблемът не бе вече в това да се прилага предишният принцип на мирното съвместно съществуване. Проблемът изискваше да се отиде по-нататък и да се разкрие простор за нова закономерност – отваряне на западните страни към източните и на източните към западните. Така щяха да се създадат условия, да се реализират изискванията на едно друго обстоятелство, а именно – да се премине от съвместно съществуване към взаимозависимо съжителство.

Именно това налагаше да се изработи нова концепция за света и перспективите за неговото развитие. Своите съображения в тази насока аз развих обстойно в записката до Политбюро на ЦК на БКП от 1988 г. за новото в съвременния свят и някои проблеми на преустройството у нас. Ще цитирам отделни моменти от този документ.

„Кои са реалните проблеми, пред които сме изправени сега и които историята постави? Те са главно три. Първият проб-

лем се състои в това, че новото историческо съдържание, за което става дума, е дълбоко интернационално. И производителните сили, и другите условия на живот, включително ценностните системи и норми, имат такъв характер, че могат да се развиват по-нататък, обхващайки постепенно всички страни, целия свят. Необходимо е да се подходи по новому към закономерностите на световната икономика. Различията в икономическите отношения не означават несъвместимост на закономерностите на развитието на двете системи. Тези закономерности са също вече взаимосвързани. И което е особено важно: съществуват общи закономерности на световното стопанство, с които ние също трябва да се съобразяваме и да създаваме условия за тяхната проява."

„Всичко това се отразява и не може да не се отразява върху политиката в международните отношения, във взаимоотношенията между двете обществени системи, между капиталистическите и социалистическите страни... Своеобразието на сегашния момент е в това, че по-нататъшното развитие на производителните сили и свързаното с него възпроизводство на човека не могат да се ограничават нито в рамките на отделни страни, колкото и да са силни те, нито в рамките на отделни обществени системи. Доскоро тази необходимост не беше още назряла. Както е известно, капитализмът разви няколко интеграционни центъра главно в икономическата област. Но от началото на 80-те години развитите капиталистически страни търсят нови решения... Предстои създаването на единен пазар в Западна Европа..."

„Така или иначе, капиталистическите страни ще се „отварят" все повече не само помежду си, но и към нашите страни... В осъзнаването на тази необходимост е „секретът" на изменящото се в положителна насока отношение на посочените страни към проблемите на мира, разведряването и международната сигурност... Сега новото и главното в международните отношения са развиващите се процеси на взаимозависимост, което на практика не може да не означава принципно нов тип сътрудничество в политическата, икономическата, социалната и културната област."

„Вторият проблем е за положението на нашите страни... Ние също трябва да се „отворим" към западните страни... Може да се предполага, че чрез това взаимно отваряне – на западните страни към нас и на нас към западните страни – постепенно ще се разгръща новото историческо съдържание, което ще предизвика промени във формите на историческия процес. Така в перспектива е възможно да се осъществи вариант, когато

историята ще върви към ново обществено устройство, в което ще се осъществяват нашите принципи и идеали. Това не е конвергенция на двете обществени системи. Това е един от пътищата за по-нататъшното развитие на света. Това е път за изграждане на един обновен единен свят. Така че ние, от една страна, трябва да спасим човечеството, съвременната цивилизация, а от друга страна – да изграждаме новия свят. Не враждебно разграничаване, а отворени врати за прогресиращо сътрудничество във всички области, свобода в движението на хора, идеи и стоки – ето каква трябва да бъде новата структура на съжителството между Изтока и Запада. Наш общ, интернационален извод е убеждението, че трябва да се борим не само за спасяването на света от гибел, но и за неговото преустройство."

„Третият проблем е за нашата готовност да отговорим на изискванията на времето. Сега ние сме, образно казано, пред задачата да изменим коренно дневния ред на нашата работа и борба, на нашата политическа, идеологическа и практическа дейност... Главното поприще на нашия диалог със западните страни следва да бъде разгръщането на сътрудничество във всички области с оглед да се премине постепенно от традиционния тип съвместно съществуване към взаимозависимо съжителство, което прави войната анахронизъм не само от военна гледна точка. Както се вижда, новите процеси в света не противопоставят Изтока и Запада. Те „работят" за света като цяло – такъв, какъвто е днес, и такъв, какъвто трябва да бъде утре."

Ето такива бяха моите основни съображения за новото в съвременния свят. Те нямаха претенцията за някакво откривателство, но разкриваха необходимостта да се премине към нов тип сътрудничество, в процеса на което щеше да се извършва взаимно отваряне – на западните към източните и на източните към западните страни.

Засега изглежда историята се разпореди малко по-различно от съображенията, които бяхме изложили в този документ. И не е така важно по какви причини: обективни, субективни или всичко взето в едно. Светът наистина върви към взаимно проникване, към глобализиране на икономиката, културата, науката. Само че в днешното проникване интересите на Запада, на първо място американските интереси, доминират, а това е ново насилие над естествения ход на нещата. Рано е да се каже кой, кога и как ще го преодолее, но без взаимно съблюдаване на интересите стабилното мирно развитие няма да е възможно.

С ГЕНЕРАЛ ШАРЛ ДЬО ГОЛ НА ЧЕТИРИ ОЧИ

Случи се така, че въпреки моето желание и намерение имах възможност да посетя Франция официално само веднъж – през октомври 1966 г. Тук нямам предвид, че през 1960 г., завръщайки се от XV сесия на ООН, аз пропътувах Франция с влак. При пристигането ми на френска земя, също имаше официални лица. Но посещението ми през 1966 г. бе на високо правителствено равнище. Тогава бях председател на Министерския съвет. А мой партньор и домакин от френска страна бе Жорж Помпиду като председател на Министерския съвет на Франция.

Спомням си посещението не само с голямо задоволство, но и с чувство на признателност към нашите френски партньори. Както за това, което те направиха, за да се осъществи визитата по всички писани и неписани правила на протокола, така и за успешното ѝ протичане. А защо да не прибавя – и за нашето приятно пребиваване. Моето, на съпругата ми и на придружаващите ни лица.

В паметта ми са съхранени незабравими спомени. Ние стъпихме на френска земя на 10 октомври в Ница. В продължение на три дни ни бе организирано интересно пътуване през Южна Франция. Запознахме се със забележителности, които потвърдиха представата ни за Франция като високо развита държава, в която талантливият френски народ – народ на изкусни строители, велики мислители, учени, писатели и художници, е извършил забележителни дела. Дела, утвърдили Франция като една от водещите сили в света.

Проведохме дълбоко съдържателни и полезни разговори на различни равнища, включително на най-високо, които, както показа по-нататъшният ход на събитията и процесите в България и Франция, спомогнаха за всестранното развитие и обогатяване на нашите отношения във всички направления и сфери на обществения живот. Всъщност това не бяха просто двустранни разговори. Те се докоснаха и до глобални европейски и световни проблеми.

Разказът за нашето посещение би бил не само едностранчив и по същество неточен, но и разминаващ се с истината за реалните промени, които тогава ние се стремяхме да осъществим във външнополитическата сфера, в развитието, задълбочаването и обогатяването на отношенията ни със Запада, ако се пропусне срещата с генерал Дьо Гол. Среща, която в контекста на преговорите, които проведохме на всички равнища, има-

ше за нас, за нашата страна наистина особено значение. Аз искам да акцентирам върху този момент.

Няма съмнение, че нашата мисия, отивайки в Париж, едва ли щеше да изиграе докрай своята роля за България, ако общите ни разговори и резултатите от тези разговори не бяха пронизани и осмислени от плодотворните, а в някои отношения и новаторски идеи, които Шарл дьо Гол сподели с мен на четири очи... На четири очи!... Споменавам за това не от суетност, не защото две от тези очи бяха моите, а за да подчертая важността, както и фундаменталния характер на обсъжданите проблеми. За нас израз на особено уважение към България бе, че Дьо Гол води с мен такъв разговор. Затова още в речта си на официалния обяд в Елисейския дво-рец, даден в моя чест, аз специално се спрях на значимостта, която концепциите на президента ще имат на международната арена.

Тук искам да отбележа, че замисляйки и подготвяйки нашата визита във Франция, ние си давахме сметка за ред важни обстоятелства от вътрешен и международен характер. Както подчертах, това посещение се осъществи през средата на 60-те години. Десетилетие, заемащо особено място и изиграло особена роля в световната история. И по-конкретно – в развитието на Европа.

Шейсетте години са десетилетие, когато, от една страна, се очертаха благоприятни възможности за смекчаване на напрежението между двете обществено-политически системи, а от друга страна, започна да се разгръща на широк фронт потенциалната мощ на вече проходилата научно-техническа революция с всички произтичащи от това последици. Ние, страните от социалистическата общност, наблюдавахме внимателно процесите, разгръщащи се в западния свят. И това не беше случайно. Вярно е, че през тези години повечето социалистически страни, използвайки възможностите на екстензивните фактори и промените, настъпили в обществено-политическия живот, направиха съществена крачка напред в своето развитие.

Това важеше и за България. Десетилетието на 60-те години бе един от най-плодотворните периоди в нашата история след 1956 г. И въпреки всичко ние искахме да бъдем и да си останем реалисти. Защо? Защото Западът не просто набираше сили, а в решаващите направления на обществено-икономическия прогрес ни изпреварваше значително.

Налице беше един интересен факт. Факт, съдържащ и парадокси. Случи се така, че в ред области ние, социалистическата общност, особено Съветският съюз, правехме пробиви. Но тези пробиви, които в началото разкриваха светли хоризонти и

перспективи, нерядко ни вкарваха в задънени улици. Всички си задавахме въпроса: защо се случва това? Защо Западът успя бързо да излекува раните си от войната и да вземе преднина в икономическата и социалната сфера?

Ние имахме едно важно преимущество – можехме да концентрираме цялата мощ на своята държавна централизирана икономика в решаващите области за сметка на останалите. Така бяха направени пробивите в атомната област, в ракетите и много други. Но общото ни развитие бе недостатъчно за бързо постъпателно движение по целия фрот. Западните страни бяха много по-напреднали от нас в икономическо и научно-техническо отношение. Те нямаше защо да правят „пробиви", нито „големи скокове", тъй като можеха да достигнат до забележителни резултати в много области по пътя на естествения ход на прогреса.

Затова анализът на проблемите, с които се занимавахме в България, ни показа, че по-нататъшният прогрес е органично свързан с отварянето към западните страни, с пълното нормализиране на взаимоотношенията с тези страни, със заимстването на ред постижения, в това число в областта на организацията и управлението, независимо че в тези страни господстваше капиталистически обществен строй.

Ние бяхме извървели вече определен път, в резултат на което нормализирахме връзките си с балканските страни. Изолацията ни на Балканите бе преодоляна. Това бе обаче недостатъчно. Стоеше въпросът за нашите връзки и отношения с водещите западни страни и особено с Германия и Франция. Това се определяше от важни фактори. И на първо място от обстоятелството, че в края на 50-те и началото на 60-те години Франция отбеляза огромен икономически ръст, който я утвърди като страна, отличаваща се със стабилност, динамичност, енергично лидерство, рязък подем и повишаване на жизненото равнище на френския народ.

Добрите познавачи на световната история и сега с уважение отбелязват, че тогава за пръв път от времето на индустриалната революция Франция е водела по темп на икономическо развитие. Същите познавачи подчертават, че именно при Дьо Гол Франция за пръв път се превръща в напълно модерна, високоиндустриализирана страна, вървяща в челото на техническия прогрес и усвояването на нови идеи, че тя е пълна антитеза на Франция от 30-те години. Че такъв обрат на дълбоки исторически тенденции се случва много рядко в историята, особено когато се касае за стари нации. Дьо Гол е извадил Франция от застоя на самодоволството.

Редица от тези неща ние виждахме и те не можеха да не ни впечатляват, а дори и да коригират някои от нашите утвърдени социалистически постулати. Но което е особено важно, наблюдавайки обновлението на Франция, ние не можехме повече да стоим на равнището на отношенията с тази страна от 50-те години. Знаем и помним какво бе това равнище. Ще подчертая още веднъж: трябваше да извършим пробив в отношенията ни със Запада.

Сближаването на нашите народи беше в духа на традиционното българо-френско приятелство, издържало изпитанията на времето. В паметта на нашия народ са запечатани за вечни времена имената на велики французи, които в най-тежки за българите дни са били техни защитници и верни приятели. Много българи са учили във Франция, черпили са знания и вдъхновение в своята дейност за напредъка на родината ни от френската наука и култура – една от големите световни съкровищници на човешкия дух.

Като се има предвид всичко това, не бе случаен нашият интерес към преговорите, които щяхме да водим с френските ръководни дейци. И не бе случайно, че преговорите преминаха така, както бяха предварително замислени – да изведат отношенията ни на ново равнище в интерес на укрепването на мира в Европа, в интерес на икономическия просперитет на нашите народи. В скоро време ние почувствахме резултатите, намерили израз в същественото разширяване на икономическите, научно-техническите и културните връзки.

Ще повторя: преговорите преминаха, както бяха замислени. И техния център естествено бе срещата ми с президента генерал Дьо Гол.

Аз разговарях за пръв път с този изключителен държавник на съвременността. Да, изключителен!... Зная, че има и спорове около неговото място и роля във френската и в европейската история. Но така или иначе никой не оспорва, че Дьо Гол беше този, който вдигна на крака Франция в един труден за нея исторически момент. Че под негово ръководство Франция се превърна в модерна страна. Та нали името на Дьо Гол и досега не губи своята вграденост във френския национален живот. В неговата история. Дьо Гол е мярката, с която се измерват всички големи френски политици след него.

Срещнахме се за пръв път, но поради приведените обстоятелства, много от които бяха широко популярни още тогава, неговото име ми бе добре известно. За него бях слушал още по време на Втората световна война. Той бе ръководител на френската съпротива срещу германските завоеватели. Макар в по-

скромен мащаб, като местен ръководител, и аз изпълнявах подобна роля в България. Така че по време на войната ние бяхме бойни другари, войници на един фронт. Бях слушал за него и през периода на бурните събития във Франция по време на алжирската драма. През средата на 60-те години името на Дьо Гол като спасител на Франция бе утвърдено. Още приживе той бе станал част от нейната славна история.

Да, не е случайно, че управлението на Дьо Гол остави следи в историята на Франция. Макар че още през втората половина на 60-те години започна, образно казано, да се изчерпва потенциалът на неговото президентство. Направи ми впечатление, че когато аз – къде на шега, къде с цел да почувствам настроението на хората от обкръжението на Дьо Гол – подхвърлих на придружаващите ме, че Франция има славна история, на чието знаме са изписани знаменитите лозунги за свобода, братство и равенство, те се усмихваха. И в типичен френски стил ми казваха, че само това им е останало... Известно е също, че по това време във Франция започна да се засилва вътрешното напрежение, което доведе до по-късното оттегляне на Генерала.

Разговорът на четири очи с Дьо Гол ме впечатли с няколко неща. Преди всичко това бе изящното концептуално мислене на Дьо Гол. Да бъдеш изтъкнат военен специалист и известен политик – качества, които той притежаваше, – е безспорно важно. Но когато тези качества се основават на една изискана елегантност и висок интелектуален стил на мислене – това е рядко явление. Направи ми силно впечатление богатата култура, изобщо ерудицията на Дьо Гол, неговите познания по история на България и на Балканите.

Още във Франция си мислех откъде всъщност извира интересът на френския президент към Балканите. Може би от факта, че по време на Първата световна война френски войници са се сражавали в този район. Кой знае? Склонен съм да приема и друго обяснение, а именно, че Дьо Гол бе привърженик на глобални виждания и анализи. Конкретните факти и събития той искаше да разположи и да разгледа на фона на цели региони и континенти.

Наистина в нашия разговор ние изхождахме от различни, а в някои отношения и противоположни идейно-политически позиции. Не във всичко нашите възгледи съвпадаха. Дори понякога аз мислено спорих с него, без да изразявам гласно позициите си. Това, не пречеше да водим откровен разговор, да кажем онова, което трябваше да се каже, да намерим общ език по ред проблеми.

Още при подготовката на моето посещение беше уточнено, че ще бъда приет и от президента. Приемът беше предвиден като протоколен. Но нашето Министерство на външните работи се оказа неподготвено да ми даде реална справка за Дьо Гол. В предоставената ми информация, а и в разговорите, които предварително проведох с хора от министерството, се подчертаваше непрекъснато, че срещата ми с президента ще бъде формална, или по-точно протоколна. И че няма да се разискват особени проблеми. Дори нещо повече. Предупреден бях, че той вече не играе решаваща роля във френската политика, тъй като бил в напреднала възраст. С пристигането ми във Франция обаче нещата тръгнаха по съвсем друг, непредвиден начин.

Дьо Гол предложи да проведем дискретен разговор: ние двамата с един официален френски и български преводач. От наша страна преводач бе Нино Нинов. Сега той е известен интелектуалец. Тогава работеше в Министерството на външните работи, владееше перфектно френски език. Приех предложението на Дьо Гол. Ясно беше, че той е мислил сериозно за тази среща. Имаше и бележки пред себе си, но не ги четеше, а говореше.

В какво се състоеше разговорът? Той бе изненада за мен! Дьо Гол започна с това, че Русия се е отнесла сурово към България и българския народ след Втората световна война. Сурово! Имам предвид, каза той, че България бе ощетена с отнемането на Вардарска Македония, Егейска Македония, Добруджа – но не Южна, която бяхме получили по-рано, а Северна. Франция, подчерта Дьо Гол, не можа да ви помогне, защото и тя бе слаба. Все в този дух той проведе разговора си по въпроса за „ощетяването“ от страна на Русия, както той се изрази. Че тя не ни е оказала съдействие при решаването на нашите национални проблеми. По жизнени национални проблеми.

Това бе едната неочаквана тема, която той разви пред мен.

Казах, че България действително е пострадала. Всъщност тя е била осакатена не само след Втората световна война. Ощетени бяхме и след Първата световна война. А тогава Франция беше една от победителките. Подчертах, че аз не нося никаква вина, че не съм участвал в решаването на съдбата на България, Европа и света след Втората световна война. И така нататък...

Съгласих се с него, че отнемането на посочените живи части от майката-родина е исторически несправедлив акт. Но че това е една историческа даденост. Нашата задача сега е – изтъкнах аз, да развиваме, да укрепваме миролюбивите отношения. Без всякакви претенции към нашите съседи. Подчертах, че съвременният свят трябва да търси изход, но той може да бъде само

мирен, като се уважава суверенитета на всяка страна, без всякакви териториални претенции. Да работим за мира и щастието на народите. В този дух бе моето изказване. Бях кратък.

Слушайки Дьо Гол, в съзнанието ми възникваха противоречиви мисли. Защо например той търсеше вината за неблагополучията на България само в Русия, а не споменаваше Англия и САЩ, които имаха решаващ глас при подписването на мирния договор, в същата степен както Русия. Но дискусията в случая беше излишна. Още повече че Дьо Гол и аз подчертавахме нееднократно ролята и отговорността на всички страни, особено на великите сили.

Вторият въпрос бе за тезата на Дьо Гол: Европа от Атлантика до Урал! Той я изложи накратко. Смяташе, че сегашното разпокъсване е неразумно, че не е в интерес на европейските народи, в това число и на източноевропейските страни. Че бъдещето на България не е в един блок (какъвто е Варшавският договор или НАТО), а в единна Европа. Това са и нашите съображения, подчерта Дьо Гол, ние да влезем в НАТО само политически, но не и военно. Изобщо той гледаше на съществуващото положение като на временно, подчертавайки, че трябва да се работи за изграждането на друга Европа.

Казах му, че приветствам много от изложените тези, поконкретно – политиката на Франция да се разграничи от НАТО. Високо оцених издигнатата идея за Европа от Атлантика до Урал. Същевременно подчертах, че по наше мнение това може да стане след едновременното ликвидиране на Варшавския договор и НАТО. Едновременно! Иначе не биха могли да се създадат равноправни условия за възприемане на такъв световен модел.

Не скривам, че целият комплекс от идеи, развити от Дьо Гол, ми допадна. Тогава редица дейци лансираха старата теза (още Ленин бе писал по въпроса) за създаването на Европейски съединени щати. В основата на този процес несъмнено стояха интеграционните тенденции както в икономиката, така и в целия обществен живот. Рано или късно щеше да се стигне до изграждането на подобни общности от народи и държави. Доколкото ми е известно, самият Дьо Гол бе подчертавал, че бъдеща Европа ще бъде Европа на отечествата, а не някакво безлично наднационално тяло.

Разговорите по тези по-глобални въпроси продължиха около 40 минути. Дьо Гол предложи да ги прекратим. Преминахме към двустранните контакти. Той сподели, че Франция желае да поддържа добри отношения с България. Беше добре информиран, че у нас масово се изучава френски език, че има богати

възможности за сътрудничество. И заключи, че по тези въпроси ми предстои разговор с Помпиду. Аз му изказах благодарности за проявения интерес и се спрях накратко на историческите връзки между България и Франция.

По-късно по поверителен път ние научихме, че Дьо Гол е останал доволен от тази среща и е дал следната оценка: „С господин Живков може да се установи бърз диалог. Но е много ловък и трябва да се внимава.“ Такава оценка ми е дал Генералът...

След разговора отидохме и се фотографирахме – първо само двамата, след това и с нашите съпруги.

На обяда, който даде Шарл дьо Гол и на който присъстваха и нашите съпруги, той отново заговори за Беломорието. Аз нямах възможност да споделя предварително с д-р Мара Малеева за разговорите, които водихме, но на обяда се получи интересен диалог. Дьо Гол ме запита колко българи живеят в Беломорието. Казах му, че голяма част от сънародниците ни по време на военните хунти в Гърция са се изселили. Мисля, че около 400 хиляди са се завърнали в България. Други отидоха в Македония и т.н. Така че основната част от това население дойде в родината си, в България. Моята съпруга се намеси в разговора и каза: „Да, около 400 хиляди, но тези земи са български...“ Тогава аз подхвърлих на Дьо Гол: „Господин президент, не ѝ обръщайте внимание. Моята съпруга е голям националист и патриот, а и не обича да си криви душата... Аз нямах време да ѝ разкажа за нашия разговор.“

Тостът на Дьо Гол по време на обяда беше много съдържателен и ласкав за нас българите. Пред него имаше написан текст на ръка. Но той не го прочете, а говори. Очевидно след това този текст е даден на медиите. Беше публикуван и в България. Той направи голямо впечатление на нашата общественост. Особено поласкана беше интелигенцията от оценката за ролята, която е изиграла България като мост за прехвърлянето на византийската цивилизация към Европа...

Една любопитна подробност, която илюстрира доброто настроение по време на обяда. Подхвана се разговор за френската и за българската кухня. Аз споменах, че в нашата кухня има гръцко и ориенталско влияние, но в основата ѝ са агнешкото месо, киселото мляко и сиренето. И ако на трапезата на българина – казах – липсват агнешко месо, кисело мляко и сирене, в България ще избухне „контрареволюция“. Следователно – продължих аз – нашата власт се крепи на агнешкото месо, киселото мляко и сиренето. На тези мои думи генерал Дьо Гол отговори духовито: „Представяте ли си, господин Жив-

ков, как се управлява държава, в която има над 500 асортимента сирене?“

По-късно разговорите ми продължиха с Жорж Помпиду. Те протекоха в делови дух. С оглед на тогавашната обстановка посещението ни бе безспорно успешно. То отвори пътя на други подобни посещения към цяла Европа.

Към казаното ще добавя, че в разговорите Дьо Гол, макар и лаконично, няколко пъти се спря на отношенията на България с балканските страни и даде положителна оценка на нашия подход за решаване на регионалните проблеми. Във връзка с това той спомена за проблемите, които е имала Франция с Алжир.

Случаят с Алжир е поучителен. Макар че тук аз няма да се спирам на този въпрос в подробности, бих искал да отбележа ролята на Шарл дьо Гол за неговото решаване. Както е известно, френско-алжирската война продължи от 1954 до 1962 г. Време, когато във Франция се извършиха важни промени. През 1958 г. се прие конституцията на Петата република и Дьо Гол бе избран за президент, притежаващ големи конституционни права. През януари 1961 г. се проведе референдум, който сложи край на френското колониално господство в Алжир. Ролята на генерал Дьо Гол за нормализирането бе отбелязана с признателност от алжирските ръководители.

През юли 1966 г. аз направих официално посещение в Алжирската република и водих обстойни разговори с нейните ръководители. Такъв разговор по-специално имах с председателя на Революционния съвет Бумедиен. Беше приятно да се говори с него. Между другото, направи ми впечатление, че имаше голямото увлечение да пуши хавански пури.

Отдавайки дължимото на Франция, Бумедиен изрази своето недоволство от натиска, който Западът упражнявал върху Алжир за провеждания курс на независимост. Той сподели също, че вътрешното положение в Алжир било нестабилно. Впрочем това, което беше предвидил още Дьо Гол, а именно, че в Алжир ще се развият дестабилизиращи сили, се сбъдваше. Постепенно настъпваше ислямският фундаментализъм. Още тогава бях впечатлен от факта, че по улиците на столицата срещахме много жени, облечени и пребрадени по каноните на исляма. Нещо, което говореше за дълбоките корени на исляма в Алжир.

Що се отнася до Бумедиен, в негово лице имахме искрен приятел на България. Спомням си, Бумедиен ми предложи да проведем поверителен разговор. Срещата се проведе в резиденция, около която в радиус от 500 метра нямаше никакви хора. Всичко беше от съображения за сигурност и секретност. Разго-

ворът засягаше проблеми от вътрешен и международен характер, създаващи напрежение в Алжир...

Такива са накратко моите спомени за срещата ми с генерал Шарл дьо Гол. А също за разговорите, които водих с Помпиду, друга ярка личност на съвременна Франция. Ние останахме доволни. И ако нашето сътрудничество не получи нужната степен на развитие, главната причина беше съществуващата политическа конфронтация в условията на така наречената студена война.

ФРГ: ВИЗИТИ И РАЗГОВОРИ, БЕЛЯЗАНИ С ДУХА НА ДЪЛБОКИ ПРОМЕНИ

Отделям особено внимание на посещенията ми във ФРГ и на разговорите с нейни ръководни дейци. Факт сам по себе си показателен. Двустранните отношения между България и ФРГ се развиваха така, че техният анализ сега, от дистанцията на времето, представлява интерес от много гледни точки. Днес обстановката е друга. Отношенията между България и вече обединена Германия са изправени пред нови проблеми. Връщането към миналото има смисъл, за да се разкрие какъв сложен, а в много отношения и плодотворен път е извървян. Път, за чието осъществяване имат принос редица държавни дейци, някои от които продължават да бъдат в политическия елит на Германия.

За мен като бивш държавен и политически деец е голямо удоволствие да се върна към това минало и да разкажа за посещенията и срещите ми във ФРГ. Да се върна не за да напомня за своята роля и да си правя автопортрет. От решаващо значение е обстоятелството, че през всичките години България следваше принципна градивна политика в отношенията си с двете германски държави, която отчиташе както съвременните реалности, така и историческите ни връзки. Всеизвестно е, че ФРГ заемаше водещо място в отношенията ни със западните държави, както и това, че ГДР бе главният ни партньор в СИВ след гигантския Съветски съюз.

Когато се срещах с германски дейци на различни равнища у нас и във ФРГ, обикновено подчертавах, че в миналото, за добро или за зло, историческата съдба бе свързала България с две велики страни – Германия и Русия. Именно затова ние винаги сме подкрепяли установяването на всестранни отношения между нашите приятели Русия и Германия, което е създавало

най-добра политическа обстановка и за самата България. Разшифровайки казаното за Германия, изтъквах, че с германците сме воювали заедно два пъти. Макар и победени, нашите народи си оставаха „бойни другари“, приятелски настроени един към друг. Не пропусках едно немаловажно обстоятелство. В тези войни ние, българите, сме преследвали големи и справедливи национални цели, които, уви, останаха неосъществени.

Не забравях също, че като се започне от края на миналия век, индустриалното развитие на България е било тясно свързано с участието и на немски индустриалци, че и досега у нас има предприятия с немско оборудване от онова време. Разказвах за всичко това не за да лаская германските политици и представителите на деловите среди. Винаги съм се съобразявал с факта, че миналото не само „тегли“ към себе си настоящето. То е и източник на импулси да се върви напред, елиминирайки отрицателното и умножавайки силата на факторите, обърнати към бъдещето.

Няма да се връщам към годините след победата над хитлеристка Германия и създаването на две германски държави. Обстановката бе изключително сложна. Почти всички европейски страни се оказаха на едната или на другата страна на „барикадата“. Студената война властваше във всичко и навсякъде. Самата Германия бе в центъра на конфронтацията. От своя страна България като държава, принадлежаща към така наречената световна социалистическа система, изграждаше отношенията си с двете германски държави по известните тогава стандарти. Дълго време и ние смятахме, че разделението на Германия и наложилото се напрежение са неизбежни.

Нашите отношения с ГДР се развиваха в руслото на утвърдените принципи, характерни за отношенията между всички страни от социалистическата общност. В този смисъл между нас нямаше проблеми от принципен характер. Периодично актуализирахме програмите за „братска дружба и сътрудничество“, както и конкретните споразумения. Редица въпроси, засягащи предимно специализацията и коопериранeто, се обсъждаха и решаваха в СИВ. Справедливостта изисква да се каже, че в рамките на възможното, предопределено от общата принадлежност към Варшавския договор и СИВ, България и ГДР развиваха сътрудничество, което носеше изгоди и за двете страни. Ала границите на съществуващата система ни ограничаваха. Винаги съм смятал например, че по обясними причини ГДР можеше да бъде значителен фактор в разгръщането на научно-техническия прогрес в социалистическата общност. Това не се постигна. Когато поставях този въпрос пред Ерих Хонекер, той предпочиташе да изтъква водещата роля на Съветския съюз

във всичко, в т.ч. и в научно-техническата сфера. Двустранните ни отношения с ГДР в значителна степен изоставаха и бяха под равнището на утвърдените в съвременния свят принципи и механизми на управление на икономиката.

Аз обръщах особено внимание на подхода, който прилагахме за развитие на двустранните отношения с ФРГ. Говоря за подход, защото всеки, който бе в течение на фактите и развоя на процесите, знае, че през целия период на съществуване на двете германски държави, включително във времето на най-голямото противопоставяне между двете системи, за нас не стоеше въпросът за избор на приоритет, когато се отнасяше за ФРГ или ГДР. В едно интервю със западни журналисти на мен ми бе зададен подобен въпрос. В него имаше и елемент на журналистическо провокиране. Очевидно тези журналисти си даваха сметка, че с подобен въпрос ме поставят пред дилемата: ГДР или ФРГ! Не от дипломатически съображения аз изразих несъгласие със самата постановка на въпроса. Заявих, че този въпрос не е формулиран коректно. Имах предвид, че това са реално съществуващи държави, с всяка от които ние искаме да развиваме нормални отношения. Различия – продължих аз – са възможни поради особеностите на обществените системи, но това не е пречка и двете държави да бъдат за нас субекти от един и същ ранг в двустранните отношения.

Макар с тези мисли да се докосвам до един проблем, който вече разглеждах, ще повторя нещо от казаното с един нов акцент. Помним какво значение се придаваше на принципа на мирното съвместно съществуване изобщо. В условията на студената война той изигра положителна роля. Известно е обаче, че ние, социалистическите страни, поставяхме и определени ограничения при неговото прилагане. Например: общи усилия за опазване на мира и развитие на сътрудничеството в икономиката – да; отказ от идейните различия и идеологическата борба – не. И аз съм говорил в този дух. В същото време на практика имаше случаи, когато провеждах политика, която бе в разрез с провъзгласените ограничения. Досега не мога например да забравя как подобрихме и успешно развивахме двустранните отношения с Република Гърция.

Случаят с ФРГ е, общо взето, същият. И в лични, и в официални срещи, и в подписани спогодби не само не се ръководех от „ограничители", но с възприетите становища и решения те фактически се снемаха. Това бе вече не просто мирно съвместно съществуване, а активна политика на взаимодействие, на нормален междудържавен диалог. Политика, предполагаща атмосфера на идеен плурализъм, обмен на културни ценности, използване на опит, принципи и форми на работа в политическа-

та сфера, сътрудничество между партии с различни възгледи и т.н. Не са малко случаите, когато моите разговори с ръководни дейци от някои капиталистически страни, в т.ч. с монарси, бяха толкова откровени и плодотворни, че по широта и дълбочина те можеха да бъдат поставени над преговорите с някои представители на социалистически страни. Как да се обясни това? Във всеки случай не с личния характер на един или друг деец, не със степента на оказаното гостоприемство.

Решаващото беше, че за мен мирното съвместно съществуване бе сфера на активно съжителство и взаимодействие между различни политически и идеологически доктрини. По същество това беше политически и идеологически плурализъм в действие. За съжаление тогава не извлякохме нужните поуки за плодотворността на един такъв подход вътре в страната. Но дори и тук не всичко зависеше от нас.

Въпреки всичко духът на студената война даваше своето отражение и в отношенията с ФРГ. Никой не можа да избегне този дух. А това, както е известно, не беше просто дух. То се отразяваше в много сфери на обществения, политическия, духовния живот. За мен решаващ бе споменатият подход. Благодарение на това се стремях да използвам всяка благоприятна конюнктура, всяко затопляне на международните отношения, всеки повод, за да предприема конкретни стъпки за подобряване на отношенията с ФРГ. Установихме дипломатически отношения. Даде се известен тласък на икономическото и научнотехническото сътрудничество. Започнаха да се решават някои висящи въпроси, които макар и наглед дребни, бяха сякаш индикатор на готовността да се издигнат на ново равнище двустранните отношения.

За нормални отношения с всички страни ние работехме по целия фронт на дипломацията. През 60-те и 70-те години в света и особено в Европа се развиха благоприятни процеси, зад които надничаха вече потребности от нови решения. И които подсказваха не само непригодността, а и опасността от дотогавашния курс. Междувременно израсна ново поколение от държавни дейци, необременено с наслоенията от миналото и изповядващо нова система от идеи за устройството на Европа и на света. В такава ситуация нашата ориентация за развитието на отношенията ни с ФРГ не можеше да се задържа повече в сферата на традиционните търговски и дипломатически връзки.

Гледах така на бъдещето по много причини. Тук си казаха думата и историята, и традициите, и прагматизмът, и утрешният ден. Така подходът, за който вече споменах, придобиваше конкретна „плът и кръв", изпълваше се с конкретно съдържа-

ние. И ако в много срещи аз къде на шега, къде на сериозно споменавах за нашите стари съюзници в лицето на германския и руския народ, никога не пропусках да отида към съвременните проблеми, защото тук бе ключът за нови решения.

От такива позиции се ръководех и когато се проведе първата неофициална среща на най-високо равнище. Тя се състоя през ноември 1975 г. Среща, оставила у мене трайни впечатления както от оказаното ми внимание и гостоприемство, така и от съдържанието на разговорите. Мои официални домакини бяха федералният президент Валтер Шел и федералният канцлер Хелмут Шмидт.

ФЕДЕРАЛНИЯТ КАНЦЛЕР ХЕЛМУТ ШМИДТ

На срещата с президента Шел благодарих сърдечно за оказания ми топъл прием и от политиците, и от народа. Изразих увереност в благоприятната перспектива за задълбочаване на добрите отношения между България и ФРГ. Запазил съм най-добри спомени от разговора с този голям немски политик, който искрено искаше да активизира нашите контакти.

На засегнатите въпроси и на пътищата за тяхното решение се спряхме в по-широк и конкретен план с Хелмут Шмидт, чиято роля като федерален канцлер бе добре известна. Не си поставям за цел да правя политически портрет на Шмидт, канцлер от май 1974 г. Известно е при какви драматични обстоятелства той зае високия си пост, сменяйки Вили Бранд. С Шмидт аз се бях запознал по време на срещата ни в Хелзинки, когато се проведе знаменитото Съвещание за сигурност и сътрудничество в Европа. Още тогава у мене се оформиха отлични впечатления за този виден държавник, за неговия широк кръгозор, прозорливост и компетентност, за неговия такт и деловитост при водене на разговорите. Срещата ни в Хелзинки не бе официална, но тя даде стимул и проправи пътищата за понататъшен развой на двустранните ни отношения.

Не мога да не спомена широката известност и популярност на Шмидт сред европейския политически елит. Това, с което той се налагаше убедително и което пролича в нашите разговори, бяха отличните му познания в областта на икономиката и на военното дело. Както отбелязват познавачите на неговата личност, силата и предимството на Шмидт бе в разбирането, че главното във всяка работа е стратегията.

Моето първо посещение във ФРГ се извърши в един от преломните етапи на развитието на Европа и света. Към края на 60-те и началото на 70-те години Западна Германия вече се утвърждаваше като европейски и световен колос, в чиято дума се вслушваха всички европейски, а и не само европейски страни. Това виждахме и ние, страните от социалистическата общност. Промяна, и то дълбока, свързана с ФРГ и общоевропейския процес, бе повече от наложителна.

Когато говоря за промяна, имам предвид две страни на въпроса. От една страна, Западна Германия бе сред държавите, които предприеха решаващи стъпки за разгръщането на научнотехническата революция, както и за развитието на европейската икономическа общност. Аз смятах Шмидт за един от архитектите в осъществяването на промените. Разбира се, не твърдя, че още в разговорите си с Шмидт вече съм имал цялостно оформена представа за прелома в Европа и света.

В същото време посещението ми бе израз на едно все поналагащо се убеждение, че е нужен пробив в двустранните отношения. Разговорите ми с Шмидт, приетата съвместна декларация, както и другите подписани споразумения се характеризираха с богатство и широта на идеи и практически мерки, с които се предвиждаха нови пътища за изпълнение на набелязаните цели.

Искам да гледам на нещата реалистично. Далеч съм от мисълта, че това първо посещение е било прелом или дори началото на прелом в двустранните отношения. И при най-добро желание от двете страни това тогава още не бе възможно. Причините са известни. Но ако бях доволен, ако и сега не крия задоволството си, това се обяснява с факта, че беше намерена една вярна посока, че фактически се откри перспективата за нова страница в отношенията между двете страни. В преговорите с Шмидт нито за момент не почувствах дори нотка, напомняща за идейните различия между нас. Не почувствах и някакво високомерие към нас, представителите на една малка страна. Очевидно не трябва да се подценява, че ние бяхма съставна част от една могъща социалистическа общност, чиито сили и възможности предизвикваха уважението на Запада, но това не бе всичко.

От друга страна, нашата визита се състоя непосредствено след Хелзинкското съвещание, което – както показа по-нататъшният ход на процесите – имаше историческо значение. С него бе извършен един пробив в студената война. Пробив, направил възможно постепенно да се премине от подходи, с които се формализират двустранни отношения или отношения между

отделни общности, към общоевропейски подходи. Разговорите, които водих с Шмидт, третираха и този кръг от въпроси, тъй като те засягаха непосредствено настоящето и бъдещето както на Европа, така и на двете държави.

С приятно чувство ще уточня, че Шмидт споделяше моите съображения. Имам предвид следното. Тогава в Европа съществуваха два противостоящи си военни блока – НАТО и Варшавският договор, но между тях, както е известно, бе установено ядрено равновесие. На него всъщност се крепеше 40 години мирът в Европа и в света. Във връзка с това подчертах какво може да се случи с България и ФРГ, ако избухне ядрена война. Германия поради нейното географско положение щеше да се окаже в центъра на военните действия. В аналогично положение бе България на Балканите. Изводите се натрапваха от само себе си. Ние бяхме не само единни във вижданията си, но и в решимостта да не се допусне такъв развой. Специално изтъкнахме необходимостта процесът на разведряването да придобие необратим характер. За тези разговори аз вече разказах.

Тук искам още да отбележа, че Шмидт има особени заслуги за създаването на нов климат, за възприемането на т.нар. „източна политика", зачитаща съществуващите реалности и насочена към нормализиране на отношенията на ФРГ с нейните източни съседи. Скоро след нашето посещение Шмидт бе скъп гост в България. Той бе посрещнат с изключително внимание. Проведоха се интересни и плодотворни срещи, включително и поверителен диалог между двама ни. Отново главният въпрос, който бе в центъра на вниманието ни, бе предотвратяването на ядрената катастрофа.

В последно време, откакто съм в немилост, бях приятно изненадан. Хелмут Шмидт бе сметнал за необходимо да каже добри думи за мен чрез средствата за масова информация. В специално интервю пред в. „Дума" той разказа за свои срещи с комунисти от бивши социалистически страни. „По-нататък – казва той – имаше някои, които чисто човешки много ми харесваха, сред тях беше също Тодор Живков. Към тях принадлежаха Янош Кадар в Будапеща и Едвард Герек във Варшава. Имах чувството, че имам работа с порядъчни хора, не с брутални диктатори, а с хора, които са съхранили своята човечност. В Москва беше действително иначе."

За мен, който от няколко години съм поставен в незавидното положение да бъда оплюван от не едно и две места, както и да бъда „главният герой" в един позорен процес, казаното от Шмидт е една морална подкрепа, за която съм благодарен и признателен. Въпреки идейните и политическите различия, как-

то се вижда, Шмидт се е издигнал на висотата на хуманните принципи, присъщи на държавник със завиден интелект и морал. Бих добавил – на един честен и достоен политик.

След 1975 г. в света и в Европа настъпиха дълбоки промени. Няма сфера в богатата и многолика човешка дейност, която да не отбеляза напредък под въздействието на съвременната научно-техническа революция. В начина на организация и функциониране на социално-икономическия и духовния живот са налице качествено нови явления. Особено бурно и драматично се развиха политическите процеси. Много от въпросите, които определяха съдържанието, механизма и формата на политическата дейност преди 20–30 години, днес са вече в архивите на историята. Възникнаха нови проблеми. Не по-малко сложни и трудни. Но и не по-малко интересни и достойни за съвременните политици и публицисти.

Развоят на отношенията между нашата страна и ФРГ не можеше да не носи отпечатъка на общите процеси в Европа и света. В това отношение особено значение придобиха два фактора – осигуряването на нов тип международни отноше-ния на планетата и по-нататъшното формиране на новото историческо съдържание. И двата фактора изискваха нови постановки и решения. Постановки и решения, които нямаха аналог в нито един период от предишното развитие на планетата. Тяхна съставна част бяха и преустройствените процеси в някои от страните от бившата социалистическа общност.

Отношенията на България с Федерална република Германия никога не бяха прекъснати или помрачени сериозно от повеите на студената война. Понякога те се развиваха неравномерно и зигзагообразно. Но историческите традиции и особено заложеното още през 70-те години си казваха думата. България продължи да развива активни икономически връзки с Федералната република, която стана наш основен партньор в Западна Европа. Сериозен напредък бе отбелязан и в другите сфери, в т.ч. в научно-техническите контакти, в туризма и спорта.

Когато говоря за мои срещи с изтъкнати дейци от ФРГ през 80-те години, срещи, белязани с духа на нов тип промени, едни от които бяха настъпили, а други се очертаваха на хоризонта, искам да спомена преди всичко името на канцлера Хелмут Кол.

ФЕДЕРАЛНИЯТ КАНЦЛЕР ХЕЛМУТ КОЛ

Този забележителен политик и досега заема своя висок и отговорен пост. С него се срещнах за пръв път по време на визитата ми през 1975 г. Тогава той беше шеф на Християн-демократическия съюз – една от най-влиятелните политически сили в следвоенното развитие на страната. Разговорът ни бе съдържателен. Бях вече слушал, че Кол е една от изгряващите звезди на политическия небосклон, личност, която се налагаше не само в своята партия, но в цялостния обществено-политически живот. Поканих го да посети България и скоро след това той пристигна у нас.

Срещнахме се вече като познати. И по време на тази среща Кол ме впечатли като умен и изграден политик, който бе превъзходно ориентиран в политическия живот на тогавашна Европа. Не говореше разточително, беше открит, даваше ясно определени оценки, позициите му бяха проатлантически.

Аз се възползвах от създалата се дружеска атмосфера в разговора, за да го запитам каква е перспективата пред него, кога неговата партия ще дойде на власт. Интересът ми бе искрен, не заигравах. Мисля, че той правилно ме разбра. Отговори ми веднага. „Аз не бързам – заяви той, – все още съм млад, но непременно ще дойдем на власт.“ Слушах и се възхищавах на финеса, на неговия маниер и начин на разсъждение и изложение.

И наистина, скоро Кол дойде на власт. Както е известно, и през тези години ФРГ продължи да се развива динамично, да се утвърждава като най-просперираща държава в Европа. Що се отнася до пребиваването на Кол в България, ние се постарахме да създадем добри условия. Между другото, той спортува, имаше програма и я изпълняваше по правилата на немската точност. Разделихме се с увереност, че ще се видим отново. „Ще се видим непременно“ – заключих аз.

До следващата среща, състояла се през юни 1987 г., изминаха години. Когато започнахме да се подготвяме за нея, аз мислено се върнах в миналото, във времето на срещите ни с Шмидт и запознаването ми с Кол. Каква разлика имаше в същността на проблемите. Времето, годините, историята бяха свършили своето. Бяха решили много проблеми, но и натрупаните нови бяха не по-малко. Затова беше очевидно, че на предстоящата среща ние не можехме да се ограничим само с актуализация на някои от предишните ни договорености и споразумения.

Не подценявах ни най-малко прагматизма. В края на краищата, добрата политика е винаги прагматична. Но и прагматизмът има свои механизми, свои правила, свои изисквания. Понякога става така, че най-прагматична е онази политика, която поставя в центъра например подходи, а не конкретни решения, тези, чиито следствия или резултати могат да се проявят след време.

Случаят с моята визита през 1987 г. не беше точно такъв. Отклоних се с приведените съображения, за да подчертая друго, а именно, че по това време на дневен ред стояха кардинални проблеми със стратегическо значение, които не можеха да се заобиколят и в нашите разговори. Опитът показа, че тези проблеми също са били прагматични по своята същност и значение.

В началото на посещението се състоя среща с тогавашния президент на ФРГ Рихард фон Вайцзекер. Човек с изключителна култура и интелект, с неприкрити симпатии към България, с чувство на отговорност за ролята на Германия в общото дело на мира и сигурността. Срещата ни с него бе израз на общи настроения и виждания. Президентът изложи ред съображения и постави някои нерешени въпроси в двустранните отношения. Между нас нямаше различия. Разделихме се с най-добри чувства и пожелания за успехи на двете държави. В началото на 1989 г. той посети България. Бе посрещнат най-сърдечно от наша страна.

Вече се спрях на някои аспекти на водените разговори с Хелмут Кол. Помъчих се да ги изложа откъм тяхната същностна страна. Ще продължа казаното. И в новата ни среща се прояви присъщата на канцлера склонност да задава конкретни въпроси, преди да изложи становище. В началото аз предполагах, че този маниер е продиктуван от факта, че ние не се бяхме виждали доста време и е обяснимо да се поставят конкретни въпроси. Навярно е имало и такава причина. Още повече че ние вече бяхме добри познати.

Въпросите засягаха широк, много широк спектър от проблеми – като се започне от положението на Горбачов в Политбюро на ЦК на КПСС и се стигне до Китайската народна република. Явно бе, че Кол следваше определена нишка, от която не се отклони до края на нашия разговор. Някак неочаквано Кол вметна: „От доста време аз уверявам моите западни партньори, че при сегашното състояние на нещата в Европа първият, който ще посети Бон, ще бъде господин Живков."

Аз виждах и разбирах, че конкретните въпроси, от които се интересуваше Кол, бяха не просто обвързани в една нишка, но и свързани с общи стратегически интереси и позиции, споде-

ляни не само от държавното ръководство на ФРГ. Искам да подчертя, че и аз имах предвид определен кръг от стратегически положения, които мислех да развия. Нещо естествено и обяснимо. От тях, от тези общи стратегически интереси и позиции зависеше до голяма степен решаването на проблемите, засягащи пряко България и изобщо нашите двустранни отношения. В същото време се ръководех от това, че и отговорността на малките страни в развоя на глобалните проблеми е твърде голяма.

Реших да започна с някои конкретни въпроси. Преговорите ни по двустранните отношения бяха кратки. Кол прояви внимание и разбиране. Помоли ме да определя човек от наша страна, който да проведе разговори с негов сътрудник. Получих уверение, че можем да очакваме положителни резултати. С това тази част от разговора ни приключи.

Пристъпвайки към излагане на моето виждане по въпроси, от които се интересуваше Кол, аз се постарах да се спра преди всичко на общата гледна точка. Когато изложих съображенията си за намерението ми да подходя именно така, Кол не взе отношение, но ме слушаше внимателно. Аз говорех, основавайки се преди всичко на опита на България, без да се впускам в излагане на факти и оценки за положението в едни или други страни и партии. Моята цел бе да изложа разбирането си по няколко основни проблема.

Тогава, както е известно, у нас се работеше върху Юлската концепция. Съветската перестройка беше разкрила вече някои от своите същностни черти. На Запад тя бе предмет на широки коментари. Политиците я споменаваха, но сякаш не бързаха да определят отношението си, което означаваше, че не се бърза и с изработването на официална политическа оценка и позиция. Естествено проблемите на разоръжаването не слизаха от дневния ред. В условията на ядрената опасност никой не си позволяваше да подцени тези проблеми. От време на време избуяваха нападки срещу социалистическите страни по въпросите на правата на човека, ала това според мен се правеше повече от временни конюнктурни съображения. Затова в своето изложение аз засегнах въпросите на преустройството, спирайки се повече на състоянието и перспективите на икономическото развитие, на утвърждаването и разгръщането на формите на самоуправлението, на промените в надстройката.

След като завърших, Кол отново не взе отношение, но продължи разговора с поставяне на нови въпроси и с кратки оценки на редица проблеми. У мен се оформи убеждението, че Кол си бе поставил две цели. От една страна, да чуе моето становище по същността на преустройството, което се извършваше в

някои социалистически страни и по-конкретно в СССР. От друга страна, макар и фрагментарно, той вероятно искаше да изложи разбиранията си по проблемите на ядреното разоръжаване и икономическото сътрудничество между Запада и Изтока. Разбирания, които явно бяха позиция и на други западни страни.

Като че ли преустройството го интересуваше от гледна точка на посочените два проблема: доколко то ще благоприятства процеса на ядреното разоръжаване и ще разкрие възможности за икономическо отваряне на Изтока към Запада и на Запада към Изтока. Естествено е в такъв контекст да не присъстват въпросите за човешките права. Естествено бе и това, че като опитен политик Кол понякога под формата на въпроси излагаше своите позиции. Впрочем на вечерята, дадена от него в моя чест, той се върна на някои от интересуващите го въпроси и пак със свойствената си лаконичност ми даде да разбера кое е главното в тях.

Искам да отдам дължимото и на Ханс-Дитрих Геншер, който имаше немалък принос за укрепването и възходящото развитие на двустранните отношения. Той посети няколко пъти България. Винаги съм се срещал с удоволствие с него. Разговорите ни надхвърляха протоколните правила и изисквания. Неговите визити у нас изиграха важна роля за решаването не само на двустранни, а и на редица други проблеми, засягащи общоевропейския процес или трети страни. Неотдавна със задоволство узнах, че в мемоарите си Геншер специално е отбелязал желанието на Тодор Живков да развива връзките на България с ФРГ.

Близки или еднакви виждания по основните проблеми за съвременността аз срещах в разговорите, които имах с доста известни дейци. Между тях бяха налице и различия, понякога сериозни, но кръгът на въпросите, които те смятаха за решаващи, бе, общо взето, един и същ. Явна бе тревогата от ракетите в ГДР, които правеха Западна Германия силно уязвима. Почувствах, че в името на премахването на тази опасност съществуваше готовност за компромиси. Към това се прибавяше назрялата необходимост от издигане на икономическото сътрудничество между Изтока и Запада на качествено ново равнище. Ще повторя, въпросите за човешките права не се поставяха.

В такъв дух протече срещата ми и с известния германски политически деец, председател на Християнсоциалния съюз Франц-Йозеф Щраус, с когото имах продължителен и много интересен разговор. Впоследствие той посети няколко пъти нашата страна и аз го приемах за беседи от най-различен характер. До своята кончина Щраус си остана голям и искрен при-

ятел на България и, бих могъл да кажа, мой личен уважаван приятел.

Като цяло моето посещение във ФРГ бе успешно. Аз бях доволен. Постави се началото на издигането на икономическото ни сътрудничество на нов етап. Така стоеше въпросът и в другите сфери. Що се отнася до кардиналните проблеми на съвременността, визитата ми даде възможност да се запозная по-добре с вижданията на Запада. Изводът ми бе, че тогава ние държахме ключа, и при една прозорлива политика от страна на Горбачов, ако той имаше за цел оцеляването на социализма, преустройството можеше да бъде насочено в конструктивното русло на постепенни реформи, в обстановката на ядрено разоръжаване и на взаимно отваряне между Запада и Изтока. Понякога си мисля, че този вариант би бил по-изгоден не само за нашата страна, но и за западните държави. Разбира се – в дългосрочен план.

Спрях се по-подробно на напредналите капиталистически страни по обясними причини. Не е вярно, че по мое време България е била изолирана, капсулирана, отделена от тях с „берлинска страна“. Имаше ли бариери? Имаше, при това и от двете страни на разделителната линия. Но това, което бе в кръга на моите, на нашите възможности, се правеше последователно и без колебание.

БЪЛГАРИЯ И РАЗВИВАЩИТЕ СЕ СТРАНИ

Специално искам да разкажа за дружелюбната и конструктивна политика на България към новоосвободилите се и развиващи се страни. Политика, която следвахме още от самото начало. На нея аз се спрях специално в речта си на XV сесия на Общото събрание на ООН през 1960 г. Още тогава подчертах, че пълното и окончателно ликвидиране на колониалната система ще бъде исторически успех не само за поробените народи, но и за цялото човечество, ще съдейства да се развива с огромни темпове общочовешкият прогрес, да се открие нова страница в съвременната история.

И сега съм убеден, че без солидарността, без политическата и моралната подкрепа на социалистическите страни този вековен проблем нямаше да се реши така бързо и радикално. Народи, които столетия бяха под колониално робство, получиха правото на самостоятелно историческо съществуване и разви-

тие. Това бе едната страна на въпроса. Другата страна бе, че с разпадането на колониалната система България установи с новите държави отношения на близко сътрудничество. Сътрудничество, пропито с искреност за осъществяване на социалноикономически и духовен напредък.

Мисля, че в това отношение положителна роля изиграха моите посещения в много от развиващите се страни. Още през 60-те години установихме добри отношения с Египет, Алжир, Сирия, Гвинея, Мали, Тунис, Етиопия и т.н. Впоследствие такива отношения развихме с Ангола, Мозамбик, Зимбабве и много други.

Нашето сътрудничество придоби конкретни измерения. Хиляди български специалисти – архитекти, инженери и техници – проектираха и изграждаха жилища, напоителни системи, пътища, промишлени предприятия в тези страни. А в Сирия, Алжир, Либия, Ирак, Афганистан, Судан, Мароко и други африкански и арабски държави стотици български медицински работници при трудни условия помагаха на населението. България оказа необходимата помощ и за подготовката на хиляди национални кадри. Тя отмени митата върху внасяните от тези страни стоки. Подкрепи редица проекти за ускорено социалноикономическо развитие.

Сега демагогски ни обвиняват, че сме оказвали безвъзмездна помощ и че сме „крали от залъка“ на българския народ, за да подпомагаме терористични режими. Нищо подобно! Ние действително оказвахме ограничена помощ, но това беше помощ за народите на развиващите се страни, които страдаха от невиждан глад, мизерия и болести. Никога не сме посягали на собствените си ресурси, предвидени за повишаване на жизненото равнище на нашия народ. Ще прибавя и това, че с много от тези страни в повечето случаи нашите отношения намираха израз не в оказване на безвъзмездна помощ, а във взаимоизгодно сътрудничество. Някои от тях, както е известно, и досега са длъжници. Що се отнася до оказваната помощ, смятам, че това беше морален дълг на всяка страна. А за „залъка на народа“ нека сравним тогавашния залък на българите със сегашния...

Съгласно решенията на ООН и други международни организации, такава помощ предоставяха безвезмездно и други, несоциалистически държави. Да не говорим, че в различна форма тази наша скромна помощ се компенсираше, често пъти – многократно. Това също не трябва да се забравя.

Вече писах, че пътят на новоосвободилите се и развиващи се страни бе белязан със съществени грешки, които всъщност бяха и грешки на нашата общност, на всички социалистически

страни. Вместо да се заемат с проблемите за преодоляване на бедността и мизерията, с икономическото и социалното си развитие, съобразено с достигнатото равнище, със своите традиции и особености, много от тези страни обявиха, че са избрали пътя на социалистическата ориентация, на некапиталистическото развитие. Чиста утопия. И пълен абсурд!

Това разбрах още по време на посещенията ми в някои от тези страни. Особено през 70-те години. Сблъсках се с разнообразни проблеми, но беше ясно, че липсват каквито и да са условия за социализъм, че избраният път всъщност ги води до още по-голяма агония.

ПОСЕЩЕНИЕ В НИГЕРИЯ, АНГОЛА, МОЗАМБИК, ЕТИОПИЯ И НАРОДНА РЕПУБЛИКА ЙЕМЕН

През октомври 1978 г. посетих няколко африкански страни и Народна република Йемен. От особено значение за мен бе визитата ми в Ангола и Мозамбик. Тогава си съставих по-пълна представа за новоосвободилите се страни. И двете споменати държави бяха сред най-бедните в Черна Африка.

Народите на същата тази Черна Африка вече бяха надигнали глава. Бяха се устремили към свободата. Навярно защото и масите, както и техните ръководители бяха предусетили вкуса на моралното величие: макар и гладни, но... свободни! Бяха успели да им внушат, че там, където няма свобода, това морално величие отсъства...

И за мен не бе случайно, че именно в дните на подготовката на това пътуване до петте страни на Черна Африка си припомнях наученото, изпитаното през младежките години: горчив и оскъден да е залъкът ми, но на свобода да го имам. Затова можех да разбера домакините, към които се бях запътил. Но се питах – доколко и те бяха осъзнали, че постигането на свободата е възможно само когато я има широката поддръжка на самия народ. Че свободата не се постига само с добродетелите или бойкия дух и характер на водача. Па макар и да е гениален той!...

В паметта ми най-ярко са се съхранили спомените от Ангола и Мозамбик. Когато се договаряхме за посещението, в Ангола събитията бяха изключително сложни. Не само взривоопасни. А ще повторя – изключително сложни. В страната бу

шуваше гражданска война. От едната страна бяха силите на МПЛА начело с Антонио Агустино Нето, а от другата – силите на СУАПО. Срещу Ангола се водеха военни действия от Южноафриканската република. Потвърждаваше се нагледно изказаното преди десетилетия мнение, че от всички бедствия, които биха могли да се стоварят върху една нация, най-лошо било чуждестранното нашествие.

Новият режим в Ангола едва ли щеше да издържи, ако не бяха прехвърлени кубински войски, по-точно казано – войници от Острова на свободата. С тяхна помощ бе спряно настъплението към столицата Луанда. Всъщност първите кубински въоръжени сили дебаркираха в Ангола при щедра съветска морска помощ още през декември 1975 г.

Тази операция не бе съгласувана с нас. После разбрахме, че такова съгласуване не е извършено и с другите страни от Варшавския договор. Явно Съветският съюз и Куба бяха се договорили двустранно. От съветска страна са били прехвърлени оръжия, които са познати на кубинските войници, а Куба е осигурила живата сила, така да се каже. Добре организираната операция даде резултати. Настъплението на противниковите сили бе спряно. Осуети се падането на властта. Свободата бе защитена. Не с морални доводи, разбира се!...

Днес, връщайки се към тези отминали събития, все по-настойчиво се питам: имахме ли право на това? Не можехме ли да останем неутрални? Не зная! Нека историята постави от едната страна на везните съдбата, свободата и живота на милионите. От другата – златото!

Аз пристигнах в Ангола, когато кубинските войски още не бяха се изтеглили. Всички бяха изключително напрегнати – като по време на война. В това число и ръководните дейци. Аз се познавах с Агустино Нето отдавна. Беше идвал в България. Възприел го бях като уравновесен човек. Правеше впечатление с мълчаливостта и сдържаността си. Малко говореше. Беше станал още по-затворен. Макар че добре съчетаваше качествата на политик, отдал се безрезервно на освободителното дело на своя народ, с поетично дарование. Нещо, което подсилваше нашия интерес към него.

Спомням си, че след победата той обяви намеренията на ръководството да направлява развитието на Ангола по пътя на социалистическата ориентация. Явно, макар и добре образован като марксист, той нямаше все още необходимата вярна представа за действителността. Бе се оставил сложността на събитията да го извади от неговата привична уравновесеност. Бе видимо разстроен. А може би и обезверен. Навсякъде цареше хаос

С всичките си сетива долавяхме комплицираността на обстановката в Ангола. Осведомихме се и за състоянието на кадрите. Имахме предвид, че противниците на режима бяха си поставили за цел дори с цената на терористични действия да отстраняват ярко изявени и авторитетни ръководни дейци...

В една от срещите ни разговаряхме за снабдяването на населението със стоки от първа необходимост. Ако изобщо можеше да се говори за снабдяване. И тук цареше не само объркаост и недоимък. От всички кътчета прозираше мизерия! Слушах разказа на домакините за сложността, за бедността във всекидневието им. И се опитвах да се успокоявам. А може би да се самозалъгвам. Анголският народ иска да бъде свободен. Иска да има достатъчно хляб на трапезата си. Полага му се! Макар и с цената на много изпитания, нека всеки има своето малко „богатство" – свобода и хляб. За да бъде богат народът. Казал го бе още Хосе Марти. Казал и добавил, че докато съществува дори само един беден, ще съществува несправедливост. Можехме ли да си позволим, имахме ли право да защитаваме друга кауза?! Нали в цялото наше учение идеализмът, високите морални принципи, красотата на човешките отношения заемаха главното място.

Всички документи, които бяха подготвени от нашите компетентни органи и съгласувани с анголските служби, бяха подписани. Агустино Нето не успя да влезе в подробен диалог с мен. Не можахме да се разговорим. Поради напрегнатата обстановка, разбира се. Отвсякъде го дърпаха, постоянно бе зает. Разбирахме го, стараехме се да го оправдаем: проблемите бяха много и сложни! Не търпяха отлагане и протакане, както бихме могли да си го позволим в мирновременни условия.

При една наша обиколка из Луанда се запознах със съветски офицер. Така и не разбрах какви точно функции изпълняваше. Но явно бе в течение на събитията. Поговорихме „на крак", така да се каже. Набързо и накратко. Неговата оценка за обстановката потвърди нашите впечатления. Бе максимално лаконичен – всичко е изключително сложно и тежко!...

Ние предварително знаехме, а по време на посещението получихме и допълнителна информация, че анголското ръководство си беше поставило амбициозни цели – да преодолее вековната изостаналост на страната. Да установи строй на социална справедливост. Да благоденства народът. Във връзка с това, както вече споделих, и тук се говореше за социалистическа ориентация. Вярно е, че ставаше дума за ориентация, а не за открито провъзгласен курс на социалистическо изграждане. Така или иначе и в Ангола социализмът щеше да си остане само блян.

По-сетнешният ход на събитията показа погрешността на тази ориентация. Ориентация, която не само обезсмисляше борбите, труда и усилията на цял народ. Провалите бяха неизбежни. Потвърди се положението, че макар историята да се прави от хората за хората, нейното погрешно разбиране и насочване стоварва мъки и страдания. Компроментира велики социални идеали!

Същото или нещо подобно видяхме и в Мозамбик. Страна, извоювала своята независимост с цената на въоръжена борба. Страна, която също бе провъзгласила социалистическата ориентация като своя непосредствена цел. Тази ориентация пораждаше не само и не просто припряност, но и коренно погрешни ходове. Всичко това рефлектираше върху народа, който бе повярвал на своето ръководство. Ръководната партия – ФРЕЛИМО, се беше обявила за марксистко-ленинска. А нейният лидер – Самора Машел, беше провъзгласен за историческа личност.

Със Самора Машел се познавахме още преди победата на националноосвободителната борба на мозамбикския народ. Много добре се познавахме. И той беше идвал в нашата страна, при това – три пъти. Пълна противоположност на Агустино Нето. Разговорлив, занимателен. И много откровен. Често споделяше неща, които нямаха връзка с водените разговори. Не пестеше суперлативи и за своята, и за нашата страна.

Когато пристигнахме в Мозамбик, а това бе част все от същото пътуване през 1978 г., и тук попаднахме в пренапрегната, изнервяща обстановка. Самора Машел бе изоставил и позабравил привичните си навици. Веселият нрав бе отстъпил на напора на изострените сетива. Бе обхванат от някакво незримо безпокойство. Набързо се ориентирах: причината не беше в мен. Почти веднага след приключилите официалности той изрази своето нескривано зад обичайната дипломация недоволство към Съветския съюз. И изобщо към всички нас от социалистическия лагер. Макар че и Самора Машел, и мозамбикското ръководство, знаехме го, държаха за дружба и сътрудничество със СССР и другите социалистически страни.

Още при първия ни личен контакт Самора Машел директно ме запита: „Защо не изпратите войски?" Трябваше надълго да му обяснявам, че аз не съм бил в течение на договарянето за изпращане на кубински войски в Ангола. И че това съм научил от вестниците. Че никой не ме е занимавал с този въпрос...

В разговора ни аз бях пределно откровен. Казах на Самора Машел: „Защо са ви необходими кубински войски? По вашите граници сега е спокойно. Защо? Защо настоявате за подкрепа с

войски отвън? Идването на чужда армия тук само ще ви навреди...“ Той упорстваше: „Не, това не е вярно! У нас винаги могат да нахлуят врагове отвън. За два часа ще ни прегазят!“

През целия ни престой в Мозамбик той постоянно нервничеше по този въпрос. Понякога рязко сменяше тона и темата на разговора. Такъв беше Самора Машел. Такъв си остава до края на своя живот. До самолетната катастрофа, при която загина. Причините и досега остават неизяснени...

Самора Машел постави пред нас още един въпрос: да им окажем помощ. Огромна помощ им била необходима. Ние не бяхме в състояние да го направим. Трябваше не само да му разяснявам за ограничените ни възможности. Но и да го убеждавам... Впрочем, аз му приведох редица факти, свидетелстващи за помощта, която специално нашата страна оказваше на Мозамбик по силата на международните спогодби. В редица случаи той се съгласяваше с мен. Но продължаваше да упорства!

Спомням си и неговия, и на други мозамбикски ръководители ентусиазъм, когато споделяха, че в Мозамбик се изграждат кооперативни стопанства. В началото бях приятно изненадан и зарадван. Впоследствие, когато успях да надникна в същността на проблема, бях не просто разочарован. Бях разтревожен!

Когато пътувахме към едно прочуто ловно стопанство, преди да стигнем, проявих интерес към тези прехвалени кооперативи. Особено към начина на обработка на земята и нивото на използваните средства за производство. Всичко бе невероятно примитивно. Обработваха се малки площи земя. Нямаше и помен от модерно изградени съвременни кооперативи, каквито например имахме в нашата страна. Каквито бяха фермите в западните страни. А в Мозамбик пейзажът беше печален: тук-там по някое „парче кооператив“. Земята им бе хубава. Навярно и плодородна. Но липсваха съответните оръдия на труда. Липсваше квалифицирана работна сила. Всичко, до което се докосвах, бе отчайващо!...

Гледах и се питах, но само в себе си. Сигурно не ми е стигнала смелост ли, сили ли за повече! Кой ги бе посъветвал да правят кооперативни стопанства?

И една подробност. От самолета видях немалко запалени огньове и опожарени участъци. Нямах обяснение. Запитах: „Защо са тези запалени огньове?“ Отговориха ми, че по този начин прогонвали всякакви влечуги.

Пред мен мозамбикските колеги, хората, с които се сре-

щах, твърдяха, че вървят към социализъм. А реалната действителност, равнището на икономиката, ширещата се мизерия, начинът на управление и т.н. говореха за друго.

Спомням си, че в същото време в световната преса се изнасяха факти за масов саботаж, за тероризъм, за множество политически екзекуции в Мозамбик. За преследване на мъже с дълги коси, на жени с плътно прилепнали дрехи. За това, че били затворени католически и англикански църкви. Някои от тези факти ми бяха известни. Затова се опитах да бъда откровен докрай. Явно в някои отношения те добре усвояваха „опита" на други социалистически страни. Слава богу, казах на Самора Машел, у нас е нямало закриване на църкви... Опитах се да му внуша, че крайностите не само са ненужни, но и че вредят!

Самора Машел, както вече споменах, идва три пъти в България. При една от визитите му след победата той доведе със себе си охрана от 10–15 души. Нашите органи се бяха опитали да му обяснят, че в Евксиноград охраната му е осигурена. Че там е спокойно. Тихо... Неговите хора обаче бяха непрекъснато по „петите" му. Пазеха го. Дори когато той се „хвърляше" в морето, всички като един скачаха след него. Изумителна гледка беше!...

Сега размишлявам за какво ли не. И преди всичко за погрешното в начина, по който се изграждаше „социализъм". За начина, по който се създаваха кооперативни стопанства. И с обратна дата бих укорил и себе си, и ръководителите на другите социалистически страни.

Връщам се към проблемите на новоосвободилите се страни. Вярно е, че бе създадено Движението на необвързаните държави. И то изигра определена роля. Но проблемите си бяха проблеми. А тук бе най-напред проблемът: какъв ще бъде пътят на развиващите се страни към обществото на социалната справедливост. И в крайна сметка – към социализъм. Известна е марксовата постановка, която историческата практика потвърди, че пътят към социализма преминава през висока степен на развитие на материалния и духовния живот. Което не означава, че на бедните страни е забранено да мислят и да се борят за осъществяването на такъв идеал. Но повтарям – тъкмо този проблем не беше разработен. И вината за това е на цялото международно комунистическо движение!

Проблемът очевидно опираше до факта, че развиващите се страни трябваше да приемат естествения път на своето развитие, съобразно етапите на обществения прогрес. Ясно е, че тези етапи трябва да бъдат съобразени с принципите, които чо-

вечеството е измислило и наложило. Не може например да се прескачат произволно пазарните принципи, принципите на идейния и политическия плурализъм. Но всичко това в онези години беше чуждо на марксистите. И в нашите страни, и в Третия свят...

От друга страна, бедността си беше бедност. Не че ръководителите на развиващите се страни не виждаха какъв бацил се е впил в снагата на техния социален организъм. Бедността тогава, както и сега пораждаше неизброими, тежки социални проблеми. В това число – болести, неграмотност, престъпност... И какво ли още не! Но бедността си оставаше непреодолима.

Посещавайки четирите страни на Черна Африка и Народна република Йемен, видях какъв бич за хората си бе създало самото човечество. Та нали именно тази Африка стана родината на няколко панепидемии, които ежегодно покосяват живота на милиони. Да не говорим за мъките и страданията. За нещастието на децата, подложени в днешния модерен и преситен свят на нечувани и невиждани изпитания!

Световната среща за бедността, проведена преди време в Копенхаген, извади на показ един парадокс. Такъв парадокс, какъвто нормалните хора не могат да си представят, не дай боже – да оправдаят. Оказа се, че богатите богатеят, а бедните все повече обедняват. Дори нещо повече. Парадоксалното в този парадокс е, че колкото повече се обогатяват едни (създавайки блага, които могат да задоволят нуждите на населението на всички страни на земното кълбо), толкова повече обедняват обречените да бъдат вечно бедни. Сблъсках се с интересен факт – седемте най-богати и развити страни в света: САЩ, Канада, Япония, Германия, Франция, Англия и Италия, известни още като „Г-7“, изнасят примерно около 100 милиарда, а получават около 400 милиарда долара...

Наскоро у нас гостува известният английски писател и драматург Харолд Пинтър. Никой не би могъл да го заподозре в симпатии към комунизма. Но той намери сили и смелост, за да разкаже за парадоксите в съвременния Трети свят, които добре познавал. Да разкаже за бедността и мизерията. За жалкото състояние на здравеопазването и образованието. За детската смъртност. За „модерната демокрация“ и т.н., и т.н.

Изкушен съм да приведа и една великолепна мисъл на известен бразилски политически деец: „Казвам ви, че Третата световна война вече е започнала: война мълчалива, но толкова позловеща. Тази война унищожава Бразилия, Латинска Америка и практически целия свят. Свидетели сме не на загинали войници, а на загинали деца, не на милиони ранени, а на милиони

безработни, не на взривени мостове, а на взривени фабрики, училища, болници и национални икономики.“

По-красноречив изказ от този до днес не съм срещал. Той вледенява навярно не само моята душа!...

След посещението ми в Ангола и Мозамбик подготвих обстойна записка до нашето и до съветското ръководство. Някой ще ме запита – защо и до съветското. Отговорът е очевиден. Те бяха центърът, те бяха най-силните и най-опитните, най-богатите, най-можещите. За да имат шанс за успех, големите промени трябваше да започнат от тях, нещо повече – съветските ръководители трябваше да се вживеят и като „автори“ на идеите, предизвикали такива промени. Казвам го без възторг, но и без осъждане, просто такава беше реалността...

Между другото, аз съм изпратил няколко десетки мои записки до Москва обикновено по въпроси, смятани за „еретични“, за които се бояхме да говорим. Бих се радвал, ако могат да се съберат заедно, всички без изключение, за да се публикуват изцяло. Ще се получи солидно томче, от което нито аз, нито партията ми, нито моята страна ще се срамуват.

Та в моята записка за Черна Африка и НР Йемен аз описах обективно съществуващото в повечето от тези страни положение, а то се характеризираше с икономическа изостаналост, с шируща се престъпност, с бездеен и корумпиран държавен апарат. С всеобщо разложение. Включително и в управляващите партии. Изразих тревогата си, че това не е нито социалистическа ориентация, нито прогресивен некапиталистически път на развитие. Че да се поставя задачата за изграждането на социализъм при тези условия, е чиста авантюра. Смятах за наложително да се коригира дотогавашната постановка и да се предложи на ръководителите на тези страни да възприемат реалистичен курс.

Каква е била реакцията на съветското ръководство, не зная. Но действителността потвърди моите опасения. Приказките за социализъм се провалиха. А повечето от тези страни затънаха още повече в блатото. И продължават да влачат жалко съществуване.

В същото време още тогава отчитах, че част от развиващите се страни вървяха по път, който им осигурява реален социално-икономически и духовен напредък. Такъв е случаят с Индия, която все повече се утвърждава като държава с просперираща икономика и култура. И заедно с това – успешно решава социалните си проблеми. Не случайно аз посетих няколко пъти тази велика страна.

СРЕЩНАХМЕ СЕ КАТО ДЪРЖАВНИЦИ – РАЗДЕЛИХМЕ СЕ ПРИЯТЕЛИ. ЩРИХИ ЗА ИНДИРА ГАНДИ

За малцина политици и държавници от света, с които съм имал контакти, бих могъл да направя същата констатация.

А сега не от стремеж за оригиналничене ще започна разказа си със зловещото покушение срещу министър-председателката на Република Индия Индира Ганди, извършено на 31 октомври 1984 г. Още тогава съобщението за покушението бе трагичен повод за една равносметка. Отиде си видна личност. Би могло да се каже – една от най-видните в света. Затова не случайно нейната кончина предизвика широк отзвук във всички краища на планетата. За нас, българите, Индира Ганди бе славна дъщеря на индийския народ, бележит държавник и обществен деец. Голям приятел на България. С Индира Ганди ме свързваше не само дългогодишно плодотворно сътрудничество, а и лично познанство и приятелство.

Всичко това изразих в своето официално съболезнование. А също и в съболезнованието си до Раджив Ганди – нейния син, с когото лично се срещнах по време на траурната церемония. След трагичната кончина на готвения от Индира Ганди за „политически наследник“ Санджай – другия ѝ син, сега Раджив трябваше да продължи нейното дело. Той бе избран за министър-председател. В онези тежки и тъжни мигове не можех да не се опитам да открoя главното, с което според мен се отличаваше Индира Ганди. Тя будеше не само респект, а и уважение, и симпатии.

Сега, след уталожване на хаоса от отминалите спомени, отново разбирам, че да се обрисуват най-характерните черти на такава забележителна личност, е много трудно. Затова и не си поставям подобна задача. Ще се опитам само да отбележа някои от качествата ѝ, които ми правеха най-силно впечатление по време на нашите срещи. Най-напред ще спомена за държавническата мъдрост и за далновидността на Индира Ганди, с които тя уверено ръководеше своята страна. Ще отбележа огромния ѝ опит и ерудиция. Нейната човечност и любов към обикновените хора.

Индира Ганди даде изключителен принос за всестранния възход на Индия. Тя работеше, за да изведе страната от невероятната бедност. Да укрепи нейната независимост и единство. Под нейно ръководство младата република провеждаше конструктивна политика, насочена към запазването на мира в Азия

и в света, за свободно развитие и равноправно международно сътрудничество. У нас Индира Ганди бе известна като достоен продължител на историческото дело на Джавахарлал Неру... Неоценима е и нейната заслуга за плодотворното сътрудничество и искрената дружба между България и Индия.

С Индира Ганди се срещах няколко пъти. Началото на тези срещи бе положено през октомври 1967 г. Това бе и първото посещение на ръководител на правителството на Република Индия у нас. Второто посещение бе през 1981 г. Аз направих три официални визити. Четвъртата бе през 1984 г. по повод погребението на Индира Ганди.

Никога не бих могъл да забравя, че по време на всички мои посещения в Индия ние бивахме заобиколени с изключително внимание, с топлота и гостоприемство. Навсякъде индийският народ, индийската общественост спонтанно изразяваха своето чувство на уважение. Нас ни посрещаха радушно, с открити сърца, като приятели. Трупаха се по улиците и радостно ни приветстваха, махайки с ръце. Масово се стичаха на устройваните митинги, тържества и събрания. Особено ме впечатляваше фактът, че винаги и навсякъде ни посрещаха с много цветя. На летищата, по улиците на градове и села, по работните площадки. Очевидно индийският народ обича цветята. Нещо, което е характерно и за нашия народ. А народи, които обичат цветята, които обичат да пеят и танцуват, са народи, които се борят и искат да живеят в мир. Да бъдат щастливи!...

Днес разбирам и още нещо. Индийският народ трудно можеше да се заблуди и излъже в своите симпатии или антипатии към „живата" власт. Индия почиташе Индира. Милионите обикновени хора ѝ бяха повярвали. Тя бе станала частица от тях, така както часът е част от деня...

Под напора на незабравимите спомени отново ще призная, че срещите и разговорите ми с Индира Ганди винаги оставяха у мен „аромата" на индийската земя. Иначе не можеше и да бъде. Давам си сметка, че всеки виден деец притежава качества, благодарение на които заема един или друг пост. Но Индира Ганди ме впечатляваше и със своеобразното средоточие на ред още важни за един ръководител качества. Тя не само уверено ръководеше своята огромна страна, чиито проблеми бяха неизброими. Тя бе събрала като спектър много от добродетелите на своята нация. Бе вградила в себе си частица от милионите. В нея наблюдателният психолог можеше да открие една малка човешка „вселена". Беше изключително скромна, но бе и горд човек. Сдържана, но умееше и да обича силно. Както бе всеотдайна към синовете си Санджай и Раджив, към

снахите си Манека и Соня. Към внуците си, които обичаше с цялото си сърце.

Никак не бе чудно, че нашите разговори засягаха широк кръг от проблеми. Тук бяха, разбира се, и проблемите на икономиката, и проблемите на културата, науката и образованието. А също и проблемите по грижите за децата, за тяхното отглеждане, възпитание и образование. Правеше ми впечатление, че към всички засегнати въпроси Индира Ганди подхождаше с нужната компетентност. Вече споменах, че тя бе сдържан човек. Не говореше много. Беше лаконична. Но много, много внимателно слушаше. И притежаваше рядкото качество да следи нишката на разговорите, без да пропуска да отговори на нито един от повдигнатите въпроси.

Спомням си как по различни поводи Индира Ганди умело използваше уроците на историята. С голямо познание черпеше и мъдрости от древността, с които бе така богата индийската култура. По този повод веднъж сподели, че такава „слабост" е била присъща и на дъщеря ми Людмила...

Бях чел преди време, че всеки човек като Луната има своя неосветена страна. За мен Индира Ганди, въпреки нашето приятелство, което не пропускаше сама да подчертае, си остана загадка. В едно обаче днес съм абсолютно уверен. Тя винаги се чувстваше длъжник на своя народ.

Няма да е никак преувеличено, ако споделя, че с Индира Ганди говорехме на един и същ език по основните проблеми на съвременността. С един и същ език говорехме по проблемите на мира и войната, на свободата и независимостта на народите. Затова, констатирайки пълно единомислие, в една от срещите ни дори се пошегувахме: С нищо няма да изненадаме света! Толкова сходни, толкова съвпадащи бяха нашите позиции по кардиналните въпроси на съвременността...

Не бих отминал факта, че по време на всички посещения – на Индира Ганди у нас и на моите в Индия – ние отделяхме изключително внимание на икономическото сътрудничество. Обяснимо е защо. И България, и Индия си бяха поставили амбициозни цели, за чието реализиране разполагаха с необходимия потенциал. Ние си давахме сметка, разбира се, че България е малка страна, а Индия – огромна. Но без да надценяваме нашите възможности, ние смятахме, че българо-индийското сътрудничество може да играе положителна роля в развитието на двете страни. Намерението ни да издигнем на нов етап икономическите отношения получи израз в създаването на междуправителствен орган за осигуряването на съответните проекти и средства за тяхното осъществяване. В резултат на това през 70-

те години се разработиха проекти за съвместно производство в Индия на редица български машини.

Индира Ганди бе дълбоко впечатлена от начина, по който България развива своето селско стопанство, от начина, по който бе превъзмогнала неговата изостаналост от миналото. При това развива го така, че националният доход продължава да расте. Бе заинтригувана. Заинтересува се как България е успяла да издигне равнището на своето селско стопанство за период само от едно десетилетие. Потърси и съвет. В състояние ли е България да окаже помощ на Индия за модернизиране на нейното селско стопанство. Ние откликнахме. Направихме това, което тогава бе по нашите възможности. По молба на индийското правителство изпратихме селскостопански специалисти. Създадоха се и кооперативни предприятия.

По няколко повода съм чувал да казват за видна личност, че била „човек-история“. Мисля, че в голяма степен това важи и за Индира Ганди. Защото тя не само ратуваше за един от найскъпоценните небесни дарове – свободата на индийския народ. Тя водеше истинска война, тя страдаше, за да го нахрани. Тя искаше във висша степен сънародниците й да не гладуват, за да се стремят към хармония. Към развиване и усъвършенстване на творческото начало у човека...

Така дойдохме и до извода, че трябва да създадем благоприятни условия за развитие на културното ни сътрудничество. Бяха подписани редица спогодби. Уредени бяха и изложби в двете страни. Особен интерес, спомням си, предизвика инициативата на Комитета за култура за отбелязване на приноса на големия хуманист и борец за мир Николай Рьорих.

След всяка среща с Индира Ганди откривахме нови възможности за разгръщане на взаимоотношенията между нашите две страни. Заложихме основите на плодотворна и перспективна дружба. А на дружбата са присъщи отношения на доверие и приятелство.

Такива отношения се установиха и между нас. И по време на официалните преговори, и по време на поверителните разговори на „четири очи“ ние споделяхме откровено нашите проблеми, трудностите си. Съветвахме се как да вървим напред, как да укрепваме двустранните си връзки. Вече споделих, че ние успявахме да намерим общ език по основните проблеми. Колкото и сложни и трудни да бяха за решаване. Макар и не особено словоохотлива, както вече споменах, от Индира Ганди винаги можеха да се чуят разумни мисли и предложения.

По този повод си спомням за случай, който разкрива не само високата степен на развитие на нашите отношения, а и на

взаимната откровеност и доверие, установили се помежду ни. При първата визита на Индира Ганди у нас още в самото начало на разговорите тя стриктно се придържаше към предварително определените, към предвидените за разглеждане въпроси. В съответствие с това в редица случаи вземаше връх протоколният подход. Забелязах и известна сдържаност... Въпреки това преговорите протичаха успешно. Бяха набелязани редица важни мерки, които по-сетне даваха сериозни резултати.

Аз бях доволен. Индира Ганди също не криеше своето удовлетворение. Така постепенно се създадоха условия за още по-голяма откритост. Беше ясно, че тепърва между нас ще се развиват още по-плодотворни отношения. Отношения на приятелство и сътрудничество между двете страни. И двамата бяхме заредени с такава амбиция.

Това скоро се почувства. Още при втората официална среща строгата официалност отстъпи място на сърдечния, на дружеския тон. „Ледовете" бяха се стопили. Един детайл. Между две наши поредни срещи до мен достигна информация, че Индира Ганди е проявила интерес дали не може да се ускори моето посещение в Индия. Явно тя е имала предвид някакъв важен проблем. И наистина по време на последвалото мое посещение тя го постави. Отнасяше се за това, че в индийското ръководство се водели разговори как по-нататък да се повиши ролята на Индия в международния живот.

Индия действително играеше положителна роля в трудната борба за окончателно ликвидиране на колониализма и неоколониализма, за запазване на световния мир. За развитие на плодотворното сътрудничество между народите. Във връзка с това стоял въпросът за отношението на Индия към Движението на необвързаните страни и Социалистическия интернационал. Индира Ганди размишляваше: Къде да се постави ударението – върху евентуалното членство на партията Индийски национален конгрес в Социалистическия интернационал или върху участието на Индия в Движението на необвързаните страни. „Вярно е, каза тя, че тези две неща взаимно не се изключват. Но така или иначе ние трябва да определим главната насока, в която да съсредоточим усилията си. Без да се подценява другата насока..." Тя се спря и на предимствата, и на недостатъците на всяка една от тези две насоки.

Явно Индира Ганди се интересуваше от моето мнение. Взех отношение към повдигнатия въпрос. Подчертах преди всичко, че това е въпрос, който засяга пряко Индия. Че аз изказвам само свое, собствено мнение. Споделих и някои свои разсъждения за предимствата, които би имало евентуалното засилване

на ролята на Индия в Движението на необвързаните страни. Спрях се накратко и на тогавашното международно положение. „Не подценявам в никакъв случай, изтъкнах аз, и участието в Социалистическия интернационал. Струва ми се, че ако изведете тази насока във вашата дейност като приоритетна, възможно е да се превърнете в девета дупка на кавала.“

Индира Ганди ме слушаше внимателно. Струва ми се, и одобрително. Нейното мнение явно съвпадаше с развитите от мен мисли. Но някак внезапно тя ме запита: А какво значи „девета дупка на кавала“? Сред придружаващите ме български колеги настъпи весело оживление. Това отначало озадачи Индира Ганди, след това се пренесе и сред индийските участници. Трябваше да обяснявам: първо – какво е кавал, второ – какъв смисъл влагаме ние, българите, в израза „девета дупка на кавала“... От мнението, което застъпих по същността на въпроса, бе видимо доволна. А вметнатата чисто българска мъдрост остави своите трайни следи. В следващата ни среща тя отново намери повод да спомене нещо за „кавала и деветата му дупка“. С което атмосферата стана още по-ведра и непринудена.

Известно е, но ще повторя, че Индия по времето на Индира Ганди изигра голяма роля в Движението на необвързаните страни. Известен период от време тя беше негов председател. Тогава Движението разви плодотворна дейност, насочена към мир и разбирателство. Към предприемане на реални стъпки за развитие на икономиката. Към преодоляване на изостаналостта на необвързаните страни.

Същата среща остана в паметта ми и с още един разговор. Разговор, който можеше да се води между ръководители, чиито отношения са пропити с доверие и искреност. Става дума за споменатата от Индира Ганди тревога за състоянието на редица държавни органи, включително и това, че в правителството на Индия имало немалко корумпирани хора. „Тези хора, сподели тя, създават големи трудности. Можете ли да си представите какво означава това за една огромна страна, в която и без това се шири бедността...“ Слушах внимателно. Изразената тревога действително ме впечатли. В същото време чувствах и разбирах, че пред мен е човек, решил да изведе Индия от тресавището. Да освободи администрацията и управлението от корумпираните „дейци“. Вярвах, че Индира Ганди ще успее. Уви! Изпревариха я! Тя бе премахната навярно от тези, от които искаше да освободи страната си.

Истинско удоволствие бе за мен, когато имах възможност за се срещам, да работя заедно с Индира Ганди. В „зъбчатото колело“ на нашето приятелство, на съвместната ни работа ние

влагахме не само своята учтивост. Ние взаимно се уважавахме. Помагахме си – кой с каквото може. Вероятно като държавници сме допускали и грешки. Но бяхме искрени и почтени в общия път...

Навярно и поради това по време на посещението ми в Индия през 1976 г., което бе по покана на президента Абид Ахмед, аз заявих: „Ако един ден ме снемат от поста, който заемам, или ме пенсионират, ще дойда тук като турист за по-дълго време и тогава ще опозная по-добре вашата страна."

Някои неща от това мое сантиментално признание се сбъднаха. Макар и не в буквалния си вид. Но главното в него остана неосъществено. Не можах да посетя Индия като турист. Това, разбира се, в никаква степен не накърнява интереса ми към тази огромна и загадъчна страна. Към нейната история и култура. Към нейните проблеми и развитие.

А с Индия бе свързана и моята дъщеря Людмила. Тя обичаше, изучаваше и познаваше добре древната индийска култура. И нейната дъщеря, моята внучка Жени, избра тема за доктората си по Индия и посети няколко пъти страната, за да задълбочи своите проучвания. След като аз се оттеглих от политиката, Жени беше изгонена от научното звено, където работеше. Сега е заета с друга дейност, но успя да завърши доктората си. Тъй като в България няма специалисти по нейната област, тя вероятно ще трябва да отиде или в Англия, или в Русия, а най-добре може би в самата Индия, за да защити своя научен труд.

В един древноиндийски афоризъм се твърди, че колкото повече привързаност човек създава в своето сърце, толкова по-силна е скръбта му. Нека и поради това ми бъде простено, ако придирчивият читател открие, че някъде съм прекалил. Не бих се укорил!

Така виждат очите на приятелството!...

НОВОТО ИСТОРИЧЕСКО СЪДЪРЖАНИЕ ИСКА СВОЕТО

На някого може би ще се стори банално, но аз, както е прието в такива случаи да се каже, не ще се уморя да се връщам към проблема за новото историческо съдържание. Поставих го още в главата за предизвикателствата. Неведнъж го засягах и в следващия раздел. Докосвах се до него и в досегашното си изложение, свързано с темата за България и света.

През целия си живот на политик съм се опитвал да преодолея логиката на думите, „самодоволството“ на абстракциите, за да се добера до процесите на реалния живот. И вътре в страната ни, и в международните отношения. С тази цел на разни места в спомените си се връщам понякога към един и същ въпрос. Искам да покажа, доколкото е по силите ми, естественото, мъдрото, красивото в живота. Неговата висша вътрешна логика.

Аз работя върху мемоарите си вече няколко години. През това време в света настъпиха нови дълбоки и всеобхватни промени, засягащи какво ли не от нашата винаги неочаквана съвременност. Промени, изтикали на повърхността нови процеси и явления. Включително и в областта на международната политика и отношенията между различните държави.

Това е единият факт, който ме застави да се върна отново към новото историческо съдържание. Ала не този факт е главното. Аналогичен развой се наблюдава на всеки етап от историята. С такъв развой тя никога не може да ни изненада. Когато се е опитвала да прави това, винаги на някого е идвала на ум дълбоката мъдрост, че всяко ново е добре забравено старо. Главното, според мен, е в обобщението на изводите, които произтичат от множеството единични процеси и явления. А когато се прави задълбочено обобщение, нерядко се откриват по-далечни хоризонти. Така или иначе, и тук новото историческо съдържание се оказа своеобразна ключова формула. От позициите на тази формула е възможно да се даде смислен отговор на ред големи и малки проблеми, занимаващи съвременни политици и политолози.

Така достигнах до обобщение, чиято същност може да се изрази по следния начин: самото ново историческо съдържание е в процес на развитие, поставящо принципно нови проблеми пред сегашния свят и по-специално пред съвременните развити страни, пред цитаделите на „стария“ и на „новия“ капитализъм, включително и пред така наречените посткомунистически държави. Обобщение наглед просто и от само себе си разбиращо се. Та какво не се развива?! Но нещата са доста по-сложни.

Ще се върна малко назад. Още в 70-те години, когато всъщност се очертаха контурите на това съдържание, в западните страни то беше не само до голяма степен осъзнато, но и бе осъществена в редица направления линия на реформи. На Запад се развиха респектиращи интеграционни процеси в производството, във финансите и банковите операции, в пазара, в управлението. Разви се така наречената демократизация на

собствеността: участие на работниците и служащите в собст-веността на фирмите (в САЩ около 42 милиона души бяха собственици на акции през средата на 80-те години); различни форми на самоуправление; стимулиране на инициативността на работниците. При разпределението на печалбите корпо-р ашите в САЩ бяха накарани да отделят пряко или по косвен начин все повече средства за държавата. Широко разпростра-нение получиха нови начини и форми за самореализация на човека, на взаимопомощ, за подпомагане на болни и стари хо-ра, за развитие на физическите и духовните способности на личността, за борба с пороците на алкохола, тютюнопушене-то, наркотиците и други подобни.

Ралният проблем в случая, разбира се, не бе в това, че за-падното общество стихийно бе тръгнало по социалистически път, че в него се извършваха трансплантации на социалисти-чески форми. Нито един от посочените процеси не трябва да се идеализира, имайки предвид „икономическия" контекст, в който те се развиваха. Но тогава като цяло западният управленски елит си даде сметка за необходимостта от реформи особено в социалната сфера, а те наложиха промени в икономическите отношения и механизми.

По онова време действаше още един фактор, за който обикновено се мълчи от критиците на т.нар. тоталитаризъм. Това беше самият факт на съществуване на социалистическа-та общност, която независимо от грешките и извращенията достигна до значителни, а защо да не кажем – в някои отно-шения и до завидни висоти в социално-икономическо отноше-ние, демонстрирайки ред неоспорими предимства. С този факт западните страни не само се съобразяваха. Те се стремяха да елиминират неговото въздействие върху своите народи, оси-гурявайки им значителни социални придобивки. Това бе една от причините, макар и не определяща, да бъдат отстъпчиви повече, отколкото бе възможно в традиционните рамки на съ-ществуващата система.

В началото на 80-те години Западът успя убедително да наложи своето превъзходство в икономическо и научно-техни-ческо отношение, което имаше определящо значение. Това се рекламираше шумно и не без основание. Западното общество, за разлика от социалистическата общност, независимо от при-същите му вътрешни противоречия даде простор, за да се про-яви и утвърди новото историческо съдържание. Което означа-ваше, че капитализмът не беше изчерпал възможностите на своя потенциал, че той се трансформираше и все още играеше прогресивна роля. Ала същото това съдържание не стоеше на едно място. То тепърва щеше да се развива. Отнася се за съ-

държание, което се роди в утробата на капитализма, но вероятно щеше да влезе в противоречие с него като обществен строй.

Струва ми се, че новото историческо съдържание е общочовешки феномен, един локомотив на историята, който се сблъска с ограничените рамки на социалните системи през 70-те и 80-те години. Това се почувства осезателно в края на 80-те и началото на 90-те години.

Въпреки гръмогласните уверения, че западните страни вървят ускорено напред, давайки простор на икономическия растеж, на демократичните права и свободи, на интересите и мотивацията на индивида, Западът се оказа неподготвен за следващата промяна, наложена от сегашния „локомотив" на историята. Да се отприщи напълно прогресът в новото историческо съдържание, означаваше промяна в същността и принципите на самата система. Така се зародиха и постепенно се оформят няколко определящи противорчия.

От една страна, това е противоречието, свързано с необходимостта от по-нататъшно разгръщане на т.нар. демократизация (социализация) на собствеността и на произтичащите от това качествено нови процеси в начина на разпределение на благата и съобразяването с интересите на индивидите. Нещо, което се сблъсква със съществуващия начин на упражняване на собствеността и задоволяване на потребностите на огромното мнозинство от хората. Възникващите тук противоречия се проявяват в различни форми. Расте например безработицата и като че ли никой не може да посочи разумен изход. Рецесия, рецесия, рецесия... Спомням си, че още преди около десет години един известен западен политолог остроумно отбеляза: когато рецесията е на ваш гръб, тя внезапно се превръща от „рецесия" в „депресия". Към това той беше добавил, че в такива ситуации хората са засегнати болезнено и че винаги най-зле бива ударен дребният човек. И още: че като продължаваме да говорим постоянно за рецесия или депресия, се прикрива онова, което действително става, че насочваме вниманието си върху признаците, а не върху причините.

Факт е, че подобни констатации, дори още по-фрапантни, се правят и сега. Пак по признание на видни западни специалисти и политолози... В случая е от значение, че новото историческо съдържание като че ли не може повече да расте в пелените на строя, който го роди. То се сблъсква с ограничени рамки, очертаващи границите не на един или друг етап в развитието на една система, а на самата система. И изходът е един: да се излезе от рамките на тази система.

Разбирам добре, че този анализ напомня за класическите

разсъждения на Маркс, доказващи необходимостта и неизбежността на залеза на капиталистическата обществена система. Сега за много хора учението на Маркс не е актуално, но на мен ми се струва, че този велик мислител все още може да научи човечеството на много неща. Не в Маркс е вината, че „реалният социализъм" завърши така безславно дните си. Маркс е един от неколцината мислители в историята на нашата цивилизация, които ще останат завинаги в паметта на хората.

Второто определящо противоречие е свързано с историческата необходимост от засилване на интеграционните процеси и наличието на явления, обективно противодействащи на тази необходимост. Аз вече се спрях частично на това противоречие. Ще добавя, че още сега сме свидетели например на драматични събития, родени от етнически конфликти. Убеден съм, че ние сме само в началото на една голяма драма, която ще има глобални измерения. Тук е и дълбоката колизия между създадените вече общности от държави и онези страни от Европа и Азия, които имат настройката да се интегрират в тях. И тъй като този стремеж по признание на западни политици обективно не може да се реализира поне в близките години, могат да се очакват не по-малко драматични събития.

И третото определящо противоречие се отнася до опита да се уеднакви неуеднаквяемото. Имам предвид стремежа, прерастващ вече в реални усилия, да се пренася сегашният западен модел на т.нар. демокрация и пазарно стопанство в източноевропейски и азиатски страни. С други думи, да се трансплантират чуждородни тела във вековно формирали се устойчиви социални организми. Целта? Целта очевидно е да се универсализира един начин на управление и функциониране, един начин на живот, една ценностна система, присъща на един регион с неговите исторически особености, в целия или почти в целия свят, като по този начин се осигури световното господство на една свръхсила, която ще „има" правото да налага своя модел, ако трябва и със сила. Оставям настрана тези намерения...

Имайки предвид новото историческо съдържание, убеден съм, че подобен опит е не просто празна илюзия, а фактор с непредвидими последици, които ще дестабилизират цели региони. Сега на Запад, а и у нас някои иронично говорят за това, че било възможно бивши социалистически страни да се превърнат в „азиатски" департаменти. Какво късогледство! Би трябвало да се знае, че такива „департаменти" вече съществуват в лицето на редица малки азиатски държави, които изумиха света с икономическия си прогрес, че тези „департаменти" не пренасят механично западния модел, а най-внимателно отчитат, запазват и утвърждават своята самобитност, своите традиции

и историческо своеобразие, своя „азиатски“ начин на производство, за който говореше още Маркс, макар и казаното да се отнася за миналото.

Всеки опит насила да се прилага западният модел във всички европейски страни също ще води до драматични събития. Случайно ли е, че в някои бивши социалистически страни довчерашните комунисти се връщат на власт? Наивно е да се обясняват тези неща с измислените връзки на комунистите с държавна сигурност и т.н. В тези страни западният модел просто не работи. Несъмнено той е добър, дори много добър, но съответства на определени исторически и национални условия.

Така е и у нас. Сегашните боричкания. Сегашната безпътица в политическата област. Сегашните вопли за демокрация, която всъщност е псевдодемокрация. Всички те имат своите дълбоки корени в безперспективния опит да се насажда и у нас модел, който не съответства нито на историята ни, нито на сегашната специфика на българските условия.

Аз се спрях на три определящи противоречия. При това без претенции за изчерпателност. Но, струва ми се, че казаното е достатъчно, за да се направи един генерален извод: новото историческо съдържание започва да влиза в конфликт със съществуващата западна система, вследствие на което и страните, принадлежащи към тази система, и останалият свят все повече изпадат в глобална криза – криза икономическа, криза политическа, криза етническа, криза духовна.

Струва си да се анализират специално кризисните процеси в самите капиталистически страни. Във водещите от тях са налице сериозни сътресения на политическата сцена. Отиват си цели политически формации и партии с голяма история. Отиват си утвърдени политически лидери. И тук положението е сякаш извън контрола. Не е ли всичко това най-голямото предизвикателство пред сегашното западно общество в петстотингодишната история на капитализма?

И тук аз не правя откритие. За криза и за глобален безпорядък в навечерието на XXI век говорят най-изтъкнати западни специалисти, политици и политолози. Няма област, която да се изключва от полето на тази криза и този безпорядък. За криза и безпорядък се говори и в геополитически аспект, и в аспекта на регионалните евразийски конфликти, и в премахването на оръжията за масово унищожаване, и в задълбочаването на процеса, който щял да подкопае универсалния стремеж към демокрация в посткомунистическия свят, и в противоречията между Севера и Юга, и във вероятността да се изгради коалиция на по-бедните държави – може би начело с Китай –

срещу по-богатите. Светът можел да бъде оприличен по-скоро на самолет, чиято скорост непрекъснато нараства, без да е определено мястото, на което ще кацне. Доста образно, макар и не съвсем точно.

Оттук загрижеността, че глобалната промяна, на която сме свидетели, е извън контрол. Оттук опасността, че световната политика би могла просто да се изпусне от контрол. И всичко това се твърди от хора, които са дълбоко убедени антикомунисти и проводници на сегашния западен модел.

Така новото историческо съдържание отново напомня за себе си, но сега вече с „претенции" от друг характер, поставяйки под съмнение самата капиталистическа система и нейната способност да се справи с предизвикателствата на историята. Предизвикателство към капитализма бе още марксизмът през средата и втората половина на миналия век, но повече в идеен план, в отделни опити за революционни промени, които не можеха да успеят, защото се раждаха недоносчета.

С развитието на новото историческо съдържание все повече се създават материалните и духовните предпоставки за преминаване към ново обществено устройство. Трите определящи противоречия, на които вече се спрях, показват че съвременното западно общество все повече се приближава към критичната точка на своето съществуване. Откритото признание на един Збигнев Бжежински, че светът е извън контрол, че е налице глобален безпорядък в навечерието на XXI век, ни натрапва именно такива изводи. Ако до рухването на социалистическата общност същият този Бжежински търсеше причините за кризите и безпорядъка в измисления и от него тоталитаризъм, сега той проявява явна безпомощност да се ориентира в проблемите и да разкрие реалния изход за оцеляване на човечеството. Толкова е безпомощен, че дори се съмнява във възможностите на САЩ. И той, и други негови събратя по идеи и перо, а и реномирани политици – действащи или в оставка – продължават не само да се разграничават, но и да отричат Маркс. И въпреки това в техните анализи и обобщения, в техния начин на мислене и на поведение, в техните опити да търсят корените на злото, така или иначе, се върви по Маркс. Маркс и сега не дава покой на критиците на социализма.

Това е неизбежно. Новото историческо съдържание, което ускорено се развива, е естествената среда и опора, върху която израства продължението на Марксовите идеи. Бъдещето на новото историческо съдържание ще донесе истинския триумф на марксизма, който – преодолял предишните си грешки и изврашения – ще се превърне в могъща материална сила.

Това, че редица определящи аспекти на сегашната социално-икономическа система, присъща на Запада, се сблъскват с трудно разрешими проблеми, е историческа реалност, чиято значимост и последици тепърва ще се проявяват. Не по-малко важен е фактът, че самото западно общество се приближава към критичната степен на материална, социална и нравствена зрелост, изискваща обществено устройство, адекватно на много от принципите, провъзгласени в марксистката доктрина. Наред с другото това свидетелства колко прозорливи са били основоположниците на тази доктрина, които предвиждаха, че техният идеал може да се осъществи в една или друга форма в страни или региони с висока степен на развитие на обществото като цяло и на неговите съставки.

Като се започне от революциите през 1848 г., те неедиократно се коригираха за това, дали е ударил „часът" на промяната. В далечната 1894 г. Енгелс за пореден път предупреди, че този „час" още не е настъпил. Впрочем никой от марксистите тогава не се занимаваше с този проблем. След смъртта на Енгелс историята поднесе какви ли не парадокси. Неведнъж се създаваха остро критични ситуации, изходът от които като че ли бе радикалната социална промяна. Пак същата тази история се самоопровергаваше, защото в крайна сметка се раждаха недоносчета, а не общества, годни за социалистически преобразования. Това е съвсем естествено – и историята се движи напред чрез проби и грешки, чрез подеми и спадове.

В наше време много са аргументите, които свидетелстват, че такава степен на зрелост се реализира в развитите западни страни. Наистина историята може отново да ни поднесе поредния парадокс, ако не се отчитат реалистично съвременните историко-политически и социално-духовни дадености. Ако не се вземе предвид и състоянието на т.нар. субективен фактор. Днешният обществен строй във всички или почти във всички западни страни притежава немалко механизми за саморегулиране. Не са ли това обаче механизми, които могат в най-добрия случай да отсрочат, но не и да отлагат до безкрайност трансформирането на съществуващия обществен строй в нов по-висок тип обществено устройство, което все повече ще възприема социалистически принципи на функциониране?

Някога марксистите, според мене, прибързано и без нужната конкретно-историческа аргументация залагаха на това, че социализмът ще „дойде" от Изтока. Имаше се предвид главно Русия. Нещо повече. Това се възприемаше едва ли не като „генетично" заложено във всемирната история. Сега изводът, че социализмът постепенно ще се налага в различни форми, започвайки от Запада, има своите солидни социално-икономичес-

ки и духовни основания. Ако трябва да се говори за ирония, най-голямата ирония е, че страните, които след 1917 г. нямаха по-голям враг от социализма, установен в различни държави, в наше време сами започват да се трансформират по еволюционен път в своя антипод. Може би за историята една социалистическа Америка ще е по-приемлива и естествена от една социалистическа Русия.

От всичко това могат да се направят ред изводи от теоретичен и практически характер. Много от тях ще бъдат недостатъчно пълно доказани, а други – дискусионни. Но все едно, те не могат да се заобикалят. Историята например така се разпореди, че се потвърждава още едно предположение, фомулирано от класиците на марксизма така: социализмът ще победи първоначално не в една отделно взета страна, а едновременно в най-развитите в материално и духовно отношение капиталистически държави. Не сме ли свидетели днес на подобни ситуации? Материалните и духовните предпоставки, изискващи социалистическо устройство, са налице и в развитите капиталистически страни в Европа, и в САЩ, и в част от страните в Азия.

Аз искам да бъда реалист. Социализмът може би ще претърпи не поредния, а окончателния си провал, ако той се възприема и развива във вида, отхвърлен през последните години в страните от бившата социалистическа общност. Ще отида понататък – ако той, социализмът, се схваща буквално в онзи му модел, който описваха неговите автори примерно в „Принципи на комунизма" или в „Комунистическия манифест". Както е прието в такива случаи да се казва, сега времената са други. Други са условията – материални и духовни. Днешният човек разполага със средства за производство и духовно общуване, каквито Маркс и Енгелс не са си представяли. Самата история изведе нов тип социални закони и норми на човешкото общежитие. Форми, които по-рано бяха синоним на изостаналост, днес се превръщат в движеща сила, а някои от тях и в мотор на прогреса.

Светът е толкова пъстър и многообразен, че ръководна нишка за неговия анализ става способността да се възприемат като равнопоставени атрибутите на предишни антагонизми. Във връзка с това социализмът се обогатява и видоизменя, превръща се в обединяваща идея, елиминира взаимни противопоставяния, а навярно ще направи безпредметни и много от сегашните социално-политически формирования, ще установи принципно нови начини за изява на интересите на хората и т.н.

Когато говорим за всичко това, по-специално за еволюционния път на развитие, имам предвид не някакви неопределени

бъдещи реалности, а днешни факти и преобразования, някои от които вече се налагат в развитите западни страни. Те дотолкова са станали част от ежедневието на милионите хора, че се възприемат като нещо от само себе си разбиращо се за капиталистическата система. Съответно на това и ръководните елити гледат на тях като на резултат от поредната реформа в системата на съществуващия обществен строй. При тези условия е безпредметен въпросът социална революция ли е всичко това или не. Едно е безспорно – това е дълбока социална промяна, чиито далечни корени са във вековните идеали за справедливо, тоест социалистическо преобразуване на обществото.

Ще се осъзнае ли тази промяна в този ѝ вид като социалистическа от днешните политически сили в западните страни е проблем. Настъплението на десните сили в последно време в ред страни е един симптом, че извършващите се промени са още в началния си стадий и всяка тяхна изява – „инстинктивно" или не – среща реакцията на определени политически кръгове и социални сили.

На сегашния етап е все още трудно да се идентифицират движещите сили на промяната, за която става дума. И в това отношение редица „класически" постановки доста отдавна са загубили силата си. Каква е социалната конфигурация на съвременното западно общество – ето един проблем, който още не е получил задоволителен отговор. Това, че днес пролетариатът на XIX век вече е загубил много от атрибутите си, присъщи му в миналото, не е тема, която представлява интерес. Той, пролетариатът, просто не съществува. Същото се отнася и за буржоазията като класа в онзи ѝ вид, който познаваме например от „Жерминал" на Емил Зола. Съвременната господстваща класа в западното общество претърпя дълбоки трансформации.

Аз съм склонен да възприема тезата на онези западни политолози, които смятат, че факторът „собственост" постепенно загубва предишното си уникално значение и се замества отчасти от нов тип обществени отношения, които в миналото играеха сравнително незначителна роля. В съвременното общество все по-определено се откроява мястото на научно-техническата интелигенция, макар че това вече не е, строго погледнато, обществената сила, която само преди 20–30 години се свързваше с научно-техническия прогрес. Днес тя е нещо повече. Все повече на преден план излизат и т.нар. разпределителни отношения. Съществено се модифицира категорията демокрация. Та нали днес последиците от тази демокрация в развитите страни, а и не само в тях създават толкова остри проблеми, че се поставя под съмнение нейната съвместимост с хуманните

принципи, които трябва да доминират в едно цивилизовано общество?

Прогресът – днешен и утрешен – носи и ще носи на човечеството изумителни постижения, които и най-гениалните умове в миналото не са могли да си представят. И всичко това – в полза на човека и изобщо на човечеството. Но тъкмо този интерес още сега започва да разкрива наличието на тресавище от проблеми, чието преодоляване ще бъде навярно една от основните насоки на съвременната наука. Ще успее ли човекът да направи такава исполинска крачка в своето развитие? Това е един от фундаменталните проблеми на новото историческо съдържание.

Същността на въпроса е в така нареченото информационно общество. Аз не съм специалист и няма да се спирам на произтичащите проблеми. Абстрахирам се и от терминологичната страна на въпроса. Доколко е правомерно например да се говори за информационно общество. Но искам да се спра на същността на онова ново явление, което се свързва със съвременната информационна епоха, което по-специално свързва в единно цяло в планетарен мащаб информационните мрежи. Прогнозира се, че преходът към такъв тип мрежи ще доведе до грандиозни промени. Специалистите чертаят перспективи за огромен скок във всички сфери – в общуването между хората, в междуличностните, междунационалните и международните отношения, в начина на живот, в демократичното устройство на обществото.

Тук аз ще посоча само един пример, взет от литературата. Става дума за глобалните измерения и последици на настъпващата революционна промяна, която поставя пред хората нови проблеми. Преди всичко ще спомена широко коментирания факт, че още през 1957 г. в САЩ служещите и работниците в сектора на услугите са били повече от индустриалните работници. Нещо, което показва, че приближава краят на една цивилизация и се заражда нов тип цивилизация.

Представляват интерес данните, изнесени от Дж.Рифкин, президент на Фондацията за изследване на икономическите тенденции във Вашингтон. Според него днес заетите пряко в производството работници са само 17 процента, а през 2025 година те ще представляват само 2 процента от световната работна сила. Разчиташе се, че освободените работници ще бъдат настанени в сферата на услугите, ала се оказа, че и в тази сфера стана същото. Тоест новите технологии изместват хората. При такъв огромен брой безработни ще намалява покупателната способност. И то в условия, когато рязко се увеличава производи-

телността. Дж.Рифкин смята, че това е „ахилесовата пета" на информационния век. Той смята, че в бъдеще това ще има смъртоносен ефект поради спада в покупателната способност.

Пак според Рифкин въпросът за съдбата на стотиците милиони безработни ще става ключов. Единствената област, към която тези хора биха могли да бъдат насочени, е възпитанието и социалните грижи, в която област компютрите са безсилни. Другият изход е да бъдат вкарани повечето от тях в затворите. Доколкото в подобна ситуация ни очакват повече престъпления и повече насилие.

Изходът, разбира се, е и евентуалното намаляване на работния ден. Такава тенденция вече си пробива път в редица сфери. Но нали и този процес не може да бъде безкраен! Все някаква граница ще трябва да съществува. Другото би означавало абсолютен паразитизъм, което противоречи на смисъла на човешкото съществуване.

Ето, както се вижда, новото историческо съдържание в това отношение поставя пред съвременното човечество глобални проблеми...

Спрях се само на част от съвременните дадености в западните страни, за да разкрия някои аспекти на изходната си теза – да, социализмът като исторически неизбежна фаза в човешкото развитие по всяка вероятност ще се развие в нови форми и механизми в тези страни, но това, както показва сегашната еволюция, ще бъде сложен и противоречив процес.

И още един натрапващ се извод. В миналото ние изповядвахме философията за непримиримостта на двете обществени системи – капитализъм и социализъм. По-конкретно, че в „недрата" на капитализма не е възможно да се зараждат елементи на социализма. От дистанцията на времето виждаме, че това е била несъстоятелна теза дори за миналото.

Що се отнася до съвременността, сегашният ход на нещата трудно може да се подведе под определена социално-политическа характеристика в познатите ни понятия и категории. В днешните процеси се преплитат и в края на краищата се сливат характеристики от различно естество. Нещо, което коренно променя същността на самата обществена еволюция. Все повече става безсмислен въпросът, кое от извършващото се в западните страни, съответстващо на интересите на милионите хора, е капитализъм и кое – социализъм. Така наречената класова оценка ще запази своята валидност още не-малко време, но и тя постепенно ще се обезличава, или по-точно ще се трансформира в оценка с нови принципи и съдържание.

Ще се спра накратко на още един важен въпрос. Става дума за антикомунизма, зародил се по същество още по времето на появата на научния социализъм, развихрил се с огромна сила през периода на студената война и продължаващ да бъде безжалостно експлоатиран и в наши дни. Като идеология и практика, противостоящи на социализма, това е нещо естествено. По времето, когато светът бе разделен на два остро антагонистични лагера, логично беше и единият, и другият модел да притежават своя идеологическа обосновка.

Не трябва да се пропуска, че антикомунизмът се изроди в една безумна идеологическа интерпретация, в която всичко, отнасящо се до социализма и неговите прицици, се изопачаваше и представяше в невярна светлина. Какво ли не се приписваше на социализма! За съжаление и сега много от хората, несъгласни със социализма, продължават да изповядват такива разбирания. Не се вижда и отчита по-конкретно, че бесният антикомунизъм от близкото минало бе един от най-важните фактори, които способстваха за разгарянето на студената война и за насаждането на омраза, каквато човечеството не познава. На тази идеологическа доктрина и практика се противопоставяше не по-малко враждебна и съдържаща куп абсурди идеология от страна на най-ревностните привърженици на марксизма. В резултат на това взаимното противопоставяне се изостряше и едва не доведе света до катастрофа.

Спрях се на този въпрос, защото очертаващата се в наше време перспектива за тансформиране на западното общество в общество от социалистически тип поставя по нов начин въпроса и за т.нар. конвергенция в областта на идеологията. Явно е, че антикомунизмът в неговия „пещерен" вид няма бъдеще. С това ще загубят сила и много от досегашните заклинания по адрес на бившите социалистически страни. Но и това е въпрос на бъдещето.

В тази обстановка едва ли ще се намери рационало мислещ човек, който да се ангажира с еднозначно определена прогноза за близкото бъдеще на страните от бившата социалистическа система. Бих казал – за тяхното развитие през следващите няколко десетки години. Архитектите на сегашния модел са убедени, че утрешният ден на тези страни трябва да бъде моделът на западното общество. Аз бих искал да направя уговорката, че самото западно общество постепенно ще се трансформира в общество от нов исторически тип. А това ще бъде свързано с решаването на кардинални исторически проблеми. Никоя страна не може да се развива напред, ако не извърви своя исторически път. От историята е известно, че нито един народ не е

успял да надхитри логиката на историческото развитие и на човешката цивилизация. За да просперира, той трябва в някаква форма да повтори опита на страните, които са отишли напред в своето развитие.

Такъв извод важи и за нашето развитие. Неговото подценяване в миналото ни причини немалко трудности. Това беше една от догмите, които тегнеха на всички социалистически страни. Да, за да стигнем изходната точка на социалистическото обновление, ние просто трябва да извървим определен път. Това не означава, разбира се, да повторим изминатия от капитализма път с неговите катаклизми и противоречия. Главното е да се „повторят" във възможно най-краткия исторически срок онези постижения на човешката цивилизация, изведени като общочовешки опит, които съвременният свят разви и без които е немислим прогресът. Всичко друго би било илюзия, чиято цена ни е добре известна.

В практически аспект задачата над задачите е тези страни да осъществяват в новите условия съвременното историческо съдържание на света. Поне засега това съдържание е развито в много голяма степен в напредналите страни. За да се постигне такова именно развитие, пътят на бившите социалистически страни преминава не през реставрацията на капиталистическото минало, а през „усвояването" на онова ценно и положително от Запада, което постепенно ще води човечеството към осъществяването на вековния идеал – социализма.

Ако трябва да се направи кратко обобщение, би могло да се каже: както навремето, през XIX век, развитият в икономическо, социално-политическо и духовно отношение Запад роди научния социализъм, сега пак този Запад, чието развитие го извежда на качествено нова степен в еволюцията на човешката цивилизация, формира в своята утроба материални предпоставки, обществени отношения, форми и механизми, характеризиращи социалистическия тип обществено устройство. Докъде ще стигне този процес, това никой не може да прогнозира точно. В случая от значение е фактът, че подобен процес се извършва в развитите западни страни.

Но пак повтарям – с прогнозите, откъснати от живота, които бяха „ахилесовата пета" на стария социализъм, не трябва да се прекалява. Вечен е стремежът на хората към по-разумен, по-щастлив, по-справедлив живот. И те ще намерят пътищата към такъв живот. Как ще ги наречем, в каква схема ще се опитаме да ги набутаме – това не е чак толкова важно.

ЧАСТ ПЕТА

ЗАЩО НЯКОИ СЕ СТРАХУВАТ ДА СЕ ПОГЛЕДНЕМ...

Няма да скрия от теб, уважаеми читателю, че пристъпвам към тази последна част от моите мемоари с обясним оптимизъм, но и с невесели размисли. Бих искал да почерпя оптимизъм, възстановявайки съхраненото в паметта ми за форума, който трябваше да изрази логиката на революционното обновление на България. За пленума на ЦК на БКП от 10 ноември 1989 г., наречен по-късно „Ноемврийски". А раздвоението и горчивината ме обгръщат веднага, когато обърна поглед към съдебния процес, организиран срещу мен, станал известен като „Дело № 1". Възмущение изпълва душата ми, когато се опитвам да приведа в порядък размислите си за всичко онова, което сполетя страната ни след 10 ноември 1989 г., обобщавайки го като глобална дълбока криза, каквато малко страни в света са преживявали.

Ще се опитам да покажа „лицето" на истината за всичко това. Истина, която различни заинтересовани люде, включително прословутите „бащи на демокрацията", месеци и години наред много усърдно натикват вдън земя. Искат да я погребат. Но тя, истината, все по-често намира „пролуки". Излиза на бял свят. И крещи дори с мълчанието си.

Не мога да остана равнодушен към съзнателните заблуди, към посятите сред народа лицемерни лъжи и клевети, изприказвани и изписани за случилото се на 10 ноември 1989 г. За Дело № 1. За всеобхватната криза, запратила България и народа ни на дъното на живота.

Вярно е, че за историята времето, изминало от тези драматични събития, е кратко, твърде кратко. Въпреки това то е така наситено с факти, явления и непредвидими обрати, че позволява да се направят сериозни обобщения и изводи не само за досегашното, но и за по-нататъшното развитие на страната ни.

Не мога да не започна с дирижираната бясна кампания след 10 ноември, целяща да се докаже, че много години в България е съществувала династия, управлявала безотговорно, стремейки се да се обогатява, да върши всичко, което е позволено и което не е позволено. Свидетели бяхме на нещо невиждано и нечувано. Името Живков стана нарицателно. Някои „вдъхно-

вени“ политици и политолози дори въведоха нов „изъм“ – живковизъм. Но де да беше само това! Подобни жалки факти и недомислия съвсем не са рядкост в историята. Особено в българската. Та нали трудно може да се намери български политик, който да не е бил в една или друга степен белязан с негативни или обидни епитети. Но при мен „акселерацията“ бе съзнателно форсирана и нещата станаха много по-драстични, по-примитивни и груби...

Не мина много време след 10 ноември, време, изпълнено с недомислия и хули по мой адрес, и последва арест, следствие, процес... Медиите гърмяха. Преиначаваше се драстично и напълно съзнателно цялата истина и за моята оставка, и за пленума на 10 ноември 1989 г. На нашите манипулатори би завидил самият Сталин, ако можеше да стане от гроба. Андрей Карлович, Петър Тошевич и пр. не напразно бяха взели руски варианти на имената си...

Лъжата за преврата срещу Тодор Живков е тема, убеден съм в това, която тепърва ще се разнищва. Макар да се оказа гъста и трудно обозрима, като непроходима джунгла. Убеден съм и в това, че бъдещите теоретици и историци ще съумеят да се „измъкнат“ от блатото на тази лъжа. Защото народът ни има нужда от истината. А политиците – от уроци и поуки. И в положителен, и в отрицателен смисъл.

Що се отнася до мен, без да се увличам в разказа за събитията от това време, бих нарекъл гнусните лъжи, свързани с тези жалки събития, връх на политическа безпринципност, кариеризъм и безотговорност за съдбата на България. И връх на човешка и морална деградация...

Иначе ходът на събитията от това време ни предлага от забавни по-забавни неща. Безценни, богати жътви за народопсихолозите. Измислена бе например версия за „безкръвна революция“. Версия, изпълнена с фантазия, достойна за романите на Агата Кристи. Какво ли няма в тази версия. Според нея прословутата „безкръвна революция“ била осъществена благодарение на смели и достойни мъже, извършили не какъв да е, а „дворцов“ преврат. По този начин бил предотвратен един трагичен развой не само за живота на ноемврийските „герои“, но и за живота на техните семейства. И което е особено важно – била предотвратена опасността от масово кръвопролитие в условията на братоубийствена гражданска война.

Истината за всичко това обаче е друга. Съвсем друга! И с всеки изминал ден става все по-трудно да се крие.

КАКЪВ БЕ ЗАМИСЪЛЪТ ЗА НОЕМВРИЙСКИЯ ПЛЕНУМ

Ако се следва казаното, а и недоизказаното по този въпрос от хората, обявили се за автори и актьори на ноемврийската „епопея", отговорът като че ли е ясен сам по себе си. Тяхната версия е безвъпросно категорична: пленумът бил проведен, за да се освободи тогавашният генерален секретар и да се избере нов... Така всичко, изглежда, идва на мястото си. Ако беше вярно, разбира се – ще добавя аз.

Идеята за Ноемврийския пленум в автентичния ѝ вид не беше нито случайна, нито родена в главите на шепата дълбоко прикрити тогава „реформатори". Мисля, дори съм уверен, че е особено важно обстоятелството, което в много случаи се премълчава или съзнателно се прикрива – че пленумът не бе едно обикновено събитие в хронологията на извършващото се тогава преустройство. Както ще разкажа по-нататък, той бе замислен като важен форум, изразяващ логиката на революционното обновление.

С почуда и горчивина ще спомена и за още по-нелепата версия, че уж Ноемврийският пленум бил замислен с главна цел да бъде извършен някакъв кадрови кадрил. Добре осведоменият българин помни, че тогава упорито се пускаха сензационни слухове. Сред тях с особена „привлекателност" се оказа слухът за кадрови промени. И то не обикновени! Т.Живков щял да разгони всички потенциални и действащи „реформатори" в Политбюро и Секретариата. След което щели да последват драстични промени по йерархията на управлението и партийната структура, стигайки до най-низовите кадри. В това число до партийни секретари и членове на партийни бюра...

Всъщност, както по-сетне се разбра от писанията на някои бивши ръководни дейци на КПСС, разпространяването на този слух е била съзнателно провеждана и насочвана линия, за да се компрометира не само Тодор Живков, а и извършващото се преустройство. Могъщи специални органи и сили във все още „свръхдържавата" СССР се бяха заели и с малка България. И с нейния ръководител.

А простата истина, драги читателю, е, че не се е предвиждал никакъв кадрил. За да не бъда погрешно разбран, бързам да поясня, че въпросът за моето освобождаване стоеше сред проблемите, които самият аз щях да предложа в заседанието на Политбюро за работата на пленума. Ала не това беше централният въпрос. В центъра аз поставих други въпроси, за които ще разкажа по-долу.

Спомням си твърде отчетливо, че идеята за свикване на пленум, който по-късно щеше да бъде наречен Ноемврийски, започна да зрее още през пролетта на 1989 г. И то не в главите, отново ще припомня, на шепата „реформатори“. Идеята, както обичахме тогава да се изразяваме, бе рожба на самия живот. И в Политбюро, и в Секретариата, и в Министерския съвет, във всички органи на социалното управление бяха възникнали сериозни проблеми, породени от разгръщащия се преустройствен процес.

Бих искал да припомня факта, че поставяйки задачата за преустройството на цялото общество, ние търсехме свой път на развитие. В съответствие с това предприехме редица важни мерки. Така дойдохме до Декемврийския пленум на ЦК на БКП от 1988 г., с чиито решения навлязохме в сърцевината на промяната. С всичко, което предприехме под знака на преустройството, се стремяхме да достигнем до корена на нещата, до „разсичането“ на създалите се „възли“ в развитието на нашето общество.

Дотогава ние бяхме направили много, но независимо от това ежедневно чувствахме и разбирахме, че се налага да се навлезе по-дълбоко в обновителния процес. Имахме вече немалък „задел“ от концептуални постановки. Имахме и решения, с които навлизахме в самата същност на промените. Но като цяло стоеше задачата за последователно „превеждане“ на теорията на преустройството на „езика“ на практическите действия. А това беше особено трудно и по вътрешни, и по международни причини.

Не е тайна, че тогава у нас в различни слоеве и социални групи се проявяваше нетърпение за ускоряване на обновителните процеси. И най-вече за постигане на конкретни реални резултати. Това ни радваше. То показваше, че нараства личностната и обществената нагласа за преустройство. Същевременно си давахме сметка, че такова дълбоко преустройство не може да се извърши, ако не се подготви добре. Че не може и не трябва да се импровизира. Че не сме в състояние да постигнем целите си веднага, с един замах. Въпросът бе всичко да се раздвижи. Нужни бяха и материални, и духовни ресурси, нов стил и методи на работа. Нужни бяха воля, енергия и гражданска отговорност. С други думи, потребни бяха колосална социална енергия, ново мислене, нова култура на анализа, професионален поглед. И безспорно – широк конструктивен демократизъм.

Така че пленумът, който предстоеше, щеше да се проведе в изключително важно и отговорно време. Време на равносметка, но и на упорита практическа работа. Време на велико предизвикателство!

Вижда се, всичко това наложи необходимостта да бъдат изведени на преден план, но вече като непосредствени практически задачи, ред проблеми. Това бяха преди всичко проблеми, свързани със създаването на фирмената организация. На основата на Указ 56 се формираха ускорено над две хиляди фирми. Аз вече се спрях подробно на този въпрос. Тук ще добавя следното. Колкото и да беше съобразен с новите принципи, включително с принципите на пазарното стопанство, посоченият указ не отменяше необходимостта от изработване на адекватен инструментариум, който щеше не просто да ускори процесите, но и да премахне съществуващите сериозни проблеми по пътя на преустройството. В това направление се разгърна интензивна работа. Спомням си, бяха подготвени и предложени за обсъждане три варианта със съответна документация.

Съхранил съм в паметта си също факта, че отделихме особено внимание на кадровия проблем. При това не за да се осъществи измисленият от гузните фалшификатори „кадрови кадрил", а за да се издигнат в управлението млади хора, подготвени, гъвкави и изобретателни. Кадри непоразени от закостеняла вътрешна нагласа, обладаващи устойчивост срещу рухването на много от нашите идеали. В този преломен момент кадровият проблем беше актуален за всички нива на управлението. В това число в Политбюро и в Секретариата. Не на шега няколко пъти бях изтъквал, че сме останали само неколцина „цехови майстори", главно в Политбюро – Добри Джуров, Гриша Филипов, Пенчо Кубадински и аз. Бяхме се разбрали до края на 1989 или началото на 1990 г. да се оттеглим от властта. Заедно с нас следваше да бъдат освободени от предстоящия партиен конгрес и други дейци. Легендата, че сме се канели да векуваме, бе злоумишлено лансирана...

Необходимостта да се създадат солидни предпоставки за привеждане в действие на набелязаните постановки наложи съществени промени и в надстройката. Бяха извършени структурно-организационни промени в ЦК и в правителството. В същото време главното предстоеше. Предвиждахме до края на 1989 г. да се публикуват за всенародно обсъждане тезиси за нова конституция, съдържащи смели виждания за политическия плурализъм, за формите на собственост, за партията и т.н.

Не е мястото в тези мои мемоари да изчерпвам проблемите, по които се работеше. С това, надявам се, ще се заемат изследователите и политолозите. Затова тук ще дам най-обобщената оценка: това бяха генерални проблеми, с чието решаване преустройството се пренасяше цялостно в най-дълбоката същност на замислената програма. И тъкмо поради това през лятото и есента на 1989 г. започнахме непосредствена практическа

работа. През лятото на същата година ние фактически не почивахме, макар че повечето от членовете и кандидат-членовете на Политбюро бяха в Евксиноград.

През август аз внесох в Политбюро първия вариант на доклада, който по-сетне бе обсъден и утвърден от Ноемврийския пленум на ЦК на БКП. В проекта бяха изведени с острота онези конкретни задачи, които щяха да ни позволят да боравим вече не само с категориите на теоретичните постановки, но и на непосредствената практическа дейност. Без да премълчава слабостите и грешките, проектът съдържаше широка платформа за преобразования по посока на пазарния механизъм, съчетан с плановото начало. Беше предложен също обстоен анализ в политическата сфера и се стигаше до идеята за свикване на XIV партиен конгрес.

Още през август Политбюро посвети няколко заседания за обсъждане на проекта. Дискусията бе всеобхватна. Особено внимание бе отделено на предложените идеи за преустройство на Централния комитет и за неговото евентуално трансформиране по модела на висшето партийно ръководство от времето на Димитър Благоев във Висш партиен съвет, за сливането на съществуващите тогава Политбюро и Секретариат в един изпълнителен орган, за премахването на поста генерален секретар и т.н. Към казаното ще добавя, че през лятото и първите месеци на есента бяха подготвени за решаване и практическо изпълнение ред важни задачи. Така например на специално заседание на Политбюро бяха утвърдени проекти за формирането на социални фондове. Прието бе също решение за нов подход при провеждане на конгресите в духовната сфера. Бяха увеличени заплатите на работещите в науката, висшето образование и културата.

Ето всички тези проблеми и утвърдените подходи за тяхното решаване са отговор на въпроса, защо трябваше да се проведе пленум на ЦК на БКП. Такъв пленум бе назрял. Бе адекватна мярка на една обективна необходимост. Със значимостта на предстоящия форум следва да се обясни и фактът, че докладът бе отпечатан още преди пленума. Нещо, което не бе в рамките на възприетата дотогава практика.

За провеждане на пленум съществуваха и ред съображения от международен характер. През 1989 г. в политиката за отварянето на Изтока към Запада и на Запада към Изтока бяха направени пробиви. Едни от тях бяха обективно необходими. Но други ни караха да бъдем нащрек. Нащрек между другото и затова, че по редица въпроси, по които се вземаха решения, засягащи цялата социалистическа общност, Горбачов не намира-

ше за необходимо поне да ни информира. Заедно с това пак по същото време положението в нашата общност бе тревожно.

Спомням си такъв случай. През септември 1989 г. на кратко неофициално посещение у нас пристигна известният полски деец М.Раковски. Поводът за това посещение бе молбата на полското партийно ръководство да го подпомогнем финансово. Но проведеният разговор естествено се разпростря върху съществуващото тогава положение в Полша. Бях разтревожен. Добре разбирах трудностите у тях. Полското ръководство явно бе „предало" или почти „предало" позициите. Нещо подобно се забеляза и на заседанието на Политическия консултативен комитет на Варшавския договор в Букурещ през месец юли.

Ето това бе другата причина, която налагаше провеждането на пленум на ЦК на БКП.

Не мога да пропусна още един немаловажен за мен, а и за партията факт. По това време възникна и проблем от личен характер – за моята оставка. Тъй като с него се спекулираше немалко непосредствено след 10 ноември, а и до ден днешен, ще го разгледам по-подробно.

ИСТИНАТА ЗА МОЯТА ОСТАВКА

През 1988 г. аз заболях. Наложи се известно време да работя само по половин ден. Това беше и главният повод в края на същата година да подам писмена оставка пред Политбюро. Няма да описвам „суматохата", която настъпи... Какви ли не реверанси ми бяха направени, за да се засвидетелства респект към моята личност. Как ли не ме увещаваха, че те не могат да си представят Политбюро без мен в този отговорен момент от развитието на страната. Просто се надпреварваха... Явно беше, че мълчаливата „битка" за моето „наследство" бе станала безпощадна. И в нея всички методи бяха позволени.

Слушах внимателно, но не се отказах от депозираната молба, която, както е известно, тогава не бе приета...

През лятото на 1989 г. здравословното ми състояние се влоши до такава степен, че дори ми беше трудно да ходя. Имаше моменти, когато се движех с придружител. Лечението ми започна в София, но се извърши главно в Евксиноград, където през по-голямата част от времето бях на легло. С лечението ми се заеха лекуващият ме лекар – д-р Герасимов, и проф. Григоров, тогавашен директор на Правителствената болница. По-късно бяха привлечени проф. Чирков и проф. Жабленски. По тях

на преценка бяха извикани за консултации професори от ФРГ и Англия.

Направените прегледи и приложените схеми на лечение доведоха до подобрение на здравословното ми състояние. Това ми даде възможност да продължа участието си в работата на Политбюро. Нещо повече, да организирам и проведа няколко съвещания, на които бяха решени важни проблеми. Включително проблеми, отнасящи се до жизненото равнище. Въпреки това, когато се завърнах в София, вече бях твърдо решен, че е крайно време да се оттегля от активна политическа дейност. Бях се ориентирал това да стане на предстоящия пленум, за който разказах по-горе. Това съвпадаше и с мнението на част от моите колеги от Политбюро, с които предварително бях споделил намеренията си.

Обмисляйки оставката си, аз никога не си представях, че тя трябва да се превърне в централен въпрос на предстоящия пленум. Ще повторя. За мен главното беше курсът на преустройството. И да не се допусне, в никакъв случай да не се допусне отстъпление от възприетия курс. Не защото той беше свързан с моето име и дейност, а защото отстъпленията от него щяха да причинят огромни трудностни на страната ни, на народа ни. Имам предвид, че курсът, за който става дума, бе вече в ход. Че той даваше вече и практически резултати.

Естествено беше, преди да се насрочи заседанието на Политбюро за моята оставка, да се обсъди още веднъж въпросът за характера на предстоящия пленум. Бях доволен, че между нас нямаше различия. Политбюро реши точка първа от дневния ред на пленума да бъде посветена на внесения от мен доклад и този доклад да бъде документ на Политбюро, а след това и на Централния комитет. Освен това договорихме се аз да произнеса встъпително и заключително слово.

Що се отнася до избора на нов генерален секретар, аз отделих сериозно внимание на въпроса кого евентуално бих могъл да предложа. Преди освобождаването от Политбюро на Чудомир Александров изборът ми беше паднал върху него. След освобождаването му имаше предложение за Георги Атанасов. Аз вече споделих, че внимателно следях неговото развитие. Той ми правеше впечатление на ръководен деец с открояващи се организационни качества. Затова към предложението за Георги Атанасов се отнесох с внимание. Но когато този въпрос трябваше окончателно да бъде решен, дойдох до заключението, че от състава на Политбюро няма подходящ човек.

Това мое заключение бе своеобразна самокритика. Дори споделих това с някои мои познати и сътрудници. Да, това не

можеше да не бъде самокритика, защото се оказа, че в Политбюро – висшия орган, в който се решаваха съдбините на страната, нямаше подходящ кандидат за генерален секретар. Та нали именно аз отговарях за работата на този орган. Следователно аз носех отговорност за подбора, за равнището на хората, включени в Политбюро...

Направих среща със съветския посланик Виктор Шарапов. Уведомих го за становището ми, че трябва да подам своята оставка. Аргументите, които изложих, бяха, че вече съм в напреднала възраст. А и здравословното ми състояние не ми позволява да работя активно. С една дума, че е крайно време да бъда сменен от по-млад и енергичен човек. Пред Шарапов споделих също, че от състава на Политбюро и даже от състава на ЦК на БКП не виждам подходяща кандидатура за генерален секретар. И поради това съм се ориентирал към кандидатурата на Александър Лилов, който тогава не бе в състава на ЦК. Уставът даваше възможност да се кооптират нови членове. Шарапов се съгласи с моите съображения за оставката и изрази одобрителното си мнение относно кандидатурата на Александър Лилов.

По повод на това мое предложение бих искал да направя едно допълнение, а може би и известно уточнение. При освобождаването на Лилов през 1983 г. аз изрично посочих, че той притежава значителни интелектуални качества. Бих казал – заложби. Така че неговото освобождаване в онзи период не означаваше, че той е обречен завинаги да стои извън „коридорите на властта". Макар че постът, на който отиде – директор на Института за съвременни социални теории, не беше малък. Той бе приравнен към завеждащ отдел в ЦК. Бях сигурен, че Александър Лилов ще оползотвори „престоя" си в института, за да натрупа значителен низов опит. Да развие още повече своя интелектуален потенциал.

След няколко дни Виктор Шарапов поиска среща с мен, на която ми съобщи, че в Москва имат други становища по този въпрос. Било по-добре да бъде избран човек от състава на Политбюро. За мен бе ясно, че ставаше дума за издигане на една предрешена вече кандидатура – кандидатурата на Петър Младенов. Разбира се, още тогава аз бях убеден, че кандидатурата на Лилов не се снема изобщо. По-късно се оказа, че лидерстващите ноемврийски „реформатори" прибягнаха до тази кандидатура, за да подсилят мита за моите репресивни мерки, за това, че те реабилитират преследвани в миналото кадри...

По това време „се появи" и писмото на Петър Младенов до мен. Моментът не бе избран случайно. Писмото бе показателно в редица отношения. И най-вече, че в замисъла, в изпълнението на този замисъл са участвали организирано, според

предварително съставен сценарии, хора и вътре в страната, и вън от България. Не бяха тайна тесните връзки на Петър Младенов с Горбачов и Шеварднадзе. Що се отнася до някои хора вътре в нашата партия, редица от тях бяха дали вече „заявка" за предстоящата си „реформаторска" дейност. Те усилено обработваха редови и ръководни дейци. Направиха дори опит да обработват хора от моя кабинет, но те не се поддадоха. Самото съдържание на писмото показваше, че то е съгласувано със съответната „централа". Демонстрираната „смелост" разкриваше в явен вид подкрепата, която имаше авторът от сила, с която на него, на автора, му бе ясно, че аз няма да мога да се преборя...

По повод на писмото аз се срещнах с Младенов и му предложих да направи корекции. Например обясних, че е неправилно да се пише за живковска фамилия, тъй като имам само един син, трима внука и една възрастна сестра. Казах му, че е по-правилно да се говори за „живковисти" (после тази моя „формулировка" влезе в обръщение). След пленума беше пусната и приказка, че ние взаимно сме се извинили. Ще бъда откровен. Не си спомням със сигурност дали е имало извинение. Едно помня: за мен над всичко, включително над инсинуациите, съдържащи се в писмото, стоеше единството на партията и грижата за последователното провеждане на курса на преустройството.

Знаех, че моите намерения и разговори за оттегляне са дали тласък на задкулисни интриги и борби. Жалко е, че някои нашенски „бабаити" започнаха да търсят чужда помощ. Съветското посолство предприе усилени разговори с членове и кандидат-членове на Политбюро, със секретари на Централния комитет. Още тогава разполагах с информация за обработването на хора, от чийто глас зависеше избора на бъдещия приемник за поста на първи партиен и държавен ръководител.

Как реагирах аз? Знаех, че съветският избор за Петър Младенов съвсем не е най-подходящият вариант за България. По много причини. Наред с другото изразих мнението, че той е неподготвен, откъснат от кадрите, лековат. Изобщо няма качества на лидер. Близките месеци потвърдиха буквално тази моя оценка. С негово участие и под неговото непосредствено ръководство какво ли не се случи...

Искам да уверя читателите, че при други условия за всички интриги и опити да се натрапи един или друг неподходящ ръководител не бих се поколебал да реагирам по подобаващ начин. Винаги съм отстоявал позицията, че кадровите въпроси трябва да се решават в София, а не в Москва. Ще припомня, че в подобна ситуация няколко години преди това аз реагирах пред

Леонид Брежнев. Но международните условия сега бяха такива, че не биваше да се дава повод за политически конфликти или оценки. И най-вече да се създава впечатление, че се води борба за власт. Още повече че Петър Младенов не беше фигура с такъв потенциал, с която си заслужава да се води борба за власт. Може би е още по-точно да се каже, че този потенциал не можеше да бъде „страна“ в една борба. Що се отнася до мен, бях безкрайно уморен и решението ми за оттегляне беше твърдо и категорично.

Версията за конфликт, която Петър Младенов и Андрей Луканов се опитаха да прокарат, е лъжлива. Това бе една добре обмислена, координирана акция, целяща да създаде нови политически герои на съвременна България. Всички приписвани ми обвинения, че съм готвил удар срещу „заговорниците“, бяха арогантна манипулация на общественото мнение. Те показаха безсилието им да се справят с поетите отговорности. Чужд съм на съблазънта да припомням известни факти и събития за морала на подобни „герои“ в историята. В това число – в нашата история.

Попитайте тогавашните членове на Политбюро – дали това не бяха едни от най-спокойните, цивилизовани дни за работа в Централния комитет. Почувствал ли е някой заплаха или промяна в обстановката. Защо трябваше да се опорочава моето оттегляне, което бе най-цивилизованото в сравнение с това на моите колеги от другите социалистически страни? Нито партията, нито „превратаджиите“ спечелиха. Вярвам, онези, които ме познават, няма да оспорят, че аз бих могъл да използвам и друг вариант на действие. Разбира се, те знаят също, че аз никога не бих прибегнал към подобен ход...

Така или иначе, моята оставка бе опорочена. Какви са останалите факти? Преди заседанието на Политбюро, което се проведе с участието на кандидат-членовете на Политбюро, при мен дойдоха Добри Джуров, Йордан Йотов и Димитър Станишев – мои съпартизани „чавдарци“. Посещението им беше във връзка с предстоящото разглеждане в Политбюро на моето оттегляне.

Разговорът ни беше сдържан. С тях не обсъждахме конкретно въпроса за кандидатурата за поста генерален секретар. Основната тема, която моите събеседници подеха, се отнасяше до това, колко сложно било положението вътре и вън от страната и че оставката ми щяла да бъде и в мой интерес. Иначе те съжалявали за всичко, което ставало.

Доста добре познавах характерите и на тримата. Предварително ми беше ясно, че оторизираният да проведе разговора

е Добри Джуров. Не очаквах да чуя нещо друго освен увещания.

Развоят на събитията след пленума показа какво са целели и кой е бил искрен, а кой не в този разговор. Известна е ролята на Добри Джуров в подгтовката на „историческите“ решения след 10 ноември, които тласнаха страната ни към пропастта.

Все в подкрепа на факта, че в началото на ноември аз вече бях взел окончателно и категорично решението си да премина в пенсия, ще споделя още нещо. Два или три дни преди 10 ноември, спомням си го като да беше вчера, се видях с трима от тъй нареченото мое обкръжение: А. Балевски, П. Зарев и Г. Джагаров. Поканих ги на чашка кафе и споделих с тях, че съм пред прага на голям поврат в своята „кариера“. Че съм решил твърдо да се оттегля от активна политическа работа. Не търсех, не исках от тях нито мнение, нито съвет. Просто изпитвах нужда по човешки да изкажа гласно, да оповестя намерението си пред свои близки другари...

И още нещо. Изпреварвайки събитията, ще споделя, че веднага след приключване на заседанието на Политбюро извиках началника на моя кабинет и го информирах за приетата оставка. Беше някъде към 20 часа и 20 минути. Вечерта на 9 ноември. До тогава той нищо не знаеше.

На другия ден сутринта, преди да започне пленумът, отидох в стаята, където обикновено се събират сътрудниците на кабинета. Информирах и тях за приетата от Политбюро моя оставка. От тях също не търсех нито съвет, нито мнение. Те трябваше да чуят истината от моята уста. Защото повечето от тях, да не кажа почти всички, не знаеха. Не бях споделил, че отивам към такава стъпка...

Сега отново за заседанието на Политбюро на 9.XI.1989 г. Изложих всичките си съображения относно моята оставка и подчертах, че след отстраняването на Чудомир Александров ние сме водили разговори за кандидатурата на Георги Атанасов, но сега ситуацията е по-различна и въпросът трябва отново да се разгледа. Напомних също, че кандидатурата може да се издига от състава на Политбюро, на ЦК и извън ЦК, но не направих конкретно предложение за Александър Лилов.

След тези мои начални думи, с които открих заседанието, започнаха разискванията. Г. Атанасов направи предложение за Петър Младенов. Пак Г. Атанасов се опита, от скромност или от нещо друго – не зная, да ни убеди, че лично той нямал качества за генерален секретар. И че най-подходящата кандидатура е тази на Младенов. Казвам скромност и прибавям „нещо дру-

го", защото ходът на събитията на самия пленум и особено след пленума показа, че не скромността е била главният мотив, определящ поведението на Георги Атанасов.

Сигурен съм, че Георги Атанасов до края на живота си ще помни „услугата", която направи на водещите „реформатори" и преди всичко на Младенов и Луканов...

Издигнатата кандидатура на Петър Младенов в Политбюро явно се посрещна с колебание от страна на някои от присъстващите. Реших да не заигравам и да не се възползвам от създалата се ситуация. Взех отново думата и изложих становището, че ще бъде правилно всички да се обединим около кандидатурата на Петър Младенов и да излезем с единодушно становище пред предстоящия пленум на ЦК.

След заседанието по предложение на Петър Младенов Политбюро реши да ми възложи да поканя съветския посланик и лично да го уведомя за взетото решение. Аз изпълних това поручение. Срещнах се с Шарапов, който ми каза, че ще уведоми Москва.

Ето това е „превратът" и „безкръвната революция", с които бил свален Тодор Живков на 10 ноември 1989 г.! Не е нужно да се чака присъдата на историята, която обикновено идва след десетилетия, а дори и столетия. Лъжата за преврата и безкръвната революция се пукна още с провеждането на самия пленум. Нищо че после дълго време някои се опитваха да я „залепят". Тези, които имаха интерес да заблуждават и нашия народ, и света. „Героите" в България и извън границите ѝ. Комедиантите на „демокрацията"...

Впрочем доказателство за това, че не е имало преврат и безкръвна революция, е и решението на Политбюро от 13.XI.1989 г., с което се определяше моето персонално положение след пенсионирането ми. Предвиждаше се например на мое разположение да бъде кола и охрана, личен помощник, медицинска сестра. Получавах и правото да ползвам държавната вила в Бояна.

ПЛЕНУМЪТ

И така, в 10 часа на 10 ноември 1989 г. бе открит пленумът на ЦК на БКП, наречен по-късно Ноемврийският пленум. В обявения дневен ред фигурираше една-единствена точка – Доклад по някои актуални проблеми на развитието на страната и преди всичко на икономиката. Нека припомня, че свикването на пленума бе оповестено няколко дена преди 10 ноември и във

връзка с това докладът бе разгласен чрез всички средства за информация. Сам по себе си този факт бе показателен. Той сочеше преди всичко какъв е генералният проблем, върху който и пленумът, и цялата партия трябваше да съсредоточат вниманието си.

Отзивите за доклада, които постъпваха в ЦК още преди пленума, бяха положителни. Бих казал – и оптимистични. Лично аз получих писма от партийни членове и безпартийни граждани. Не липсваха и критични отзиви, което беше нов момент в дотогавашната практика.

Дискусията, разгърнала се на пленума, потвърди, че докладът правилно насочва вниманието към най-важните проблеми. Като се има предвид, че много от участниците вече знаеха за предстоящата смяна на генералния секретар, което само по себе си не можеше да не ангажира тяхното внимание, правеше впечатление проявената активност при обсъждането на доклада и встъпителното ми слово.

Сега ми е трудно да назова броя на изявилите желание да се изкажат. Но много добре си спомням, че те не бяха малко. Поради ограниченото време, определено за тази точка, не всички, които поискаха думата, можаха да застанат на трибуната. Ясно бе, че огромното мнозинство от ЦК си даваше сметка за важността на поставените проблеми.

Имаше още една причина за активността, проявена на пленума по първа точка от дневния ред, за която аз научих по-късно. Тя е била свързана с моето освобождаване като генерален секретар. Вестта за тази промяна, както вече споделих, е тръгнала из залата още преди официалното откриване на пленума. Много от участниците (имам предвид преди всичко членовете и кандидат-членовете на ЦК) са си давали сметка, че тази смяна ще бъде подкрепена с подчертано целенасочени изказвания от предварително подготвени хора. Между впрочем, няколко дена преди пленума аз разполагах с информация за имената на някои от хората, които са били обработвани да гласуват за моето освобождаване. Такава информация стигна до мен и по-късно лично от хора, върху които е правен опит за манипулация.

В тази обстановка немалко участници, стремейки се да изразят публично положителното си отношение към мен, са имали една-единствена възможност – да вземат думата по първа точка. Така и стана. Изказаха се редица хора, които са знаели за предстоящата смяна, но това не ги възпираше да огласят високата си оценка за доклада и встъпителното слово.

Спирам се на този момент, за да подчертая, че подготовката и провеждането на така славословения от „бащите на де-

мокрацията" пленум бяха в много отношения режисирани. Ала самият пленум, както се видя малко по-късно, не протече изцяло по предварително скалъпения сценарий. И още – ЦК взе решение, което трудно може да се определи като единодушна, убедена изява на ръководния щаб на партията.

Що се отнася до точка първа от дневния ред, аз мисля, че ЦК проведе една творческа и плодотворна дискусия по същество на поставените проблеми. На съдържанието на доклада аз вече се спрях. Искам накратко да се спра и на встъпителното си слово.

За него се готвех продължително време. Това бе продиктувано не само от обстоятелството, че в навечерието на пленума в Политбюро и в Министерския съвет бяха разгледани нови важни въпроси. От съществено значение бе фактът, че в редица отзиви, които получих след публикуването на доклада, се съдържаха не просто критични бележки, но и настойчиви призиви за по-голяма смелост в разгръщането на пазарните механизми и политическия плурализъм, като същевременно се държи сметка за границите на тези процеси.

Встъпителното слово не беше резюме на доклада. Целта, която си поставях, бе да направя анализ на някои основни аспекти на преустройството и във връзка с това да очертая нови виждания по споменатите проблеми на прехода към пазарни механизми и политически плурализъм. Давах си сметка, че това е последното ми изказване като генерален секретар. И тъкмо това ме караше да бъда максимално внимателен. Да не давам поводи да се мисли, че аз едва ли не се опитвам да изляза с някакво своего рода завещание или послание към партията и народа. Исках „преходът" да бъде естествен и безболезнен в максималната възможна степен.

Нямах никакви амбиции да свързвам анализа на проблемите с моята оставка. Просто се ръководех от стремежа да се изработи правилна линия за реализирането на колективната воля на партията. Още повече че и при обсъждането на доклада, и при изработването на виждането за предстоящия конгрес в Политбюро не бяха демонстрирани различия. По-късно, когато вече бях аутсайдер, ми стана ясно, че тогава в Политбюро е имало и лицемерие. Признавам си, не вярвах, че моите дългогодишни колеги, другари, „любимци" и прочее ще бъдат способни на такова поведение. Излиза, че не съм ги познавал добре...

Независимо от всичко това искам да разкажа за още някои моменти от работата на пленума. Вече посочих, че дискусията по първа точка бе плодотворна. Изказванията бяха про-

низани от загриженост по тежките проблеми особено в областта на икономиката. Ала това, което правеше най-вече впечатление, беше увереността, че нашето преустройство върви по правилен път. Някой може би ще си помисли, че това вече е нямало никакво практическо значение, защото само след няколко часа начело на партията щяха да застанат хора, които ще следват съвсем друга политическа линия. Но фактът, че мнозинството от изказалите се подкрепи доклада и встъпителното слово, остава ярка изява на една традиционно присъща на нашата партия зрелост, която и тогава, на пленума, прояви като цяло Централният комитет.

Още преди пленума, когато в Политбюро се обсъждаше докладът, се договорихме аз да произнеса и заключително слово. Реши се така не защото бе установена практика в подобни случаи докладчикът, особено когато той е генералният секретар, да взема думата и накрая. Сериозността на разглежданите проблеми и ходът на проведената дискусия налагаха това. Още повече че пленумът щеше да обсъди предложение за свикване на XIV партиен конгрес.

Като се имаше предвид всичко това, аз подготвих заключително слово. В него се правеше анализ на три основни проблема: за хода на преустройството и трудностите, които можеха евентуално да възникнат; за готовността на кадрите и изобщо на така наречения „субективен фактор"; за по-нататъшното разгръщане на процеса на демократизация с всички произтичащи последици.

И това изказване нямаше претенцията да чертае програмни положения или да бъде своего рода завещание. Но и сега си мисля, че то бе крайно необходимо. С него Политбюро още веднъж щеше да потвърди, че ще следва възприетия курс на преустройството, обръщайки особено внимание на предстоящия период, когато се предвиждаше да се проведе партиен конгрес. Особено значение аз придавах на кадровия проблем. По ред причини. Моето оттегляне трябваше да даде тон за кадровото обновление на партията и социалното управление. Обновление, извършвано по нормален път. За това обновление се бяхме договорили в Политбюро доста време преди пленума. Редно бе за всичко това да се информира ЦК. Редно бе също така тази информация да направя аз. Това щеше да бъде още един показател, че моята смяна се извършва нормално и цивилизовано.

За да добие читателят макар и частична представа за заключителното ми слово, ще приведа няколко пасажа от подготвените тезиси.

„Днес ние не работим по-зле от вчера, а напротив, произ-

веждаме повече продукция и вероятно с по-малко разходи. Новото е, че тази продукция вече се оценява по друг начин, че са снети държавните, политическите и икономическите гаранции, които имахме по линия на СИВ. Става дума за съвършено нова ситуация, за адаптирането ни към съвършено нови външноикономически и външнополитически условия."

Никак не подценявах цената, която плащаме за реорганизациите в икономиката. „В крайна сметка тези проблеми показват, че адаптирането на икономиката към качествено променената външна среда няма да стане без жертви, които ще засегнат на практика цялото население. Всичко друго е илюзия, неспособност да погледнем истината в очите. Важно е да кажем истината за реалното положение на икономиката на хората и да ги направим съюзници..."

И още. „Ние ще направим груба грешка, ако не видим, че преустройството у нас не протича като безболезнен процес, без трудности и грешки... За нас главното е не само да разрушим досегашните структури, но заедно с това и в много по-голяма степен да сътворяваме новото... Постигнатото далеч не е малко, разбира се. През изминалите години на петилетката националният доход се увеличаваше средно годишно с около 5-6 на сто. Нарасна относителният дял на интензивните фактори... Не бива да си правим илюзии, че в икономиката всичко е наред"...

„За нас е ясно, че икономическата демокрация е само първата стъпка, след която следва политическата демокрация. Да вземем фирмите. За да бъдат те самоуправляващи се, трябва да бъдат освободени не само от опеката на държавните органи, но и на всички други политически, включително партийни органи. Техен „началник" може и следва да бъдат само човешките потребности, стопанската сметка и пазарът. Става дума за нови структури и нова йерархия на властта, както подчертахме още на Юлския пленум от 1987 година."

„Ако преустройството на централните държавни органи се извършва „на парче" и изолирано един от друг, ние непременно ще се натъкнем на множество подводни камъни и можем да блокираме цялото преустройство."

Отделяше се важно място на плурализма. Не защото по това време той бе своеобразен шлагер на деня. Като проблем плурализмът излизаше на преден план, подхранван от самото развитие на нашето общество. Така че нека не се захласват от самоувереност реалните и мнимите „дисиденти", че те са били бащите на плурализма в България. Към него ние вървяхме по силата на обективните закони, характеризиращи преустройствения процес. Във връзка с това аз поставях този проблем, като

изхождах от постановките за собствеността и за фирмената организация.

В тезисите се подчертаваше:

„Какво представлява постановката за единството и многообразието на формите на собственост, ако не пряк израз на социалистически икономически плурализъм... Илюзия е да се мисли, че многообразието на интересите в сферата на икономиката рано или късно няма да се превърне в многообразие на политически интереси... Следователно между икономическия и политическия плурализъм има тясна връзка и ние трябва да прилагаме тези два принципа в единство."

Спрях се отново на въпроса за партията. При това с още по-прецизно формулирани постановки. Така например дебело бе подчертано: „Занапред ще бъде целесъобразно ръководното място на партията в обществото да не се гарантира конституционно и въобще да не се урежда законодателно."

Това означаваше, че в бъдеще партийните органи няма да ръководят непосредствено материалния и духовния живот. Че те няма да бъдат въобще етаж в йерархията на властта. Че можем да останем на власт и за в бъдеще, ако продължим да се борим открито, честно, с политически средства. Ние не се отказвахме нито от отговорността за властта, нито от отговорността за по-нататъшната съдба на България. „Тази власт не е дадена от Бога. Нужно е на всеки етап да отстояваме своите ръководни позиции, да заслужим пред народа, във всяко населено място, във всеки трудов колектив доверието на хората."

Оттук изводът: „Само по такъв начин можем да разчитаме на добрата дума на историята и да останем партия на трудовия народ, а не каста от хора, борещи се за своите дребни житейски привилегии."

Както се вижда, в заключителното слово, което възнамерявах да произнеса, се разглеждаха изключително важни, бих казал, фундаментални проблеми. То нямаше претенции да слага точка над „И"-то в работата на Централния комитет и правителството за по-нататъшното разработване и уточняване на постановките в областта на преустройството. Но, както вече изтъкнах, то беше необходимо с оглед особеностите на тогавашния етап в развитието на страната, както и на обстановката в партията, а и в Политбюро, свързана с моята оставка.

Логично беше това слово да бъде чуто от Централния комитет. Това, уви, не стана. След края на разискванията председателстващият заседанието побърза да обяви приключването на дискусиите по разглежданата точка от дневния ред и след дадените разяснения, че след обяд пленумът продължава с точ-

ка втора, посветена на организаионни въпроси, той закри предобедното заседание. Без никаква реакция остана моят въпрос. Той просто увисна... Няма ли да ми се даде думата?! Ставаше реч за заключителното ми слово.

Малко е да се каже сега, че в онзи миг бях изненадан. Все пак не драматизирах случая. Все още го отдавах на някакви съображения от чисто организационен характер. По-късно щеше да стане ясно, че това е било съзнателно обмислен и проведен ход от страна на авторите на сценария. Сценарий, в който вероятно не е бил посветен водещият заседанието. Това беше Димитър Стоянов...

Допускам, че е така, тъй като доста добре познавам и морала, и характера на Димитър Стоянов. За мен той беше и си остава честен, почтен човек, който – надявам се – не би приел да заиграва, да изпълнява такъв непочтен сценарий, ако знаеше, че аз не съм посветен в него...

Във всеки случай „произшествието" не остана незабелязано от мнозинството в залата. Осведомиха ме по-късно, че дори някои от присъстващите са вдигали ръка, за да поискат разяснение защо не се даде думата на докладчика. Някои от тях знаеха предварително за намерението ми да се изкажа. Пак, отново и отново, макар и с доста закъснение, ми стана пределно ясно, че около мен, най-близо до мен, в Политбюро, в Секретариата, се е ширело лицемерие – да не използвам още по-тежка дума.

За мен, разбира се, същественото беше, че пленумът обсъди първостепенни проблеми за развитието на партията и страната. Че бе демонстрирана зрелост и готовност от страна на Централния комитет да върви и занапред по избрания път. А това, ще повторя, беше път на решителна смяна на системата с оглед по-нататъшното утвърждаване на социализма като обществен строй. При наличието на тези решения, които прие Централният комитет, определящо значение имаше обстоятелството по какъв път ще тръгне Политбюро, да да може и ЦК като колективен орган на партията да изпълни своята мисия.

За съжаление нишката се скъса именно тук. Политбюро измени на възприетия курс. С извършените по-сетне кадрови и други промени Централният комитет бе поставен в положение „партер". Тоест, той нямаше друг изход, освен да подкрепя линията, провеждана от Политбюро. А това се оказа повече от фатално. Фатално за страната, за партията, за самия Централен комитет. Съжалявам, че този сплотен и здрав творчески колектив постепенно се атрофира, за да се стигне накрая до неговото разпускане на проведения XIV партиен конгрес.

Такива бяха „плодовете" на „реформаторския" курс, възприет от новото ръководство в лицето на Политбюро.

Съгласно предварително изготвения сценарий при закриването на сутрешното заседание, както вече споделих, бе обявено, че след обяд пленумът ще продължи с друга точка от дневния ред – организационни въпроси. Новината на деня (или както я беше обявил един от новоизлюпените „демократи" – новината на „епохата"), която щеше да бъде огласена до вечерта, всъщност бе вече станала достояние на всички или почти всички участници в пленума. За това се бяха погрижили и авторите на стриктно спазвания сценарий...

Така например с част от ръководните централни и окръжни дейци е била проведена среща, за да бъдат информирани за смяната. Говорено било най-общо. С други, от които вероятно се е очаквала евентуална изненада, са се водили индивидуални разговори. Разговори на четири очи...

На същия етаж, където беше моят кабинет, имаше свободна стая, в която вече фактически е функционирал новият „щаб". От там най-често излизаше и влизаше Андрей Луканов. И както се говореше – забързан, загрижен, с немалка доза самочувствие. Именно там са били привиквани членове и кандидат-членове на ЦК за „обработка". За друго, вярвам, не са били привиквани!... Например на чашка кафе...

Очевидно имало е тревога, защото, както това стана ясно по-късно след пленума, редица членове и кандидат-членове на ЦК не само са изразявали учудване от ненавременното според тях освобождаване на Тодор Живков, но са подхвърляли, че може да гласуват и против.

Не бих се ангажирал с детайлна информация за това, какво е ставало в кулоарите и извън кулоарите, доколкото се стремях да спазвам стриктно решението на Политбюро и правилата на организационния живот в партията. Така или иначе до мен достигнаха сигнали, че сред членовете на ЦК има признаци на тревога. Нямах намерение да действам зад гърба на Политбюро. Намерих начин моето становище за необходимостта пленумът да подкрепи единодушно предложението за приемането на моята оставка да бъде направено достояние на известните ми най-запалени противници. Казвам „противници" и веднага ми се иска да направя уговорката, че доколкото ми е известно, нито в ЦК, нито извън ЦК, нито в силовите органи, нито където и да е другаде не са били създавани групи или организации със задача да се противодейства на Политбюро. Смея да твърдя, че и най-ревностните ми поддръжници не биха нарушили правилата на цивилизования подход, който аз години наред се стремях да провеждам в работата на партийните органи.

Впрочем ходът на разискванията по обявената точка от днев-

ния ред – приемане на моята оставка и избор на нов генерален секретар, потвърди това. След откриването на заседанието пръв се изказа Ганчо Ганев. Няколко пъти избиран в състава на ЦК и бивш министър на народната просвета. Той подкрепи направеното предложение. Говори с уважение към личността ми...

Изказаха се и други. Нямаше, така да се каже, паузи. На желаещите да се изкажат се даваше веднага думата. Явно личеше, просто се набиваше в очи и в уши кои говореха по убеждение и кои изпълняваха поръчка. Почти всички оратори подкрепиха предложението на Политбюро, давайки в същото време положителна оценка за моята многогодишна дейност като ръководител на партията и държавата.

Някои дори припомниха даваните за мен оценки, с които аз бях поставян във фалангата на най-изявените ръководители-те на партията наред с Димитър Благоев и Георги Димитров. Навярно ще бъда упрекнат в нескромност. Приведох тази оценка не за да доказвам, че съм бил незаменим, а за да опиша витаещите в залата настроения. Не съм броил колко от изказалите се са били положително настроени към мен и колко – не. Но не това ме занимаваше тогава. Както не ме занимава и сега.

Вярно е, че имаше опити да се огласят в залата предварително подготвени оценки, които съдържаха в неявен вид и негативен смисъл. Някои от изказалите се например подхвърлиха, че Политбюро било закъсняло с внасянето на такова предложение. Че това трябвало да стане най-малко преди една година. Други предпочетоха да ме уязвят косвено – например чрез негативни намеци за дейността на моя кабинет, който уж си превишил правата и се опитал да застане над отделите на Централния комитет. Стана ясно, че започва разчистването на лични сметки...

Независимо от това, положителната оценка беше доминираща. Чувстваше се, че в залата има стремеж да се изрази загриженост за съдбата и бъдещето на партията. Още по-определено се чувстваше, че част от присъстващите просто мълчат, изразявайки по този начин своето мнение.

И все пак намериха се хора, които проявиха смелост и мъжество. Смелост и мъжество не защото изразиха мнение, което, без да се противопоставя на предложението на Политбюро, настояваше за друг подход при извършване на смяната. А именно: да се отчете сложността на обстановката, в която се извършва тази смяна; да се отдаде дължимото на дотогавашния генерален секретар и той да бъде изпратен с достойнство; да се чуе мнението за програмните виждания на новия генерален секретар и т.н.

Бих искал още веднъж да повторя, че не ставаше дума да се изразява несъгласие с Политбюро. За това и аз държах твърдо.

Когато говоря за смелост и мъжество, имам предвид най-вече изказването на члена на ЦК и главен редактор на сп. „Ново време" акад. Николай Ирибаджаков. Изказване, което може би щеше да обърне хода на разискванията и да доведе до възприемането на процедура и решение, които щяха да поставят нещата в нормално русло. Въпросът обаче е в това, че авторите на неогласения сценарий за хода на пленума бяха взели решителни мерки, за да пресекат всеки опит да се наруши този техен сценарий. Не изключвам, че бяха поели съответни ангажименти и към Москва...

Какво имам предвид? Най-напред това, че споменатите автори не случайно прибегнаха към една маневра. И тя е обяснима. Отнасяше се за изказване не на кой да е, а на известен наш учен, партиен и обществен деец, чието мнение не можеше да бъде просто подминато.

За акад. Н. Ирибаджаков могат да се кажат много и хубави неща. Той стигна до най-високите „етажи" на научния и обществено-политическия живот. Тук ще спомена само следното. От една анкета, включена в книга, която наскоро препрочетох, си припомних нравствената максима, която той изповядва: „Живей с честен труд! Уважавай човешкото достойнство на другите. Никога не се унижавай и за нищо на света не допускай да те унижават!" Винаги така съм възприемал и морала, и поведението на Н. Ирибаджаков. Многократно избиран в състава на ЦК на БКП, „качван" или „свалян", той ме респектираше с прямотата си, с достолепието си. Респектираше ме като личност, умееща да брани достойнството си. Като високо ерудиран учен. Като убеден радетел и защитник на социалистическия идеал.

Трудно ми е сега да възпроизведа точно, дума по дума, изказването на Николай Ирибаджаков. Спомням си добре, че той постави въпроса в смисъл, че сега не е време за таки-ва промени. Особено – каза той – като се има предвид сложността на обстановката. Предстои да се проведат конгреси в духовната сфера и т.н. Нужно ли е при това положение да се бърза със смяната. Другарю Живков, не си подавайте оставката – се обърна към мен Н. Ирибаджаков. Още повече – продължи той – че би било редно кандидатът за генерален секретар да излезе със своята програма пред ЦК и да го запознае какво възнамерява да прави като ръководител на партията.

Още веднъж ще подчертая, че предавам думите на Н. Ирибаджаков по памет. Не разполагам със стенограмата. Но смисълът беше такъв.

Изказването на акад. Ирибаджаков направи огромно впечатление. Това се почувства по-осезаемо в залата. Долови се видимо оживление, а сред част от присъстващите и своего рода облекчение. Ясно бе, че се прави предложение, с което се даваше по-друг ход от досегашния. Не бе случайно, че веднага редица от присъстващите поискаха думата с вдигане на ръка. Но председателстващият, а това бе Георги Атанасов, (трябва да му признаем, прояви усет и рефлекс), се ориентира бързо в създаващата се обстановка.

Мисля си, че ако той бе продължил заседанието, което означаваше да се даде думата на многото пожелали да се изкажат, това съдържаше опасност за действителна промяна на сценария. Оставаше дилемата – или да се прекратят изобщо изказванията, или да се обяви почивка. Георги Атанасов избра втория вариант. Кой знае защо?! Може би, за да се манифестира новият „реформаторски" дух и настъпващата с пълна мяра „демокрация"?! А може би пък, за да се посъветва какво да се прави? Освен всичко друго почивката даваше възможност за допълнителна „обработка" на част от потенциалните противници. Нещо, което всъщност е било и направено!... Ускорено е била създадена организация за водене на разговори...

Въпреки всичко това упътилите се към високата власт не са били спокойни и сигурни. Те много добре са знаели (аз вече бях поставен под наблюдение), че не само не предприемам нищо, за да създавам настроения в моя полза, но обратното, правя всичко възможно да бъде подкрепено предложението на Политбюро.

Случи се това, което в най-голяма степен даваше възможност да се предотврати блaмирането на направеното предложение. За какво става дума? С откриването на заседанието Георги Атанасов обяви, че се предлага (не бе уточнено кой всъщност предлага) да се изкаже още един човек и да се пристъпи към гласуване.

Така и стана. На мен, както се очакваше, не ми бе дадена възможност да кажа няколко думи. Не да правя анализ, не да се връщам към въпросите, които имах намерение да развия в непроизнесеното заключително слово, не да оспорвам нещо от предложението на Политбюро, чийто инициатор всъщност бях аз... Не, аз просто исках да изразя още веднъж подкрепата си на Политбюро, както и да благодаря на всички, с които съм работил...

Уви, на мен не ми бе дадена думата. Пристъпи се към открито гласуване. Беше обявено, че предложението се приема единодушно. Макар че не бяха малко онези членове на Централния комитет, които не вдигнаха ръка нито „за", нито „против"

нито „въздържали се". Единствено Иван Масларов, който бе издигнал преди това кандидатурата на Лилов, гласува против предложението на Политбюро. Така ЦК на БКП получи нов генерален секретар и неговото име бе Петър Младенов.

Пак по възприетия сценарий Петър Младенов произнесе слово. Той ми благодари и по утвърдения шаблонен маниер разви някои съображения какво предстои да прави по-нататък партията. Слушах много внимателно. Интересуваше ме как в словото на новоизбрания генерален секретар ще се поставят въпросите за преустройството. И тук ще си позволя да кажа – „Уви"! От словото ставаше ясно, че от новия ръководител може да се очаква всичко друго, но не и да се продължи възприетият от колективните партийни форуми курс към преустройство. Явно беше, че курсът на преустройството у нас ще се преустройва...

Впоследствие така и стана. Курсът, за който бяхме работили години, курсът, който даваше възможност да излезем сравнително безболезнено и безкризисно от създалата се ситуация, бе отхвърлен. Курсът, който ни разграничаваше от клопките и подводните камъни на горбачовата перестройка, бе заменен с политически курс, който постепенно се изроди и даде възможност антисоциалистическите сили да наложат своята линия. Вероятно такъв е бил още първоначалният замисъл на „големите играчи" – Буш и Горбачов. Не зная само доколко това е било ясно на задъханите от нетърпение нови ръководители на партията и страната ни.

Ето така завърши Ноемврийският пленум!...

...И ДОЙДЕ РАЗДЯЛАТА

Прибрах се в Банкя. Всекиму е понятно защо хора, които току-що са преживели нещо по-особено, са обект на подчертано внимание от страна на близки и познати. Нещо подобно се случи и с мен. Всички – момчетата от охраната и обслужващият персонал – бяха затрогващо грижовни. Не казвам по-внимателни от друг път. Винаги съм се радвал на тяхното уважение. На тяхната безкористност. Но сега имаше и нещо необичайно.

Необичайни бяха и моите мисли, за някои от които сега дори не си спомням. Както обикновено, „програмата" ми тази вечер не се различаваше от предишните дни. След като се прибрах, последва кратък отдих. Вечерях и седнах пред телевизора. Истина е, че не бях безразличен какъв репортаж ще излъчи телевизията за пленума на ЦК. Общо взето, бях доволен от видяното и чутото...

По подобен начин постъпих и на другия ден сутринта. С нетърпение очаквах пресата, за да видя как е отразен пленумът. И специално случилото се около моята смяна. В кратката информация, съдържаща се в „Работническо дело“, нямаше нищо особено. Всичко бе, както се казва, в рамките на общоприетото за такива случаи.

Разказвам за това и си мисля какво ли очаква от мен читателят на тези мои спомени. Навярно не на последно място е очакването да споделя за моите преживявания около приетата оставка. Изобщо около проведения пленум. Естествено, това предположение действително има своите основания. След пленума моите размишления съдържаха анализи и заключения, опиращи до жизненоважни за мен проблеми и промени.

И наистина. Аз бях вече в нова житейска ситуация. С всичките произтичащи последици. Повече от тридесет години моят начин на мислене и живот бяха адаптирани, бяха съобразени с оглед на ръководното ми положение в партията и държавата. Всичко, буквално всичко беше подчинено на това.

Сега нещата се изменяха. И то коренно. Вярно е, оставах председател на една комисия с жизненоважни функции. Вярно е също, че според решението на Политбюро на мен ми се гарантираше достъп до всички „коридори“ на властта. Но все пак в положението ми настъпваше видима промяна. Тя, тази промяна, изискваше друга нагласа и в мисленето, и в поведението. И друга система от рефелкси ми бяха необходими при новата ситуация.

Ето това беше едната насока на моите преживявания.

Другата насока се отнасяше до моето глобално, ако мога така да се изразя, положение. Ако вземем само последните 5–6 години преди 10 ноември 1989 г., това време не би могло да се нарече иначе освен време на преустройство. Работейки по преустройството, се преустройвахме и ние. Преустройвах се и лично аз. Освободихме се от редица представи и догматични наслоения. Възприехме коренно обновени постановки. Бяхме ние и сякаш не бяхме вече същите!...

Най-важното бе, че в резултат на огромната работа, извършена с колективния ум на партията, с усилията на интелектуалния и политическия елит, с опита на милиони хора, ние бяхме намерили ключа за решаването на кардиналния проблем – смяната на системата. Бях уверен, че това е голямо наше завоевание. Че ние непременно ще успеем. И тъкмо тогава трябваше да се оттегля. Казвам това не като израз на някакво вътрешно неудовлетворение от акта на моето освобождаване. Не! Както вече няколко пъти споделих, самият аз бях инициатор за

оставката ми. И съображенията от принципен характер, и нормите на партиен живот, и простите житейски правила на едно цивилизовано поведение изискваха да се извършват подобни смени.

Ала всичко това не означаваше, че за мен оттеглянето ми тъкмо в този момент, когато бяхме формулирали и задвижили правилните механизми, не бе преживяване. Преживяване човешко, нормално и благородно! Преживяване не защото съм загубил поста си. Това за мен бе нормален процес. И затова преживяването ми не бе израз на някакво драматизиране, нито на някакви подсъзнателни намерения за връщане към властта...

Непосредствено след пленума известно време аз бях сравнително спокоен. Още повече че хората около мен от държавното и партийното ръководство знаеха, че сме навлезли в етап, когато промените не бива да се прекъсват. Аз си подадох оставката с пълното съзнание, че само невероятни глупаци или авантюристи биха могли да се опитат да върнат назад задвиженото. В спирането беше заложен и пълният хаос за България, и тяхната лична обреченост по отношение на властта. Никакви интереси – на обществени прослойки или лични, користни, да не говорим за национални – не можеха да мотивират подобно поведение.

Трагедията на партията и на държавата, на цяла България е в това, че новото ръководство извърши „пробив" тъкмо в тази насока. Мога ли да бъда упрекнат, че не бях предвидил нито за миг такъв абсурд? Да имат цялата власт и да я пропилеят в угодничество пред Горбачов, срещу мен, срещу самите себе си! Срещу България...

Подадох си оставката, защото си въобразявах, че моите „приемници" осъзнават необратимостта на промените. Надявах се, че ще използват властта не за да забатачат, а за да продължат линията на цялостната смяна на системата в България. Зимда се, не съм бил „в час"...

Ето тази трагедия на народа, на отечеството ни, на партита не можеше да не присъства в моите преживявания, за които споделих по-горе.

Още на другия ден след пленума се заех да разчистя някои розаични неща. Например да отида в ЦК, за да прибера оставените там мои лични вещи... Така и сторих. В събота бях в ентралния комитет. Там беше и моята секретарка Ангелина ринова, която подготвяше кабинета за „сдаване" на новите кретарки.

Не мога да не кажа няколко ласкави думи за тази моя бе-

користна и удивително прецизна в работата си, обаятелна като човек секретарка. На този пост тя дойде още през 1954 г. Беше работила дотогава в Софийския районен комитет на партията. Бързо се ориентира в новата обстановка. И не само това. Бързо се настрои на новата вълна. Тогава, както е известно, подготвяхме и проведохме Априлския пленум. Ангелина беше постоянно край мен. Пишеше на машинка всички материали, които подготвях. В това число и доклада. През следващите години, до моята смяна, тя бе все така неуморна, всеотдайна, заредена с енергия. С човешка топлота, винаги готова да откликне на човешката болка, на човешката нужда!

Да, и други хора като Ангелина Горинова имаше край мен. Човеци с главна буква, колкото и шаблонно да прозвучи, но така беше!

С добро чувство съм запомнил Стойка Белова. Запомнил съм и Димитър Петров, с когото ме свързваше стара, бойна дружба още от нелегалните години.

Ще ми се да спомена и някои хора от Държавния съвет. Не мога да отмина личността на Никола Манолов, който до ден днешен за мен си остава светъл пример за всеотдайност и трудолюбие. За честност и скромност. Дълги години той бе секретар на Държавния съвет. Работихме съвместно. Поради служебното положение, което заемаше Н.Манолов, той участваше в съвещания и заседания, на които се вземаха важни решения. И никога Никман, както го наричаха в творческите среди, не наруши правилата на изисканото поведение. Духовно извисен, тих и скромен, с благ характер. А в същото време вършеше огромна по своята значимост и обхват работа. И все така тихо и незабележимо за околните... Запомнил съм хубавата му усмивка. И как се радваше на своите внуци. С дълбока покруса посрещнах вестта за неговата кончина. Заслужаваше по-дълги и по-добри дни...

Стана нещо като поменик, но, говорейки за Държавния съвет, искам да кажа сърдечни думи и за останалите служители, с които пряко съм работил. И преди всичко за моите две секретарки в Държавния съвет: Мария Петрова и Елена Попова.

Лъчезарен, бих казал, е споменът ми и за Сандо Ракетата, както всички го наричаха заради бързината, с която вършеше своята работа. Човекът, който през всичките дълги години не допусна нито един фал. Независимо от времето и разстоянието той беше безукорно стриктен. Винаги весел, винаги засмян. Лично аз му връчих високо отличие – орден, изказвайки му благодарност за неговата всеотдайност. А формално беше един редови технически помощник.

Раздялата с всички тези хора, а такива като тях не бяха малко, не можеше да не влезе в кръга на моите преживявания...

Идвайки в ЦК, аз поканих моите сътрудници от кабинета и работещите в бюфета на Политбюро, за да изразя задоволството и благодарността си за нашата съвместна дейност, за общите ни радости и преживелици. Пожелах на всички успехи в личния живот, в работата им... Не пропуснах да ги подсетя, че трябва да бъдат на поста си в понеделник. Както обикновено.

Уви!... Някои са били изгонени още същия ден! Още същият ден е бил извикан и началникът на моя кабинет проф. Никола Стефанов и му е било съобщено „да си стои вкъщи“. Отношението на новите „силни личности“ в партията и правителството към моите сътрудници бе наистина необяснимо, за да не кажа по-тежки думи!

ПОМИЙНАТА АТАКА...

Това, което искам да разкажа по-нататък, е мъчително и жалко. Не толкова за мен, колкото за моята партия и новите ѝ лидери, за техните далечни манипулатори. За някои (не така малко) хора в България. За нашите политически нрави. За изкривеното огледало, в което някои искаха да покажат моя народ. Да го изкарат злобен, неблагодарен, отмъстителен и див. Разбира се, че не успяха докрай в този гнусен спектакъл. Но нещичко, особено в началото, направиха. Добре поне, че това петно не е голямо и бързо се изтри. След пленума драмата, свързана с мен, започна не с друго, а със словоблудство, с мръсни словесни атаки... Почти като в Библията и в моя случай в началото бе словото. Но то излизаше не от Бог, а от Сатаната. В разглеждания случай словесната атака получи типично байганьовско превъплъщение. Та нали един от „принципите“ на байганьовщината е битката с противника да започне с неговото „омаскаряване“. Така и стана.

Какъв беше фонът, на който се развихри „помийната атака“ на перестройчиците? Най-общата характеристика на този фон е постепенно разгръщащият се отказ на „десетоноемврийщите“ от възприетия курс за развитие на нашето социалистическо общество. На преден план излизаше теорията и практиката на горбачовата перестройка. Тя, разбира се, не можа да пусне корени у нас. Твърде много се беше компрометирала. А и у нас нещата бяха отишли напред и трудно, да не кажа невъзможно, беше те да се насочат в руслото на горбачовизма. Изобщо преус-

тройството в България така, както бе замислено, нямаше алтернатива. Отказът от него означаваше страната постепенно да се насочи към ликвидирането на социалистическите завоевания.

Така или иначе, събитията следваха своята абсурдна логика. Преди всичко проведоха се няколко пленума на ЦК на БКП. Те преминаха под знака на споменатия вече отказ от тогавашния курс. Под знака на постепенната ескалация на орезилянето на Живков и на живковистите.

Още на първия пленум, само няколко дни след 10 ноември, се развихри кадровият кадрил. Тоест фактически започна чистка. От Политбюро бяха освободени най-верните живковисти. От ЦК – също. По-сетне тази линия продължи. Така новите „реформатори" взеха на оръжие прийом, в който упрекваха мен, а именно – кадровите кадрили. И „демократичните кръстници" бяха горди с делата си... Те не се посвениха да вдигнат ръка срещу хора, почтени в огромното си болшинство. Години наред давали най-доброто от себе си, за да върви страната ни напред. Не случайно сред тези именно кадри бе най-висок процентът на инфарктите и инсултите – резултат на прекомерната им претовареност и нервно напрежение.

Същевременно се извършваше процес на реабилитиране на хора, които бяха пристъпили принципи и норми на партийния устав. Спомням си за няколко характерни случая.

Реабилитиран бе например Чудомир Александров, когото ние снехме преди 10 ноември за нечистоплътни „игри", свързани с неговото семейство. И по-конкретно със съпругата му. Той и досега продължава да велзевулничи. При това не къде да е, а в медиите.

Ч. Александров се жалва например, че бил освободен, защото заплашвал властта на Тодор Живков. Твърде интересно, нали?! Как ще е заплашвал, когато сам Тодор Живков го готвеше за свой приемник?! За целта дори, както вече разказах, той беше издиган на ръководна работа на няколко места, за да развие и обогати своите възможности и опит.

Междувременно обаче се получи сведение, че преди да бъдат женени, Ч.Александров е изпращал за бъдещата си съпруга доноси до съответните органи с отрицателна характеристика. (Прости ми, Господи, простете ми и вие, драги читатели, но...) По-конкретно, че произхождала от „вражеско семейство". Не си спомням точно квалификациите, но смисълът беше такъв...

А истината, самата истина е, че ние не го снехме, защото се е оженил за нея. Не. А защото, когато го попитахме за посочения факт, той отрече да е доносничил. (Може да бъде разб-

ран, бранил си е семейството. Но... за всичко е нужен преди останалото – морал!) Човекът, до когото е пращал тогава информацията, беше категоричен. Сигурно още е жив!...

Така че, вижда се, Чудомир Александров ни излъга. И печалното бе, че ни заблуждаваше много „убедително". Въпреки нашите увещания, въпреки настояването ни, че имаме жив свидетел! Жалко, много жалко. Всичко, пак ще повторя, всичко това опира до морала! А и до манталитета! Особено когато става дума за личност, която готвехме за ръководител на България.

Иначе можехме да не прибягваме до този печален „акт"...

Възстановен бе като член на ЦК на БКП друг бивш деец от върховете, който бе освободен за слаба работа с интелигенцията, довела до създаване на настроения срещу политиката на партията. По-конкретно – довела до формирането на Русенския комитет. В случая показателен е фактът, че същият този деец, за да спаси поста си, на заседанието на Политбюро, което разглеждаше случая, хленчейки, се самопохвали за приноса си в разгрома на този комитет. При това – във взаимодействие с органи на специалните служби. Нещо, което не се е налагало, но което е засилило напрежението сред участниците в тази сама по себе си добра и полезна инициатива.

Оставям настрана обстоятелството, че той „топеше" безогледно кого ли не – и над него, и под него, – че били стоели „безучастни". (Отново като че ли опираме до морал!) Докато, видите ли, той „заедно с другарите от МВР" взели мерки за предотвратяване на прожекцията и на създаването на комитета... Звеното, ръководено от него, било единственото в партията, което реагирало!...

Е, браво, браво с обратна дата! Но пак, изглежда, на чужд гръб. И за чужда сметка! Явно – собствен „почерк". Изпробван много пъти!...

Не бих отминал и случая с изваден от състава на ЦК на БКП деец, който шумно парадираше своята привързаност към „гласността и перестройката", а в действителност най-безцеремонно потъпкваше елементарни норми на човешко поведение.

Така десетоноемврийците обогатиха „теорията" и „практиката" на кадровите кадрили, водещи към политическо разложение на цели звена в партията. Ще спомена и за още един, бих го нарекъл с пълно основание аморален ход. Срещу мен се опълчиха някои от ветераните, какъвто бе случаят с Цола Драгойчева и Славчо Трънски. Пак броени дни след пленума, при освобождаването ми по моя молба от поста председател на Държавния съвет, в Народното събрание Славчо Трънски изсипа

върху мен и семейството ми такива мръсотии, каквито нормалният човешки разсъдък трудно може да проумее. И да си обясни кому беше нужна тази помия. Слушах и не вярвах на ушите си. Бях стъписан пред наглостта. Човекът, който беше записал името си в антифашистката борба, който бе почитан и уважаван, се задъхваше от злоба, изнасяйки най-безотговорно измислени „факти“ и „аргументи“.

На това заседание на Народното събрание беше поставено фактически началото на безогледната кампания срещу мен. В чието по-нататъшно разгръщане особена роля изиграха посещението на Петър Младенов в СССР и все по-често появяващите се в „Работническо дело“ материали, визиращи най-вече семейството ми, а впоследствие и лично мен. Така срещу мен се разгърна едно срамно словоблудство, противоречащо на всякакви морални норми, позорящо не само авторите и вдъхновителите му, но и нашата държава. Защото такова чудо не може да се види навсякъде. Например – в Европа, за която говорим под път и над път.

И тук искам да попитам: забравиха ли моите колеги (ако мога така да ги нарека), че след освобождаването ми от пленума на ЦК ние се целувахме. Кой в случая е Юда?! Нали и Юда бе предал с целувка Сина Човечески. А от Светото писание е известно, че Исус Христос е вярвал на Юда и му се е доверявал...

С тази шумна кампания срещу мен започна серията от безпринципни стъпки, които окончателно погребаха илюзиите, че хората, дошли на власт, могат да направят нещо за България. Народът не повярва, че това са людете, които са му донесли демокрация.

Новите „демократи“ искаха за няколко дни да се окичат с почести като „бащи на демокрацията“. Зад гърба на партията и на гърба на същата тази партия се вземаха съдбоносни решения от „достойните мъже“, както те сами се назоваваха – Петър Младенов, Андрей Луканов, Добри Джуров, Станко Тодоров, Георги Атанасов. Вместо честна работа и политика те виждаха изхода в моето морално унизяване и оклеветяване. Но болшинството от народа не им повярва. Успяха да удължат само с няколко месеца собствения си политически живот. А в кампанията, която започнаха срещу мен, вместо в плитка вода, която те смятаха, че ще прегазят набързо, затънаха в тресавище...

За да опресня паметта на „ноемврийците“ и за да разсея митовете – за свалянето на Живков, за рисковете на „прощаване“ със синове, за танковете в бойна готовност на Джуров и т.н., – ще резюмирам как протекоха събитията.

Месецът беше декември. Не много преди Коледа. Тогава

бях поставен под строга охрана. Твърде строга. При мен се заредиха делегации от Централния комитет на партията. Три пъти идваха. Едната – начело с Андрей Луканов, другата – с Пенчо Кубадински и Начо Папазов...

Бяха уплашени. Уплашени, че мога не само да компрометирам в една или друга степен Горбачов, да разоблича намесата във вътрешните работи на България. Но и да дискредитирам образа, който току-що бяха изградили за себе си.

Моите думи, че вредят на България, и потенциалната заплаха, която се съдържаше в тях, предопределиха безогледността на действията им. „Креатурите на Живков“, както все още ги наричаха от чуждите радиостанции, знаеха, че мога отново да поема нещата в ръцете си. Даваха си сметка, че при моя авторитет неотклонно биха били изпълнени указанията ми. Съзнаваха, че с думи не могат да ме сплашат.

Започнаха да ме местят от вила във вила. Май тогава се загуби Онова одеяло... Пред вратата на стаята ми имаше охрана. Нямах достъп до телефон. Забраниха ми разговори с когото и да е. Можеха да идват да ме виждат само членове на семейството. Никой друг! А в последните дни преди арестуването ми те също са били изолирани...

Изолираха ме напълно. За да съхранят себе си...

И досега не мога да си обясня нито поведението, нито морала на тези „герои“. Не може да си славословил неудържимо нечие управление, да си участвал десетилетия в него, да си го подкрепял с думи и дела – и отведнъж яростно да се опълчиш срещу всичко, свързано с това управление. Да го обругаеш тотално и да се поставиш в положение на „ни лук ял, ни лук мирисал“. Няма ги тези неща в нормалната политика! Няма ги и в елементарния (да не говорим за по-високия) човешки морал...

Навремето аз дори за миг не помислих да тръгна на разправа нито с Червенков, нито с Югов, нито с когото и да било. Макар че открито им се противопоставях. Не липсваха нито реални възможности, нито хора около мен, които ме подтикваха към подобна разправа. Не отстъпих от принципите си, не можех да плюя на лицето си. В политиката има правила, те са свързани с етиката и морала. Тези правила следва да се спазват. Защото, ако практиката на оклеветяване не се пресече навреме, властта (каквато и да е тя) ще се подкопава с всички възможни средства. А петното ще се лепва на народа, който търпи такива ръководители, и на страната, която ги е родила и възпитала.

Онова, което най-много ме измъчва и не ми дава покой, е, че много хора, в това число ръководни кадри, бяха подложени

на оскърбително охулване. Техните знания и умения, техният труд бяха представяни в умишлено лъжлива светлина. А това, което през януари 1990 г. започна с недостойни издевателства срещу доскорошния държавен глава, продължи на всички равнища на държавната и партийната йерархия. За да се стигне и до редови работници. И изобщо до всички, които по-късно щяха да бъдат в отрядите на „червените боклуци"...

Не мога да не спомена и за онези немалко безпартийни и партийни, отечественофронтовски, комсомолски и прочее активисти, предани на предишната власт, които след една нощ се събудиха като новородени, с разяждащото ги съзнание за нереализираност, което се е спотаявало дълго в душите им. Със „спомени" от титанични битки срещу „едноличния режим". И с внезапно пръкнала се преданост към ценностите на демокрацията. Да, имаше, има ги и сега такива хора. Нека те да носят срама пред своите близки и познати. Пред децата и внуците си. А и пред онова, което се нарича чест и достойнство.

И в края на тези няколко горчиви страници, които си позволих да озаглавя с неестетичните думи „помийна атака", бих помолил уважаемия читател да ми прости. Да ми прости и за това, че го въведох в една отвратителна, срамна, нечовешка история. Целта ми беше една: да не се повтаря никога вече подобна позорна история в България! Защото това означава рушене на основните човешки ценности. А рушат ли се човешки ценности, настъпва разпад и на човека, и на човешкото в живота, и на хуманното в историята.

ОБЕКТЪТ „ДИРЕКТОР" ПОД АРЕСТ

Звучи като заглавие на криминален роман. За жалост става дума за една реалност, свързана с довчерашния партиен и държавен глава. Реалност, в която на мен ми бе отредена централната роля.

Всъщност „Директор" е кодът, с който аз присъствам в плана на Националната служба за сигурност. Самият план съдържа агентурно-оперативни, технически и издирвателни мероприятия по обект „Директор" – Тодор Христов Живков, и обект „Секретар" – Милко Калев Балев.

Гафът започва още в началото. На 18 януари 1990 г. бях арестуван. А планът за разследване на „престъпленията" ми, както и тези на Милко Балев, все още не е бил изготвен... Доизкусурявали са го... Съгласували са... (Идва ми наум практиката

на „следствието“ срещу мъченика Трайчо Костов. Май че „демократите“ си бяха бам-башка като момчетата на Сталин.) Накрая планът се е появил след повече от месец. В един екземпляр. С гриф „Строго секретно“...

Междувременно е изготвен и планът за разследването и извършваните процесуално-следствени действия по предварителни следствия на производство в Главна прокуратура на България. Какво ли няма в тези планове! Завърта се цялата адска машина, в която се ангажират десетки, стотици служебни лица, свидетели и други.

Завъртя се машината, за да се роди един гнусен съдебен процес!...

Вече споменах, че бях арестуван на 18 януари. Впоследствие разбрах, че тогавашният главен прокурор Е.Стоименов е бил подложен на масиран натиск, за да бъда арестуван. Навярно в него е имало колебание. Затова нееднократно е бил привикван на шотландска ледена ракия не от кой да е, а от президент-председателя П. Младенов. (Така навремето съдебният състав на процеса срещу Трайчо Костов е бил привикван при Васил Коларов. Наистина поразително съвпадение на „почерка“!) Иначе наглед кроткият и възпитан бивш колега, довчерашният предан сподвижник на „престъпника“ Т. Живков, е удрял и блъскал по бюрото: „Искам да видя документ за задържане под стража“...

Очевидно Младенов е нямал покой. Времето не е работило за него, събитията – също. Няма съмнение, бил е под натиск и от своите задгранични наставници (също като бай Васил Коларов и другите „обвинители“ на Трайчо Костов). Отгоре на всичко още през първите дни на декември 1989 г. са скандирали твърде нелицеприятния за него нов прякор. Дотогава е бил известен като „Пешо мастиката“. По-късно колекцията му се обогати и с „Пешо танкиста“! С кой ли от тях ще го запомнят хората?

Накрая главният прокурор се предава. Издава жадувания от някои документ. Едно престъпление вече е документирано. Преведен е в арест бившият генерален секретар на ЦК на БКП и държавен глава на България. Нашата история е „обогатена“ с още един позорен акт, чиито аналози в миналото ни не са рядкост. Но този път се отиде като че ли докрай в развихрилото се беззаконие. Какво да се прави – демокрация... И новопокръстени амбициозни демократи...

Тъй като държах да спазвам принципите и правилата за поведение, които бяхме утвърдили в отминалите „тоталитарни години“, реших да започна от самото начало. Помолих за среща с някой от новото ръководство. Очевидно те не са очаквали такова предизвикателство. Цял месец са се водили преговори

кой да дойде? Като какъв? Обсъждал се е явно вариант да дойде някой от тях като свидетел. Имам предвид като бъдеш свидетел. Как – по земя, вода или въздух? Кога? Призори или по тъмна доба, за да не ги видят!? Така и не намериха кураж, нито сили да се изправят очи в очи с арестанта Тодор Живков!...

А аз исках да ги видя не заради себе си. Исках да ги предупредя, че всичко, което вършат, неумолимо ще рефлектира върху самите тях. Върху ръководни кадри от държавното и партийното управление. После неусетно ще пропълзи върху стотици хиляди редови членове на социалистическата партия. Ще се отприщи противопоставянето. Озлоблението. Разделението на народа. Да не говорим как щеше да се отрази всичко това върху развитието на обществото. На неговия материален и духовен живот, на икономиката, която все по-определено се плъзгаше по релсите на кризата. Имах предвид, разбира се, и отражението върху процеса на преустройството.

Исках да им напомня преди всичко, че над цялата тази ескалация стои спокойствието на хората, на народа. В подкрепа на това ще приведа факта, че за мен това спокойствие беше едно от нещата, заради които отказах да говоря пред Великото народно събрание.

В своето открито писмо до Великото народно събрание, изпратено на 29 юли 1990 г., аз посочих: „Имате ли предвид обстановката, която се създава в страната, и кой ще поеме политическата отговорност за евентуалната ескалация на напрежението след моето изказване? Или отново вината, както досега, ще се прехвърли върху мен? Такава отговорност не мога и няма да поема... Аз искам да говоря пред целия народ, защото съм отговорен преди всичко пред него... Всичко, което съм правил, е било водено от чувството, че е добро за България."

И още: „По моя път допусках грешки, но престъпления срещу народа си нямам. Поемам политическата отговорност именно за тези грешки. Ето защо, уважаеми народни представители, аз приемам моето явяване като изключителна отговорност пред българския народ и международната общественост."

Десет дни преди това в обръщение към народните представители, публикувано в печата, бях обявил своята готовност да изляза пред парламента и да разкажа как се управляваше страната, какви са фактите в това отношение. Тази перспектива видимо внесе смут в душите и изявите на редица народни представители. Допускам дори, че на някои съм се присънвал не само нощем...

На следващия ден, 19 юли 1990 г., в. „Дума" реагира шеметно. Появи се голямо водещо заглавие: „Парламентът ще

изслуша господин Никой". Би било смешно, ако не беше толкова нелепо. По-нататък се поясняваше колко народни представители са били „за" и колко – „против", а колко са се въздържали?! Освен това се предлагаше мрачна прогноза: „Не искаме да предричаме, но почти сме сигурни, че явяването на господин Тодор Живков пред парламента ще хвърли страната в опасен политически стрес. Ще се разгорят страсти, от които никой няма да има полза. По тялото на младата българска демокрация ще се появят нови рани."

Странно, твърде странно е, драги читателю, нали? „Демократите", обявили се за спасители на нацията от живковата „тирания", изпитваха неистов страх от разкриването на истината за моето управление. При това не как да е, а по демократичен начин, тъй като аз щях просто да разкажа въз основа на фактите за нея. Повтарям думата „истина", защото инсинуации нямах намерение да правя. Пък и нямах нужда от това. А „демократите"? Както стана ясно и от реакцията на в. „Дума", за да избегнат изнасянето именно на тази истина, те бяха готови да потъпчат една демократична изява. И да ме иронизират по недостоен начин.

Разказват, че тогава споменатите по-горе „бащи на демокрацията" дни наред обмисляли варианти как да излязат от създалото се положение. Въпреки че бяхме работили дълги години рамо до рамо, както се казва, те или не ме познаваха, или съзнателно натрапваха деформирана представа за моята личност.

Ако се съди по информациите, поднасяни от медиите, Великото народно събрание е отделило много време, за да обсъжда процедурата по изслушването ми, по придвижването ми до сградата на парламента и т.н. Явно някой се беше погрижил деформираната представа за Живков да „присъства" в работата на самия парламент.

Давах си сметка, отново и отново, че нямах право в защита на себе си да рискувам спокойствието на хората. Давах си също сметка, че моят отказ да се явя в парламента ще бъде тълкуван по един недопустим начин. Не е тайна, че мнозина политикани в продължение на месеци предлагаха какви ли не версии за моето променило се отношение към решението да бъда изслушан в парламента.

Създалата се ситуация беше сложна и противоречива. И до голяма степен – нова за мен. Тя имаше не само ярко очертани политически измерения, засягащи различните политически сили и дейци. Достигащата до мен информация показваше, че възникналите проблеми не са само лични. Нещо повече, че не са главно лични. Изобщо бяха налице много основания, за да

направя за себе си извода, че преди да взема решение, е нужно да се съобразя с маса обстоятелства от политически и психологически характер. Съзнавах добре, че в тази обстановка нямам право на грешки, че е недопустимо да се импровизират едни или други решения.

Сега, размишлявайки за създалата се тогава ситуация, смятам, че взетото от мен решение беше правилно. Още веднъж ще подчертая – не можех да рискувам спокойствието на хората, защитавайки себе си.

Когато говоря за моето поведение тогава, имам предвид и това, че арестуването ми е било съгласувано с Горбачов. И то още на първата среща, която новоизбраният генерален секретар П.Младенов е имал с него. За същото е ставало дума и на срещите на Горбачов с Луканов. Както се изнася в мемоарите на бившия съветски лидер, на въпрос, поставен от него, как се държат приближените на Живков, Луканов отговорил: „Те се спотайват, стоят си вкъщи. Народът пък иска възмездие.“ Следва указанието: „В такива случаи думата има законът. Този е единственият обоснован и справедлив път.“ Разбирайки за какво става дума, Луканов веднага прибавил: „Самият Живков се държи много хитро.“ Ясно е, че и аз е трябвало да бъда включен в кръга на лицата, от които щяха да търсят отговорност по силата на законите.

Но можех ли тогава да афиширам публично различията, сблъсъка между мен и Горбачов? Да поема риска да се лиши България от суровините и пазарите на СССР? Нали бяхме усетили вече какво означава посягане върху тези лостове... Моята позиция на лавиране беше предопределена от риска СССР внезапно да натисне копчето. Да го изключи!... Не исках, нямах право да се впускам в авантюри. Главното за мен бе осигуреното бъдеще на народа. На безразсъдство не можех да отида.

Арестуването ми бе извършено в навечерието на XIV партиен конгрес. И това не беше случайно... Споменавам за този факт, защото конгресът бе един финал на трагичен за партията исторически процес. Докладът на Петър Младенов провъзгласи пълен отказ от всичко, свързано с периода, когато аз бях начело на партията и държавата. Той не само пусна в ход, но и многократно засили отвратителните лъжи, даде паролата за изключване от партията на бивши партийни дейци, някои от които вече в пенсия. С този доклад и с взетите решения се разчисти пътят към ред позорни актове, оформяни на кръглата маса и в действащото тогава Народно събрание. Посегна се и на самата партия. Провъзгласи се, че тя ще се обновява, но малко разбраха смисъла на тази „парола“.

След като ме задържаха, помолих Главна прокуратура да

ми бъде разрешено да се явя на пресконференция, на която исках да направя две изявления.

Първо – исках решително да протестирам срещу задържането ми, тъй като нямаше никакви факти, които да бъдат основание за възбуждане на следствие срещу мен като гражданин на НРБ и държавен глава.

Второ – исках да възразя срещу преднамерената кална кампания в средствата за масово осведомяване, насочена срещу мен, семейството ми и три поколения, изграждали нова България.

Повече от 60 години участвах в политическия живот, но не помня да е имало подобна арогантна кампания. Това, с което тръгна новото ръководство на партията, вече рекушираше в самата нея, защото кампанията доведе до нейното политическо разложение. Висшите партийни ръководители ме представяха за какъв ли не, но аз се питах какви са те. И защо толкова години с възторжени аплодисменти и единодушие ме избираха за техен ръководител?

Около месец след задържането ми бе съобщено, че е взето решение за образуване на процес. Бе ми предложен адвокат. Отново протестирах, зададох въпроса на кого е нужен този процес? И не смятат ли, че той е скалъпен? След няколко дни ми съобщиха, че има ново решение, според което следствието продължаваше, а процесът се отлагаше.

Започна развихрянето на страшни сили, които не се съобразяваха какво и как го вършат. Правеха се строги проверки в УБО, в ЦК на БКП, в Държавния съвет. Бяха разпитани близо 300 души. Проведоха се над петнадесет (!?) обиска на семейството ми и на други мои близки. Опознаха дома ми по-добре, отколкото го знаех аз. Бил съм арестуван преди 9 септември 1944 г., но такова нещо не помня да е имало дори тогава. Събран бе материал над 110 тома. Бяха заангажирани 6–7 прокурора, поне 10 следователи, отделно експерти и други технически лица.

А съгласно плана е трябвало широко да се приложат найфини методи и средства за проучване не само на мен и Милко Балев като обвиняеми, но и на немалко лица, привлечени покъсно като свидетели. Така например било е предвидено да се приложат „методите“: „М – Родопи“ – електронен запис на разговорите в затворени помещения; „М – Пирин“ – контрол и запис на разговорите по телефона; „М – Марица“ – визуално наблюдение и видеозапис на поведението на обектите; „ВН“ – физическо проследяване на обектите. Ето с каква голяма „чест“ са били удостоени не един и двама от изявените живковисти...

Сега се питам давали ли са си сметка не само за морални-

те аспекти, а и за изразходваните държавни средства блюстителите на ... законността?!

През цялото време имах чувството, че срещу мен се е изправила чудовищна машина. В началото не ми се разрешаваше свиждане с близките. Не ми се даваше възможност за среща с хората, с които съм работил и бих могъл да уточня някои въпроси.

Сега искам да кажа, че в онези дни на масиран морален и психически натиск, когато най-подробно трябваше да давам отговори на какви ли не въпроси, ежедневните ми срещи с охраната, с лекарския персонал и лекарите от двете медицински комисии, които дойдоха да ме прегледат, бяха за мен голяма морална подкрепа. В поведението им се чувстваше симпатия и желание за помощ.

В една от комисиите участваше американският професор Уилям Фийлдс, завеждащ катедра по неврология при университета в Хюстън, на когото аз казах, че преглежда пациент, обругаван от всички. Професорът се обърна към мен с думите: „Не всички Ви ругаят." В това негово изречение почувствах топлота и желание за помощ, от която така се нуждаех...

В друга лекарска комисия имаше професор от Франция, който каза, че ще ме прегледа не като следствен, а като обикновен пациент. След това, шепнейки, той ми каза на руски: „Дръж се!" И отново аз почувствах желание за подкрепа... Тези хора не можеха да се купят дори с един щедър хонорар. Те... не се продаваха!

След като бях приведен в домашен арест, бе отделено много време и голямо внимание на проблемите на т. нар. икономическа криза. Тъй като този въпрос има принципно значение, ще се спра по-подробно на него.

Цели 15 дни идваха при мен от прокуратурата, за да ме разпитват. Имах искреното желание да помогна, за да се установи истината. Междувременно бях успял да събера необходимите данни и солидна документация, от които ставаше ясно, че в България от три десетилетия не само не е имало икономическа криза, но че страната е направила качествен прелом в социално-икономическото и духовното си развитие. Представих тази документация на следователите.

Казах им: „Щом търсите катастрофа, търсете я след 10 ноември 1989 г. Тогава още в близките месеци могат да се видят нейните контури." Уточних, разбира се, че става дума само за първоначални, все още повърхностни прояви. Големите трусове предстояха тепърва. И заключих: „Дали ще наречете това криза, национална катастрофа или с по-нежното име потъване, както препоръчват някои западни експерти, това си е лично

ваш проблем. Вие ще извършите обаче престъпление, ако стоварите върху непровинилия се с нищо трудолюбив и рядко търпелив народ някаква измислена криза през периода преди 10 ноември.“

След време прокурорът дойде при мен и ми предложи: „Живков, налага се да започнем отначало.“ „Господин прокурор – отвърнах му, – за мен е съвършено ясно, че двамата с вас просто не сме изпълнили дадената ви поръчка. На драго сърце ще ви улесня. Ще подпиша заключителния протокол от нашите разговори. Няма да се съглася повече да разговаряме на тази тема. Да се въртим в някакъв омагьосан кръг и да не стигаме до нищо. Отново ще повторя това, което говорих досега. То е подкрепено не с общи съждения за реалността, в която всички сме живели, а със сухите, точни, неопровержими данни на статистиката. Повтарям: По мое време в България не е имало нито икономическа криза, нито катастрофа.“

За мен бе пределно ясно, че периодично се спускат политически поръчки на поредния прокурор и той послушно ги привежда в изпълнение. Нямах никакво намерение да участвам в подобен сценарий. Това не прилягаше нито на характера, нито на принципите ми. Но след време бих искал да прочета спомените на някои от участниците в тази мръсна игра с мене.

Заслужават внимание например някои от основните въпроси, при това въпроси реторични, около които се водеше разпитът. Първо – искаха да свидетелствам, че СССР е ограбвал България, налагал е у нас користните си интереси. Истината бе точно обратната. Съветският съюз не само че не ни ощетяваше с нищо, но ни и предоставяше щедро пазари, суровини, заеми с ниска лихва, дори безлихвени помощи. Това аз заявих твърдо и категорично. Второ – настояваха да посоча ръководни дейци в държавата и партията, пряко виновни за „катастрофата“. Дори услужливо ми подхвърляха имена...

Слушах, слушах и отсякох в себе си: „Съжалявам, но очевидно твърде малко познавате Тодор Живков. И напразно се надявате да изтръгнете нещо от него. За нищо на света не бих прехвърлил отговорности другиму. Не бих споменал име, за да оневиня по този начин себе си. Напротив, в положението, в което съм поставен, аз дори съм принуден да защитавам дейците (дори и подлеците сред тях) от моето време. Да ги защитавам убедено и отговорно.“

Разпитващите явно не проумяваха, а може би и съзнателно се правеха, че не разбират за какво става дума, защо аз никога не бих хвърлил вината, ако изобщо има такава, върху другиго. Че елементарното човешко достойнство ме задължава да поема върху себе си и чужди вини. Затова направих изявление,

от ч... предприемано, а още по-малко извършвано без колективни решения. Без колебание аз поех цялата отговорност върху себе си...

Какви ли небивалици за миналото се фабрикуваха. Разпространяваха се например версии за крупни далавери и масово разигравани „червени пари“. Пред прокуратурата многократно подчертавах, че при предишното управление не можеха да се извършват такива престъпления. Известни корумпирани кадри имаше, но истината бе, че дори отделни опити за машинации на едро не можеха да просъществуват дълго. Не е тайна, че Държавна сигурност бе внедрена плътно в почти всички звена на външнотърговската ни система. Не за друго, а за да обслужва и да защитава интересите на България.

Така че Държавна сигурност обслужваше не държавния глава, не „номенклатурата“, а националните ни интереси. Давах си сметка, че една малка страна, каквато е нашата, не може да води масирано разузнаване и в Европа, и в други райони на света. И ние превърнахме разузнаването в икономическо, промишлено, в разузнаване за придобиване на новости. Което не означаваше кражби на технологии. Самите фирми искаха да търгуват с нас, без да афишират връзките си. Това бе гъвкава политика, търговия, усвоена до най-малки детайли.

Смея на твърдя, че през времето на моето управление имах точна представа за нещата. И затова съм категоричен: напразно усилие е да се търсят през тези години злоупотреби в големи размери. Съществуващият ред не ги позволяваше.

Аз продължавах да защитавам не себе си, а делото на своя живот. Обстоятелствата ме заставяха да изживявам всичко отново и отново. Не се уморявах на всяка поредна среща да питам разпитващите ме, защо не се готви процес и срещу настъпващата икономическа катастрофа. Мълчаха и вдигаха рамене. А отговорът беше толкова прост...

След като бях приведен под домашен арест, ме информираха, че през декември 1989 г. в емисия на Би Би Си като коментар или информация е съобщено, че заемите, отпускани безрезервно от западни банки на Живкова България, засега са блокирани. И че ще е необходимо време на Петър Младенов и хората около него да заслужат авторитет на сигурни партньори.

Наистина, по мое време България се ползваше с финансов авторитет. Не си спомням да ни е отказван някога заем от напреднали страни. Имахме доверието на западните банки.

Спомням си за моята среща с представители на делови среди на ФРГ през юни 1987 г. Когато стана дума за заеми, един от тях любезно ме прекъсна с думите: „Господин Живков, отдавна сме убедени, че вие сте лоялни партньори. И сега няма да ви откажем. Въпросът е как да отидем по-нататък, към инвестиции, които да влагаме у вас." Мисля, че тези думи нямат нужда от коментар...

ОЩЕ ЗА НЯКОИ НАГЛИ ЛЪЖИ

Затруднявам се сега в мемоарите си да посоча коя от лансираните тогава лъжи за мен трябва да се изведе на преден план. Какво ли не ми се приписваше! Но като че ли особен акцент се поставяше върху милиардите и изобщо върху несметните богатства на Тодор Живков. И забележете, за милиарди, вложени в чуждестранни банки. За имоти не къде да е, а в такива страни като Швейцария и Канада. Но къде ли не се търсеха мои богатства. Материалите по този „невралгичен" момент в следствието са събрани в няколко тома от наказателно дело № 1/1990 г.

Много държах тези материали и резултатите от проведените следствени дирения да се обнародват. Няколко пъти поставях този въпрос. Имах предвид, че обикновено така се постъпва с подобни шумни „афери". Набеденият или е невинен, или е извършил съответното престъпление според органите, образували производство срещу него. Това щеше да бъде не само обичайна процедура. На народа, на нашата и международната общественост щеше да стане ясно, че аз не съм влагал пари нито в България, нито в чужбина. Не съм осигурявал нито себе си, нито наследниците си.

Но и досега е жива и битува целенасочената кампания, която се натрапваше на народа за милиардите на Живков. Нагли, безпочвени лъжи, в които, сигурен съм, не вярваха и авторите им. Но те изиграха своята роля. Тази лепкава клевета върху името на бивш държавен глава във всяка демократична страна би предизвикала търсене на съдебна отговорност на нейните автори. Чужд съм на стремежа да търся реванш за лъжите, които се изсипаха върху мен. Но държа българският народ да знае истината.

Истината и до ден днешен се прикрива. Никой не излезе да информира, че приказките за моите милиарди са били безпочвени. Случи се нещо още по-трагично. Когато следствието по това обвинение беше приключило, а аз бях под домашен арест, в три вестника, претендиращи за обективност, се появиха съоб-

шения, че аз, Тодор Живков, съм собственик на авиокомпания в Австрия, на сгради в Канада, че внучката ми Евгения има фантастична вила там, че съм платил един милион долара, за да получи внукът ми Тодор американско гражданство.

На тези и други подобни измислици и инсинуации аз вече се спирах по различни поводи, в това число и в книгата „Тодор Живков срещу някои лъжи". Ще ми се тука да повторя нещо, което е характерно за стила на същия този Тодор Живков.

И така. Аз декларирах още преди време: „Всичко, което се издири или очакват да открият по света, принадлежащо на Тодор Христов Живков, всичко, за което осведомяваха обществеността повече от пет години, им приписвам и дарявам. Нека си го поделят. Предлагам им да пропилеят малко пари по „живковски". В Монте Карло, на любимата рулетка на сина ми, според един самонарочил се за писател партизанин-генерал, могат да разиграят част от парите. Ако имат лека ръка, така както е лековата съвестта им, ако хазартните игри им се удават поне наполовината на манипулациите им, то може и да припечелят.

Искам да ги успокоя, защото и транспортът им е осигурен. Предоставям им всичко. Нали след ноември се пише и говори за „мой" самолет, за „моя" яхта, за „мой" влак... А аз не само никога не съм притежавал свое превозно средство, дори велосипед. Живков е пътувал след решения на Политбюро, определящи и транспорта, и придружаващите го – кои, колко журналисти и пр.

Така стои и периодично раздуханата тема за „моите" резиденции и ловни стопанства. Всички тези фантасмагории са не просто абсурдни. Те са неокачествими.

Още някои детайли. По време на следствието, когато ми беше отправено обвинение, че съм изнесъл от България милиарди, аз попитах в каква валута могат да се изнесат тези милиарди. Отговориха ми, че могат да се изнесат само в западна валута. Тогава пак попитах дали се е установила липса на валута в България, с която съм злоупотребил. Обясних също, че съм имал възможност да закупя валута за лично ползване, но никога не съм се обръщал към българска банка за това. Нито пък към чужда. При третия разпит по този въпрос и двамата с прокурора избухнахме в смях. Но в протоколите е записано, че се е смял... само Тодор Живков.

Както се изясни и в следствието, никога в моя съзнателен живот материалните блага не са били самоцел. Никога не съм си мислил, че мога да имам влогове в чужбина. Не случайно за 35 години активна работа не съм направил за себе си и за семейството си това, което някои „колеги" направиха за няколко

години. Чак в последните три години си позволих да осигуря поне децата си, като с парите, които съм получавал, построих две вили в един двор.

Едва ли има много хора, които да притежават такава строга отчетност и документация за разходите си, каквато има моето семейство и която беше предоставена на следствието...

Всички подаръци, които съм получавал по различни поводи в качеството си на държавен глава, бях разпоредил да се събират, инвентаризират и водят на строг отчет. Правех това не само защото винаги съм смятал, че техният притежател е българският народ. Исках след тази публична процедура примерът ми да бъде последван от останалите членове на Политбюро и правителството. За съжаление – останах единствен.

Според някои експерти формиралата се колекция от подаръци, която по време на следствието се намираше в резиденция Бояна, се оценява на десетки милиони долари и лева. В нея се съдържат художествено изработени златни изделия, уникати, сребърни предмети, кристали, картини и т.н. Също така всички автомобили (над 20), които съм получавал като подаръци в качеството си на държавен глава, съм предоставял на държавата.

Неотдавна научих от пресата, че моите подаръци, чийто притежател, повтарям отново, е единствено българският народ, са пръснати вече на три места: в резиденция Бояна в тъй наречения дом № 3 (преди година НСО е складирала ценностите в насипно състояние, за да освободят залата); 120 дарове, получени по партийна линия, доскоро са прашасвали, набутани в кашони в едно мазе на бившия Партиен дом; само 239 подаръка са в Националния исторически музей, и то натъпкани в някаква сумрачна стая.

Оставям фактите без коментар!

Колекцията ми от ловни трофеи, която се оценява на няколко милиона долара, бях подарил на Българския ловно-рибарски съюз. По време на разпитите нейната съдба е решена крайно некомпетентно и трофеите са били разпръснати из различни краища на България. Нещо, което намалява стой-ността на колекцията и по същество я обезсмисля. Какво е станало по-нататък, не зная. Боя се, че в днешните времена на повсеместни кражби и присвоявания това народно достояние може да бъде оплячкосано.

Що се отнася до „моите" резиденции, ще добавя още, че по някое време ограничихме, а след това и спряхме тяхното строителство. А това, което имахме, съхранявахме и поддържаме

грижливо. Използвахме резиденциите за делова работа и за приемане на гости от висок ранг. Впрочем такава е практиката във всички цивилизовани страни.

Заблужденията и манипулациите около резиденциите произтичат и от погрешното обявяване на ловните стопанства за резиденции. А те имаха съвсем други функции.

Ще повторя. В България се правеше това, което отдавна бе обичайна практика и на Запад, и на Изток – във всяка модерна държава.

Надявам се, тук едно малко „лирическо" отстъпление ще ми бъде позволено. През последните няколко години мои чести гости са земляци от Ботевградско. Срещите с тях са истинска радост за мен. Посещават ме и журналисти от в. „Ботевградски вести". Веднъж в интервю с тях споделих, отговаряйки на въпрос за „моите резиденции" и за несметните ми „богатства", че от деня, в който съм се родил и майка ми ме е повила в пелени, та до днес аз не съм имал никаква собственост. По всяка вероятност, казах им, когато майка ми ме е повивала, зла орисница ме е орисала до края на дните си да остана само с дрехите си. Млади бяха двете журналистки, изненадаха се: „Нима не разполагате с никаква лична собственост?"

Бих искал да споделя и за още един съвсем личен въпрос, с който за най-голямо мое изумление се занимаха в следствието.

През 1971 г. почина моята съпруга д-р Мара Малеева, а през април 1981 г. – и дъщеря ми Людмила Живкова. След тяхната смърт (за това вече писах) аз се почувствах много самотен. Започнах да бягам от самотата, търсейки спасение в работата.

В следствието се установи, че за тези последни 10 години освен протоколно аз съм ходил само 2–3 пъти на гости, тъй като не съм имал време за това. На разпитите казах, че веднъж съм бил на гости у един писател юбиляр. Следствените органи ми напомниха, че съм бил ходил веднъж и при сестра си. След като имах възможност да си помисля, сетих се и допълних, че веднъж съм бил на гости и у Добри Джуров по случай рождения му ден...

Работният ми ден, въпреки че невинаги протичаше в кабинета ми в ЦК на БКП, продължаваше по 12–14 и повече часа. Животът ми беше изцяло отдаден на работата. Продължителното ми стоене начело на партията и държавата не е било, за да използвам тези постове за лично облагодетелстване (фактите за това вече изложих). Доказателства има предостатъчно и в материалите на следствието.

Не си спомням за 33 години да са преследвани и унижавани кадрите, които слизаха от политическата сцена по мое време. Осигуряваха им се спокойни старини и не се преследваха техните деца. Провеждах тази линия не от щедрост или „широка душа“, а защото вярвах, че дори в политиката са нужни морал и почтеност. Дългите ми години начело на България не разколебаха това мое дълбоко убеждение.

Кому беше нужно това, което се разигра?

Мисля, че то бе необходимо за успокоението на нечия гузна съвест, съвест, която с отчаяни действия искаше да отклони милиони човешки очи от собствените й тъмни дела. А методите поразително напомняха за най-престъпните и мръсни методи от времето на Сталин и Берия! Не говорят ли те за някаква дълбока генетична връзка? Връзка не само по дух, но и по кръв...

А темата за „деянията“ на Тодор Живков ще оставя отворена за талантливи пера, хладен ум и горещи сърца. Бих им препоръчал: повече находчивост, повече кураж! Има толкова неразкрити убийства, недоказани или оспорвани версии. Защо да не се намеси името на Тодор Живков и в тях? Още повече във време, когато някои не държат сметка нито за своето име, с което приподписват „сензациите“. Нито пазят името на България...

ИНТРИГУВАЩАТА ВЕРСИЯ

По-абсурдна, по-идиотска от лъжата, че съм бил агент на Гешев, не ми бе приписвана. И тя до днешни дни си остава неопровергана от съответните институции. Просто я пуснаха, използваха я и после я... забравиха. Сложиха я в долапа да седи мирно – докато пак потрябва...

А на мен така ми се иска народът да знае, че месеци наред бяха пропилени време и умения на квалифицирани юристи от Главно следствено, за да се убеждават – бил ли е Тодор Живков агент провокатор, доносничил ли е на Гешев? Или не?! При живи свидетели за това време, между тях доскорошни мои „другари“, при наличието на документация от Дирекция на полицията!

Арестуван съм неведнъж. Инквизиран съм до загубване на съзнание. Това са факти! Омръзна ми, додея ми да обяснявам, да изяснявам – бил ли съм агент на Гешев, или не съм! Защо пък да не е възможно и обратното – Гешев да е бил мой агент?! Но така или иначе, много бяха лъжите, с които се заиграваше

от „героите ноемврийци“. Не ме обвиниха само в това, че съм... извънземен!

Оказа се, че моята оценка за Гешев, интересно защо, много ги дразнеше. Впоследствие твърдо разбрах защо. Гешев беше умен, признаваха му го и други мои бивши „другари“. Не може да му се отрече – беше проницателен. И предан на делото си, което беше станало негова съдба. Не зная доколко е вярна версията, че той е служил на друго разузнаване – английското ли, друго ли... Каквото и правителство да дойдеше, Гешев оставаше. Министри уволняваха – него не. Не участваше в инквизициите, но ги ръководеше. Сред безспорното, което може да се каже за него, не на последно място може да се постави и това, че беше отявлен антикомунист. А да бъдеш антикомунист, и за това се изискват качества...

Много добре си спомням какво се случи последния път, когато ме арестуваха. Гешев ме попита: „Къде си ти, десет дена те търсим? Обърнахме София наопъки.“ Тогава ме предадоха и полицаите ме арестуваха от засада на улица „Черковна“ в Подуене. Започнах да му разправям нещо. Той слушаше внимателно. Лицето му беше както обикновено. Отдъхнах си мислено. Накрая Гешев каза: „Свърши ли?“ И се обърна към хората си: „Той ни занимава с фантасмагории. Съвсем за мезе ни взема. С него ще се разправяме нощно време. Водете го...“

ПРОЦЕСЪТ

Някъде през лятото на 1995 г. журналистка от в. „168 часа“ ме запита дали през годините, откакто съм под домашен арест, съм променил с нещо мнението си за процеса срещу мен. Бях категоричен в отговора си. Нямам никакви основания. Защото това бе скалъпен, позорен, мръсен процес срещу бившия държавен глава на България. Така го оцених още от самото начало.

Повече от шест десетилетия участвах в политическия живот. Днес вече седма година съм под домашен арест и се опитвам да се добера до информация има ли аналог моят случай на планетата. Много справки правих. Много разговори водих. И с юристи, и с учени от други области. И с известни личности от България и чужбина, които идват при мен. Май че друг случай като моя няма. И такъв процес няма. Процес, който е позор за съдебната власт. Позор е за България...

Има съдебни процеси, които санкционират престъпни де-

яния. Има обаче и такива съдебни процеси, които сами по себе си са престъпления, защото мечът на Темида е вдигнат срещу самото общество, срещу държавата. Срещу личността... Делото срещу мен протече според сценария на едно фрапантно нарушение на българската законност, на законите и обичаите на европейската и изобщо на човешката цивилизация. То беше и ще остане едно от деянията по разрушаването на държавата, опит за цинично оправдание пред историята на недостойни дела.

Процесът срещу мен бе уникален в много, да не кажа – във всички отношения. Той бе уникален преди всичко с това, че „хармонично" съчета в себе си юридическата мистификация, политическата инсинуация и моралната деградация. Наистина рядко се постига такава „хармония". При това всеки един от компонентите на тази „хармония" бе предоставен в най-мерзкия, най-недостойния си вид.

Така зад юридическата мистификация стои рядко срещано нарушение на законността, като се започне от „а" и се свърши с „я". А политическата инсинуация разкрива недостойните политически спекулации в средите на така наречения политически елит. Естествено следствие от всичко това е моралната деградация, която беше и си остава неотлъчен спътник, а и част от съдържанието на процеса срещу мен.

ПРОЦЕСЪТ – ЮРИДИЧЕСКА МИСТИФИКАЦИЯ

Размишлявам дни и нощи, размишлявам вече месеци, години и нямам покой. Искам и ще се боря до сетния си дъх истината за този позорен процес, за юридическата мистификация, истината за мен и моето управление да стигне по-скоро до народа. До всеки българин.

Искам тази истина и ратувам за нея не от жажда за мъст. Не! А защото, за добро или зло, повече от три десетилетия моето име бе свързано с развитието на България. Не се отъждествявам, разбира се, нито с историята, нито с България. Но аз съм частица от народа. И от това, дали ще се каже истината за Тодор Живков, зависи до голяма степен ще се представи ли правдиво обликът на страната ни.

Няма да се откажа от намерението си, докато мога, ще продължавам да питам. Ще питам и сега: „Докога, господа пазители на законността, ще мълчите и преиначавате истината по на-

ченатата преди седем години юридическа мистификация по Дело № 1?"

Често ме питат – грешил ли съм. Разбира се, че съм грешил. Имал съм пропуски. Пред следователите, които ме разпъваха „на кръст", аз заявих, че съм един съвсем обикновен човек. Да, грешил съм, но престъпления нямам! Опитът да се докаже, че съм извършвал престъпления, е най-ярката проява на юридическа мистификация, с която толкова се мъчиха да „украсят" процеса срещу мен...

И така. През януари 1990 г. започна сензационното Дело № 1. Един процес, при който обвинението се концентрираше в ред измислени конкретни обвинения – за представителни пари, за жилища, леки коли, хонорари и т.н., – но всъщност той бе една грандиозна провокация срещу законността. Една абсурдна проява на юридическата мистификация. Направи се дори опит за „голям" процес с привличането и на Милко Балев... Моделът беше познат от големите „сталински процеси" в Съветския съюз през 30-те години.

В какво се състои същността на въпроса? Искам да разкрия именно тази същност, защото всичко останало е само следствие от нея.

И пред съда няколко пъти подчертавах, че три десетилетия съм стоял начело на държавата и на комунистическата партия. Моите отговорности са били определени от конституцията и от устава на БКП. И главното е (върху това аз неизменно съм поставял и ще поставям акцента), че срещу мен никой не е предявил обвинения за нарушаване на конституцията на България. А един държавен глава може да бъде съден само за нарушаване на конституцията. На този момент ще се спра по-подробно след малко, но искам да изтъкна, че току-що казаното поставя въпроса – убедителен ли беше опитът този процес да бъде представен като криминален?

Ще приведа особените мнения на върховните съдии (три към Първа и едно към Втора инстанции), които не гласуваха присъдата срещу мен и които с правни доводи обосноваха тезата, че главният прокурор няма право на надзор над действията на председателя на Държавния съвет, тъй като такъв надзор е конституционно недопустим. Всъщност този процес е бил опорочен още през януари 1990 г. с постановлението на тогавашния главен прокурор за моето задържане под стража.

Един от основните аргументи в мненията на върховните съдии, изразили особено становище, е аргументът, че аз като държавен глава мога да нося отговорност само за нарушаване на конституцията и за държавна измяна.

Още по време на самия процес в защитната реч на моята адвокатка Даниела Доковска бе посочено, че чл.102, ал.1 от конституцията на Република България предвижда имунитет на държавния глава срещу наказателна отговорност. По-конкретно президентът не носи отговорност за действията, извършени при изпълнение на своите функции с изключение на държавна измяна и нарушение на конституцията.

Отново ще се позова на мнението на уважавани юристи, че не само е недопустимо, но е и правно абсурдно моята отговорност да се разширява със задна дата. На фона на стеснената отговорност на сегашния държавен глава. И то при съществуваща от векове правен принцип за ретроспективното действие на по-благоприятния закон, който е застъпен и в нашия Наказателен кодекс.

Отстоява се и се обосновава също така тезата, че този процес по начало е несъстоятелен, тъй като е процес срещу държавен глава. Тоест – процес срещу институцията, която не само съм символизирал. Реално съм носил нейните отговорности, имал съм съответстващите прерогативи.

Искам още веднъж да подчертая главното, което срива из основи целия сценарий по така нареченото Дело №1. Което разкрива, че обвиненията срещу мен са чистопробен фалшификат. Както вече отбелязах, като държавен глава аз отговарях пред конституцията на страната. Но те оставиха настрана въпроса за конституцията, тъй като не бяха в състояние да приведат нито един факт. Не могат да ме съдят като държавен глава. И се хванаха за неща, които са определени от устава на партията. А там прокурорът и съдът не могат да се месят. Ако е имало едни или други нарушения по правила и норми, регламентирани от устава, това се разглеждаше и съответно санкционираше в партийните органи и организации. Но не и от съдебни органи.

В този смисъл въпросите, свързани с помощи на партийни членове, с предоставяне на ведомствени жилища и т.н., бяха от компетенцията на самата партия, и то в съответствие с изискванията, залегнали в нейния устав. Друг е въпросът, че когато такива нарушения влизат в разрез със законите, те биваха отнасяни към съдебните органи, за да се търси съдебна отговорност. Както ще се види по-нататък, в Дело №1 нямаше нито един случай на нарушение нито на устава на партията, нито на законите.

Мен ме съдиха за нарушение на партийния устав. Така излиза фактически. И аз в моята защитна реч споменах, че ръководното начало за мен като генерален секретар е бил уставът на партията. В устава беше широко застъпен колективният ме-

тод на ръководство. Аз не можех нищо да направя – нито в ЦК на БКП, нито в Държавния съвет – без решение на съответния колективен орган. Не разполагах с никакви фондове. За един лев разход дори трябваше колективно решение...

Ще засегна и другата страна на въпроса, която и по време на следствието, и по време на съдебния процес не можаха, а може би е по-точно да се каже – не искаха да разберат, или се преструваха, че не разбират. А тя е: Политбюро не се занимаваше с оперативната работа по бюджета – за какво да се предвиди дадена сума, колко да бъде тя и т.н. То разглеждаше и се произнасяше по плана, след което го внасяше в ЦК на БКП за политическо заключение. По-нататък Секретариатът се занимаваше с упражняване на съответен контрол (при положение, разбира се, че планът е бил одобрен от Народното събрание). Аз подписвах решения на Секретариата, които фактически конкретизираха решения на Политбюро. Така че подписът ми означаваше, че това е решено в ЦК или в Политбюро.

Разбирам, че може би доскучавам с тези „детайли", но те са решаващи, определящи! За да се види доколко са справедливи блюстителите на законността. Което за мен в конкретния случай играе фатална роля.

Що се отнася до предоставената от Комисията по деформациите документация, в която са се съдържали решения на Политбюро и по финансови въпроси, искам да поясня, че това са решения, чиято правомерност може да се оценява също само от гледна точка на устава на партията. И тук може да се изрази и учудване, и недоумение! Работа ли беше на следствените и на съдебните органи да се ровят в тези документи и да градят страхотните си обвинения, ръководейки се, изхождайки от тях?! Явно тук юридическата мистификация е била просмукана, сраснала се е с моралната деградация...

Ще се върна към един от главните въпроси по обвинението. Тодор Живков нарушил ли е колективния метод поне един път, поне с едно нещо? Шест месеца ме въртяха в прокуратурата, за да намерят нещо, което да не съм бил съгласувал или да не е било решено от колективен орган. Било от Централния комитет на партията, било от Политбюро, било от Секретариата, било от Министерския съвет или някакъв друг орган. Не можаха да намерят такова мое „деяние". Съжалих ги, искрено ги съжалих за напразните усилия!...

Независимо от това, че както се видя, процесът бе опорочен още в своя замисъл, ще се спра и на повдигнатите обвинения. И отново с предчувствието, че някои може би ще си кажат: „Хайде стига вече!" Но не мога да премълча!...

Едно от обвиненията срещу мен беше за изплащани суми за храна и представителни пари на членове на висшето държавно и партийно ръководство. По мое време тези средства се получаваха от около 80–100 души. Днес може би е трудно да се посочи колко души и какви суми получават, след като само народните представители са 240. При това сега освен представителните и в Парламента, и в съда, и в прокуратурата, и в Министерския съвет, и в Президентството, и в кметствата и пр. се получават вече и така наречените допълнителни пари, и така наречената 13-а заплата. Като отделяните суми за тези разходи и за заплатите на управленските кадри, техните съветници, техническия персонал и прочее се актуализират редовно.

Още в началото на делото повдигнах въпроса да ми се дадат справки по съпоставими цени за средствата, изразходвани за висшия ешелон на властта по мое време и тези, които се изразходват сега; справка за представителни пари и храна; справка за жилищата и колите, раздадени или продадени чрез управляващите след ноември 1989 г.; справка за средствата, които са предоставени на регистрираните у нас партии, организации, съюзи, синдикати – средства, отпускани от държавния бюджет, от фирми и пр. у нас и от чужбина.

Според действащото до 1989 г. и според днешното законодателство всеки обвиняем има право да прави такива искания. Аз се обърнах дори чрез медиите към президента, председателя на Народното събрание, председателя на Върховния съд, председателя на Министерския съвет и главния прокурор. Не само не получих официални справки. Темата беше обвита в мълчание. Може би защото тезата на обвинението би прозвучала нелепо при съпоставянето на факти и данни по исканите справки!...

А ако трябва да се говори по същество, истината е не просто фрапираща. Може да се каже – тя е шокираща! Само по това обвинение, както е формулирано в Дело №1, сега няма да остане нито един президент, нито един министър-председател, нито един депутат и други подобни величия по света. Всички трябва да отидат в затвора. Всички те сега са щедро възнаграждавани. Ако пък се вземат днешните разходи у нас за Народното събрание, за президентството, правителството и т.н., и се съпоставят със съответните разходи по мое време, всички тези институции също трябва да бъдат най-малкото укорени за разсипничество на народна пара.

Истината е една. По мое време линията беше на свиване, на икономии, на постепенен преход към контрол чрез лева. Сигурно психологията ми на бедното селянче от Правец, израсло

в мизерия и недоимък, си е казвала думата. Няма да забравя и иронията, и сарказмът, с които някои от медиите се отнесоха към показанията на медицинската сестра Ани Младенова за онова одеяло и за закърпените ми чорапи!...

Ани Младенова се държа достойно пред съда. Не можаха нито да я стъписат, нито да я уплашат. Нещо повече. Тя влизаше в спор и със съдиите, и с прокурора. Тук ще спомена още, че именно тя беше квалифицирана от прокуратурата като „иконом-счетоводител" заради изрядните ѝ сметки при водене на разходите за моето осиротяло домакинство.

След смъртта на Людмила тя пое изцяло грижите за домакинството и за семейството ми. И успя да осигури нормален бит и живот както за мен, така и за децата ми. Беше педант във възможно най-хубавия смисъл на тази дума, педант в документирането. Всичко, което тя доставяше за моя дом: храната чрез УБО, закупените вещи, дрехи, подаръци – срещу всеки разход беше вземала фактура. Казах подаръци, та се сетих, че когато по празнични поводи съм ѝ подарявал дребни неща, тя и за тях ме караше да се подписвам... Всички суми, в това число и на УБО за храна, своевременно съм възстановявал.

Като пиша за всички тези прозаични неща, си мисля и се питам дали има друг такъв държавник у нас, а и по света, който да има толкова изрядно водено и „осчетоводявано" домакинство. Ани Младенова всичко е записвала, оказа се, в дневник ли, в тефтер ли, абсолютно всичко – до най-дребния разход. Дори за прекроените ми вратовръзки, оказали се „демоде"... Нека ми бъде простено за малкото отклонение, но човешката доброта не се забравя...

Още веднъж ми се иска да спомена, че няма държава, в която да не е създадено здравно обслужване, специално битово обслужване, специално хранително обслужване, специално транспортно обслужване за съответните ръководни дейци. Където да не се ползват служебни резиденции, ловни обекти, представителни обекти. Не мисля, че с всичко това сравнявам едно беззаконие с друго беззаконие. В никакъв случай! Просто искам да се спре с тези евтини спекулации, които се издигнаха в ранг на обвинение и които всъщност не са нищо повече от умишлено разпалване на злоба и истерия за някакви тайнствени и престъпни форми на живот и богатства.

Нека всеки българин знае, че ние се стремяхме да живеем и да управляваме съобразно възможностите на страната ни. Да икономисваме средства, които да бъдат оползотворени в интерес на всички хора, на народа. И това бяха не изолирани, от-

къслечни мерки, а провеждана държавна политика. Така че няма нищо скрито и покрито...

За жилищата, които съм „раздавал“, ми присъдиха пет години. Макар да бях заявил, и то категорично, че няма да участвам в това „дирене“, не издържах. Заявих на съдиите: „Господа съдии, повече от три десетилетия съм бил ръководител. До мен бяха изпратени над 60–70 хиляди молби за жилища. От тях 3-4 хиляди бяха удовлетворени.“

Каква беше технологията? Технологията на тяхното раздаване. Всички молби, които се получаваха до мен в ЦК и в Държавния съвет, се изпращаха на разпореждане на съответните институции за преценка и решаване. Съобразно всеки конкретен случай. Имаше молби от граждани на София, имаше и от провинцията.

Питах съдиите по време на процеса, два пъти вземах думата. Молих да ми покажат поне едно мое писмо, едно разпореждане, един подпис, един телефонен разговор да ми посочат, с който лично аз съм нареждал да се даде жилище на еди-кого си. Вярно е, че със знанието на ръководството съм молил годишно за едно до две, по изключение може би три жилища да се дадат на нуждаещи се. Но и тук съм действал по установения ред. Молил съм да се провери случаят и ако действително има нужда, да се предостави жилище на нуждаещия се. На никого не съм нареждал да раздава.

Защо – питах съдиите – вземате само 72 апартамента? По време на следствието списъкът беше много по-дълъг. Два пъти по-голям беше. Но той е неверен и в двата варианта. И откъде се взе този, убеден съм, съчинен списък. Повече от хората, които фигурираха в него, аз не познавам. Не съм се срещал с тях. Очите им не съм виждал, както се казва...

Дори нещо повече. В този нагоден, в този умишлено и тенденциозно съчинен списък бяха включени и ведомствени жилища, които ЦК на БКП е раздал с пълно право на свои служители, на сътрудници, на щатни лица от своя апарат. Така, както правеха всички други ведомства в България. Та и тези ведомствени жилища бяха записани на името на Тодор Живков...

Пред прокуратурата по време на следствието казах, че в моя кабинет работеше Тинко Воденичаров. Уволних го – казах им, – защото се носеха слухове (после те се оказаха верни), че той е раздавал апартаменти и е вземал подаръци... Поисках очна ставка с него. Не го доведоха. Когато бях приведен в домашен арест, потърсих го. Казаха ми, че бил болен. От какво? – попитах. – От нерви!... След седмица казаха, че Тинко Воденичаров бил починал от инфаркт. Кой и защо уби Тинко Воденичаров?...

Продължих да настоявам за факти, които да ме уличават в приписваното ми „деяние" – раздаване на жилища. Поисках очна ставка с някои от живите все още кметове или техни заместници, на които съм разпореждал. Такива факти нямаше!

Сещам се за още нещо много важно все в посока на тези мои размишления. Разбрах, че при откриването на процеса е присъствал инкогнито представител на една международна правозащитна институция. Някъде към петия ден ме предупредиха, че искал да се срещне с мен. Доверително беше свиждането ни, по негова молба. Първият въпрос, който ми зададе, беше – откъде съм вземал толкова пари, за да раздавам многото жилища. Казах му: „Вие грешите, господине, такова обвинение няма! Не ме обвиняват, че съм вземал и продавал жилища, а че съм съдействал за тяхното получаване!..." Беше изненадан. Започна да ругае фино, по европейски маниер: „Как, как може за това да ви съдят?!" Аз мълчах! След няколко дни той си замина без много шум...

Обвинението, че съм имал фондове, че съм ходил да проверявам жилища и т.н., е чиста измислица. Как може да се допусне, че един държавен глава ще тръгне из София с такава „мисия"?!

За държавните вили. Беше прикрит фактът, че Тодор Живков не позволи да се разпилеят и разпродадат вилите в Бояна, които бяха построени още по времето на В. Червенков. По мое време строителството продължи. Имаше кандидати да купуват. Включително членове на Политбюро. Аз се противопоставих. Не разреших на никого да посегне на тези вили. Те са народно достояние. Те и сега съществуват. Дадени са под наем за конвертируема валута. Две вили сега изплащат сумата за построяването на всички вили там.

Що се отнася до наема, в решението на Политбюро не може да не е записано, че вилите се дават за безплатно ползване на този, който е правоимащ. Когато той напусне длъжността, която заема, напуска вилата, предава служебната кола. Обвинението твърдеше, че били ниски наемите и аз трябва да платя разходите, които са направени по тези вили. Защо се е вземало наем, аз не знаех. Трябва да се пита началника на УБО. Не е трябвало да се взема наем. По цял свят е така. Вилите на правоимащите се дават безплатно. Те са нужни за почивка, но – главно за работа.

По повдигнатото срещу мен обвинение за продажба на леки коли искам да поясня: в стопанската дейност на УБО се месихме само от гледна точка на икономия на валута, да не се разпилява тя, с оглед да се ограничава вносът на коли. Това е истината. Що се отнася до цената на колите, които са внесени,

как са се продавали, на кого са давани – Тодор Живков не се е занимавал с тези въпроси. Никога! Откъде се взеха тези 67 коли, за чието закупуване съм се застъпвал. Моят стил на работа беше такъв – да не се вмесвам в делата на ръководителите, които отговарят за различни сектори. А имах начин да се информирам къде има провали и къде – не. Подписвал съм решения на Секретариата на ЦК само които са съгласувани с Политбюро.

По отношение на обвиненията за охраната на моите деца, на семейството ми – в началото смятах да не отговарям. Но след това размислих и реших да не мълча. Струва ми се, че постъпих правилно. По цял свят по силата на писани или неписани закони се подсигурява охрана на семействата на държавните глави. Същевременно поясних, че не по моя инициатива децата ми са имали охрана. По тези въпроси отговаряше началникът на УБО и това той е съгласувал с министъра на вътрешните работи. Той е началникът, той имаше тези права. Аз не съм се занимавал с въпроса колко и как трябва да се охранява този или онзи.

По този повод ми се иска да добавя следното. По време и на следствието, и на процеса често се споменаваше УБО. Поясних, че УБО имаше две функции. Едната бе свързана с охраната. Другата, която условно може да се нарече стопанска, бе предназначена за обслужването на партийното и държавното висше ръководство. Първата функция се съгласуваше с МВР, оттам се и контролираше. Началникът на УБО беше член на Колегиума на министерството. Вече споменах за това. А втората функция се наблюдаваше от Министерския съвет. Така че, видно е, аз имах само политическо наблюдение над УБО.

В обвинителния акт е писано за правителствения самолет и за стрюардесите. В повечето страни, а може би и във всички държавният глава има на разположение самолети. Всички знаят за прочутия „Боинг“, означен като „Ер форс № 1“ на американския президент. Или за „Ер форс № 2“ на вицепрезидента. Такова нещо в България нямаше. Ние имахме няколко „правителствени“ самолета, пилоти и стюардеси, които бяха военизирани. В качеството си на държавен глава, когато пътувах по решение на Политбюро в чужбина, можех да ползвам специален самолет. Със същия самолет се превозваха делегациите, ако имаше такива, обслужващият персонал и всички журналисти. С такива самолети, пак по решение на Политбюро, пътуваха и министър-председателят, и външният министър, и други висши ръководители...

Вече разказах, че когато бях председател на Министерския съвет, а след това и на Държавния съвет, имах право на представителни 20 хиляди лева годишно. Не съм вземал тези

представителни пари нито като член на Народното събрание, нито като председател на Държавния съвет. В обвинението този факт се премълчаваше. Премълчаваше се също, че всичките ми подарени коли, между които две оборудвани медицински линейки, както и други подаръци във връзка с мои годишнини, аз предавах на държавата с документ. Всички подаръци. Оценяваха се на милиони долари.

Не е без значение и фактът, че обвиненията, съдържащи се в обвинителния акт, не се отнасят до държавния глава и до генералния секретар на ЦК на БКП. В тези обвинения се визират въпроси, за които са отговаряли и отговарят пред закона съответни компетентни органи и лица. В центъра и по места. И не може един бивш държавен глава да бъде съден за деяния, които са извършени от лица, които са имали изпълнителната власт в ръцете си и са се разпореждали с бюджета. Те са имали права. Имали са и отговорности.

Всичко това ми даде основание да заявя пред съда, че обвинението не издържа нито проверката на времето, нито проверката на фактите и доказателствата, събрани по това дело.

Вижда се, чиста проба юридическа мистификация! Или нещо още по-лошо, по-позорно...

ПРОЦЕСЪТ – ПОЛИТИЧЕСКА ИНСИНУАЦИЯ

Макар че изявите ми в медиите са сведени до минимум (не по моя вина, разбира се), не са рядкост срещите ми с журналисти. А някои от тях често ми задават и своего рода провокационни въпросчета. Неотдавна ме запитаха дали бих могъл да простя...

Да простя на кого? – попитах. На моите обвинители? Или на бившите ми колеги и „другари"? Трудно е да се отговори еднозначно. Аз съм доказвал многократно, че мога да бъда снизходителен. Мога го и сега, стига това да не е в ущърб на народа. А иначе – нека Господ вземе и моите вересии!

Не мога да опрощавам грешки и престъпления, които донесоха толкова беди на народа. Нека той, българският народ, сам да прощава. Ако може, ако сърце му даде. За мен гласът на народа е глас божи. Целия си съзнателен живот съм му посветил, защото го обичам. Именно затова не искам да го лаская. Нека го ласкаят подмазвачите, които нямат с какво друго да се изправят пред него. А може би и десетоноемврийските „реформатори"...

Не е в обичая ми да правя комплименти. Но не бих си позволил да отмина с мълчание показателния факт, че народът ни успя да се издигне в редица отношения над равнището на политическите сили в България. Лъгаха го! Манипулираха го! Подвеждаха го! Заплашваха го! Напразни останаха напъните на някои кръгове и отляво, и отдясно да ме анатемосат. Да ме противопоставят на хората! На моя народ!

Днес, държейки в ръце моите мемоари, уважаеми читателю, вярвам, сигурен съм повече от всякога, че и ти, и народът ми имате ясна представа за вандалщината, която се извърши срещу мен, срещу членовете на моето семейство. А тя, тази вандалщина, продължава. За съжаление!

Когато след произнасяне на присъдата срещу мен съдиите се „заключиха", за да се отърват от въпросите на журналистите, аз заявих: „Това е присъда не срещу Тодор Живков, а присъда срещу народа и той скоро ще почувства последиците..." Тогава аз не защитавах себе си. Защитих труда и честта на три поколения българи. И се радвам, че народът, мнозинството от него го разбра...

Никога не съм защитавал себе си – нито пред следствието, нито пред съда. Това, което исках и искам да защитя, е съзидателното дело именно на тези три поколения български граждани. Дело, което някои се опитват да отрекат или омаловажат. Знае се вече и от мало, и от голямо, че още през януари 1990 г. бях поставен под стража.

Обвиненията срещу мен градираха и се трупаха: първо – агент-провокатор, изнесени милиарди, банкови сметки; после – покушения срещу кого ли не, дори срещу папата; после – 16-а република, расова дискриминация, геноцид, предателство към държавни и народни интереси, национална катастрофа преди 1989 г... И още, и още...

Но както народът ни мъдро е казал: „Мокър от дъжд не се бои." Живо място не остана по снагата ми, както има една дума. Какво ли не ми приписваха!

Да, какво друго е всичко това, ако не е политическа инсинуация, политическа манипулация? И по-нататък.

За никого в България няма съмнение, че този процес бе политически. Той беше създаден от някои т.нар. „мои креатури". Зад него стояха хора, които искаха да придобият славата на борци за демокрация, да спечелят лесни политически дивиденти, необходими за тяхното утвърждаване в новото ръководство на страната. В което те бяха прескочили от старото...

Право на историята е да отговори дали процесът е бил про-

вокиран от тяхното безсилие, или тази импотентност е била използвано и умело насочвано от външни сили, за да бъде организирана истерична лавинообразна кампания срещу мен. И срещу тази България, която бе изградена по мое време и под мое ръководство. Едва ли през 1997 г. някой все още ще се съмнява, че целта на тази нееднократно раздухвана кампания беше да се отвлече вниманието на българския народ от хаоса и програмираното ограбване и разруха, които предстояха след ноември 1989 г. Всички хора в България ги изстрадаха. И изживяват днес повече от всякога! Докога ли?

Процесът срещу мен беше подклаждан в продължение на седем години. И привеждан в удобно за политическата конюнктура състояние, въпреки че по Дело № 1 няма нито един документ, който да ме уличава в нарушаването на конституцията и на който и да е закон – от мое време или днешен. Най сетне в края на 1996 г. по тълкувателно решение на Пленума на Върховния съд бях оправдан по прословутото Дело № 1. Независимо от ръководството на съда и намесата на различни политически фактори в този процес, намериха се сили в самия върховен съд, които издадоха оправдателна присъда. Но аз все още се намирам под домашен арест във връзка с други „дела" и „обвинения".

Искам категорично да заявя: този процес се оказа изгоден за повечето политически сили от 1990 г. насам. Не случайно Дело № 1 се насрочваше или при политическа криза, или в навечерието на избори – било парламентарни, било президентски, било общински. Мнозина знаят не само как е бил задвижен процесът. Знаят и кого ползва!...

Когато беше започнат, а аз бях поставен под арест, той беше използван от „десетоноемврийските реформатори", за да коват инсинуации срещу мен и по този начин да компрометират целия период, когато аз ръководех партията и държавата. Всъщност целта им беше да компрометират и идеите на преустройството, за да наложат горбачовата перестройка у нас. След това други политически сили използваха процеса за своите антисоциалистически цели. За тях беше от жизненоважно значение да докажат, че по мое време България е била в упадък и криза. Това беше също политическа инсинуация. Какво по-добро „доказателство" можеха да намерят от обвиненията, които бяха представени на процеса от „горбачовистите"?

Така че във всички случаи ставаше дума за политическа инсинуация. И юристите, и всеки грамотен човек знае, че когато в правосъдието се намеси политическата инсинуация, то се превръща в инструмент за потъпкване на правата и свободите, на най-елементарните принципи на човешкото общежитие. Превръща се в свой презрян антипод!

Не е случайно, че спектакълът за разправа с мен се дирижираше от политическите централи. В началото от прословутата Комисия за деформации начело с Андрей Луканов. След това – от щабовете на отделни политически сили. И всички, буквално всички целяха едно. Уязвявайки Тодор Живков, да хвърлят кал върху сътвореното от народа по негово време. В такава обстановка процесът не можеше да не бъде политическа инсинуация. Тази инсинуация се разпространяваше с показни репортажи от екрана на Българска телевизия. От страниците на редица небезпристрастни вестници и списания.

Случи се и нещо колкото комично, толкова и трагично. Става дума за привличането в процеса на Милко Балев. И това беше ход с политическа окраска. На народа трябваше да се покаже, че се касае за „голям" процес. А мишената беше избрана много удачно.

Мишената в лицето на Милко Балев даваше възможност чрез манипулиране да се уязвят както активните участници в антифашистката борба (Нали М. Балев бе от редиците на РМС и БОНСС, получил смъртна присъда през 1943 г.), така и дейците, вложили сили, жар и енергия в строителството на новото общество. (Пак Милко Балев разви най-активна дейност в ЦК на РМС, а след това – в апарата на ЦК на БКП като началник на моя кабинет.)

Запомнил съм Милко Балев от 1950 г. Винаги неуморен, всеотдаен, пословичен в своето трудолюбие. И като човек, който (не бих могъл да си го представя иначе) стриктно съблюдаваше и законите на страната, и устава на партията, и общочовешкия морал. Не случайно той бе избран за член на Политбюро. Милко Балев беше патриот в най-добрия смисъл на тази дума. Него никакви външни „приятели" не можеха да привлекат на своя страна. Може би и за това трябваше да плаща сега.

Колко целенасочена беше политическата инсинуация, която се преследваше с Дело № 1, се вижда и от факта, че от това дело започнаха да се роят други недоносчета – дело № 2, дело № 3, дело № 4 и т.н. Общото между тях бе едно. Да се обслужват нечии политически поръчки, да се преследват и постигат недостойни политически цели. А всичко това беше и си остава откровена политическа инсинуация.

Като се има предвид казаното, позволих си да предупредя политиците, които носят отговорност за днешна България. С тези процеси България се връща далеч в годините на Втората световна война. И в годините преди нея... А безпристрастният

календар показва, че съвсем скоро ще влезем в XXI век. Нито един политик няма шанс да оцелее, ако смята, че може да се крепи с мъст, злоба, манипулации и реванш.

Осъден съм от български съд по мотиви може би нелепи за мнозина, но разбираеми за мен. Мотиви политически! Мотиви жалки! Мотиви, позорящи България. Колко ли време трябва да мине, за да бъде разбрана тази проста истина?

ПРОЦЕСЪТ – МОРАЛНА ДЕГРАДАЦИЯ

На 4 септември 1992 г. Наказателна колегия към Върховния съд в състав: председател – Стефанка Стоянова, членове – Кръстьо Петров и Димитър Гочев, съдебни заседатели – Константин Константинов, Христо Павлов, Стефан Държански, Полина Иванова, призна Тодор Живков и Милко Балев за виновни и наложи наказание. За мен бяха отсъдени 7 години лишаване от свобода, а за Милко Балев – 2 години лишаване от свобода. Съдията Кръстьо Петров и съдебните заседатели Христо Павлов и Константин Константинов бяха против и подписаха присъдата с особено мнение. На другите „подробности" няма да се спирам...

Ето такъв беше финалът на позорния процес, за който разказах. Той се проточи две години. Две години се търсиха факти, за да бъда обвинен в престъпление. Какво ли не се криминализираше – като се започне от това, колко пъти и къде съм ходил на гости, премине се през моите закърпени чорапи и Онова одеяло и се стигне до дребнави клюкарски историйки. На този фон бяха разположени „кардиналните" обвинения за представителните пари, за раздадените жилища и коли, за хонорарите и т.н.

Всичко това, както вече споделих, беше и юридическа мистификация, и политическа инсинуация... Но разсъждавайки още за процеса, за неговия замисъл и съдържание, за неговите цели, преследвани с упоритост, достойна за друга участ, не мога да не допълня общата характеристика: този процес бе – освен всичко това и може би повече от всичко друго – проява и доказателство за морална деградация.

Някои може би ще ме упрекнат, че в юридическата материя вплитам морални категории. Да! Аз ги вплитам, и то съвсем съзнателно. Вярно е, правото и моралът имат своя специфика и представляват различни форми на системата, която регулира обществените отношения, поведението на хората. В то-

зи смисъл те не трябва да се смесват. Но тъкмо тази специфика е доказателство колко недопустимо, колко, бих казал, опасно е, когато се излезе извън пределите на законността и се затъне в блатото на беззаконието. В подобни ситуации нещата не могат да бъдат квалфицирани иначе освен като морална деградация.

Не случайно започвам този раздел с постановената присъда. Започвам с това, защото тази присъда е част от изградения в страната правен механизъм. Или по-точно казано, тя е резултат от механизма, от който зависи дали българският народ ще живее с достойнство, или ще бъде хвърлен във взаимно преследване и пълно морално разкапване...

Как иначе да нарека нещата? Оглеждайки изминатия път, имам пълното основание категорично да заявя, че не се срамувам от него. Не съм извършвал престъпления. Целия си съзнателен живот посветих на добруването на България и на българския народ. На съдиите заявих: „Ако сега е необходимо някой да се принесе в изкупителна жертва, за да се осигури спокойствието и мирът в България, не се плаша това да бъда аз.“

Повече от седем години живея в принудителна изолация под арест. Моето здраве е разбито. Но нито болестите ми, нито присъдата срещу мен обсебват моите мисли. Това, което става днес в България, това, което изстрадва народът – ето това ме измъчва. Тези неща не ми дават покой.

Използвам квалификацията „морална деградация“, защото във водовъртежа на Дело № 1 и на другите състояли се и несъстояли се процеси, някои от които и досега висят като Дамоклев меч, са въвлечени десетки и стотици драматични съдби на различни хора. Не съм безразличен към участта на тези хора. Боли ме за тях, за техните деца и наследници. Боли ме за цели поколения, за това, какво ще оставим на бъдещето...

В процеса срещу мен и Милко Балев беше издигнато и обвинение, че сме подписали решение на Секретариата, с което се предоставя парична помощ от 20 хиляди лева на Георги Павлов. Партийните кадри, особено от моето поколение, знаят кой бе Георги Павлов. Нека да припомня, че той бе известен в нашите редици като комсомолския апостол от нелегално време. Съхранил пламъка от младежките години, той отдаде целия си живот за народното добруване. Заболял тежко, той имаше нужда от подкрепа, от другарското ни рамо. Нещо, което беше в съответствие с партийните принципи и с устава на нашата партия.

Така че касае се не за нещо друго, а за помощ на изпаднал в беда наш боен другар, наш сратник!... Вече поясних, че решаването на такива въпроси беше изцяло от компетенциите на

съответния партиен орган. И в никакъв случай не е в прерогативите на съдебните власти. Но аз бях осъден и за това...

В края на този раздел позволявам си да приведа заключителните ми думи, произнесени на 15 септември 1995 г., последния ден от фарса, известен като Дело №1.

„Днес искам да подчертая за пореден път:

Съдете Тодор Живков! Но ме съдете само чрез върховенството на своята институция и на закона.

Съдете ме съобразно моите отговорности и задължения пред народа и пред държавата.

Съдете ме за политиката, която съм провеждал. Целта на тази политика беше нарастване на благосъстоянието на всеки български гражданин.

Съдете ме за опитите ми да лавирам и да търся изгода за България при една система, която изроди един чист идеал.

Съдете ме за това, че българската държава повече от три десетилетия отстояваше политиката на мира и разбирателството на Балканите и по света.

Съдете мен и само мен. Аз не случайно поех върху себе си отговорността за цялостното формиране и провеждане на политиката на България.

Съдете ме. На такъв процес бих отчел своите грешки и илюзии. Когато става дума за истината и за доброто на България, аз не бих прикрил никого и нищо, най-малко себе си.

От народа бих поискал прошка и за грешките, и за илюзиите!

Аз съм ръководил българската държава повече от три десетилетия. Винаги съм знаел, че рано или късно – приживе или години след моята смърт – народът ще оценява моите действия. И ще отсъди, че не съм имал престъпления към него. Защото народ задълго се не лъже. Вярвам, хората на България неминуемо ще прозрат, че целият ми живот е бил подчинен на една мисъл, на една цел – тяхното добруване!"

„КОЛОСАЛНА ОБИДА ЗА НАЦИЯТА!..."

... Това, редом с други верни, професионално точни квалификации, заяви адвокат Даниела Доковска в една от защитните си речи по време на процеса срещу мен – бившия държавен глава на България. Но нека споделя най-напред нещо съществено, отнасящо се до нея като юрист и човек.

Когато заедно с моята защитничка Даниела Доковска нищехме фактите и събитията, когато оглеждахме и съпоставяхме всеки детайл от моята истина и от изнесеното в обвинителния акт, придобих усещането, че тя в известен смисъл обича истината дори повече от себе си. Че може да бъде не само неуморима, но и безпощадна, и безкомпромисна дори към „най-дребничките“ заблуждения и инсинуации, откъдето и да идваха те. Чуствах, че колкото повече навлизаше в същността, толкова повече разгръщаше своя духовен и професионален потенциал.

По време на нашите много продължителни и изнурителни разговори и обсъждания придобивах убеждението, че тя е не само вискоерудиран юрист. Доковска се оказа личност, която пред нищо не се спира само и само да излезе истината наяве. Не я притесниха в онзи период нито бясната кампания в медиите срещу „злодея Живков“, нито масираните „истини“ на „реформаторите“ за „кризите и катастрофите“, до които аз съм бил довел България!

Казват, че всеки си имал своята истина. Нека да си я има. Но истината е една. Даниела Доковска търсеше тази истина и нищо освен истината. А тя бе моята, нашата, цялата истина. Ръководейки се от максимата, че само цялата истина може да бъде истина. Част от истината, взета отделно, понякога може да бъде и лъжа. Изрекъл го бил умен мъж преди десетилетия.

Радваше ме настървеността, с която моята защитничка „дълбаеше“, търсеше, противопоставяше, разобличаваше лъжите и клеветите, връхлетели ме като градоносен облак. И тя, и аз бяхме дълбоко убедени, че не само Тодор Живков има нужда от голямата истина. А че и българският народ трябва да я знае тази истина, че има право да я знае така, както има право на живот и на свобода.

Когато до изнемога обсъждахме най-различни аспекти от повдигнатите обвинения, радостен и удовлетворен бях, че нашите виждания винаги съвпадаха. Мислехме и търсехме истината в една посока. Адвокат Доковска ме слушаше много внимателно, аналитично, критично, аз пък се съобразявах с нейния висок професионализъм.

Е, ще си призная, че по време на заседанията, макар понякога не по установения ред, протестирах, намесвах се за съществени неща. Дано вече Даниела Доковска да ми е простила за това. Нали казват – признат грях не било грях. Какво да се прави – характер, пък и...темперамент! Проявени макар и не по каноните на Темида.

Това, че моята защитничка беше изключително добросъвестна в своите проучвания, че познаваше до изумителност всякакви параграфи, алинеи, букви и закони, просто няма смисъл да се споменава. Защото най-силният, най-впечатляващият аргумент за нея като изключителен юрист, като адвокат, като личност с голяма ерудиция са блестящите ѝ защитни речи и на първата, и особено на последната инстанция. Четете сами и отсъдете:

„... Аз приключвам, уважаеми госпожи и господа върховни съдии, с това, че на Тодор Живков не му беше нужно да придобива пари по неправомерен начин. Той имаше власт. На Тодор Живков не му беше нужно да нарушава законите. Те се създаваха под ръководството на БКП, която той оглавяваше."

„Този процес е исторически, защото за първи път, откакто съществува българската държава, се прави опит да бъде осъден държавният глава, и то по един примитивен и колосално обиден за нацията начин. Обиден за страната и за нейните държавни институции. Някои хора поискаха чрез това дело да влязат в историята. Не искам да съм на тяхно място. Един ден те ще се мъчат да излязат оттам."

„Този процес е и първият крупен политичесски процес в България след 10 ноември 1989 година... Вашата присъда ще бъде знак за законност или за беззаконие. От вас се иска да осъдите Тодор Живков на 10 години лишаване от свобода за политическата му дейност, да институционализирате едно политическо насилие, но и една смърт. Позволете ми да ви напомня мисълта на Ларошфуко, че смъртта не може да бъде гледана втренчено. Позволете ми да ви кажа с думите на Лихтенберг, че не бива да се бесят хора на дървото на свободата. И да завърша с горчивите слова на Лец: „Присъни ми се действителността. Събудих се с облекчение."

Това, драги читателю, е само една частица от неколкодневната блестяща защитна реч на адвокат Даниела Доковска. Уверен съм, че журналисти, публицисти, писатели, юристи могат само да завидят! А аз продължавам нататък.

Няма да отмина оценката, която направи адвокатът на Милко Балев, заявявайки пред всички в залата по време на заседанието, че защитната реч на Даниела Доковска ще бъде изучавана и от настоящи, и от бъдещи студенти по право като образец. В такива случаи се казва – останалото е мълчание...

За всичко и изречено, и неизречено, за всичко ви благодаря, уважаема госпожо Даниела Доковска!

Не мога да отмина ролята и приноса в упоритата борба за истината и на другите двама мои защитници – Рени Цанова и

Йордан Школагерски. Адвокат Рени Цанова участва в първата съдебна инстанция, а адвокат Йордан Школагерски трябваше да се оттегли след кратко време, тъй като стана депутат. Благодарен съм им, че те намериха морални сили и със своя висок професионализъм съдействаха за установяването на обективната истина. Да, благодарен съм, защото чувствах и тяхното рамо, рамото на двама изявени и известни със своята компетентност юристи.

С горчивина само ще спомена, без да коментирам, фактите, белязали с „лош знак“ – поне в очита на управляващите тогава деятели – професионалния път на много прокурори, имали злощастието да бъдат свързани с Дело № 1. Един от тях, Георги Георгиев, написа постановление за прекратяване на делото и демонстративно напусна Главна прокуратура. После напуснаха и други. Някои бяха уволнени. „Хвръкнаха главите“ и на двама главни прокурори...

Не се спирам на всички. Прокурорите по моето дело, с едно изключение, се държаха достойно. Но одисеята ми по коридорите на българското правосъдие още не е завършила. Не е приключило и описването ѝ в моите мемоари. При следващите издания на спомените ми със съгласието на самите прокурори и другите действащи лица ще допълня тази тъжна глава от моя живот. Моята истина се оказа горчив хап, неприятен не само на вкус. Дано да е от полза за оздравяването на България!

Между впрочем, пропуснах нещо от „кухнята“ на Наказателната колегия, което е многозначително. По време на едно от заседанията ѝ, когато обсъждали размера на моята присъда, председателката на съдебния състав Стефанка Стоянова едва не се разплакала (доколко е истина, не зная – така ми го предадоха), споделяйки нещо от рода на „Какво да правя?! И аз трябва да работя!“

Не завиждам нито на Стефанка Стоянова, нито на Красимир Жеков. Дано поне сънят им може да бъде спокоен. А за съвестта – не зная. Съдбата ще отреди своето...

ОТНОВО ЗА ТЕЗИ, КОИТО СЕ СТРАХУВАТ ДА СЕ ПОГЛЕДНЕМ

Когато ме обвиниха, поех цялата отговорност. Стигнах дори до абсурда да поемам вината за неща, които не са ми били известни. Конкретни имена досега не съм споменавал никъде и при никакви поводи. За мен най-важното беше да се подходи

така, че да не се посегне върху положението и спокойствието на хората. Държах за това категорично. Дори с цената да бъда оплюван и съден като държавен глава.

Независимо от всичко това, независимо от усилията на „легендарните превратаджии", независимо от масираната пропаганда, която има чудното свойство да превръща лъжата в истина, когато се повтори десет пъти, не се съхрани онова спокойствие, онази вяра на хората, че нещата ще тръгнат, оня оптимизъм, който е така присъщ на нашия народ. Не обвинявам десетоноемврийците, че сами повярваха в легендите за себе си. Човешко е, ще каже някой. Въпросът е в това, че зад тези легенди стоят маса фалшификати и деформирани представи за хора, събития, факти...

Сега съм убеден, че е настъпил моментът народът да научи цялата истина. Как? Просто да се публикуват стенограмите от заседанията на Политбюро на ЦК на БКП, на Секретариата и на самия Централен комитет. Вярвам, ще се намери фирма, която да спонсорира подобно начинание. И твърдя, че тя няма да е на загуба.

Какво биха могли да научат хората от стенограмите? Оставям настрана обстоятелството, че те още веднъж ще получат представа за това, с какви кардинални проблеми и с каква отговорност, с грижа за възхода на страната, за благото на народа са се занимавали висшите партийни органи. И каква е била моята позиция. От друга страна, ще се разкрие едно прелюбопитно явление: каква беше в най-общ вид картината, която наблюдавах.

Голям беше меракът на моите сьратници „да сверяват часовниците си" с моя. Някои от тях (Петър Младенов, Андрей Луканов) дори гонеха преводачите ми, за да научат какво съм говорил на срещи с чужди лидери. Не за друго, а за да ми представят същите мисли като „свои". Демек – имаме пълно „единомислие". Наскоро разбрах, че непосредствено след 10 ноември Луканов и Младенов са се опитали да заставят преводача ми от руски език да „препише" записките си за мои разговори с Горбачов в съответствие с техните указания. Искали са да използват фалшификацията за обвинения срещу мен. Когато той отказал, „перестройчиците" го изгонили от работа и не го допуснали до Външното министерство, макар че той беше опитен дипломат. Не изключвам подобни манипулации с истината в други случаи и с други хора да са успявали...

Неокачествима беше и страстта на колегите ми от Политбюро към надприказване, която прикриваха с интригантство, с фарисейски жалби. Пред мен се играеше театро, на което се

надяваха да ръкопляскам. И... да награждавам. Спомням си, дойде веднъж при мен Петър Младенов. После и Андрей Луканов. И двамата приплакаха, че не могат да се изкажат, да се вредят в Политбюро от словоохотливите Добри Джуров, Гриша Филипов, Пенчо Кубадински, които говорели твърде много на заседанията на Политбюро. Пък те, Младенов и Луканов, били загрижени и за мен – уморявал съм се бил от тяхната многословност.

По принцип бях съгласен с това. Вярно е, всяка постановка може и трябва да бъде поднасяна сбито, без излишна обстоятелственост. За това, естествено, се иска добра предварителна подготовка. Поговорих с Гриша Филипов. Разбра ме, стана постегнат в изказванията си. Видях се и с Добри Джуров. Казах му: „Добри, моля те, бъди по-кратък. Преценявай кое е важното, не се увличай в много приказки, защото важното се губи, потъва. Пък и човек не може да бъде компетентен по всички въпроси. Някак несериозно е да вземаш веднага отношение по всичко." Джуров ме изуми с реакцията си. Парира ме с думите: „Мога да говоря и дълго. При това не мисля, че съм некомпетентен. При мен има всякакви специалисти..." С това разговорът ни приключи. Имал съм и други, да ги нарека преживелици, с Добри Джуров, но не им е времето сега. Не можех и не го винях за настъпващата постепенно неадекватност в оценките и самоанализите му. Божа работа. Годините са неумолими...

С Пенчо Кубадински умишлено не разговарях. Прецених на онзи етап, че не бива да внасям смут в „акцента" на партийното ръководство.

Бих си позволил едно обобщение. В стенограмите от заседанията на Политбюро са съхранени изказвания от всякакъв характер: конструктивните, стегнатите преобладаваха.

Ще си доставя удоволствието, споменавайки и за свенливо спотаените „сентенции" и щедри хвалебствия по мой адрес, изричани неведнъж от главните „герои" на ноември 1989 г. – Андрей Луканов и Петър Младенов.

Прочитайки все същите стенограми, ще стане ясно и какви са били стилът и методите на „диктатора" Живков. В каква обстановка е работено. Впрочем, убедително доказателство за това са показанията на някои от членовете на Политбюро пред съда, част от които приведох в главата за идеалите. С това, естествено, не изчерпвам поставения в заглавието въпрос. Съзнателно правя така. Вярвам в проницателността на читателя...

През дългите години на моята активна политическа дейност съм работил с много талантливи, интересни и всеотдайни личности. Сега често си мисля за тях с чувство на уважение, с благодарност за тяхното благородство, принципност и честност. За любовта им към България и към нашите идеали.

Тук нямам намерение да разказвам за всички тези хора. Те са стотици, а може би и хиляди, изброяването им едва ли е възможно. А струва ми се, че е и излишно. Но е важно да припомня, че имаше дейци, споменът за които и днес ме изпълва с гордост и задоволство, с вяра в принципите на социалната справедливост, моделирали толкова много опитни и душевно чисти ръководители.

Съвсем естествено е, така както е и в живота, пишейки за тези мои другари по дейност и по идеи, да не ги представям за ангели от Светото писание. И те, подобно на всички нормални човеци, са хора и с достоинства, но и с недостатъци, с положителни, но и с отрицателни страни. Ала в крайна сметка, оценявани с критериите на моралните и политическите прицинпи, те са останали в съзнанието ми, в спомените ми преди всичко с положителното. За някои от тях ми се иска да разкажа накратко, запазвайки правото си да се върна към тази глава, към персонифициране в дълбочина на мемоарите си, в едно следващо, второ издание. Не се съмнявам, че повече имена на мои сратници, повече подробности – и прозаични, и „пикантни“, ще обогатят спомените ми, ще предизвикат още по-голям интерес. Но всичко с времето си!

Не бих могъл да не започна с името на Пенчо Кубадински. Едно име, което, убеден съм, ще остане в нашето съзнание и в летописа на борбата за щастие и благополучие на българския народ. Име, защитено достойно с участие в антифашистката борба, с всеотдайна и неуморна дейност като ръководител в младежката бригадирска епопея, като виден деец, заемал високи и отговорни постове години наред.

С Пенчо се запознах след 9 септември, когато беше на гребена на вълната на бригадирското движение. Заедно уреждахме ред въпроси, свързани със софийската младеж. Скъпи спомени съм съхранил за ентусиазма му, за неговия порив ист и открит характер. Оцених качествата му още в онези години. Затова още с избирането ми за секретар на ЦК на БКП водих няколко разговора с Вълко Червенков за него. Скоро той бе издигнат за първи секретар на Окръжния комитет на БКП в Русе. В този окръг, който беше един от голе-

мите у нас, имаше огромни трудности. Пенчо беше неуморим, работеше с размах...

Споделих с Червенков, че някои хора от специалните служби обвиняват Пенчо Кубадински в „трайчокостовизъм“. Беше една нелепа история... Така я окачествих и пред В.Червенков. Заявих му тогава, че няма данни за никакви срещи между Трайчо Костов и Кубадински. Че е възможно те да са се виждали по време на бригадирското движение, но това не означава още нищо. Червенков се съгласи с тези и други мои доводи и го остави на спокойствие.

Доста се стараех в онези години да убедя В.Червенков, че П.Кубадински е способен човек и трябва да бъде издиган. Спомням си, тогава бях секретар по организационните въпроси и се занимавах с кадрите. През 1958 г., когато вече ръководех Централния комитет, предложих Кубадински да бъде избран за секретар. Така и стана. По-сетне започна и неговата „министерска кариера“.

Кубадински беше човек, беше ръководител със свое достойнство и морал. Водили сме помежду си много, твърде много и твърде откровени разговори. В това число и по лични въпроси. Сред тях се откроява разговорът ни в самото навечерие на пленума от 10 ноември 1989 г. Между нас, оказа се, и този път нямаше различия.

Уважавах Пенчо заради такта му никога да не смесва личното с общественото. Той никога не си позволи да повдига въпроси, отнасящи се до него и неговите „митарствания“ из коридорите на различните държавни, обществени и партийни институции. Аз преценявах кога и къде да бъде издиган или преместван той, без да съм усещал нито веднъж дори намек за някакви предпочитания от негова страна. Той бе министър на транспорта, на строежите, заместник-председател на Министерския съвет и т.н. Спомням си също, че Кубадински по различни поводи трябваше да оглавява комисии, включително и национална комисия за борба срещу сушата. Всичко това означава, че той е можел да действа оперативно, ефективно, че е оправдавал очакванията ни – моите и на ръководителите, с които сме вземали решения за неговото издигане. Спомням си, че през 1974 г. го предложих за председател на Националния съвет на Отечествения фронт.

Важното е отново днес, ровейки се из съвместните ни преживявания с Пенчо Кубадински, да напомня, че той винаги успяваше. Не ме подвеждаше. Навсякъде, където го изпращах, влагаше сили, знания, енергия. Навсякъде оставяше след себе си видими положителни следи.

Чуствам се задължен да напиша още и това, че този енергичен, силен и можещ деец същевременно беше просто човек с не една и две добродетели от принципен и морален характер. Аз не зная Пенчо да се е замесвал в нечестни, непочтени игри или в корупция от каквото и да е естество. В Политбюро, изобщо в партията и в държавния апарат той бе една от опорите ни в усилията да не допуснем разложение и деформации.

Длъжен съм да отбележа, че недоумявах, когато след 10 ноември се правеха недостойни опити да се представи Пенчо Кубадински като партиен, обществен и държавен деец, който е погазвал принципите и моралните норми. Особено много се спекулираше с неговата чисто човешка страст – ловджилъка. Сигурен съм, че няма случай нито у нас, нито в чужбина, когато той се е възползвал от високия си пост, за да „упражнява" тази своя страст, извършвайки нарушения. Всичко правеше в границите на позволеното. Затова се чудя защо някои от нашите общи „приближени" и „колеги" се спотайваха, не реагираха, не се опълчиха срещу гаврите, пуснати в ход срещу него.

А Пенчо беше атакуван с всички възможни, с всички най-недостойни средства. И той не издържа! Отиде си един голям българин и достоен човек.

Не бих могъл да премълча, че ние двамата с Пенчо бяхме и приятели. Но приятели, които взаимно се уважават. Ние никога не правехме компромиси помежду си в името на безпринципни дела. С топло чуство си спомням как често се шегувахме, че в политическата област няма за какво да спорим, затова пък в ловджийското поприще ще продължим да делим мегдан, докато сме живи. И взаимно си пожелавахме този „спор" да не свърши скоро. Уви! Жестоките събития, погубили толкова прекрасни хора, донесли им нелечими болести, взеха жертва и Пенчо.

За Гриша Филипов също искам да разкажа. За Гришата, за човека, за който се носеха какви ли не квалификации и упреци за някаква уж негова надменност, за твърдост, сравнима едва ли не с... жестокост.

Съзнателно започвам с такава „характеристика", която никога не е била и не можеше да бъде реално обоснована. Затова тя трябваше да рухне в края на жизнения път на човека, носещ гальовното руско име Гриша. Драматичният ход на събитията след 10 ноември засегна дълбоко и този „жесток" човек. Както разбрах след време, той с покруса, с огромно разочарование е посрещнал промените, осъждал е техния трагичен развой, предупреждавал е за опасността от тотален погром.

И Гришата не можа да издържи. Боледувал дълги години

от сърце, сега той бе победен от друга коварна болест. Разказваха ми, че именно по време на боледуването му редица хора се били убедили колко нежна и любвеобилна душа носи този иначе корав българин.

Трудно ми е да уточня кога се запознах с Гриша Филипов. Това вероятно е станало някъде по време на промяната от 1956 г. Не мога да не спомена, че винаги съм гледал на запознанството ми с него като на своеобразно мое „откритие“. И наистина имаше защо.

Запомнил съм една респектираща – и във физическо, и в психическо, и в интелектуално отношение – личност. Качества, които Гриша Филипов разкри още в началото на съвместната ни работа в първите години на 60-те.

Навярно мнозина помнят, че по това време у нас се предприеха опити за известен пробив в редица постулати на тогавашната система. Че именно тогава се заговори за стоково-парични и пазарни отношения, за нов подход в ръководството на икономиката. В съответствие с това при мен бе създадена работна група, за която бяха пуснати в ход разни обвинения, по-конкретно, че се търсел някакъв път за обновяване на социализма.

Спомням си, че Гриша Филипов бе в стихията си. Със своя силен и оригинален темперамент, със своята интелектуална дълбочина, със своя непреодолян „руски акцент“, ако щете, той привличаше нашето внимание. Вярно е, че въпреки предприетите в България стъпки, ние продължавахме да се движим в орбитата на известната ни система. Не по-малко вярно е обаче, че през 60-те и 70-те години у нас бе създадена мощна материална база, която позволи да се решат ред социални проблеми, проблеми на човека, на неговото духовно развитие. Това бе завоевание, създадено от народа за прогреса на страната.

Именно през тези бурни години, признавам, следях с подчертано внимание и интерес изявите на Гриша Филипов. А нека кажем, следвайки една широко разпространена характеристика, той беше неуморим да лансира нови идеи, да предлага реформи, да провежда експерименти. Затова немалко хора го недолюбваха. Едни завиждаха, други не искаха да рискуват спокойствието си, трети просто не разбираха за какво става дума.

Аз бях възприел друг подход. И, струва ми се, той беше правилен. Аз съзнателно стимулирах хората, в т.ч. и Гришата, в търсенето на нови идеи. Нали такъв бе пътят на човешкото развитие. Друг е въпросът, че и аз, и Политбюро, и Министерският съвет по мое време се стремяхме внимателно да преценяваме лансираните идеи, да не допускаме рисковани експерименти, които можеха да доведат до разпиляване на сили и средства.

С убеденост ще повторя: Гришата си оставаше неуморим търсач на нови виждания. Това бе негова най-съществена черта, която той запази до 10 ноември. И тъкмо поради това си качество в началото на 80-те години той бе издигнат за председател на Министерския съвет. Един факт, който от дистанцията на времето продължава да изглежда може би най-малко спорният от всички кадрови решения.

В поредицата имена на мои талантливи и морални съратници включвам и името на Васил Цанов Василев. Правя това не защото ни свързваха и сближаваха землячески „връзки". Знае се навярно от мнозина, че Трудовец, родното място на Васил Цанов, и моят роден Правец са на един хвърлей място. С него се познавахме още от младежките години. Веднага ще добавя че не землеческите „връзки" предопределиха онази близост, която се изгради помежду ни и която с течение на годините се задълбочаваше. Ние се уважавахме взаимно. Във всичко, в т.ч. в съвместната ни работа, която продължи доста време, за да бъде прекъсната на 10 ноември.

Васил Цанов беше личност с много измерения. По професия бе агроном. Дълги години бе учител в техникум. Ала му бе отсъдено още по-дълги години от своя съдържателен, осмислен с идеи и дела живот да посвети на ръководна държавна и политическа дейност. Сега се замислям, доколко беше правилно да го откъсваме от неговата професионална работа, която той вършеше с обич и всеотдайност...

Така или иначе, Васил Цанов не беше тясно скроен човек. С всичко, с което той бе надарен и което бе формирал в себе си, не можеше да остане встрани от ръководната дейност. Тя му прилягаше. Да, тя просто му прилягаше.

Спомням си, през 1958 г. той бе избран за председател на Ботевградското ТКЗС. Това стана не без мое участие. Преди това водих с него обстоен разговор по широк кръг въпроси. Още тогава в мен останаха ярки впечатления за В. Цанов, още тогава го възприех като честен, искрен и всеотдаен деец, който трябваше не просто да се подкрепя, но да бъде обект на постоянни грижи и внимание. Доста години го оставихме на този пост.

Намесих се в неговия жизнен път и през 1960 г., като предложих да не се сменя от председателското място, защото, убеден бях, председатели на ТКЗС-та като него нито се намираха лесно, нито за ден се изграждаха. Държах той да остане там и заради укрепване на стопанството, а и за да натрупа низов опит. Още тогава предполагах, че след време той ще бъде издигнат на ръководна работа в центъра.

Така и стана. Васил Цанов вкуси и от „сладостите" на ми-

нистерската длъжност. След това го изпратихме за секретар на ЦК на БКП. И на тези високи постове той убедително защити добродетелите, които имаше и които повечето хора виждаха и ценяха в него.

Уважавах В. Цанов заради неговата впечатляваща откровеност. Мнозина бяха онези, които правеха всичко възможно, за да разкрасяват сектора, който ръководеха. Той бе тяхна абсолютна противоположност. Не се страхуваше, нито се свенеше да разголва всичко, буквално всичко в областта на селското стопанство, разкривайки съществуващите слабости. Понякога и аз се учудвах. Веднъж макар и на шега му подхвърлих: „Другарю Цанов, ти имаш ли семейство? Мислиш ли за себе си, за своите близки, позволявайки си такава критика на сектора, за който отговаряш?"

Такъв беше Васил Цанов. Честен и всеотдаен. Но и той не можа да издържи на канонадата след 10 ноември...

Дейци морално извисени, закърмени с обич към хората, бяха много. По-голямата част от тях бяха жестоко обругани след десетоноемврийската промяна. И не просто обругани. Някои от тях се оказаха и... зад решетките!

Григор Стоичков. Ръководителят, чието име в истинския смисъл на думата бе станало синоним на всеотдайност, се оказа в раирани дрехи след установяването на „демокрацията". За него не са нужни суперлативи като доказателства...

Познавам го още от годините непосредствено след 9 септември. След 1956 г. започна онзи период от дейността му, когато той разкри на широк фронт своите силни качества на вече зрелия и опитен деец и организатор. Съвместната ни работа, която за мен бе удоволствие, ме убеди, че Григор Стоичков е деец с подготовка, воля и морал, позволяващи да бъде изпращан и използван в сектори, които се намират в кризисно състояние и се нуждаят от силно личностно ръководно присъствие. Затова никак не е случайно, че Григор бе издиган на различни постове. Аз бях сигурен в неговите възможности. Възникнеше ли аварийна ситуация, знаехме си – Григор Стоичков ще оправи работата.

Ето ви пример. Категоричен. Когато по едно време изграждането на Народния дворец на културата започна да буксува, ние не се поколебахме. Изпратихме именно него – Григор Стоичков. Той се справи блестящо и с тази задача. Дворецът бе изграден в срок.

Случаят със Стоичков е повод да спомена, че огромното мнозинство от кадрите, с които работих, бяха преминали през арести, затвори и концлагери за своята активна антифашистка

дейност. Ще припомня, че Гриша Филипов бе осъден през 1942 г. на 15 години затвор. Васил Цанов бе арестуван като ученик. Григор Стоичков бе арестуван и изпратен в концлагер.

И ето сега, в епохата на „демокрацията", Григор отново бе тикнат зад решетките. Поводът? Поводът бе участието му в преодоляването на тежките последици у нас от Чернобилската авария. Григор Стоичков бе обвинен за нещо чудовищно – че той и проф. Шиндаров не били провели необходимите мерки за защита на населението. Обвинение, което няма нищо общо с действителността.

Аз бях привлечен като свидетел в това нашумяло дело. Там подчертах, че и Стоичков, и Шиндаров са не само невинни, но са и пример за това, как се служи на народа. Те направиха всичко, което можеха да направят. Във връзка с това споменах, че и ЦК, и Министерският съвет не бяха подготвени тогава достатъчно за подобни бедствия. Но двамата се справиха достойно. Вината на Стоичков и Шиндаров, казах по този повод, е една – те не можеха да управляват облаците!...

„Демокрацията" и правораздавателните органи поднесоха най-големия сюрприз. Да, да! Сюрпризът бе за всички ни. Облякоха Стоичков безплатно в раиран костюм. Отблагодариха му се, като го тикнаха в затвора. Какъв позор!...

А СЕГА НАКЪДЕ?

През всичките години сред 10 ноември, особено в последно време, в средствата за информация се чуват плахи гласове, призоваващи българските политици от всякакъв цвят да се престрашат най-сетне и да излязат пред народа с открита и ясна позиция. Да кажат какво общество се изгражда сега в България – капитализъм ли или нещо друго, подобно нему? Този въпрос си задават всички наши сънародници. А жестоката истина се крие от тях. Премълчават я десните и центристките партии. За съжаление премълчава я и партията на социалистите. Обикновените хора, които са свикнали да ѝ вярват, постепенно започват да се съмняват в политическата почтеност на лидерите на БСП, в мъдростта на нейните теоретици.

И аз като всеки политически грамотен българин се заслушвам в носещите се в ефира гласове, вглеждам се в малкия екран, зачитам се във вестниците, които стават все по-зависисими от вътрешни и външни силови фактори. И признавам си, не се „засичам" с никаква определена, по-категорична позиция

за това, какво се прави у нас. Накъде вървим... Докъде ще стигнем...

Никой у нас не направи безпристрастен анализ на обстановката, а тя сега е коренно различна от времето преди 10 ноември. Говори се за демокрация, а реално се изгражда примитивно капиталистическо общество от зависим, полуколониален вид. Страната изпадна в колапс, ресурсите ѝ бяха изтощени. Животът на народа стана нетърпим, дори независимото съществуване на българската държава е поставено под въпрос...

Много е препатила главата ми. Удар след удар понасям. Но... нека не ставам банален. Не се оплаквам, не чакам състрадание. Но искам и чакам отговор – накъде отива България.

Моите най-ревностни „ухажьори" – журналистите, ме провокират често с въпроси от рода на: „Коя е силата, която – според мен – би успяла да се справи с престъпността". Или „Харесвам ли някои от днешните политици?..." А някои от по-напористите ме питат, ако сега съм на власт, какво бих направил. Напоследък дори получавам писма от различни райони на страната, че трябва да поема ръководството и да спася България.

Да, много и все трудни питаници. Отговорите – още по-трудни. А все някой днес е длъжен да отговори!...

Естествено е в моите мемоари да разказвам за миналото. Да споделям това, което е станало или е можело да стане. Така аз проследих неща, които като червена нишка пронизват изложението на фактите и събитията в моя живот. И по-специално – през периода, когато бях начело на партията и държавата.

Постарах се да подходя обективно. Проблемът за мен беше не да се мъча да нагаждам едни или други обстоятелства, за да се получи интригуващ, изпълнен с преклонение пред миналото разказ. Нито пък – как да представя себе си в по-добра светлина, как да се харесам. Проблемът беше в подбора. Защото – не по моя вина – аз трябваше да разказвам за какво ли не. За мистификации, за инсинуации, деградации и т.н. В такива случаи винаги има опасност нещо да се подцени, а друго да се възвеличи прекалено.

Така или иначе, аз боравех с факти и събития. И с имена. Всички те принадлежат на миналото. Спрях се и на носталгията. Не можех, а нямах и право да пренебрегвам или да подценявам тази тема. Убеден съм, тя и в бъдеще ще бъде предмет на размисъл и на теоретичен анализ. Но веднага искам да направя една уговорка. Разказвайки за миналото и настоящето, ние нямаме право да загърбваме бъдещето. Няма нормален човек, който да не се вълнува от бъдещето – своето, на децата и внуците си. А и на народа, на България. И мисля, че съображенията

ми са ясни. Светът така е устроен, че успява този, който гледа напред, а не назад. Дори не само в настоящето.

Живеем във време, когато бъдещето е колкото обещаващо, толкова и трудно за „разшифроване". Разгадават го екстрасенси и врачки. Разшифроват го учени политолози и футуролози. И въпреки това по пътя към „образа" на това бъдеще навярно има и ще има трудности от какъв ли не характер. Каквито и да са те, хората ще намерят пътя към него. В това съм убеден.

Искам да вярвам, че по този път ще има много светли страници в летописа на човешката история. А дано – и на българската.

Проблемът за бъдещето, оказа се, е актуален. Особено актуален за нас, българите. По много причини. И социално-икономически, и политически, и демографски. Но сигурен съм, никой няма да оспори това, че приоритетът е на съображението, свързано с пътя, по който сега върви България. Пътя, който тя, страната ни, ще следва по-нататък.

И това е обяснимо. Не е нужно да се доказва, че България е в ситуация, коренно различаваща се от положението в развитите западни страни. Оттук произтичат ред важни изводи.

Сред тях от особено значение е изводът, че ако западните държави са „овладели" новото историческо съдържание и решават своите проблеми на тази основа, България, а и други страни са пред задачата да постигнат това съдържание. Нещо, което изисква – според мен – да се премине през ред преходни форми и етапи, в който процес няма място за дилемата: капитализъм или социализъм.

В миналото ние не отчитахме това. Провъзгласявахме лозунги, които компрометираха социалистичекия идеал. Затова, когато започнахме преустройството, аз развих тезата, че трябва да се откажем от тогавашната партийна програма. Подчертах още, че нямаме готовност за нова програма. Колкото и еретично да изглеждаше това, то се оказа и мотивирано, и вярно.

Аз не крия, че съм привърженик на социалистическия идеал. Вярвам, че това е бъдещето и на България. Но пътят към този идеал навярно ще бъде сложен. Най-малкото, защото много „свои" го опорочиха. Ще бъде сложен, защото ние не бихме могли нито да излезем от сегашната криза, нито да насочим развитието на България по пътя на всестранния просперитет, ако не се включим в орбитата на съвременната цивилизация. И ако не вземем това, което е създала тя. Става дума за цивилизацията, чието ядро е новото историческо съдържание.

За да намери България своето място по широкия друм на

прогреса в сегашните конкретни исторически условия, тя трябва да се отвори към тази цивилизация. Нещо, което предполага интензивно усвояване на постиженията на най-развитите западни и източни страни и разумна интеграция в европейските и глобалните стопански и политически структури. Така ние последователно ще вървим по своя естествен исторически път. Ще бъдем в крак с прогреса на света. Ще реализираме стъпка по стъпка идеала, за който става дума. Това, ще повторя, не е моделът на социализма отпреди 10 ноември. Но нашето развитие по пътя на новото историческо съдържание ще ни изведе в етап, който не може да бъде друг освен някакъв вид социализъм.

А ясно е, че това няма нищо общо с теорията и практиката на дивия капитализъм, който би обрекъл народа ни на нови мъки и страдания, а нашата държава – на големи рискове и опасности.

ЕПИЛОГ

Моята възраст и обстоятелството, че почти половин век работих като български политик, че повече от три десетилетия ръководих управляващата партия и самата държава, ми дават морално право да бъда по-категоричен в преценките си, поемайки своята лична отговорност и за онова, което е извършено с мое участие, и за онова, което последва след слизането ми от политическата сцена.

Не мога да не спомена, че аз се оказах най-обругаваният български политически деец в цялата ни история след 1878 г., че личните ми качества, убеждения и дела бяха съзнателно тълкувани чрез едно унизително за нацията издевателство. По този повод съм длъжен да заявя високо и категорично следното, нищо че според някои това може би няма да се „върже" с мемоарната ми изповед. Според мен обаче – тук му е мястото.

Аз съм човек от народа, син съм на българския народ и се гордея с кръвната си връзка с българското работничество, с преклонението си пред труда на българския селянин и интелектуалец. Гордея се със своята проста и нормална човешка обич към България.

Аз съм един от дейците на българското социалистическо движение, свързал живота си с партията, направила за България това, което не успя да направи никоя друга партия – и в годините на кървавата саможертва в името на един социален идеал, и в годините на съграждане на България като развита

държава със свое място в света. Нямам никакви причини да се отказвам от това движение.

Аз направих всичко, което е според силите и разбиранията ми, за реализацията на идеалите на тази партия и на това движение в България. И изповядвам и днес дълбокото си убеждение, че бъдещето принадлежи на хората, които споделят тези идеали. Идеалите не са нито служебни кресла, нито чекове за облаги, нито фирми и банки – оставам и ще бъда верен на идеалите на моята младост, на моя съзнателен живот като български политик, като българин. Нямам никакви причини да се разкайвам за стореното. Обратното – аз се гордея с него!

В съгласие с принципите на моя живот, аз се прекланям най-напред пред онези, които загинаха в борбата и чиито дни бяха урок по саможертва. Калта върху техните имена и издевателствата върху лобните им места, варварството на реваншизма оскърбяват и унижават нацията.

Приемете, скъпи и незабравими мои покойни приятели, другари, мъченици, поклона ми и болката ми за недоизпълнен дълг пред святата ви памет, пред святата ви саможертва.

Изправен пред целокупния колапс на държавата ни, аз се прекланям и пред онези милиони българи, които съградиха тази държава и я направиха държава с достойнство. Сега, в заника на своя живот, те са заставени да протягат ръка за милостиня. Болката ми, че не мога да им бъда полезен, е огромна.

Простете ми, скъпи сънародници. Не аз отнех хляба ви. Не аз унижих човешкото ви достойнство. Не аз изпразних пенсионерския ви джоб и не аз ви лиших от спокойни старини. Но това оправдание не ми носи утеха нито като българин и български политик, нито като гражданин на България.

Обърнат към бъдещето на страната ни, аз изповядвам тревогата си за нейните млади поколения, застанали пред едно изпитание. Знайте, млади сили на България, че вашите бащи и деди не ви подведоха, че не ви подготвяха такова бъдеще. Те не бяха и не са светци, но опазиха и сътвориха една България, с която само можете да се гордеете – че е била, че я е имало.

Ето, това са онези, към които се обръщам сега и на които аз съм длъжник. Вината ми и в единия, и в другия, и в третия случай е, че в това си състояние не мога да направя възможното и невъзможното, за да участвам пълноценно в предотвратяването на бедствието, което ни сполетя, че подцених фактори, личности, реалности, които имат своя дял в настъпилата катастрофа. Аз трябваше да се изправя срещу стихиите и да се опитам заедно със своя народ да ги победя.

За политик с моя стаж и с моя опит истинската присъда е

болката и тревогата ми за България. За нейното оцеляване и просперитет. За нейното бъдеще ми е болката и присъдата, а не за измислени и съчинени „престъпления".

Многократно, и то далеч преди 10 ноември 1989 г., имах куража да посоча погрешното и порочното в обществото на тогавашна България, на тогавашния социализъм. Никой не добави нищо ново към тези оценки. И нито една политическа сила не направи потребния обективен анализ на онзи период.

Изглежда липсата на подобен анализ устройва всички. Това е неморално. Това е опасно за страната ни бягство от истината. А истината за България бе и си остава, че по времето, което днес официално се отрича, тя не беше бедна страна. Според общоприети категории тя беше средно развита държава, където хората живееха добре. Не трябва да се подценява и организацията на социалната политика, която съществуваше у нас. Тогава огромната част на държавния бюджет не се формираше от отделните граждани, а от колективния собственик. За този живот и сега мечтаят мнозина. Защото днешните българи, с малки изключения, са изпратени в обятията на една доскоро забравена от отечеството ни сиромашия.

Истината е, че някои механизми на властта у нас бяха наложени отвън. Социалистическата перспектива на страната ни обаче бе избрана от българския народ доброволно. Благодарение на този избор се създаде общество, в което нямаше социално унижени и оскърбени, където нямаше бедни и богати в сегашния смисъл на думата. Където половин столетие нямаше социално напрежение, а имаше социална сигурност, трудът на хората и бъдещето на децата им бяха гарантирани. С една дума – постигнато бе възможното. Сега ни ругаят защо не сме успели да постигнем и илюзиите...

Надали има що-годе разумен политик и що-годе сериозна политическа сила, които могат да избегнат тези въпроси. Защото никога българският народ не е бутал къщи, за да прави колиби, и никога доброволно не е правил и крачка назад в своето многовековно развитие. Достатъчно време преди моето доброволно оттегляне разполагах с прогнози и разработки на видни наши учени и специалисти, които показваха, че подобно развитие на събитията – развитие към заплаха за обществото, за държавата, за нацията – е възможно. И тъкмо затова се съпротивлявах последователно срещу горбачовизма и неговите български почитатели, които пренесоха хаоса в България, за да запазят постовете и облагите си.

Мощни световни финансови организации започнаха да убиват България. Убиват я икономически. На тях не им пречеше

българският социализъм. Напротив, техните финансови оферти към него нямаха край. Пречеше им не държавното регулирано стопанство, а замогващата се и независимата от тях наша икономика, която те след 10 ноември започнаха да поглъщат чрез едно нечувано наше държавническо раболепие. Пречеше им конкурентоспособното земеделско стопанство у нас. Завиждаха на българския интелектуален ресурс.

Прекият, възможният, необходимият, спасителният път на нашето икономическо развитие не е пътят към нови илюзии, идеи и модели, родени в далечни страни и чужди лаборатории, а пътят към пазарно устроения и демократично овладян социализъм. Именно свободният пазар в съчетание с плановото начало е истинското приложение на нашия велик давиз „на всекиго според труда".

Сега повече от всякога спасителен е нашият девиз „Фабриките на тези, които работят или са работили в тях!" Собственост не чрез държавата, а пряка, непосредствена, заедно с всички отговорности, с които тя е свързана. Собственост, съществуваща в различни форми.

Съзнавайки не от вчера съдбовната потребност от промяна на обществото, аз и много от тези, с които работех непосредствено, осъзнавахме също, че не може да се допусне разграбване на националното богатство, че не можем да се откажем от онези завоевания, които бяха притежание на българския народ. Напротив, смятахме и смятаме, че реалната цена на всяка социална идея, претворена в обществена практика, е в това: днес народът да бъде по-добре от вчера, утре да бъде по-добре от днес.

Какво ли не се случи през времето след 10 ноември. Какви ли не абсурди. Какви ли не парадокси. Какви ли не изненади. Какви ли не падения ни сервираха събитията през това време. В този хаос, разбира се, имаше и продължава да има определена логика. И който иска да вникне в интимните механизми на тази логика, той не може да не опре до носталгията на много и много от милионите хора у нас. В сегашната ситуация носталгията е все още жива. Иначе не може и да бъде. Реалната, хубавата картина от миналото не може лесно да бъде заличена. Но тук от решаващо значение е как ще се развива по-нататък нашата страна. Каква политика ще се следва. Защото ясно е, че ако продължава кризата, обхванала всички сфери на обществения живот, народът, хората, повечето политически сили ще загубят надеждата, че е възможен оптимистичен изход.

Тогава и в съзнанието, и в поведението на същите тези хора постепенно може да настъпи тотална апатия и униние. От това сега най-много се страхувам. Та нали от апатията започва

разпадът на личността като съзнание, морал, светоусещане и т.н. А трябва да бъдем реалисти, защото има вече признаци за това гибелно явление.

Ето това е веруюто на Тодор Христов Живков и на така нареченото негово обкръжение. Ето по това ще познаете кой от това обкръжение работеше за България и кой продаде националните интереси на България. По тези „някои съображения"...

Вярвам, този е принципът, чрез който и днес трябва да се милее за страната ни, да се работи за България. Няколкогодишното противопоставяне в едно общество, преследването на личности и цели групи, робуването на отречени от разума идеологически проповеди на омраза и отмъщение са достатъчни, за да се достигне онази граница, след която обществото губи възможностите си за оцеляване. Ние сме на тази граница. Време е за просветление, време е за самозащита – от свои и чужди, от себе си и от другите.

Това е моят отговор на онези, които стоят зад политическите процеси срещу мен. Вярвам, че разумът ще надделее. Вместо аналогии за подобни процеси в миналото ни – такива аналогии няма – ще бъде мъдро и достойно да си припомним аналогии, които са предостатъчни и са свързани със съдбата на нацията и на българската държава.

Откриваме ги във времена, когато политиката е била против нацията и против държавата и когато политиците са забравяли, че са синове на тази нация и поданици на тази държава.

Що се отнася до партията, на която посветих целия си съзнателен живот, вярвам в честната присъда на бъдещите поколения на България не само и не толкова за мен, колкото за десетилетията, които вече са зад нас!

Какво бих написал в заключение?

Благодарен съм на хората, а те бяха мнозинството от българския народ, че в трудни за мен времена, особено по време на процеса, чувствах така необходимата ми морална подкрепа. Получавах писма, а чрез трети лица до мен достигаха пожелания на граждани. Окуражителни думи и отзиви идваха и от видни чуждестранни дейци.

Спомням си нещо важно за мен. В коридорите на Съдебната палата, по които минавах, се събираха хора. Почти всички нескрито изразяваха положителното си отношение към мен. Много от тях плачеха. Седмица преди произнасянето на присъдата една жена със сълзи в очите се обърна към мен с думите: „Бай Тошо, на кого ни оставяш? Ние няма да забравим доброто, сторено по твое време." Спомням си и двете ми вълнуващи посещения в град Правец...

В последно време получавах писма, предложения да се кандидатирам за президент на България. Не им отговарях. Знайно е, че имам дела, че все още съм под домашен арест. Не участвам в политическия живот. Своевременно заявих, че в президентската надпревара няма да се включа поради напреднала възраст, а и недобро здравословно състояние. Въпреки това аз съм и ще бъда на разположение на България и българския народ до сетния си дъх. Няма да се откажа да давам своя принос, както съм го правил през целия си съзнателен живот. Това е нещо съвсем естествено, за него не трябва да се говори специално.

Ползвам се от случая да се обърна към народа и да помоля за прошка. Прошка за това, че се оттеглих в момент, когато, както вече споменах, проблемът бе не в смяната на лидера. Не си въобразявам, че ролята ми е била изключителна и незаменима. Не се смятах и не бях всемогъщ. Ала мой дълг беше с демократичните средства, с които разполагахме, да се осигури осъществяването на смелата и реалистична програма, която бяхме разработили. Щяха ли Москва на Горбачов, а и някои влиятелни сили на Запад да ни оставят да вървим по своя път? Сега е трудно да се даде еднозначен отговор...

Но аз съм категоричен: нашата програма осигуряваше нужната промяна. В същото време щяхме да избегнем икономическите затруднения. Да запазим политическата стабилност. Да постигнем максимално безболезнен преход за извеждане на социализма на качествено ново равнище.

Уви, както вече разказах по-горе, събитията се насочиха в друго русло. Случилото се наистина е урок, който трябва да бъде изучаван и, разбира се, осмислян от позициите на новите реалности.

Отново и отново ме мъчи мисълта за партията. Известно е, че аз не съм член на Българската социалистическа партия. Бих се върнал в нея само ако бъде призната моята версия за истината по дискредитацията ми и ако се възприеме същността на моя политически курс. Вярно е, че днес партията далеч не е такава, каквато беше по времето на Тодор Живков. Промените не са я заздравили, а са я обезличили. Тя е загубила много, деформирана е и не може да поеме борбата в тежката обстановка. БСП няма идеология, нито е в състояние да си направи сериозна програма: краткосрочна и дългосрочна. Няма сили да намери подход за верен анализ на обстановката – политическа, икономическа, социална и т.н. Вече осма година партията стои без общопризнат и авторитетен лидер. Тя не завоюва нито вътрешен, нито международен авторитет и дори позволи на опозицията да вземе с демагогия левите лозунги. До ден днешен партията не казва на народа какво общество се изгражда в Бълга-

рия. Тя не попречи на безпрепятственото развитие на дивия капитализъм в страната ни.

И все пак, отчитайки обстановката и факта, че бяхме предадени отвън и отвътре, аз смятах, че съхраняването на БСП е голям успех. Надявах се, че в нея ще се оформи и укрепи едно здраво ръководно ядро, което ще я изведе от кризата. Що се касае лично до мен, истината е, че аз не съм се обръщал за съдействие към нейните лидери, но и те се правят, че „случаят Тодор Живков" не съществува. БСП остави Тодор Живков да се бори сам. Вероятно защото някои от водачите ѝ се боят от истината за техните действия, боят се да отговорят на обвиненията, от които няма да успеят да избягат.

Сега се въздържам да коментирам подробно това, което стана и става в БСП. Но с всеки изминал ден тревогата в мен расте. Смятам, че БСП има нужда от ясна идеология. В Бялата книга за положението на страната ни, публикувана, когато БСП преди две години пое властта, са показани нелошо последствията след 10 ноември, но няма нищо за причините...

У мен назряваше мисълта да излезна открито и да кажа, че партията се изражда, че местните партийни организации като реален политически субект ги няма, освен когато настава време за избори. Че БСП не взема ясно и недвусмислено отношение по ужасното поскъпване на цените, по обедняването на населението, по ликвидирането на държавността, по необузданата престъпност.

След като не бях чут от ръководството на БСП, през м. юни 1996 г. аз проведох пресконференция по своя инициатива. Предадох на журналистите мое обръщение до всички български граждани. Изложих мнението си за тежкото положение в страната, за това, че трябва да се обединим без оглед на партийни и групови интереси, за да запазим суверенна и независима България. Призовах да спрем противопоставянето и да създадем всенародно обединение за спасение на отечеството. Споделих, че поради моята възраст и здравословно състояние не съм в състояние да поема и възглавя такова движение, подхвърлих и няколко варианта за името му – нещо като патриотичен фронт или обединение. Но названието оставих за после, важното беше да мислим как да направим тази организация. Разбира се, отбелязах, че това обединение не е насочено срещу никоя партия, наймалкото срещу БСП, че в него могат да членуват всички.

От страна на БСП нямаше никаква реакция. А моята идея беше да се изясни политиката на БСП, да се опре тя на широките народни маси. Дори тогавашната опозиция в лицето на СДС разбра мислите ми от пресконференцията и по-късно ги изпол-

зва най-ефктивно, а БСП и нейните печатни издания просто ги премълчаха. Очевидно дори младите лидери на партията се бояха от тежката ръка на „сивите кардинали“.

Ще спомена и за един последен факт, станал малко преди неуспеха на БСП в президентските избори. Тогава от БСП се обърнаха към мен за някакво съдействие. Аз предложих да се срещнем или с делегация от ръководството, или с председателя на партията, за да се договорим, че след изборите трябва да се постави като главна точка промяната на политиката на БСП в интерес на народа. Защото всички трудности на прехода бяха прехвърлени върху гърба на обикновените хора. Даже подготвих обръщение към българския народ и го предадох на партийното ръководство. Съобщиха ми, че го харесват, но не приеха условието ми да обсъдим политиката, която се провежда. Тогава се отказах да излезна с обръщението...

Сега е измислена теория, че със сдаването на властта БСП спасила България. Аз смятам, че тази теория не е вярна, че тя прикрива заговора за насилствено изтласкване на партията от управлението, в който участваха много външни и вътрешни сили, включително и някои от лидерите на самата БСП. И всичко това – отново за сметка на народа, на трудовите хора, които ще трябва да заплащат жестоките последствия.

Голямата истина е, че ние бяхме предадени не веднъж и не дваж. Предателството вътре в БСП започна още от 10 ноември. Всичко, което беше направено преди тази дата, беше оплюто. Разграбването на страната ни не можеше да стане, освен като се охули социалистическият строй, като се разбият кадрите и държавните институции, като се дискредитира дотогавашният първи ръководител. В това отношение злощастна роля изигра и вестник „Дума“, който в много случаи заблуждаваше хората.

Започнах да пиша мемоарите си през 1993 г. След това станаха много и важни събития, които са засегнати само частично в записките ми. Но тука, завършвайки, не мога да не кажа за предателството в нашата партия. Разбира се, това не се отнася за стотиците хиляди обикновени социалисти, за милионите привърженици на левите идеи. Факт е обаче, че партията бе обезглавена, ЦК – ликвидиран, низовите активисти – разгонени. Тези хора не са получили реабилитация и досега. Много от тях си отидоха от нашия грешен свят, огорчени от несправедливото отношение, от незаслужената обида...

Задавам си въпроса ще успее ли БСП, променена и заредена с нови виждания, оглавена от подготвени и честни нови ръководители, да съхрани социалистическия идеал, който е идеал на голяма част от българския народ? Ще успее ли отново да се

превърне в обичана партия на трудещите се, на интелектуалците, на младежта? Аз не заставам в ролята на съдник или учител на партията. Не се мисля, нито пък съм се мислил някога за „жив класик". Обаче ден и нощ ме тревожи обстоятелството, че моята партия днес е изправена пред огромни трудности. Убеден съм, че тези трудности ще бъдат преодолени – ако не вътре в партията, то от други патриотични и истински демократични сили, които ще организират българския народ.

Тревожат ме и обвиненията, които от всички страни се сипят срещу доскорошния премиер на правителството на демократичната левица. Тези обвинения ми приличат на кьор-фишеци. Мисля, че не е почтено да искаме от един млад човек без никакъв ръководен опит за две години да оправи държавата, която шест години преди това е била разсипвана от всички предишни правителства. Жан не участваше в „кръглата маса". Семената на разрухата и ограбването на България бяха посети от други, а не от него. И ми идва наум, че може би отново някой, воден от нечисти цели, иска да спази злокобната традиция. Да започне преследването на политическите опоненти от предишния министър-председател. Аз самият изпих до дъното тази горчива чаша и призовавам всички: не повтаряйте безкрай старите грешки и престъпления, не унижавайте повече България, защото днешните прибързани решения остават като мръсни петна на страниците на националната ни история. А дали тази или онази личност има качествата за лидер или не – това е съвсем отделен въпрос...

Що се отнася до миналото, то не може да се върне. Такива са законите на историята. Социалистическият идеал ще се развива и реализира по нов начин, усъвършенстван и освободен от грешките и извращенията. Той има велико бъдеще! И в това бъдеще аз силно, много силно вярвам!

Тази моя вяра отново ме връща към въпроса фатално неизбежен ли беше развоят на събитията у нас след 10 ноември. И мъката ми расте от съзнанието, че такава фатална неизбежност не съществуваше. Нишката, както вече показах, се скъса другаде. Макар че съм чужд на съблазънта да отправям послания, не мога да не се обърна към партията, към днешните и утрешните ѝ лидери, към обикновените българи: Не забравяйте този трагичен урок на историята!

Сигурен съм, след всичко случило се досега – поправителен изпит не може да има!...

* * *

ПРИЛОЖЕНИЕ

ТОДОР ЖИВКОВ СЛЕД НАПИСВАНЕТО НА МЕМОАРИТЕ

До
др. ЦЗЯН ЦЗЪМИН,
генерален секретар
на Китайската комунистическа
партия

Уважаеми другарю,

Използвам случая, за да се обърна към Вас след дълго принудително мълчание. През това време по наложен отвънка сценарий аз бях съзнателно и планомерно оплют и дискредитиран. До ден днешен, вече седма година, съм лишен от свобода – в началото известно време бях под стража, а сега съм под домашен арест. Предполагам, че Вие имате информация за кампанията, която по различни начини се водеше срещу мене.

С мъка в сърцето наблюдавам как в България се изгражда примитивен и див капитализъм по модела от края на Деветнадесетия век, на основата на разграбването на богатствата, създадени с труда на три поколения българи. В огромното си болшинство народът помни това, което беше по мое време, и разбира трагедията на сегашната обстановка. Поради голямото недоволство на обикновените хора от днешните реалности, от мене се боят и десните, и левите, и тези от центъра. Управляващите у нас социлисти, притискани и от Запада, и от някои групи в самата Социалистическа партия, постоянно отстъпват от нашите традиционни идеали. Положението в България е изключително тежко, особено за милионите трудови хора: бедност, престъпност, деградация.

През последните три години аз работих върху мемоарите си и вече съм ги завършил. Засега срещам трудности с отпечатването им в България по понятни причини. Бих бил радостен, ако се прояви интерес към публикуването на тези мои спомени в Китай. Вие разбирате, че съображенията ми са поскоро от политически, отколкото от финансов характер, не-

зависимо че сега за мене и тази страна на въпроса има значение.

В книгата е отразен моят живот, борбата ми за победата на революцията в България, дейността ми за изграждането на социалитическо общество. Разбира се, спирам се и на последните години, станали свидетели на краха на социализма в Европа, включително и в моята страна.

В спомените си отделям достойно място на Китай, на посещението ми във Вашата страна през май 1987 година. С удоволствие бих написал и специален предговор за едно китайско издание на моята книга.

Завършвайки, искам да Ви пожелая още по-големи успехи в изграждането на модерен и могъщ социалистически Китай. Симпатиите и надеждите на много българи, както и на милиони хора от цял свят, които вярват в идеалите на справедливостта и социализма, са на Ваша страна. Мисля, че и България ще намери своя път към подобно бъдеще, макар че не зная дали ще доживея да видя това време. Не се съмнявам нито за миг обаче, че социалистическите идеали ще триумфират, въпреки тежкото временно поражение, което преживяхме през последните години.

София, 10 август 1996 г. *Ваш:* ***Тодор Живков***

До
другаря ФИДЕЛ КАСТРО РУС
Хавана, Куба

Скъпи другарю,

От средствата за информация научих, че си навършил 70 години и си отпразнувал този ден с кубински деца-пионери.

Бих искал и аз, твой близък приятел по идеи и по революционна съдба, да те приветствам най-сърдечно в деня на твоята кръгла годишнина и да ти пожелая бодрост, здраве и оптимизъм. Да бъдеш винаги млад и ентусиазиран по дух, да се бориш все така успешно за победата на социализма в славния Остров на свободата, да си останеш непреклонен и вдъхновен защитник на най-светлите идеали на нашите народи и на цялото човечество.

Вероятно знаеш, че от седем години аз съм изолиран – отначало под домашен арест, после под стража, а след това отново под домашен арест. За всяко мое излизане трябва да искам разрешение от Главната прокуратура. Не зная какво ще стане с мене, но ти разбираш, че аз си оставам Тодор Живков, какъвто бях по времето, когато се срещахме и разговаряхме. Нито за миг не съм се съмнявал, че социалистическите идеи ще триумфират, в това число и в моята родина, въпреки временното тежко поражение, което претърпяхме в Европа по причини, които са ни добре известни.

През последните три години работих върху своите мемоари, които току-що завърших. Една глава от тях съм посветил на срещите ми с тебе, които затвърдиха нашата братска дружба и я превърнаха в сърдечно и искрено приятелство на бойни другари. В близките дни смятам да предоставя тази част от спомените на някои от най-четените български вестници. С това поздравително писмо ти изпращам текста, за който става дума. Моля те да го приемеш като мой скромен подарък за твоя рожден ден.

Тези спомени съм писал по памет, без документация и съдействие от когото и да било. Иска ми се да ги издам в скоро време и вярвам, че това ще има важно политическо значение. В едно бъдещо ново издание вероятно ще успея да уточня и разширя текста, посветен на братска Куба и на моя скъп приятел Фидел Кастро. Разбира се, бих се радвал, ако към книгата ми се прояви интерес и в твоята страна.

За съжаление, днес в България се изгражда примитивно капиталистическо общество. Народът страда от немотия, от престъпност, от безверие. Тревогата му е голяма, а спомените за времето на социализма са неизличими. Това засега е моята голяма утеха. Вярвам, че нещата ще се променят и бих искал да видя с очите си България, тръгнала по нов път.

Надявам се, че е още рано да се сбогувам с тебе и ти казвам „довиждане", предчуствайки радостта от нашите бъдещи срещи и разговори. Искрено и по братски те прегръщам.

София, 13 август 1996 г. *Твой:* ***Тодор Живков***

До
участниците в националното
честване на 50-годишнината
от създаването
на бригадирското движение
в България

Скъпи приятели, другари!

Благодаря ви от сърце за поканата да участвам в националното честване на половинвековния юбилей на българското бригадирско движение. За съжаление, по независещи от мене причини, няма да мога да се отзова на нея. Вие знаете, че от седем години аз съм изолиран от българския народ: отначало бях задържан под домашен адрес, после – под стража, а след това и до ден днешен – отново под домашен арест. За всяко излизане от жилището ми трябва да искам разрешение от Главната прокуратура. Често пъти такова разрешение ми се отказва. Освен това предстои да отбележа 85 години от моето раждане.

Так че вярвам ще разберете защо в днешния тържествен ден няма да съм с вас – във физическия смисъл, въпреки че мислите ми ще бъдат в славния Димитровград, сред неговите строители, сред възторжените белокоси девойки и младежи, наливали основите на съвременна България.

Поздравлявам ви и ви прегръщам всичките. Въпреки превратностите на последните тежки години, вие не забравихте идеалите на своята младост, благородното бригадирско движение, възвишения порив да се работи безкористно за бъдещето на страната ни. В днешното жестоко и егоистично време вашият пример подхранва надеждите, че нашият народ и занапред ще е способен на големи дела. на свободен труд в интерес на всички.

Имената на бригадирските обекти сега звучат като легенди: Проходът на републиката и линята Перник-Волуяк, язовирите „Георги Димитров" и „Александър Стамболийски", каскадата „Белмекен-Сестримо" и ТЕЦ „Марица-Изток". И, разбира се, градът на мечтите, славният Димитровград, който и днес събира в пазвите си своите строители, своите създатели и вдъхновители.

Струва ми се, че въпреки всичко идеята на бригадирското движение не е само свидна част от нашия вчерашен ден, че пред нея има и славно бъдеще. Може би днеска това звучи наивно, нереалистично, но аз твърдо вярвам в моите думи.

По времето, когато бях начело на страната ни, бригадирското движение се развиваше, радваше се на уважението и любовта на целия народ. Много пъти съм бил след вас, нашите бригадири. Зная как всеотдайно работихте, как виждахте в своя доброволен и безплатен труд бъдещето на България, дори нещо повече – бъдещето на света. Този идеал сега е позабравен, може би малко се е поотдалечил, но той е така красив, така възвишен, че няма сила, която да го изтрие от паметта на хората. Не се съмнявам, че той ще се възроди в нови форми, на нови места, в ново време.

С мъка в сърцето наблюдавам как безплатният труд на бригадирите заедно с труда на три поколения българи днеска се присвоява и ограбва най-безсъвестно. Затова ще кажа за първи път публично – времето на биргадирите, времето на новия смел свят у нас, за съжаление, остана в миналото. Днешна България върви по капиталистически път, с всички последствия, които народът ни ще трябва да изтърпи. Но дори в сегашните условия, при днешното бедствено положение на болшинството от народа, бригадирската идея може да помогне на хората. И за опазването на околната среда, и за смекчаването на социалните проблеми, и за възпитанието на младите поколения в някои по-възвишени ценности от законите на джунглата и всесилието на парите.

Благородният дух на българския народ е вечен. Желанието му да подкрепи другите, да защити слабите, да помогне на бедните не е от вчера и не е само за днес. Ние трябва да противопоставим щедростта на егоизма, самоотвержеността на лакомията, красотата на отвратителната себичност. И в търсенето на светли примери, на минало величие, на чистота и безкористност бригадирското движение е нашият естествен спасителен бряг. Много са пътищата за възраждането на

България, нека всички ние ги търсим заедно и нека се опитваме да вървим по тях.

Пожелавам ви здраве, оптимизъм и вяра в утрешния по-добър ден. Вашият пример, вашите жертви и усилия не отидоха напразно. Бъдещето ще е на нас – честните, скромните, трудовите хора на България. Нека пребъде във вековете нашата многострадална, нашата красива, нашата обичана и единствена родина България. И нека ние, нейните чеда, бъдем достойни за нея.

София, 31 август 1996 г.

Ваш: Тодор Живков

До
г-н ДАМЯН ДАМЯНОВ
поет на България

Уважаеми г-н Дамянов, скъпи Майсторе!

Получих Вашето стихотворение, посветено ми по повод моя 85-ти рожден ден. Благодаря Ви от сърце. Разбирам, че не е лесно да се пише за политически дейци – нито когато са на власт, нито когато са вън от властта. Но Вие винаги сте можели това, което другите не могат.

На Вас и семейството Ви пожелавам здраве, оптимизъм, твърдост. България повече от всякога има нужда от Вашето вдъхновено перо, от Вашата изстрадала душа на поет, защото времето ни е жестоко и бездушно.

Вярвам, че за страната ни ще дойдат по-добри времена и не се съмнявам, че и Вие, и аз ще посрещнем достойно всички изпитания на съдбата.

София, 30 септември 1996 г. *Ваш:* ***Тодор Живков***

До
г-н А. АВДЕЕВ
посланик на Русия
София

Драги г-н Посланик,

Благодаря Ви за сърдечното писмо, което ми изпратихте в деня на моята 85-а годишнина, както и за вкусните подаръци. Опитах ги, заедно с мои приятели и близки, и си спомих за отминалите години, когато срещите ми с руски другари бяха по-чести от сега.

Приятно ми беше да прочета думите Ви за значението на всестранните отношения между България и Русия. Истина е, че през целия си живот аз съм правил всичко възможно, за да укрепвам приятелството между нашите народи. Винаги съм смятал, че то е непреходно и не зависи от политическите особености на момента, нито пък от конкретните лидери в едната или другата страна.

На Вас, г-н Посланик, желая здраве и успехи в сегашната и бъдещата Ви дейност. Варвам, че ще останете приятел на България и ще работите дълги години за общото благо.

30 септември 1996 г. *Ваш:* ***Тодор Живков***

До
др. ЦЗЯН ЦЗЪМИН,
генерален секретар
на Китайската комунистическа
партия

Уважами другарю,

С голяма мъка в сърцето научих, че моят скъп другар Дън Сяопин е починал. Спомням си, че по време на нашите разговори в Пекин през март 1987 г. той ми каза: „А сега аз вече се готвя за срещата ми с Карл Маркс“. Радвам се, че тази среща закъсня, а още повече – че другарят Дън Сяопин отиде на нея като обичан ръководител, направил безкрайно много за щастието и процъфтяването на великия китайки народ.

Другарят Дън Сяопин успя да намери верния път, запазвайки социалистическия обществен строй и единството на Китай, като чрез смели реформи осигури бърз икономически, научно-технически и културен напредък на своята страна. Трябва да Ви призная, ча и аз бях започнал да правя същото в България. Когато преди десет години се запозах с опита на Китай, бях приятно впечатлен, че той съвпадаше до голяма степен с моето разбиране за историческите процеси. За съжаление, външни сили ми попречиха да осъществя този замисъл. България беше твърде малка, за да може да се противопостави на обединения натиск на Русия, западните страни и реставраторските и кариеристични сили в самата комунистическа партия.

Приемете, уважаеми другарю Цзян Цзъмин, моите искрени съчувствия по повод тежката загуба на китайския народ. Споменът за другаря Дън Сяопин ще остане във вековете!

София, 23 февруари 1997 г. *Ваш:* ***Тодор Живков***

До
др. Г. А. ЗЮГАНОВ,
председател на ЦК
на Комунистическата партия
на Руската Федерация

Уважаеми другарю Зюганов,

Приятно ми е да отправя към Вас и към всички делегати на Четвъртия конгрес на Комунистическата парти на Руската Федерация пожелания за успешна работа. Позволявам си тези думи, защото по силата на природните закони останах един от малкото ветерани на комунистическото движение: от 60 години моят живот е тясно свързан с него, а повече от 30 години бях ръководител на българските комунисти. Освен това, до мен достигна и информация, че след Четвъртия конгрес на КПРФ ще се проведе кратка среща на участващите в работата му чуждестранни делегации.

Предполагам, че Вие, другарю Зюганов, знаете какво се случи с мен след организираната от Горбачов и креатурите му в България коренна промяна на нашето общество. Бях обвинен във всички земни грехове. Срещу мен бяха заведени няколко съдебни дела и вече осма година ме държат под домашен арест. Опитват се да ме сломят, а чрез мен да унищожат спомена на хората за годините, когато в България се изграждаше социализмът.

Радикални промени станаха и в партията ни. В резултат на предателските действия на различни конюнктурни личности тя вече няма нищо общо с предишната партия на българските комунисти. Ръководството ѝ не предотврати разсипването на държавата. Партията загуби много от членовете си, въпреки че повечето обикновени социалисти запазиха своите идеали и преценяват реално обстановката. България постепенно се превръща в зависима страна, в която се разпореждат между-

народните финансови институции и западните капитали. Говори се за демокрация, но държавата ни е обхваната от безправие. То продължи и през последните две години, когато правителството беше в ръцете на социалистите. Затова не случайно в предишните избори партията загуби един милион гласа, а в парламентарните избори, които са след два дена, политиката на нейното ръководство ще доведе до ново тежко поражение.

Цели осем години аз не съм се обръщал към други партии, нито към държавни ръководители, които добре ме познават, за да обсъдя с тях моето лично положение или пък обстановката в моята страна. Сега си позволявам да го направя, защото очаквам след победата на десните сили в изборите обстановката в България да се усложни, а репресиите към мен и към много други хора да се активизират. Мисля, че всички трябва да знаят това, което става в България, защото в наше време светът наистина е неделим.

Настъпващият нов век ще донесе огромни промени в живота на хората и държавите. Струва ми се, че само с обединените действия на прогресивните партии, движения и личности неизбежните промени могат да се насочат в посока, благоприятна за трудовите хора – а не за милионерите, за всички държави – а не само за САЩ и техните съюзници. Това, което е било в Съветския съюз, у нас или в другите европейски сиалистически страни, не може да се възстанови, но ние трябва да гледаме напред и да защитаваме интересите си в новия свят.

Затова мисля, че е дошло времето да се изгради модерен постоянен форум на комунистически, социалистически, работнически и други партии и движения. Привържениците и симпатизантите на комунистическите идеи от цял свят очакват едно такова решение. И не само защото другите политически сили имат своите форуми: Социалистическия интернационал, Либералния интернационал и прочее. Главната причина е, че бъдещият свят има нужда от нашите идеи, които ще се пречупят през изискванията на компютърно-информационния век, за да помогнат за решаването на все по-сложните глобални въпроси, пред които е изправен светът.

Разпадането на социалистическата общност нанесе тежък удар по комунистическото движение, но животът върви напред и създава нови възможности за работа. Социалистическото общество сега повече от вскога няма разумна алтернатива. Ние трябва да предложим на човечеството нашите идеи, при това по начин, който да ги направи конкурентни на останалите теории и привлекателни за всички народи.

Предоставям на Вас, уважаеми другарю Зюганов, да преценните дали това писмо да се доведе до знанието на международната среща, която ще последва конгреса на КПРФ. Дълбоко в сърцето си съм скътал скъпи спомени за Вашата велика страна и за руските хора. Вярвам твърдо, че прогресивна, демократична, народна Русия има славно бъдеще въпреки огромните трудности на днешния ден. Но такава е била винаги съдбата на Русия, такава е била съдбата и на свързаното с нея на живот и смърт славянство.

Поздравявам всички участници във Вашия форум и в международната среща и споделям вярата им в безсмъртието на комунистическите идеали.

София, 17 април 1997 г. *Ваш: Тодор Живков*

До
г-н ТОШО ТОШЕВ
главен редактор на в. „Труд"

Уважаеми господин Тошев,

От днешния брой на Вашия вестник разбрах за съобщение на английската агенция „Ройтер" за мои авоари в швейцарски банки, което коментирате най-подробно. В тази връзка Ви моля да поместите на по-видно място следното мое опровержение:

„От коментар във Вашия уважаван вестник научих, че английската агенция „Ройтер" разпространила версията за наличие на мои авоари в швейцарски банки. Името ми било свързано с личността на сваления заирски президент Мобуту, който държал милионите си в същите банки.

Тази примитивна инсинуация ме обижда и възмущава. Бих искал да напомня на „Ройтер", че на Запад има изследвания, които показват, че единствено Тодор Живков сред всички останали първи държавни ръководители от различни страни не е имал и няма сметки нито в банки, нито в спестовни каси в своята страна или зад граница. Чрез вестник „Труд" заявявам, че предоставям на „Ройтер" всички свои авоари в швейцарските банки, за да може да си намери кореспонденти с по-високи професионални и морални качества.

Очаквам „Ройтер" да опровергае съобщението си пред своите абонати от цял свят, а лично на мен да изпрати извинение за обидата, която унизява една от най-старите и най-известни телеграфни агенции в света.

София, 19 май 1997 г. ***Тодор Живков***

До
г-н ПЕТЪР СТОЯНОВ,
президент
на Република България

Уважаеми г-н Президент,

Обръщам се към Вас след известно колебание, като вярвам във Вашето доброжелателно отношение не само защото символизирате днешната воля на българския народ, но и защото Ви смятам за свой по-млад колега, тъй като дълги години формално и реално аз бях държавен глава на България. Като юрист по професия и по призвание, Вие разбирате по-добре от много други значението и мястото на правосъдието във всяка цивилизована страна. Затова искам лично пред Вас да поставя един въпрос, който няма да оповестявам в печата, нито пък ще занимавам с него други лица или институции.

Става дума за Тодор Живков, бившия пръв държавен и правителствен ръководител на България. Вие знаете, че процесите, свързани с мене, прдължават вече осма година. По някои бях оправдан, но други още стоят замразени и нерешени.

Аз разбирам цялото неудобство на съдебните власти да се измъкнат от положението, в което се намират. Разбирам и стремежа на различни политически сили в сегашна България да използват моето име и дело в днешните си политически боричкания. Очевиден е и интересът на други държави да ме използват като потвърждение на тяхната минала и сегашна политика. Затова много национални и външни фактори имат интерес да ме забравят и да изчакат хладнокръвно моята напреднала възраст и недобро здраве да решат по един природоестествен начин въпроса Тодор Живков. Според мене обаче, това е не само недостойно и неприемливо, но и неморално. Аз искам на моите съдебни дела да се сложи точка, за да може спокойно и безпристрастно да се прецени моето политическо дело. Ако

трябва – да бъда осъден, ако трябва – да бъда оправдан и изчистен от нелепите обвинения за дейности, които съм вършил винаги и само в интерес на моя народ в съответствие с реалностите на моето време.

Юристи, дипломати и приятели ме съветват отдавна да поставя въпроса Тодор Живков пред Европейския съд за правата на човека в Страсбург. Аз се въздържам да го сторя по простата причина, че не ми се иска България, за която съм работил цял живот, и за която съм правил всичко, на което съм способен, да бъде обвинявана именно от мене. Смятам, че за българите ще бъде обидно, ако дългогодишният пръв ръководител на страната търси спасение и справедливост за себе си извън нейните предели.

Затова се обръщам към Вас, господин Президент, с молба да се заинтересувате от моя въпрос и да помогнете, в рамките на Вашите компетенции и влияние, за неговото по-скорошно и по-справедливо решаване. И Вие, и аз знаем, че връщане назад в историята няма. Но историята не забравя и не прощава. Ще съжалявам, ако с моето име и с жестокото отношение към моята личност историята съедини завинаги и имената на хората, които са ръководили България през последните тежки години на моя живот. Не бих искал и името на страната ми да се свързва още веднъж с нещо несправедливо и некрасиво, както често пъти е ставало в миналото.

Бих се радвал да получа отговор от Вас с писмо и с реални действия. Бих се радвал също така да Ви посетя във Вашия кабинет или да Ви посрещна в моя дом, ако сметнете, че нашият разговор ще е полезен за Вашата дейност.

София, 30 октомври 1997 г. *С уважение:* ***Тодор Живков***

До
Негово Величество АКИХИТО
ипeратор на Япония

Ваше Величество,

Използвам щастливия случай, за да Ви изпратя това кратко писмо, както и моите мемоари, върху които работих през последните четири години. В мемоарите има глава, посветена на впечатленията от моите посещения в Япония, както и от срещите ми с император Хирохито и някои видни японски политици. Една от снимките, поместени в книгата, отразява нашия разговор с Вас във вашата красива страна през 1985 година.

Приятно ми е и е висока чест за мене да Ви пожелая, Ваше Величество, здраве и щастие, а на приятелския японски народ да пожелая дълги години на мир, процъфтяване и благоденствие.

София, 6 ноември 1997 г.

Тодор Живков,
екс-президент на България

До
Районната конференция на БСП,
община „Кремиковци"

Скъпи другари,

Инициативата на ръководството на БСП от община „Кремиковци" за възстановяването ми в партията привлече вниманието на печата и възбуди духовете в страната. Получих десетки обаждания по телефона, които ме поздравяваха за моето завръщане в редиците на БСП. За мене това е най-голямата човешка награда и признание. Все пак аз съм от 60 години в лявото движение, 40 от които бях на ръководна работа. В тази връзка бих искал да кажа няколко думи, и тъй като твърде често моите думи се преиначават - кога несъзнателно, кога нарочно – правя го в писмен вид.

Благодаря ви сърдечно, че ме поканихте да участвам в работата на вашата конференция. Благодаря ви и за предложението да ме приемете в редовете на БСП. Това, че към мене след толкова години на клевети и фалшификации се обърна една организация на трудови хора, е голяма морална награда. Затова ви моля от днес да ме смятате по дух и по дълг за член на вашата организация.

Както разбирате обаче случаят с Тодор Живков е малко по-особен. Казвам това не за да се самоизтъквам. Аз нямам нужда от самооценки. Твърде дълго съм работил за левите идеи, твърде забележими роли съм играл и в партията, и в държавата ни, за да смятам, че мога да остана незабелязан. Затова смятам, че няма да е правилно, ако оставим въпросът с членуването ми в партията да бъде решен на равнище общинска конференция. Естественото място за обсъждане на въпроса с партийното членство на Тодор Живков е партийният конгрес. Защо?

Както знаете, решението за моето изключване от пар-

тията беше взето на пленум, а после потвърдено от XIV конгрес на БКП. Квалификацията и „аргументите", които приведе този печален конгрес, е редно да бъдат преразгледани от подобен форум, защото моето изключване не беше единичен акт. То даде сигнал за разгрома на партията, за прогонването на десетки хиляди дейци от средното и по-старото поколение, които бяха работили беззаветно в интерес на страната. Вече десет години в България се води студена гражданска война. Много хора си отидоха от живота огорчени, непризнати, охулени. Аз имам морален дълг пред тях.

Затова решението за партийното членство на Тодор Живков не може да стане извън разглеждането на последните години от историята на нашата партия и на България. Без един честен анализ на тези години, без казване на цялата истина, колкото и горчива да е тя, моето лично връщане в партията няма да има стойност. Ето защо искам да подчертая отново, че става дума не за Тодор Живков, а за много по-големи неща.

Мисля, че не е тайна за никого сегашното плачевно състояние на БСП. Днес тя не притежава адекватни на новото време програма, организация, идеи, съюзници. Предстоящият конгрес трябва да анализира причините за това състояние, да не скрива повече истината, да бъде критичен и самокритичен и към политиката, и към лидерите, които са я провеждали. Аз съм готов да съдействам за обновителните процеси в редовете на БСП. Партията като цяло трябва да поеме своята отговорност за съдбата на България през XXI век. И дума не може да става за връщане към времената на враждуващите военно-политически блокове и съюзи. Иначе кризата в партията ще прерастне в загниване и гибел. А гибелта на партията ще означава гибел и за страната ни. България има нужда от истинска лява съвременна партия, която да стане център на ново обединение на всички патриотични и националноотговорни сили. На тази основа трябва да се развие собствена материална и духовна база на страната. Само така ще можем да спасим държавата си. Вие виждате какво става в Босна, какво става в Косово, какво може да стане утре и в Македония. Какво може да стане всеки момент и в други балкански райони, включително у нас. Най-важните задачи сега стоят така: да се спаси БСП, да се спаси левицата, да се спаси България.

Именно затова аз призовавам делегатите на предстоящия конгрес на БСП да разгледат сериозно въпроса за Тодор Живков, за десетките хиляди по-стари и опитни кадри, които бяха отхвърлени и преследвани с една цел: да се разгради държа-

вата, да се ограбят богатствата ѝ, да се подготви нейното ликвидиране. В зависимост от резултатите от това разглеждане на конгреса, което може да стане, но може и да не бъде допуснато от лидерите на БСП, аз ще приема предложението да бъде възстановено членството ми в партията на социалистите. Но няма да позволя да бъда обвинен, че се завръщам в партията през задния вход.

Отново ви уверявам, че сега, както винаги в живота си, аз мисля не за себе си, а за своята страна. Реалностите от миналото, както и реалностите на днешния ден в България, са най-доброто доказателство за истинността на тези мои думи.

Завършвайки, още веднъж ви благодаря, скъпи другари, за доверието и обичта. Вярвайте ми, че никога и при никакви условия аз няма да ви забравя и няма да ви предам.

15 март 1998 г. *Ваш:* ***Тодор Живков***

ОТГОВОРИ НА ВЪПРОСИТЕ ЗА АЛМАНАХА „БЪЛГАРИЯ XX ВЕК“

Въпрос 1: Кои са най-значителните ни постижения през XX век?

Отговор: *Нашият век бе за България време и на големи национални катастрофи, и на изключителни постижения. Изглежда, че в живота едното върви с другото. Най-големият ни връх беше това, което успяхме въпреки всички трудности, грешки и дори перстъпления, да направим в годините на социализма. Изграждането на сравнително модерна и самостоятелна България по време на социализма, осигуряването на мирни условия за нейното развитие, предотвратяването на термоядрената война – това са нашите главни постижения. Успех беше, че установихме нормални и дори приятелски отношения с нашите съседи.*

През последнте години и в света, и около нас, се водят войни. Ще има разични конфликти и в бъдеще. Възможно е през XXI век човечеството да направи повече, да ограничи и постепенно да прекрати военните пожари – цел, която ние не успхме да постигнем.

За нас главното е, че запазихме България за новия век. Фактът, че светът бе разделен на два лагера, между които имаше жестока конкуренция и борба, ускори развитието на науката и техниката, но и създаде постоянна опасност от унищожителна ядрена катастрофа. Поставя се въпросът: сега, в навечерието на новия век, има ли условия да се спаси човечеството? Опасността от ядрена война не е минала. Най-важната задача е България въпреки всичко да продължи да съществува.

Въпрос 2: Кои са най-тежките ни национални поражения и кои са главните причини за тях?

Отговор: *В началото на века най-тежките ни национални поражения бяха националните катастрофи, загубените войни*

и откъснатите от отечеството български територии. От този удар България не успя да се оправи до края на века. Неговите последствия се чустват и сега. Дано бъдещият век, процесите на интеграция в Европа и в по-широки мащаби, напредъкът на цивилизацията и проникването на морала в международните отношения успеят да направят за България това, което ние, българите на XX век, не можахме да сторим самостоятелно.

Но може би най-голямото поражение на България беше успешният поход на т.нар. десни сили срещу социализма, неудачният преход към ново историческо състояние. Разрушаването на страната под претекст, че се ликвидира социализмът. Разгромяването на селското стопанство, на промишлеността. Сегашният глад, мизерия и отчаяние. Емигрирането на стотиц хиляди хора, предимно млади и образовани, по целия свят. Ударът срещу интелигенцията, която с право се смята за душата на нацията. Демографският срив.

Мисля, че другите определения са фалшифициране на действителността, което обслужва интересите на разгрома на България. А гаранции против евентуален разгром на страната ни не съществуват.

Въпрос 3: Кои са десетте най-знаменити българи на XX век?

Отговор: *Това е много труден въпрос, защото ние имаме голям брой видни и талантливи личности, но малцина сред тях се открояват безспорно, подобно на гигантите от националноосвободителните борби. Тъй като аз съм политик, бих тръгнал от политиците: Петко Каравелов – като представител на поколението, построило независима България, Гоце Делчев, Александър Стамболийски, Георги Димитров. От писателите бих посочил Иван Вазов, Пейо Яворов, Елин Пелин – когото познавах лично, Никола Вапцаров. От художниците и мислителите – Илия Бешков, от артитите – Константин Кисимов. Разбира се, имената, особено в областта на изкуството и културата, са много повече. Затова споменатите от мене имат условен характер.*

Въпрос 4: Как си представяте България през XXI век?

Отговор: *Сега у нас се изгражда див и примитивен колониален капитализъм. През XXI век ще се създават условия за неговото постепенно опитомяване, за защита на интересите на огромната част от народа. Капитализмът раздели българите на два полюса: 5% богати и 95% бедни. Това няма дълго да продължи. Разбира се, миналото не може да се върне, исто-*

рията ще върви напред. Проблемите на България вероятно ще се решават в общия ход на развитието на света. А това развитие неизбежно ще създава условия за тържеството на социализма, в това число и в България. Социализмът в една или друга форма няма алтернатива. XXI век ще създаде всички предпоставкти за победа на социализма. Аз не изключвам, че в авангарда на тези процеси ще бъдат най-развитите държави: Съединените щати, обединена Европа, някои други. Твърде вероятно е към бъдещото социалистическо общество да се стигне в много страни едновременно, както предсказваха Маркс и Енгелс. Има различни варианти и реалният живот, както обикновено, ще ни донесе своите неизбежни изненади.

Извън социализма аз не виждам друг път, който би бил добър за България. Ако идването на социалистическото общество се забави, опасностите за малките и слаби страни, каквато е и нашата, ще бъдат големи. Но се надявам, че България ще преодолее трудностите, ще се приспособи към новите реалности и ще стане необходима за бъдещия нов свят, който е бил от векове мечта на най-благородните умове на човечеството. Затова аз вярвам в утрешния светъл ден на България.

Тодор Живков

София, 23 април 1998 г.

До
г-н ВАЛЕРИО РИВА,
писател и журналист,
Рим, Италия

Уважаеми г-н Рива,

*По повод писмото Ви** *с въпроси, касаещи Вашата бъдеща книга и отношенията между бившата Италианска комунистическа партия (ИКП) и бившата Комунистическа партия на Съветския съюз (КПСС), бих могъл да кажа следното:*

Първи въпрос: Уважаеми г-н Живков, в процес на писане съм на книга за италианското издателство „Мондадори" върху взаимоотношенията между външния отдел на ЦК на КПСС и Италианската комунистическа партия (ИКП), базирайки се върху оригинални документи, които намерих в архива на ЦК на КПСС в Москва. В тези документи става дума за решението, взето през декември 1969 година от ЦК на КПСС (досие № 149/29), за преорганизиране на процеса за радиоприемане и предаване с ИКП и да се направи така, че от този момент всички връзки да се осъществяват през България, а не през Чехословакия. Вие спомняте ли си да сте чували за този проект и да сте го одобрили?

Относно въпрос 1. *Аз не си спомням нищо за подобен проект. Възможно е за нас въпросът да не е бил политически, а технически, поради което изобщо да не е бил предоставен за обсъждане в партийното ръководство.*

* Писмото на Валерио Рива, представил се като писател и журналист от ежедневника „Il Giornale" и списанието „Panorama" от Милано, Италия, е изпратено по факса на 23 април 1998 г. в превод на български. То съдържа единадесет въпроса. Отговорът на Тодор Живков от 10 май 1998 г. е съобразен с номерата, с които са означени въпросите на В.Рива. За по-голяма яснота тука отговорите се дават непосредствено след съответните въпроси. Текстът на въпросите повтаря точно факса на В.Рива, който в 1-2 места не се чете, но смисълът му се разбира добре. (Хр.М.)

Втори въпрос: Спомняте ли си да сте били информиран през януари 1970 година от министъра на вътрешните работи Солаков за разговори, които същият Солаков е бил провел малко преди това в Москва с началника на КГБ Юрий Андропов „във връзка с организирането на българска територия на център за ретлансланция на нелегалните радиовръзки на ИКП" (Цитирам дословно тайно досие № 2052 от 28.07.1970)

Относно въпрос 2. *За съществуването на подобен център в България не ми е известно. Не изключвам обаче вероятността министър Солаков по своя инициатива да е провел разговори в Москва по този въпрос. Той имаше сериозната слабост да поставя пред съветските власти въпроси, намиращи се извън неговата компетентност, поради което по-късно беше освободен от министерския пост и изваден от състава на Централния комитет на Българската комунистическа партия. Нищо чудно – още повече ако има автентични документи за такива разговори, той наистина да ги е водил по своя инициатива в Москва.*

Трети въпрос: Спомняте ли си дали месец по-късно, през февруари 1970 г., група руски специалисти от КГБ са пристигнали в София, за да потвърдят възможността да се организира подобен център „с наличното оборудване в София, допълнено с някои ретланслатори", които е трябвало да бъдат доставени от КГБ?

Относно въпрос 3. *Не изключвам по принцип възможността министър Солаков самоволно да е водил такива разговори без знанието на политическото ръководство, които да са довели до практически последствия. Лично аз не си спомням такова нещо. Вече споменах, че той провеждаше своя самостоятелна политика, за което беше снет от постовете, които заемаше.*

Четвърти въпрос: Отново според документи, открити от мен в московския Архив на ЦК на КПСС, между февруари и юли 1970 г. са били осъществени в „рамките на експеримент някои радиопредавания, насочени към българските посолства в Рим, Тунис и Женева". Пробите са били успешни и е било решено да се започне изпълнението на проекта. Вие какво си спомняте във връзка с това?

Пети въпрос: От тези документи става ясно, че между февруари и юли 1970 година Вие сте обсъждали лично с министър Солаков този проект, че сте го одобрили, но не сте се съгласили „въпросите около организацията на предаванията да бъдат определяни между българи и италианци". Според документите Вие сте предпочели „всички въпроси, отнасящи се до ра-

диовръзките и контактите с италианските „приятели“ да не минават през българското МВР, а през Министерския съвет на СССР“. Коя е била причината за Вашия отказ да контактувате директно с ИКП?

Относно въпроси 4 и 5. *Лично аз не зная нищо за подобни експерименти. Мога да Ви кажа точно, че след като станах първи ръководител, всички чуждестранни партийни радиостанции, предаващи от България, бяха ликвидирани. Това се отнася и до съветските радиостанции и до другите. Те бяха закрити у нас и вероятно или ликвидирани изобщо, или преместени на друга територия. Но ние ги махнахме всички до една. Също така седалищата на нелегалните комунистически партии, които бяха в България, бяха помолени да напуснат страната.*

Спомням си добре, че след като Никита Хрушчов стана лидер на СССР, при първото му посещение в България водихме разговор на тази тема. Аз му казах, че ние не сме заинтересовани от наша територия да се водят предавания на чужди радиостанции, както и в България да има представителства на чужди политически партии. Хрушчов прие с разбиране нашите позиции. Нещо повече – заедно с него решихме да намалим до минимум и руските представители, които работиха у нас по линия на Варшавския договор в областта на военното дело и сигурността.

Последната чужда радиостанция, която остана на наша територия, беше на иранските комунисти. При първото си посещение у нас иранският шах не повдигна въпрос за нея, въпреки че беше информиран за съществуването ѝ. Но по време на второто му посещение в България той засегна и тази тема. Аз му казах, че съм информиран по въпроса и ако желае, можем веднага да закрием станцията. Но в този момент ние имахме пълна информация за работата ѝ, иранският шах - също. Ако я закриехме, тя може би щеше да се премести другаде, където щеше да е извън нашия контрол, а може би и извън полезрението на иранските власти. Шахът отвърна, че е съгласен с моите думи. Въпреки това, малко по-късно, ние закрихме и тази последна чужда радиостанция на наша територия.

Такава беше моята политика. Когато станах първи ръководител на страната, заварих няколко чужди радиостанции у нас: и на комунистически партии, и други. Аз започнах да ги ликвидирам. Бих искал да добавя, че времето тогава беше друго. Срещу България денонощно се водеха предавания от редица западни страни, в това число от Турция, Гърция, Германия, Англия, Италия, дори от Ватикана.

Шести въпрос: Другарите от ИКП също били съгласни да

не контактуват с българите, а директно с руснаците. Защо така? Съществували ли са разногласия между Вас и ИКП, които са затруднявали отношенията, най-вече относно проекта, който е трябвало да остане таен и нелегален? Или причината за Вашия отказ е била чисто техническа? Какви са били взаимоотношенията между БКП и ИКП? Вярно ли е, че през тези години срещу Енрико Берлингуер по време на пътуването му в България е бил извършен опит за атентат, който за щастие не е успял?

Относно въпрос 6: *Ние имахме другарски, принципни, близки отношения с ръководителите и членовете на Италианската компартия. Връзките ни се влияеха благоприятно от географската, историческата и психологическата близост между народите на България и Италия. Към ръководителя на ИКП Енрико Берлингуер сме изпитвали винаги уважение и приятелство. Ценяхме високо неговия интелект, разкрепостеното му мислене. С тези чувства го поканихме в България и вероятно поради това той прие поканата ни, въпреки сложните отношения, които тогава съществуваха между ИКП и много партии от Източна Европа. Версията за атентат срещу Берлингуер в България е абсолютно несериозна. На път за летището той попадна в автомобилна катастрофа, от която за щастие не пострада. В същата катастрофа загина млад работник на нашия Централен комитет и бе леко ранен секретарят на ЦК на БКП по международните въпроси Константин Теллалов, които изпращаха Берлингуер на летището. Повтарям, никакви опити за атентат срещу Берлингуер не е имало и не можеше да има. Самият той разбираше това и ни в най-малка степен не препятстваше отношенията между нашите партии и държави.*

Седми въпрос: Кой е Солаков? Какви са били взаимоотношенията му с Андропов? Какво се е случило с него? Жив ли е? В България ли е?

Относно въпрос 7: *Доколкото зная, бившият министър Солаков живее в България. Аз не поддържам контакти с него. Както споменах, когато бях избран за първи държавен и партиен ръководител, ми станаха известни много факти на надвишаване на компетенциите от този министър. Той беше снет от поста си и изваден от състава на ЦК на Комунистическата партия.*

Осми въпрос: В коя част на България и по-точно в кои сгради се е намирала радиостанцията?... Осъществявала ли е същата тази станция радиопредавания за други западни комунистически партии (френски, испански и гръцки) или това е било само за ИКП? Кой е ръководил тази радиостанция? Българин ли е бил или руснак? В тези радиопредавания работили ли са италианци?

Ако за някои от тези подробности не сте информиран (както предполагам) към кого бих могъл да се обърна?

Относно въпрос 8. *Не ми е известно за подобни радиостанции. Както вече отбелязах, по мое време съветските и другите радиостанции на наша територия бяха закрити или преместени на друга територия. Всичките ги махнахме.*

Девети въпрос: Според документите на съветските архиви тези нелегални радиопредавания са започнали редовното си излъчване през 1974 г. и са продължили до 22 юни 1981 г., дата на която ИКП е спряла три от петте радиоцентрали, излъчващи за Италия, от страх да не бъдат разкрити от италианското контраразузнаване. Това се е случило няколко дни след атентата срещу папата. Какво бихте могли да ми кажете във връзка с това? Какви са били по това време вашите взаимоотношения с управляващите на ИКП? И по-точно с Уго Пекиоли?

Десети въпрос: След края на комунистическия режим в България по българската и международната преса ставало ли е дума за тази мрежа от нелегални радиостанции? Каква роля е играла България в цялостната система на дейностите на КГБ и съветските тайни служби към Западна Европа? Кой е бил отговорен в България за тези дейности? Вие лично или някой Ваш министър? Вярно ли е, че след случилото се в Прага през 1968 година, руснаците са прехвърлили на българите тайните си връзки с ИКП?

Единадесети въпрос: Имате ли представа каква тайна информация е била обменяна чрез тези радиопредаватели между КПСС и ИКП? Каква е била истинската причина за създаване на такава мрежа? Известно ли ви е, че тези нелегални радиостанции са служили в определени моменти за специални цели, например във връзка с терористични акции на левицата (червени бригади и т.н.)?

Относно въпроси 9, 10 и 11. *В предишните си отговори Ви съобщих това, което ми е известно по този кръг от въпроси. Бих искал в заключение да повторя, че нашето ръководство и българският народ винаги са изпитвали чувство на близост, приятелство и доверие към италианците: и към правителствените кръгове, и към дейците на компартията, и към хората на изкуството, и към обикновените хора. Твърденията, че България е била замесена в терористични акции, подобни на атентата срещу папата, са груба и съзнателна провокация и нямат нищо общо с действителността.*

София, 10 май 1998 г.

С уважение: ***Тодор Живков,***
екс-президент на България

До
КИТАЙСКИТЕ ЧИТАТЕЛИ
на „Мемоарите"

Скъпи приятели, искрено се радвам, че книгата с моите спомени ще бъде издадна в Пекин – столицата на велик Китай. И аз, както повечето автори на мемоари, се теша от мисълта, че съдбата ми е била интересна и неповторима, а направеното от мене ще остави следа, която бързотечните дни няма да изтрият прекалено скоро. И аз търся в спомените си не само описание на факти от моя живот, който често се е преплитал с живота на моето отечество България, но и оправдание на моите позиции, обяснение на моите грешки, утвърждаване на моите идеали.

Но има и нещо друго. Аз живях в бурен и жесток век, изпълнен с войни и конфликти, с остри противоборства на идеологии и интереси. В края на този век реалният социализъм претърпя крушение в една значителна част от света – в Съветския съюз и Източна Европа. Сред полетата на това поражение беше и България. Защо стана така, неизбежно ли беше такова развитие на нещата, какви уроци трябва да се направят за другите страни, които вървят или ще тръгнат по пътя на социализма? В своите „Мемоари" се опитвам да дам отговор на подобни трудни въпроси. А тези въпроси имат не само теоретическо или историческо значение. Те са част от днешното време, те намекват какъв ще бъде и утрешният ден. Ако ги разберем, те могат да укрепят вярата ни в по-доброто бъдеще на човечеството. Или пък да ни обезсърчат, че тази вяра е утопична и илюзорна...

И тука идва уникалната роля на Китайската народна република. Мъдростта на китайските ръководители, верният инстинкт на китайския народ, традициите на неговата хилядолетна цивилизация, заставала в челото на прогреса неведнъж в

човешката история, предпазиха Китай от фаталните грешки и предателства, които извършиха Горбачов и колегите му „перестройчици" в Москва, както и в много други бивши социалистически държави.

От мемоарите ми китайският читател ще разбере, че не съм се отказал от комунистическия идеал. Събитията от последните години, промените в света и в моята страна дори засилиха вярата ми в този идеал. Но за неговото утвърждаване ще са необходими много усилия и време. Повече, отколкото предполагахме доскоро. В този нов Велик поход към върховете на една по-висока цивилизация мястото на Китай, на Китайската комунистическа партия и на китайкия народ ще бъде неповторимо. Затова ви пожелавам сили, самочувствие и смелост.

Спомням си своето посещение в Пекин, Шанхай и Нанкин през 1987 година, разговорите ми с Дън Сяопин и другите китайски ръководители. Мога само да си представя какъв огромен напредък е осъществила страната ви оттогава насам. Разбира се, бих искал да видя с очите си съвремнния Китай, да се порадвам на успехите му, да поговоря с ръководителите му. За съжаление, моята пределна възраст и недобро здраве, както и други причини, правят това желание трудно осъществимо. Но от далечна малка България аз, Тодор Живков, дългогодишен ръководител на комунистическата партия и на държавата, искам да стисна трудовите ръце на милионите мои китайски братя, на моите китайски единомишленици, и да им пожелая: Вървете смело напред, изграждайте спокойно могъщ и модерен социалистически Китай, бъдете надежда и упование за хората от цял свят, които искат да живеят човешки и достоен живот, живот, справедлив и разумен, красив и щастлив, живот, който наистина си струва да се живее.

София, 27 юни 1998 г. *Ваш:* ***Тодор Живков***

НАКРАТКО ЗА „МЕМОАРИТЕ" НА ТОДОР ЖИВКОВ

бележки на редактора

През есента на 1997 г., няколко месеца след излизането от печат на „Мемоарите" на Тодор Живков, се срещнахме случайно с покойния академик Илчо Димитров. Познавахме се добре и отдавна, най-вече от съвместни работни групи, изготвящи материали за важни партийни или държавни форуми. Затова ме учуди въпросът на известния учен-историк: наистина ли Тодор Живков бил автор на своите „Мемоари". Така и не разбрах какво искаше да каже академикът – дали че спомените на българския политик са твърде добри за него, или пък обратното, че не са на познатото равнище на произведенията на бившия лидер.

А истината е, че Илчо Димитров бе в течение на методите на работа на дългогодишния държавен глава на България. Знаеха ги и много други хора, които в някаква степен и по някое време са имали отношение към кухнята на високата политика. Тодор Живков събираше работна група, понякога изслушваше мненията на част от присъстващите, понякога – не, след което започваше да диктува своето разбиране на въпросите. Бъдещите „шерпи" си водеха бележки, всеки по своята тема, стенографките записваха всичко и го дешифрираха. Този текст лягаше в основата на материала, който се подготвяше като начален вариант от работната група, но приемаше окончателния си вид под перото на самия автор.

За съжаление, над „Мемоарите" Тодор Живков трябваше да работи без съдействието на работни групи и без наличието на сериозни помощни материали. Някои конкретни данни му предоставяха бивши сътрудници, помощници и други дейци от неговото време. Понякога някои от тях в последния миг се отказваха да го посетят, за да им каже лично за каква справка

или услуга ги моли. Не зная от какво се бояха, но истина е, че времето, когато се писаха спомените на българския Крал Лир, беше сурово, а отношението на властите към него (без да изключваме и личностите, които десетилетия бяха работили под негово ръководство и се смятаха за негови близки съратници и любимци) беше по йезуитски неморално, да не кажа злобно и непочтено. Разбира се, гонителите на Тодор Живков изпълняваха не само истинската повеля на сърцето си, но и заповедите на техните външни манипулатори. А пътят, по който бе тласната България, бе изгоден и за Изтока, и за Запада. Така че българският лидер се оказа между чука и наковалнята. Добре е, че той успя да се пребори с всички изпитания на съдбата и не се предаде, нито пък загърби идеала си. Това са известни и отдавна отминали истории. Отпечатъкът от тях обаче си остава и с времето вероятно ще привлича все по-големия интерес на новите поколения.

Показателно е, че персонажи, които Тодор Живков смяташе за доверени приятели, след оттеглянето му от властта изобщо не му се обадиха, дори по телефона. Спомням си добре как той преживяваше необяснимото за него гробно мълчание на „тримата академици", членове на неговата ловна дружинка, но не се озлоби и намери добри думи, за да ги спомене в „Мемоарите". След кончината на някои от тях той не забрави да изпрати искрени послания на съчувствие до техните близки. Изобщо, в последния си период Тодор Живков беше особено толерантен, опрощаващ и снизходителен. Вероятно мъдростта му се беше увеличила с годините и ударите на живота, а смяната на положението му разбули много човешки качества, присъщи му поначало и по природа, които изискванията и изкушенията на властта бяха притъпили и прикрили.

Трябва само да се съжалява за това, което биха могли да бъдат неговите „Мемоари", ако му бяха създадени условия да работи по тях с екип от сътрудници, стенографи и друг персонал, с използване на документи и различни помощни материали. Това, че никой от властващите в България в годините след оттеглянето на Тодор Живков не помисли за огромното значение на едни негови подробни спомени не само за историята на страната ни (а донякъде и за историята на Балканите и Европа), но и за решаването на проблемите на България в бъдеще, бе голяма грешка. Според мене, то бе дори нещо повече – едно престъпление пред българския народ, което може би съзнателно го лиши от възможността да избегне много провали, на които станахме свидетели през последните години и които ни върнаха десетилетия назад. Далечните последствия на те-

зи провали все още не са съвсем ясни, но те могат да бъдат много по-трагични, отколкото ни се струва в момента. Така че тези, които искаха Тодор Живков да замълчи завинаги, а ако пък проговори – гласът му да не се чува, носят голяма вина пред своя народ. Ако изобщо са мислили за народа си, а не за нещо друго, когато са взимали съответните конкретни решения за него.

Темата за „Мемоарите“ и около „Мемоарите“ на Тодор Живков е много голяма. Тука не е място да се говори подробно за нея. Но мисля, че някои неща би било полезно да се кажат като допълнение и изяснение на въпросите в това второ издание, което вероятно ще е интересно не само за хората, преживели описаните в книгата събития, но и за по-младото поколение българи. Предполагам, че това се отнася за всички читатели, независимо от отношението им към някогашната социалистическа България, от личното им мнение за нейните лидери и конкретно за самия автор на „Мемоарите“. Вероятно постепенно неговото име и дело ще се избистрят, а поведението му, решенията му, начинът му на мислене ще стават все по-разбираеми. И образът на дългогодишния български лидер ще се открои в истинската му светлина, с хубавото и лошото, със силните и слабите му страни. Всеки има мнение за него и делото му, и моята цел ни най-малко не е да променям това мнение. Животът е най-добрият учител, най-добрият агитатор и убедител. А според мене Тодор Живков не се нуждае от кампании на „паблик рилейшънз“.

Бих искал да спомена и друг многозначителен факт, имащ отношение към „Мемоарите“. На много хора, свързани по някакъв начин с автора им в миналото, им беше пределно ясно, че думите на Тодор Живков за тях, евентуално казани в последната му книга, ще останат задълго в паметта на България. Вероятно по-дълго време, отколкото биха останали всякакви твърдения на други автори или пък на самите тях си. И затова в бележките на някои негови сратници, колкото и малко да бяха те в периода на работата му върху спомените, имаше не толкова обективни оценки и факти, колкото самооправдания и самоизтъквания. Те предлагаха на автора да пише от свое име за тях с техните си думи, с техните си оценки, които имаха друга цел, а не съдействие за по-точното написване на конкретни раздели на „Мемоарите“.

Един от близките му сътрудници в миналото, чието име „не искам да си спомня“ и който вече не е между нас, си позволи нечуваната арогантност да му върне с обидна бележка томче-

то на „Мемоарите“, подарено му с приятелски автограф, защото Тодор Живков не беше поместил в книгата си значителната по обем самовъзхвала, която той му беше предоставил за себе си. Така че дори в последния период от живота на Тодор Живков, въпреки че той вече беше не само далече от властта, но и далече от спокойното човешко съществуване, някои лица се опитваха да търсят в думите му за идните поколения лична възхвала и лично оправдание.

Трябва да призная, че в началните варианти на спомените имаше доста по-подробни и по-критични мнения за редица известни български политици от времето преди 10 ноември, които самият автор постепенно смекчаваше, изглаждаше и в повечето случаи изобщо отстраняваше от текста. Струва ми се, че целта му беше да се издигне над страстите и личните обиди, за да остави на поколенията една честна и сериозна книга на искрени размисли, а не на дребнави обвинения и заяждания. И в това отношение Тодор Живков се оказа много над същите тези охулители и обвинители, които смятаха чрез него да изчистят своите лични прегрешения пред българския народ. Изобщо в периода преди, по време и след водораздела от Десети ноември много видни и не толкова видни българи се разбързаха да разчистят място за себе си в нашата история. Въпреки претенциите си, те не разбираха, че историята сама ще им отдели нужното място, а ментарджийските им напъни ще укрепят желанието ѝ да ги отмине с подигравка и презрение.

Така че тук искам да опиша само някои факти, които ще допълнят и изяснят в известна степен казаното от автора в неговите „Мемоари“.

Тодор Живков виждаше публикуваните „Мемоари“ като начало на по-продължителна работа за тяхното доизтъкмяване, обогатяване и уточняване. Той споменаваше за това в самата книга, многократно го споделяше в разговори след излизането на спомените, а и предприемаше конкретна подготовка за по-нататъшна работа. Търсеше стенографка, на която да има доверие и която да запише няколко първоначални допълнения и разширения на „Мемоарите“. Спря се на негова някогашна секретарка, аз я потърсих, разказах ѝ за какво става дума, уточнихме се кога да я заведа при него. Но няколко дни по-късно тя ме помоли да я извиня пред „началството“, че след размисъл е решила да се откаже от обещанието си. Това беше разбираемо – боеше се да не загуби работата си и да не остави децата си без хляб. Друг негов бивш високопоставен кадър от

сферата на финансите, на когото Тодор Живков искаше да зададе няколко въпроса по тематиката на „Мемоарите“, след като се съгласи да го заведа при автора, дойде на срещата ни смутен, каза че не може да отиде при бившия ни президент, но ми предаде да му подаря от негово име бутилка домашна ракия...

Тогава Тодор Живков реши да диктува допълненията към спомените си на касетофон, който аз трябваше да намеря, а после да дешифрирам казаното и да му го дам в първоначален писмен вид. Но все отлагаше диктовката, защото обмислял какво да каже. Между другото, до последните седмици Тодор Живков запази невероятната си памет: той можеше да запомни и да възпроизведе дума по дума десетки страници, да говори абсолютно точно по прочетения текст в течение на час и повече. Многократно той е диктувал текстове по един и същ въпрос с почти компютърна идентичност на думите, да не говорим за мисълта или темата.

Болестта от последните месеци, пребиваването в болницата, а след това неговата кончина, не позволиха да запишем дори първите му допълнения, които се готвеше да направи към излязлата вече книга със спомени. Но той неведнъж говореше за тях. Ставаше дума за три теми.

Едната беше за участието на българския батальон в Чехословашките събития през 1968 година. Искаше да разкаже по-подробно за обстановката, за действията на съветското ръководство, за решенията на българското правителство. Вероятно неговите разяснения биха хвърлили допълнителна светлина върху тази трагична страница от историята на реалния социализъм, но за съжаление съображенията му си останаха само в неговата памет.

Второто допълнение беше за темата „България – република на Съветския съюз“. Тодор Живков се възмущаваше от обвиненията срещу него, че предлагал да присъедини страната ни към славянския гигант, и искаше да разкаже повече за тези деликатни моменти от високата политика на държавата ни. А във високата политика, както е известно, дори малките държави имат възможност да маневрират, да защищават интересите си и да решават проблемите по начин, сравнително благоприятен за тях. Разбира се, за това са нужни ръководители, които обичат страната си и имат особени качества и таланти. Тези качества не могат да се придобият в никакви университети или курсове за усъвършенстване. Струва ми се, че именно за това искаше да разкаже по-подробно и авторът на „Мемоа-

рите", като обмисляше до каква степен на откровеност може да стигне в сегашния момент и пред днешния масов читател.

Третата тема, на която Тодор Живков искаше да се спре по-подробно като начало на работата си по новото издание на „Мемоарите", бе за борбата с престъпността в София след промяната на Девети септември 1944 година. Тогава криминалните престъпления се увеличили драстично, а той бил кмет на столицата и първи секретар на партийната организация в града и окръга. Получил информация, че един от най-известните софийски бандити бил негов съселянин от някогашното село Правец. Тогава наредил да го доведат при него, предложил му да го назначат в милицията и да му възложат борбата с криминалната престъпност в София. Правчанинът се съгласил, изкарал някаква кратка подготовка и постъпил на работа, а после изловил повечето бандити в града и така въпросите с увеличената престъпност били решени. С годините някогашният криминален бос се издигнал в службата и завършил кариерата си като добър служител на силите на реда.

Наред с тези начални допълнения, Тодор Живков искаше да опише по-подробно връзките ни с арабските страни, отношенията си с известни лидери на чужди държави и партии, с които е имал срещи и разговори. Изобщо той смяташе да работи по спомените си постоянно, да ги допълва и разширява, така да се каже, да води непрекъснат диалог със самия себе си в своите спомени за миналото. Това, както е известно, не можа да се осъществи.

Тодор Живков планираше и да прегледа наново всичките си многобройни томове с негови речи, доклади и статии, от които да подбере няколко тома с материали, имащи отношение към сегашните проблеми на България. Това смяташе да направи по-късно, след като вече е допълнил и разширил мемоарите си.

Но истинската му цел в годините на работа върху „Мемоарите" беше те да излезнат по-бързо, докато той самият е жив и горе-долу здрав. Разбираше, че ако текстът не бъде отпечатан приживе, ще е много трудно да се докаже неговото пълноценно авторство, липсата на допълнения и фалшификации от странични хора, които така или иначе могат да имат достъп до спомените му. Затова Тодор Живков бързаше да завърши първия вариант на книгата, да я издаде, а после по-спокойно да работи за нейното доизтъкмяване, ако е възможно – с използването на документи, архиви и други автентични ма-

териали. Общо-взето работата му по книгата завърши през лятото на 1996 година, самите „Мемоари" видяха бял свят в началото на август 1997 година (трудно се намери кой да ги издаде без да ги манипулира), а техният автор се разболя, влезна в болницата и почина в нея след още една година.

Мисля, че работата с текста му доставаше истинско удоволствие. Той го преработваше многократно, главно като съкращаваше ненужни според него неща. Връщаше се към неизяснени моменти, спомняше си подробности, имена, факти от отдавна отминали времена. Самата структура на книгата беше променяна няколко пъти, а началните варианти с бележки и оценки за негови съратници претърпяха доста промени, като в края на краищата той реши да ги съкрати и смекчи. Например той махна от текста някои пасажи за Огнян Дойнов, които обясняваха свалянето му от високите постове през последните години на социализма у нас. Бяха пощадени от сериозни обвинения и други негови съратници, например министър академик Илчо Димитров или пък помощника на Тодор Живков академик Нико Яхиел.

Особено големи съкращения авторът направи в страниците, посветени на бившия министър-председател Георги Атанасов. Но понякога, например при описанито на причините, довели до освобождаването на Чудомир Александров, няколкото мои предложения да се махне съответният текст не бяха приети, и пасажите на тази тема се появиха в книгата без промяна по причини, които не са ми известни.

Когато „Мемоарите" излезнаха от печат, Тодор Живков им се радваше, прелистваше книгата и я препрочиташе многократно. Реши да изпрати копия от неговите луксозни екземпляри на значителен брой познати, както и на видни личности от страната и чужбина. Отначало пишеше посвещенията сам, а после, когато ръката му започна да трепери и да криви буквите, ми диктуваше текста на посвещението и само го подписваше. Прецизираше думите си и ги изглаждаше, за да са точни и искрени. На тогавашните първи политици от всички български парламентарни партии написа кратки и еднакви текстове. На кмета на София написа, че авторът на книгата е бил първият избран кмет на столицата. От чуждестранните лидери най-дълго и сърдечно бе посвещението на екземпляра, изпратен до кубинския ръководител Фидел Кастро. Последният подписан от автора екземпляр бе за дългогодишния му приятел и боен другар Давид Елазар. Аз го бях срещнал на честването на Първи май в някогашния „Парк

на свободата" и го бях попитал за „Мемоарите", в които авторът говори и за него. Давид Елазар ми отвърна, че нямал пари да си купи книгата. Това ме накара да предложа на Тодор Живков да му прати един от своите екземпляри.

Около тази книга се получи известно недоразумение. Тодор Живков се беше прибрал у дома от болницата за няколко дена, а след това отново се върна при лекарите и остана там до сетния си дъх. Той ме покани на разговор и наред с другото стана дума за ново издание на „Мемоарите", за работата по допълненията към текста и други подобни. Предложението ми да изпрати копие от спомените на Давид Елазар бе прието на нож, а Тодор Живков ми каза, обърквайки го с Нико Яхиел, че той бил писал книга срещу него (имаше предвид книгата „Тодор Живков и личната власт", излязла в края на 1997 г.). После се коригира, поръча да му донесат един брой от неговите луксозни екземпляри и продиктува посвещение, което съдържа едни от последните му записани думи и изразява убеждението му, че двамата с Давид Елазар ще останат верни на младежките си идеали до края на живота. Но след това помисли и ми поръча да задържа книгата у мене и да я предам след като той самият ми каже кога да го направя. Така екземплярът, предвиден за Давид Елазар, си остана при мене.

В края на тези кратки и общи бележки бих искал да добавя няколко думи за приложените към това второ издание на „Мемоарите" 14 нови текста на Тодор Живков, написани след като работата му по книгата със спомени бе привършена. В приложението те са дадени в хронологичен ред. Всички текстове съответстват напълно на оригиналите, които Тодор Живков обикновено подписваше в три екземпляра: един за адресата, втори за автора и трети за моя архив, като резерва. Текстовете съм писал на моя компютър, отпечатвал съм ги на моя принтер и съм ги предавал на автора за подпис. Писмата до адресати в чужбина са изпращани по начин, гарантиращ тяхното получаване. Има и други текстове, които не са били в окончателен вариант или пък авторът не ги е подписвал, защото в последния момент е решавал да не се пращат или публикуват. Тях не смятам за правилно да оповестявам, защото автентичността им може да събуди съмнения. Няколкото останали подписани от Тодор Живков писма или материали (с изключение на един) нямат съществено значение, затова засега е по-добре да не се публикуват.

От споменатите 14 текста може би най-голям интерес

представлява предговорът на Тодор Живков към китайското издание на „Мемоарите“. То бе преведено от няколко китайски българиста, работещи в агенция „Синхуа“, които изпитваха искрена любов към нашата страна и дълбоко уважение към самия Тодор Живков. Сред тях на първо място бих искал да спомена тогавашния кореспондент на „Синхуа“ в България и други балкански страни Юй Чжъхъ, известен журналист и писател. Без неговите усилия „Мемоарите“ на Тодор Живков вероятно нямаше да излезнат на китайски език. А думите на автора, отправени към далечните му китайски читатели, вероятно са неговите последни написани думи. Струва ми се, че в това има дълбок смисъл. Тодор Живков преживяваше тежко поражението на социализма в европейските страни и в Русия. Както личи и от текста на спомените му, той си остана верен на своя социалистически идеал, а бурното развитие на народен Китай за него беше доказателство, че истинският социализъм има бъдеще в света, макар и по-различно от това, в което сме вярвали в миналото. Някои подобни мисли се съдържат и в други от приложените към сегашното издание на „Мемоарите“ материали.

Бих искал да кажа изрично и нещо, което се разбира от само себе си: текстът на това второ издание на „Мемоарите“ не се отличава от текста на първото издание, подготвено за печат, видяно и одобрено от самия автор. В новото издание, освен приложението от 14 материала, написани след завършване на работата на Тодор Живков над своите „Мемоари“, има само една поправка, отстраняваща една географско-техническа грешка, допусната в първото издание.

Разбира се, особено приятно е, че публикуването на новото издание на „Мемоарите“ съвпада с 95-ата годишнина от рождението на Тодор Живков, както и с 10-ата годишнина от написването на неговите спомени. Вероятно всеки български гражданин ще има много основания за размисъл, прочитайки или препрочитайки думите на дългогодишния български лидер, отправени към нас през мъглата на отминалите дни, месеци и години.

София, 11 юли 2006 г.

Христо Н. Малеев,
доктор по история, посланик

Тодор Христов Живков
МЕМОАРИ

Второ допълнено издание

Редактор *Христо Н. Малеев*
Художник *Михаил Танев*
Коректор *Екатерина Тодорова*
Предпечатна подготовка *„МТ-студио"*

Формат 1/16 от 70/100. Печатни коли 45

Цена 19,80 лв.

Издателство *ИК „Труд и право"*
Печат *ПК „Димитър Благоев" ООД*

...Обичта ми към хората се преплиташе винаги с обичта ми към Отечеството. Исках в България да няма бедни хора, исках моята родна страна да стане силна, богата и независима сред останалите държави. Вярвах, че и аз ще успея да направя нещо за тази цел. Винаги, дори и в най-трудните моменти, не губех вяра и оптимизъм...

...Аз вярвам в българските млади хора. Не се съмнявам, че те ще изградят по-богата, по-справедлива и по-демократична България от нашата. Зная, че техният живот ще е по-различен от нашите млади години. Бих дал всичко, за да бъде той по-добър и по-лесен. Но лесни пътища няма. Силните, волевите, смелите личности израстват в трудностите...

...Иска ми се да вярвам, че днешните млади българи и българки ще бъдат по-добри във всяко отношение от нас – не каквито сме сега, а каквито бяхме в нашите отминали, в нашите незабравими младежки години....